

(Srauthapatha) ✓

॥ श्रौतपाठः ॥

A VEDIC READER

FOR M. A. STUDENTS

IN TWO PARTS

PART I, SAMHITĀS

PART II, BRĀHMAṆAS

PART I

10.80

C. U.

166/42

0800.0.

166/42

Pt. I, II

412

PUBLISHED BY THE
UNIVERSITY OF CALCUTTA

1942

BCU 856

Printed in India

Published by the Calcutta University and Printed by J. C. Sarkhel at
Calcutta Oriental Press Ltd., 9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta.

129726

FOREWORD

The present Vedic Reader, *Śrantapāṭha*, is primarily intended to meet the requirements of the M.A. Students of the University of Calcutta, according to the new Syllabus. Excepting the Upaniṣads which are easily accessible and the Vedāṅgas, the inclusion of which would make the volume too big, it represents in a small compass all the different branches of the Vedic literature. Mainly it aims at giving an idea of it as a whole, special stress being laid on its language and style in its different stages. Besides, the compilation is so made, as it will, it is hoped, enable the student to understand to some extent the culture and civilization and through them the minds of the ancient sages of the country regarding both the spiritual and secular matters.

The contents will show that passages are culled here from different Samhitās and Brāhmaṇas representing more or less all the four Vedas, some of them being in more than one recension. The special feature of the Sāmaveda lies in its chanting, so in order to make the student a little acquainted with it, only one hymn, the well-known *Vāmadevya Sāman*, is added hereto. Passages of different sages and on different topics are intended to avoid monotony of the Reader.

Yāska says in his *Nirukta*, vii. 3, that the *mantras* are visioned by the sages with various intentions or purposes (एवमुवाचैवभिप्रायैर्गुणी मन्त्रदृश्ये भवन्ति). He wants to mean there-

by that from *mantras* a variety of purposes of their sages can be known. For instance, the *mantra* Rv, X, 95. 14 (*Śrauta-pāṭha*, Part I, p. 129) shows one's repentance (*paridevanā*). Now while Yāska gives only eight such examples, viz., censure, praise (*nindā*, *prāśamsā*), etc., and in the *Bṛhaddevatā*, I. 35-39, there are thirty-six, in the *Vārarucanirukṭasamuccaya* (University of Madras, 1938), IV, we have thirty-one, each with a particular stanza followed by an explanation. As it is very interesting and helps a student in finding out the purpose of a *mantra* this portion of the above book is collected here. Old commentaries, where available, have been added, as their importance can in no way be denied.

It goes without saying that in the Vedic language accents play a very important part, and as such they must be mastered by a serious student. These accents are marked differently in different texts, as the present volume will show. With a view to making the students acquainted with the systems of marking the accents the compiler has prefaced the work with an essay, *Vaidikavaravivaraṇa*, dealing with the subject in simple language as lucidly as he could. It is hoped that readers will derive much help from it.

The *Śrauta-pāṭha* is divided into two Parts each Part being of two sections with different paginations. The first section of Part I contains the texts of the *Samhitās*, and the second section the commentaries thereon. Similarly, the first section of Part II is composed of the texts of the *Brāhmaṇas*, and the second section of their commentaries.

Mahāmahopādhyāya Pandit Sitaram Sastri, Lecturer in Vedic literature in the University of Calcutta, is a renowned

Vedic scholar in the country representing perfectly the traditional school of Vedic Studies. Indeed, I am very glad to note that the compilation of the present volume was entrusted entirely to him, and he has kindly complied with our request, for the benefit not only of his own pupils in the University, but also of students at large. We are thankful to him.

Our thanks are also due to S_j. Prabhat Kumar Mukhō-
padhyaya, M.A., and S_j. Narendra Chandra Bhattacharya,
Vedānta-mīmāṃsā-tīrtha, M.A., both of the Department of
Sanskrit in the University, for their suggestions and revising
the proofs.

UNIVERSITY OF
CALCUTTA.
April, 1942.

}

VIDHUSHIEKHARA BHATTACHARYA
Head of the Department of Sanskrit.

साङ्केतिकान्यक्षराणि

अनु०	अनुक्रमणो=सर्वानुक्रमणो
आ० श्री०	आश्वलायनश्रौतसूत्रम्
उ०	उणादिसूत्रम्
ऋ० प्रा०	ऋक्प्रातिशाख्यम्
ऋ० स०	ऋक्संहिता
ऐ० आ०	ऐतरेयारण्यकम्
ऐ० मा०	ऐतरेयब्राह्मणम्
छा० उ०	छान्दोग्योपनिषत्
जी०	जैमिनिमूत्रम्
जी० न्या०	जैमिनोयन्यायमालाविसारः
ते० आ०	तैत्तिरीयारण्यकम्
ते० मा०	तैत्तिरीयब्राह्मणम्
ते० स०	तैत्तिरीयसंहिता
नि०	निरुक्तम्
निष०	निघण्टुः
पा०	पाणिनिः
पा० वा०	पाणिनिकाव्यम्
फि०	फिदसूत्रम्
शृ०	शृङ्गारण्यकोपनिषत्
शु० य० प्रा०	शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम्

प्रथमो भागः

संहिता:

सूचीपत्रम्

पूर्वखण्डम्

अनुक्रमणी

पत्रम्

संहितासु

विषयानुक्रमणी

श्रृण्वानुक्रमणी

सुन्दरीऽनुक्रमणी

प्राक्प्रयोगे

विषयानुक्रमणी

वैदिकस्वरविवरणम्

मूलम्

१ । श्रृक्संहिता

२ । वाजसनेयिसंहिता

३ । तैत्तिरीयसंहिता

४ । मैत्रायणीयसंहिता

५ । सामवेदसंहिता

६ । अथर्ववेदसंहिता

७ । वाररुचो निरुक्तसमुच्चयः

संयोजनम्

संशोधनम्

उत्तरखण्डम्

भाष्यम्

१ । श्रृक्संहिताभाष्यम्

२ । वाजसनेयिसंहिताभाष्यम्

३ । तैत्तिरीयसंहिताभाष्यम्

४ । मैत्रायणीयसंहिताभाष्यम्

५ । सामवेदसंहिताभाष्यम्

६ । अथर्ववेदसंहिताभाष्यम्

७ । वाररुचिनिरुक्तसमुच्चयभाष्यम्

संयोजनम्

१-२१८

१-१६०

१६१-१७२

१७२-१८६

०

०

१८६-२०६

२०६-२१८

२१८

अनुक्रमणी

संहितासु

(१६ सर्वास्त्रनुक्रमणीषु संख्ययोः प्रथमा तत्तद्ग्रन्थेभ्यः समाहृतान्
सन्दर्भान् सूचयति । द्वितीया तु पत्राणि ।)

१ । विषयानुक्रमणी

ऋग्वेदसंहितायाम्

अभिः १-१, १२-३४, १५-४६, १५-४८, १६-५७, २४-८३, ३२-१०४, ३४-१०८, ४४-१४७-	पृष्ठा	२६-६४
अभ्यः	भाष्यसूत्रम्	३६-१३४
अभिनी	महाणस्पतिः	१८-५४, २४-८०
आप्रयः	महतः ६-१७, १५-४६, १६-५७, २३-८८,	
इन्द्रः ३-७, ४-३०, ५-१३, ६-१६, ७-१६, ८-२२, ९-३५, १०-२८, ११-३२, १५-४५, १५-४६, १६-४६, २०-६०, ३५-११६	मितावहणी	२-६, १५-४७, ३२-१०४,
	राशिः	३८-१३२
	वह्याः	३३-१०६
	वायुः	२-४,
	विरवेदेवाः ३-८, १४-४१, २३-७४, ३२-१०५	
इन्द्रवायु	धृता	४२-१४२
इन्द्रावहणी	संज्ञानम्	४४-१४७
उर्वशी	सदसस्पतिः	१६-५६
उषाः	सपत्नीनासनम्	४०-१३७
उषा	सरस्वती	३-६, ३०-६६
नद्यः	सविता	२६-८५
पुरुखाः	सूर्यः	४३-१४५

(२०)

वाजसनेयिसंहितायाम्

अग्निः	१-१४६	आपः	३-१५०
अवटः	५-१४१	आशीः	६-१५६
अश्वद्वयः	११-१५७	अमापतिः	१३-१५६
मणोरथम्	१०-१५६	वर्मादयः	१२-१५०
मनः	१४-१६०	वाक्	२-१४६
महतः	७-१४३	विश्वेदेवाः	१०-१५५
रुद्रः	६-१४१	सप्रपथं मरु	४-१५०

तैत्तिरीयसंहितायाम्

अग्निहोतृहोमः	२-१६१	विहविष्केष्टेराह्यायिका	५-१६५
अग्नीषोमपुरोडाशोपयोगिनो विश्वरूपवधाह्या- यिका	७-१६७	शेषातवीयकमौपयुक्ता शलाह्यायिका	६-१६६
इष्टकोपधानोपयुक्ता व्युष्टिनामकास्त्रिरादुपस्ता- मका मन्त्राः	८-१७१	दशमेये सषोदोकादि	४-१६५
कुम्भेष्टकोपमन्त्राणामन्त्रा अग्निदेवताकाः १०-१७३		परुषाकरणमन्त्राः	१०-१६६
नित्यभिर्भर्तानमन्त्राः	११-१७५	यज्ञायुधसंभरणम्	३-१६३
		शुकामन्त्रिहोमः	१-१६१

मैत्रायणीयसंहितायाम्

अग्न्युपस्थानम्	४-१७६	यज्ञपात्रसमाह्वनाह्यायिका	६-१६१
कदमुपगर्ग्याह्वानम्	२-१८०	यज्ञोपयोगिपरिस्तरणादिकम्	२-१७७
गोस्तवः	१-१७६	सप्तदशाक्षररुद्रस्य	३-१७८

सामवेदसंहितायाम्

शामवेदस्य साम			१-१८२
---------------	--	--	-------

अथर्ववेदसंहितायाम्

अग्निधारप्रयोगमन्त्राः	१-१८३		२-१८४
उत्थातशान्तौ वाहणपशुमन्त्राः	४-१८५	महाशान्तिसंग्रहवर्तिमुक्तम्	५-१८७
कालमुक्तम्	१२-१८७	कुन्तापमुक्तम्	१३-१८८
परिपञ्चयोपयोगिमधुकलताभक्षणमन्त्राः		कमिनःशकमन्त्राः	७-१८०

(६०)

गौरवम्	६ १६३	वशीकरणे सम्पत्तिमन्त्राः	३ १८४
उदररोगहरा मन्त्राः	६ १८८	माल्यवर्णनम्	११-१६५
यातुधानक्षयणमन्त्राः	८ १६२	स्वप्नवर्णनम्	१०-१६४

२ । ऋष्यनुक्रमणी ऋक्संहितायाम्

अधारा आलेखः	३५ १३६	पुष्करवा लेखः	३२ १२४
इन्द्राणी	४०-१३३	प्रजापतिः परमेष्ठा	३६ १३४
अर्वशी	३३ १२४	भरद्वाजो भार्गवस्य	२६ ६४, ३० ६६,
कतो वैश्वामिनिः	२५-८३	३१-१०१	
कक्षीवर्णनशिखो दीर्घतमम्	२१ ६१	भर्ग प्राणायः	३४ १०८
काण्वो मेधातिथिः	१२ ३४, १३ ३८,	मधुच्छन्दा	१ १, २-१०, २-२३
१४ ४१, १५ ४५, १६ ४६, १७ ४१		वर्मिष्टो मन्त्रवर्णन	३२ १०४, ३३ ३०६
१८-५४, १९-५७		वामदेवो गौतमः	२६ ८५
कुत्सः	२०-६०	विष्वाङ् सीर्यः	४३ १४१
कुशिकः सीभरः	३८ १३२	इत्यश्वाश्च आलेख	२७ ८८
गृत्समदः	२४ ८०	भट्टा कामायनी	४२ १४२
जेता	११-३३	संवनन आत्रिरसः	४४-१४५
दीर्घतमा आलेखः	२३ ६८, २३ ७४	मत्स्यधवा आलेख	२८-६२
देवमुनिरेरम्भदः	४१ १४०	विन्धुचिन्त्यमेध	३६ १२०

वाजसनेयिसंहितायाम्

देवाः	६ १५१	प्रजापतिः	६ १५२
परमेष्ठी	६-१५१	सर्पराज्ञो	१-१४६

अथर्ववेदसंहितायाम्

अथर्वी	२ १८४, ८-१६२, १०-१६४,	वृद्धा	४-१८५, ६-१६३
११ १६५		मृगुः	१२-१६७
वात्तनः	१-१८३, ८-१६२	शुकः	५-१८७
प्रजापतिः	३-१८४		

३ । छन्दोऽनुक्रमणी

ऋग्वेदसंहितायाम्

अतिजगती	३२ १०५	लिट्द्वय २००६०, २१ ६४, २२ ६८, २३ ७४
अनुष्टुप् १० २८, २६ ६६, ४०१३७, ४१ १४०, ४४ १४७	३५ ११३, ४२ १४२, ४४ १४७	२५ ८३, २६ ८३, २८ ८२, ३० १०१, ३१ १०१, ३३ १२४, ३६ १३५, ४४ १४८
आलारपकृत्तिः	३३ १४६	
गायत्री १-१, २-६ १—२८, १२-३४, १३ ३८, १५ ४६, १६ ४६, १७ ५१, १८ ५६ १३ ५७, २६ ६४, ३० ६८, ३३ १०६, ३८ १३२		पङ्क्तिः ३५ ११६ गादनिचृत् १ ४ ५२ प्रगाथः ३ ४ १०८ बृहती ३ ७ ८८ शकरी ३ ३ १०५ सप्तोपबृहती २ ७ ८६
जगती २००६०, २१ ६४, २३ ७८, २४ ८०, २६ ८६, ३० १०६, ३३ १०६, ४४ १४८		

ग्राजसमेयसंहितायाम्

अतिस्त्रुन्दा अतिजगती	४ १५०	लिट्द्वय १२ १५८, १३ १५६, १४ १६०
अनुष्टुप्	६ १५३, १० १५६	पङ्क्तिः ६ १५३
उष्णिक्	५ १४४	यजु २-१४६, ३ १५०, ५ १५१, ८ १५४, ११ १५८, ११ १५८
गायत्री	१-१४६, ६ १५३, १० १५६	
जगती	६ १५३, १० १५६	

अथर्ववेदसंहितायाम्

अनुष्टुप् १ १८३, २ १८४, ३ १८५, ४ १८६, ५ १८७		कतुघली अनुष्टुप् १ १८३
आवी बृहती	६ १८३	जगती ४ १८६
आनर्थानुष्टुप्	६ १८३	लिपान्महाबृहती ४ १८६
आध्वर्युष्णिक्	६ १८३	लिट्द्वय ४ १८५, ८ १८२, १० १८४, ११ १८७

निम्नत	३० ३१ ३	भुरिक	३ १८१, ४ १८४, १० १८४
पथ्या पदक्ति	३ १८४	विराट गायत्रा	४ १८६
पुर उप्पिक्क	६ १६३, १० १६४	विराट जगता	१० १६४
पुरस्साद्वहता	१२ १६७	माम्ना अनुपुष	११ १६५
प्रसारपदक्ति.	८ १६२	माम्ना गायत्री	६ १६३

ब्राह्मणेषु

विषयानुक्रमणी

ऐतरेयब्राह्मणे

आप्यशक्तस्य यहिण्यवमानस्तोत्र		नाभानदिष्टाख्यानम्	१३ १
माजाल्यगंवादनम्	१० ८	पर्याग्निकरणस्तुत्युपयुक्ताभ्यायिका	८ ६
आतिथ्येष्टिः	५ ४	वाताहो वृषः	६ ४
उदितानुदितहोमः	१५ ११	महाभिवेकाभ्यायिका २१ २२ २३ १६, १५	
क्षत्रियस्य सोमभक्षराहिलोपयो		व्याहृतिमृष्टिः	१६ ११
गिन्वाभ्यायिका	१८ १६, २० ११	मत्स्यवदनप्रशमा	२ १
ग्रायणी स्तवे विशेषः	१७ १०	मामप्रवाहणम्	३ ०
चतुर्होमसन्सप्रतिगवः	१८ १०	सोमावरोटणम्	४ ३
सूनाशिसन्विधानोपयुक्ताभ्यायिका	११ ५	सोमेऽग्नौसोमागपशुगामोपयुक्ता-	
दीक्षितमंस्कारः	१ १	भ्यायिका	३ ३
द्विदेवत्यग्रहोपयुक्ताभ्यायिका	१० ३	स्तोकानुवननम्	६ ६

साङ्ख्यायनब्राह्मणे

अपालोपाख्यानम्	१५, १६ ८१-८२	चमसात्वलि	४ १६
उदितानुदितहोमः	२ १५	चतुसस्त्यानि	३ १८
फलप्रोपाख्यानम्	६ २१	दिवाकोन्यमह.	११ २३
केशिनो दीक्षा	५ २०	पुरुषस्य वप्रस्थानम्	६ १६
गवां गुप्यनामाभ्यायिका	१२, १३	प्रायसायदेवता	७, ८ २०, २१
	१४ ८०-८१	प्रायश्चित्तम्बरूपम्	१३ २३ १४ २४

महावरणम्	४ १६	साम्रा स्तोभवस्वास्तोभवन्ते	११ ८०
मत्तदीक्षोपयुक्तं काल	१०-२२	स्वप्रादिपरित्यागः साध्वनुष्ठाने	१०-७६
मर्षः श्रामाभूतिः	१२ २३	होमप्रकारः	१-१६
साम्रा चतुर्विधता	१७ ८२		

शतपथब्राह्मणे

अप्राप्योमोमेकादशकपालापयोगिना		प्रजामृष्ट्याख्यायिका	८-३३
विश्वरूपव्याख्यायिका	४ २७	मन्त्रयारिनियमा	११-१२-४१-४२
अवदानोपयोगिनी श्रुगाख्यायिका	४ २६	वेदिकरणादिकम्	६-३६
अभाषाननक्षत्रविधानम्	४ ३१	वेदपरिमहोपयोगिन्याख्यायिका	३ २६
इडावाक्प्राणम्	६ ३०	सोमाहरणोपयुक्तं कदाह्वयानम्	१०-४०
कायजविदेहमयादावाभिर्न्याः-		स्वाध्यायप्रशंसा	१४-४६
एयायिका	३ २७	हविष्कृत आह्वानोपयुक्ताख्यायिका	१ २४
पञ्चमहोक्ताः	११-४४		

तैत्तिरीयब्राह्मणे

होमश्रुतिना सादनम्	६-४३	नक्षत्रप्रशमन्ता	२-४६
मह्यमह्यम्	१-४८	समुच्चिदधः	५-४३
नारयानस्य कर्मिकल्पम्	४ ४१	विद्याप्रशंसा	७ ४४
नक्षत्रियः प्रजापतिः	३-४१		

माण्डूक्यमहान्यासणे

श्यामहायवादिनामप्रशमनाख्यायिका	८ ८०	लिपित उद्यता विप्लुति	३ ४६
शार्भवातिवतृणां नामान्या		होणकलशप्रोहणोपयोगिन्याख्यायिका	७ ४६
ख्यायिकायुतानि	१२ ६५	परिवर्तिनी विप्लुति	३ ४७
एकाष्टकायां दीक्षापक्षे दापगुणी	६ ४८	प्रतिमहमन्त्रविधानम्	१ ४५
कुलायिनी विप्लुतिः	४ ४७	महाव्रत उद्गावाहनामोहणगुणी	
चत्वारो मान्यस्तोमाः १३, १४, १५, १६ ५४		विरोधः	५-४७
तूर्नीयसक्ते नामनीमन्त्रन्धापगा-		शास्त्ररमायने सञ्ज्ञाचतुष्टयोपयोगि-	
मिन्याख्यायिका	६-६१	न्याख्यायिका	११ ६३

(१३०)

सङ्ख्यादिनिर्देशः

१७-६७ सविस्तरात्पुस्तकालिपयोर्योपयो-

गिन्याख्यायिका

१०-६२

षट्विंशब्राह्मणे

आदुम्बरीः स्वरूपम्	७-७२	यज्ञस्यैवप्रायश्चित्तम्	६-७१
चन्द्रमसः क्षयवृद्धौ	६-७२	रैतस्मानामृचा गङ्गे व्यतिरिक्तः	३-६६
चमसाभ्यर्च्युद्यामभ्यर्च्यनुसारित्वं		वायुनिमित्तंऽद्वये प्रायश्चित्तम्	११-७४
सार्धवाद्म्	३-७१	सन्ध्योपामने सन्ध्याश्लक्ष्णम्	८-७२
धुःसञ्ज्ञकानामृचा प्रशंसनपूर्वं		सूर्यदेवत्वान्वद्भुतानि	१२-७४
विधानम्	४-७७	साम्यचर्कविधानम्	१-६८
बहिरूपवसानभर्माः	२६-७८	स्वाहास्वरूपम्	१०-७३

त्रैमिनीयनलप्रकारब्राह्मणे

अग्निहोत्रहोमप्रशंसन आख्यायिका	५-६-७७	विदुषो द्विदायत्वम्	४-७६
२६-७८		विदुषो द्विर्दानित्वम्	३-७६
आदित्यास्तमयप्रकाश	१-७५	युक्तनदुष्कृतयोः स्थितिः	२-७५
पराचीभिरर्वाचीभिः स्तये विशेष			
आख्यायिकामुत्पत्ति	८-७६		

गोपथब्राह्मणे

अग्न्याधान आख्यायिका	१-८७	मद्यचारिण मर्मदाधानस्यावश्यकत्वं	१-८८
आग्नेध्वस्य विषय आख्यायिका	८-८७	मद्यचारिणा परित्याज्या विषयः	९-८७
आह्वारस्यादा वचनमावश्यकम्	१-८३	रथामाकविप्रथित्याख्यायिका	१४-८३
गायत्र्याः स्वरूपे आख्यायिका २, ३	८४-८५	औतकर्मसंस्थादिनिरूपणम्	१३-८२
दर्शपौर्यामाश्रयागासविवरणमाख्यायिकायुतम्		संस्तवस्वरूपस्वरूपविवरणम्	१२-८१
६, १०, ११	८८-९०	स्तोमभागविषयिताख्यायिका	१४-८६
मद्यचारित्वयमा	४-८५		

पेतदेयारण्यके

आत्मन आविर्भाववर्णनम्	३-६४	बृहतीछन्द प्रशंसा	४-६६
आदित्यस्य शतध्याय्यनिरूपणम्	१-३-६४-६५	सहितोपनिषत्	६-३-७६-८७

तैत्तिरीयारण्यके

आदित्यस्यारोगादग्नि नामानि	२ ६८	प्रवर्याह्यायिका	४ १००
आनन्दतारतम्यम्	६ १०२	यज्ञोपवातविधानम्	३ ६६
इष्टशोधनमन्त्रैराख्यसगडलवर्णन-		विद्वद्भूषकल्पना	८ १०३
वचनम्	१ ६८	शिक्षाध्याय	५ १०२
पुण्यापुण्यया प्रशामानिन्द	७ १०३		

आश्वलायनश्रौतसूत्रे

यजमानकार्यैश्श्वर्याम्	१०१०५
------------------------	-------

वैदिकस्वरविवरणम्

वेदानां प्रधानं वैशिष्ट्यं स्वरा नाम । ते चेमे स्वरा वर्णधर्मरूपा न धर्मिणः साक्षान् । गानस्वरास्त्वितो भिन्ना धर्मिरूपाः । ते च सामवेदे साम्नां गानेष्वेयोष युक्ताः । धर्मरूपास्तु स्वराः सर्वेषु वेदेषूपयुज्यन्ते । ते सोदात्तानुदात्तस्वरित-प्रचिता इति चतुर्विधा । मुख्यत एवोच्चारणमेगमाधारभूतवर्णाच्चारणोपयुक्तस्थाना-वयवसम्बन्धात् । तदुक्तं पाणिनिना (१-२-२६—३१) उच्चैरुदात्तः, नीचैरनुदात्तः, समाहारः स्वरित इति । प्रचिनस्त्यनुदात्तस्यैवावस्थाविशेष उदात्तवद्यास्योच्चारण-मिति तस्य विषये न किमपि वक्तव्यम् । अक्षराध्या (ज० प्रा० ३-२) इति वचनेन अक्षप्रातिशाख्यकारेणापि मौखिकत्वं तेषां मन्यते वर्णधर्मत्वमपि ।

इमे च स्वरा उच्चार्यमाणाः संस्कारदाढ्याय मुखेतराङ्गसञ्चालनमपेक्षन्ते । तदुक्तमक्षप्रातिशाख्यकारेण (३१) आगामविस्त्रम्भाक्षेपेस्त उच्यन्तेऽक्षराध्याः । इति । तदर्थोच्यतेन आगाम ऊर्ध्वीकरणं गान्नाणां विस्त्रम्भोऽधोनयनमाक्षेपश्च तिर्यग्भाव इति तत्र विवृतः ।

तद्विदमङ्गसञ्चालनं वेदमेवेन सम्प्रदायतो विभिद्यते । यथा आग्नेदिभिः कृष्ण-यजुर्वेदिभिरथर्ववेदिभिश्च मरुतकसञ्चालनेन ते स्वराः प्रदर्श्यन्ते । शुक्रयजुर्वेदि-भिस्तु हस्तसञ्चालनेन । तदुक्तं शुक्रयजुःप्रातिशाख्ये (१-१२४) हस्तेन ते इति । हस्तेन वेदं योऽधोत इति (५५) पाणिनीयशिक्षावचनमप्यत्रानुकूलम् । साम-वेदिभिस्तु केवलं निर्गानमन्त्रपाठावसरे हस्ताङ्गुलिसञ्चालनेन ते प्रदर्श्यन्ते । अत एव पाणिनीयशिक्षायाम् (४४) उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रत्ययं मध्यतोऽ-ङ्गुलिम् । निहतं तु कनिष्ठिकायां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥ इत्युक्तं सङ्गच्छते ।

एवमुच्चारणेऽङ्गमेव इयं लेखनेऽपि सम्प्रदायतद्विभेदः प्रायेण । तत्राग्नेदिभिरक्षरस्योपरिष्ठाद्धस्ताङ्ग रेखा लेखनेन ते स्वराः प्रदर्श्यन्ते । तत्राक्षरस्याधस्तात्तिर्यग्गामिन्या रेखयानुदात्तः प्रदर्श्यते । यथा अग्निमित्यत्राकारे । अक्षरस्योपरिष्ठादूर्ध्वगामिन्या रेखया स्वरितः प्रदर्श्यते । यथा अग्निमीले इत्यत्र मकारात्पर्यर्तिनि ईकारे । उदात्तद्विहाभावेन विहायते । यथा अग्निमीले इत्यत्र मीकारात् पूर्ववर्तो ग्निशब्देकार उदात्तः । प्रचितस्तु तस्योदात्तवद्भाव इति वर्णनेन विहराहित्येनैव विहायते । यथा अग्निमीले इत्यत्र लेकारस्यैकारः प्रचितः । उभयत्रापि विहराहित्यम् ।

कृष्णयजुर्वेदिभिरपीमान्येव स्वरचिह्नानि प्रयुज्यन्ते । शुक्रयजुर्वेदिभिरपि तथैव

क्रियते स्वरितविशेषस्त्वक्षरस्याधस्तात्तुरङ्गचिह्नविलेखनेन प्रदर्श्यते यथा धान्य
मसि इत्यत्र यकाराकारे । अथचित्पुनरक्षरस्य स्वरितविशेषस्याधस्तात्तिर्यकाक-
पदचिह्नेन (२) पञ्चरूपेण स प्रदर्श्यते ।

कठशास्त्रिभिः पुनरक्षरस्योपरिष्ठादूर्ध्वगामिन्या रेखायोदात्तः प्रदर्श्यते ।
स्वरितविशेषेऽक्षरस्याधस्तात्तिर्यकं काकपदचिह्नम् (३) पञ्चरूपं प्रयुज्यते । अनु-
दात्तचिह्नं तु न दीयते । यथा किं ब्राह्मणस्य गितरं किमु पृच्छामि मातरम् इत्यत्रा-
क्षरोपरित्यर्जिनीभी रेखाभिच्छ्रुदात्ताः प्रदर्श्यन्ते । चिह्नरहितानामनुदात्तत्वं चिह्नाभावा-
द्विज्ञायते । स्वरितविशेषे च व्यङ्ग्यता इत्यत्र वकारायकाराधोवर्तीष्व चिह्नं दीयते ।

अधर्ववेदे स्वरितानुदात्तचिह्ने ऋषेद इव । स्वरितविशेष तु स्वरिताक्ष-
रस्याग्रे चिह्नाङ्गुलिह्नम् (४) ईदृशं दीयते । यथा कन्या इत्यत्र ।

सामवेदे तु रेखाचिह्नैर्नोदात्तादयः प्रदर्श्यन्ते किंतु भक्षराणामुपरिष्ठादङ्ग-
विलेखनेन । तत्रोदात्तेऽक्षरस्योपरिष्ठादेकाङ्गविलेखः स्वरिते द्व्यङ्गोऽनुदात्ते त्र्यङ्गः ।

प्रचिन्ते तु न किमपि चिह्नम् । यथा भग्न आ याहि इत्यत्रोदात्तयोरकाराकारयो-
रुपरिष्ठादेकाङ्गः । अनुदात्ते ग्नाकारे त्र्यङ्गः । स्वरिते याकारे द्व्यङ्गः । प्रचिन्ते तु
लीकारे न किमपि चिह्नम् । एवं स्यरविह्नान्युपयुज्यन्ते ।

यजुर्वेदे विद्यायाम्येषु वेदेषु ब्राह्मणान्येकधृतीनि भवन्ति । न तत्र त्रैस्वर्यमुप-
युज्यते लिख्यते वा । यजुर्वेदे कृष्णयजुर्वेदिभिः संहितायदेव स्वरत्रयं ब्राह्मण-
ग्रन्थेऽप्युच्यते लिख्यते च । शुक्लयजुर्वेदिभिस्तु अनुदात्तचिह्नमेष्व केचलं ब्राह्मणे
लिख्यते । तेन च भाषिकः स्वरः सूच्यते । भाषिकः स्वरस्तु ब्राह्मणे उदात्तविशेषो-
ऽनुदात्तविशेषश्चोच्यते । तदुक्तं शुक्लयजुःप्रतिशाख्ये (१-१२९) ह्री इति सूत्रेण ।
तदर्थश्चोच्यते विवृतः किमविशेषेण यजुर्वेदे ओन् स्वरानाहुः । नेत्युच्यते ।
ह्री स्वरानुदात्तानुदात्तौ भाषितलक्षिनी शतपथब्राह्मण आहुरिति । भाषिकभाषित-
वाच्ययोरर्थभेदाभावोऽभिप्रेयते । यदोदात्तोऽनुदात्तान्पूर्वो भवति तदा तस्यानु-
दात्तान्पूर्ववर्तिन उदात्ताक्षरस्याधस्तात्तिर्यमेका विलिख्यते । यथा हस्तेऽग्नी
वाद्यधोन इत्यत्र । स्वरितान्पूर्वभाषित्यनुदात्ते चेदं चिह्नं द्विगुणितं विलिख्यते ।
यथा धीर्यम् इत्यत्र धीकारे । यदा संहितायाः स्पष्टत्वेन स्वराः स्पष्टास्तदैवं
विलेखः । यदा तु विच्छेदेन संहितायाः स्वरा अभ्यष्टास्तदा तेषामस्पष्टत्वबोधना-
योक्तचिह्नस्थाने चिन्द्वो विलिख्यन्ते । यजुर्वेदे ब्राह्मणे कण्डिकाप्राग्मे वाक्यस्य

वाक्यांशस्य वा विच्छेदो भवति । तत्र अनुदात्तात्पूर्वं उदात्ते (.) एवं चिन्द्वो विलिख्यन्ते । स्वरितपूर्वयतिनि अनुदात्ते तु (: :) इत्येव चिन्द्वानां द्वैगुण्यं भवति ।

स्वरितः स्वरो जात्याजात्यभेदेन द्विविधः । ऋभंदिभिर्जात्या प्रकृत्या स्वभावेन वा यः स्वरितः स जात्य इत्युच्यते । यस्य स्वरितस्य पूर्ववर्त्युदात्तस्यन्धवशान् परवर्त्यनुदात्तस्थानिकत्वं नास्ति स उदात्तरूपनिमित्तं चिना स्वभावेनैव स्वरित इति स जात्यो भवति । तद्वगतिरिक्तस्वजात्यः । उदात्तनिमित्तकः पूर्व विद्यमानानुदात्तात्परवर्त्यनुदात्तस्थानिक इत्युक्तं भवति ।

शुक्रयजुर्वेदिभिस्तु एकपदे नीचपूर्वः सयसो जात्य इति (शु० प्रा० ११११) जात्यस्वरितलक्षणमुच्यते । एकस्मिन्पदेऽनुदात्तपूर्वो यकारेण यकारेण वा सहितो जात्यः स्वरित इति तदर्थः । यथा कन्या धान्यमित्यत्र । अनुदात्त पूर्वस्थाभावेऽप्ययं जात्यो भवतीति तद्भाष्यकृदुच्यते । यथा स्वः इति ।

अजात्यस्य स्वरितस्य परस्तादुदात्तान्तरे ग्रामेऽनुदात्तस्य भवति अन्त्यथा स्वरितत्वम् । तत्र स्वरिते उपर्युक्तं चिह्नं (४) विलिख्यते । जात्यस्यापि स्वरितस्यानुदात्तो परो यदा तदानीमजात्यवदेव चिह्नमुपश्रुज्यते । पूर्वोक्तं अभिमील इत्युदाहरणे भीकारोऽजात्यः स्वरितः । स तु परस्ताल ले इत्यस्यानुदात्तत्वात् उपरिलेखया विलिख्य प्रदर्श्यते यथोक्तं पुरस्तात् । यस्यां अभि इत्यत्र जात्यस्य ध्या इति स्वरितस्यापि परस्तादभीत्यस्याकारोऽनुदात्तः पर इति उपरिलेखयैव विलेखः । यदा तु जात्यास्वरितात्परस्तादुदात्तो वा जात्यस्वरितान्तरं वा भवति तदा तस्य जात्यस्वरितम्याद्बिह्नं स्वरितानुदात्तबिहे च प्रदाय विलेखो भवति । तादृशस्थले कदाचिदेकाद्बिह्नं कदाचिच्च त्र्यद्बिह्नं विलिख्यते । यथा न्यत्रिणम्, कन्या ३ वाः इत्यत्र । एवं विलेखो बहुचैः कम्पशब्देन व्यवहियते । अद्वपरिमितया पूर्वाक्षरावृत्त्या बोधार्थमेव ।

स्वरितस्य शुक्रयजुःप्रातिशाख्ये अभिनिहितः, धेप्रः, प्रभिष्टः, तेरोव्यञ्जनः, तेरोविरामः, पादवृत्तः, ताथाभाष्य इति सप्तविधत्वं मुच्यते । उदात्ताभ्यामेकारौकाराभ्यां परवर्त्तो अनुदात्तोऽकारो यदा लुप्यते तत्रत्यः स्वरितोऽभिनिहित इत्युच्यते । यथा ते+अवदन्=तेऽवदन् ।

अत्र सम्ध्यस्ते इत्यस्य स्वरोऽभिनिहितः स्वरितः । तदुक्तं शुक्रयजुःप्रातिशाख्ये

(१-११४) एदोद्ग्यामकारो लुगभिनिहित इति । उदात्तयोरिकारोकारयोरनुदात्ते-
ऽकारे परे यो यणसन्धिः स क्षेप्रः । तत्र योऽनुदात्ताकारस्य स्वरितः स्वरः स
क्षेप्र इत्युच्यते । यथा नि+प्रतिणम्-न्य+निणम् । अत्र उदात्तनिकारेकारात्पर-
वर्त्यप्रिणमित्यस्याकारेऽनुदात्ते यणि यकाराकारः स्वरितः क्षेप्रः स्वरितः । तदुक्तं
प्रातिशाक्ये (शु० प्रा० १११५) युवर्णो यश्चै क्षेप्र इति । यत्र ह्रस्वयोरिका-
रयोर्मध्ये पूर्वं इकार उदात्तः परश्चेकारोऽनुदात्तस्तत्र सन्धिजः सघर्ण-
दीर्घः स्वरः प्रक्षिप्तस्वरित इत्युच्यते । यथा कृच्छि+इष । अत्र चिका-
रस्येकारो ह्रस्व उदात्तः परवर्ती इवशब्दस्येकारो ह्रस्वोऽनुदात्तः । अत्र
सन्धिजः मृन्वीय इत्यत्र वीकारः स्वरितः । स च प्रक्षिप्तः । तदुक्तं प्रातिशाक्ये
(शु० प्रा० १११६) इयर्ण उभयतो ह्रस्वः प्रक्षिप्त इति । उदात्तानुदात्तयोर्मध्ये
व्यञ्जनेन व्यवधाने योऽनुदात्त स्वरितः स तैरोद्यञ्जन इत्युच्यते । यथा
अग्निमीळे इत्यत्राग्निशब्देकार उदात्त ईलेशब्देकारानुदात्तः । तयोर्मकारेण
व्यञ्जनेन व्यवधानाद्यमीकारस्वरस्तेरोद्यञ्जनसञ्ज्ञः । तदुक्तम् (शु० प्रा०
१-११७) स्वरौ व्यञ्जनयुतस्तेरोद्यञ्जन इति । यत्राद्यगृहं परे उदात्तात्परोऽव-
ग्रहस्तत्र ततः परघर्णो स्वरितस्तेरोविराम इत्युच्यते । यथा यज्ञपतिमिति परे
पदपाठकाले यज्ञोपनिम् इत्यत्र ञाकारादुदात्तात्परोऽवग्रह इति ततः परघर्णो
पकाराकारः स्वरितः स तैरोविरामसञ्ज्ञितः । तदुक्तम् (शु० प्रा० १११८)
उद्यग्रहस्तेरोविराम इति । यत्राव्यवहितयोऽनुदात्तानुदात्तस्वरयोः संहिताया
मनुदात्तः पूर्ववर्त्युदात्तयशान् स्वरितः स पादवृत्त इत्युच्यते । एतस्यैव
स्वरस्य वैवृत्त इत्यपि नामान्तरम् । यथा य+इन्द्रः-न्य+इन्द्र इत्यत्र यकारा-
कारस्योदात्तस्य इन्द्रशब्देकारस्य चानुदात्तस्याव्यवधानम् । अत्र यकाराकार-
दुदात्तात्पर इन्द्रशब्देकारोऽनुदात्तः संहितायां स्वरितः । सोऽयं पादवृत्तसञ्ज्ञः ।
स्वरयोरन्तरस्य प्रातिशाक्ये स्वरान्तरं विवृत्तिरिति विवृत्तिसञ्ज्ञा क्रियते ।
तथा व्यवहित इति वा तथा लक्षित इति वा स वैवृत्तशब्देन बोध्यते ।
तस्यैवेतस्य पादवृत्तसञ्ज्ञेत्युक्तम् । तदुक्तम् (शु० प्रा० १११९) विवृत्तिलक्षणाः

पादवृत्त इति । यत्राचगृह्यो पदे उदात्तयोः स्वरयोर्मध्यवर्ती पूर्वपदान्तोऽनुदात्तः पदपाठे स्वरितो भवति स ताथाभाव्यसञ्ज्ञकः । यथा तनूनपान इति पदे तकाराकारनकाराकार्यानुदात्तयोर्मध्यवर्ती नृकारोऽनुदात्तः पदपाठकाले स्वरितो भवति तनूऽनपान् इति । अयं च नृकारः पूर्वपदस्य तनूइत्येतस्यान्तः स्वरित उदात्तद्वयमध्यवर्ती चेति ताथाभाव्य इत्युच्यते । अत्र पदपाठः ऋग्वेदिभिर्नृकार उक्तरीत्या स्वरितः प्रोच्यते । सकम्पता च तत्र तस्य भवति । अत एव तैः पदपाठे तनूऽनपान् इति पदं पठ्यते लिख्यते च ।

शुक्रयजुर्वेदिभिः पुनर्नायं पठ्यते लिख्यते वा । उक्तस्थलेऽनुदात्तस्यैव तैदृशार्णं लेखनञ्च । शुक्रयजुः प्रातिशाक्ये तदुक्तिरन्येणामाचार्याणां मताभिप्रायेणेति तत्र उदाद्यन्तो न्ययग्रहस्ताथाभाव्य इति (शु० प्रा० ११२०) सूत्रध्याख्यायामुच्यते । एतस्य ताथाभाव्यस्य कारिकायां लक्षणं प्रोच्यते । अयमग्रहो यदा मौञ्ज उच्योर्मध्यतः कश्चित् । ताथाभाव्यो भवेत्कम्पतानूनत्वे निदर्शनम् ॥ इति । सर्वे वेदे सन्धिषडातो भवन्ति ।

यथेमेऽक्षरधर्मभूता उदात्तादयः स्वराः सर्ववेदेऽप्युच्यन्ते लिख्यन्ते च तथैव सामवेदे गानोपयोगिनो धर्मिभूता अपि स्वरा गान उपयुज्यन्तेऽङ्गविह्वला लिख्यन्ते । ते च धर्मिभूताः सप्त गानस्वरा भवन्ति । कृष्टः प्रथमो वा १, द्वितीयः २, तृतीयः ३, चतुर्थः ४, मन्द्रः ५, अतिस्वार्य ६, अतिकृष्टः सप्तमो वा ७ इति । ये त्वद्विमे कृष्टादयः सामगानस्वरास्त एव लौकिकगानोपयोगिनः पङ्जादयो भवन्ति । क्रमस्तु तेषां सामवेदे लौकिकगानेषु च विभिद्यते । लोके पङ्जकृष्टमगान्धारमध्यमपञ्चमधैधननिषादा इत्येवंक्रमेण तदाद्यक्षरग्रहणेन सारे-गमपधनीत्येवमुपयुज्यन्ते । एवमेतेनैव क्रमेण पूर्वपूर्वस्वरापेक्षया परपरचर्चिनः स्वरस्योच्चध्वनिना गानं भवति यत्कल्दु गायकैरारोहक्रमः स्वराणामिति व्यवहियते । एतेषामेव च स्वराणामन्तिमं निषादमारभ्य पूर्वपूर्वस्य परपरधर्तिस्वरापेक्षया भीक्षेर्ध्वनिना पङ्जपर्यन्तं गानेऽचरोहक्रम इत्युच्यते । एते स्वराः सप्तापि ध्वनित्रये णोच्यन्ते मन्द्रमध्यमताररूपेणेति यथाक्रमं मन्द्रसप्तकं मध्यमसप्तकं तारसप्तकञ्चेति व्यवहारः । त एते लोके मुखेन वैष्णवीणादिवाद्यैश्च गीयन्ते । सामसु ये कृष्टादयः स्वरास्तेषां लौकिकगानस्वरसाध्यं क्रमश्च नारदीयशिक्षायाम्—

यः सामगानां प्रथमः स वेणोर्मध्यमः स्वरः ।

यो द्वितीयः स गान्धारस्तृतीयश्चतुर्थः स्मृतः ॥

इत्यादिना प्रपञ्चिते । एवं च लोकगता गानस्वरा ये पङ्कजादयस्त एव मध्यममारभ्य चिपरीतक्रमेण गृहीताः कृष्णादयो गानस्वराः क्रमिका भवन्ति सामवेदं इति पर्य-
वसितम् । यथा सामस्वराः क्रमिकाः कृष्णः, द्वितीयः, तृतीयः, चतुर्थः, मन्द्रः
अतिस्वार्यः, अतिकृष्टश्चेति, एवं लौकिकगानस्वराः मध्यमः, गान्धारः, ऋषभः,
पङ्कजः, निषादः, धैवतः, पञ्चमश्चेति । एते च केवलसंख्यया स्वरबोधकशब्दा
द्याक्षरेण क्रमेण विलिखिता एवमुपा भवन्ति—

सामस्वरा १, २, ३, ४, ५, ६, ७ इति ।

लौकिकगानस्वरा म, ग, रे सा, नि, ध, प । इति ।

एवं न पङ्कजमारभ्याश्रोहक्रमेण लोके ये स्वराः प्रदर्श्यन्ते तेषां मध्यममारभ्या-
श्रोहक्रमेण ग्राहणे सामवेदीया सामस्वरा भवन्तीति कलितम् । सामसु चैषां
कृष्णादीनां स्वराणां गानाद्यसरे हस्ताङ्गुलिषु निवेशः विधत्ते । यथा । अङ्गुष्ठ-
स्याद्ये पर्वणि कृष्ण १, प्रदेशिन्या मध्यमे पर्वणि द्वितीयः २, मध्यमाया
मध्यमे पर्वणि तृतीयः ३, अनामिकाया मध्यमे पर्वणि चतुर्थः ४, कनिष्ठिकाया
मध्यमे पर्वणि मन्द्रः ५, कनिष्ठिकाया मूलपर्वणि अतिस्वार्यः ६, अङ्गुष्ठस्योत्तमे
पर्वणि अतिकृष्टः ७ इति । अथ सर्वत्र दक्षिणहस्ताङ्गुलयो मन्त्रस्याः । तदुक्तम्

अङ्गुष्ठस्योत्तमे कृष्ण प्रथमे प्रथमः स्मृतः ।

प्रदेशिन्यां तु गान्धार ऋषभस्तदनस्तम् ॥

अनामिकायां पङ्कजः स्यात्कनिष्ठायां निषादकः ।

धैवतस्तु कनिष्ठाया मूलपर्वणो भवेद् ॥

इति । गानावसरे दक्षिणं हस्तमुत्तानं प्रसार्याङ्गुष्ठप्रायेण तप्तस्वराद्यं
तप्तदङ्गुलिष्वं स्पृश्य भवति । तदुक्तम् ।

प्रसार्य चाङ्गुलीः सर्वा रोषयेन्स्वस्मण्डलम् ।

न चाङ्गुलिभिर्ङ्गुष्ठमङ्गुष्ठेनाङ्गुलीः स्पृशेत् ॥

धिरला नाङ्गुली कुर्यान्मूले चेना न संस्पृशेत् ।

अङ्गुष्ठप्रायेण ना निर्व्य मध्यमे पर्वणि स्पृशेद् ॥

इति । तत्राङ्गुष्ठेनेतराङ्गुलिसंस्पर्शः प्रथमसप्तमीं विना भवति । तयो-

धैलायामङ्गुष्टः पञ्चात्प्रसार्थने सम्प्रदायतः । लेखनावसरे चेमे स्वरा ऋगक्ष-
राणामुपरिष्ठादमे च तत्पङ्क्तौ उपयुक्तक्रममनुरूप्याङ्गुचिह्नं लिख्यन्ते । यथा
कयानश्चिप्रेत्यञ सामलेखने का ऽ ५ या इत्यञ काक्षरोपरिवर्तिना ऽङ्गुचिह्नेन
सामसम्बन्धो मृतीय स्वरो बोध्यते । तस्यैवाक्षरस्य परस्तात्तत्पङ्क्तौ वर्तमानेन
पञ्चाङ्गेन मन्त्र स्वरो बोध्यते ।

गानलेखने कानिचन ऋगक्षराणि साङ्गानि कानिचन तु निरङ्गानि
लिख्यन्ते । तस्यायमभिप्रायः । पूर्ववर्ति साङ्गाक्षरं तदङ्गबोधितस्वरेण
गेयं परवर्तिनिरङ्गमक्षरमपि तेनैव पूर्वोक्षराङ्गस्वरेण गेयम् । एवं च निर-
ङ्गान्यक्षराणि पूर्ववर्तिनाङ्गस्वरेण गेयानीति स्पष्टम् यथोक्तायामेव कथंन्युचि
गानलेखने द्वितीयभागो मञ्चाऽऽहवाऽआभवाद् इति । अत्र चकाराक्षरोपरि चतु-
रङ्गेण चतुर्थः स्वरश्चकाराक्षरस्य भवति । तत्र पुनः साङ्गाक्षरं त्रिणि । तन्मध्यवर्ति
इकाररूपमक्षरं पूर्ववर्तिना ऽङ्गस्वरेण गेयं भवति । पञ्चमाकाराक्षरस्य चतुरङ्ग-
चिह्नितत्वेन चतुर्थः स्वरः । परवर्तिनो भू इत्यस्य निरङ्गत्वेन पूर्वस्य भा इत्यक्षरस्य
यः स्वरश्चतुर्थस्तेनैतद् भू इत्यक्षरमपि गेयं भवति । एवं सर्वम् ।

यद्यपि अक्षराणामुपरि तत्पङ्क्तौ वा वर्तमानेनाङ्गस्वरेण परवर्तीनि
निरङ्गान्यक्षराणि गेयानीति नियमोऽक्षराणामुपरिष्ठादक्षरपङ्क्तौ याऽङ्गलेखने
समस्तथापि अक्षरोपर्यङ्गेन तदेवाक्षरं तत्सङ्ख्याकेन स्वरेण गेयं भवतीति
तस्याक्षरस्य व्यक्तत्वेन व्यक्तस्वराभिप्रायेऽक्षरस्योपर्यङ्गविलेखेन स्वरबोधः ।
यदा तु गेयस्वरस्याक्षरमध्यक्तं तदा तादृशस्वरबोधनायाक्षरपङ्क्तौ स्वरयो-
धार्थान्यङ्गुचिह्नानि विलिख्यन्त इति विशेषः ।

सामगानलेखने स्वरसुचकाङ्गुभ्योऽपरेऽपि केचन विशेषा भवन्ति । यथा
अक्षरोपरि कुञ्चन कुञ्चन र क उ इत्येतेषामक्षराणामन्यतमं लिखितं
भवति । तत्र र इत्यनेन यदुपरि ऐत्यक्षरं विलिखितं तदक्षरं दीर्घं कृत्वा
गेयमित्यर्थः सूच्यते । इदं दीर्घीकरणं लौकिकगाने आलापशब्देन प्रति-
पाद्यते । क इत्यनेन कनिष्ठः स्वरो बोध्यते । उ इत्यनेन तु उच्चस्वरः
बोधः । यदा साक्षरस्योपरिष्ठाद्रेखा (—) एवंरूपा लिखिता भवेत्तदा स
स्वरस्त्रिगुण उच्चारणीय इत्यर्थो भवति । (^ ^) एवंचिह्नयोर्विलेखे स स्वरः
परवर्तिस्वरेण मीलितवदुच्चारणीय इत्यर्थो भवति ।

सामगाने प्रथमाक्षरोपरि योऽङ्गो भवेत्तद्विध्य स्वरस्तस्य साप्त आरम्भको

मुख्यो वा स्वर उच्यते । ते चारम्भका विभिन्नेषु सामसु विभिन्ना भवन्ति । तत्राप्यनिस्वार्थान्तिकुण्ड्रे (पष्ठसप्तमौ) विनाऽवशिष्टानामेव चारम्भकत्वं भवति । एवं सत्पारम्भकस्वरमेवेन साक्षां पञ्चविधता सम्पद्यते । तस्य चारम्भकस्य स्वरस्य पङ्कजत्वकल्पनया गानं प्रचलते । अत एवोच्यते प्रत्येकं पङ्कजभावे नेति सूत्रम् ।

साम्नां गाने पञ्च सप्त वा भागा भवन्ति ये सामभक्तिशब्देन व्यवहियन्ते । तत्रायो भाग उद्गीथशब्देन व्यवहियते । स खोद्गात्रा गेयः । प्रणवस्पोद्गीथशब्दव्यवहार उपनिषत्सु विस्पष्ट । एवं च साक्षां गाने प्रथमं प्रणवगानं नियतमिति फलितम् । तदुक्तं प्रणवं प्राक् प्रयुज्जीतेति । प्रणवश्च साम्नामारम्भकस्वरमेवेन भिन्नभिन्नस्यरो भवति । प्रणवगाने स्वरत्रिनयमपेक्ष्यते । साम्न भारम्भक स्वर एकः । तस्मात्पूर्ववर्ती परवर्ती चेति द्वौ स्वरो । एवं च यदा सास्त्र भारम्भकस्तृतीयः स्वरः भवेत्तदा तत्पूर्वसङ्ख्याको द्वितीय स्वरः परवर्तिसङ्ख्याकश्चतुर्थः स्वरश्चेति त्रिभिः स्वरोस्तत्र प्रणवो गीयेत । तत्राप्यारम्भक स्वरः प्रथमः परवर्ती स्वरो द्वितीयः पूर्ववर्ती च स्वरस्तृतीय इत्येवमेवां कम्भो भवन्ति । एवं च तृतीयस्वरारम्भकसा-

मन्ति ओऽ ४ ^१ म् इत्येवंरूपता प्रणवस्य सम्पद्यते । अतुर्थस्याारम्भकत्वे ओऽ ५ ^१ म् । पञ्चमस्वरारम्भकत्वे ओऽ ६ ^१ म् इत्येवंरूपता भवति । द्वितीयस्याारम्भ-

कत्वे प्रणव ओऽ ३ ^१ म् इत्येवंरूप । प्रथमस्याारम्भकत्वेऽपि तादृश

स्वरूप ओऽ २ ^१ म् इत्येवमेव भवति । यतः प्रथमस्याारम्भकत्वे तत्पूर्ववर्तिस्वराभावः । सामगाने यो भागः पृथक्पृथग्भावेन गीयते तस्य पर्वशब्देन व्यवहारः सम्प्रदायसिद्धः । पर्वमेदञ्च (॥) पर्वरूपरेखाद्वयविलेखेन प्रदर्श्यते । यथा कयेत्य

त्रिं चामर्देध्यसामगाने काऽ ५ ^१ वा ॥ तच्चाऽ ३ ^१ चाऽ ५ ^१ आभूवान् ॥ इत्यादि-
रूपेण । सामसु ऋगक्षगपेक्षया अधिकाभ्यश्रानि ऋग्वर्णविकारतः स्तोमप्रधानो वा लभ्यन्ते । स्तोमाश्च स्तोमप्रमथ उपदिष्टा तानाहया भवन्ति । यस्याक्षर-
जातस्य गानमात्रोपयोगित्वमर्थान्वयोऽपि चानुपयोगः स स्तोम इति व्यवहियते ।
ने च धौहोहायिप्रमृता ।

पूर्वखण्डम्

मूलम्

ॐ नमः

१ । ऋक्संहिता

॥१॥

१०१

१—१ । वैश्वामित्रा मधुच्छन्दा ऋषिः । गायत्रा छन्दः । अग्निर्देवता ।

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतां रत्नधानमम् ॥१॥

अग्निम् । ईळे । पुरःहितम् । यज्ञस्य । देवम् । अृत्विजम् ।

होतागम् । रत्नऽधानमम् ॥१॥

अग्निः पूर्वभिर्ऋषिभिरीक्यो नूतनेरुत ।

स देवा इह वभति ॥२॥

अग्निः । पूर्वभिः । ऋषिभिः । ईक्यः । नूतने । उत

सः । देवान् । आ । इह । वभति ॥२॥

अग्निना रयिमग्रवत्प्राप्यमेव दिवेदिवे

यशाम् वीरवत्तमम् ॥३॥

अग्निना । ययिम् । अश्वान् । पोषम् । एव । दिवेऽदिवे ।

ययामम् । शीघ्रान्ऽतमम् ॥३॥

अग्ने यं यजमध्यं विश्वतः परिभूगसि ।

न देवेषु गच्छति ॥४॥

अग्ने । यम् । यजम् । अश्वम् । विश्वतः । परिभूः । अग्निः ।

न । इत् । देवेषु । गच्छति ॥४॥

अग्निर्होता कथिकतुः सत्यश्चित्रश्रयस्तमः ।

देवो देवेभिरागमन् ॥५॥

अग्निः । होता । कथिऽकतुः । सत्यः । चित्रश्रयऽतमः ।

देवः । देवेभिः । आ । गमन् ॥५॥

यदङ्ग दाशुने स्वमग्ने भद्रं करिष्यमि ।

तदेतत्सत्यमङ्गिरः ॥६॥

यद् । अङ्ग । दाशुने । स्वम् । अग्ने । भद्रम् । करिष्यमि ।

तद् । इत् । तम् । सत्यम् । अङ्गिरः ॥६॥

उप॑ स्वा॒ग्ने दि॒वेदि॒वे दो॒षाऽव॒न्तधि॒या य॒यम् ।

✓

नमो॑ भ॒रन्त॑ ए॒मसि॑ ॥७॥

उप॑ । स्वा॒ । अ॒ग्ने । दि॒वेदि॒वे । दो॒षाऽव॒न्तः । धि॒या । य॒यम् ।

नमः॑ । भ॒रन्तः॑ । आ । इ॒मसि॑ ॥७॥

राज॑न्तम॒ध्वरा॒णाम् गो॒षामृ॒नस्य॑ द्वा॒दि॒यिम् ।

वर्ध॑मानं॒ स्वे द॒मे ॥८॥

राज॑न्तम् । अ॒ध्वरा॒णाम् । गो॒षाम् । मृ॒नस्य॑ । द्वा॒दि॒यिम् ।

वर्ध॑मानम् । स्वे । द॒मे ॥८॥

स नः॑ पि॒तेष॑ मृ॒नवे॒ऽग्ने सु॒पाय॑नो भ॒व ।

स॒व्यस्य॑ नः॒ स्व॒स्तये॑ ॥९॥

L

सः । नः॑ । पि॒ताऽऽ॒य । मृ॒नवे॑ । अ॒ग्ने । सु॒पा॒यनः॑ । भ॒व ।

स॒व्यस्य॑ । नः॑ । स्व॒स्तये॑ ॥९॥

॥२॥

१२

१-३ वायुः, ४-५ इन्द्रवायू, ७-८ मितावहणी देवता । वैश्वामित्रा मधुच्छन्दा ऋषि । गायत्री छन्दः ।

वा॒य॒वा या॑हि॒ द॒र्श॒ने॒मे सो॒मां अ॑र॒कृ॒ताः ।

ते॒षां पा॑हि॒ धृ॒धो ह॒वम् ॥२॥

वा॒यो इ॒ति । आ । या॒हि । द॒र्श॒न । मे॒ । सो॒माः । अ॒रम्ऽकृ॒ताः ।

ते॒षाम् । पा॑हि॒ । धृ॒धि । ह॒वम् ॥२॥

वा॒य उ॒फ्ये॒भिर्ज॑र॒न्ते त्वा॑म॒च्छा ज॑रि॒तावः॑ ।

सु॒नसो॑मा अ॒हर्चि॑दः ॥२॥

वा॒यो इ॒ति । उ॒फ्ये॒भिः । ज॑र॒न्ते । त्वा॑म् । अ॒च्छा । ज॑रि॒तावः॑ ।

सु॒नऽसो॑माः । अ॒हऽर्चि॑दः ॥२॥

वा॒यो त॒व प्र॑पृ॒ञ्च॒तो धे॑ना जि॒गानि॑ द॒शुषे॑ ।

उ॒रु॒ची स्तो॑म॒पीत॑ये ॥३॥

वा॒यो इ॒ति । त॒व । प्र॑पृ॒ञ्च॒तो । धे॑ना । जि॒गानि॑ । द॒शुषे॑ ।

उ॒रु॒ची । स्तो॑म॒पी॒तये॑ ॥३॥

इन्द्रवायु इमे सुता उप प्रयोमिग गतम् ।

इन्द्रवो वामुशन्ति हि ॥४॥

इन्द्रवायु इति । इमे । सुताः । उप । प्रयःऽमिः । आ । गतम् ।

इन्द्रवः । वाम् । उशन्ति । हि ॥४॥

वायविन्द्रश्च वेतथः सुतानां याजिनीयम् ।

तावा यातमुप द्रवन् ॥५॥

वायो इति । इन्द्रः । च । वेतथः । सुतानाम् । याजिनीयम् इति याजिनीऽयम् ।

तो । आ । यातम् । उप । द्रवन् ॥५॥

वायविन्द्रश्च सुन्वत आ यातमुप निरुतम् ।

मद्विग्रस्था धिया नरा ॥६॥

वायो इति । इन्द्रः । च । सुन्वतः । आ । यातम् । उप । निःऽरुतम् ।

मश्रु । इत्था । धिया । नरा ॥६॥

मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च निशादसम् ।

धियं घृतावती साधन्ता ॥७॥

मित्रम् । हुवे । पुनः॑द्रुमम् । वरुणम् । च । रिशाद॑सम् ।

धियम् । पुना॑चीम् । साध॑न्ता ॥७॥

अनेन॑ मित्राय॑रुणावृ॒तावृ॑धावृ॒तस्पृ॑शा ।

कर्तुं॑ वृ॒हन्त॑माशाथे ॥८॥

अनेन॑ । मित्राय॑रुणौ । अ॒नः॑ध्रु॒वौ । अ॒नः॑स्पृ॒शा ।

कर्तु॑म् । वृ॒हन्त॑म् । आशा॑थे इति ॥८॥

कवी॑ नो मित्राय॑रुणा नृ॒धिजा॑ता उरु॒क्षया॑ ।

दक्षं॑ दधा॒ते अ॒पस॑म् ॥९॥

कवी॑ इति । नः । मित्राय॑रुणा । नृ॒धिः॑जा॒तौ । उरु॒क्षया॑ ।

दक्ष॑म् । दधा॒ते इति । अ॒प॒स॒म् ॥९॥

॥३॥

१-३

१-३ अभिना, ४ इन्द्र, ५ विरुदेवता, १०-१२ मरुत्वता देवताः ।

वैभायिना मधुच्छन्दा ऋषिः । गायत्री छन्दः ।

अभिना यज्वरौरियो द्रुवत्पाणो शुभस्पती ।

पुरुभुजा वनम्यतम ॥१॥

अश्विना । यज्वरीः । इयः । द्रवन्त्याणी इति द्रवन्त्याणी । शुभः । पूर्वा इति ।

पुरुऽभुजा । चनम्यतम् ॥२॥

अश्विना पुरुऽभुजा नरा शचीया धिया ।

धिष्यथा वनतं गिरः ॥२॥

अश्विना । पुरुऽभुजा । नरा । शचीया । धिया ।

धिष्यथा । वनतम् । गिरः ॥२॥

इन्द्रा युवाकवः सुता नामम्या वृक्तवर्हिषः ।

आ यातं रुद्रवर्तनी ॥३॥

इन्द्रा । युवाकवः । सुताः । नामम्या । वृक्तवर्हिषः ।

आ । यातम् । रुद्रवर्तनी इति रुद्रवर्तनी ॥३॥

इन्द्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्यायवः ।

अपवीभिस्तना पूतासः ॥४॥

इन्द्र । आ । याहि । चित्रभानो इति चित्रभानो । सुताः । इमे । त्यायवः ।

अपवीभिः । तना । पूतासः ॥४॥

इन्द्रा याहि धियेऽनितो विप्रऽजूनः सुनऽधितः ।

उप । ब्रह्माणि यामनः ॥५॥

इन्द्र । आ । याहि । धिया । इतः । विप्रऽजूनः । सुनऽधितः ।

उप । ब्रह्माणि । यामनः ॥५॥

इन्द्रा याहि ननुजान उप ब्रह्माणि हरिः ।

सुने दधिप्य मः ॥६॥

इन्द्र । आ । याहि । ननुजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिः ।

सुने । दधिप्य । मः । यमः ॥६॥

ओमासश्चरणीधृतो विश्वे देवाम आ गत ।

दाभ्यामो दाशुगः सुतम ॥७॥

ओमामः । चरणिऽधृतः । विश्वे । देवामः । आ । गत ।

दाभ्यामः । दाशुगः । सुतम ॥७॥

विश्वे देवामो अप्तुरः सुतमा गन्त तूणीयः ।

उमा इव समराणि ॥८॥

वि॒श्वे । दे॒वामः । अ॒पऽनु॑रः । सु॒नम॑ । आ । गन्त॑ । तूर्ण॑यः ।

उ॒न्नाऽऽ॒थ । स्व॑स॒राणि ॥८॥

वि॒श्वे दे॒वासो॑ अ॒ग्नि॒ध॒ ण॑हि॒मायामो॑ अ॒द्रुहः॑ ।

मे॒धं जु॒यन्त॑ ब॒ह्वयः॑ ॥९॥

वि॒श्वे । दे॒वामः । अ॒ग्नि॒धः । ण॑हि॒मायामः॑ । अ॒द्रुहः॑ ।

मे॒धम् । जु॒यन्त॑ । ब॒ह्वयः॑ ॥९॥

पा॒य॒का नः॑ स॒रस्व॑ती याजे॒भिर्वा॒जिनी॑यती ।

य॒ज्ञं व॑न्दु॒ धिया॑यन्तुः ॥१०॥

पा॒य॒का । नः॑ । स॒रस्व॑ती । याजे॒भिः । वा॒जिनी॑ऽयती ।

य॒ज्ञम् । व॑न्दु । धि॒याऽवा॑नुः ॥१०॥

चो॒द्गि॒त्री मृ॒नृता॑नां चे॒तन्ती॑ सु॒मती॑नाम् ।

य॒ज्ञं द॑धे॒ सर॑स्वती ॥११॥

चो॒द्गि॒त्री । मृ॒नृता॑नाम् । चे॒तन्ती॑ । सु॒मती॑नाम् ।

य॒ज्ञम् । द॑धे॒ । सर॑स्वती ॥११॥

महो॑ अर्णः॑ सर॑स्वती॑ प्र॑ से॒तय॑ति॒ के॒तुना॑ ।

धियो॑ वि॒श्वा वि॑ राज॒ति ॥१२॥

महः॑ । अर्णः॑ । सर॑स्वती । प्र॑ । से॒तय॑ति । के॒तुना॑ ।

धियः॑ । वि॒श्वाः । वि॑ । राज॒ति ॥१२॥

॥ ४ ॥

१०४

१-१० वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा । इन्द्रः । गायत्री ।

सुरु॑ण॒कृन्नु॑म॒तये॑ सु॒दुघा॑मि॒द्य गो॒दुहे॑ ।

जुह॑म॒सि द्य॑वि॒र्य॑सि ॥१॥

सुरु॑ण॒कृन्नु॑म । उ॒तये॑ । सु॒दुघा॑म॒ऽद्य । गो॒दुहे॑ ।

जुह॑म॒सि । द्य॑वि॒र्य॑सि ॥१॥

उप॑ नः॒ सव॑ना ग॒हि सोम॑स्य सोम॒पाः पिब॑ ।

गो॒दा इ॒न्द्रो॒यतो॑ म॒दः ॥२॥

उप॑ । नः॒ । सव॑ना । आ । ग॒हि । सोम॑स्य । सोम॒पाः । पिब॑ ।

गो॒दाः । इ॒न्द्र । रे॒वतः॑ । म॒दः ॥२॥

अथा॑ ते॒ अन्त॑मानां॒ विद्या॑म सु॒मती॑नाम् ।

मा नो॑ अ॒ति क्य॑ आ ग॒हि ॥३॥

अथ॑ । ते । अन्त॑मानाम् । विद्या॑म । सु॒मती॑नाम् ।

मा । न॒ । अ॒ति । क्यः । आ । ग॒हि ॥३॥

एरे॑हि वि॒प्रम॑स्तृ॒तमिन्द्रं॑ पृ॒च्छ॥ वि॒पश्चित॑म ।

यस्ते॑ सन्वि॒भ्य आ॑ वर॒म ॥४॥

ए॒रा । इ॒हि । वि॒प्रम् । अस्तृ॑तम् । इन्द्रं॑ । पृ॒च्छ । वि॒पः॑ऽचित॑म ।

यः । ते । सन्वि॑भ्यः । आ । वर॒म ॥४॥

उ॒त द्यु॑वन्तु नो॒ निदो॑ नि॒न्यत॑श्चि॒दर॑त ।

दधाना॑ इन्द्र॒ इदुः॑ ॥५॥

उ॒त । द्यु॒वन्तु । नः । नि॒दः । निः । अ॒न्यतः॑ चि॒त् । आ॒र॒त ।

द॒धा॒नाः । इन्द्रे॑ । इ॒त् । इ॒दुः ॥५॥

उ॒त नः॑ सु॒भगा॑ अ॒ग्निर्वो॑चि॒युर्द॑स्म कृ॒ष्टयः॑ ।

स्यामे॑दिन्द्र॒स्य शर्म॑णि ॥६॥

उ॒त । नः । सु॒भगा॑न् । अ॒रिः । वो॒चेयुः । दु॒स्म । कृ॒ष्टयः ।

स्या॑म । इ॒त् । इन्द्र॑स्य । श॒र्मणि ॥६॥

ए॒माशु॑मा॒शवे॑ भर॒ यज्ञ॑धिर्य॒ नृमा॑दनम्

प॒तय॑न्म॒न्दय॑स्म॒न्मम ॥७॥

आ । ई॒म् । आ॒शुम् । आ॒शवे॑ । भर॒ । य॒ज्ञऽधि॑र्यम् । नृ॒मा॑दनम् ।

प॒तय॑म् । म॒न्दय॑न्ऽम॒न्मम ॥ ७॥

अस्य॑ पो॒त्या श॑त॒क॒तो घ॒नो वृ॒त्राणा॑म॒भयः॑ ।

प्रा॒वो वा॑जे॒षु या॑जिनम् ॥८॥

अस्य॑ । पो॒त्या । श॑त॒क॒तो इति॑ श॒तऽक॒तो । घ॒नः । वृ॒त्राणा॑म् । अ॒भयः॑ ।

प्र । आ॒यः । वा॑जे॒षु । या॑जिनम् ॥८॥

तं त्वा॑ वा॒जेषु॑ या॒जिनं॑ वा॒ज्यामः॑ श॒त॒क॒तो ।

ध॒ना॒नामिन्द्र॑ सा॒तये॑ ॥९॥

तम् । त्वा॑ । वा॒जेषु॑ । या॒जिनम्॑ । वा॒ज्यामः॑ । श॒त॒क॒तो इति॑ श॒तऽक॒तो ।

ध॒ना॒नाम् । इन्द्र॑ । सा॒तये॑ ॥९॥

यो रायो॑श्च॒ निर्म॑हान्त्सु॒पा॒रः सु॒न्वतः॑ स॒न्वा ।

स॒न्मा इन्द्रा॑य गाय॒त ॥१७॥

यः । रा॒यः अ॒यनिः॑ । म॒हान् । सु॒ऽपा॒रः । सु॒न्वतः॑ । स॒न्वा ।

तस्मै॑ । इन्द्रा॑य । गा॒य॒त ॥१७॥

॥ १५ ॥

१५

१ १५ वेभामिषो मधुचन्द्रा । इन्द्र । गायता ।

आ त्वे॒ता नि॑ पी॒दतेन्द्र॑म॒भि प्र॑ गा॒य॒त ।

स॒न्वायः॑ स्तोम॑वा॒हसः॑ ॥१८॥

आ । तु । आ । इ॒त । नि॑ । पी॒द॒त । इन्द्र॑म । अ॒भि । प्र॑ । गा॒य॒त ।

स॒न्वायः॑ । स्तोम॑वा॒हसः॑ ॥१८॥

पु॒रु॒तमं॑ पु॒रु॒णा॒मी॒शानं॑ वा॒या॒णाम् ।

इन्द्र॑ स्तोमे॒ स॒चा सु॒ते ॥१९॥

पुरुऽतमम् । पुरु॑णाम् । ई॒शान॑म् । धार्या॑णाम् ।

इन्द्र॑म् । सोमे॑ । स॒चा । सु॒ते ॥२॥

स॒ घा॒ नो॒ यो॒ग आ॒ भु॒वन्स॒ राये॑ स॒ पु॒रन्ध्या॑म् ।

गम॑द्वाजि॒मिरा॑ स॒ नः ॥३॥

सः । घ । नः । यो॒गे । आ । भु॒वन् सः । राये॑ सः । पु॒रम्ऽध्या॑म् ।

गमन् । याजि॑भिः । आ । सः । नः ॥३॥

यस्य॑ सं॒स्थे न॒ वृ॒ण्वने॑ ह॒रो॒ सम॑स्तु॒ शत्र॑वः ।

तस्मा॑ इन्द्रा॒य गा॑यत ॥४॥

यस्य॑ । सम॑ऽस्थे । न । वृ॒ण्वने॑ । ह॒रो इति॑ । स॒मन्ऽस्तु॑ । शत्र॑वः ॥

तस्मै॑ । इन्द्रा॒य । गा॑यत ॥४॥

सु॒तपा॑नो॒ सु॒ता इमे॑ शु॒त्रयो॑ यन्ति॒ वी॒तये॑ ।

सोमा॑सो॒ दधि॑ऽशि॒रः ॥५॥

सु॒तऽपा॑नो॒ सु॒ताः । इमे॑ । शु॒त्रयः॑ । यन्ति॑ । वी॒तये॑ ।

सोमा॑सः । दधि॑ऽआ॒शि॒रः ॥५॥

त्वं सु॒तस्य॑ पी॒तये॑ स॒द्यो वृ॒द्धो अ॒जाय॑थाः ।

इन्द्र॑ ज्यैष्ठ्याय॑ सु॒कतो॑ ॥६॥

त्वम् । सु॒तस्य॑ । पी॒तये॑ । स॒द्यः । वृ॒द्धः । अ॒जाय॑थाः ।

इन्द्र॑ । ज्यैष्ठ्याय॑ । सु॒कतो॑ इति सु॒ऽकतो॑ ॥६॥

आ त्वा॑ वि॒शन्त्वा॒शयः॑ सो॒मास॑ इन्द्र॑ गि॒र्यणः॑ ।

शं ते॑ स॒न्तु प्र॒चेत॑से ॥७॥

आ । त्वा । वि॒शन्तु॑ । अ॒शयः॑ । सो॒मासः॑ । इन्द्र॑ । गि॒र्यणः॑ ।

शम् । ते । स॒न्तु । प्र॒चेत॑से ॥७॥

त्वा॑ स्तो॒मा अ॒र्चीवृ॒धन् त्वा॑मु॒क्था श॑त॒कतो॑ ।

त्वा॑ व॒र्धन्तु॑ नो॒ गिरः॑ ॥८॥

त्वाम् । स्तो॒माः । अ॒र्चीवृ॒धन् त्वा॑म् । उ॒क्था । श॑त॒कतो॑ इति श॒त॑ऽकतो॑ ।

त्वाम् । व॒र्धन्तु॑ । न । गिरः॑ ॥८॥

अ॒श्विनो॑निः स॒नेद्रि॒मं वा॒जमिन्द्रः॑ स॒हस्रि॑णम् ।

यस्मि॒न्विश्वानि॑ पौ॒स्था ॥९॥

अश्विनऽङ्गतिः । सनेन । इमम् । वाज्रम् । इन्द्रः । सहस्रिणम् ।

यस्मिन् । विभ्रानि । पौस्त्या ॥६॥

मा नो मता धमि ब्रह्मन्तनूनामिन्द्र शिवणः ।

ईशानो यद्यथा बध्म ॥१०॥

मः । नः । मर्ताः । अभि । द्रुहन् । तनूनाम् । श्न्द्र । गिर्घणः ।

ईशानः । यवय । जभम् ॥१०॥

11 5 00

卷一

१-१० वैश्व मित्रा सधुःश्रुता । १-१० आद्याना तिमिरासिन्धुः, ततः १-१०
यगाणां सधुः (१, १) यजमसममर्थ्यादिन्द्रध, १० दशम्या इन्द्र । गायत्री ।

सुशान्तिं यत्प्रमत्तं त्वं परि तच्छुभः ।

रोचन्ते रोचना दिवि ॥१॥

श्रु॒त्वा॒न्ति । स॒द्र॒मम् । अ॒क॒यम् । ज॒ग॒न्ना॒म् । प॒रि॒ । त॒न्म॒श्रु॒कः ।

रोजन्ते । रोञ्जना । द्वित्रि ॥१॥

युजन्त्यस्य काव्या हरी विपश्चिता रभे ।

श्रीगणेशाय नमः ॥२॥

१०६५]

भृक्संहिता

१७

यु॒ञ्जन्ति॑ । अस्य॑ । काम्या॑ । दृग् इति॑ । वि॒ऽप॒ञ्च॒मा । रथे॑ ।

शो॒णा । धृ॒ष्णू इति॑ । नृ॒ऽवा॒ह॒सा ॥२॥

के॒तुं कृ॒ण्व॒न्के॒तवे॑ पेशो॑ मया॑ अपे॒श॒मे ।

स॒मु॒प॒स्कि॒र॒जाय॑थाः ॥३॥

के॒तुम् । कृ॒ण्वन् । अ॒के॒तवे॑ । पेशः॑ । मयाः॑ । अपे॒श॒मे ।

सम॑ । उ॒प॒स्कि॒र॒जाय॑थाः ॥३॥

आ॒ह॒न् स्म॒धाम॑नु पुनर्गर्भ॑स्यमे॒रिरे॑ ।

द॒ध्या॒ना नाम॑ य॒ज्ञिय॑म् ॥४॥

आ॒ह॒न् । अह॑ । स्म॒धाम॑ । अनु॑ । पुनः॑ । गर्भ॑स्यम् । आ॒ह॒रिरे॑ ।

द॒ध्या॒नाः । नाम॑ । य॒ज्ञिय॑म् ॥४॥

वी॒ळु नि॒श॒रु॒त॒नुभिर्गु॑हा नि॒दि॒न्द्र॒ त्रि॒भिः ।

अ॒धि॒न्द् उ॒ग्रि॒या अनु॑ ॥५॥

वी॒ळु । नि॒श॒रु॒त॒नुभिः॑ । गु॒हा । नि॒न् । इन्द्र॑ । त्रि॒भिः ।

अ॒धि॒न्द् । उ॒ग्रि॒याः । अनु॑ । ॥५॥

देवयन्तो यथा मतिमच्छा विद्वसु गिरः ।

महामनूयत भुतम् ॥६॥

देवऽयन्तः । यथा । मतिम् । अच्छ । विद्वन्ऽवन्तुम् । गिरः ।

महाम् । अनूयत । भुतम् ॥६॥

इन्द्रेण स हि दक्षसे सज्जमानो अविभ्युषा ।

मन्दु समानवर्चसा ॥७॥

इन्द्रेण । सम । हि । दक्षसे । सम्ऽजमानः । अविभ्युषा ।

मन्दु इति । समानऽवर्चसा ॥७॥

अनवचैरभिष्टुभिर्मन्त्रः सहस्रवर्चनि ।

गणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥८॥

अनवचैः । अभिष्टुभिः । मन्त्रः । सहस्रान् । अर्चनि ।

गणैः । इन्द्रस्य । काम्यैः ॥८॥

अनः परिष्मन्नामहि दिवो वा रोचमादधि ।

समस्मिन्नुज्जने गिरः ॥९॥

अनः । परि॒ऽज्मन । आ । ग॒हि । दि॒वः । वा । गो॒च॒नात् । अ॒धि ।

सम् । अ॒ग्नि॒न । अ॒ग्ने । गिरः ॥११॥

इ॒ता या सा॒निधी॑महे दि॒वो वा पा॒थि॒वा॒दधि ।

इन्द्रं॑ म॒हो या व॒ज॒सः ॥१२॥

अनः । या । सा॒नि॒म । इ॒महे । दि॒वः । वा । पा॒थि॒वा॒न । अ॒धि ।

इन्द्रम् । म॒हः । या । व॒ज॒सः ॥१२॥

॥७॥

१७

१ १- ईशानमया मधुसूतन्दा इन्द्रा गायत्रा ।

इन्द्रमिन्द्रा॒थिनो॑ वृ॒हन् इन्द्र॑म॒र्क॒भिर्ग॒र्किणः॑ ।

इन्द्रं॑ वा॒णीर॒नू॒यत ॥१॥

इन्द्रम् इन् । गा॒थि॒नः । वृ॒हन् । इन्द्रम् । अ॒र्क॒भिः । अ॒र्कि॒णः ।

इन्द्रम् वा॒णी । अ॒नू॒यत ॥१॥

इन्द्र इन्द्रयोः स॒त्ता स॒मि॒हन् आ व॒चो॒यु॒जा ।

इन्द्रो॑ व॒ज्री हि॒र॒ण्य॒यः ॥२॥

इन्द्रः । इन् । हयैः । सत्वा । समऽर्मिलः । आ । वचःऽयुजा ।

इन्द्रः । वस्री । हिरण्ययः ॥२॥

इन्द्रो दाघाय चक्ष्मभा सूर्यो रोहयद्विषि ।

वि गोभिरद्विमैर्यन् ॥३॥

इन्द्र । दाघाय । चक्ष्मभा । आ । सूर्यम् । रोहयत् । दिवि ।

वि । गोभि । अद्विम । ऐर्यन् ॥३॥

इन्द्र वाजेषु नोऽय सहस्रप्रधनेषु च ।

उग्र उग्रामिरुतिभिः ॥४॥

इन्द्र । वाजेषु । नः । अय । सहस्रऽप्रधनेषु । च ।

उग्र । उग्रामिः । ऊनिऽभिः ॥४॥

इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भं हवामहे ।

युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥५॥

इन्द्रम् । वयम् । महाऽधने । इन्द्रम् । अर्भ । हवामहे ।

युजम् । वृत्रेषु । वज्रिणम् ॥५॥

स नो वृ॒ध॒स॒मं च॒रुं म॒त्रादा॒व॒भ॒या वृ॒धि ।

अ॒स्मभ्य॑म॒प्रति॑कुतः ॥६॥

स । नः । वृ॒ध॒न् । अ॒मु॒म् । च॒रु॒म् । म॒त्राऽदा॑यन् । अ॒भ॒ । वृ॒धि ।

अ॒स्मभ्य॑म् । अ॒प्रति॑ऽकुतः ॥६॥

तु॒ष्टे॒तु॒ष्टे य॒ उत्तरे॒ स्तो॒मा इन्द्र॑स्य य॒ज्ञिणः॑ ।

न वि॒न्द्रे अ॒स्य सु॒स्तु॒तिम् ॥७॥

तु॒ष्टे॒तु॒ष्टे । य॒ । उत्त॑रे । स्तो॒माः । इन्द्र॑स्य । य॒ज्ञिणः॑ ।

न । वि॒न्द्रे । अ॒स्य । सु॒स्तु॒तिम् ॥७॥

वृ॒था यू॒थे॒ष वंस॑गः कृ॒ष्टा र॒य॒न्यो॒ज॒सा ।

ई॒शा॒नो अ॒प्रति॑कुतः ॥८॥

वृ॒था । यू॒थाऽथ॑ । वंस॑गः । कृ॒ष्टाः । र॒य॒र्ति । ओ॒ज॒सा ।

ई॒शा॒नः । अ॒प्रति॑ऽकुतः ॥८॥

य ए॒क॒क्ष॒र्य॒णी॒नां व॒सु॒नामि॒र॒ज्यति॑ ।

इन्द्रः॑ प॒ञ्च क्षि॒तो॒नाम् ॥९॥

यः । एकः । वर्षणीनाम् । वसूनाम् । इग्ध्यति ।

इन्द्रः पञ्च । क्षितानाम् ॥९॥

इन्द्रो यो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः ।

अस्माकमस्तु केवलः ॥१०॥

इन्द्रम् । यः । विश्वतः । परि । हवामहे । जनेभ्यः ।

अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥१०॥

॥ < ॥

१-८

१-१० वैधास्यवा मधुचन्द्रा इन्द्रा गायत्रा ।

एन्द्र सानमि रयिं स्वजित्याम सदासहम् ।

वसिष्ठमुत्तये भर ॥१॥

आ । इन्द्र । सानमिम् । रयिम् । स्वजित्याम । सदाऽसहम् ।

वसिष्ठम् । उत्तये । भर ॥१॥

नि येन मुष्टिहयया नि क्षुत्रा कणधामहे ।

त्वोत्तमो न्यबता ॥२॥

नि । येन । मुष्टिऽहस्यया । नि । वृत्रा । कणधामहे ।

त्वाऽऊतामः । निऽधर्चना ॥२॥

इन्द्र त्वोताम आ वयं वज्रं घना ददामहि ।

जयेम सं युधि स्पृधः ॥३॥

इन्द्र । त्वाऽऊतामः । आ । वयम् । वज्रम् । घना । ददामहि ।

जयेम । सम् । युधि । स्पृधः ॥३॥

वयं शूर्गेभिस्तृभिरिन्द्र स्वया युजा वयम् ।

सप्तक्षाम पुनन्यतः ॥४॥

वयम् । शूर्गेभिः । भस्तृभिः । इन्द्र । स्वया । युजा । वयम् ।

सप्तक्षाम । पुनन्यतः ॥४॥

महाँ इन्द्र परञ्च नु माहन्त्वमस्तु वज्रिणे ।

द्यौर्न प्रथिना शयः ॥५॥

महान् । इन्द्रः । परः । च । नु । माहिऽत्वम् । अस्तु वज्रिणे ।

द्यौः । न । प्रथिना । शयः ॥५॥

समो॑हे वा य आ॑शत न॒रः॑ नो॒कस्य॑ स॒नि॒तौ ।

वि॒प्रा॒प्तो वा धि॒या॒य॒यः ॥६॥

सम॑ऽओहे । वा । ये । आ॑शत । न॒रः । नो॒कस्य॑ । स॒नि॒तौ ।

वि॒प्रा॒प्तः । वा । धि॒या॒ऽय॒यः ॥३॥

यः कु॑क्षिः सोम॑पातमः समु॒द्रश्च॑ पि॒न्यते॑ ।

उ॒र्वी॒रा॒पो न का॒कु॒द् ॥७॥

यः । कु॑क्षिः । सोम॑ऽपातम । समु॒द्रऽश्च॑ । पि॒न्यते॑ ।

उ॒र्वीः । आ॒पः । न । का॒कु॒द् ॥७॥

ए॒षा अ॒स्य स॒नु॒ता वि॒र॒प॒शी यो॒मती॑ म॒हो ।

ए॒षा शा॒खा न द्वा॒शु॒वे ॥८॥

ए॒ष । हि । अ॒स्य । स॒नु॒ता । वि॒र॒प॒शी । यो॒मती॑ । म॒हो ।

ए॒षा । शा॒खा । न । द्वा॒शु॒वे ॥८॥

ए॒षा हि ते वि॒भू॒तय॑ ऊ॒तय॑ इन्द्र॒ मा॒वते॑ ।

म॒दा॒क्षि॒मन्ति॑ द्वा॒शु॒वे ॥९॥

ए॒व । हि॒ । ते । वि॒ऽभ॒नयः॑ । ऊ॒नयः॑ । इन्द्र॑ । मा॒ऽव॒ने ।

स॒यः । चिन् । स॒न्नि । द्वा॒शु॒रे ॥७॥

ण्या॑ ह॒स्य का॒म्या स्तोम॑ उ॒क्थं॑ च॒ शं॒भ्या ।

इन्द्रा॑य सोम॒पी॒तये॑ ॥१०॥

ए॒व । हि॒ । अ॒स्य । का॒म्या । स्तोमः॑ । उ॒क्थम् । च॒ । शं॒भ्या ।

इन्द्रा॑य । सोम॒ऽपी॒तये॑ ॥१०॥

॥ ९ ॥

१०६

१०० वैश्वामित्रा मधुच्छन्दा इन्द्रा गायता ।

इन्द्रे॑हि म॒त्स्यन्ध॒मो वि॒श्वे॒भिः॑ सा॒म॒र्य॒भिः॑ ।

म॒हा॑ अभि॒ष्टि॒गे॒ज॒सा ॥१॥

इन्द्र॑ । आ । इ॒हि । म॒त्सि । अ॒न्ध॒मः । वि॒श्वे॒भिः॑ । सोम॒र्य॒ऽभिः॑ ।

म॒हान् । अ॒भि॒ष्टिः । ओ॒ज॒सा ॥१॥

ए॒मेन॑ सृ॒ज॒ता सृ॒ते म॒न्दि॒मिन्द्रा॑य म॒न्दि॒ने ।

च॒क्रि॒ विश्वा॑नि च॒क्रे ॥२॥

आ । ई॒म् । ए॒नम् । सृ॒ज॒त । सु॒ते । म॒न्दि॒म् । इ॒न्द्राय॑ । म॒न्दि॒ने॑ ।

च॒क्रि॒म् । वि॒श्वानि॑ । च॒क्र॒ये ॥२॥

म॒न्त्र्य॑ । सृ॒शि॒ष्य॑ । म॒न्दि॒भिः॑ । स्तो॒मै॒भिर॑वि॒श्व॒च॒र॒णे॑ ।

स॒र्वेषु॑ स॒वने॑ष्य॒ ॥३॥

म॒न्त्र्या॑ । सृ॒शि॒ष्य॑ । म॒न्दि॒भिः॑ । स्तो॒मै॒भिर॑ । वि॒श्व॒च॒र॒णे॑ ।

स॒व॒त्रा । ए॒षु । स॒वने॑षु । आ ॥३॥

अ॒मृ॒तामि॒न्द्र॑ ते॒ गिरः॑ प्र॒ति॒ त्वा॒मु॒द॒हा॒स॒त ।

अ॒जो॒या॒ कृ॒ण॒म॒ प॒तिम् ॥४॥

अ॒मृ॒प्र॒म॑ । इ॒न्द्र॑ । ते॒ । गिरः॑ । प्र॒ति॒ । त्वा॒म॑ । उ॒त॑ । अ॒हा॒स॒त॒ ।

अ॒जो॒याः । कृ॒ण॒म॒ । प॒तिम् ॥४॥

सं चो॒द॒य॑ चि॒त्र॒म॒र्वा॒ग्रा॒ध॑ इ॒न्द्र॑ वरे॒ण्य॒म् ।

अ॒मृ॒दि॒ते॒ वि॒भु॒ प्र॒म् ॥५॥

सम् । चो॒द॒य॑ । चि॒त्र॒म् । अ॒र्वा॒क॑ । रा॒घः । इ॒न्द्र॑ । वरे॒ण्य॒म् ।

अ॒मृ॒त् । इ॒त् । ते॒ । वि॒भु॒ । प्र॒म् ॥५॥

अ॒स्मान्तु॑ तत्र॑ चोदये॑न्द्र रा॒ये रभ॑स्वतः ।

तुवि॑द्यु॒स्र यश॑स्वतः ॥६॥

अ॒स्मान् । त॒त् । तत्र॑ । चो॒दय॑ । इन्द्र॑ । रा॒ये । रभ॑स्वतः ।

तुवि॑द्यु॒स्र । यश॑स्वतः ॥६॥

सं गो॑मदिन्द्र॑ याज॒थद॒स्मे पृ॒थु॒ धवो॑ वृ॒हन् ।

वि॒श्वायु॑ध॒हक्षि॑तम् ॥७॥

सम् । गो॑मन् । इन्द्र॑ । याज॒थद॒स्मे । अ॒स्मे इति॑ । पृ॒थु॒ । ध॒वः । वृ॒हन् ।

वि॒श्वऽआयुः॑ । धे॒हि । अ॒क्षि॑तम् ॥७॥

अ॒स्मे धे॒हि ध॒वो वृ॒हन् पु॒स्रं स॒हस्र॑मा॒तमम् ।

इन्द्र॑ ता र॒थिनी॑रि॒पः ॥८॥

अ॒स्मे इति॑ । धे॒हि । ध॒वः । वृ॒हन् । पु॒स्रम् । स॒हस्र॑मा॒तमम् ।

इन्द्र॑ । ता । र॒थिनीः॑ । इ॒पः ॥८॥

य॒मो रिन्द्र॑ व॒सुप॑तिं गो॒भिर्गु॑णन्त॑ अ॒ग्नि॒यम् ।

होम॑ म॒स्तार॑मू॒तये ॥९॥

वसोः । इन्द्रम् । वसुऽपतिम् । गोऽभिः । मृणन्तः । अग्निमयम् ।

होम । गन्तागम् । ऊत्ये ॥९॥

सुतेसुते न्योकसे बृहद्बृहन् णदरिः ।

इन्द्राय शूषमर्चति ॥१०॥

सुतेऽसुते । निऽओकसे । बृहम् । बृहन्ने । आ । इम् । अरिः ।

इन्द्राय । शूषम् । अर्चति ॥१०॥

॥ १० ॥

१-१०

१ १० वेधामित्रा मधुनइन्द्रा इन्द्राऽमुदय ।

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।

अग्राणस्त्वा शतकन् उष्टंशमिद्य येमिरे ॥१॥

गायन्ति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चन्ति । अर्कम् । अर्किण ।

अग्राणः । त्वा । शतकन्तो इति शतऽकन्तो । उम् । षंशम्ऽश्च । येमिरे ॥१॥

यन्तानोः सानुमास्तुर्दुर्यस्पष्ट कर्त्तव्यम् ।

तदिन्द्रो अथं चेतति यूयेन वृष्णिरेजति ॥२॥

यदु । सानो॑ । सानु॑म् । आ । अरु॑हन् । भूरि॑ । अस्प॑ष्ट । कर्त्त॑व्यम् ।

तद् । इन्द्रः॑ । अर्थ॑म् । वे॒न॒ति॒ । यु॒थेन॑ । वृ॒ष्णिः । ण॒ज॒ति॒ ॥२॥

यु॒क्ष्य॑ हि के॒शिना॑ ह॒री । वृ॒षणा॑ क॒क्ष्य॒ग्रा ।

अथा॑ न इन्द्र॑ सोम॒पा गिरा॑मुप॒श्रुतिं॑ ख॒र ॥३॥

यु॒क्ष्य॑ । हि । के॒शिना॑ । ह॒री इति॑ । वृ॒षणा॑ । क॒क्ष्य॒ग्रा ।

अथ॑ । नः । इन्द्र॑ । सोम॒ग्राः । गिरा॑म । उप॒श्रुति॑म् । ख॒र ॥ ३॥

ए॒हि स्तो॑माँ॒ अभि॑ स्वर॒भि गृ॑णी॒ता रु॒य ।

ग्र॒ह्य च॑ नो व॒सो स॒न्नेन्द्र॑ य॒ज्ञं च॑ य॒ज्य ॥४॥

आ । इ॒हि । स्तो॒मान् । अभि॑ । स्वर॒ । अभि॑ । गृ॒णी॒ति॒ । आ । रु॒य ।

ग्र॒ह्य । च । नः । व॒सो इति॑ । स॒न्ना । इन्द्र॑ । य॒ज्ञम् । च । य॒ज्य ॥ ४॥

उ॒क्थ॑भि॒न्द्राय॑ शंस्य॒ वर्ध॑नं पु॒रुनि॑त्पि॒धे ।

श॒क्नो॑ यथा॒ सु॒तेषु॑ णो॒ शर॑णत्स॒त्येषु॑ च ॥५॥

उ॒क्थ॑म् । इन्द्रा॑य । शंस्य॑म् । वर्ध॑नम् । पु॒रुनिः॑त्पि॒धे ।

श॒क्नः । यथा॑ । सु॒तेषु॑ । नः । शर॑णन् । स॒त्येषु॑ । च ॥५॥

नमि॒त्सखि॒त्वे ई॒महे॒ तं रा॒ये तं सु॒वीर्यं ।

स शक्र उत नः शक्रदिन्द्रो वसु दयमानः ॥६॥

तम् । इत् । सखि॒त्वे । ई॒महे । तम् । रा॒ये । तम् । सु॒वीर्यं ।

सः । शक्रः । उत । नः । शकन । इन्द्रः । वसु । दयमानः ॥६॥

सुवि॒ष्टुतं सु॒नि॒रज॒मिन्द्र॒ त्वादा॒तमि॒शः ।

जै गायामप यजु वृधि कृणुष्व राधो अद्रियः ॥७॥

सुवि॒ष्टुतम् । सु॒नि॒ऽभज॒म् । इन्द्र॑ । त्वा दा॒तम् । इत् । यशः ।

गायाम । अप । यजम् । वृधि । कृणुष्व । राधः । अद्रि॒ऽयः ॥७॥

नहि॒ स्वा रो॒दसी॒ उमे॒ स्र॒ग्राय॒माणमि॒न्वत ।

जैषः स्वर्वनीरपः स्व गा अस्मभ्य धूनुहि ॥८॥

नहि॑ । स्वा । रो॒द॒सी॒ इति॑ । उ॒मे॒ इति॑ । स्र॒ग्रा॒य॒माणम् । इन्वतः ।

जैषः । स्वः॒ऽयनीः । अपः । सम् । गाः । अस्मभ्यम् । धूनु॒हि ॥८॥

आश्रु॒त्कर्णं॑ श्रु॒यी उ॒वं नृ॒चिह॒भिष्य॒ मे गिरः ।

इन्द्र॒ स्तोम॒मिमं॑ मम॒ कृ॒त्वा यु॒जश्चि॒दन्तरम् ॥९॥

आधुनऽकर्ण । अधि । हश्म । नृ । चित् । दधिव । मे । गिरः ।

इन्द्र । स्तोमम् । इमम् । मम । हव्य । युजः । चित् । अन्तश्म ॥९॥

यिशा हि त्वा वृषन्तमं वाजेषु हव्यनधुतम् ।

वृषन्तमस्य हमह ऊनि सहस्रसातमाम् ॥१०॥

यिष्य । हि । त्वा । वृषन्ऽतमम् । वाजेषु । हव्यनऽधुतम् ।

वृषन्ऽतमस्य । हमहे । ऊनिम । सहस्रऽसातमाम् ॥१०॥

आ नृ न इन्द्र कौशिक मन्वसानः सुतं यिष ।

नव्यमायुः प्र सु तिर कृधो सहस्रसामृषिम ॥११॥

आ । नृ । नः । इन्द्र । कौशिक । मन्वसानः । सुतम् । यिष ।

नव्यम् । आयुः । प्र । सु । तिर । कृधि । सहस्रऽसाम् । अृषिम ॥११॥

परि त्वा गिर्वेणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥१२॥

परि । त्वा । गिर्वेणः । गिरः । इमाः । भवन्तु । विश्वतः ।

वृद्धऽआयुम् । अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ॥१२॥

॥ ११ ॥

१-११

१-८ जेता माधुसूतस इन्द्रोऽनुष्टुप ।

इन्द्रं विश्वा अवीकृधन्समुद्रव्यसम् गिरः ।

रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥१॥

इन्द्रम् । विश्वाः । अवीकृधन् । समुद्रव्यसम् । गिरः ।

रथिऽतमम् । रथीनाम् । वाजानाम् । सत्पतिम् । पतिम् ॥१॥

सम्ये न इन्द्र वाजिनो मा मेम शघमस्पते ।

स्वामभि य णोनुमो जेतारमपराजितम् ॥२॥

सम्ये । ते । इन्द्र । वाजिनः । मा । मेम । शघस्य । पते ।

स्वाम् । अभि । य । नोनुमः । जेतारम् । अपराऽजितम् ॥२॥

पूर्वोऽन्द्रस्य शतयो न वि दस्यन्त्युतयः ।

यदी वाजस्य गोमनः स्तोतृभ्यो मंहते मघम् ॥३॥

पूर्वोः । इन्द्रस्य । शतयः । न । वि । दस्यन्ति । उतयः ।

यदि । वाजस्य । गोऽमनः । स्तोतृऽभ्यः । मंहते । मघम् ॥३॥

पु॒रं॑ भि॒न्दु॒र्यु॒वा क॒वि॒रमि॒नो॒जा अजा॒यन॑ ।

इन्द्रो॑ वि॒श्वस्य॑ कर्म॒णो ध॒र्ता व॒स्री पु॒रु॒ष्टुनः॑ ॥४॥

पु॒राम् । भि॒न्दुः । यु॒वा । क॒विः । अ॒मि॒नः॒भो॒जाः । अजा॒यन॑ ।

इन्द्रः॑ । वि॒श्वस्य॑ । कर्म॒णः । ध॒र्ता । व॒स्री । पु॒रु॒ष्टुनः॑ ॥४॥

त्वं॑ व॒लस्य॑ गो॒म॒तोऽपा॒य॒रद्वि॒वो विल॑म् ।

त्वां॑ दे॒या अ॒वि॒भ्यु॒वस्तु॒न्यमा॒नाम॑ आ॒वि॒षुः ॥५॥

त्वम् । व॒लस्य॑ । गो॒म॒तः । अ॒प । अ॒य । अ॒द्वि॒वः । विल॑म् ।

त्वा॒म् । दे॒याः । अ॒वि॒भ्यु॒वः । तु॒न्यमा॒नामः । आ॒वि॒षुः ॥५॥

तथा॑हं शू॒र ग॒तिभिः॑ प्र॒न्यायं॑ सि॒न्धुमा॒चद॑न् ।

उ॒पा॒ति॒ष्ठन्त॑ गि॒र्व॒णो वि॒दु॒ष्टे तस्य॑ का॒रवः॑ ॥६॥

तव॑ । अ॒हम् । शू॒र । ग॒तिभिः॑ । प्र॒ति । आ॒यम् । सि॒न्धुम् । आ॒च॒दन् ।

उ॒प । अ॒ति॒ष्ठन्त॑ । गि॒र्व॒णः । वि॒दुः । ते । तस्य॑ । का॒रवः॑ ॥६॥

मा॒य॒भि॒वि॒न्द्र मा॒यि॒नं त्वं॑ शु॒ष्णमा॒वा॒तिरः॑ ।

वि॒दु॒ष्टे तस्य॑ मे॒धि॒रास्ते॒षा अ॒वा॒स्यु॒त्तिर॑ ॥७॥

मायाभिः । इन्द्र । मायिनम् । त्वम् । शुष्णम् । अन् । अतिरः ।

विदुः । ते । तस्य । मेधिराः । तेषाम् । धवामि । उम् । तिर ॥७॥

इन्द्रमीशानभोजसाभि स्तोमा अनूयत ।

सहस्रं यस्य रातय उत वा सन्ति भूयसीः ॥८॥

इन्द्रम् । ईशानम् । भोजमा । अभि । स्तोमाः । अनूयत ।

सहस्रम् । यस्य । रातयः । उत । वा । सन्ति । भूयसीः ॥८॥

॥१२॥

१-१२

१ - १२ कागबो मेधातिथिः । मिमेन्म्याहवनायावमी । मायसा ।

अग्निं दुर्न वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

अस्य यज्ञस्य सुक्तानुम् ॥१॥

अग्निम् । दुर्नम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्वऽवेदसम् ।

अस्य । यज्ञस्य । सुऽक्तानुम् ॥१॥

अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विश्वपतिम् ।

हव्यवाहं पुरुप्रियम् ॥२॥

अ॒ग्नि॒मऽअ॒ग्नि॒म् । ह॒वाम॑ऽभिः । स॒दा । ह॒वन्त॑ । वि॒श्व॒नि॒म् ।

ह॒व्य॒ऽवा॒हम् । पु॒रु॑ऽप्रि॒यम् ॥२॥

अ॒ग्ने॒ दे॒वाँ इ॒हा य॒ह ज॒ज्ञा॒नो वृ॒क्त॒य॒हि॒रे ।

अ॒ग्नि॒ हो॒न्ता न॒ ई॒द्व्यः ॥३॥

अ॒ग्ने॒ । दे॒वान् । इ॒ह । आ॒ । य॒ह । ज॒ज्ञानः॑ । वृ॒क्त॒य॒हि॒रे ॥३॥

अ॒ग्नि॒ । हो॒न्ता । नः॑ । ई॒द्व्यः ॥३॥

ताँ उ॒शा॒तो॒ वि॒ बो॒ध॒य॒ य॒द॒ग्ने॒ या॒सि॒ दृ॒त्य॒म् ।

दे॒वैरा॑ स॒त्सि॒ ब॒हि॒पि ॥४॥

ता॒न् । उ॒शातः॑ । वि॒ । बो॒ध॒य॒ । य॒न् । अ॒ग्ने॒ । या॒सि॒ । दृ॒त्य॒म् ।

दे॒वैः । आ॒ । स॒त्सि॒ । ब॒हि॒पि ॥४॥

घृ॒ता॒ह॒व॒न॒ दी॒द्वि॒यः॑ प्र॒ति॒ स्म॒ रि॒प॒नो॑ द॒ह ।

अ॒ग्ने॒ त्व॑ र॒क्ष॒स्वि॒नः ॥५॥

घृ॒त॒ऽआ॒ह॒व॒न॒ । दी॒द्वि॒यः॑ । प्र॒ति॒ । स्म॒ । रि॒प॒नः॑ । द॒ह ।

अ॒ग्ने॒ । त्व॒म् । र॒क्ष॒स्वि॒नः ॥५॥

अग्निनामिः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ।

• हव्यवाइ जुहास्यः ॥६॥

अग्निना । अग्निः । सम् + इध्यते । कविः । गृहऽपतिः । युवा ।

हव्यऽवाट् । जुहऽभास्यः ॥६॥

कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमभ्वरे ।

देवममोवसाननम् ॥७॥

कविम् । अग्निम् । उप । स्तुहि । सत्यऽधर्माणम् । अभ्वरे ।

देवम् । अमोवऽसाननम् ॥७॥

यस्यामग्ने हविष्यतिदृतं देव सपर्यति ।

तस्य स्म प्राचिता भव ॥८॥

यः । त्याम् । अग्ने । हविऽपतिः । दृतम् । देव । सपर्यति ।

तस्य । स्म । प्रऽअचिता । भव ॥८॥

यो अग्निं देवधानये हविष्मां आचिवासति ।

तस्मै पावकं मृळ्य ॥९॥

यः । अग्निम् । देवऽधीतये । हविष्मान् । आऽविचासति ।

तस्मै । पावक । मृळ्य ॥९॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवा इहा वह ।

उप यज्ञं हविश्च नः ॥१०॥

सः । नः । पावक । दीदिऽवः । अग्ने । देवान । इहा । आ । यह ।

उप । यज्ञम् । हविः । च । नः ॥१०॥

स नः स्तवान् आ भर गायत्रेण नवीयस्मा ।

रयि कीरयतीमियम् ॥११॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भर । गायत्रेण । नवीयस्मा ।

रयिम् । कीरऽयतीम् । इयम् ॥११॥

अग्ने शुके ण शोचिषा विभ्वाभिदेवहृतिभिः ।

इमं स्तोमं जुषस्व नः ॥१२॥

अग्ने । शुकेण । शोचिषा । विभ्वाभिः । देवहृतिभिः ।

इमम् । स्तोमम् । जुषस्व । नः ॥१२॥

॥ १३ ॥

१-१३

- १ १२ कायना मेधातिथिः । आग्रामृक्तम् । १३-म-२तनून्पात, ३नराशस, ४इदं, ५वाहं, ६देव्यो द्वार, ७उपासानरु, ८दैव्यो होतारो, ९तिस्रो देव्यः, १०त्वष्टा, ११वनस्तृतिः, १२स्वाहाकृतिः गायत्री ।

मु॒समि॒दो न आ॒ वह॒ दे॒व्या॑ अ॒ग्ने ह॒वि॒ष्मने॑ ।

होतः॑ पा॒वक॒ यज्ञि॑ च ॥१॥

मु॒समि॒दः । म॒ । आ॒ । वह॒ । दे॒वान् । अ॒ग्ने । ह॒वि॒ष्मने॑ ।

होत॑रिति । पा॒वक॒ । यज्ञि॑ । च ॥१॥

मधु॒मन्तं॑ तनू॒नपा॒यकं॑ दे॒वेषु॑ नः कवे ।

अ॒द्य कृ॒णुहि॑ की॒तये॑ ॥२॥

मधु॒मन्तम् । तनू॒नपा॒न् । यज्ञम् । दे॒वेषु॑ । नः । कवे ।

अ॒द्य । कृ॒णुहि॑ । की॒तये॑ ॥२॥

न॒गर्श॑स्मिह॒ प्रिय॑मस्मिन्प॒यस उप॑ ह॒ये ।

मधु॒जिह्वं॑ ह॒वि॒ष्कृतम्॑ ॥३॥

मराशंस॑म । इह॑ प्रि॒यम् । अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । उप॑ ह्ये ।

मधु॑ऽजिह्व॒म् । ह॒विःऽकृत॑म् ॥३॥

अ॒ग्ने॒ सु॒व्र॒त॒मे॒ रथे॑ दे॒वा ई॒ळि॒त आ॑ ब॒ह ।

अ॒सि॒ होता॑ म॒नु॒हि॒तः ॥४॥

अ॒ग्ने॒ । सु॒व्र॒त॒मे॒ । रथे॑ । दे॒वान् । ई॒ळि॒त॒ । आ॒ । ब॒ह ।

अ॒सि॒ । होता॑ । म॒नु॒ऽहि॒तः ॥४॥

स्तृ॒णीत॑ य॒हि॒ रानु॑ग्र॒धृत॑पृ॒ष्ठं म॒नी॒षिणः॑ ।

य॒ज्ञा॒मृत॑स्य च॒क्षण॑म् ॥५॥

स्तृ॒णीत॑ । य॒हि॒ः । आ॒नु॒ग्र॒धृत॑ऽपृ॒ष्ठम् । म॒नी॒षिणः॑ ।

य॒ज्ञ । अ॒मृत॑स्य । च॒क्षण॑म् ॥५॥

वि॒ अ॒य॒न्ता॒मृता॑वृ॒धो द्वा॒गे दे॒वीर॑म॒भ्यतः॑ ।

अ॒द्या नूनं॑ च॒ यष्ट॑वे ॥६॥

वि॒ । अ॒य॒न्ता॒म् । अ॒मृत॑ऽवृ॒धः । द्वा॒रः । दे॒वाः । अ॒म॒भ्यतः॑ ।

अ॒द्य । नूनम् । च॒ । यष्ट॑वे ॥६॥

नक्तोपमा सुपेशसास्मिन् यत् उप द्वये ।

इदं नो बहिः रासदे ॥७॥

नक्तोपमा । सुपेशसा । अस्मिन् । यत् । उप । द्वये ।

इदम् । नः । बहिः । आऽसदे ॥७॥

ना मुजिह्वा उप द्वये होतारा देव्या कवी ।

यत् नो यक्षतामिमम् ॥८॥

न । मुजिह्वा । उप । द्वये । होतारा । देव्या । कवी इति ।

यत्नम् । नः । यक्षताम् । इमम् ॥८॥

इत्ता मरस्वती महा निस्त्रो देवीर्मयोभुवः ।

बहिः स्वीदन्त्यग्निधः ॥९॥

इत्ता । मरस्वती । महा । निस्त्रः । देवीः । मयऽभुवः ।

बहिः । स्वीदन्तु । अग्निधः ॥९॥

इह त्वष्टारमग्निधं विश्वरूपमुप द्वये ।

अस्माकमस्तु केवलः ॥१०॥

इह । स्वप्ता॒रम् । अ॒ग्नि॒यम् । वि॒श्वऽ॒रु॒पम् । उ॒प । इ॒ये ।

अ॒स्माक॑म् । अ॒स्तु । के॒वलः ॥१०॥

अ॒य॒ सृ॒जा॒ य॒न॒स्प॒ते॒ दे॒व॒ दे॒वे॒भ्य॒ । ह॒विः ।

अ॒ दा॒तु॒र॒स्तु॒ चे॒त॒न॒म् ॥११॥

अ॒य॒ । सृ॒ज॒ । य॒न॒स्प॒ते॒ । दे॒व॒ । दे॒वे॒भ्यः॑ । ह॒विः ।

अ॒ । दा॒तुः॑ । अ॒स्तु॒ । चे॒त॒न॒म् ॥११॥

स्वा॒हा॒ य॒ज्ञं॑ कृ॒णो॒न॒ने॒न्द्रा॒य॒ य॒ज्य॒नो॑ गृ॒हे ।

त॒त्र॒ दे॒याँ॑ उ॒प॒ इ॒ये ॥१२॥

स्वा॒हा॒ । य॒ज्ञम् । कृ॒णो॒त॒न॒ । इ॒न्द्रा॒य॒ । य॒ज्य॒नः॑ । गृ॒हे ।

त॒त्र॒ । दे॒वा॒न् । उ॒प॒ । इ॒ये ॥१२॥

॥ १४ ॥

१-१४

१—१२ मेधातिथिः काण्वः । विश्व देवाः । गायत्रो ।

ये॒भि॒र॒ग्ने॒ दु॒वो॑ गि॒रो॒ वि॒ष्टे॒भिः॑ सो॒म॒पी॒तये॑ ।

दे॒वे॒भ्यो॑हि॒ य॒क्षि॒ च ॥१॥

आ । प॒भिः । अ॒ग्ने । दु॒वः । गि॒रः । वि॒श्वे॑भिः । सोम॑ऽपीतये ।

दे॒वेभिः । या॒हि । य॒क्षि । च ॥१॥

सा त्वा क॒ण्वा अ॒हूय॑त गृ॒णन्ति॑ वि॒प्र ते॒ धियः॑ ।

दे॒वेभि॑र॒ग्न आ ग॑हि ॥२॥

आ । त्वा । क॒ण्वाः । अ॒हूय॑त । गृ॒णन्ति॑ । वि॒प्र । ते । धि॒यः ।

दे॒वेभिः॑ । अ॒ग्ने । आ । ग॑हि ॥२॥

इन्द्र॑वायू बृ॒हस्प॑ति॒ मि॒त्राग्नि॑ पू॒षणं॑ भ॒गम् ।

आ॒दि॒त्यान्मा॑क॒तं ग॒णम् ॥३॥

इन्द्र॑वायू इति । बृ॒हस्प॑ति॒म । मि॒त्रा । अ॒ग्निम् । पू॒षणम् । भ॒गम् ।

आ॒दि॒त्यान् । मा॑क॒तम् । ग॒णम् ॥३॥

प्र वो॑ अ॒भिय॑न्त इन्द्र॑वो म॒त्सरा॑ मा॒द्यि॒ष्णवः॑ ।

द्र॒ष्टा म॒ध्वश्च॑स॒यद् ॥४॥

प्र । वो । अ॒भिय॑न्ते । इन्द्र॑वः । म॒त्सराः । मा॒द्यि॒ष्णवः॑ ।

द्र॒ष्टाः । म॒ध्वः । अ॒सूऽस॑द् ॥४॥

ई॒ळने॑ त्वाम॑व॒स्यवः॑ क॒ण्वा॒सो वृ॒क्षव॑हि॒प ।

ह॒विष्म॑न्तो अ॒रु॒तः ॥५॥

ई॒ळने॑ । त्वाम् । अ॒व॒स्यवः॑ । क॒ण्वा॒सः । वृ॒क्षऽव॑हि॒पः ।

ह॒विष्म॑न्तः । अ॒रु॒तः ॥५॥

घृ॒तपृ॑ष्ठा म॒नो॒यु॒जो ये॒ त्वा व॑ह॒न्ति व॑ह॒यः ।

आ दे॒वान् सोम॑पी॒तये ॥६॥

घृ॒तऽपृ॑ष्ठाः । म॒नऽयु॑जः । ये । त्वा । व॑ह॒न्ति । व॑ह॒यः ।

आ । दे॒वान् । सोम॑ऽपी॒तये ॥६॥

ता॒म्यज॑त्राँ ऋ॒तावृ॑धोऽ॒ग्ने प॑त्नी॒यन॑रु॒धि ।

म॒ध्वः सु॒जिह्वा॑ पा॒यय ॥७॥

ता॒म् । यज॑मान् । ऋ॒तऽवृ॑धः । अ॒ग्ने । प॑त्नी॒यनः॑ । रु॒धि ।

म॒ध्वः । सु॒जिह्वा॑ । पा॒यय ॥७॥

ये यज॑त्रा य ई॒ष्या॒स्ते ते॑ पि॒बन्तु॑ जि॒ह्वया॑ ।

म॒धो॒र॒ग्ने व॑प॒ट्क॑ति ॥८॥

ये । यज॑त्राः । ये । ई॒द॒धाः । ते । ते । पि॒बन्तु । जिह्वा॑ ।

म॒धोः । अ॒ग्ने । व॒ष॒ट्ऽकृ॒ति ॥८॥

आ॒की॑ सूर्य॑स्य रोच॑मान् वि॒श्वान् दे॒वां उप॑र्धः ।

वि॒प्रो हो॑ते॒ह व॒क्षति ॥९॥

आ॒की॑म् । सूर्य॑स्य । रोच॑मान् । वि॒श्वान् । दे॒वाम् । उपः॑ऽबुधः ।

वि॒प्रः । हो॑ता । इ॒ह । व॒क्ष॒मि ॥९॥

वि॒श्वेभिः॑ सो॒म्य म॒ध्व॒ज्ञ इन्द्रे॑ण वा॒युना ।

मि॒त्रा मि॒त्रस्य॑ धाम॑भिः ॥१०॥

वि॒श्वेभिः॑ । सो॒म्यम् । म॒धु । अ॒ग्ने । इन्द्रे॑ण । वा॒युना ।

मि॒त्र । मि॒त्रस्य॑ । धाम॑भिः ॥१०॥

य॒व होता॑ मनु॒र्हि॒तोऽग्ने॑ य॒ज्ञेषु॑ सी॒दसि॑ ।

से॒मं नो॑ अ॒ध्व॒रं य॒ज ॥११॥

त्वम् । होता॑ । मनुः॑ऽहितः । अ॒ग्ने । य॒ज्ञेषु॑ । सी॒दसि॑ ।

सः । इ॒मम् । नः । अ॒ध्व॒रम् । य॒ज ॥११॥

यु॒क्ष्वा ह्य॒रु॒यी र॒थे ह॒रितो॑ दे॒व रो॒हि॒नः ।

ताभि॑र्द॒वा इ॒हा ब॒ह ॥१२॥

यु॒क्ष्व । हि । अ॒रु॒यी । र॒थे । ह॒रि॒तः । दे॒व । रो॒हि॒नः ।

ताभि॑ । दे॒वान् । इ॒ह । आ । ब॒ह ॥१२॥

॥१५॥

१ १५

१—१२ काश्वी मेधातिथि । १ इन्द्रः, २ मरुतः, ३ स्वष्टा, ४ अग्निः, ५ इन्द्रः, ६ मित्रावरुणा,

७—१० दक्षिणादा अग्निः, ११ अश्विनी, १२ अग्निः । मायसा ।

इन्द्र॑ सोमं॒ पिब॑ ऋ॒तुना॑ त्वा वि॒शान्ति॑न्वि॒न्द्वः ।

म॒त्स॒रा॒म॒स्त॒दो॒कसः॑ ॥१॥

इन्द्र॑ । सोम॑म् । पि॒ब । ऋ॒तुना॑ । आ । त्वा । वि॒शान्ति॑न्तु । इन्द्र॑वः ।

म॒त्स॒रा॒मः । तन्ऽदो॒कसः॑ ॥१॥

म॒रुतः॑ पि॒बन् ऋ॒तुना॑ पो॒त्राद्य॑न् पु॒नी॒तन॑ ।

य॒यं हि॑ प॒डा सु॒दान॑वः ॥२॥

म॒रुतः॑ । पि॒बन् । ऋ॒तुना॑ । पो॒त्रात् । य॒यम् । पु॒नी॒तन॑ ।

य॒यम् । हि । प॒थ । सु॒दान॑वः ॥२॥

अ॒भि य॒ज्ञं गृ॒णीहि॑ नो॒ ब्रा॒वो नेष्टः॑ पि॒ब॒ ऋ॒तुना॑ ।

त्वं हि॑ र॒क्ष॒धा अ॒सि ॥३॥

अ॒भि । य॒ज्ञम् । गृ॒णी॒हि । नः॑ । ब्रा॒वः । नेष्ट॑रिति । पि॒ब । ऋ॒तुना॑ ।

त्वंम् । हि । र॒क्ष॒धाः । अ॒सि ॥३॥

अ॒ग्ने दे॒वा इ॒हा वह॑ सा॒दया॑ यो॒निषु॑ त्रि॒षु ।

परि॑ भू॒य पि॒ब॒ ऋ॒तुना॑ ॥४॥

अ॒ग्ने । दे॒वान् । इ॒ह । आ । वह॑ । सा॒दय॑ । यो॒निषु॑ । त्रि॒षु ।

परि॑ । भू॒य । पि॒ब । ऋ॒तुना॑ ॥४॥

ग्रा॒ह॒णादि॒न्द्र रा॒धसः॑ पि॒बा सोम॑मृ॒त् रनु॑ ।

तवे॒दि स॒ख्यम॑मृ॒तम् ॥५॥

ग्रा॒ह॒णान् । इ॒न्द्र । रा॒धसः॑ । पि॒ब । सोम॑म् । मृ॒त् । अ॒नु ।

तव॑ । इ॒न् । हि । स॒ख्यम् । अ॒मृ॒तम् ॥५॥

यु॒वं द॒क्षं धृ॒तव॑न् मि॒त्राव॑रु॒ण दृ॒ळभ॑म् ।

ऋ॒तुना॑ य॒ज्ञमा॑रा॒धे ॥६॥

यु॒वम् । द॒क्षम् । धृ॒तऽव॒ता । मि॒त्रा॒वरु॒णा । दुः॒ऽद॒भम् ।

ऋ॒तुना॑ । य॒ज्ञम् । आ॒शाये॑ इति ॥६॥

द्र॒विणो॒दा द्र॒विण॑सो॒ प्राच॑हस्ता॒सो अ॒ध्वरे॑ ।

य॒ज्ञेषु॑ दे॒वमो॑ळते ॥७॥

द्र॒विणः॒ऽदाः । द्र॒विण॑सः । प्रा॒चऽह॑स्ता॒स्य । अ॒ध्वरे॑ ।

य॒ज्ञेषु॑ । दे॒वम् । ई॒ळते॑ ॥७॥

द्र॒विणो॒दा व॒दानु॑ मो॒ वस॑नि॒ यानि॑ शृ॒ण्वरे॑ ।

दे॒वेषु॑ ता॒ वना॑महे ॥८॥

द्र॒विणः॒ऽदाः । व॒दानु॑ । नः॒ । वस॑नि॒ यानि॑ । शृ॒ण्वरे॑ ।

दे॒वेषु॑ । ता॒ । वना॑महे ॥८॥

द्र॒विणो॒दाः पि॒पीय॑ति जु॒होत॑ प्र॒ च॒ ति॒ष्ठत॑ ।

ने॒ष्ट्रा॒ह॒तुभि॑रि॒ष्यत॑ ॥९॥

द्र॒विणः॒ऽदाः । पि॒पीय॑ति । जु॒होत॑ । प्र॒ । च॒ । ति॒ष्ठत॑ ।

ने॒ष्ट्रात् । ऋ॒तुऽभिः॑ । इ॒ष्यत॑ ॥९॥

यत्त्वा तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे ।

अथ स्मा नो ददिर्मय ॥१०॥

यत् । त्वा । तुरीयम् । मृतुऽभिः । द्रविणऽदः । यजामहे ।

अथ । स्म । नः । ददिः । भय ॥१०॥

अभिना पिबन् मधु दीयमी शुचिग्रना ।

मृतुना यज्ञयाहसा ॥११॥

अभिना । पिबन्म् । मधु । दीयाना इति दीदिऽअग्नौ । शुचिऽमना ।

मृतुना । यज्ञऽयाहसा ॥११॥

गार्हपत्येन सन्त्य मृतुना यज्ञनीरसि ।

देवान्देवयते यज ॥१२॥

गार्हऽपत्येन । सन्त्य । मृतुना । यज्ञऽनी । भस्मि ।

देवान् । देवऽयते । यज ॥१२॥

॥ १६ ॥

१-१६

१—४. मेघातिथिः कागवः । इन्द्रः । गायत्री ।

आ त्वा॑ वहन्तु॑ हर॒यो वृ॒णं सोम॑पीतये ।

इन्द्र॑ त्वा॒ सू॒र॒क्ष॒मः ॥१॥

आ । त्वा । वहन्तु । हरयः । वृणम् । सोमऽपीतये ।

इन्द्र । त्वा । सू॒र॒क्ष॒मः ॥१॥

इ॒मा धा॒ना घृ॒त॒स्तु॒वो ह॒री इ॒हो॒प व॒क्ष॒तः ।

इन्द्र॑ सु॒क्ष॒त॒मे रथे॑ ॥२॥

इ॒माः । धा॒नाः । घृ॒त॒स्तु॒वः । ह॒री इति॑ । इ॒ह । उ॒प । व॒क्ष॒तः ।

इन्द्र॑म् । सु॒क्ष॒त॒मे । रथे॑ ॥२॥

इन्द्र॑ प्रा॒तर्ह॑षाम॒ह इन्द्र॑ प्र॒य॒त्य॒ध्व॒रे ।

इन्द्र॑ सोम॑स्य पी॒तये॑ ॥३॥

इन्द्र॑म् । प्रा॒तः । ह॒षाम॒हे । इन्द्र॑म् । प्र॒य॒ति॑ । अ॒ध्व॒रे ।

इन्द्र॑म् । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ॥३॥

उप॑ नः सु॒तमा ग॑हि ह॒रिभि॑रिन्द्र॒ केशि॑भिः ।

सु॒ते हि त्वा ह॒वाम॑हे ॥४॥

उप॑ । नः । सु॒तम् । आ । ग॒हि । ह॒रिऽभिः । इन्द्र॑ । केशि॑ऽभिः ।

सु॒ते । हि । त्वा । ह॒वाम॑हे ॥४॥

सोमं॑ नः स्तोम॑मा ग॒हापे॑न् स॒वर्नं सु॒तम् ।

गौ॒रो न तृ॒यितः॑ पिब ॥५॥

मः । इ॒मम् । नः । स्तोम॑म् । आ । ग॒हि । उप॑ । इ॒दम् । स॒वर्नम् । सु॒तम् ।

गौ॒रः । न । तृ॒यितः॑ । पि॒ब ॥५॥

इ॒मे सोमा॑स इन्द्र॑यः सु॒तामो॑ अधि ब॒र्हिषि॑ ।

तां इन्द्र॑ स॒हसे॑ पिब ॥६॥

इ॒मे । सोमा॑सः । इन्द्र॑यः । सु॒तामः॑ । अधि॑ । ब॒र्हिषि॑ ।

ताम् । इन्द्र॑ । स॒हसे॑ । पि॒ब ॥६॥

अयं॑ ते स्तोमो॑ अ॒ग्नि॒यो इ॒दिस्पृ॑गस्तु श॒न्नमः॑ ।

अथा॑ सोमं॑ सु॒तं पि॒ब ॥७॥

अयम् । ते । स्तोमः । अग्निः । हृदिऽस्पृक । अस्तु । शम्ऽनमः ।

अथ । सोमम् । सुतम् । पिब ॥७॥

वि॒श्वमि॒त्सय॑नं सु॒तमिन्द्रो॑ मदा॒य गच्छ॑ति ।

बृ॒त्रहा॑ सोम॒पीत॑ये ॥८॥

वि॒श्वम् । इन् । स॒यन॑म् । सु॒तम् । इन्द्रः॑ । मदा॒य । गच्छ॑ति ।

बृ॒त्रहा॑ । सोम॒पीत॑ये ॥८॥

से॒र्म नः॑ का॒ममा॑ पु॒ण गो॒भिर्ऽश्वैः॑ शत॒क्रतो॑ ।

स्त॒वाम॑ त्वा स्त॒व्यः ॥९॥

सः । इ॒मम् । नः॑ । का॒मम् । आ । पु॒ण । गो॒भिः । अ॒श्वैः । शत॒क्रतो॑ इति॑ शत॒ऽक्रतो॑ ।

स्त॒वाम॑ । त्वा । सु॒ऽस्त॒व्यः ॥९॥

॥ १७ ॥

१-१७

१—६ काण्वो मेधातिथिः । इन्द्रावरुणी । १ ३, ६ ६ गायत्री,
४, २, पादनिबृत् ।

इन्द्रा॒वरु॑णयो॒रुहं॑ स॒म्राजो॑र॒व आ॑ वृ॒णे ।

ता नो॑ वृ॒त्रात॑ ई॒दशे॑ ॥१॥

इन्द्रा॑य॒रुण॑योः । अ॒हम् । स॒म्ऽरा॑जोः । म॒वः । आ । वृ॒णे ।

ता । नः । मृ॒च्छा॑तः । ई॒द॒क्षे ॥१॥

ग॒न्ता॑रा हि स्थो॑ऽव॒से ह॒वं वि॒प्रस्य॑ मा॒घतः॑ ।

ध॒र्ता॑रा च॒र्प॒णी॒नाम् ॥२॥

ग॒न्ता॑रा । हि । स्थः । अ॒व॒से । ह॒वम् । वि॒प्रस्य॑ : मा॒घ॒तः ।

ध॒र्ता॑रा । च॒र्प॒णी॒नाम् ॥२॥

अ॒नु॒कामं॑ त॒र्प॒ये॒धामिन्द्रा॑य॒रुण॑ रा॒य आ ।

ता यां ने॒दि॒ष्टमी॑महे ॥३॥

अ॒नु॒ऽका॒मम् । त॒र्प॒ये॒धाम् । इन्द्रा॑य॒रुणा॑ । रा॒यः । आ ।

ता । वा॒म् । ने॒दि॒ष्टम् । ई॒महे ॥३॥

यु॒वाकु॑ हि श॒ची॒नां यु॒वाकु॑ सु॒म॒नी॒नाम् ।

भू॒याम॑ वा॒ज॒ऽदा॒न्नाम् ॥४॥

यु॒वाकु॑ । हि । श॒ची॒नाम् । यु॒वाकु॑ । सु॒ऽम॒नी॒नाम् ।

भू॒याम॑ । वा॒ज॒ऽदा॒न्नाम् ॥४॥

इन्द्रः सहस्रदाब्जानां वरुणः शंस्यानाम् ।

कतुर्भवत्युक्थ्यः ॥५॥

इन्द्रः । सहस्रऽदाब्जानाम् । वरुणः । शंस्यानाम् ।

कतुः । भवति । उक्थ्यः ॥५॥

तयोरिदयसा धयं सनेम नि च धीमहि ।

स्यात्तुत प्ररेचनम् ॥६॥

तयोः । इम् । अयसा । धयम् । सनेम । नि । च । धीमहि ।

स्यात् । उत । प्रऽरेचनम् ॥६॥

इन्द्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे ।

अस्मान्सु जिग्युस्सुतम् ॥७॥

इन्द्रावरुणा । वाम् । अहम् । हुवे । चित्राय । राधसे ।

अस्मान् । सु । जिग्युषः । सुतम् ॥७॥

इन्द्रावरुण नू नु वा सिंयासन्तोषु धीय्वा ।

अस्मभ्यं शर्म यच्छतम् ॥८॥

इन्द्रावरुणा । नु । नु । याम् । सि॒साम॑स्तीषु । धीषु । आ ।

अ॒स्मभ्य॑म् । शर्म । य॒च्छत॑म् ॥८॥

प्र यामभोतु सु॒ष्टुति॑रिन्द्रावरुण॒ यां हु॒षे ।

यामृ॒धाये॑ स॒धस्तु॑तिम् ॥९॥

प्र । याम् । अभोतु । सु॒स्तुतिः॑ । इन्द्रावरुणा । याम् । हु॒षे ।

याम् । मृ॒धाये॑ र्नि । स॒धस्तु॑तिम् ॥९॥

॥१८॥

१.१८

- १ : काग्वी मेधातिथिः । १ ३ मद्यशपतिः, ४ इन्द्रसोममद्यशपत्यः, ५ इन्द्रसोममद्यशपत्यो दक्षिणा च, ६ = मदमशपतिः, ६ सदसापतिर्नराशमो वा ।
गायत्री ।

सो॒मानं॑ स्वर॒णं कृ॑णुहि ब्र॒ह्मण॑स्पते ।

क॒क्षीव॑न्तं॒ य औ॑शिजः ॥१॥

सो॒मानम् । स्वर॒णम् । कृ॑णुहि । ब्र॒ह्मणः॑ । पते ।

क॒क्षीव॑न्तम् । यः । औ॒शिजः॑ ॥१॥

यो रेवान्यो अमोवहा वसुधित्पुष्टिर्धनः ।

स नः सिक्नु यस्तुरः ॥२॥

यः । रेवान् । यः । अमोवहा । वसुधित् । पुष्टिर्धनः ।

सः । नः । सिक्नु । यः । तुरः ॥२॥

मा नः शंसो अरुरो धुनिः प्रणक् मर्त्यस्य ।

रक्षो णो ब्रह्मणस्पते ॥३॥

मा । नः । शंसः । अरुरो । धुनिः । प्रणक् । मर्त्यस्य ।

रक्ष । नः । ब्रह्मणः । पते ॥३॥

स घो वीरो न रिप्यति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः ।

सोमो हिनोति मर्त्यम् ॥४॥

नः । यः । वीरः । न । रिप्यति । यम् । इन्द्रः । ब्रह्मणः । पतिः ।

सोमः । हिनोति । मर्त्यम् ॥४॥

स्यं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यम् ।

दक्षिणा पात्वंहसः ॥५॥

त्वम् । तम् । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इन्द्र । च । मर्त्यम् ।

इक्षिणा । पानु । मंहसः ॥५॥

सदस्वत्यतिमङ्गलं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।

सनि मेधामयामिषम् ॥६॥

सदस्व । पतिम् । मङ्गलम् । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् ।

सनिम् । मेधाम् । अयामिषम् ॥६॥

यस्मादृते न सिध्यति यज्ञो विगच्छितश्चन ।

स धीनां योगमिम्यति ॥७॥

यस्मान् । अृते । न । सिध्यति । यज्ञः । विषऽखितः । चन ।

सः । धीनाम् । योगम् । इम्यति ॥७॥

आहृजोति हविर्कृति प्राञ्च कृणोत्यध्वरम् ।

होत्रा देवेषु गच्छति ॥८॥

आत् । अृजोति । हविऽकृतिम् । प्राञ्चम् । कृणोति । अध्वरम् ।

होत्रा । देवेषु । गच्छति ॥८॥

नरा॑र्श॒सं सु॒ष्टु॑ष्टमम॒र्ष्यं स॒प्रथ॑स्तमम् ।

दि॒वो न म॑म॒सख॑न्मम् ॥९॥

नरा॑र्श॒नम् । सु॒ष्टु॑ष्टमम् । अ॒प॒श्य॑म् । स॒प्रथ॑ऽतमम् ।

दि॒वः । न । स॒प्र॒ऽतम॑स्तमम् ॥९॥

॥१९॥

१.१९

१—६ काग्वो मभार्तिभिः । अग्निर्मरुतश्च । गायत्री ।

प्र॒ति त्वं आ॑रुम॒ध्वरं गो॑री॒थाय॑ प्र ह॒यमे॑ ।

म॒रुद्भि॑र॒ग्न आ ग॑हि ॥१॥

प्र॒ति । त्वम् । आ॑रुम् । अ॒ध्व॒रम् । गो॑री॒थाय॑ । प्र । ह॒यमे॑ ।

म॒रुत्॒ऽभिः । अ॒ग्ने । आ । ग॑हि ॥१॥

न॒हि दे॒वो न म॑म॒र्यो म॒ह॒स्तव॑ क॒र्तुं प॑रः ।

म॒रुद्भि॑र॒ग्न आ ग॑हि ॥२॥

न॒हि । दे॒वः । न । म॑म॒र्यः । म॒हः । तव॑ । क॒र्तुम॑ । प॑रः ।

म॒रुत्॒ऽभिः । अ॒ग्ने । आ । ग॑हि ॥२॥

ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्भुतः ।

मरुद्भिरग्न आ गहि ॥३॥

ये । महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्भुतः ।

मरुद्भिः । अग्ने । आ । गहि ॥३॥

य उग्रा अर्कमान्चुरनाधृष्टाम् ओजसा ।

मरुद्भिरग्न आ गहि ॥४॥

ये । उग्राः । अर्कम् । आनृषुः । अनाधृष्टामः । ओजसा ।

मरुद्भिः । अग्ने । आ । गहि ॥४॥

ये शुभ्रा घोरवर्षसः सुस्रवांसो विशादसः ।

मरुद्भिरग्न आ गहि ॥५॥

ये । शुभ्राः । घोरऽवर्षसः । सुऽस्रवासः । विशादसः ।

मरुद्भिः । अग्ने । आ । गहि ॥५॥

ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आमते ।

मरुद्भिरग्न आ गहि ॥६॥

ये । नाक॑स्य । अ॒ग्नि॑ । रो॒चने॑ । दि॒वि । दे॒वासः । आ॑सने ।

म॒रुत्॑ऽभिः । अ॒ग्ने । आ । ग॒हि ॥६॥

य ई॒क्ष्यन्ति॑ प॒र्यता॑न्तिरः । स॒मुद्र॑म॒र्णव॑म् ।

म॒रुद्भि॑र॒ग्न आ॑ ग॒हि ॥७॥

ये । ई॒क्ष्य॑य॒स्ति । प॒र्यता॑न् । ति॒रः । स॒मुद्र॑म् । अ॒र्णव॑म् ।

म॒रुत्॑ऽभिः । अ॒ग्ने । आ । ग॒हि ॥८॥

आ ये त॒न्वन्ति॑ र॒श्मिभि॑स्तिर॒ग्ने स॒मुद्र॑मोज॒सा ।

म॒रुद्भि॑र॒ग्न आ॑ ग॒हि ॥९॥

आ । ये । त॒न्वन्ति॑ । र॒श्मिभि॑ः । ति॒रः । स॒मुद्र॑म् । ओ॒ज॒सा ।

म॒रुत्॑ऽभिः । अ॒ग्ने । आ । ग॒हि ॥१०॥

अ॒भि त्वा॑ प॒ूर्व॑पी॒तये॑ सृ॒जामि॑ सौ॒म्यं म॑धु ।

म॒रुद्भि॑र॒ग्न आ॑ ग॒हि ॥११॥

अ॒भि । त्वा॑ । प॒ूर्व॑ऽपी॒तये॑ । सृ॒जामि॑ । सौ॒म्यम् । म॑धु ।

म॒रुत्॑ऽभिः । अ॒ग्ने । आ । ग॒हि ॥१२॥

प्रथ॒मा॒ष्टके॑ प्रथ॒मोऽध्या॑यः ।

॥२०॥

१.१०१

१-११ कुत्स आत्रिरम् । इन्द्र- । प्रथमा गर्भह्राविम्युपनिपत् ।

१-७ जगती ; ८-११ त्रिष्टुप् ।

प्र मन्दिने॑ पितॄ॑भर्त्त॒ना व॑चो॒ यः कृ॒ष्णग॑र्भा निर॑हन् नृजि॒भ्वना॑ ।

अय॑म्यवो कृ॒ष्णं वज्र॑दक्षिणं मरु॑त्वन्तं स॒त्याय॑ हव्यामहे ॥१॥

प्र । मन्दि॑ने । पितॄ॑भत् । भर्त्त॒ना । व॑चः ।

यः । कृ॒ष्णऽग॑र्भाः । निःऽअ॑हन । नृजि॒भ्वना॑ ।

अय॑म्यवः । कृ॒ष्णम् । वज्र॑दक्षिणम् ।

मरु॑त्वन्तम् । स॒त्याय॑ । हव्या॒महे ॥१॥

यो ह्य॑स्य जा॒ह्नवा॑णेन म॒न्युना॑ यः श॒म्बरं॑ यो अ॒हन्पि॑प्रम॒वत॑म् ।

इन्द्रो॑ यः शु॒ष्णमशू॑रं न्यावृ॒णक्त॑ मरु॑त्वन्तं स॒त्याय॑ हव्यामहे ॥२॥

यः । विऽअ॑मम । जा॒ह्नवा॑णेन । म॒न्युना॑ ।

यः । श॒म्बर॑म् । यः । अ॒हन् । पि॑प्रम् । अ॒वत॑म् ।

इन्द्रः॑ । यः । शु॒ष्णम् । अशू॑रम् । नि । अ॒वृ॒णक्त॑ ।

मरु॑त्वन्तम् । स॒त्याय॑ । हव्या॒महे ॥२॥

यस्य॑ द्यावा॑पृथि॒वी पौ॑स्यं॑ म॒हद्यस्य॑ व्र॒ते वरु॑णो यस्य॑ सूर्यः ।

यस्येन्द्र॑स्य सिन्ध॒वः सञ्च॑ति व्र॒तं म॒रुत्व॑न्तं स॒ख्याय॑ हवामहे ॥३॥

यस्य॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । पौ॑स्यम् । म॒हन् ।

यस्य॑ । व्र॒ते । वरु॑णः । यस्य॑ । सूर्यः॑ ।

यस्य॑ । इन्द्र॑स्य । सिन्ध॒वः । सञ्च॑ति । व्र॒तम् ।

म॒रुत्व॑न्तम् । स॒ख्याय॑ । हवामहे ॥३॥

यो अ॒भ्वानां॑ यो ग॒वां गो॑पतिर्वशी य आ॒रितः॑ क॒र्मणि॑क॒र्मणि॑ स्त्रि॒रः ।

वी॒ळोऽवि॑न्द्रो यो अ॒सुन्व॑तो व॒धो म॒रुत्व॑न्तं स॒ख्याय॑ हवामहे ॥४॥

यः । अ॒भ्वाना॑म् । यः । ग॒वाम् । गो॑पतिः । व॒शा ।

यः । आ॒रितः॑ । क॒र्मणि॑क॒र्मणि॑ । स्त्रि॒रः ।

वी॒ळोः । वि॒न् । इन्द्रः॑ । यः । अ॒सुन्व॑तः । व॒धः ।

म॒रुत्व॑न्तम् । स॒ख्याय॑ । हवामहे ॥४॥

यो वि॒श्वस्य॑ जगतः प्राण॒तस्प॑तिर्यो ब्र॒ह्मणे॑ प्रथ॒मो गा॑ अविन्द्रम् ।

इन्द्रो॑ यो व॒स्यूर॑धरा॑ अ॒वाति॑रन्म॒रुत्व॑न्तं स॒ख्याय॑ हवामहे ॥५॥

यः । वि॒श्वस्य॑ । जग॑तः । प्रा॒णतः॑ । पतिः॑ ।

यः । प्र॒ह्मणं॑ । प्रथ॑मः । गाः । अ॒चिन्दन्॑ ।

इन्द्रः॑ । यः । द॒स्युन् । अध॑रान् । अ॒वऽअति॑रन् ।

म॒रुत्य॑न्तम् । स॒ख्याय॑ । ह॒वामहे॑ ॥५॥

यः शूरे॑भिर्ह॒व्यो यश्च॑ भीरु॒भिर्यो॑ धा॒वद्भिर्ह॒यने॑ यश्च॑ जि॒ग्युभिः॑ ।

इन्द्रं॑ यं वि॒श्वा भु॒वना॑भि स॒म्धुर्म॑रुत्यन्तं स॒ख्याय॑ ह॒वामहे॑ ॥६॥

यः । शूरे॑भिः । ह॒व्यः । यः । च॑ । भीरु॑भिः ।

यः । धा॒वत्भिः॑ । ह॒यने॑ । यः । च॑ । जि॒ग्युभिः॑ ।

इन्द्र॑म् । यम् । वि॒श्वा । भु॒वना॑ । म॒भि । स॒म्धुः ।

म॒रुत्य॑न्तम् । स॒ख्याय॑ । ह॒वामहे॑ ॥६॥

रु॒द्राणामे॑ति प्र॒दिशा॑ वि॒चक्षणो॑ रु॒द्रेभिर्यो॑गं त॒नुने॑ पृथु॒ जयः॑ ।

इन्द्रं॑ मनो॒या अभ्य॑र्चति श्रु॒तं म॒रुत्य॑न्तं स॒ख्याय॑ ह॒वामहे॑ ॥७॥

रु॒द्राणाम् । यति॑ । प्र॒दिशा॑ । वि॒चक्षणः॑ ।

रु॒द्रेभिः॑ । यो॒या । त॒नुने॑ । पृथु॑ । जयः॑ ।

इन्द्र॑म् । मनी॒षा । अ॒भि । अ॒र्च॒न्ति । श्रु॒तम् ।

म॒रु॒त्त्वन्त॑म् । स॒ख्याय॑ । ह॒वामहे॑ ॥७॥

य॒ज्ञा म॒रु॒त्वः प॒रमे॑ स॒धस्ये॑ य॒ज्ञाय॑मे वृ॒जने॑ मा॒द्यासे॑ ।

अ॒न आ॑ या॒ह्यध्व॑रं नो अ॒च्छा त्वा॒या ह॒विश्च॑रु॒मा स॒त्यरा॑धः ॥८॥

यन् । या । म॒रु॒त्व । प॒रमे॑ । स॒धऽस्ये॑ ।

यन् । या । अ॒व॒मे । वृ॒जने॑ । मा॒द्या॒से ॥

अ॒नः । आ । या॒हि । अ॒ध्व॒रम् । नः । अ॒च्छ ।

त्वा॒ऽया । ह॒विः । च॒रु॒म् । स॒त्यऽरा॑धः ॥८॥

त्वा॒येन्द्र॑ सोमं सु॒पु॒मा सु॒द॒ध त्वा॒या ह॒विश्च॑रु॒मा ब्र॒ह्मवा॑हः ।

अ॒था नि॒यु॒त्वः स॒ग॒णो म॒रु॒द्भिर्ग॒स्मि॒न्य॒ज्ञे ब॒र्हि॒वि मा॒द्य॒स्व ॥९॥

त्वा॒ऽया । इन्द्र॑ । सो॒मम् । सु॒पु॒म् । सु॒द॒ध ।

त्वा॒ऽया । ह॒विः । च॒रु॒म् । ब्र॒ह्म॒वा॒हः ॥

अ॒थ । नि॒यु॒त्वः । स॒ग॒णः । म॒रु॒न्ऽभिः॑ ।

अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । ब॒र्हि॒वि । मा॒द्य॒स्व ॥९॥

माद॑यस्व॒ हरि॑भिर्ये॒ त इन्द्र॒ वि ध्य॑स्व॒ शि॒ष्टे वि॒ सृज॑स्व॒ धेने॑ ।

आ॒ त्वा सृ॒शिम॒ हर॑यो॒ यद॑मृ॒शन् ह॒व्यानि॒ प्रति॒ नो जु॑यन् ॥१०॥

माद॑यस्व । हरि॑भिः । ये॒ । ते॒ । इन्द्र॒ ।

वि । ध्य॑स्व । शि॒ष्टे इति॑ । वि । सृज॑स्व । धेने॑ इति॑ ।

आ । त्वा । सृ॒शिम॒ । हर॑यः । यद॑मृ॒ ।

यान् । ह॒व्यानि॒ । प्रति॑ । नः । जु॑यन् ॥१०॥

म॒रुत्स्त्वो॒त्रस्य॑ सृ॒जन॑स्य॒ गो॒पा व॒यमि॒न्द्रेण॑ स॒नुयाम॑ वा॒जम् ।

म॒मो मि॒त्रो वरु॑णो॒ माम॑ह॒न्ताम॑दि॒निः सिन्धुः॑ पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥११॥

म॒रुत्स्त्वो॒त्रस्य॑ । सृ॒जन॑स्य । गो॒पाः ।

व॒यम् । इ॒न्द्रेण॑ । स॒नुयाम॑ । वा॒जम् ।

तन् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒मह॒न्ताम् ।

म॒दिनिः॑ । सिन्धुः॑ । पृथि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥११॥

॥ २१ ॥

१-१२५

१ — ३ कक्षाबान् आशिजो र्दर्धतमः । स्वयम्य दानमृति ।

१—३, ६—७ लिप्दुपु ; ४—५ वगती ।

प्रा॒ता र॒क्षं प्रा॒तरि॒त्वा द॒धाति॑ तं चि॒कित्वा॒न्यनि॒गृह्य॑ नि ध॒त्ते ।

तेन॑ प्र॒जा र्ध॑य॒मान॒ आयु॑ रा॒यस्यो॒येण॑ स॒चते॑ सु॒वीरः॑ ॥१॥

प्रा॒तरि॒ति । र॒त्नम् । प्रा॒तः । इ॒त्या । द॒धा॒ति ।

तम् । चि॒कित्वा॒न् । य॒नि । इ॒गृह्य॑ । नि । ध॒त्ते ।

तेन॑ । प्र॒जा॒म् । र्ध॑य॒मानः॑ । आ॒युः ।

रा॒यः । पो॒येण॑ । स॒च॒ते । सु॒वीरः॑ ॥१॥

सु॒गु॒प्तस॒न्सु॒हिर॒ण्यः॑ स्व॒ध्वो बृ॒हद॒स्मै य॒य इन्द्रो॑ द॒धाति॑ ।

यस्या॑य॒न्तं य॒सुना॑ प्रा॒तरि॒त्वा मु॒क्षी॒जये॒व प॒दिमु॒त्सि॒नानि॑ ॥२॥

सु॒ऽगुः । अ॒सन् । सु॒ऽहि॒र॒ण्यः । सु॒ऽअ॒श्वः ।

बृ॒हन् । अ॒स्मै । य॒यः । इन्द्रः॑ । द॒धा॒ति ।

यः । स्या॑ । आ॒य॒न्तम् । य॒सुना॑ । प्रा॒तः । इ॒त्यः ।

मु॒क्षी॒जया॑ । प॒दिम् । उ॒त्सि॒नानि॑ ॥२॥

आयमद्य सुकृतं प्रातरिच्छन्निष्टेः पुत्र वसुमता रथेन ॥

अंशोः सुतं पायय मत्सरस्य क्षयद्वीरं वर्धय सनृताभिः ॥३॥

आयम् । अद्य । सुऽकृतम् । प्रातः । इच्छन् ।

इष्टेः । पुत्रम् । वसुऽमता । रथेन ॥

अंशो । सुतम् । पायय । मत्सरस्य ।

क्षयत्ऽवीरम् । वर्धय । सनृताभिः ॥३॥

उप क्षरन्ति सिन्धवो मयोभुव ईजानं च यक्ष्यमाणं च धेनवः ॥

पृणन्तं च एपुरि च श्रवस्यवो घृतस्य धारा उप यन्ति विभ्वनः ॥४॥

उप । क्षरन्ति । सिन्धवः । मयःऽभुवः ।

ईजानम् । च । यक्ष्यमाणम् । च । धेनवः ।

पृणन्तम् । च । एपुरिम् । च । श्रवस्यवः ।

घृतस्य । धाराः । उप । यन्ति । विभ्वनः ॥४॥

नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति धितो यः पृणानि स ह देवेषु गच्छति ॥

तस्मा आपो घृतमर्पन्ति सिन्धवस्तस्मा इयं दक्षिणा पिब्यते सदा ॥५॥

नाकस्य । पृ॒ष्ठे । अ॒धि । ति॒ष्ठन्ति । धि॒नः ।

यः । पृ॒णानि । सः । ह । दे॒वेषु । गच्छ॑न्ति ।

त॒स्मै । आ॒पः । पृ॒तम् । अ॒यन्ति । मि॒न्धवः ।

त॒स्मै । इ॒यम् । दक्षि॑णा । पि॒न्यते । सदा ॥१॥

दक्षि॑णा॒यता॒मिदि॑मानि चि॒त्रा दक्षि॑णा॒यतो॑ दि॒वि सूर्या॑सः ॥

दक्षि॑णा॒यतो॑ अ॒मृतं॑ भज॒न्ते दक्षि॑णा॒यन्तः॑ प्र ति॒रन्ते॑ आ॒युः ॥२॥

दक्षि॑णा॒ऽयना॑म् । इन् । इ॒मानि॑ । चि॒त्रा ।

दक्षि॑णा॒ऽयना॑म् । दि॒वि । सूर्या॑सः ।

दक्षि॑णा॒ऽयन्तः॑ । अ॒मृतम् । भज॒न्ते ।

दक्षि॑णा॒ऽयन्तः॑ । प्र । ति॒रन्ते॑ । आ॒युः ॥३॥

मा पृ॒णन्तो॑ दु॒रित॑मे॒न आ॒रन्मा॑ जा॒रिषुः॑ सूर॒यः सु॒ग्रता॑सः ॥

अ॒न्यस्तेषां॑ परि॒धिर॑स्तु क॒ञ्चिद॑पृ॒णन्त॑म॒भि सं य॑न्तु शो॒का ॥४॥

मा । पृ॒णन्तः॑ । दुः॒ऽह॒तम् । ए॒नः । मा । अ॒रन् ।

मा । जा॒रि॒षु । सूर॒यः । सु॒ऽग्र॒ता॒सः ।

अन्यः । तेषाम् । परिऽधिः । भस्नु । कः । चित् ।

अपृणन्तम् । अभि । सम् । यन्तु । शोकाः ॥७॥

॥२९॥

१-१६३

१—१३ दर्शयित्वा शोकः । सभ । विष्टुप ।

यदक्रन्दः प्रथमं जायमानं उद्यन्तमुद्रादुत वा पुरीषान् ।

इयेनस्य पश्चादृषिणस्य बाहू उपस्तुत्य महि जानं मे अर्चन् ॥१॥

यद् । अक्रन्दः । प्रथमम् । जायमानः ।

उत्पद्यन् । समुद्रान् । उत् । वा । पुरीषान् ।

इयेनस्य । पश्चात् । इषिणस्य । बाहू इति ।

उपऽस्तुत्यम् । महि । जानम् । मे । अर्चन् ॥१॥

यमेन दत्तं त्रित एनमायुनगिन्द्र एणं प्रथमो अप्यतिष्ठन् ।

गन्धर्वो अस्य वृक्षामगृभ्णास्सुराश्च बभूवो निवन्त ॥२॥

यमेन । दत्तम् । त्रितः । एनम् । आयुनकः ।

इन्द्रः । एनम् । प्रथमः । अपिऽअतिष्ठन् ।

गन्धर्वः । अस्य । रशनाम् । अगृष्णान् ।

सृगाम् । अभ्यम् । धम्मवः । निः । अनष्ट ॥२॥

असि यमो अस्यादित्यो अर्चयसि त्रिनो गृह्येन द्रमेन ।

असि सोमेन समया विपृक्त आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि ॥३॥

असि । यमः । असि । आदित्यः । अर्चय ।

असि । त्रिनः । गृह्येन । द्रमेन ।

असि । सोमेन । समया । विपृक्तः ।

आहुः । ते । त्रीणि । दिवि । बन्धनानि ॥३॥

त्राणि न आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यप्सु ज्ञाण्यन्तः समुद्रे ।

उत्तेव मे वरुणश्छिन्तस्यर्वन्मया न आहुः परमं जनित्रम् ॥४॥

त्रीणि । ते । आहुः । दिवि । बन्धनानि ।

त्रीणि । अप्सु । त्रीणि । भूतानि । समुद्रे ।

उतऽहव । मे । वरुणः । छिन्तसि । अर्चय ।

यव । ते । आहुः । परमम् । जनित्रम् ॥४॥

इ॒मा ते वा॒जि॒स्र॒व॒मा॒र्ज॒ना॒नी॒मा श॒फा॒नां स॒नि॒तु॒र्नि॒धा॒ना ।

अत्रा॑ ते भ॒द्रा र॒श॒ना अ॒प॒श्य॒मृ॒त॒स्य॒ या अ॒भि॒र॒क्ष॒न्ति॒ गो॒पाः ॥१॥

इ॒मा । ते । वा॒जि॒न् । अ॒व॒ऽमा॒र्ज॒ना॒नि ।

इ॒मा । श॒फा॒ना॒म् । स॒नि॒तुः । नि॒ऽधा॒ना ।

अत्र॑ । ते । भ॒द्राः । र॒श॒ना । अ॒प॒श्य॒म् ।

मृ॒त॒स्य॒ । याः । अ॒भि॒र॒क्ष॒न्ति॒ । गो॒पाः ॥१॥

आ॒त्मा॒नं ते म॒न॒सा॒ग्द॒ज्ञा॒ना॒म॒द्यो दि॒वा प॒त॒य॒न्तं प॒त॒ङ्ग॒म् ।

शि॒रो अ॒प॒श्यं प॒थि॒भिः सु॒ते॒भि॒र॒रे॒णु॒भिर्ज॑ह॒मानं॑ प॒त॒न्ति ॥२॥

आ॒त्मा॒न॒म् । ते । म॒न॒सा । आ॒गा॒न् । अ॒ज्ञा॒ना॒म् ।

अ॒यः । दि॒वा । प॒त॒य॒न्त॒म् । प॒त॒ङ्ग॒म् ।

शि॒रोः । अ॒प॒श्य॒म् । प॒थि॒भिः । सु॒ऽते॒भिः ।

अ॒रे॒णु॒भिः । ज॑ह॒मान॒म् । प॒त॒न्ति ॥२॥

अत्रा॑ ते रु॒प॒मु॒त्त॒मम॑प॒श्यं जि॒गी॒य॒मा॒ण॒मि॒व आ प॒दे गोः॑ ।

यदा॑ ते म॒र्तो अ॒नु भो॒ग॒मा॒न॒ला॒दि॒द् अ॒सि॒ष्ठु ओ॒प॒थो॒ऽग्जा॑गः ॥३॥

अथ । ते । रूपम् । उन्ऽतमम् । अपश्यम् ।

जिगीयमाणम् । इयः । आ । पदे । गोः ।

यदा । ते । मर्तः । अनु । भोगम् । आनद ।

आत् । इत् । प्रमिष्टः । ओषधीः । अजीगरिनि ॥७॥

अनु । त्या । रथो । अनु । मर्यो । भयन्नु । गावोऽनु । भगः । कनीनाम् ।

अनु । मातासस्तय । सस्यमीयुगनु । देवा । ममिरे । वीर्यं । ते ॥८॥

अनु । त्या । रथः । अनु । मर्यः । भयन् ।

अनु । गावः । अनु । भगः । कनीनाम् ।

अनु । मातासः । तय । सस्यम् । ईयुः ।

अनु । देवाः । ममिरे । वीर्यम् । ते ॥८॥

हिरण्यशृङ्गोऽय्यो । अस्य । पादा । मनोज्ञा । अवर । इन्द्र । आसीन् ।

देवा । इदस्य । हविरथमायन्यो । अर्वन् । प्रथमो । अध्यतिष्ठत् ॥९॥

हिरण्यशृङ्गः । अयः । अस्य । पादाः ।

मनऽज्ज्ञाः । अवरः । इन्द्रः । आसीन् ।

दे॒वाः । इ॒न् । अ॒स्य । ह॒विःअ॒द्यम् । आ॒यन् ।

यः । अ॒र्वन्त॑म् । म॒ध्यमः॑ । अ॒धिऽअ॒नि॒ष्टन् ॥९॥

ई॒मा॒न्ता॑सः । मि॒लिक॑म॒ध्यमा॑सः । स॒ं शू॒रणा॑सो दि॒व्यासो॑ अ॒याः ।

ह॒साइ॒द्य भे॒णि॒हो य॒नन्ते॑ यदा॒क्षिपु॑र्दि॒व्यम॑ऽम॒मभ्याः॑ ॥१०॥

ई॒मा॒ऽअ॒न्ता॑सः । मि॒लिक॑ऽम॒ध्यमा॑सः ।

सम् । शू॒रणा॑स॒ । दि॒व्यास॑ । अ॒याः ।

ह॒साऽइ॒द्य । भे॒णि॒ऽहाः॑ । य॒नन्ते॑ ।

यन् । आ॒क्षिपुः॑ । दि॒व्यम् । अ॒मम॑ । अ॒भ्याः ॥१०॥

तत्र॑ शरी॒रं प॒नयि॑ष्य॒र्वन्त॑य चि॒त्तं या॒नइ॒द्य भ॒जि॑मान् ।

तत्र॑ शृ॒ङ्गाणि॑ वि॒म्बिता॑ पु॒रुषा॑र॒ण्येषु॑ ज॒भु॒राणा॑ च॒रन्ति॑ ॥११॥

तत्र॑ । शरी॒रम् । प॒नयि॑ष्युः । अ॒यन् ।

तत्र॑ । चि॒त्तम् । या॒नऽइ॒द्य । भ॒जि॑ऽमा॒न् ।

तत्र॑ । शृ॒ङ्गाणि॑ । वि॒म्बिता॑ । पु॒रुऽहा॑ ।

अ॒रण्येषु॑ । ज॒भु॒राणा॑ । च॒रन्ति॑ ॥११॥

उ॒प॒ प्रा॒गा॒च्छ॒स॒नं॑ वा॒ज्य॒वा॑ दे॒व॒द्री॒चा॑ म॒न॒सा॑ दी॒ध्या॒नः॑ ।

भ॒जः॑ पु॒रो॒ नी॒य॒ते॒ नाभि॒र॒स्या॒नु॒ प॒श्चा॒त्क॒व्यो॑ य॒न्ति॑ रे॒भाः॑ ॥१२॥

उ॒प॒ । प्र॒ । अ॒गा॒न् । श॒स॒न॒म् । वा॒जी॒ । अ॒र्वा॒ ।

दे॒व॒द्री॒चा॒ । म॒न॒सा॒ । दी॒ध्या॒नः॑ ।

भ॒जः॑ । पु॒रः॑ । नी॒य॒ते॒ । नाभिः॑ । अ॒स्य॑ ।

अ॒नु॒ । प॒श्चा॒न् । क॒व्यः॑ । य॒न्ति॑ । रे॒भाः॑ ॥१२॥

उ॒प॒ प्रा॒गा॒त्प॒र॒मं॑ य॒स्य॒ध॒र॒म॒र्वा॑ अ॒च्छा॑ पि॒न॒रं॑ मा॒त॒रं॑ च॒ ।

अ॒था॒ दे॒वा॒ङ्गु॒ष्ट॒त॒मो॒ हि॒ ग॒म्या॑ अ॒था॒शा॒स्ने॒ दा॒शु॒वे॒ वा॒र्या॑णि ॥१३॥

उ॒प॒ । प्र॒ । अ॒गा॒न् । प॒र॒म॒म् । य॒न् । स॒ध॒ऽर॒म॒म् ।

अ॒र्वा॒न् । अ॒च्छ॒ । पि॒न॒र॒म् । मा॒त॒र॒म् । च॒ ।

अ॒थ॒ । दे॒वा॒न् । गु॒ष्ट॒ऽत॒मः॑ । हि॒ । ग॒म्याः॑ ।

अ॒थ॒ । आ॒शा॒स्ने॒ । दा॒शु॒वे॒ । वा॒र्या॑णि ॥१३॥

॥२३॥

१ १६४

१—१५ दार्पणमा सोचय । १—१५ विरुदेवा । १—१९, १३—१४ विन्दप,
१२, १५ जगती।

✓ अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य आता मध्यमो अस्त्यधः ।

तृतीयो आता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विदधति समपुत्रम् ॥१॥

अस्य । वामस्य । पलितस्य । होतुः ।

तस्य । आता । मध्यमः । अस्ति । अस्तः ।

तृतीयः । आता । घृतपृष्ठः । अस्या ।

अत्र । अपश्यम् । विदधति । समपुत्रम् ॥१॥

✓ सम युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति समनामा ।

त्रिनाभि चक्रमज्जमनवं यत्रेमा विभ्वा भुवनाधि नभ्युः ॥२॥

सम । युञ्जन्ति । रथम् । एकचक्रम् ।

एकः । अश्वः । वहति । समनामा ।

त्रिनाभि । चक्रम् । मज्जम् । अनर्धम् ।

यत्र । रथा । विभ्वा । भुवना । अधि । नभ्युः ॥२॥

✓ इमं रथमधि ये सप्त नरभ्युः सप्तचक्रं सप्त चतुर्नयश्वाः ।

सप्त स्वस्वार्गे अभि स्वं नयन्ते यत्र गवां निहिता सप्त नाम ॥३॥

इमम् । रथम् । अधि । ये । सप्त । नरभ्युः ।

सप्तचक्रम् । सप्त । चतुर्नयः । अश्वाः ।

सप्त । स्वस्वार्गः । अभि । स्वं । नयन्ते ।

यत्र । गवाम् । निहिता । सप्त । नाम ॥३॥

✓ को दृष्टो प्रथमं जायमानमरुथस्वन्नं यदनस्था विभर्ति ।

भूम्या असुग्दृगात्मा क म्बिका विष्टांसमुप गान् प्रष्टुमेतन् ॥४॥

कः । दृष्टो । प्रथमम् । जायमानम् ।

अरुथस्वन्नम् । यन् । अनस्था । विभर्ति ।

भूम्याः । असुः । अमृक । आत्मा । क । म्बिक ।

कः । विष्टांसम् । उप । गान् । प्रष्टुम् । एतन् ॥४॥

✓ पाकः पृच्छामि मनसा विज्ञानन्देवानामेना निहिता पदानि ।

घन्ते वक्त्रयेऽधि सप्त तन्त्वस्य तस्मिन् कथय भोतया उ । ५॥

पा॒कः । पृ॒च्छामि । मन॑सा । अधि॑ऽजानन् ।

दे॒वाना॑म् । य॒ना । निऽहि॑ता । प॒दामि॑ ।

व॒त्से । व॒ज्र॒कये॑ । अधि॑ । स॒प्त । तन्तू॑न् ।

वि । त॒न्निरे॑ । क॒थयः॑ । ओ॒त्तवे॑ । ऊँ इति॑ ॥१॥

✓ अ॒चि॒कित्वा॑श्चि॒कितु॑षश्चि॒दन्न॑ क॒वीन्पृ॑च्छामि वि॒द्यते॑ न वि॒द्वान् ।

यि य॒स्त॒स्तम्भ॑ य॒न्नि॒मा र॒जांस्य॑जस्य॒ रूपे॑ किमपि॒ स्वित्क॑म् ॥२॥

अ॒चि॒कित्वा॑न् । चि॒कितु॑षः । चि॒त् । अ॒न्न ।

क॒वीन् । पृ॒च्छामि॑ । वि॒द्यते॑ । न । वि॒द्वान् ।

वि । यः । त॒स्तम्भ॑ । य॒दु । इ॒मा । र॒जांसि॑ ।

अ॒जस्य॑ । रू॒पे । कि॒म । अपि॑ । स्वित् । क॑म् ॥२॥

इ॒ह प्र॑ची॒तु य ई॑म॒ङ्ग वे॒दास्य॑ या॒मस्य॑ नि॒हितं॑ प॒द् वेः॑ ।

शी॒र्ष्णः क्षी॒रं दु॑हते॒ यावा॑ अस्य॒ अग्नि॑ व॒स्ताना॑ उ॒र्ध्वं प॒दापु॑ ॥३॥

इ॒ह । प्र॑ची॒तु । यः । ई॒म् । अ॒ङ्ग । वे॒द ।

अ॒स्य । या॒मस्य॑ । नि॒हित॑म् । प॒द्म् । वे॒रिति॑ वेः ।

दी॒र्ष्णः । क्षो॒रम् । वृ॒त्त॑ते । गा॒यः । अ॒स्य ।

व॒त्रिम् । व॒मानाः । उ॒द॒कम् । प॒दा । अ॒पु॒ ॥३॥

मा॒ता पि॒तर॑सू॒त आ व॑भा॒ज धी॒त्य॒ग्रे म॑न॒सा स॑ं हि ज॒ग्मे ।

सा श्री॑भ॒स्तुर्ग॑र्भ॒रसा॑ नि॒वि॒ष्टा न॑म॒स्वन्न॑ इ॒दुष॑वा॒कमी॑युः ॥४॥

मा॒ता । पि॒तर॑म् । स॒ते । आ । व॒भा॒ज ।

धी॒नी । अ॒ग्रे । म॑न॒सा । स॑म॒ । हि । ज॒ग्मे ।

सा । श्री॑भ॒स्तुः । ग॑र्भ॒रसा॑ । नि॒वि॒ष्टा ।

न॑म॒स्वन्नः । इ॒न् । उ॒प॒वा॒कम् । ई॒युः ॥५॥

यु॒क्ता मा॒तासी॑रु॒रि द॑क्षि॒णाया॑ अ॒ति॒ष्ठ॒र्भो वृ॑ज॒नीष्व॑न्तः ।

अ॒मीमे॑ह॒न्सो॒ अनु॑ गा॒मप॑श्य॒द्वि॒श्वरू॑प्यं त्रि॒षु यो॑ज॒नेषु॑ ॥६॥

यु॒क्ता । मा॒ता । आ॒सीन् । पु॒रि । द॑क्षि॒णायाः ।

अ॒ति॒ष्ठन् । ग॑र्भः । वृ॒ज॒नीषु॑ । अ॒न्तरि॑ति ।

अ॒मीमे॑त् । व॒त्सः । अ॒नु॑ । गा॒म् । अ॒प॒श्यन् ।

वि॒श्वरू॑प्यम् । त्रि॒षु । यो॑ज॒नेषु॑ ॥७॥

निम्नो मातृग्रान् पितृन् विभ्रदेक ऊर्वस्नरुग्ने नैमव ग्लाययन्ति ।

मन्त्रयन्ते दिवो अमुष्य पृष्ठे विभ्रविद् वाचमचिभ्रमिन्वाम् ॥१७॥

निम्नः । मातृः । ग्रान् । पितृन् । विभ्रत् । एकः ।

ऊर्ध्वः । तस्म्यो । न । ईम् । भव । ग्लाययन्ति ।

मन्त्रयन्ते । दिवः । अमुष्य । पृष्ठे ।

विभ्रऽविद्म् । वाचम् । अचिभ्रऽमिन्वाम् ॥१७॥

हादशा नहि तज्जगद्य यर्वर्ति स्रक् परि यामृतस्य ।

आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अथ सम शतानि विशतिश्च तस्थुः ॥१८॥

हादशऽअस्य । नहि । तत् । जगद्य ।

यर्वर्ति । स्रक् । परि । याम । मृतस्य ।

आ । पुत्राः । अग्ने । मिथुनासः । अथ ।

सम । शतानि । विशतिः । च । तस्थुः ॥१८॥

पञ्चपाद् पितरं हादशाकृति दिव्य आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ।

अथेमे अन्य उपरे विच्छक्षणं समचक्रं पञ्चर आहुरर्षितम ॥१९॥

१-११४-१४]

सृष्ट्यसंहिता

७०

पञ्चऽपादम् । गितम् । द्वादशऽआकृतिम् ।

दिवः । आहुः । परे । अर्द्धे । पुराणिणम् ।

अथ । इमे । अन्ये । उपरे । त्रिऽवक्षेणम् ।

सप्तऽनके । षट्ऽअरे । आहुः । अर्द्धे नमः १२॥

पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्ना तस्युभु यनानि विश्वा ।

तस्य साक्षत्तप्यने भूरिभारः सनादय न शीयने सनाभिः ॥१३॥

पञ्चऽअरे । सके । परिऽवर्तमाने ।

तस्मिन् । आ । तस्युः । भुवनानि । विश्वा ।

तस्य । न । अक्ष । तप्यने । भूरिऽभारः ।

सनाद् । अथ । न । शीयने । सऽनाभिः ॥१३॥

सनेमि सक्रमजरं चि प्राकृत उत्तानायां दश युक्त्य वहन्ति ।

सूर्यस्य चक्षु रजसेत्यावृत्तं तस्मिन्नापिना भुवनानि विश्वा ॥१४॥

सऽनेमि । सक्रम । अजरम् । चि । वृत्ते ।

उत्तानायाम् । दश । युक्ताः । वहन्ति ।

सूर्यस्य । चक्षुः । रजसा । पति । आऽवृतम् ।

तेस्मिन् । आर्पिता । भुधनानि । विष्वा ॥१४॥

साकंजानां समथमाहुरेकजं शब्दिद्यमा ऋषयो देवजा इति ।

तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थाने रेजन्ते विकृतानि रूपशः ॥१५॥

साकम्ऽजानाम् । समथम् । आहुः । एकऽजम् ।

पट । इन् । यमा । ऋषयः । देवऽजाः । इति ।

तेषाम् । इष्टानि । विऽहितानि । धामऽशः ।

स्थाने । रेजन्ते । विऽकृतानि । रूपऽशः ॥१५॥

॥२४॥

२ २५

१—२ शृत्तमयः । अक्षणास्पतिः । जगती ।

इन्धानो अग्निं वनयन्ननुप्यतः कृतग्रत्या हृष्युवद्रातहव्य इन् ।

जानेन जानमति स प्र मसृते ययं युत्रं कृणूते अक्षणास्पतिः ॥१॥

इन्धानः । अग्निम् । वनयन् । अनुप्यतः ।

कृतऽग्रत्या । हृष्युवन् । रातऽहव्यः । इन् ।

जा॒नेन । जा॒तम् । अ॒नि । सः । य । स॒र्त्त॒ने ।

यम्ऽयम् । यु॒जम् । कृ॒णु॒ते । ब्र॒ह्म॒णः । प॒तिः ॥१॥

वी॒रेभि॒र्वी॒रान्घ्न॑न्नु॒प्यतो॑ गो॒भी रयि॑ प॒प्रथ॑दो॒धमि॒ त्मना॑ ।

ता॒कं च॑ त॒स्य तन॑यं च॒ य॒र्धने॑ यं॒यं यु॒जं कृ॒णु॒ते ब्र॒ह्म॒णरूप॑तिः ॥२॥

वी॒रेभिः । धी॒रान् । घ्न॑न्नु॒प्यतः॑ ।

गो॒भिः । रयि॑म् । प॒प्रथ॑न्नु॒ बो॒ध॒ति । त्मना॑ ।

ता॒कम् । च । त॒स्य । तन॑यम् । च । य॒र्ध॒ते ।

यम्ऽयम् । यु॒जम् । कृ॒णु॒ते । ब्र॒ह्म॒णः । प॒तिः ॥२॥

सिन्धु॑र्न क्षो॒दः शि॒मी॒र्षां कृ॒षाय॑तो वृ॒त्रे च॑ व॒धी र॒भि वृ॒ष्ट्यो॑ज॒स्ता ।

आ॒ने॒रिव॑ प्र॒सि॒तिर्ना॑ह॒ वर्त॑वे यं॒यं यु॒जं कृ॒णु॒ते ब्र॒ह्म॒णरूप॑तिः ॥३॥

सिन्धुः । न । क्षो॒दः । शि॒मी॒ऽद्यान् । कृ॒षाय॑तः ।

वृ॒त्राऽइ॒व । व॒धीन् । अ॒भि । व॒ष्टि । भो॑ज॒स्ता ।

आ॒नेऽइ॒व । प्र॒सि॒तिः । न । अ॒ह । वर्त॑वे ।

यम्ऽयम् । यु॒जम् । कृ॒णु॒ते । ब्र॒ह्म॒णः । प॒तिः ॥३॥

तस्मा॑ अर्प॑न्ति दि॒व्या अ॒स॒ज्ज॒तः स॑ स॒स्व॒भिः प्र॒थ॒मो गो॑षु गच्छ॑ति ।

अ॒नि॒भृ॒ष्ट॒न॒वि॒शि॒तं॒स्यो॒ज॒सा य॒यं यु॒जं कृ॒णु॒ते ब्र॒ह्म॒ण॒स्पतिः॑ ॥४॥

तस्मै॑ । अर्प॑न्ति । दि॒व्याः । अ॒स॒ज्ज॒तः ।

सः । स॒स्व॒भिः । प्र॒थ॒मः । गो॑षु । गच्छ॑ति ।

अ॒नि॒भृ॒ष्ट॒न॒वि॒शि॒तः । इ॒न्ति । अ॒ज॒स॒सा ।

य॒य॒म॒य॒म॒ । यु॒ज॒म॒ । कृ॒णु॒ते । ब्र॒ह्म॒णः । प॒तिः ॥४॥

तस्मा॑ इ॒ष्टि॒द्वे धु॒न॒य॒न्त॒ मि॒न्ध॒वोऽजि॒ष्ठ॒द्रा श॒र्म इ॒धि॒रे पु॒रु॒णि ।

दे॒वा॒नां मु॒म्मे मु॒ध॒गः स॑ प॒ध॒ने य॒यं यु॒जं कृ॒णु॒ते ब्र॒ह्म॒ण॒स्पतिः॑ ॥५॥

तस्मै॑ । इ॒म् । वि॒ष्टे । धु॒न॒य॒न्त॒ । मि॒न्ध॒वः ।

अ॒जि॒ष्ठ॒द्रा । श॒र्म । इ॒धि॒रे । पु॒रु॒णि ।

दे॒वा॒ना॒म् । मु॒म्मे । मु॒ध॒गः । सः । प॒ध॒ने ।

य॒य॒म॒य॒म॒ । यु॒ज॒म॒ । कृ॒णु॒ते । ब्र॒ह्म॒णः । प॒तिः ॥५॥

३-१७-२]

मृकसंहिता

८३

॥ २५ ॥

३-१७

१२ कृता वैभवायनः । अग्निः । निरुद्धः ।

समिध्यमानः प्रथमान् धर्मा समनृधिर्यते विभवा ।

शोचिष्केशो घृतनिर्णिक पायकः सुयज्ञो अग्निर्यजथाय देवान् ॥१॥

समऽध्यमानः । प्रथमा । अनु । धर्म ।

सम । अक्तऽभि । मयने । विभऽवारः ।

शोचिऽकेशः । घृतऽनिर्णिक । पायकः ।

सुऽयज्ञः । अग्निः । यजथाय । देवान् ॥१॥

यथायज्ञो होत्रमग्ने पृथिव्या यथा दिवो जातयेद्विकित्वान् ।

एवमेन हविषा यज्ञि देवाभ्यनुष्ययत् प्र निरेममद्य ॥२॥

यथा । अयज्ञः । होत्रम् । अग्ने । पृथिव्याः ।

यथा । दिवः । जातऽवेदः । विकित्वान् ।

एव । अनेन । हविषा । यज्ञि । देवान् ।

मनुष्यम् । यज्ञम् । प्र । निर । इमम् । अद्य ॥२॥

ग्री॒ण्यार्थं॑ पि॒ तव॑ जा॒तवे॑दस्ति॒स्र मा॒जानी॑रु॒यस॑स्ते॒ अग्ने॑ ।

ताभि॑र्व॒वाना॑म॒यो य॑स्मि वि॒द्वान॑धा॒ भव॑ यज॒मानाय॑ शं॒ योः ॥३॥

ग्री॒णि । आ॒प्य॒ पि॒ । तव॑ । जा॒तऽवे॑दः ।

ति॒स्र । मा॒ऽजा॒नीः । उ॒पसः॑ । ते॒ । अग्ने॑ ।

ताभिः॑ । दे॒वाना॑म् । अ॒यः । य॑स्मि । वि॒द्वान् ।

अथ॑ । भव॑ । यज॒मानाय॑ । शम् । योः ॥३॥

अ॒ग्निं सु॒दोति॑ सु॒दृशं॑ गृ॒णन्तो॑ नम॒स्याम॑स्त्वे॒ष्व जा॒तवे॑दः ।

त्यां॑ दू॒तम॑रति॒ हव्य॑वाह॒ दे॒वा अ॑कृ॒ण्वन् अ॒मृत॑स्य॒ नाभि॑म् ॥४॥

अ॒ग्निम् । सु॒ऽदो॒तिम् । सु॒ऽदृ॒शम् । गृ॒णन्तः॑ ।

नम॑स्यामः । त्या । ई॒ष्यम् । जा॒तऽवे॑दः ।

स्याम् । दू॒तम् । अ॒रति॑म् । ह॒व्यऽवा॑हम् ।

दे॒वा । अ॑कृ॒ण्वन् । अ॒मृत॑स्य । नाभि॑म् ॥४॥

यस्त्व॒कोना॑ पु॒र्वो अग्ने॑ यजी॒यान्ति॒ता न॑ म॒ता स्व॒धया॑ न॒ शम्भुः॑ ।

तस्या॑नु॒ धर्म॑ श॒ यजा॑ चि॒कित्वा॑ऽथा॒ नो॒ धा॒ अ॒ध्वर॑ दै॒ववी॑तो ॥५॥

यः । त्यन् । होना । पूर्वः । अग्ने । यज्ञायान ।

हिता । य । सत्ता । स्वधया । न्व । शम्ऽभुः ।

नस्य । अनु । धर्म । म । यज । श्रित्वः ।

अथ । नः । धाः । अप्यस्म । देवऽधोनी ॥५॥

॥ २६ ॥

४.५४

१ ६ न मन्त्रा गीतमः । मन्त्रिना । १—२ उगता, ६ निम्न ।

अभूदेवः सन्निता वन्द्यो नु न इदानीम् उपवाच्यो नृभिः ।

वि यो रक्षा भजति मानवेभ्यः श्रेष्ठं नो अत्र द्रष्टुं यथा दधन ॥१॥

अभून् । देवः । सन्निता । वन्द्यः । नु । नः ।

इदानीम् । अहः । उपऽवाच्यः । नृऽभिः ।

वि । यः । रक्षा । भजति । मानवेभ्यः ।

श्रेष्ठम् । नः । अत्र । द्रष्टुम् । यथा । दधन ॥१॥

देवेभ्यो हि प्रथमं यज्ञिभ्योऽमृतत्वं सुवन्ति भागमुत्तमम् ।

आदिहामानं सविमर्त्यूर्णं वेऽनूजाना जीविता मानवेभ्यः ॥२॥

दे॒वेभ्यः॑ । हि॒ । प्रथ॑मम् । य॒ज्ञिये॑भ्यः ।

अमृ॑त॒ऽत्यम् । सु॒व॒सि । भा॒गम् । उ॒त्त॑मम् ।

भा॒न् । इ॒त् । द्या॒मान॑म् । स॒वि॒तः । वि॒ । ऊ॒र्ण॑षे ।

अ॒नू॒ची॒ना । जी॒वि॒ता । मा॒नु॒षे॒भ्यः ॥२॥

अ॒न्वि॒ता य॒ज्ञ॒रु॒मा दे॒व्ये॑ ज॒ने दी॒ने॑र्द॒क्षेः प्र॒भू॒ती पू॒रु॒ष॒त्वंता॑ ।

दे॒वे॒षु च॑ स॒वि॒त॒र्मा॒नु॒षे॒षु च॑ त्वं नो॒ अ॒न्नं सु॒व॒ता॒न्ना॒ग॒सः ॥३॥

अ॒न्वि॒सी । य॒न् । य॒ज्ञ॒म् । दे॒व्ये॑ । ज॒ने ।

दी॒नेः । द॒क्षैः । प्र॒भू॒ती । पू॒रु॒ष॒त्वंता॑ ।

दे॒वे॒षु । च॑ । स॒वि॒तः । मा॒नु॒षे॒षु । च॑ ।

त्व॒म् । नः॑ । अ॒न्नं । सु॒व॒ता॒न् । अ॒न्ना॒ग॒सः ॥३॥

न प्र॒मि॒ये स॒वि॒तुर्दे॒व्यस्य॑ त॒याथा॑ वि॒श्वं भु॒व॒नं धा॒रयि॑ष्यति ।

य॒त्पृ॒थि॒व्या य॒दिम॒न्ना स्व॒र्गि॒र्य॒न्नि॒वः सु॒व॒ति स॒म्य॒मस्य॑ तत् ॥४॥

न । प्र॒मि॒ये । स॒वि॒तुः । दे॒व्यस्य॑ । तत् ।

य॒था । वि॒श्व॒म् । भु॒व॒नम् । धा॒रयि॑ष्यति ।

यम् । पृथिव्याः । वर्णिमन् । आ । सुऽअङ्गुरिः ।

वर्णिमन् । दिवः । सुवर्णि । सत्यम् । अस्य । तम् ॥४॥

इन्द्रोऽज्येष्ठान्मृदभ्यः पर्वतेभ्यः क्षयाँ एभ्यः सुयमि पस्त्यावनः ।

यथाऽयथा पनयन्तो वियेमिरे एवैव तम्भुः सवितः सवाय ते ॥५॥

इन्द्रोऽज्येष्ठान् । मृदन्ऽभ्यः । पर्वतेभ्यः ।

क्षयान् । एभ्यः । सुयमि । पस्त्येऽवनः ।

यथाऽयथा । पनयन्तः । विऽयेमिरे ।

एव । एव । तम्भुः । सवितरिति । सवाय । ते ॥५॥

ये ते त्रिरहन्त्सवितः सवासो दिवेदिवे सौभगमासुवन्ति ।

इन्द्रो याषापृथिवी सिन्धुरद्भिरादित्यैर्नो अदितिः शर्म यंसन् ॥६॥

ये । ते । त्रिः । अहन् । सवितरिति । सवासः ।

दिवेऽदिवे । सौभगम् । आऽसुवन्ति ।

इन्द्रः । याषापृथिवी इति । सिन्धुः । अन्ऽभिः ।

आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यंसन् ॥६॥

॥२७॥

५५६

१—६ इशावाथ आजेयः । मरुतः । १२, ४६, ८०६ बृहता ; १, १ सतो बृहती ।

अग्ने शर्धन्ममा गणं पिष्टं रुमेभिर्गजिभिः ।

विशो अद्य मरुतामव ह्वये दिवश्चित्रोन्ननादधि ॥१॥

अग्ने । शर्धन्मम । आ । गणम् ।

पिष्टम् । रुमेभिः । गजिभिः ।

विश । अद्य । मरुताम् । अव । ह्वये ।

दिवः । चित्र । रोन्ननात् । अधि ॥१॥

यथा चिन्मन्यसे हृदा तदिन्मे जग्मुयशसः ।

ये ते नेदिष्टं हवनाग्न्यागमन्तान्वर्धे भीममन्दराः ॥२॥

यथा । चित् । मन्यसे । हृदा ।

तत् । इत् । मे । जग्मुः । आऽशसः ।

ये । ते । नेदिष्टम् । हवनाग्नि । आऽगमन् ।

तान् । वर्धे । भीमऽमन्दराः ॥२॥

मी॒ल॒हु॒ष्म॒ती॒व॒ पृ॒थि॒वी॒ प॒रा॒ह॒ता॒ म॒द॒न्त्ये॒न्य॒स्म॒दा॒ ।

शृ॒क्षो॒ न॒ यो॒ म॒रु॒तः॒ शि॒मी॒र्वा॒ अ॒मो॒ दु॒धो॒ गौ॒रि॒व॒ भी॒म॒युः॑ ॥३॥

मी॒ल॒हु॒ष्म॒ती॒ऽइ॒व॒ । पृ॒थि॒वो॒ । प॒रा॒ऽह॒ता॒ ।

म॒द॒न्ती॒ । प॒ति॒ । अ॒स्मन् । अ॒ ।

शृ॒क्षः॒ । न॒ । यः॒ । म॒रु॒तः॒ । शि॒मी॒ऽवा॒न् । अ॒मः॒ ।

दु॒धः॒ । गौः॒ऽइ॒व॒ । भी॒म॒ऽयुः॑ ॥३॥

नि॒ ये॒ रि॒ण॒श्चो॒ज॒सा॒ कृ॒था॒ गा॒थो॒ न॒ कु॒धु॒रः॑ ।

अ॒श्मा॒नं॒ वि॒स्व॒र्यं॑ । प॒र्व॒तं॒ गि॒रि॒ प्र॒ कृ॒षा॒व॒य॒न्ति॒ या॒म॒भिः॑ ॥४॥

नि॒ । ये॒ । रि॒ण॒न्ति॒ । ओ॒ज॒सा॒ ।

कृ॒था॒ । गा॒थः॒ । न॒ । कु॒धु॒रः॑ ।

अ॒श्मा॒नम् । चि॒त् । स्व॒र्यम्॑ । प॒र्व॒तम् । गि॒रि॒म् ।

प्र॒ । कृ॒षा॒व॒य॒न्ति॒ । या॒म॒ऽभिः॑ ॥४॥

उ॒त्ति॒ष्ठ॒ नू॒न॒मे॒षां॒ स्तो॒मैः॒ स॒मु॒क्षि॒ता॒नाम्॑ ।

म॒रु॒तां॒ पु॒रु॒त॒म॒म॒पू॒ज्यं॑ ग॒वां॒ स॒र्ग॒मि॒ध॒ ह॒ये ॥५॥

उ॒त । ति॒ष्ठ । नू॒नम् । प॒षाम् ।

स्तोमैः । क्ष॒मऽउ॒क्षितानाम् ।

म॒रुताम् । पु॒रऽत॒मम् । अ॒पूर्य॑म् ।

ग॒वाम् । स॒गं॑ऽह॒व । इ॒धे ॥१॥

यु॒क्॒न्ध्वं ह॒री र॒थे यु॒क्॒न्ध्वं र॒थेषु॑ रो॒हितः ।

यु॒क्॒न्ध्वं ह॒री अ॒जि॒रा धु॒रि षो॒ळह॑वे ब॒हिष्ठा धु॒रि षो॒ळह॑वे ॥६॥

यु॒क्॒न्ध्वम् । हि । अ॒रु॒पीः । र॒थे ।

यु॒क्॒न्ध्वम् । र॒थेषु॑ । रो॒हितः ।

यु॒क्॒न्ध्वम् । ह॒री इति॑ । अ॒जि॒रा । धु॒रि । षो॒ळह॑वे ।

ब॒हिष्ठा । धु॒रि । षो॒ळह॑वे ॥६॥

उ॒त स्य॑ वा॒ज्य॒रस्तु॑वि॒ध्वणि॑रिह॒ स्म आ॒यि द॑र्श॒तः ।

मा षो॒ यामे॑षु म॒रुत॑श्चि॒रं क॑र॒त्न तं र॒थेषु॑ षो॒दत ॥७॥

उ॒त । स्यः । वा॒जी । अ॒रु॒षः । तु॒वि॒ऽस्तु॒भिः ।

इ॒ह । स्म । आ॒यि । द॑र्श॒तः ।

मा । वः । यामे॑षु । म॒रुतः॑ । वि॒रम् । क॒रन् ।

प्र । तम् । रथे॑षु । रो॒दन् ॥७॥

रथं॑ नु मा॒रुतं॑ व॒र्यं भ॑व॒स्युमा॑ हु॒वामहे॑ ।

आ यस्मि॑न्त॒स्थौ सु॒रणानि॑ वि॒भ्रती॑ स॒खा म॒रुत्सु॑ रो॒दन्ती॑ ॥८॥

रथम् । नु । मा॒रुतम् । व॒र्यम् ।

भ॒व॒स्युम् । आ । हु॒वामहे॑ ।

आ । यस्मि॑न् । त॒स्थौ । सु॒रणानि॑ । वि॒भ्रती॑ ।

स॒खा । म॒रुत्सु॑ । रो॒दन्ती॑ ॥८॥

तं वः॑ श॒र्धं रथे॑षु॒र्धं त्वे॒वं प॑न॒स्युमा॑ हु॒वे ।

यस्मि॑न्मु॒जाता॑ सु॒भगा॑ म॒हीय॑ते स॒खा म॒रुत्सु॑ मी॒ळ॒हुयी॑ ॥९॥

तम् । वः । श॒र्धम् । रथे॑षु॒र्धम् ।

त्वे॒वम् । प॑न॒स्युम् । आ । हु॒वे ।

यस्मि॑न् । मु॒जाता॑ । सु॒भगा॑ । म॒हीय॑ते ।

स॒खा । म॒रुत्सु॑ । मी॒ळ॒हुयी॑ ॥९॥

॥ २८ ॥

५८०

१—६ सत्यश्रवा आलेखः । उपाः । त्रिष्टुप् ।

धुत॑द्यामा॒मं बृ॒हती॑सृ॒तेन॑ ऋ॒ता॒वि॒रो॒म॒रु॒णप्सु॑ वि॒भा॒ती॒म ।

दे॒वीमु॒प॒सं॑ स्व॒रा॒व॒ह॒न्ती॑ प्र॒ति वि॒प्रा॒सो म॒निभि॑र्ज॒रन्ते॑ ॥१॥

धु॒तन्॒ऽया॒मा॒नम् । बृ॒हती॑म् । सृ॒तेन॑ ।

ऋ॒त॒ऽवि॒री॒म् । भ॒रु॒ण॒ऽप्सु॒म् । वि॒ऽभा॒ती॒म् ।

दे॒वीम् । उ॒प॒सम् । स्वः । आ॒ऽव॒ह॒न्ती॒म् ।

प्र॒ति । वि॒प्रा॒सः । म॒नि॒ऽभिः॑ । अ॒र॒न्ते॑ ॥१॥

ए॒षा ज॑नं॒ दृ॒श॒ता बो॒धय॑न्ती सु॒गान्प॒थः कृ॒ण्वती॑ या॒य॒ग्रे ।

बृ॒ह॒द्र॒था बृ॒हती॑ वि॒श्वमि॒न्यो॒षा उ॒योति॑र्यच्छ॒न्यग्रे॑ भ॒द्राम् ॥२॥

ए॒षा । ज॒नम् । दृ॒श॒ता । बो॒धय॑न्ती ।

सु॒ऽगान् । प॒थः । कृ॒ण्वती॑ । या॒ति । अ॒ग्रे ।

बृ॒ह॒त्॒ऽर॒था । बृ॒ह॒ती । वि॒श्वम्॒ऽर॒था ।

उ॒पाः । उ॒यो॒तिः । य॒च्छ॒ति । अ॒ग्रे । भ॒द्राम् ॥२॥

ए॒षा गो॒भिर॒रुणे॑भिर्गु॒जाना॑स्त्रे॒धन्वी॑ रयिम॒प्रायु॑ च॒क्रे ।

ए॒षो र॒द॒न्ती॑ सु॒वि॒ताय॑ दे॒वी पु॒रु॒ष्पु॒ता वि॒श्व॒वारा॑ वि॒ भ्रा॒ति ॥३॥

ए॒षा । गो॒भिः । अ॒रुणे॑भिः । गु॒जाना॑ ।

अ॒स्त्रे॒धन्वी॑ । रयि॒म् । अ॒प्रा॒यु॒ । च॒क्रे॑ ।

ए॒षः । र॒द॒न्ती॑ । सु॒वि॒ताय॑ । दे॒वी ।

पु॒रु॒ष्पु॒ता । वि॒श्व॒वारा॑ । वि॒ । भ्रा॒ति ॥३॥

ए॒षा व्ये॒नी भ॒वन्ति॑ द्वि॒यर्हा॑ आ॒ग्नि॒कृ॒ण्व॒ना त॒न्व॒ पुर॒स्तात् ।

ऋ॒तस्य॑ प॒न्थाम॒न्वेति॑ साधु॒ प्र॒जान॒ती॒य न॑ दि॒शो मि॒नाति॑ ॥४॥

ए॒षा । वि॒व॒नी । भ॒वन्ति॑ । द्वि॒यर्हा॑ ।

आ॒ग्निः कृ॒ण्व॒ना । त॒न्व॒म् । पु॒र॒स्तात् ।

ऋ॒तस्य॑ । प॒न्थाम् । अ॒नु॒ । ए॒ति॒ । सा॒धु॒ ।

प्र॒जान॒ती॒य । न॑ दि॒शः । मि॒ना॒ति ॥४॥

ए॒षा शु॒भ्रा न॑ त॒न्वो वि॒दानो॑र्ध्व॒व स्ना॒ती द॒शये॑ नो अ॒स्यात् ।

अ॒प॒ द्वेयो॑ बा॒ध॒माना॑ त॒मांस्त्यु॒षा दि॒वो दु॒हिता॑ ज्योति॒षागा॑त् ॥५॥

ए॒षा । शु॒भ्रा । न । तन्वः॑ । वि॒द्वाना॑ ।

ऊ॒र्ध्वाऽ१४ । क्वा॒नी । दृ॒शये॑ । नः॑ । अ॒न्वात् ।

अ॒प । द्वे॒षः । बा॒धमा॒नाः । तमा॑सि ।

उ॒षाः । दि॒वः । दु॒हिता॑ । ज्योति॑षा । आ । अ॒गान् ॥५॥

ए॒षा प्र॑तीची दु॒हिता॑ दि॒वो न॑न्योरे॒ष भद्रा॑ नि रि॒णीते॑ अ॒प्सः ।

उ॒प॒र्ध्वती॑ दा॒शुवे॑ वा॒र्षाणि॑ पुन॒ज्योति॑र्यु॒वतिः॑ पू॒र्वधा॑कः ॥६॥

ए॒षा । प्र॒तीची॑ । दु॒हिता॑ । दि॒वः । न॒न् ।

यो॒षाऽ१५ । भ॒द्रा । नि । रि॒णीते॑ । अ॒प्सः ।

वि॒ऽऊ॒र्ध्वती॑ । दा॒शुवे॑ । वा॒र्षाणि॑ ।

पुनः॑ । ज्योतिः॑ । यु॒वतिः॑ । पू॒र्वधा॑ । अ॒करि॑त्यकः ॥६॥

॥ २९ ॥

६-५६

१ ६ भरद्वाजो बार्हस्पत्य । ए॒षा । १ ५ गायत्री, ६ अनुष्टुप् ।

य ए॒नमा॑दिदे॒वाति॑ क॒र॒म्भादि॑ति पू॒षण॑म् ।

न ते॒न दे॒व आ॒दि॒क्षो ॥१॥

यः । ष॒नम् । आ॒दि॒देश॑ति । क॒र॒म्भ॑ऽअ॒त् । इति॑ । पू॒षण॑म् ।

न । तेन॑ । दे॒वः । आ॒दि॒शे ॥२॥

उ॒त घा॑ स र॒थी॑त॒मः । स॒ख्या स॒त्प॑तिर्यु॒जा ।

इन्द्रो॑ वृ॒त्राणि॑ जिघ्र॒ते ॥२॥

उ॒त । घा॑ । सः । र॒थि॑ऽत॒मः । स॒ख्या । स॒त्प॑तिः । यु॒जा ।

इन्द्रः॑ । वृ॒त्राणि॑ । जिघ्र॒ते ॥२॥

उ॒नादः॑ प॒रुषे॑ ग॒वि सूर॑भ॒क्तं हि॒र॒ण्य॑य॒म् ।

अ॒ये॒र॒य॒द्र॒थी॑त॒मः ॥३॥

उ॒त । अ॒दः । प॒रुषे॑ । ग॒वि । सू॒रः । भ॒क्तम् । हि॒र॒ण्य॑य॒म् ॥

मि । ऐ॒र॒य॒त् । र॒थि॑ऽत॒मः ॥३॥

य॒क्ष॒स्वा पु॒रु॒ष॒दु॒त॒म॒म॒ द॒क्ष म॒न्तु॑मः ।

त॒त्सु॒ नो॒ म॒न्म॑ सा॒धय॑ ॥४॥

य॒त् । अ॒थ । स्वा॑ । पु॒रु॒ऽस्तु॒त॒म् । अ॒म॒म॑ । द॒क्ष । म॒न्तु॑ऽमः ।

त॒त् । सु॒ । नः॑ । म॒न्म॑ । सा॒धय॑ ॥४॥

इ॒मं च॑ नो॒ गवै॑षणं॒ स्वा॒तये॑ सी॒षधो॑ गणम् ।

आ॒रा॒त्पू॒य॒घ्रा॒सि धृ॒तः ॥५॥

इ॒मम् । च॑ । नः॑ । गो॒ऽगवै॑षणम् । स्वा॒तये॑ । सी॒षधः॑ । गणम् ।

आ॒रा॒त् । पू॒य॒न् । अ॒सि॒ । धृ॒तः ॥५॥

आ॒ ते॑ स्व॒स्तिमी॑मह॒ आ॒रे॒भ॒धामु॑पा॒वसु॑म् ।

अ॒द्या च॑ स॒र्वता॑तये॒ भ्य॒श्च स॒र्वता॑तये ॥६॥

आ॒ । ते॑ । स्व॒स्ति॒म॒ । ई॒महे॑ ।

आ॒रे॒ऽभ॒धाम् । उ॒प॒ऽव॒सु॑म् ।

अ॒द्य । च॑ । स॒र्व॒ऽता॑तये ।

भ्यः॑ । च॑ । स॒र्व॒ऽता॑तये ॥६॥

॥ ३ ॥

६६१

१—१४ सरद्वाजो बार्हस्पत्यः । सरस्वती ।

१—३, १३ जगती ; ४ १२ गायत्री ; १४ त्रिष्टुप् ।

इ॒यम॑द्दा॒द्रम॑समृ॒णच्यु॑र्न दि॒व्यो॒वाग्मं॑ व॒भ्य॒भ्या॒य दृ॒ष्टुवे॑ ।

या श॒भ्य॒न्तमा॑व॒कादा॑वसं॒ पणि॑ ता॒ ते दृ॒ता॒णि त॒विषा॑ सर॒स्वति॑ ॥१॥

इ॒यम् । अ॒द॒द्यात् । र॒ध॒म॒म । ऋ॒णऽ॒च्यु॒त॒म ।

त्रि॒वःऽ॒दा॒स॒म । व॒ध्निऽ॒भ॒वा॒य । दा॒शु॒रे ।

या । श॒भ॒व॒स्त॒म । आऽ॒न॒वा॒द् । अ॒व॒म॒म । प॒णि॒म ।

ता । ते । दा॒त्रा॒णि । त॒त्रि॒श । स॒म्ब॒न्ति ॥२॥

इ॒यं शु॒ष्मे॒भिर्बि॒म॒लाऽ॒वा॒रु॒ज॒त्मा॒नु गि॒री॒णां त॒यि॒रे॒भिर्क॒र्मि॒भिः ।

पा॒रा॒व॒त॒मो॒म॒घ॒से सु॒वृ॒कि॒भिः । स॒र॒स्व॒तो॒मा वि॒द्या॒से॒म धो॒नि॒भिः ॥३॥

इ॒यम् । शु॒ष्मे॒भिः । वि॒म॒लाऽ॒व । अ॒रु॒ज॒त् ।

मा॒नु । गि॒री॒णाम् । त॒यि॒रे॒भिः । क॒र्मि॒भिः ।

पा॒रा॒व॒तऽ॒ग्नी॒म् । अ॒घ॒से । सु॒वृ॒किऽ॒भिः ।

स॒र॒स्व॒तो॒म । आ । वि॒द्या॒से॒म । धो॒निऽ॒भिः ॥३॥

स॒र॒स्व॒ति दे॒व॒नि॒दो नि ब॒र्ह॒य म॒जो वि॒भ॒व॒स्य वृ॒क्ष॒य॒स्य मा॒यि॒नः ।

उ॒त क्षि॒ति॒भ्योऽ॒व॒नी॒र॒वि॒न्दो वि॒र॒से॒भ्यो अ॒स्र॒यो वा॒जि॒नी॒व॒नि ॥४॥

स॒र॒स्व॒ति । दे॒वऽ॒नि॒दः । नि । ब॒र्ह॒य ।

म॒जाम् । वि॒भ॒व॒स्य । वृ॒क्ष॒य॒स्य । मा॒यि॒न ।

उ॒त । क्षि॒तिऽभ्यः । अ॒वनीः । अ॒विन्दः ।

धि॒षम् । ए॒भ्यः । अ॒स्र॒वः । वा॒जिनी॑ऽव॒ति ॥३॥

प्र णो॑ दे॒वी सर॑स्वती वा॒जेभि॑र्वा॒जिनी॑षती ।

धी॒नाम॑धि॒भ्यव॑तु ॥४॥

प्र । नः । दे॒वी । सर॑स्वती । वा॒जेभिः । वा॒जिनी॑ऽव॒ती ।

धी॒नाम । अ॒धि॒त्री । अ॒व॒तु ॥४॥

यस्त्वा॑ दे॒वि सर॑स्वत्युप॒घृते॑ ध॒ने हि॒ते ।

इ॒न्द्रं न॑ वृ॒त्र॒मूर्त्ये॑ ॥५॥

यः । त्वा । दे॒वि । सर॑स्वति । उ॒प॒ऽघृ॒ते । ध॒ने । हि॒ते ।

इ॒न्द्रम् । न॑ । वृ॒त्र॒ऽमूर्त्ये॑ ॥५॥

स्य॑ दे॒वि सर॑स्वत्यया वा॒जेषु॑ वा॒जिनि॑ ।

ए॒वा पु॒ण्ये॑व नः॒ स॒निम् ॥६॥

ए॒वम् । दे॒वि । सर॑स्वति । अ॒व । वा॒जेषु॑ । वा॒जिनि॑ ।

ए॒व । पु॒ण्य॑ऽए॒व । नः॒ । स॒निम् ॥६॥

उ॒त स्या॑ नः॒ सर॑स्वती॒ घो॒रा हिर॑ण्यव॒र्तनिः॑ ।

वृ॒त्र॒घ्नी॑ व॒ष्टि सु॒ष्टुति॑म् ॥७॥

उ॒त । स्या॑ । नः॒ । सर॑स्वती । घो॒रा । हिर॑ण्यऽव॒र्तनिः॑ ।

वृ॒त्रऽघ्नी॑ । व॒ष्टि । सु॒ष्टुति॑म् ॥७॥

यस्या॑ अ॒ज॒म॒तो अ॒हु॒तस्त्वे॒व च॒रि॒णु॒र्ऽर्ण॑वः ।

अ॒म॒च॒र॒ति॒ रो॒रु॒वन् ॥८॥

यस्याः॑ । अ॒ज॒म॒तः । अ॒हु॒तः । त्वे॒व । च॒रि॒णुः । अ॒र्ण॑वः ।

अ॒म॒ । च॒र॒ति॒ । रो॒रु॒वन् ॥८॥

सा नो॑ वि॒भ्वा अ॒ति द्वि॒यः स्व॑मृ॒ग्धा कृ॒ता॒व॒री ।

अ॒त॒अ॒हे॒व सूर्यः॑ ॥९॥

सा । नः॒ । वि॒भ्वाः । अ॒ति । द्वि॒यः । स्व॑मृ॒ग्धा । कृ॒ता॒व॒री ।

अ॒त॒न् । अ॒हा॒ऽव॒ सूर्यः॑ ॥९॥

उ॒त नः॑ प्रि॒या प्रि॒यासु॑ स॒म॒स्व॒सा सु॒जु॒ष्टा ।

सर॑स्वती॒ स्तो॒म्या भू॒न् ॥१०॥

उ॒त्त । नः । प्रि॒या । प्रि॒यासु । सप्त॑ऽस्व॒सा । सु॒ऽजु॒ष्टा ।

स॒र॒स्वती । स्तो॒म्या । भृ॒न् ॥१०॥

आ॒प॒प्र॒यी पा॒रि॒वा॒भ्यु॒रु र॒जो अ॒न्त॒रि॒क्षम् ।

स॒र॒स्वती नि॒द॒म्पा॒तु ॥११॥

आ॒प॒प्र॒यी । पा॒रि॒वा॒नि । उ॒रु । र॒जः । अ॒न्त॒रि॒क्षम् ।

स॒र॒स्वती । नि॒दः । पा॒तु ॥११॥

त्रि॒ध॒न्वा सप्त॑धा॒तुः प॒ञ्च जा॒ता वर्ध॑यन्ती ।

वा॒जे॒वा॒जे ह॒व्या भृ॒न् ॥१२॥

त्रि॒ध॒न्वा । सप्त॑धा॒तुः । प॒ञ्च । जा॒ता । वर्ध॑यन्ती ।

वा॒जे॒वा॒जे । ह॒व्या । भृ॒न् ॥१२॥

प्र॒ या म॒हि॒म्ना म॒हि॒नासु॑ चे॒कि॒ने पु॒म्नेभि॒र॒म्या अ॒प॒साम॑स्त॒मा ।

रथ॑ऽव॒ वृ॒ह॒तो वि॒म्व॒ने क॒तोप॑स्तु॒त्या चि॒कि॒तु॒षा स॒र॒स्वती ॥१३॥

प्र॒ । या । म॒हि॒म्ना । म॒हि॒ना । आ॒सु । चे॒कि॒ने ।

पु॒म्नेभि॑ । अ॒म्या । अ॒प॒साम् । अ॒प॒ऽस्त॒मा ।

रथऽइव । घृह्णी । विऽभ्वने । कृता ।

उपऽस्तुत्या । त्रिकितुया । सरस्वती ॥२३॥

सरस्वत्यभि नो नेत्रि यस्यो माप स्फुरीः पयसा मा न आ धक ।

जयस्य नः सख्या वेद्या ख मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्म ॥२४॥

सरस्वति । अमि नः । नेत्रि । यस्य ।

मा । अप । स्फुरीः । पयसा । मा । नः । आ । धक ।

जयस्य । नः । सख्या । वेद्या । ख ।

मा । त्वम् । क्षेत्राणि । अरणानि । गन्म ॥२४॥

॥ ३१ ॥

६-६४

१—६ भस्त्राजो बार्हस्पत्य । उपा । शिपदुष् ।

उन् ध्रिय उषसो रोचमाना अस्थुरपां नोर्मयो कशन्तः ।

कृणोति बिभ्वा सुपथा सुगाम्यभृद् वस्वी वक्षिणा मधोनी ॥२॥

उन् । ऊं इति । ध्रिये । उषसः । रोचमानाः ।

अस्थः । अपाम् । न । ऊर्मयः । कशन्तः ।

रुणोति । विष्वा । सुऽपथा । सुऽगानि ।

अभूत् । ऊँ इति । वम्बी । दक्षिणा । मघोनी ॥१॥

भद्रा दृष्ट्वा उवि या वि भास्युक्ते शोचिभानवा यामपमन् ।

भाविर्यक्षः कृणुये शुभमानोऽगो देवि रोचमाना महोभिः ॥२॥

भद्रा । दृष्ट्वा । उर्विथा । वि । भामि ।

उम् । ते । शोचिः । भानवः । याम् । अपमन् ।

भाविः । यक्षः । कृणुये । शुभमाना ।

उवः । देवि । रोचमाना । महऽभिः ॥२॥

बहन्ति सामरुणास्तो रुशन्तो गावः सुभगामुर्विथा प्रथानाम् ।

अपेजने शूरो अस्तेव शत्रून्वाधते तमो अजिगो न वोळ्ळा ॥३॥

बहन्ति । सीम् । अरुणासः । रुशन्तः ।

गावः । सुऽभगाम् । उर्विथा । प्रथानाम् ।

अपे । ईजने । शूरः । अस्ताऽस्तेव । शत्रून् ।

वाधते । तमः । अजिगः । न । वोळ्ळा ॥३॥

सु॒गोत॑ ते॒ सु॒प॒था॒ प॒र्व॒ते॒ष्व॒वा॒ति॑ अ॒प॒स्त॒र॒ग्नि॑ स्व॒भानः॑ ।

सा न॒ आ॒ वह॑ पृथु॒याम॒न्नृ॒ष्वे र॒यि दि॒वो दृ॒ढि॒तरि॒ष्य॒थ्यै ॥४॥

सु॒ऽगा । उ॒त । ते । सु॒ऽप॒था । प॒र्व॒तेषु॑ ।

अ॒वा॒ते । अ॒पः । त॒ग्नि॑ । स्व॒भा॒नो॒ इति॑ स्व॒ऽभानो॑ ।

सा । नः । आ । वह॑ । पृथु॒ऽया॒म॒न् । ऋ॒ष्वे ।

र॒यि॒म् । दि॒वः । दृ॒ढि॒तः । इ॒ष्य॒थ्यै ॥४॥

सा॒ वह॑ यी॒श॒भि॒र॒वा॒तो॒यो वर॑ वह॒सि॑ जो॒ष॒म॒नु॑ ।

त्वं दि॒वो दृ॒ढि॒त॒र्षा॑ ह॒ दे॒वी पु॒र्व॒ह॒नौ॑ म॒ह॒ना द॒र्श॒ता भूः ॥५॥

सा । आ । वह॑ । या । उ॒भ॒ऽभिः॑ । अ॒वा॒ना ।

उ॒पः । वर॑म् । वह॒सि॑ । जो॒ष॒म् । अ॒नु॑ ।

त्वं॒म् । दि॒वः । दृ॒ढि॒तः । या । ह॒ । दे॒वी ।

पु॒र्व॒ह॒नौ॑ । म॒ह॒ना॑ । द॒र्श॒ता॑ । भूः ॥५॥

उ॒क्ते॒ व॒य॒श्चि॒ह्न॒म॒ते॒र॒प॒स॒न्न॒र॒श्च॒ ये पि॒नु॒भा॒जो॑ अ॒मु॒ष्टौ॑ ।

अ॒मा॒ स॒ने वह॑सि॒ भू॒रि॒ नाम॑मु॒पो दे॒वि दा॒शु॒षे॒ म॒र्या॒य ॥६॥

उन् । ते । वयः । चित् । वसतेः । अपमन् ।

नरः । च । ये । पितुऽमात्रः । निऽउष्टौ ।

भमा । सते । वहसि । भूरि । वामम् ।

उचः । देवि । द्यारुणे । मर्त्याय ॥६॥

॥ ३२ ॥

७५०

१—४ वसिष्ठ मैत्रावरुणि । १ मित्रावरुणी, २ अग्नि, ३ विश्वदेवा, ४ नर । १—३ जगता, ४ अग्निजगती, शक्ती वा ।

आ मां मित्रावरुणेह रक्षन् कुलाययद्विभ्यन्मा न आ गन् ।

अजकाव दुर्दशीकं निरो द्ये मा मां पद्ये न रपमा विदस्सकः ॥१॥

आ । माम् । मित्रावरुणा । इह । रक्षन्म् ।

कुलाययन् । विऽभ्यन् । मा । नः । आ । गन् ।

अजकाऽवम् । दुःऽदशीकम् । निरः । द्ये ।

मा । माम् । पद्ये न । रपमा । विदन् । त्वरः ॥१॥

यद्विजामन्परि चन्दनं भुवद्वीवन्तो परि कुल्फौ च देहन् ।

अग्निष्टब्धोचक्षप वाघनामितो मा मां पद्ये न रपमा विदस्सकः ॥२॥

यन् । वि॒ज्जामन् । प॒रि । वन्द॑नम् । भु॒वन् ।

अ॒ष्टीव॑न्तौ । प॒रि । कु॒ल्फौ । अ । वे॒हन् ।

अ॒ग्निः । तन् । शो॒चन् । अ॒प । बा॒धना॑म् । इतः ।

मा । माम् । प॒द्ये न । र॒प॒सा । वि॒दन् । त्स॒रुः ॥२॥

यन् । श॒न्म॒लौ । भ॒वति॑ । यन् । न॒दीपु॑ ।

वि॒द्वे दे॒वाः । नि॒जि॒त॒स्त॒सु॒वन्तु॑ मा मां प॒द्ये न॑ र॒प॒सा वि॒द॒त्स॒रुः ॥३॥

यन् । श॒न्म॒लौ । भ॒वति॑ । यन् । न॒दीपु॑ ।

यन् । भो॒व॒धी॒भ्यः । प॒रि । जा॒य॒ते । वि॒पम् ।

वि॒द्वे । दे॒वाः । निः । इ॒त । तन् । सु॒वन्तु॑ ।

मा । माम् । प॒द्ये न॑ । र॒प॒सा । वि॒दन् । त्स॒रुः ॥३॥

याः प्र॒य॒तो नि॒वन् उ॒ठन् उ॒द॒न्व॒तो॒र॒नु॒त्का॒श्च॑ याः ।

ता अ॒स्म॒भ्यं प॒य॒सा पि॒न्व॒मा॒नाः शि॒वा दे॒वो॒र॒शि॒ष॒दा भ॒वन्तु॑

स॒र्वा न॒द्यो अ॒शि॒मि॒दा भ॒वन्तु॑ ॥४॥

याः । प्र॒य॒तः । नि॒व॒तः । उ॒त्थ॒तः ।

उ॒न्ऽवती॑ । अनु॒द॒का । च । याः ।

ताः । अ॒स्म॒भ्यम् । प॒प॒सा । पि॒न्व॒मा॒नाः ।

शि॒वाः । दे॒वीः । अ॒शि॒प॒दाः । भ॒व॒न्तु ।

स॒र्षाः । म॒घः । अ॒शि॒मि॒दाः । भ॒व॒न्तु ॥४॥

॥ ३३ ॥

७.८९

१. ४. वसिष्ठो मैत्रावरुणिः । २८॥ १—४ गायत्री . ५ जगती ।

मो॒ पु॒ वरु॑ण॒ मृ॒न्म॑यं॒ गृहं॑ रा॒ज॒स्रहं॑ ग॒मम् ।

मृ॒त्वा सु॑क्ष॒त्र मृ॒ळ्य ॥१॥

मो॒ इति॑ । सु॒ । वरु॑ण । मृ॒न्ऽम॑यम् । गृ॒हम् । रा॒ज॒न् । अ॒हम् । ग॒म॒म् ।

मृ॒ळ । सु॒ऽक्ष॒त्र । मृ॒ळ्य ॥१॥

यदे॒मि म॑स्फुर॒न्मि॒त्र॒ ह॒निर्न॑ ध्या॒नो अ॒द्रि॒षः ।

मृ॒त्वा सु॑क्ष॒त्र मृ॒ळ्य ॥२॥

यत् । य॒मि । म॑स्फुर॒न्ऽइ॒ष । ह॒निः । न । ध्या॒तः । अ॒द्रि॒ऽवः ।

मृ॒ळ । सु॒ऽक्ष॒त्र । मृ॒ळ्य ॥२॥

कृत्यः॑ समह॑ दीनता॑ प्रतिपं॑ जगमाशुने॑ ।

मृळा सुक्षत्र॑ मृळय॑ ॥३॥

कृत्यः॑ । समह॑ । दीनता॑ । प्रतिपं॑ । जगम॑ । शुने॑ ।

मृळ॑ । सुक्षत्र॑ । मृळय॑ ॥३॥

अपां॑ मध्ये॑ तस्मिन्वांसं॑ तृष्णाधिद्वज्जरितारम् ।

मृळा सुक्षत्र॑ मृळय॑ ॥४॥

अपाम् । मध्ये॑ । तस्मिन्वांसम् । तृष्णा॑ । अधिद्वज् । ज्जरितारम् ।

मृळ॑ । सुक्षत्र॑ । मृळय॑ ॥४॥

यत्किञ्च॑ चरुण॑ वैश्ये॑ जनेऽभिद्रोहं॑ मनुष्याश्चरामसि॑ ।

अचिन्ती॑ यस्तत्र॑ धर्मो॑ युयोपिम॑ मा नस्तस्मादेन॑सो वेव रीरियः॑ ॥५॥

यत् । किम् । च॑ । इदम् । चरुण॑ । वैश्ये॑ । जने॑ ।

अभिद्रोहम् । मनुष्याः । चरामसि॑ ।

अचिन्ती॑ । यत् । तत्र॑ । धर्मो॑ । युयोपिम॑ ।

मा । नः । तस्मात् । एनसः । वेव॑ । रिरियः॑ ॥५॥

॥ ३४ ॥

८-५०

१—२० भर्गं प्रागाथ । अग्नि । प्रगाथः (विपसा बृहती समा सताष्टुहती) ।

अप्र आ या॒स्यमि॒भिर्हो॒नात् स्वा॒ कृ॒णीमहे ।

आ त्या॒मन॒क्तु प्र॒यता॒ हवि॒ष्मती॒ यजि॒ष्ठं ब॒हिः॒ आस॒दे ॥१॥

अग्ने॑ । आ । या॒हि । अ॒ग्नि॒ऽभिः ।

हो॒ता॒रम् । स्वा॒ । कृ॒णीमहे ।

आ । स्वा॒म् । अ॒न॒क्तु॒ । प्र॒य॒ता॒ । हवि॒ष्मती॒ ।

यजि॒ष्ठम् । ब॒हिः॒ । आ॒स॒दे ॥१॥

अ॒च्छा॒ हि त्या॒ सह॒सः॒ स॒नो॒ अ॒क्षि॒रः॒ क्षु॒चः॒ अ॒रन्ति॒ अ॒प्य॒रे ।

ऊ॒र्जो॒ न॒पात॒ घृ॒तके॒शमी॒महे॒ऽग्नि॒ य॒ज्ञेषु॒ पू॒र्व्यम् ॥२॥

अ॒च्छ॒ । हि॒ । त्या॒ । स॒ह॒सः॒ । स॒नो॒ इति॒ । अ॒क्षि॒रः॒ ।

क्षु॒चः॒ । अ॒रन्ति॒ । अ॒प्य॒रे ।

ऊ॒र्जः॒ । न॒पा॒तम् । घृ॒त॒ऽके॒शम् । ई॒महे॒ ।

अ॒ग्नि॒म् । य॒ज्ञेषु॒ । पू॒र्व्यम् ॥२॥

अने कविर्वधा अस्मि होना पावक यक्ष्यः ।

मन्द्रो यजिष्ठो अध्यरेष्वोड्यो विप्रेभिः शुक मन्मभिः ॥३॥

अने । कविः । वेधाः । अस्मि ।

होता । पावक । यक्ष्यः ।

मन्द्रः । यजिष्ठः । अध्यरेषु । ईड्यः ।

विप्रेभिः । शुक । मन्मभिः ॥३॥

अद्रोघमा वहोशनो यविष्ठ्य देया भजस् वीतये ।

अभि प्रयांसि सुधिना वसो गहि मन्दस् धीतिभिर्हितः ॥४॥

अद्रोघम् । आ । यह । उशनः । यविष्ठ्य ।

देवान् । भजस् । वीतये ।

अभि । प्रयांसि । सुधिना । आ । वसो इति । गहि ।

मन्दस् । धीतिभिः । हितः ॥४॥

त्वमिस्सप्रधा अस्थाने प्रातस्तृत्तस्कविः ।

त्वां यिमासः समिधान दीदिव मा चिदासन्ति वेधसः ॥५॥

त्वम् । इत् । सऽप्रधाः । अ॒सि ।

अ॒ग्ने । ज्ञा॒तः । अ॒नः । क॒विः ।

त्वा॒म् । वि॒प्रा॒सः । स॒म् । इ॒ध॒न् । दी॒दि॒ऽवः ।

आ । वि॒द्या॒स॒न्ति । वे॒ध॒सः ॥५॥

शो॒न्ना शो॒चि॒ष्ठ दी॒दि॒हि वि॒शे म॒यो रा॒ख स्तो॒त्रे म॒हा अ॒सि ।

दे॒वा॒नां श॒र्म॒म॒म स॒न्तु स॒र॒यः श॒त्रू॒सा॒हः स॒म॒यः ॥६॥

शो॒न्ना । शो॒चि॒ष्ठ । दी॒दि॒हि । वि॒शे । म॒यः ।

रा॒ख । स्तो॒त्रे । म॒हान् । अ॒सि ।

दे॒वा॒ना॒म् । श॒र्म॒न् । म॒म । स॒न्तु । स॒र॒यः ।

श॒त्रू॒ऽसा॒हः । सु॒ऽस॒म॒यः ॥६॥

य॒था चि॒द् बृ॒ह॒म॒न॒स॒मा॒ने स॒ज्जृ॒थ॒सि ह॒मि ।

य॒था॒ह॒ मि॒त्र॒म॒हो यो अ॒स्म॒धु॒र्दु॒र्म॒न्मा क॒श्च वे॒न॒ति ॥७॥

य॒था । नि॒न् । बृ॒ह॒म् । अ॒न॒म॒म् ।

अ॒ग्ने । स॒म् । ज्जृ॒थ॒सि । ह॒मि ।

प॒थ । द॒ष्ट । मि॒त्रऽम॒हः । यः । अ॒स्मऽधु॒क ।

दुः॒ऽम॒म्या । कः । ख । वे॒न॒ति ॥७॥

मा नो म॒र्ता॒य रि॒पवे॑ र॒क्षस्वि॑ने माघ॒शं॒माय॑ री॒रधः॑ ।

अ॒स्त्रे॒धा॒तू॒स्त॒रणि॑भि॒र्यवि॑ष्ठ॒य शि॒वेभिः॑ पा॒हि पा॒युभिः॑ ॥८॥

मा । नः । म॒र्ता॒य । रि॒पवे॑ । र॒क्षस्वि॑ने ।

मा । अ॒घ॒शं॒माय॑ । री॒रधः॑ ।

अ॒स्त्रे॒धा॒तू॒ऽभिः । त॒रणि॑ऽभिः । यवि॑ष्ठ॒य ।

शि॒वेभिः॑ । पा॒हि । पा॒युऽभिः॑ ॥८॥

पा॒हि नो॑ अ॒ग्न॒ एक॑या पा॒युः॒त द्वि॑तीय॒या ।

पा॒हि गी॑र्भि॒स्ति॒सृ॒भि॒रु॒र्जा॒पने॑ पा॒हि च॒त॒सृ॒भि॒र्व॒सो ॥९॥

पा॒हि । नः । अ॒ग्ने । एक॑या ।

पा॒हि । उ॒त । द्वि॑तीय॒या ।

पा॒हि । गीः॑ऽभिः । ति॒सृ॑ऽभिः । ऊ॒र्जा॒म । प॒ने ।

पा॒हि । च॒त॒सृ॑ऽभिः । व॒सो॒ इति॑ ॥९॥

पा॒हि वि॒श्वस्मा॑द्भ॒क्षसो॑ अ॒रा॒व्यः प्र॒ स्म वा॑जे॒षु नो॑ऽच ।

त्वा॒मि॒हि ने॒दि ठं दे॒वता॑तय॒ आपि॑ न॒क्षाम॑हे वृ॒धे ॥१०॥

पा॒हि । वि॒श्वस्मा॑न् । भ॒क्षसः॑ । अ॒रा॒व्यः ।

प्र॒ । स्म । वा॑जे॒षु । नः॑ । भव॒ ।

त्वा॒म । इत् । हि॒ । ने॒दि॒ष्टम् । दे॒वता॑तये॒ ।

आ॒पिम् । न॒क्षाम॑हे । वृ॒धे ॥१०॥

आ॒ नो॑ अ॒ग्ने वयो॑वृ॒धं रयि॑ पा॒यक॑ श॒स्यम् ।

रा॒म्य न॒ न उ॒पमा॑ने पु॒रु॒ष्पृ॒ष्ठं मु॒नीना॑म् स्व॒यश॑स्त॒यम् ॥११॥

आ॒ । न॒ । अ॒ग्ने । वयः॑ऽवृ॒धम् ।

रयि॑म् । पा॒यक॑ । श॒स्यम् ।

रा॒म्य । न॒ । नः॑ । उ॒पमा॑ने । पु॒रु॒ऽस्पृ॒ष्ठम् ।

मु॒नीना॑म् । स्व॒यशः॑ऽस्त॒यम् ॥११॥

येन॑ ध॒न्वा॒म पु॒न॒नाम् श॒र्धेन॑स्तर॒न्तो अ॒र्य आ॒दि॒शः ।

स॒ त्वं नो॑ य॒धे प्र॒यसा॑ श॒चीव॑सो॒ जिन्वा॑ धि॒यो वसु॑वि॒धः ॥१२॥

येन॑ । व॑साम॑ । पु॒न॒नासु॑ । श॒र्धेनः॑ ।

त॒रन्तः॑ । अ॒र्यः॑ । आ॒ऽदि॒शः॑ ।

सः॑ । स्व॒म् । नः॑ । व॒र्य॑ । प्र॒यसा॑ । श॒स्त्रीव॒सो इति॑ श॒स्त्रीऽव॒सो ।

जि॒न्य॑ । धि॒यः॑ । व॒सुऽवि॒दः॑ ॥१२॥

शि॒शा॒नो वृ॒षभो॑ यथा॒ग्निः॑ ऋ॒द्धे द॒धि॒ध्वम् ।

ति॒ग्मा अ॒स्य ह॒नयो॑ न प्र॒ति॒धृ॒षे सु॒ज॒म्भः॑ स॒हस्रो॑ य॒हु ॥१३॥

शि॒शा॒नः । वृ॒ष॒भः । यथा॑ ।

अ॒ग्निः । ऋ॒द्धे इति॑ । द॒धि॒ध्वम् ।

ति॒ग्माः । अ॒स्य । ह॒नयः॑ । न । प्र॒ति॒ऽधृ॒षे ।

सु॒ऽज॒म्भः॑ । स॒हसः॑ । य॒हुः ॥१३॥

न॒हि ते॑ अ॒ग्ने वृ॒षभ॑ प्र॒ति॒धृ॒षे ज॒म्भा॒सो यद्वि॒ति॒ष्ठसे॑ ।

स त्वं॑ नो॒ द्योतः॑ सु॒हु॒नं ह॒वि॒ष्कृ॒षि व॑सा॒ नो वा॒र्या॑ पु॒रु ॥१४॥

न॒हि । ते॑ । अ॒ग्ने । वृ॒ष॒भः । प्र॒ति॒ऽधृ॒षे ।

ज॒म्भा॒सः । यत् । वि॒ति॒ष्ठ॑से ।

सः । त्वम् । नः । होत॑रिति । सु॒ऽहुतम् । ह॒विः । रु॒धि ।

यंस्व । नः । घा॒र्या । पु॒रु ॥१४॥

हो॒ये । यने॑षु । मा॒त्रोः । सं । त्वा । म॒तांस । इ॒भ्यते ।

अ॒तन्द्रो॑ ह॒व्या । य॒ह॒सि । ह॒वि॒ऽह॒न् । आ॒दि॒दे॒वेषु॑ रा॒ज॒सि ॥१५॥

हो॒ये । यने॑षु । मा॒त्रोः ।

सम् । त्वा । म॒तांसः । इ॒भ्यते ।

अ॒तन्द्रः॑ । ह॒व्या । य॒ह॒सि । ह॒विः॒ऽह॒न् ।

आन् । इन् । दे॒वेषु॑ । रा॒ज॒सि ॥१५॥

स॒प्त । हो॒ता॒र॒स्त॒मि॒दी॒ळ्णे । त्वा॒ग्ने । सु॒न्य॒ज॒म॒ह॒यम् ।

भि॒त॒त्स्य॒द्रि॒ तप॑सा॒ वि । शो॒चि॒या॒ प्रा॒ग्ने । ति॒ष्ठ॒ ज॒नान्॑ अ॒ति ॥१६॥

सप्त । हो॒ता॒रः । तम् । इन् । ई॒ळ्णे । त्वा ।

अ॒ग्ने । सु॒न्य॒जम् । अ॒ह॒यम् ।

भि॒त॒त्सि । अ॒द्रिम् । तप॑सा । वि । शो॒चि॒या ।

य । अ॒ग्ने । ति॒ष्ठ॒ । ज॒नान् । अ॒ति ॥१६॥

अ॒ग्निम॑ग्निं वो अ॒धिर्गुं॑ दु॒वेम॑ वृ॒क्त्य॑र्हि॒पः ।

अ॒ग्निं हि॒नप्र॑यसः श॒श्वनी॑ष्या हो॒नार॑ च॒र्य॒णीना॑म् ॥१७॥

अ॒ग्निम् ऽअ॒ग्निम् । यः । अ॒धिऽगु॑म् ।

दु॒वेम॑ । वृ॒क्तऽव॑र्हि॒पः ।

अ॒ग्निम् । हि॒नऽप्र॑यसः । श॒श्वनी॑षु । आ ।

हो॒नार॑म् । च॒र्य॒णीना॑म् ॥१७॥

के॒तेन॑ शर्म॑न्त॒सन्न॑ने सु॒ग्राम॑ण्य॒ग्ने तु॒भ्यं चि॑कित्स्व॒ना ।

इ॒ण्य॒या नः॑ पु॒रुरूप॑मा भ॒र वा॒जं ने॒दिष्ठ॑मू॒नये॑ ॥१८॥

के॒तेन॑ । शर्म॑न् । स॒न्न॒ने । सु॒ऽग्राम॑नि ।

अ॒ग्ने । तु॒भ्यम् । चि॑कित्स्व॒ना ।

इ॒ण्य॒या । नः॑ । पु॒रुऽरूप॑म् । आ । भ॒र ।

वा॒जम् । ने॒दिष्ठ॑म् । ऊ॒नये॑ ॥१८॥

अ॒ग्ने ज॒रित॑र्षि॒दप॑ति॒स्तेषा॑नो दे॒व र॑क्षसः ।

अ॒प्नो॒ति॒द्यान्मृ॑ह॒पति॑र्म॒हा अ॒सि दि॒वस्पा॑युर्दु॒रोण॑युः ॥१९॥

अग्ने॑ । ऊ॒रि॒तः । वि॒श्र॒तिः ।

ते॒पा॒नः । दे॒व । र॒क्ष॒सः ।

अ॒ग्रो॒निऽवा॒न । शृ॒हऽप॒तिः । म॒हान् । अ॒सि ।

दि॒वः । पा॒युः । पु॒रो॒णऽयुः ॥१९॥

मा॒ नो॒ रक्ष॑ आ॒ वेशो॑दा॒घृणी॑व॒न्मा॒ या॒तु॒र्या॒ति॒मा॒व॒नाम् ।

प॒रो॒ग॒व्य॒स्य॒नि॒रा॒म॒प॒ क्षु॒ध॒म॒ग्ने॒ से॒ध॒ र॒क्ष॒स्मिन् ॥२०॥

मा । नः । रक्षः । आ । वेशोन् । आ॒घृ॒णि॒य॒सो॒ इ॒त्या॒घृ॒णि॒ऽव॒सो॒ ।

मा । या॒तुः । या॒तुऽमा॒व॒नाम् ।

प॒रः॒ऽग॒व्य॒ति॒ । अ॒नि॒रा॒म॒ । अ॒प॒ । क्षु॒ध॒म् ।

अग्ने । सेध । रक्षस्मिन् ॥२०॥

॥ ३५ ॥

८९१

१—७ अयाता आलेया । इन्द्रः । १—२ परिहृ । ३—७ अनुष्टुप् ।

क॒न्या॒ ३॒ वा॒र॒श्वा॒य॒सो॒ सो॒म॒म॒पि॑ सु॒ना॒वि॒दन्

अ॒स्ता॒ भ॒ग॒न्त्य॒म॒वी॒र॒न्द्रा॒य॒ सु॒न॒वै॒ त्वा॒ श॒का॒य॒ सु॒न॒वै॒ त्वा ॥१॥

कन्य॑ । याः । अव॑ऽयन्ती ।

सोम॑म । अपि॑ । ज्ञता॑ । अवि॑दन् ।

अरु॑तम् । भग्॑न्ती । अग्र॑वात् ।

इन्द्रा॑य । मुन॑ये । त्या । शक्रा॑य । मुन॑वे । त्वा ॥१॥

असौ॑ य ए॒वि॒ योर॑को गृहं॑गृहं वि॒द्याक॑गन् ।

इ॒मं ज॒म्भ॑सु॒तं पि॒त्र धा॒नाऽच॑न्तं॒ कर॑मि॒णम॑पू॒षऽच॑न्तमु॒क्थि॒नम् ॥२॥

असौ॑ । यः । ए॒वि॒ । योर॑कः ।

गृह॑म॒ऽगृह॑म् । वि॒द्याक॑रात् ।

इ॒मम् । ज॒म्भ॑ऽमु॒तम् । पि॒त्र ।

धा॒नाऽच॑न्तम् । कर॑मि॒णम् । अपू॑षऽच॑न्तम् । उ॒क्थि॒नम् ॥२॥

आ च॑न॒ त्वा नि॒किल्म॑सामोऽधि॑ च॒न॒ त्वा ने॒मसि॑ ।

शने॑रिव॒ शन॑के॒रिचेन्द्रा॑येन्द्रो॒ परि॑ क॒स्य ॥३॥

आ । च॒न॒ । त्वा । नि॒किल्म॑सामः ।

अधि॑ । च॒न॒ । त्वा । न । ने॒मसि॑ ।

शनेऽइव । शनकेऽइव ।

इन्द्राय । इन्दो इति । परि । अत्र ॥३॥

कुविच्छकं कुवित्करत्कुविभो वस्यमस्करन् ।

कुवित्पतिद्विभो यनीरिन्द्रेण सम्गमामहे ॥४॥

कुविन् । शकत् । कुयिन् । करन् ।

कुयिन् । नः । वस्यसः । करन् ।

कुयिन् । पतिऽद्विभः । यनीः ।

इन्द्रेण । सम्गमामहे ॥४॥

इमानि त्रीणि विष्टपा तानीन्द्र वि रोदय ।

शिरस्तत्तस्योर्ध्वरामादिदं म उपोदरे ॥५॥

इमानि । त्रीणि । विष्टपा ।

तानि । इन्द्र । वि । रोदय ।

शिरः । तत्तस्य । उर्ध्वराम् । आत् ।

इदम् । मे । उप । उदरे ॥५॥

असौ च या न उर्वरादिमां तन्वं मम ।

अथो ततस्य यच्छिरः सखा ता रोमशा कृधि ॥६॥

असौ । च । या । नः । उर्वरा ।

आत् । इमाम् । तन्वम् । मम ।

अथो इति । ततस्य । यत् । शिरः ।

सखा । ता । रोमशा । कृधि ॥६॥

खे रथस्य खेऽनसः खे युगस्य शतकतो ।

अपालामिन्द्र त्रिपुल्यकृणोः सूर्यन्वचम् ॥७॥

खे । रथस्य । खे । अनसः ।

खे । युगस्य । शतकतो इति शतऽकतो ।

अपालाम् । इन्द्र । त्रिः । पुल्यी ।

अकृणोः । सूर्यन्वचम् ॥७॥

॥ ३६ ॥

१०-७५

१ - ६ सिन्धुचित्प्रैयमेधः । तद्य । जगती ।

प्र सु व भापो महिमानमुत्तमं कारुर्षोऽवाति सद्ने विषस्वतः ।

प्र सप्तमस त्रेधा हि सकमुः प्र सृत्स्वरीणामति सिन्धुरोजसा ॥१॥

प्र । सु । वः । भापः । महिमानम् । उत्तमम् ।

कारुः । वोचाति । सद्ने । विषस्वतः ।

प्र । सप्तमस । त्रेधा । हि । सकमुः ।

प्र । सृत्स्वरीणाम् । भति । सिन्धुः । भोजसा ॥१॥

प्र तेऽरद्वृत्तुणो यातवे पथः सिन्धो यद्वाजा अभिद्रवस्त्वम् ।

भूम्या अधि प्रवता यामि सानुना यदेयामग्र जगतामिरज्यसि ॥२॥

प्र । ते । अरद्वृत् । वृत्तुण । यातवे । पथः ।

सिन्धो इति । यत् । वाजान् । अभि । अद्रवः । त्वम् ।

भूम्याः । अधि । प्रवता । यामि । सानुना ।

यद् । ययाम् । अग्रम् । जगताम् । इरज्यसि ॥२॥

दिवि स्व॒नो य॑त॒ते भूम्यो॑पर्य॒न्तं शु॒ष्ममु॑दिरि॒ति भा॒नुना ।

अ॒भ्रादि॑य॒ः प्र स्त॑नयन्ति॒ वृष्ट॑यः॒ सिन्धु॑र्येदेति॒ वृष॒भो न रो॑क्ष्यन् ॥३॥

दिवि । स्व॒नः । य॑त॒ते । भूम्यो॑ । उप॒रि ।

अ॒न॒न्त॒म । शु॒ष्मम् । उ॒त् । इ॒रि॒ति । भा॒नुना ।

अ॒भ्रा॒न्ऽइ॒य । प्र । स्त॑नयन्ति । वृष्ट॑यः ।

सिन्धुः । य॒त् । ए॒ति । वृ॒ष॒भः । न । रो॑क्ष्यन् ॥३॥

अ॒भि त्वा॑ सिन्धो॒ शिशु॑मि॒ष्ट मा॒तरो॑ वा॒ध्वा अ॒र्प॑न्ति॒ पय॑से॒ष धे॒नवः॑ ।

रा॒जो॒व यु॑ध्वा॒ नय॑सि॒ त्वमि॑त्सि॒ञ्चो यद्वा॑सा॒मम॑ प्र॒व॒तामि॑नक्षति ॥४॥

अ॒भि । त्वा॑ । सिन्धो॒ इति॑ । शिशु॑म् । इ॒त् । न । मा॒तरोः॑ ।

वा॒ध्वाः । अ॒र्प॑न्ति । प॒य॒सा॒ऽइ॒य । धे॒नवः॑ ।

रा॒जा॒ऽइ॒य । यु॑ध्वा । न॒य॑सि । त्व॒म । इ॒त् । सि॒ञ्चो॑ ।

य॒त् । वा॒सा॒म् । अ॒म॒म् । प्र॒व॒ता॒म् । इ॒न॒क्ष॒ति ॥४॥

इ॒मं मे॑ ग॒ङ्गे य॑मु॒ते सर॑स्वति॒ शु॒तु॒द्रि स्तो॑मं स॒च॒ता प॑रु॒ष्या ।

अ॒सि॒क॒न्या म॑रु॒द्भ्ये वि॒तस्त॑या॒जो॒की॒ये शृ॑णु॒ष्या सु॒पो॒म॒या ॥५॥

इ॒मम् । मे । ग॒ङ्गे । य॒मुने । स॒रस्व॒ति ।

शु॒तु॒द्रि । स्तो॒मम् । स॒व॒त । प॒र॒ष्णि । आ ।

आ॒सि॒क॒म्पा । म॒रु॒ऽवृ॒धे । वि॒त॒स्त॒या ।

आ॒जी॒का॒ये । मृ॒णु॒हि । आ । सु॒ऽसो॒म॒या ॥९॥

तृ॒ष्टा॒म॒या प्र॒थ॒मं या॒तवे॒ स॒ज् । सु॒स॒त्वा र॒स॒या इ॒वे॒त्या र॒था ।

त्वं सि॒न्धो कु॒म॒या गो॒म॒ती क॒मुं मे॒ह॒त्वा स॒र॒यं या॒भि॒री॒य॒से ॥१॥

तृ॒ष्ट॒ऽभ॒म॒या । प्र॒थ॒म॒म । या॒तवे॒ । स॒ऽज् ।

सु॒ऽस॒त्वा । र॒स॒या । इ॒वे॒त्या । र॒था ।

त्वं । सि॒न्धो इ॒ति । कु॒म॒या । गो॒ऽम॒तीम् । क॒मुम् ।

मे॒ह॒त्वा । स॒ऽर॒यम् । या॒भिः । इ॒य॒से ॥१॥

ऋ॒जी॒त्ये॒नो क॒श॒नी म॒हि॒त्वा प॒रि ऋ॒यांसि॒ भ॒र॒ते र॒जांसि॒ ।

भ॒व॒न्धा सि॒न्धु॒र॒प॒सा॒म॒प॒स्त॒मा॒श्वा न वि॒त्रा व॒पु॒षी॒व द॒र्श॒ता ॥७॥

ऋ॒जी॒ते । ए॒नी । क॒श॒नी । म॒हि॒ऽत्वा ।

प॒रि । ऋ॒यांसि॒ । भ॒र॒ते । र॒जांसि॒ ।

अद॑ब्धा । सि॒न्धुः । अ॒य॒साम् । अ॒यः॑ऽन॒मा ।

अ॒भ्या । न । चि॒त्रा । व॒पु॒र्रो॑ऽह॒व । व॒र्ज॑ता ॥७॥

स्व॒भ्वा सि॒न्धुः सु॒रथा॑ सु॒वासा॑ हि॒र॒ण्य॒यी मृ॒हता॑ वा॒जिनी॑वती ।

ऊ॒र्णा॒वती॑ यु॒व॒तिः सी॒ल॒माव॑यु॒ताधि॑ वस्ते सु॒भगा॑मधु॒कृ॒धम् ॥८॥

सु॒ऽभ॒भ्वा । सि॒न्धुः । सु॒ऽर॒था । सु॒ऽवा॒साः ।

हि॒र॒ण्य॒यी । सु॒ऽह॒ता । वा॒जिनी॑ऽवती ।

ऊ॒र्णा॑ऽवती । यु॒व॒तिः । सी॒ल॒मा॑ऽवती ।

उ॒न । अ॒धि । वस्ते॑ । सु॒ऽभ॒गा । मधु॑ऽकृ॒धम् ॥८॥

सु॒क्लं॑ रथं यु॒यु॒जे सि॒न्धु॒र॒भि॒न॒ तेन॑ वा॒जं स॒नि॒प॒द्स्मि॒न्ना॒जौ ।

म॒हा॒न्ना॒स्य म॒हि॒मा प॒न॒स्य॒ते॑ऽद॒ब्धस्य॑ स्व॒य॒शा॒नो वि॒र॒प॒शि॒नः ॥९॥

सु॒ऽक्ल॑म् । रथ॑म् । यु॒यु॒जे । सि॒न्धुः । अ॒भि॒न॒म् ।

तेन॑ । वा॒ज॑म् । स॒नि॒प॒न् । अ॒स्मि॒न् । आ॒जौ ।

म॒हा॒न् । हि॒ । अ॒स्य॑ । म॒हि॒मा । प॒न॒स्य॒ते॑ ।

अ॒द॒ब्धस्य॑ । स्व॒य॒शा॒सः । वि॒र॒प॒शि॒नः ॥९॥

॥ ३७ ॥

१०-९५

१—१८ । १,३,६, ८-१०, १२, १४, १७ पुरुरवा ऐल ऋषि । उर्वशी देवता ।

२, ४, ५, ७, ११, १३, १५-१६, १८ उर्वशी ऋषिका । पुरुरवा देवता । लिट्ठप् ।

ह्ये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिथ्वा कृणवायहे नु ।

न नौ मन्वा अनुदितास एते मयस्करन्परतरे खनाहन् ॥१॥

ह्ये । जाये । मनसा । तिष्ठ । घोरे ।

वचांसि । मिथ्वा । कृणवायहे । नु ।

न । नौ । मन्वाः । अनुदिताम् । एते ।

मयः । करन् । परतरे । खन । अहन् ॥१॥

किमेता वाखा कृणवा तवार्ह प्राक्मियमुपस्नामप्रियेव ।

पुरुरवः पुनरस्म परेहि दुरापना वातइवाहमस्मि ॥२॥

किम् । एता । वाखा । कृणवा । तव । अहम् ।

प्र । अक्मियम् । उपस्नाम् । अप्रियाऽहम् ।

पुरुरवः । पुनः । अस्मम् । परा । इहि ।

दुःसापना । वातःऽहम् । अहम् । अस्मि ॥२॥

इ॒धुर्न॑ श्रिय॑ इ॒धुःरे॑र॒मना॑ गो॒षाः श॑न॒मा न॑ र॒हिः ।

अ॒द्योरे॑ क॒नौ वि॑ द॒विधु॑त॒श्रोरा॑ न मा॒युं चि॑त॒यन्त॑ धु॒नयः॑ ॥३॥

इ॒धुः । न । श्रि॒ये । इ॒धुऽधेः॑ । अ॒मना॑ । .

गो॒ऽसाः । श॒नऽसा॑ । न । र॒हिः ।

अ॒द्योरे॑ । क॒नौ । वि॑ । द॒विधु॑त॒न् । न ।

उ॒रा । न । मा॒युम् । चि॑त॒यन्त॑ । धु॒नयः॑ ॥३॥

सा य॒सु द॑ध॒ती भ॒वशु॑राय॒ वय॑ उ॒षो य॒दि व॒ष्टप॑न्ति॒गृहा॑न् ।

अ॒स्तं न॑न॒श्रे य॒स्मिन् च॒क्रन्दि॑वा॒ नव॑र्न॒ इ॒नयि॑ता॒ वैत॑सेन॑ ॥४॥

सा । य॒सु । द॑ध॒ती । भ॒वशु॑राय॒ वयः॑ ।

उ॒षः । य॒दि । य॒ष्टि । अ॒न्तिऽगृ॑हा॒न् ।

अ॒स्तम् । न॑न॒श्रे । य॒स्मिन् । च॒क्रन् ।

दि॒वा । न॑न॒म् । इ॒नयि॑ता॒ वैत॑सेन॑ ॥४॥

त्रिः स्म मा॒हः श॒नय॑यो॒ वैत॑सेनो॒त स्म॑ मे॒ऽव्य॑त्यै॒ पूणा॑सि ।

पु॒रुर॒वोऽनु॑ ते॒ के॒नमा॑य॒ राजा॑ मे॒ वीर॑ त॒न्व इ॒स्तदा॑सीः ॥५॥

त्रिः । स्म । मा । अहः । इतथयः । वैतसेन ।

उत । स्म । मे । अन्यत्यै । पृणास्ति ।

पुरूरवः । अनु । ते । केतम् । मायम् ।

राजा । मे । वीर । तम्बः । तम् । आसीः ॥५॥

या सु॒ज॒र्णिः । अ॒णिः । सु॒म्ने॒भा॒पि॒हे॒दे॒च॒क्षु॒र्न॒ ग्र॒न्थि॒नो॒ ख॒र॒ण्युः ।

ता अ॒ज॒योऽरु॒णयो॒ न॒ स॒क्षुः । अ॒श्रि॒ये॒ गा॒वो॒ न॒ धे॒न॒वोऽम॒व॒न्त ॥६॥

या । सु॒ज॒र्णिः । अ॒णिः । सु॒म्ने॒ऽभा॒पिः ।

ह॒दे॒ऽच॒क्षुः । न॒ । ग्र॒न्थि॒नी । ख॒र॒ण्युः ।

ता । अ॒ज॒यः । अ॒रु॒णयः । न॒ । स॒क्षुः ।

अ॒श्रि॒ये । गा॒वः । न॒ । धे॒न॒वः । अ॒म॒व॒न्त ॥६॥

समस्मि॒ज्जा॒य॒मा॒न आ॒स॒न॒ प्रा॒ उ॒ने॒म॒व॒र्ध॒ज॒य १ः॒ स्व॒गृ॒ताः ।

महे॒ य॒स्या पु॒रु॒षो॒ र॒णा॒या॒व॒र्ध॒च॒न्द॒स्यु॒ह॒त्या॒य॒ दे॒वाः ॥७॥

सम् । अस्मिन् । जायमाने । आसत । प्राः ।

उत । ईम् । अवर्धन् । नद्यः । स्वऽगृताः ।

महे । यन् । त्वा । पुरुषः । रणाय ।

अन्वर्धयन् । द्रुत्युऽहत्याय । देवाः ॥७॥

सचा यदासु जहतीष्वत्कममानुषीषु मानुरो निरेवे ।

अप स्म सप्तस्मन्ती न भुज्युस्ता अप्रमनयस्पृशो नाश्वाः ॥८॥

सचा । यन् । आसु । जहतीषु । अत्कम् ।

अमानुषीषु । मानुषः । निऽसेवे ।

अप । स्म । सप्त । तस्मन्ती । न । भुज्युः ।

ताः । अप्रस्मन् । स्पृशः । न । अश्वाः ॥८॥

यदासु मर्तो अमृतासु निस्पृक सं क्षोणीभिः क्रतुभिर्न पृङ्क्ते ।

ता आतयो न तन्वः शुम्भत स्या अश्वासो न कीलयो वन्दशानाः ॥९॥

यन् । आसु । मर्तः । अमृतासु । निऽस्पृक ।

सम् । क्षोणीभिः । क्रतुऽभिः । न । पृङ्क्ते ।

ताः । आतय । न । तन्वः । शुम्भत । स्याः ।

अश्वासः । न । कीलयः । वन्दशानाः ॥९॥

विद्यु॑ष्य॒ या प॑तन्ती॒ द॒वि॒द्यो॒द्भ॑रन्ती॒ मे॒ अप्य॑र॒ काम्या॑नि ।

ज॒नि॒ष्टो॒ अपो॑ न॒र्यः॒ सु॒जा॒तः॒ प्रो॒व॒शी॑ ति॒रत॒ दी॒र्घ॒मा॒युः॑ ॥१०॥

वि॒द्यु॑ष्य॒ न । या । प॑तन्ती । द॒वि॒द्यो॑त् ।

भ॑रन्ती । मे॒ । अप्य॑ । का॒म्या॑नि ।

ज॒नि॒ष्टो इति॑ । अ॒पः । न॒र्यः । सु॒जा॒तः ।

प्र । उ॒र्य॒शी॑ । ति॒रत॒ । दी॒र्घ॒म् । आ॒युः॑ ॥१०॥

ज॒ज्ञि॒वे इ॒त्या गो॑षो॒ध्याय॑ हि॒ द॒ध्या॑ध॒ तत्पु॑रुर॒द्यो म॒ भोजः॑ ।

अ॒शा॒सं॒ त्वा वि॒दु॒री स॒स्मिन्नु॒ह॒न् म॒ भ्रा॒ष्ट॒णोः॒ किम॑भु॒ग्ध॑दा॒सि ॥११॥

ज॒ज्ञि॒वे । इ॒त्या । गो॑षो॒ध्याय॑ । हि ।

द॒ध्या॑ध॒ तन् । पु॒रुर॒द्यः । मे॒ । भोजः॑ ।

अ॒शा॒सम् । त्वा । वि॒दु॒री । स॒स्मिन् । भ॒हन् ।

न । मे॒ । भ्रा॒ । भ्रा॒ष्ट॒णोः । किम् । अ॒भु॒क् । द॒दा॒सि ॥११॥

क॒दा सू॒नुः पि॒नरं॑ ज॒ल इ॒च्छा॒यकं॑ नाभु॑ वर्तयद्विजानन् ।

को द॒म्य॑ती॒ सम॑न॒त्वा वि॒द्यु॒द्यो॒द्भ॒ यद॒ग्निः॑ श्व॒शु॒रेषु॑ दी॒क्ष्यत् ॥१२॥

कदा । मृनुः । पि॒तर॑म् । जा॒नः । इच्छा॑न् ।

व॒कन् । न । भ॒ध्रु । य॒र्तय॑न् । वि॒जान॑न् ।

कः । द॒म्प॑ती इति द॒म्प॑ती । स॒मन॑सां । वि । यू॒योन् ।

अ॒घ । यन् । अ॒ग्निः । भ॒व॒शु॒रेषु॑ । दी॒द॒यन् ॥१२॥

प्र॒ति । प्र॒धा॒णि । य॒र्त॒य॒ते । भ॒ध्रु । व॒क॒न् । क॒न्द॒दा॒प्ये॑ शि॒वाय॑ ।

प्र॒त॒प्ते॑ हि॒न॒वा॒ य॒त्ते॑ अ॒स्मे॒ परे॒ह्य॒स्तं॑ न॒दि॒ मू॒र॒ मा॒यः ॥१३॥

प्र॒ति । प्र॒धा॒णि । य॒र्त॒य॒ते । भ॒ध्रु । व॒क॒न् ।

न । क॒न्द॒न् । आ॒प्ये॑ शि॒वाय॑ ।

प्र । तन् । ते । हि॒न॒व । यन् । ते । अ॒स्मे॒ इति॑ ।

प॒रा । इ॒ति॑ । अ॒स्त॒म् । न॒दि॒ मू॒र॒ मा॒ । आ॒यः ॥१३॥

सु॒वे॒वो॒ अ॒घ॒ प्र॒प॒ते॒द॒ना॒वृ॒त्प॒रा॒व॒तं॑ प॒र॒मा॑ ग॒स्त॒वा॒ ङ॑ ।

अ॒घा॒ श॒यी॒त॒ नि॒कृ॒ते॒ क॒प॒स्ये॒धे॒न॑ वृ॒का॑ द॒भ॒सा॒सो॑ अ॒घः ॥१४॥

सु॒ऽवे॒वः । अ॒घ॒ । प्र॒ऽप॒ते॒त् । अ॒ना॒वृ॒त् ।

प॒रा॒ऽव॒त॒म् । प॒र॒मा॒म् । ग॒स्त॒वै॑ । ङ॑ इति॑ ।

अ॒ध । श॒यो॒न । निः॒ऽऋ॒तेः । उ॒प॒ऽस्ये ।

अ॒ध । ए॒नम् । वृ॒काः । र॒म॒न्मा॒सः । अ॒द्युः ॥१४॥

पु॒रुर॒वो मा मृ॒था मा प्र प॒तो मा त्वा वृ॒का॒मो अ॒शि॒वा॒स उ क्षन् ।

न वै स्त्रे॒णानि स॒व्यानि सन्ति सा॒लावृ॒काणां हृ॒द्यान्ये॒ता ॥१५॥

पु॒रुर॒वः । मा । मृ॒थाः । मा । प्र । प॒तः ।

मा । त्वा । वृ॒का॒सः । अ॒शि॒वा॒सः । उ॒क्ष॒ति । क्षन् ।

न । वै । स्त्रे॒णानि । स॒व्यानि । सन्ति ।

सा॒लावृ॒काणा॒म् । हृ॒द्यानि । ए॒ता ॥१५॥

यद्वि॒रु॒पाच॒रं म॒र्त्य॒प्य॒वसं रात्रीः श॒रद॒श्च॒त॒स्रः ।

धृ॒त॒स्य स्तो॒कं स॒कृ॒दह॒ आ॒श्रां ता॒मेवे॒दं ता॒तृ॒पा॒णा अ॒रामि ॥१६॥

यत् । वि॒ऽरु॒पा । अ॒च॒रम् । म॒र्त्ये॒षु ।

अ॒व॒सम् । रात्रीः । श॒रदः । च॒त॒स्रः ।

धृ॒त॒स्य । स्तो॒कम् । स॒कृ॒त् । अ॒हः । आ॒श्रा॒म् ।

तात् । ए॒व । इ॒दम् । ता॒तृ॒पा॒णा । अ॒रामि ॥१६॥

अन्तरिक्ष॑प्रां रज॑सो वि॒मानो॑मुप॑ शि॒क्षाम्युर्वशी॑ वसिष्ठः ।

उप॑ त्वा रा॒तिः सु॒कृत॑स्य ति॒ष्ठाधि॑ वतस्व॒ हृदय॑ तप्यते मे ॥१७॥

अन्तरिक्ष॑ऽग्राम् । रज॑सः । वि॒ऽमानो॑म् ।

उप॑ । शि॒क्षामि॑ । उर्व॑शीम् । वसि॑ष्ठः ।

उप॑ । त्वा । रा॒तिः । सु॒ऽकृत॑स्य । ति॒ष्ठान् ।

नि । व॒र्तस्व॒ । हृद॑यम् । त॒प्यते॒ । मे ॥१७॥

इति॑ त्वा दे॒वाः इ॒म आ॑दुरे॒ळ यथे॑मेतद्भव॑ति मृ॒त्युबन्धुः॑ ।

प्र॒जा ते॑ दे॒वान् ह॒विषा॑ य॒जाति॑ स्वर्गं॒ उ त्वम॑पि माद॒यासे॑ ॥१८॥

इति॑ । त्वा । दे॒वाः । इ॒मे । आ॑दुः । ऐ॒ळ ।

यथा॑ । इ॒म् । ए॒तत् । भ॒वति॑ । मृ॒त्युऽबन्धुः॑ ।

प्र॒ऽजा । ते॒ । दे॒वान् । ह॒विषा॑ । य॒जाति॑ ।

स्वः॒ऽगे । ऊँ॒ इति॑ । त्वम् । अ॒पि । मा॒द॒या॒से॑ ॥१८॥

॥ ३८ ॥

१०-१२८

१—३ । कुशिकः सौभरः, रात्रिर्वा भारद्वाजी । रात्रिः । गायत्री ।

रात्री व्य॒ख्यदा॒यती॑ पु॒रुषा॑ दे॒व्य १ क्ष॒भिः ।

वि॒भ्वा अ॒धि धि॒योऽधि॑त ॥१॥

रात्री । वि । व्य॒ख्यत् । आ॒य॒ती । पु॒रु॒षा । दे॒वी । अ॒क्षऽभिः ।

वि॒भ्वाः । अ॒धि । धि॒यः । अ॒धि॒त ॥१॥

औ॒र्व॒षा अ॒म॒न्वा नि॒वतो॑ दे॒व्यु १ इ॒तः ।

ज्योति॒रा वा॒धने॑ तमः ॥२॥

आ । उ॒रु । अ॒ग्राः । अ॒म॒न्वाः । नि॒ध॒नः । दे॒वी । उ॒न॒ध॒नः ।

ज्योति॒रा । वा॒धने॑ । तमः ॥२॥

नि॒रु स॒मा॒र॒म॒स्मृ॒तो॒ग॒म्य दे॒व्या॒य॒मी ।

अ॒पे॒हु हा॒स॒ते तमः॑ ॥३॥

निः । ऊ॒ँ इति॑ । स॒मा॒र॒म॒ । अ॒ह॒त । उ॒प॒म॒म् । दे॒वी । आ॒य॒ती ।

अ॒प । इ॒त् । ऊ॒ँ इति॑ । हा॒स॒ते । तमः॑ ॥३॥

सा नो अद्य यस्या वयं नि ते यामअविक्ष्महि ।

वृश्ने न यस्मिन् वयः ॥४॥

सा । नः । अद्य । यस्याः । वयम् । नि । ते । यामन् । अविक्ष्महि ।

वृश्ने । न । यस्मिन् । वयः ॥४॥

नि प्रामासो अविक्ष्म नि पृच्छन्तो नि पक्षिणः ।

नि ह्येनासश्चिन् अर्थिनः ॥५॥

नि । प्रामासः । अविक्ष्म । नि । पृच्छन्तः । नि । पक्षिणः ।

नि । ह्येनासः । चिन् । अर्थिनः ॥५॥

यावया वृष्य १ वृकं यवय स्तेनमूर्ध्वे ।

अथा नः सुतरा भव ॥६॥

यावय । वृष्यम् । वृकम् । यवय । स्तेनम् । ऊर्ध्वे ।

अथ । नः । सुतरा । भव ॥६॥

उप मा वेपिशक्तमः कृष्णं व्यक्तमस्थित ।

उप मृणोष यातय ॥७॥

उप॑ । मा॑ । पे॒पि॒शत् । तमः॑ । कृ॒ण॒म् । वि॒ऽम॒क्तम् । म॒स्थि॒त ।

उपः । कृ॒णाऽइ॒व । या॒तय ॥७॥

उप॑ ते गा॒त्रा॒क॒रं कृ॒णो॒ष्व दु॒हित॑दि॒वः ।

रात्रि॑ स्ता॒मं न जि॒ग्युषे॑ ॥८॥

उप॑ । ते । गा॒ऽइ॒व । आ । अ॒क॒रम् । कृ॒णो॒ष्व । दु॒हितः॑ । दि॒व ।

रात्रि॑ । स्तो॒मम् । न जि॒ग्युषे॑ ॥८॥

॥ ३९ ॥

१०-१२९

१ . ७ । द्रवार्पतिः परमेष्ठो । भावयन्तम् । जिम्बुप ।

नाम॑दा॒मो॒ज्ञो सदा॑मो॒स॒दानी॑ नाम्नी॒द्र॒ज्ञो नो॑ ज्यो॒मा प॒रो यत् ।

कि॒माव॑री॒वः कु॒ह क॒स्य शर्म॑क॒म्भ कि॒मा॒सी॒द्र॒हं ग॒भीर॑म् ॥१॥

न । अ॒सन् । आ॒सीन् । नो॒रति॑ । सन् । आ॒सीन् । त॒दानी॑म् ।

न । आ॒सीन् । र॒जः । नो॒ इति॑ । वि॒ऽओ॒म । प॒रः । यत् ।

किम् । आ । अ॒वरी॒वरि॑ति । कु॒ह । क॒स्य । शर्म॑न् ।

अ॒म्भः । किम् । आ॒सीत् । ग॒हन॑म् । ग॒भीर॑म् ॥१॥

न मृत्यु॑रासी॒दमृ॑तं न तर्हि॑ न राज्या॑ अह॑ आसीत्प्र॒केनः॑ ।

आनी॑द्वार्तं स्व॒धया॑ तदे॒कं तस्मा॑द्धान्य॒द्य परः॑ किं चना॑म ॥२॥

न । मृ॒त्युः । आ॒सीन् । अ॒मृ॒तम् । न । तर्हि॑ ।

न । रा॒ज्याः । अ॒हः । आ॒सीन् । प्र॒केनः॑ ।

आनी॑त् । अ॒घात॑म् । स्व॒धया॑ । तत् । ए॒कम् ।

तस्मा॑त् । इ । अ॒न्यन् । न । परः॑ । किम् । यन् । आ॒स ॥२॥

तम॑ आसीत्तम॑सा गू॒ळह॑मग्रे॑ ऽप्र॒केन॑ स॒लिलं॑ सर्व॑मा इ॒दम् ।

तुच्छ॑णेन॒भ्यपि॑हितं यदासीत्तप॑सस्तन्म॒हिना॑ जाय॑तै॒कम् ॥३॥

तमः॑ । आ॒सीत् । तम॑सा । गू॒ळह॑म् । अ॒ग्रे ।

अप्र॒केत॑म् । स॒लिल॑म् । सर्व॑म् । आः । इ॒दम् ।

तुच्छ॑णेन । आ॒भु । अपि॑ऽहितम् । यन् । आसी॑त् ।

तप॑सः । तत् । म॒हिना॑ । अ॒जाय॑त । ए॒कम् ॥३॥

का॒मस्तद॑ग्रे॒ सम॑वर्त॒ताधि॑ मन॒सो रेतः॑ प्रथ॒मं यदा॑सीत् ।

स॒तो बन्धु॑मस॒ति निर॑विन्दन्दि॒ प्र॒ती॒ध्या क॒वयो॑ मनी॒षा ॥४॥

का॒मः । तन् । अ॒ग्ने । स॒म् । अ॒वर्त॑त । अ॒धि ।

म॒न॒सः । रे॒तः । प्र॒थ॒मम् । यन् । आ॒ग्नी॒न् ।

स॒तः । ब॒न्धु॑म् । अ॒स॒ति । निः । अ॒वि॒न्दन् ।

ह॒दि । अ॒ग्नि॑ऽह॒व्य । क॒व॒चः । म॒नो॑पा ॥४॥

ति॒र॒क्षी॒नो वि॒त॒नो र॒दि॒म॒रे॒षा॒म॒धः स्वि॒दा॒सी॒३॒उ॒परि॑ स्वि॒दा॒सी॒३॒त् ।

रे॒तो॒धा आ॒स॒न्म॒हि॒मान॑ आ॒स॒न्स्व॒धा अ॒व॒स्ता॒त्प्र॒य॒तिः प॒र॒स्ता॒त् ॥५॥

ति॒र॒क्षी॒नः । वि॒त॒नः । र॒दि॒मः । रे॒षा॒म् ।

अ॒धः । स्वि॒न् । आ॒सी॒३॒न् । उ॒परि॑ । स्वि॒न् । आ॒सी॒३॒न् ।

रे॒नऽधाः । आ॒स॒न् । म॒हि॒मानः । आ॒स॒न् ।

स्व॒धा । अ॒व॒स्ता॒त् । प्र॒य॒तिः । प॒र॒स्ता॒त् ॥५॥

को अ॒क्षा वे॒द् क इ॒ह प्र॑ वो॒च॒त्कु॒न् आ॒जा॒ता कु॒न् इ॒यं वि॒मृ॒ष्टिः ।

अ॒र्वाग्दे॒वा अ॒स्य॑ वि॒स॒र्ज॒नेना॒था को॑ वे॒द् यत॑ आ॒व॒मू॒त्र ॥६॥

कः । अ॒क्षा । वे॒द् । कः । इ॒ह । प्र॑ । वो॒च॒त् ।

कु॒तः । आ॒जा॒ता । कु॒तः । इ॒यम् । वि॒मृ॒ष्टिः ।

अर्वाक् । दे॒वाः । अ॒स्य । वि॒ऽस॒र्जने॑न ।

अथ॑ । कः । वे॒द् । यतः॑ । आ॒ऽव॒भू॒य ॥६॥

इ॒यं वि॒सृष्टि॑र्यत॑ आव॒भूय॑ यदि॑ वा॒ द॒धे यदि॑ वा॒ न ।

यो अ॒स्या॒भ्य॒क्षाः प॒रमे॑ ज्यो॒मन्त॑सो अ॒हं वे॒द् यदि॑ या॒ न वे॒द् ॥७॥

इ॒यम् । वि॒ऽसृष्टिः॑ । यतः॑ । आ॒ऽव॒भू॒य ।

यदि॑ । वा॒ । द॒धे । यदि॑ । वा॒ । न ।

यः । अ॒स्य । अ॒धि॒ऽअ॒क्षः । प॒रमे॑ । वि॒ऽभो॑मन् ।

सः । अ॒हं । वे॒द् । यदि॑ । वा॒ । न । वे॒द् ॥७॥

॥ ४० ॥

१०-१४५

१ ६ इन्द्राणो । सपर्जानाशनम्, (उपनिषद्) । १-१ अनुष्टुप्, ६ पङ्क्तिः ।

इ॒मां अ॒ना॒म्यो॒षधि॑ वी॒रुध॑ ब॒लव॑त्त॒माम् ।

यया॑ स॒पर्जा॑ बा॒धते॑ यया॑ स॒न्नि॒मन्ने॑ प॒तिम् ॥१॥

इ॒माम् । अ॒ना॒मि । ओ॒षधिम् ।

वी॒रुधम् । ब॒लव॑त्त॒माम् ।

यथा । सऽपत्नीम् । बाधते ।

यथा । समऽविन्दते । पतिम् ॥१॥

उत्तानपणं सुभगे देवजने सहस्वनि ।

सपत्नीं मे परा धम पति मे केवलं कुरु ॥२॥

उत्तानऽपणं । सुऽभगे ।

देवऽजने । सहस्वति ।

सऽपत्नीम् । मे । परा । धम ।

पतिम् । मे । केवलम् । कुरु ॥२॥

उत्तराहमुत्तर उत्तरदुत्तराभ्यः ।

अथा सपत्नी या ममाधरा साधराभ्यः ॥३॥

उत्तरा । अहम् । उत्तरे ।

उत्तरा । इत् । उत्तराभ्यः ।

अथ । सऽपत्नी । या । मम ।

अधरा । सा । अधराभ्यः ॥३॥

न॒ह्यस्या॑ नाम॑ गृ॒ह्णामि॑ नो अ॒स्मिन्मते॑ जने॑ ।

परा॑मेश॑ परा॒वतं॑ स॒पत्नीं॑ गमयामसि ॥४॥

न॒हि । अ॒स्याः । नाम॑ । गृ॒ह्णामि॑ ।

नो॑ इति॑ । अ॒स्मिन् । मते॑ । जने॑ ।

परा॑म् । एष॑ । परा॒वतम् ।

सऽप॒त्नीम् । ग॒म॒याम॒सि ॥४॥

अ॒हम॑स्मि सह॒माना॑थ त्वम॒सि सा॒स॒हिः ।

उ॒मे सह॑स्वती भू॒त्वी स॒पत्नीं॑ मे सहा॒य॒है ॥५॥

अ॒हम् । अ॒स्मि । सह॒माना॑ ।

अथ॑ । त्वम् । अ॒सि । स॒स॒हिः ।

उ॒मे इति॑ । सह॑स्वती इति॑ । भू॒त्वी ।

सऽप॒त्नीम् । मे॑ । स॒हा॒य॒है ॥५॥

उप॑ तेऽर्था॑ सह॒माना॑मभि त्वा॒र्थां सहा॑यसा ।

माम॒नु प्र॒ ते मनो॑ व॒त्सं गौरि॑व धावतु॒ यथा॑ वारि॒व धा॒यतु॑ ॥६॥

उप । ते । अधाम् । सहमानाम् ।

अभि । त्वा । अधाम् । सहोयसा ।

माम् । अनु । प्र । ते । मनः ।

कन्सम् । गौःऽहव । धावतु । पथा । वाःऽहव । धावतु ॥६॥

॥ ४१ ॥

१०-१४६

१—६ श्रेयमुतिरेक्यम् । अरण्याना । अनुपदम् ।

अरण्यान्यरण्यान्यम् । या श्रेय नदयसि ।

कथा ग्रामं न पृच्छन्ति न त्वा भोरिव विन्दती ३ ॥१॥

अरण्यानि । अरण्यानि ।

अमो । या । प्रऽहव । नदयसि ।

कथा । ग्रामम् । न । पृच्छन्ति ।

न । त्वा । माःऽहव । विन्दति ३ ॥१॥

कुपारवाय वदते यदुपावति विचिकः ।

वाघादिभिरिव धाव्यवरण्यानिर्महीयते ॥२॥

१४१तमे पत्रे दशमपङ्क्तिः परस्तादयं ग्रन्थो
विज्ञेयः

गाम॒क्षै॒व आ॒ ह॒य॒ति

दा॒य॒क्षै॒रो अ॒वा॒व॒धीन् ॥

व॒स॒न्न॒र॒ण्य॒ान्यां सा॒य॒म

अ॒क्र॒क्ष॒ति॒ म॒न्य॒ते ॥४॥

गाम् । अक्ष । पयः । आ । हयति । दाक । अक्ष । पयः । अय ।

अवधीत् ।

वसन् । अरण्याम्याम् । सायम् ।

अक्रक्षत् । इति । मन्यते ॥४॥

शृ॒ण्वऽर॒वाय॑ । वद॑ते ।

यन् । उपऽम॑यति । वि॒श्वि॒कः ।

भा॒घादि॑भिऽइ॒व । घाव॑यन् ।

अ॒र॒ण्या॒निः । म॒ही॒य॒ते ॥३॥

उ॒त गा॑य॒त्याद॑न्त्यु॒त ये॒रमे॑य दृ॒श्य॒ते ।

उ॒तो अ॒र॒ण्या॒निः स्वा॑र्य श॒क॒टीरि॑व स॒र्ज॑ति ॥४॥

उ॒त । गा॑यऽइ॒व । अ॒व॒न्ति॒ ।

उ॒त । ये॒रमे॑इ॒व । दृ॒श्य॒ते ।

उ॒तो॒इति॑ । अ॒र॒ण्या॒निः । स्वा॑र्यम् ।

श॒क॒टीऽइ॒व । स॒र्ज॑ति । ४॥

न॒ वा अ॒र॒ण्या॒निर्हे॑न्त्यन्य॒ध्वे सा॑भिगच्छ॑ति ।

स्वा॒दोः फ॒ल॒स्य अ॒ग॒श्वाय॑ यथा॒कामं॑ नि प॑द्यते ॥५॥

न॒ । वे॒ । अ॒र॒ण्या॒निः । इ॒न्ति॒ ।

अ॒न्यः । चेत् । न॒ । अ॒भिऽग॑च्छ॑ति ।

स्वा॒दोः । फ॒लस्य॑ । ज॒ग॒ध्वाय॑ ।

य॒थाऽका॑मम् । नि । प॒च॒ते ॥५॥

आ॒ग्न॒गन्धि॑ सु॒र॒भि बहु॑भ्राम॒रुयी॑व॒लाम् ।

ग्राहं॑ मृ॒गाणां॑ मा॒तर॑म॒र॒ण्यानि॑म॒शंसि॑षम् ॥६॥

आ॒ग्न॒गन्धि॑म् । सु॒र॒भिम् ।

ब॒हुऽभ्राम् । अ॒रु॒षिऽव॒लाम् ।

म । अ॒हम् । मृ॒गाणा॑म् । मा॒तर॑म् ।

म॒र॒ण्यानि॑म् । म॒श॒सि॒षम् ॥६॥

॥ ४२ ॥

१०-१५१

१-५ अ॒दा का॑मा॒वनी॑ । अ॒दा । अ॒नु॒दृष्ट् ।

अ॒दाया॑भिः॒ समि॑ध्य॒ते अ॒दया॑ ह॒यते॑ ह॒विः ।

अ॒दां अ॑ग॒स्य मूर्ध॑नि॒ वक्ष॑सा वे॒द्याम॑सि ॥१॥

अ॒दया॑ । अ॒भिः । स॒म् । ह॒य॒ते ।

अ॒दया॑ । ह॒य॒ते । ह॒विः ।

अ॒दाम् । अ॒ग्न॑स्य । मूर्ध॑नि ।

य॒वसा॑ । आ । वे॒द्याम॑सि ॥१॥

प्रि॒यं अ॒ग्ने॑ द॒दतः॑ प्रि॒यं अ॒ग्ने॑ दि॒दा॑सतः ।

प्रि॒यं भो॒जेषु॑ य॒ज्वस्वि॑र्द॒ म उ॒दि॑तं कृ॒धि ॥२॥

प्रि॒यम् । अ॒ग्ने॑ । द॒दतः॑ ।

प्रि॒यम् । अ॒ग्ने॑ । दि॒दा॑सतः ।

प्रि॒यम् । भो॒जेषु॑ । य॒ज्वऽसु॑ ।

इ॒दम् । मे॒ । उ॒दि॑तम् । कृ॒धि ॥२॥

यथा॑ दे॒वा अ॒सुरे॑षु अ॒दामु॑ग्रेषु च॒क्रि॑रे ।

ए॒वं भो॒जेषु॑ य॒ज्वस्व॒स्माक॑मु॒दि॑तं कृ॒धि ॥३॥

यथा॑ । दे॒वाः । अ॒सुरे॑षु ।

अ॒दाम् । उ॒ग्रे॑षु । च॒क्रि॑रे ।

ए॒वम् । भो॒जेषु॑ । य॒ज्वऽसु॑ ।

अ॒स्माक॑म् । उ॒दि॑तम् । कृ॒धि ॥३॥

अ॒र्धा दे॒वा य॒जमा॑भा वा॒युगो॑षा उ॒पा॒स॒ते ।

अ॒र्धा ह॒व्य १ या॒कृ॒त्या अ॒र्धया॑ वि॒न्द॒ते व॒सु ॥४॥

अ॒र्धाम् । दे॒वाः । य॒जमा॑नाः ।

वा॒युऽगो॑षाः । उ॒प । आ॒स॒ते ।

अ॒र्धाम् । ह॒व्यया॑ । आ॒कृ॒त्या ।

अ॒र्धया॑ । वि॒न्द॒ते । व॒सु ॥४॥

अ॒र्धा प्रा॒तर्ह्या॑महे अ॒र्धा म॒ध्य॒मि॒नं परि॑ ।

अ॒र्धा सूर्य॑स्य नि॒ष्पु॒त्रि अ॒र्धे अ॒र्धाप॑ये॒ह नः॑ ॥५॥

अ॒र्धाम् । प्रा॒तः । ह॒व्याम॑हे ।

अ॒र्धाम् । म॒ध्य॒मि॒नम् । परि॑ ।

अ॒र्धाम् । सूर्य॑स्य । नि॒ष्पु॒त्रि ।

अ॒र्धे । अ॒र्ध । आ॒पय॑ । इ॒ह । नः॑ ॥५॥

॥ ४३ ॥

१०. १७०

१—४ विभ्राट् गौर्यः । सूर्यः । १ ३ जगती, ४ आस्वारपद्विः ।

विभ्राट् बृहत्पिबन्तु सोम्यं मध्वायुर्वधश्चक्षपताचविह्वलम् ।

यातजूनो यो अभिरक्षति त्मना प्रजाः पुषोश्च पुरुधा वि राजति ॥१॥

विऽभ्राट् । बृहत् । पिबन्तु । सोम्यम् । मधु ।

आयुः । वधन् । यक्षऽपतौ । अविह्वलम् ।

यातऽजूनः । यः । अभिऽरक्षति । त्मना ।

प्रऽजाः । पुषोश्च । पुरुऽधा । वि । राजति ॥१॥

विभ्राट् बृहत्सुभृतं वाजसातमं धर्मन्दिबो धरुणे सत्यमर्पितम् ।

अमित्रहा वृत्रहा दस्युहन्तमं ज्योतिर्जज्ञे असुरहा सपत्नहा ॥२॥

विऽभ्राट् । बृहत् । सुऽभृतम् । वाजऽसातमम् ।

धर्मन् । दिवः । धरुणे । सत्यम् । अर्पितम् ।

अमित्रऽहा । वृत्रऽहा । दस्युहन्ऽतमम् ।

ज्योतिः । जज्ञे । असुरऽहा । सपत्नऽहा ॥२॥

इ॒दं श्रे॒ष्ठं ज्योति॑र्गं ज्योति॑रुत्त॒मं वि॒श्वजि॑द॒नजि॑दुच्यते बृ॒हत् ।

वि॒श्वभ्रा॑ट् भ्रा॒जो म॑हि स॒र्यो र॑श उ॒रु प॑प्रथे सह ओ॒जो अ॑च्युतम् ॥३॥

इ॒दम् । श्रे॒ष्ठम् । ज्योति॑र्गाम् । ज्योतिः॑ । उ॒त्त॒मम् ।

वि॒श्वऽजि॑न् । भ्रा॒जऽजि॑न् । अ॒च्य॒ते । बृ॒हत् ।

वि॒श्वऽभ्रा॑ट् । भ्रा॒जः । म॑हि । स॒र्यः । र॑शे ।

उ॒रु । प॑प्रथे । स॒हः । ओ॒जः । अ॑च्युतम् ॥३॥

वि॒भ्रा॒जऽज्योति॑र्गं स्व॑रगच्छो रोच॑नं दि॒वः ।

येने॑मा वि॒श्वो भु॑वना॒म्याभू॑ता वि॒श्वक॑र्मणा वि॒श्वदे॑व्याच॒ता ॥४॥

वि॒ऽभ्रा॒जन् । ज्योति॑र्गः । स्वः॑ ।

अ॒गच्छः॑ । रो॒च॒नम् । दि॒वः ।

ये॒न । ए॒मा । वि॒श्वो । भु॑वना॒नि । आ॑भू॒ता ।

वि॒श्वऽक॑र्मणा । वि॒श्वदे॑व्यऽच॒ता ॥४॥

॥ ४४ ॥

१०-१९१

१ — ४ संवत्सर आह्निरसः । १ अग्निः, २ — ४ संज्ञानम् । १, २, ४ अतुष्टुप, ३ विष्टुप ।

सं॒समि॒द्यु॒यसे॑ वृ॒ष॒भ॒ग्ने॑ वि॒श्वान्य॑ आ ।

इ॒ल॒स्पदे॑ समि॒ध्यसे॑ स नो॒ व॒सू॒त्या भ॑र ॥१॥

सम्॑ऽसम् । इन् । यु॒य॒से । वृ॒ष॒न् ।

भ॒ग्ने । वि॒श्वानि॑ । अ॒य॒ । आ ।

इ॒लः । प॒दे । सम् । इ॒ष्य॒से ।

सः । नः । व॒सू॒नि । आ । भ॑र ॥१॥

सं गच्छ॑ध्वं स यद्॒ध्वं सं वो॑ म॒नांसि॑ जा॒न॒ताम् ।

दे॒वा भा॒गं यथा॑ पूर्वे॑ सं॒ज्ञाना॑ना उपा॒स॒ते ॥२॥

सम् । गच्छ॑ध्वम् । सम् । व॒द॒ध्वम् ।

सम् । वः । म॒ना॒मि । जा॒न॒ताम् ।

दे॒वाः । भा॒गम् । यथा॑ । पूर्वे॑ ।

सम्॑ऽज्ञा॒ना॒नाः । उ॒पा॒स॒ते ॥२॥

स॒मा॒नो मन्त्रः॑ स॒मि॒तिः स॒मा॒नो स॒मा॒नं मनः॑ सह॑ चि॒त्तमे॒शम् ।

स॒मा॒न मन्त्र॑म॒भि मन्त्र॑ये वः स॒मा॒नेन॑ वो ह॒वि॒श जु॒होमि ॥३॥

स॒मा॒नः । मन्त्रः॑ । स॒मि॒तिः । स॒मा॒नो ।

स॒मा॒नम् । मनः॑ । सह॑ । चि॒त्तम् । ए॒शम् ।

स॒मा॒नम् । मन्त्र॑म् । अ॒भि । मन्त्र॑ये । वः ।

स॒मा॒नेन॑ । वः । ह॒वि॒श । जु॒होमि ॥३॥

स॒मा॒नो व॒ आ॒कृ॒तिः स॒मा॒ना हृ॒द्यानि॑ वः ।

स॒मा॒नम॑स्तु वो म॒ना यथा॑ वः सु॒महा॑सति ॥४॥

स॒मा॒नो । वः । आ॒कृ॒तिः ।

स॒मा॒ना । हृ॒द्यानि॑ । वः ।

स॒मा॒नम् । अ॒स्तु । वः । म॒नः ।

यथा॑ । वः । सु॒महा॑सति ॥४॥

२ । वाजसनेयिसंहिता

॥ १ ॥

३६८

आ॒र्य॒ गोः॑ पृ॒श्नि॒र॒क॒मी॒द॒स॒द॒न्या॒त॒रं॑ पु॒नः॑ ।

पि॒त॒रं॑ च॒ प्र॒य॒न्स्वः॑ ॥६॥

अ॒न्त॒ध॒र॒ति॑ रो॒च॒ना॒स्य॑ प्रा॒णा॒द॒पा॒न॒नी॑ ।

इ॒य॒स्य॒म॒हि॒यो॑ दि॒वम् ॥७॥

त्रि॒श॒ॐ॒क्षाम॑ वि॒ राज॑ति॒ वाक् प॒त॒ङ्गाय॑ धी॒य॒ते॑ ।

प्र॒ति॒ य॒न्तो॒रह॑ शु॒भिः॑ ॥८॥

॥ २ ॥

५२३

र॒क्षो॒ह॒णं॑ च॒ल॒ग॒ह॒नं॑ वै॒ष्ण॒वी॒मि॒द॒म॒हं॑ तं॒ व॒ल॒ग॒मु॒त्कि॒रामि॑

यं॒ मे॒ नि॒ष्ट॒षो॒ य॒म॒मा॒स्यो॑ नि॒ च॒ख॒ाने॒द॒म॒हं॑ तं॒ व॒ल॒ग॒मु॒त्कि॒रामि॑

यं॒ मे॒ स॒मा॒नो॑ य॒म॒स॒मा॒नो॑ नि॒च॒ख॒ाने॒द॒म॒हं॑ तं॒ व॒ल॒ग॒मु॒त्कि॒रामि॑

यं॒ मे॒ स॒ब॒न्धु॒र्य॒म॒स॒ब॒न्धु॒र्नि॒च॒ख॒ाने॒द॒म॒हं॑ तं॒ व॒ल॒ग॒मु॒त्कि॒रामि॑

यं॒ मे॒ स॒जा॒तो॑ य॒म॒स॒जा॒तो॑ नि॒च॒ख॒ानो॒त्कृ॒त्यां॑ कि॒रामि॑ ॥२३॥

॥ ३ ॥

१०-४

सूर्यत्वचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यत्वचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै
 दत्त सूर्यत्वचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यत्वचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै
 दत्त मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त
 मजक्षित स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा मजक्षित स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त
 वाशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा वाशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त शविष्ठा स्थ
 राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त शकरी स्थ राष्ट्रदा
 राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा शकरी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त जनभृत स्थ राष्ट्रदा
 राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा
 राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्ताय स्वराज स्थ
 राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । मधुमर्तामधुमर्ताभिः पृथ्यन्तां महि भ्रजं क्षत्रियाय
 वन्धना अनभृष्टा सोदत महोजसो महि भ्रजं क्षत्रियाय दधनीः ॥४॥

॥ ४ ॥

१०-२४

हँसः शुचिपदमुत्तमिश्रमद्योना वेदिपदतिथिर्दुरोणसन् ।

नृपहरसहनमद्योममद्योना गोज्ञा कनज्ञा भद्रिज्ञा भूर्न वृहत् ॥२४॥

॥ ५ ॥

११-६१

अदि॒ति॒पु॒त्रा दे॒वा वि॒श्वदे॒व्याच॑ती पृथि॒व्याः स॒धस्ये॑ अ॒हिर॒म्यन्त्र॑नन्ववट
 दे॒वानां॑ त्वा प॒न्नोदे॒वीवि॒श्वदे॒व्याच॑तीः पृथि॒व्याः स॒धस्ये॑ अ॒हिर॒म्यन्त्र॑रधतृष्वे धि॒रणा
 स॒त्वा दे॒वीवि॒श्वदे॒व्याच॑तीः पृथि॒व्याः स॒धस्ये॑ अ॒हिर॒म्यन्त्र॑भीन्धनामुष्वे वरू॒त्रीपु॒त्रा
 दे॒वी वि॒श्वदे॒व्याच॑तीः पृथि॒व्याः स॒धस्ये॑ अ॒हिर॒म्यन्त्र॑पयन्तृष्वे ग्ना॒म्या दे॒वी
 वि॒श्वदे॒व्याच॑तीः पृथि॒व्याः स॒धस्ये॑ अ॒हिर॒म्यन्त्र॑पयन्तृष्वे जन॒य॒म्याच्छि॒क्षप॑शा दे॒वी
 वि॒श्वदे॒व्याच॑तीः पृथि॒व्याः स॒धस्ये॑ अ॒हिर॒म्यन्त्र॑पयन्तृष्वे ॥६१॥

॥ ६ ॥

११-१-१६

नम॑स्ते रु॒द्र म॒न्यव॑ उ॒तो त इ॒त्ये नमः॑ ।

आ॒हु॒भ्यामु॒त ते नमः॑ ॥१॥

या ते॑ रु॒द्र शि॒वा त॒नूग्धो॒गपा॑पकाशिनी ।

तया॑ नस्त॒न्या श॑न्तमया गिरिशन्ताभि चाक॒शोहि॑ ॥२॥

यामि॑षुं गिरिशन्त द॒स्ते वि॒भर्त्य॑स्तवे ।

शि॒वां गिरि॑व तां कुरु॒ मा हि॒र॒सीः पु॒रुषं॑ अ॒गन् ॥३॥

शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छा वदामसि ।

यथा नः सर्वमिज्जगद्व्यक्ष्मत्य मृमना असन् ॥४॥

अध्ययोचदधिवक्ता प्रथमो वैत्यो धियक् ।

अहीत्यञ्च सर्वाश्मयस्तसर्वाश्च यानुधान्योऽधगाचीः परा सुख ॥५॥

अमो यस्नाप्नो अरुण उग वभ्रुः सुमङ्गलः ।

ये अन्यं रुद्रा अभितो रिभ्र धिताः सहस्रशोऽत्रैवायं हेत ईमहे ॥६॥

अमो योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः ।

उत्तेन गोपा अहश्मदधनुदहार्यः स हृष्टो मृडयति नः ॥७॥

नमोऽस्तु नालप्राचाय सहस्राक्षाय मीदुये ।

धयो ये अस्य सन्वानोऽहं तेभ्योऽकर नमः ॥८॥

प्र मुञ्च धन्वन्तस्त्वमुभयोरात्र्योर्ज्याम् ।

याश्च ते हस्त इषवः परा ता भगवो वप ॥९॥

विज्य धनुः कपर्दिनो विशल्यो बाणवी २॥ उत ।

अनेशाग्रस्थ या इषव आभुरस्य त्रियङ्गुभिः ॥१०॥

या ते हेतिर्मोदुष्टम हस्ते धृय ते धनुः ।

तयास्मन्विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परि भुज ॥१२॥

परि ते धन्वतो हेतिरस्मान्वृणक्तु विश्वतः ।

अथो य इषुधिरुतवारो अस्मन्नि घेहि तम् ॥१३॥

अवतय धनुष्यं सहस्रांश्च शनेषुधे ।

निशार्य शन्यानां मुखा शियो नः सुमता भव ॥१४॥

नमस्त आयुधायानातनाय धृणवे ।

उभ्राभ्यामुत ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने ॥१५॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उभ्रन्तमुत मा न उक्षितम् ।

मा नो यधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्यो रुद्र रीरिषः ॥१६॥

मा तस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।

मा नो वीरान् रुद्र भामिनो यधीर्हविर्मन्तः सदमिक्ष्वा हवामहे ॥१७॥

॥ ७ ॥

१७-८०-८६

शुक्रज्योतिश्च विज्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिर्मांश्च ।

शुक्रश्च सनपाश्चात्यर्वाहाः ॥८०॥

इ॒ह॒ङ् चान्या॒ह॒ङ् च॒ स॒ह॒ङ् च॒ प्र॒ति॒स॒ह॒ङ् ।

मि॒त॒श्च॒ सो॒मि॒त॒श्च॒ स॒भ॒राः ॥८२॥

भृ॒त॒श्च॒ स॒स्य॒श्च॒ ध्रु॒व॒श्च॒ घ॒रु॒ण॒श्च॒ ।

ध॒र्ता॒ च॒ वि॒ध॒र्ता॒ च॒ वि॒धा॒र॒यः ॥८२॥

अ॒न॒जि॒च्च॒ स॒त्य॒जि॒च्च॒ सं॒न॒जि॒च्च॒ सु॒रे॒ण॒श्च॒ ।

अ॒न्ति॒मि॒त्र॒श्च॒ दु॒र्भ॒मि॒त्र॒श्च॒ ग॒णः ॥८३॥

इ॒ह॒क्ष्मा॒न् प॒ता॒ह॒क्ष्मा॒न् ऊ॒ पु॒ णः॒ स॒ह॒क्ष्मा॒न् प्र॒ति॒स॒ह॒क्ष्मा॒न् प॒त॒न॒ ।

मि॒ता॒म॒श्च॒ स॒मि॒ता॒मो॒ मो॒ अ॒द्य॒ स॒भ॒र॒मो॒ म॒रु॒तो॒ य॒ज्ञे॒ अ॒स्मि॒न् ॥८४॥

म्य॒न॒वा॒श्च॒ प्र॒घा॒मी॒ च॒ सान्त्वि॒न॒श्च॒ गृ॒हमे॒धी॒ च॒ ।

की॒डी॒ च॒ शा॒की॒ चो॒ज्जे॒यी ॥८५॥

उ॒ग्र॒श्च॒ भी॒म॒श्च॒ ध्या॒न्त॒श्च॒ धु॒नि॒श्च॒ ।

मा॒म॒हा॒श्च॒ मि॒यु॒चा॒ च॒ वि॒क्षि॒पः॒ स्वा॒हा ॥८६॥

॥ ८ ॥

१९०१३-१९

दीक्षायै रूपं शष्पाणि प्रायणीयस्य तौकमानि ।

कथस्य रूपं सोमस्य लाजाः सोमांश्चाचो मधु ॥१३॥

आतिथ्यरूपं मास्रं महावीरस्य नग्नदुः ।

रूपमुपसदामेनसिन्धो रात्रीः सुरासुता ॥१४॥

सोमस्य रूपं कीनस्य परिस्रुत्परिगिह्यते ।

अश्विभ्यां दुग्धं मेदमिन्द्रायैन्द्रं सरस्वत्या ॥१५॥

आसन्दी रूपं राजासन्धौ वेद्यं कुम्भो सुराधामी ।

अन्तर उत्तरवेद्या रूपं कारोमरो भिषक ॥१६॥

वेद्या वेदिः समाप्यते बर्हिषा बर्हिरिन्द्रियम् ।

यूपेन यूप आप्यते प्रणीतो अग्निरग्निना ॥१७॥

हविर्धानं यदश्विनाग्नीध्रं यत्सरस्वती ।

इन्द्रायैन्द्रं सदस्कृतं पत्नीशालं गार्हपत्यः ॥१८॥

प्रेवेभिः प्रैवानाप्नोत्याग्नीभिराश्वीर्यहस्य ।

प्रयाजेभिरनुयाजान्वयत्कारिभिराहुतीः ॥१९॥

॥ ९ ॥

२२ २२

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणे ब्रह्मवर्चसी जायतामा राद्रे राजन्यः शूरा इषव्योऽतिव्याधो
 महारथो जायतां दोग्धो धेनुर्वेदिऽनङ्गानाशुः सप्तिः पुरन्ध्रियोषा जिष्णू रथेष्टाः
 समेयो युवास्थ यजमानस्य वीरो जायतां निकामेनिकामे नः पृजन्वो वर्धतु फल-
 वन्वो न ओषधयः पथ्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥२२॥

॥ १० ॥

२३ ४९-४८

कः स्यदेकाकी चरति क उ म्पिजायते पुनः ।

किं७ म्पिद्धिमस्य मेवजं कि वायपनं महम् ॥४९॥

सूर्य एकाकी चरति सन्द्रमा जायते पुनः ।

अग्निर्हिमस्य मेवजं भूमिरायपनं महम् ॥४९॥

किं७ म्पित्सूर्यसमं ज्योतिः किं७ समुद्रसमं७ सरः ।

किं७ म्पि पृथिव्यै वर्गोयः कस्य मात्रा न विद्यते ॥४७॥

ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिर्वीः समुद्रसमं७ सरः ।

इन्द्र पृथिव्यै वर्गोयान्गोस्तु मात्रा न विद्यते ॥४८॥

॥ ११ ॥

२४-१-६

अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तात्सार-
 स्वती मेय्यधस्तादन्वाराश्विनाथचोरामौ बाहोः सामापीष्णं ह्यामो नाभ्यां
 सौर्ययामो ह्येतश्च कृष्णश्च पार्श्वयोस्त्वापौ लोमशसक्थौ सक्थ्योर्वायव्यः
 ह्येतः पुच्छ इन्द्राय स्वपस्याय वेहहृण्यो वामनः ॥१॥

रोहितो धूम्रोहितः कर्कन्धुर्गोहितस्ते सौम्याः बभ्रुरकण्यभ्रुः शुक्रबभ्रुस्ते
 वारुणाः शितिरन्धोऽन्यतःशितिरन्धः समन्तशितिरन्धस्ते सावित्राः शिति
 बाहुर्न्यतः शितिबाहुः समन्तशितियाहुस्ते बार्हस्पत्याः पृथती क्षुद्रपृथती स्थूल-
 पृथती ता मैत्रायण्यः ॥२॥

शुक्लवालः सर्वशुक्लवाल् मणियालस्त आश्विनाः ह्येतः ह्येताक्षोऽकणस्ते
 रुद्राय पशुपतये कर्णा यामा अयलिमा रौद्रा अभोरूपाः पार्जन्याः ॥३॥

पृश्निस्तिरश्नीनपृश्निरुध्यपृश्निस्ते मारुताः फल्गुर्लोहिनीर्णी पलक्षी ताः
 सारस्वत्यः ग्रीहाकर्णः शुण्डाकर्णोऽध्यालोहकर्णस्ते त्वाष्ट्राः कृष्णग्रीवः शितिकक्षो-
 ऽत्रिसक्थस्त ऐन्द्राग्नाः कृष्णाञ्जिरत्याञ्जिरमहाञ्जिस्त उग्रस्याः ॥४॥

शिल्पा बभ्रुदेव्यो रोहिण्यस्यवयो घानेऽविज्ञाता अदित्यै सरुपा धात्र
वत्सन्तयो देवानां पत्नीभ्यः ॥५॥

कृष्णग्रीवा आग्नेयाः शितिभ्यो वसूता रोहिता रुद्राणां श्वेता
अयरोकिण आदित्यानां नभोरुपाः पार्जन्याः ॥६॥

॥ १२ ॥

२९ ३८-४४

जाम्बूनस्येव भवन्ति प्रतीकं यद्वर्मा यानि समदामुपस्थे ।

अनाविद्धया तन्या जय त्वत् स त्वा वर्मणो महिमा पिपत् ॥३८॥

धन्वना गा धन्वनाजि जयेम धन्वना तीयाः समदो जयेम ।

धनुः शत्रोरपक्रामं कृणोति धन्वना सयोः प्रदिशो जयेम ॥३९॥

वक्ष्यन्तीवेदागनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परियस्वजाना ।

योगेव शिङ्गे के यिनताधि धन्वज्या इयं समने पारयन्ती ॥४०॥

ते आचरन्ती समनेव योगा मानेव पुत्रं विभृतामुपस्थे ।

अप शत्रुन्विध्यतां संचिदाने आसीं इमे विष्फुरन्ती अमित्रान् ॥४१॥

ब॒हीनां पि॒ना य॒दुरस्य पु॒त्रश्चि॒श्वा कृ॒णोति॑ सम॒न्ताध॒गत्य॑ ।

इ॒प्सुधिः सं॒काः पु॒तनाश्च॑ सर्वाः पृ॒ष्ठे नि॒नद्धो॑ ज॒यन्ति॑ प्र॒मृतः॑ ॥४२॥

रथे॑ ति॒ष्ठन्नय॑न्ति वा॒जिनः॑ पु॒रो य॒वय॑व का॒मय॑ते सु॒गार॑थिः ।

अ॒भीशू॑नां म॒हिमा॑नं प॒नाय॑त मनः प॒श्चाद॑नु य॒च्छन्ति॑ र॒दम॑यः ॥४३॥

ती॒व्राऽन्धो॑यान्कृ॒ण्यते॑ वृ॒षपा॑ण॒योऽश्वा॑ रथे॒भिः सह॑ वा॒जय॑न्तः ।

अ॒यक्ता॑म॒न्तः प॒दैर॒मित्रा॑न् क्षि॒णन्ति॑ शत्रूँ १ ॥ र॒नप॑थ्य॒यन्तः॑ ॥४४॥

✓ ॥१३॥

३१-१७-२२

अ॒द्भ्यः संभू॑तः पृथि॒व्यै रसा॑श्च वि॒श्वक॑र्मणः स॒मव॑त॒ताम्रे॑ ।

तस्य॑ त्व॒ष्टा चि॒दध॑द्र॒पमे॑ति त॒न्मर्त्य॑स्य दे॒वत्व॑मा॒जान॑म॒मे ॥१७॥

वे॒दाह॑मे॒तं पु॑रुषं म॒हान्म॑मादि॒त्यव॑र्णं त॒मसः॑ प॒रस्ता॑त् ।

तमे॒व वि॒दित्वा॑ति॒मृत्यु॑मे॒ति ना॒न्यः प॒न्था वि॒द्यते॑ऽय॒नाय॑ ॥१८॥

प्र॒जाप॑तिश्च॒रति॑ गर्भे अ॒न्तर॑जाय॒मानो॑ बहु॒धा वि॒जाय॑ते ।

तस्य॑ योनिं प॒रि प॑श्य॒न्ति धो॒रा॒न्तस्मि॑न्ह तस्य॑ भु॒व॒नानि॑ वि॒श्वा ॥१९॥

यो देवेभ्य आनपति यो देवानां पुनोदितः ।

पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुद्राय ब्राह्मणे ॥२०॥

रुद्रं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्रे तदुचुवन् ।

यस्मै ब्राह्मणो विद्यासस्य देवा अस्मन्यशे ॥२१॥

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पन्न्यायहोरात्रे वाद्यै नभस्त्राणि रूपमग्निनो ध्यात्तम ।

इयं निपाणामं म इयाण मन्वत्योक्तं म इयाण ॥२२॥

॥१४॥

३४-१-६

(पुष्पमङ्गल)

यज्जाग्रतो दूरमुदेति दैव तदु सुप्तस्य तथैवेति ।

दूरंगमं ज्योतिगं ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥१॥

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः ।

यदपूर्वं यश्मन्तः यजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥२॥

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमुत यजामु ।

यस्मात्प्र कृते किञ्चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥३॥

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यन्पृथ्वीतममृतेन सर्वम् ।

येन यज्ञस्तायने समहोता तन्मे मनः शिवम्वकल्पमस्तु ॥४॥

यस्मिन्ननुचः साम यजूँषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता रथनाभाविधाराः ।

यस्मिँश्चिक्त्वाँ सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवम्वकल्पमस्तु ॥५॥

सुषारथिरभ्वानिव यन्मनुष्यान्नेनोयनेऽभीशुभिर्वाजिन एव ।

हव्यप्रतिष्ठं यदजिह्वं जविष्ठं तन्मे मनः शिवम्वकल्पमस्तु ॥६॥

३ । तैत्तिरीयसंहिता

॥ १ ॥

१-४-९-१

तं प्रज्ञया पूर्वया विभ्यथेमया ज्येष्ठतानि बहिर्दि७ सुवर्दि७ प्रतीचीनं
वृजर्न दोहसे गिराऽऽशुं जयन्ममनु यासु वर्धसे । उपयामगृहीतोऽसि मर्काय
त्येष ते योनिः प्रजाः पाहि ॥१॥

॥ २ ॥

१-५-९-१-७

अग्निहोत्रं जुहोति यदेव किञ्च यजमानस्य स्वं तस्यैव तद्रेतः सिञ्चति

प्रजनने प्रजननं हि वा अग्निरथौरधोरन्त्यता दहति तास्ततो भूयसीः प्रजायन्ते
 यन्सायं जुहोति रेतं एव तत्सिञ्चति प्रैव प्रातस्त्वेन जनयति तद्रेतः सिक्तं
 न त्वष्टाऽचिकृतं प्रजायते यावेच्छो वै रेतसः सिक्तस्य ॥१॥ त्वष्टा रूपाणि
 विकरोति तावच्छा घेतमप्रजायत एव वै दैव्यस्त्वष्टा यो यजने यद्दीभिरुपतिष्ठते
 रेतस एव सिक्तस्य यद्दुहो रूपाणि विकरोति स प्रैव जायते भवःभवो भूयान्भवति
 य एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठतेऽहर्देवानामासीद्वाजिरसुराणां तेऽसुरा यदेवानां
 चित्तं वेधमासीत्तं न सह ॥२॥ रात्रिं प्राविशन्ते देवा हाना अमन्यन्ते तेऽपश्य
 शग्नेयी रात्रिराग्नेयाः पशव इममेषाग्निं स्तवाम स नः स्तुतः पशान्पुन-
 रांस्यनानि तेऽग्निमस्तुवन्स एभ्यः स्तुतो रात्रिया अघ्राहरभि पशून्निगर्जसे
 देवाः पशून्विस्था कामाऽ अकुर्वन् य एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते पशुमान्भवति ॥३॥
 आदित्या या अस्मात्लोकाद्भुं लोकमैत्मोऽमुं लोकं गत्वा पुनरिमं लोक-
 मभ्यधायस्व इमं लोकमगन्त्य मृत्योरविमेन्मृत्युसंयुत इव ह्ययं लोकः सोऽमन्यते-
 ममेवाग्निं स्तवानि स मा स्तुतः सुवर्गं लोकं गमयिष्यतीति सोऽग्निमस्तुतस्व
 एनं स्तुतः सुवर्गं लोकमगमयय ॥४॥ एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते सुवर्गमेव
 लोकमेति सर्वमायुरेत्यभि वा एगोऽज्ज्वा आरोहति य एनामुपतिष्ठते यथा कलु

वै श्रेयानभ्याकृष्टः कामयते तथा करोति नक्तमुपतिष्ठते न प्रातः सध हि नक्तं
 घृतानि सृज्यन्ते सह श्रेयाँश्च पापीयाँश्चामाते ज्योतिर्वा अग्निस्तमो
 राशिर्यन् ॥५॥ नक्तमुपतिष्ठते ज्योतिर्यैव तमस्तस्युपस्थेयोऽग्नी३नोपस्थेया३
 इत्याहुर्मनुष्यायेन्वै योऽहरहराहत्याभेन याचति स इन्वै तमुपाच्छेत्तथ को
 द्येयानहरह्याविष्यतीति तस्माश्लेषस्थेयोऽथो खत्याहुगशिषे वै कं यजमानो यजन
 इत्येषा खत्तु वै ॥६॥ आहिताग्नेराशीर्यदग्निमुपतिष्ठते तस्मादुपस्थेयः
 प्रजापतिः पशुनमृजत ते मृष्टा अहोरात्रे प्राविशन्ताच्छन्दोभिरन्वविन्दश्छन्दोभि-
 रुपतिष्ठते स्वमेव तदन्यच्छति न तत्र जाभ्यस्नीत्याहुयोऽहरह
 रुपतिष्ठत इति यो वा अग्निं प्रथङ्कुरुपतिष्ठते प्रत्येनमोरति यः पराङ् विष्यङ्
 प्रजया पशुभिरेति कवानिर्यङ्कुरुधोपतिष्ठेत नैनं प्रत्योयति न विष्वङ् प्रजया
 पशुभिरेति ॥७॥

॥ ३ ॥

१०६ ८०१४

यो वै अद्धामनारभ्य यज्ञेन यजते नास्येष्टाय अहधतेऽपः प्रणयति अडा
 वा आपः अद्धामेवाऽऽरभ्य यज्ञेन यजत उभयेऽस्य देवमनुष्या इष्टाय अहधते

तदाहुरति वा एता च त्रे नेदुस्त्यति वाचं मनो वाचैता नातिनेदुस्त्यति मनसा प्रणयतीयं
 वै मनः ॥१॥ मनयेदैनः प्रणयत्यस्कन्नहविर्मवति य एवं वेद यज्ञायुधानि
 सम्भरति यज्ञो वै यज्ञायुधानि यज्ञमेष तत्सम्भरति यदेकमेकं सम्भरेत्
 पितृदेवत्यानि स्युर्यत्सह सर्वाणि मानुषाणि द्वे द्वे सम्भरति याज्यानुवाक्ययोरेव
 रूपं करोत्यथो मिथुनमेष यो वै दश यज्ञायुधानि वेद मुञ्चतोऽस्य यज्ञः कल्पमे
 रप्स्यः ॥२॥ अ कपालानि चाग्निहोत्रहवर्णा अ रूपं अ कृष्णाजिनं च शय्या
 चीलूग्नं च मुसलं च वृषकोपला खेतानि वै दश यज्ञायुधानि य
 एवं वेद मुञ्चतोऽस्य यज्ञः कल्पते यो वै देवेभ्यः प्रतिप्रोच्य यज्ञेन यजते
 जुषन्तेऽस्य देवा इव्यं इविनिर्यमाणा ममि मन्त्रयेताग्निं होतारमिह तं
 हुय इति ॥३॥ देवेभ्य एव प्रतिप्रोच्य यज्ञेन यजते जुषन्तेऽस्य देवा इव्यमेव
 वै यज्ञस्य ग्रहो गृहीत्वैव यज्ञेन यजते तदुदिस्था वाचं यच्छति यज्ञस्य
 धृत्या अथो मनसा वै प्रजापतिर्यज्ञमनुन मनसैव तद्यज्ञं तनुते रक्ष-
 सामनन्वषचाराय यो वै यज्ञं योग आगते युनक्ति युवक्ते युञ्जानेषु कस्त्वा
 युनक्ति स त्वा युनक्तिवत्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिनैवैनं युनक्ति युवक्ते
 युञ्जानेषु ॥४॥

॥ ४ ॥

१८६८१

सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं कीणन्ति पुण्डरिस्रजां प्रयच्छति दशभिर्वत्सतैः
 सोमं कीणाति दशपेयो भवति शतं ब्राह्मणाः पियन्ति सप्तदशऽस्तोत्रं भवति
 प्राकाशावध्वर्यवे ददाति अत्रमुद्रात्रे रुक्मऽहोत्रेऽहं प्रस्योतुप्रतिहर्तृभ्यां द्वादश
 पण्डोहीर्घ्यणे घशां मैत्रावरुणायर्धमे ब्राह्मणाच्छऽसिने वामसी नेष्टापोतृभ्यां
 स्थूरि यवाश्रितमच्छावाकाथान्डाहमन्नीधे भार्गवो होता भवति आयन्तीयं
 ब्रह्मसामं भवति कारयन्तीयमग्निष्टोमसामऽसारस्वतीरपो गृह्णाति ॥१॥

॥ ५ ॥

२४.१.१.४

देवा मनुष्याः पितरस्तेऽस्यत आसन्नसुरा रक्षाऽसि पिशाचास्तेऽस्यतस्तेषां
 देवानामुत यदल्पं लोहितमकुर्वन्तद्रक्षाऽसि रात्रीभिस्सुभ्रन्तान्सुब्धान्सृता
 नभि ध्यौच्छन्ते देवा अविदुर्यो वै नोऽयं म्रियते रक्षाऽसि वा इमं जन्नीति ते
 रक्षाऽस्युपासन्त्यन्त तान्यम्रधन्वरं वृणामहे यत् ॥२॥ असुराश्चयाम तन्नः
 सहास्तदिति ततो वै देवा असुरानजयन्तेऽसुराञ्जित्वा रक्षाऽस्यापानुदन्त तानि
 रक्षाऽस्यनुतमकर्तेति समन्तं देवान्पर्यविरन्ते देवा अनाधनायन्त तेऽनये

प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपन्नाग्नये विबाधयतेऽग्नये प्रतीकयते यदग्नये
 प्रयने निरवपन्थान्येव मुग्स्ताद्रक्षाऽसि ॥२॥ आसन्तानि तेन प्राणुदन्त यद-
 ग्नये विबाधयते यान्येवाभितो रक्षाऽस्यासन्तानि तेन व्यबाधन्त यदग्नये प्रती-
 कयन्त यान्येव पञ्चाद्रक्षाऽस्यासन्तानि तेनापानुदन्त तनो देवा अभवन्परासुरा
 यो भ्रातृव्यान्स्यान्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजेताग्नये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं
 निरवपेदग्नये विबाधयते ॥३॥ अग्नये प्रतीकयते यदग्नये प्रवते निरवपति य
 एवास्माच्छ्रेयान्भ्रातृव्यम् तेन प्राणुदन्त यदग्नये विबाधयते य एवैनेन सदृशं तं
 तेन विबाधयते यदग्नये प्रतीकयते य एवास्मात्पापीयान्तं तेनाप नुदन्त प्र श्रेयाऽसि
 भ्रातृव्यं नुदन्तऽति सदृशं कामति नैर्न पापीयानान्नोति य एषं विष्ठानेनयेष्ट्या
 यजते ॥४॥

॥ ६ ॥

२४-१२-१-७

त्वष्टा इतपुत्रो श्रीन्द्रऽ सोममाहरत्सस्मिन्निन्द्र उपहवमैच्छत तं नोपाह्वयत
 पुत्र मेऽवधीरिति स यज्ञवेशसं कृत्वा प्राग्महा सोममपिबत्सस्य यदग्न्यशिष्यत तत्त्व-
 ष्टाऽऽहवनीयमुप प्रावर्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति स यावदूर्ध्वः पराविध्यति तावति

स्वयमेव ह्यरमन् यदि वा तावत्प्रवणम् ॥१॥ आसीद्यदि वा नाथदध्यग्नेरासीत्स
 सम्भवन्नतीपोमाधभि समभवत्स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्यदुच्यर्धत
 स इमाँल्लोकानवृणोद्यदिमाल्लोकानवृणोत्तद्वृक्षस्य वृक्षस्य तस्मादिन्द्रो
 ऽयिमेदपि त्वष्टा तस्मै त्वष्टा यज्ञमसिञ्चत्सो वै स यज्ञ आसी
 तमुद्यन्तु नाशकोदध वै तर्हि विष्णुः ॥२॥ अन्या देवताऽऽत्मानोऽग्रवी
 द्विष्णवे हीदमा हरिष्याचो येनायमिदमिति स विष्णुस्तेधाऽऽत्मानं वि स्यधत्त
 पृथिव्यां तृतीयमस्तस्मिन्नेन्द्रो यज्ञमुदयच्छद्विष्ण्वनुस्थितः सोऽग्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा
 इदम् ॥३॥ मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तदस्मै प्रायच्छन् प्रत्यगृह्णादध्या मेति
 तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्तद्विष्णुः प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति यदस्तस्मिन्
 तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो यज्ञमुदयच्छद्विष्ण्वनुस्थितः सोऽग्रवीन्मा मे प्र हारस्ति
 वा इदम् ॥४॥ मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तदस्मै प्रायच्छत्तत्प्रत्यगृह्णादिमा
 ऽधा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्तद्विष्णुः प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति
 यद्विषि तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो यज्ञमुदयच्छद्विष्ण्वनुस्थितः सोऽग्रवीन्मा मे प्र हा
 र्तेनाहम् ॥५॥ इदमस्मि तत्ते प्र दास्यामीति त्वीद इत्यग्रवीत्सन्धां तु सन्धधा-

वहे स्वामेव प्र विशानीति यन्मां प्रविशेः कि मा भुज्या इत्यब्रवीत्स्वामेवेन्धीय
 तव भोगाय स्वां प्रविशेयमित्यब्रवीत्तं वृषः प्राविशदुदं वै वृषः भुत्सत्तु वे
 मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यः ॥६॥ एवं वेद् हन्ति भुधं भ्रातृव्यं तदस्मै प्रायच्छत-
 स्यत्यगृह्णासिर्माऽधा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छतद्विष्णुः प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र
 इन्द्रियं दधान्यिति यन्निः प्रायच्छन्निः प्रत्यगृह्णात्तन्निधानोस्त्रिधानुत्वं यद्विष्णुरन्व-
 निष्ठम यिष्णवेऽति प्रायच्छतस्मादेन्द्रावैष्यन्त हविर्भवति यत्त इदं किंन्य तदस्मै
 तत्प्रायच्छतसः स्वामानि यज्जुषि सहस्रं वा भस्मे तत्प्रायच्छतस्मात्सहस्रं
 दक्षिणम् ॥७॥

॥ ७ ॥

२.५.१.१.७

विश्वरूपो वै त्वाष्टः पुगेहितो देवानामासोत्सक्रीयोऽरुदार्णा तस्य त्रीणि
 शीर्षाण्यासन्त्सोमपानं रुदापानमन्नादनं स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमयदन्त्यगोक्षम-
 सुरेभ्यः सर्वस्मै वै प्रत्यक्षं भागं वदन्ति यस्मा एव परोक्षं वदन्ति तस्य भाग
 उदितस्तस्मादिन्द्रोऽविमेदीदृक् वै राष्ट्रं वि पयांचर्तयतीति तस्य यजमादाय
 शीर्षाण्यष्टिन्त्सोमपानम् ॥१॥ आसीत्स कपिऽजलोऽमवद्यत्सुरापानं स

चिन्दामहे काममाविजनिनोः सं भयामेति नस्माद्विव्यास्त्रियः प्रजां चिन्दन्ते
 काममाविजनिनोः सं भयन्ति धारिवृत्तं ह्यासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्मा
 मलवह्नासा अभवत्तस्मान्मलवह्नाससा न संवदेत ॥५॥ न सहाऽऽसीत् नास्या
 अशमयाद् ब्रह्महत्यायै होषा वर्णं प्रतिमुच्यास्तेऽधो स्वात्मादुरभ्यजनं धाय स्त्रिया
 अशमभ्यजनमेष न प्रतिगृह्य काममन्यदिति यां मलवह्नाससं सम्भवन्ति यस्त
 नो जायते सोऽभिशास्त्रो यामरण्ये तस्यै स्तेनो यां परार्चां तस्यै हीतमुख्यप्रगल्भो या
 स्ताति तस्या अस्तुमारुको या ॥६॥ अभ्यङ्गते तस्यै दुश्चर्मा या प्रलिख्यते तस्यै
 खलतिरपमारी याऽऽङ्गते तस्यै काणो या दतो धावते तस्यै श्यायदन्त्या
 मन्त्रानि निकुन्तते तस्यै कुलम्बी या कृणस्ति तस्यै ऋषीयो या रज्जुः सृजति तस्या
 उद्वन्धुको या पर्णेन पिबति तस्या उन्मादको या स्वर्णेन पिबति तस्यै खर्वस्तिस्त्री
 गङ्गीर्धनं खरेद्वज्रलिना या पिबेदस्वर्णेन वा पात्रेण प्रजायै गोपीधाय ॥७॥

॥८॥

३१४१-४

प्रजापतेर्जायमानाः प्रजा जानाश्च या इमाः ।

तस्मै प्रति प्रवेदय चिकित्वाऽं अनुमन्यताम् ॥

इ॒मं प॒शुं प॒शु॒पते॑ ते अ॒द्य ब॒ध्नाभ्य॑ग्ने सु॒कृत॑स्य म॒ध्ये ।

अ॒नुम॑न्यस्व सु॒यज्ञा॑ य॒ज्ञाम जु॑ष्टं दे॒वाना॑मि॒दम॑स्तु ह॒व्यम ॥

प्र॒जात॑न्तः प्र॒तिगृ॑ह्णन्ति पू॒र्वे प्रा॑णम॒हेभ्यः॑ प॒र्याव॑स्तम् ।

सु॒वरा॑ याहि प॒थिभि॑र्दे॒वयानै॑रो॒षधी॑षु प्र॒तिति॑ष्ठा प॒रीरैः ॥

ये॒यामी॑शे (१) प॒शुप॑तिः प॒शूना॑ चतु॒ष्पदा॑मु॒त च॑ द्वि॒पदाम् ।

निष्क्री॑नोऽयं य॒ज्ञियं॑ आ॒गमे॑तु रा॒यस्यो॑षा य॒जमान॑स्य स॒न्तु ॥

ये व॒ध्यमा॑नम॒नु व॒ध्यमा॑ना अ॒भ्येभ्र॑न्त म॒नसा॑ च॒क्षुषा॑ च ।

अ॒ग्नि॒स्ता॒७ अ॒ग्ने प्र॑मु॒मोक्तु॑ दे॒वः प्र॑जाप॒तिः प्र॒जया॑ संवि॒दानः ॥

य आ॒र॒ण्याः प॒शवो॑ वि॒श्वरू॑पा वि॒रूपाः॑ स॒न्तो व॒ष्टुधै॑रू॒पाः ।

वा॒यु॒स्ता॒७ अ॒ग्ने प्र॑ मु॒मोक्तु॑ दे॒वः प्र॑जाप॒तिः प्र॒जया॑ संवि॒दानः ॥

प्र॒मुञ्च॑मानाः (२) भु॒वन॑स्य रे॒नो गा॑तुं ध॒त्त य॑ज॒मानाय॑ दे॒वाः ।

उ॒पाकृ॑त॒७ श॑श॒मानं॑ यद॒स्याजी॑वं दे॒वाना॑म॒प्येतु॑ पा॒थः ॥

ना॒ना प्रा॒णो य॑ज॒मानस्य॑ प॒शूना॑ य॒ज्ञो दे॒वेभिः॑ सह दे॒वयानः॑ ।

जी॒वं दे॒वाना॑म॒प्येतु॑ पा॒थः स॒त्या स॒न्तु य॑ज॒मानस्य॑ का॒माः ॥

य॒प॒शु॒मा॒यु॒म॒क॒तो॒रो वा प॒द्भि॒रा॒ह॒ने ।

अ॒ग्नि॒र्मा तस्मा॑दे॒न॒सो वि॒श्वान्मु॒ञ्च॒त्व॒ह॒सः ॥

श॒मि॒तार॑ उ॒पे॒त॒न य॒ज्ञम् (३) दे॒वेभि॑र॒न्वि॒तम् ।

पा॒शा॒त्प॒शं प्र मु॒ञ्च॒त व॒धा॒द्य॒ज्ञ॒प॒निं परि ॥

अ॒दि॒तिः पा॒शं प्र मु॒मो॒ष॒त्वे॒तं नमः॑ प॒शु॒भ्यः प॒शु॒प॒तये॑ करोमि ।

भ॒रा॒तो॒य॒न्त॒म॒ध॒रं कृ॒णो॒मि यं द्वि॒त्य॒स्तस्मि॒न्प्र॒ति मु॒ञ्चा॒मि पा॒शम् ॥

त्वा॒मु ने द॒धि॒रे ह॒व्य॒याह॑ भृ॒तं क॒र्ता॒र॒मु॒त य॒ज्ञि॒यं च ।

अ॒ग्ने स॒द॒भः स॒त॒नु॒र्हि भू॒त्याऽथ॑ ह॒व्या जा॒तवे॑दो जु॒ग॒स्व ॥

जा॒तवे॑दो य॒प॒या ग॒च्छ॒ दे॒वा॒न्त्य॑ हि हो॒ता प्र॒थ॒मो ब॒भू॒व ।

धू॒नेन॑ त्वं त॒नु॒वो वर्ध॑य॒स्व स्वा॒हाकृ॑त॒ ह॒वि॒र॒द॒न्तु दे॒वाः ।

स्वा॒हा दे॒वेभ्यो॑ दे॒वेभ्यः॑ स्वा॒हा ॥४॥

॥ ९ ॥

४-३-११-१-५

इ॒थ॒मे॒व सा या प्र॒थ॒मा व्यो॒च्छ॒न्न॒र॒स्यां व॒र॒ति प्र॒वि॒ष्टा ।

स॒धू॒र्ज॒जान॑ म॒व॒ग॒ज्ज॒नि॒जी त्रय॑ ए॒नां म॒हि॒मानः॑ स॒च॒न्ते ॥

छन्दस्वती उपमा पेपिशाने समानं योनिमनु सञ्चरन्ती ।

सूर्यपत्नी वि चस्तः प्रजानती केतुं कुण्डाने अजरे भूरिरेतसा ॥

अनस्य पन्थामनु तिस्र आगुत्सयो धर्मासो अनु ज्योतिषाऽगुः ।

प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका (१) धनमेका रक्षति देवयुनाम् ॥

चतुष्टोमो अभवदा नृतोया यज्ञस्य पक्षावृत्तयो भवन्ती ।

गायत्रीं विष्टुर्भ जगतीमनुष्टुर्भ बृहदकं गुञ्जानाः सुवराभरसिद्धम् ॥

पञ्चभिर्धाना विदधाविदं यसासां स्वस्वरजनयत्पञ्च पञ्च ।

तासांमु यन्ति प्रयत्नेन पञ्च नाना कृपाणि कृतवो यसासाः ॥

वि०शास्त्रसार उपयन्ति निष्कृतं समानं केतुं प्रतिमुञ्चमानाः (२) ।

अनु०स्तन्वने कचयः प्रजानतीर्मध्येछन्दसः पश्यन्ति मास्वती ॥

ज्योतिष्मती प्रति मुञ्चते नमो रात्रौ देवी सूर्यस्य वतानि ।

वि पश्यन्ति पशवो आप्यमाना नानारूपा मातुरस्या उपस्थे ॥

एकाष्टका तपसा तप्यमाना जज्ञान गर्भे महिमानमिन्द्रम् ।

मेन दस्युन्त्यमहन्त देवा हस्ताऽसुराणामभवच्छवीमिः ॥

अ॒ना॒नु॒जा॒मनु॒जां मा॒म॒कर्त्त॒ स॒न्य॒ व॒द॒न्य॒न्यि॒च्छ॒ प॒तन् ।

भू॒या॒स॒म (३) अ॒भ्य॒ सु॒म॒नो॒ यथा॒ यू॒य॒म॒न्या॒ वो॒ अ॒न्या॒म॒वि॒ मा॒ प्र॒यु॒क्त ॥

प॒ञ्च॒ व्यु॒ष्टी॒रनु॒ प॒ञ्च॒ दो॒हा॒ मां प॒ञ्च॒ना॒भ्ना॒मृ॒त॒वोऽनु॒ प॒ञ्च ।

प॒ञ्च॒ दि॒शः॒ प॒ञ्च॒द॒शी॒न॒ ऋ॒साः॒ स॒मा॒न॒मू॒र्ध्नो॒र॒भि॒ लो॒क॒मे॒क॒म् (४) ॥

ऋ॒त॒स्य॒ गर्भः॒ प्र॒थ॒मा॒ व्यु॒पु॒ष्य॒पा॒मे॒का॒ म॒हि॒मा॒नं॒ वि॒भ॒र्ति ।

सूर्य॑स्यै॒का॒ व॒र॒ति॒ मि॒ष्ट॒ने॒षु॒ घ॒र्म॒स्यै॒का॒ म॒धि॒ने॒कां॒ नि॒ व॒च्छ॒ति ॥

या॒ प्र॒थ॒मा॒ ज्यो॒च्छ॒त्सा॒ धे॒नु॒र॒भ्य॒ग॒मे ।

सा॒ नः॒ प॒थ॒म्व॒ती॒ धु॒क्ष्यो॒त्त॒ग॒मु॒त्त॒रा॒७॒ स॒मा॒म् ॥

शु॒क॒र्ष॒मा॒ न॒भ॒सा॒ ज्यो॒ति॒याऽमा॒द्वि॒भ्व॒रू॒पा॒ श॒श॒ली॒र॒ग्नि॒के॒तुः ।

स॒मा॒न॒म॒र्थं॒ स्व॒प॒थ्य॒मा॒ना॒ वि॒भ्र॒तो॒ ज॒राम॒जर॒ उ॒य॒ आऽगाः ॥

ऋ॒तू॒तां॒ प॒त्नी॒ प्र॒थ॒मे॒य॒माऽगा॒द॒ह्नां॒ ने॒त्री॒ ज॒नि॒त्री॒ प्र॒जा॒ना॒म् ।

ए॒का॒ स॒तो॒ बहु॒धो॒यो॒ व्यु॒च्छ॒स्य॒जी॒र्णां॒ त्वं॒ ज॒र॒य॒सि॒ स॒र्व॒म॒न्य॒त् (५) ॥

॥ १० ॥

५६ १-१४

हि॒र॒ण्य॒व॒र्णाः॒ शु॒च॒यः॒ पा॒च॒का॒ या॒सु॒ जा॒तः॒ क॒श्य॒पो॒ या॒स्वि॒न्द्रः ।

अ॒ग्नि॒ या॒ गर्भं॒ द॒धि॒रे॒ वि॒रू॒पा॒स्ता॒ न॒ आपः॒ श॒७॒ स्यो॒ना॒ भ॒व॒न्तु ॥

यासां॑ राजा॒ वरुणो॑ याति॒ मध्ये॑ सत्या॒नृते॑ अव॒पश्य॑ज्जनानाम् ।

मधु॑भृतः शुचयो॑ याः पा॒वका॒स्ता न॒ आपः॑ श॒ऽ स्योना॑ भवन्तु ॥

यासां॑ दे॒वा दि॒वि कृ॒ण्वन्ति॑ भ॒क्षं या॑ अ॒न्तरि॑त्रे बहुधा भ॒क्षन्ति॑ ।

याः पृ॒थिवी॑ पय॒सोन्द्न्ति॑ (१) शु॒क्रास्ता॑ न॒ आपः॑ श॒ऽ स्योना॑ भवन्तु ॥

शिवे॑न मा ख॒भुता॑ प॒श्यता॑वः शि॒वया॑ न॒नुयो॑पस्पृ॒शत॒ स्वचं॑ मे ।

सर्वा॑ऽ अ॒गता॑ऽ अ॒ध्वरु॑दो हु॒ये खो॒ मयि॒ वर्वा॑ बल॒मोजो॑ नि ध॒स्त ॥

यद्दः॑ संप्रय॒तोऽग्रा॑यन॒दना॑ ह॒ने ।

तस्मा॑दा न॒द्यो नाम॑ स्थ ता खो नामा॒नि सि॒न्धवः॑ ॥

यत्प्रे॑दिता वरुणे॑न ताः शी॒भऽ सम॑प्र॒लान् (२) ।

तदा॑प्रोदि॒न्द्रो यो॒ यती॑स्तस्मा॒दापो॑ अनु॒ स्थन॑ ॥

अ॒प॒काम॑ऽ स्यन्द्मा॒ना भ॒वीश्वर॑न् खो हि॒कम॑ ।

इन्द्रो॑ वः शक्तिभिर्दे॒वीस्न॑स्मा॒ह्वाणा॑म खो हि॒तम् ॥

एको॑ दे॒वो अ॒प्यति॑ष्ठ॒स्यन्द्मा॒ना यथा॑वशम् ।

उ॒दानि॑पु॒र्मही॒रिनि॑ तस्मा॒दु॒दक॑मु॒च्यते॑ ॥

आपो भद्रा घृतमिदाप आसृग्नीरोमो विभ्रत्याप इताः ।

तीयो रसो मधुपृक्षाम् (३) अरुक्म आ मा प्राणेन मह वर्चसा गन ॥

आदित्यद्वयस्युत वा शुणाम्या मा घोरो गच्छन्ति वाक् न आसाम् ।

सन्ये मेजामो अमृतस्य नहि हिरण्यवर्णा अतृप यदा वः ॥

आपो हि प्ठा मयोभुवन्ता न ऊर्जे दधातन ।

महे रणाय वक्षसे ॥

यो व शिषतमो रसस्तस्य आजयतेह नः ।

उशतीरिष मानरः ॥

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाथ जिन्यथ ।

आपो जनयथा व नः ।

द्विषि क्षयस्वान्तर्निक्षे यतस्य पृथिव्या संभव ग्राहवर्चसममि ग्राहवर्च

साय स्वा (४) ॥

॥११॥

५-७-११-३

यो वा अयथादेवतमग्निं विनुत आ देवताभ्यो वृद्ध्यन्ते पापीयान्भवन्ति

यो यथादेवतं न देवताभ्य आ वृद्ध्यन्ते वसीयान्भवत्याग्नेय्या गत्यप्रिया प्रथमा

चि॒तिम॑भि॒मृशे॑षि॒न्दुभा॑ द्वि॒तीयां॑ जग॒त्या तृ॒तीया॑मनु॒पुद्भा॑ चतु॒र्थीं प॑ञ्च॒म्या
 पञ्च॒मीं यथा॑दे॒वतमे॑वाग्निं चि॒नुते॑ न दे॒वता॑भ्य आ॒वृ॒क्ष्यते॑ व॒सीयान्भ॒वती॑डायै
 वा ए॒षा वि॒भक्तिः॑ प॒शव॑ इ॒ष्टा प॑शुभिरे॒नम् ॥१॥ चि॒नुते॑ यो वै प्र॒जाप॑तये प्रति
 प्रो॒च्याग्निं॑ चि॒नोति॑ ना॒र्तिमा॑र्च्य॒त्य॒ध्वाय॑भित॒स्तिष्ठेतां॑ कृ॒ष्ण उत्तर॑तः श्वे॒तो
 दक्षि॑णत॒स्तावा॑ल॒भ्येष्टका॑ उप॒धा॒स्यदे॒नहै॑ प्र॒जाप॑ते रु॒पं प्रा॒जाप॑स्योऽ॒ध्वः साक्षा॑दे॒व
 प्र॒जाप॑तये प्रतिप्रो॒च्याग्निं॑ चि॒नोति॑ ना॒र्तिमा॑र्च्य॒त्ये॒नह्वा॑ अ॒हो रु॒पं यच्छे॑नोऽ॒ध्वा
 रात्रि॑र्यै कृ॒ष्ण ए॒तद॒हः ॥२॥ रु॒पं यद्वि॑ष्टका॒ रात्रि॑र्यै पु॒रीष॑मिष्टका उप॒धा॒स्य-
 ष्ठे तम॑श्चम॒भि॒मृशे॑त्पु॒नीष॑मु॒पधा॑स्यन्कृ॒ष्णम॑हो॒रात्रा॑भ्या॒मिवैनं॑ चि॒नुते॑ हि॒रण्य॑पात्रं
 म॒धोः पू॒णं द॑दति म॒ध्योऽ॒स्मानी॑ति सी॒र्था चि॒त्रव॑त्याऽ॒वेक्ष॑ते चि॒त्रमे॑ष भ॒वति॑
 म॒ध्यन्दि॑नेऽ॒ध्वम॑त्र क्षा॒पय॑त्य॒म्बो वा आ॑दि॒स्य इन्द्र॑ ए॒ष प्र॒जाप॑तिः प्रा॒जाप॑स्योऽ॒ध्व
 स्तमे॑व साक्षा॒दधो॑ति ॥३॥

४ । मंत्रायणीयसंहिता

॥१॥

१-२४

इ॒यं ते॑ शु॒क्रत॑नू॒रिदं॑ च॒र्च॒स्तथा॑ सम्भव॒ आजं॑ गच्छ॒ तूर॑मि धु॒ता मन॑मा
 जु॒ष्टा वि॒ष्णवे॑ तस्या॒स्ते सत्य॑म॒वसः॑ प्र॒सवे॑ त॒न्यो य॒ज्ञम॑शी॒य स्वा॑हा शु॒क्रम॑सि

चन्द्रमस्यमृतमसि वैश्वदेवमसि चिदमि मनामि धीरमि दक्षिणामि यज्ञियामि
 क्षत्रियास्यदितिरस्युभयतःशीर्ष्णो सा नः सुप्राची सुप्रतीची भव मित्रस्त्वा यदि
 यन्नातु पूराऽध्वनः पान्विन्द्रायाध्यध्यायानु न्या माता मन्यनामनु पितानु आता
 मगर्भ्याऽनु सखा सयध्वयः सा देवि देवमच्छेदीन्द्राय सोमं रुद्रस्त्वायर्तयानु
 स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि यस्यमि रुद्रास्यदितिरस्योदित्यासि चन्द्रासि रुद्रासि
 घृतस्पतिष्ठा सुम्ने रम्यातु रुद्रो वसुभिर्गायके पृथिव्यास्त्या मूर्धन्नाजिघमि
 यज्ञिया इडायास्पदे घृतवति स्वाहा स्मे रमम्या स्मे ते रायस्त्व तव गयो
 मा रायस्पोषेण वि योष्म स्वष्टिमस्तस्त्वा सपेम ॥४॥

॥२॥

१४-१०

देवतानां वा एतदायतनं यदाहवनीयो यदन्तराग्नी तपशूनां मनुष्याणां
 गार्हपत्यः पितॄणामोदनपवनः सया ह वा अस्य यक्ष्यमाणस्य देवता यज्ञमा-
 गच्छति य एव वेदं पूर्वज्जामिमपरञ्च परिस्तरातया आह मनुष्याणां ये
 नवाषसानं प्रियं नवाषसानमेवाकर्मध्वन्वायग्नेजिह्वासि शान्तो विसर्जनमिति
 पुरोडाशस्यानावपति देवतानां वा एव ग्रहो देवता वा एतदग्रहीदेतद्ध स्म वा
 आहारुण औषवेशिरहुतासु वा अहमाहुतिषु देवता हव्यं गमयामि सऽस्थितेन
 यज्ञेन सऽस्थां गच्छानीति तद्य एव वेदाहुतास्वेवास्याहुतिषु देवता हव्यं
 गच्छति सऽस्थितेन यज्ञेन सऽस्थां गच्छन्त्यौलूखलाभ्यां वै हवदा हविष्कृदेहि ॥
 इति देवा यज्ञाद्रक्षाऽस्यपाग्रत यदौलूखला उद्गादयन्ति हवदौ समागन्ति ॥
 हविष्कृदेहि ॥ इत्याह रक्षसामपहत्या अपः प्रणीय याचं यच्छति मनसा
 वै प्रजापतिर्यज्ञमतनु तौलूखलयोरुद्धदितोरध्वर्युश्च यजमानश्च वाचऽ यच्छेतां

प्रजापतिरेव भुत्वा मनसा यज्ञं तन्वाते न सर्वाणि सह यज्ञायुधानि ग्रहत्यानि
मानुषं तन्वित्यने नैकमेकं पितृदेवस्य तद् द्वे द्वे सह ग्रहत्ये याज्यानुवाक्ययो
रूपमुपवसत्युभयाऽस्तेन पशानवरुधे प्राभ्याऽऽरण्याऽद्वयं यद्राम्यस्य नाभ्राति
तेन प्राभ्यानवरुधेऽथ यदरण्याभ्राति तेनारण्यानधो इन्द्रियं वा आरण्या-
मिन्द्रियमेवात्मन्धत्ते न भ्रातृणामभ्रीयादयज्ञिया वै माया न तस्य सायमभ्री-
याद्यस्य प्रातर्यक्ष्यमाणः स्यादप्रतिजग्धेन वै देवा हव्येन वसीयोभूयमगच्छ-
प्रतिजग्धेनामुगाः पराभवऽस्तदप्रतिजग्धेन वा एनहव्येन यजमानो वसीयोभूय
मच्छति परास्य भ्रातृव्यो भवति यो वै यज्ञामनालभ्य यजने पापीयाम्भवत्यापो
वै यज्ञा न वाया गृह्यन्ते न यजुषाति वा एता याचं नेदन्त्यतिषर्त्रं मनस्तु
भ्राति नेदन्ति यत्तपो गृहीयादिमां तर्हि मनसा ध्यायेद्वियं वा एनासां पात्रं
मनयधेना अग्रहीच्छ्रुहामालभ्य यजने न पापीयाम्भवति ॥१०॥

॥३॥

१-४-११

प्रत्ययादिनो यदन्ति प्रथममुक्षन्ति प्र हविरिध्मः प्रथम आहुतीनां कस्मा-
द्व्येवाऽहवियाऽयाज्यानुवाक्याः सन्ति कस्मादिध्मस्य नेति ॥ अग्नये
समिधमानायानुवृद्धि ॥ इति पुरोऽनुवाक्या समिधनीर्याज्योपवाको वप-
ट्कारो यत्र वै यज्ञस्यातिरिक्तं क्रियते तद्यजमानस्यातिरिक्तमाग्मजायते यदनात्तं
वि यज्ञदिध्यते क्षोधुको यजमानो भवति परिधानीयया सामिधेनीनामुत्तममि-
ध्मस्य समर्धयत्यक्षोधुको यजमानो भवति नास्यातिरिक्तमाग्मजायते यो वै
प्रजापतिः समदशः यज्ञेऽन्वायत्तं वेद नास्य यज्ञो व्ययते प्रजापती यज्ञेन
प्रतितिष्ठति ॥ ओ आयय ॥ इति चतुर्धरम् ॥ अस्तु श्रीपट् ॥ इति

अनुक्षरम् ॥ यज ॥ इति दृषक्षम् ॥ ये यजामहे ॥ इति पञ्चाश्रं
 दृषक्षरो वषट्कारं एव वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञेऽन्वायत्तो यद्यनुवाक्याया
 एति यदि याज्यायो अतश्चेदेव नैति नास्य यज्ञो व्यथने प्रजापतौ यज्ञेन प्रति
 निष्ठति न वै तद्विषयं यदि ग्राह्यणा वा स्मोऽग्राह्यणा वा यदि तस्य वा शृणुः
 स्मोऽन्यस्य वा यस्य ग्रामहे यस्य ह त्वेव द्रवाणो यजने न तदिष्टमागच्छति
 नेतरमुपतमति सत्यचरे प्रथर्ममाणे ध्यात् ॥ देवाः पितरो देवा योऽस्मि स
 सन्यजे योऽस्मि स सन्करोमि शुनं स इष्टं शुनं शान्तं शुनं कृतं भूयात् ॥
 इति तद्य एव कथं स सन्यजने तं तदिष्टमागच्छति नेतरमुपतमति ॥ यज्ञस्य
 त्वा प्रमथाभिपया परिमयोग्मया परिगृह्णामि ॥ इति गायत्री वै यज्ञस्य प्रमा
 त्रिष्टुभभिमा जगती परिमाऽनुष्टुभैतानि वै छन्दोऽस्मि यज्ञं यदन्ति तैरेवेन
 परिगृह्णाति ॥११॥

॥४॥

१५७

ग्रहावादिनो यश्चित् कस्मात्सायमग्निमुपतिष्ठन्ते कस्मात्प्रातर्नेत्यमी वा
 आदित्यः सायमासुवर्ति तस्मात्सायमुपतिष्ठन्त एव प्रातः प्रमुवति तस्मात्प्रात-
 र्नेतिष्ठन्ते तस्मात्सायमहुनेऽग्निहोत्रेऽग्निहोत्रिणा नाशितश्च्यं तस्माद्
 प्रातरहुते नाशितश्च्यं तस्मात्सायमतिथये प्रत्येनसः पुण्यस्वाप्तु प्रातरवति
 प्रातरवनेगेन प्रातरुपस्थेयोऽधिष्ठित उन्नीयमाने वा हस्ता अवनेनिजीन तत्र
 विहृदयस्य चतस्रः श्रुचो वदेत्प्रातरवनेगे चतस्रः प्रातरवनेगेन वा अनाममाप्नोत्य-
 नवरुद्धमयकृधे तदनाममेवैतेनाप्नोत्य नवरुद्धमयकृधेऽविमेष्टा एव उद्धतंस्तं देवा-
 यच्छन्दोभिः पर्यस्तृणम्यदुपतिष्ठते छन्दोभिरेवेनं परिस्तृणात्यु भयमस्मा भकर

गोमोमीयया पूर्वपक्षे उपस्थेयोऽग्नीगोमीयो वै पूर्वपक्षोऽपरपक्षार्थैवेन परिददा-
त्येन्द्राग्न्यापरपक्ष उपस्थेय ऐन्द्रानो वा अपरपक्षः पूर्वपक्षार्थैवेन परिददाति
सर्वा ह वा एनं देवताः संप्रदायमनपेक्षं गोपायन्ति य एव७ विद्वानग्नि-
मुपतिष्ठते ॥७॥

॥५॥

३.७.३

इय७ ये कद्र्योक्सुवर्णो छन्दा७सि सोपर्णानि गायत्री त्रिष्टुब्जगती स्वा
वै कद्र. सुवर्णोमात्मानमजयन्माग्वीन्सोममाहर तेनात्मानं निष्कीणीष्वेति स्वा
छन्दा७सि मेध्यदमुतः सोममाहरत तेन मा निष्कीणीतेति ततो जगन्मुदपतत्सा
पशुभिश्चागच्छहीक्षया खं तस्मात्पशव इति जगतीमादुदतस्माद्यदा पशून्विन्द-
तेऽथ दक्षिणे ततस्त्रिष्टुब्जपतत्सा दक्षिणया चागच्छत्तपसा खं तस्मात्त्रिष्टुभा
लांके दक्षिणा दीयन्ते तस्मादु मध्यन्दिने तपस्तपनीयमिति ततो गायत्र्यु-
दपतन्मा सोममाहर्त्तमादियमाणः३ सामिगन्धर्वा विन्वावसुरासुवर्णोत्स तिस्रो
रात्रीरपहनोऽवस्यत्तस्मात्तिस्रो रात्रीः कीनो वसति तेऽमृवन्पुनर्याचामहा इति
ते देवा अमृयन्म्रीकामा वै गन्धर्वा वाचमेव सम्भृत्य यथा योषिदनपेक्षेयतमेव
नया निष्कीणीमिति त७ व निरकीणः३ स्तस्मादाहु र्वाग्वै सोमकयणी वाच७ वा
एतद्भवा निष्कीणीनीति तेऽमृवन्मृनीयामहा इति तामन्वानीयन्त तवन्तस्य
जन्म नद्य एव३ विद्वान्मन्यानुता३ वाच७ वदन्ति न हेनं दृणानि तेऽमृवन्
विद्वयामहा इति ता३ व्यद्वयन्त गार्था देवा अगायन् अह्य गन्धर्वा चवदन्त्सा
देवानुपावर्तत तस्माद्विवाहे गायत्रा गीयते तस्माद्गायन्तित्रयाः त्रियस्तस्य एव७

विह्वलाग्नायां गायन्द्वास्ते गृह्णाति सः हि जीर्यतः सर्वमागुरिनो नार्ति नीतस्त-
दादुरा वै सा पुनरगच्छन्नेव किञ्चन सोमकयणीति ॥३॥

॥ ६ ॥

४.८.१

मनोर्वै पात्राण्यासः स्नेयाः समाहन्यमानानां यावन्तोऽसुरा उपाभृण्वथ
स्तावन्तस्तदहर्नाभवन्तथ वा एतौ तर्हसुराणां ब्राह्मणा आस्तां तृष्टावकृत्वा ता
अग्रुवः श्रिकित्सन् नार्ति इति ता अग्रतां मनो यज्वा वै अक्षादेवोऽसीमानि नौ
पात्राणि देहीति तानि वा आभ्यामददा सान्यग्निना समश्नपयतां ताऽज्वाला-
नृपभः समलेटुं तः सा मेनिरन्वपयन् तस्य रुवनो यावन्तोऽसुरा उपाभृण्वथ-
स्तावन्तस्तदहर्नाभवः स्ता अग्रतां मनो यज्वा वै अक्षादेवोऽस्यनेन स्व ऋषभेण
याजयावेति तेन वा एनमयाजयतां तस्य ओणिमनयस्ताः सुपर्ण उद्मध्नात्सा
मनाध्या उपस्थमापयन् ताः सा मेनिरन्वपयन् तस्या वदन्त्या यावन्तोऽसुरा
उपाभृण्वथ स्तावन्तस्तदहर्नाभवः स्ता अग्रतां मनो यज्वा वै अक्षादेवोऽस्यतया
त्वा पत्न्या याजयावेति तां प्रोक्ष्य पर्यग्निं कृत्वेभ्मावहिरिच्छेनाः स इन्द्रोऽ-
वेदिमे वै ते अमुरमाये मनं पत्न्या व्यर्धयता इति तमिन्द्रो ब्राह्मणो ब्रुवाण
उवैत्सोऽग्रवोऽमनो यज्वा वै अक्षादेवोऽसि याजयानि त्वा कतमस्त्वमसि
ब्राह्मणः ॥

किं ब्राह्मणस्य पितरं किमु पृच्छसि मातरम् ।

धृतं चेदस्मिन्नेवं स पिता स पितामहः ॥

केनैत्याभ्यां ब्राह्मणाभ्यामितो होऽहं ब्राह्मणयोरि नी शिषं हो त्यग्रवीदंतिथिप
तिर्वाधातिथीनामीष्टा इति स द्वितीयाः वेदिमुज्जन्तुमुपापयन् ता इप्मावहि विभ्रता

^{२ २} ^१ ^२ ^{३ २ २} ^१ ^२
 षा । औ३होहा३ । कयार३ शचा३ । ष्योहो३ । हुम्मार३ । वो३र्ते । हा३ ॥१॥
^३ ^२ ^{४ ३ ४ ४} ^१ ^{२ १} ^{२ १}
 का३स्त्वा । सत्यो३मा३दानां । मा । हि३प्तोमा३सा३र्ध । सा ।
^२ ^{२ २} ^१ ^२ ^{३ २ ३} ^१ ^१ ^२
 औ३होहा३ । हडा३र३चिदा । रुजो३हो३ । हुम्मार३ । वा३र३हा३ ॥२॥
^३ ^२ ^४ ^२ ^{४ ४} ^{२ १} ^{२ १} ^१
 आ ५ भो । पुणा३ः सा३स्त्रीनाम् । आ । वि३ताजरा३इत् । णाम् ।
^१ ^{२ २} ^१ ^२ ^{३ २ २} ^१ ^१ ^२
 औ३र३होहा३ । शता३र३म्भवा । सियो३हो३ । हुम्मार३ । ता३र्य३हा३ ॥३॥

६ । अथर्ववेदसंहिता

॥ १ ॥

१-१६

येऽमावास्यां ३ रात्रिमुदस्थुर्वाजमग्निः ।

अग्निस्तुरीयो यातुहा सो अरुमभ्यमधि ब्रवन् ॥१॥

सीसायाध्याह वह्णः सीसायाग्निरुवावति ।

सीसं म इन्द्रः प्रायच्छन् तदङ्ग यातुचातनम् ॥२॥

इदं विष्कन्धं सहत इदं बाधते अस्तिणः ।

अनेन विभ्वा ससहे या आतानि पिशाच्याः ॥३॥

यदि नो गां हसि यद्यश्वं यदि पूरुगम् ।

तं त्वा सीसेन विष्यामो यथा नोसो अवीरहा ॥४॥

॥ २ ॥

१-३४

इ॒यं वाँ॑र॒न्मधु॑जा॒ता मधु॑ना त्वा॒ स॒नाम॑सि ।

म॒धोर॑धि प्र॒जाता॑मि॒ सा नो॑ मधु॒मत॑स्कृ॒धि ॥१॥

जि॒ह्वाया॑ भ॒ग्ने मधु॑ मे जि॒ह्वा॒मूले॑ म॒ध्वल॑कम् ।

ममे॒दह॑ क॒ताव॑सो॒ मम॑ चि॒त्तमु॑पाय॒सि ॥२॥

मधु॑म॒न्मे नि॒कम॑णं मधु॑म॒न्मे प॒राय॑णम् ।

वा॒य्वा व॑वामि मधु॒मद् भ॒यासं॑ मधु॒सन्द॑शः ॥३॥

म॒धोर॑स्मि मधु॒नरो॑ म॒दुषा॑न्मधु॒मत्तरः॑ ।

मा॒भिन् किल॑ त्वं व॒नाः शा॒स्तां मधु॑म॒नीमि॑व ॥४॥

परि॑ त्वा परि॒तन्नु॑ने॒शुणा॑गाम॒यिद्वि॑पे ।

यथा॑ मा॒ का॒मिन्य॑सो॒ यथा॑ म॒न्नाप॑गा अ॒मः ॥५॥

॥ ३ ॥

२-३०

यथे॒वं भू॒म्या अ॒धि तृ॑णं वा॒नो म॑था॒यति॑ ।

ए॒वा म॑ध्नामि ते म॒नो यथा॑ मा॒ का॒मिन्य॑सो॒ यथा॑ म॒न्नाप॑गा अ॒मः ॥१॥

सं चेन्नयाथो अभिना कामिना सं च वक्ष्यः ।

सं वा भगासो भग्मत सं चित्तानि समु व्रता ॥२॥

यत्सुपणां विवक्षवो भनमोवा विषभवः ।

तत्र मे गच्छताद्वं शल्य इव कुल्मलं यथा ॥३॥

यदस्तरं तद् बाह्यं यद् बाह्यं तदन्तरम् ।

कम्यानां विष्वक्पाणां मनो गृभार्थीषधे ॥४॥

पयमगन् पतिकामा जनिकामोऽहमागमम् ।

अश्वः कमिकरद् यथा भगेनाहं सहागमम् ॥५॥

/ ॥ ४ ॥

Varuna Sukta

४-१६

बृहन्नेवामधिष्ठाता अन्तिकादिच पश्यति ।

यस्तायन्मम्यते चरन्त्सर्वे देवा इदं विदुः ॥१॥

यस्तिष्ठति चरति यश्च वञ्चति यो निलायं चरति यः प्रतङ्गम् ।

ह्यौ सज्जिपद्य यन्मन्त्रयेते राजा तच्छेद् वरुणस्तृतीयः ॥२॥

उ॒त॒यं भूमि॑र्व॒रुण॑स्य रा॒ज उ॒तासौ॑ द्यौर्दृ॒हनी॑ दू॒रेभ॑न्ता ।

उ॒तो स॑मु॒द्रौ व॒रुण॑स्य कु॒क्षी उ॒तास्मि॑न्न॒स्य उ॒द॒के नि॒लीनः॑ ॥३॥

उ॒तो घा॑म॒ति सर्पा॑त्प॒रस्ता॑न्न स॒मु॒च्यातै॑ व॒रुण॑स्य रा॒जः ।

दि॒वः स्प॑शः प्र॒चर॑न्ती॒दम॑स्य स॒हस्रा॑क्षा अ॒ति प॑श्यन्ति भूमिम् ॥४॥

स॒र्वं तद्वा॒जा व॒रुणो॑ वि॒चष्टे॑ यद॒न्तरा॑ रो॒दसी॑ यन् प॒रस्ता॑न् ।

स॒हस्रा॑ता अस्य नि॒मिषो॑ ज॒नाना॑म॒क्षानि॑व भ॒व्यो नि॑मिनोति तामि ॥५॥

ये ते पा॑शा व॒रुण स॑स॒सस॑ त्रिधा नि॒ष्ठन्ति॑ वि॒यिता॑ रु॒शन्तः॑ ॥

जि॒नन्तु॑ स॒र्वे अनृ॑तं वद॒न्त यः स॑स्य॒वाच॑ति तं सृ॒जन्तु॑ ॥६॥

श॒लेन॑ पा॒शैर्ग॒मि धेहि॑ व॒रुण॑नं मा ते मो॒क्ष्यनु॑नवाक् नृ॒चक्ष॑ ॥

आस्तां॑ जाल॒म उ॒द्वं भ्रं॑शयि॒न्वा को॑श इ॒वाव॑न्ध॒ परि॑कृत्य॒मानः॑ ॥७॥

यः स॒माभ्यो॑ व॒रुणो॑ यो अ॒भ्याभ्यो॑ यः स॒न्देश्यो॑ व॒रुणो॑ यो वि॒नेक्ष्यः॑ ॥

यो द॑वो व॒रुणो॑ यश्च॒ मानु॑षः ॥८॥

तैस्त्वा॑ स॒र्वैर्ग॒मिध्या॑मि पा॒शैर्सा॑वामु॒प्याय॑णामु॒प्याः पु॒त्र ॥

तानु॑ ते स॒र्वाननु॑सन्दिशामि ॥९॥

॥ ५ ॥

४.१७

ई॒शानां॑ त्वा भे॒य॒जाना॑मुज्जे॒य आ॒ग॒भाम॑हे ॥

अ॒के स॒हस्र॑वीर्यं॒ सर्व॑स्मा ओ॒षधे॑ त्वा ॥१॥

स॒त्य॒जित् शप॑थ॒याव॑नीं स॒हमा॑नां पुन॒ मग॑म ॥

स॒र्थाः स॒मद्वि॑षो॒पधी॑रितो नः पा॒रया॑दिनि ॥२॥

या श॒शाप॑ शप॒नेन॑ याघं मृ॒त्माद॑धे ॥

या र॒सस्य॑ ह॒रणा॑य जा॒तमा॑रेभे तो॒क्रम॑तु सा ॥३॥

यां ते अ॒कू॒रामे॑ पा॒त्रे यां अ॒कू॒र्नो॒ल्लो॒हिते॑ ॥

आमे मा॒से क॒न्यां यां अ॒कू॒स्तया॑ क॒न्या॒कृतो॑ जहि ॥४॥

दोःष्व॒ज्यं दौ॒र्जो॒चित्य॑ र॒क्षो अ॒म्व म॒रा॒ध्यः ॥

दु॒र्णाम्नीः॑ सर्वा दु॒र्वा॒च॒स्ता अ॒स्मन्ना॑शयाम॒सि ॥५॥

क्षु॒घामा॑रं क्षु॒णामा॑र॒मोना॑मन॒प॒त्यता॑म् ॥

अ॒पामा॑र्गं त्वया॒ वयं॑ स॒र्वं तद॑प॒ मृज्म॑हे ॥६॥

तृ॒णा॒मा॒रं॑ सु॒चा॒मा॒रम॑थो अक्षपराजयम् ॥

अपा॒मा॒र्गं॑ त्वया॒ वयं॑ सर्वं तदप॑ मृज्महे ॥७॥

अपा॒मा॒र्गं॑ ओ॒षधी॑नां सर्वा॒सामे॑क इ॒ष्टयी॑ ।

तेन॑ ते मृ॒ज्म आ॒म्वित॑मथ॒ त्वम॑गद॒श्चर॑ ॥८॥

॥ ६ ॥

५.२२

अ॒ग्नि॒स्त॒क्मान॑मप॒ बा॒धना॑मिनः॒ सोमो॑ प्रा॒धा व॒रुणः॑ पू॒तद॑क्षाः ।

वे॒दि॒र्य॑हिः॒ स्वमि॑धः॒ शो॒मु॒त्रा॒ना अप॑ हे॒रा॑स्यमु॒या भ॑षन्तु ॥१॥

अयं॑ यो वि॒श्वाम्हरि॑तान् कृ॒णो॒प्यु॒च्छो॒नय॑न्न॒ग्नि॒रिया॑भि॒ दु॒ग्धम् ।

अ॒धा हि॑ त॒क्म॒श्वर॑सो हि भू॒या अ॒धा न्य॑ कृ॒द्ध॒धरा॑ह॒ वा प॑रेहि ॥२॥

यः पु॒रु॒षः पौ॒रु॒षे॒यो व॒ज्रं॑ स इ॒वा॒रुणः॑ ।

त॒क्मानं॑ वि॒श्वधा॑यी॒र्याध॑रा॒ञ्च॒ परा॑ सु॒व ॥३॥

अ॒धरा॑ञ्च॒ य हि॑नोमि॒ नमः॑ कृ॒त्वा त॑क्मने ।

श॒क॒म्भर॑स्य॒ मुष्टि॑दा पुन॒रे॒तु महा॑वृ॒थान् ॥४॥

ओ३को॑ अस्य॑ मू॒जव॑न्त ओ३को॑ अस्य॑ महा॒वृ॒षा ।

या॒य॒ज्ञा॒नस्त॒क्मं॑ स्ता॒वान॑सि॒ ब॒लि॒के॒षु॒ न्यो॒न्व॒रः ॥५॥

त॒क्म॒ न॒ द्या॒लि॒ वि॒रा॒द॒ व्य॒ङ्ग॒ भूरि॑ या॒व॒य ।

श॒स्त्रीं॑ नि॒ष्ट॒क॒री॑मिच्छ॒ तां॑ य॒ज्ञे॒ ण॒ स्व॒र्प॒य ॥६॥

त॒क्म॒न्म॒ज॒य॒तो॒ ग॒च्छ॒ ब॒लि॒का॒न्वा॒ पर॑स्तरान् ।

शु॒द्रा॒मि॒च्छ॒ प्र॒क॒व्य॑ १॒ नां॑ त॒क्म॒न्वी॒ व॒ ध॒नु॒हि ॥७॥

महा॒वृ॒षा॒न् मू॒ज॒व॒तो॒ ब॒न्ध॒व॒दि॒ परे॑त्य ।

प्रे॒ता॒नि॒ त॒क्म॒ने॒ द्र॒मो॒ अ॒न्य॒क्षे॒त्रा॒णि॒ वा॒ इ॒मा ॥८॥

अ॒न्य॒क्षे॒त्रे॒ न॒ र॒म॒से॒ व॒शी॒ स॒न्मृ॒ड॒या॒सि॒ नः॑ ।

अ॒भू॒दु॒ प्रा॒र्ध॒स्त॒क्मा॒ स॒ ग॒मि॒ष्य॒ति॒ ब॒लि॒का॒न् ॥९॥

य॒स्य॑ शी॒तो॒ऽथो॒ रु॒रः॒ सह॑ का॒मा॒वे॒प॒य ।

भी॒मा॒स्ते॒ त॒क्म॒न् हे॒त॒य॒स्ता॒भिः॒ स्म॒ प॒रि॒वृ॒द्धि॒ न॒ ॥१०॥

मा॒ स्मि॒ता॒न्त॒स॒स्त्री॒न् कुरु॑था॒ ब॒ला॒सं॑ का॒स॒मु॒द्यु॒गम् ।

मा॒ स्मा॒तो॒ऽर्वा॒कैः॒ पुन॑स्तान्॒ त्वा॑ त॒क्म॒न्नु॒प॒ श्रु॒वे ॥११॥

तक्मन्ध्राणां बलासेन स्वधा कासिकया सह ।

पाप्मा आतृव्येण सह गच्छामुमरणं जनम् ॥१२॥

तृतीयकं वितृतीयं सदन्दिमुत शारदम् ।

तक्मानं शीतं कुरं प्रैष्यं नाशय वार्षिकम् ॥१३॥

गन्धारिभ्यो मृजयद्भ्योऽङ्गेभ्यो मगधेभ्यः ॥

प्रैष्यज्जनेमिष द्वेयधि तक्मानं परि दधसि ॥१४॥

॥ ७ ॥

५-२३

ओते मे शावापृथिवी ओता देवी सरस्वती ।

ओतौ म इन्द्र आग्निश्च किमि जम्भयतामिति ॥१॥

अग्नयेन्द्र कुमारस्य किमीन्धनपते जहि ।

हता विश्वा अरातय उग्रेण वचसा मम ॥२॥

यो अक्ष्यौ परिसर्पति यो नासे परिसर्पति ।

दुर्ता यो मर्ष्य गच्छति तं किमि जम्भयामसि ॥३॥

सरूपो द्वौ विरूपो द्वौ कृष्णो द्वौ रोहितौ द्वौ ।

यभ्रश्च वभ्रुकर्णश्च गृध्रः काकश्च ते हनाः ॥४॥

ये क्रिमयः शिनि॒कक्षा ये कृ॒ष्णाः शि॒ति॒बा॒हवः ।

ये के स वि॒भ्वरू॒पास्तान् किमी॒ज्म॒भयाम॑सि ॥५॥

उत्पु॒रस्तात्सूर्य॑ एति वि॒भ्वर॑ष्टो भ॒र॒ष्ट॒हा ।

हृ॒ष्टांश्च॑ घ्न॒न्नहृ॒ष्टांश्च॑ सर्वांश्च॑ प्रमृ॒णन् किमी॑न् ॥६॥

येवा॒पासः का॒ण्कपा॑स एज॒त्काः शि॒ष॒पि॒लु॒काः ।

हृ॒ष्टश्च॑ ह॒न्यतां॑ किमि॒रुता॑हृ॒ष्टश्च॑ ह॒न्यता॑म् ॥७॥

ह॒तो येवा॑पः किमी॒णां ह॒तो न॑द॒निमो॑त ।

सर्वा॑न्नि म॒ण्म॒याकर॑ ह॒वदा॑ ख॒त्वा॒७ इ॒व ॥८॥

त्रि॒शी॒र्षाणं॑ त्रि॒ककु॑दं किमि॑ सार॒ज्मजु॑नम् ।

भृ॒णाम्य॑स्य भृ॒ष्टोर॑पि वृ॒क्षामि॑ यच्छि॒रः ॥९॥

अ॒स्ति॒वद् वः॑ किम॒यो ह॑न्मि क॒ण्व॒वज॑म॒द॒ग्नि॒वत् ।

अ॒गस्त्य॑स्य॒ ब॒ह॒णा सं पि॑न॒म्य॒हं किमी॑न् ॥१०॥

ह॒तो राज॑र कि॒मीणा॑मु॒तपां॑ स्थपति॒र्हतः॑ ।

ह॒तो ह॒तमा॑ता कि॒मिर्हत॑भा॒ता ह॒तस्व॑सा ॥११॥

ह॒तासो॑ अस्य वे॒शसो॑ ह॒तासः॑ परि॒वेश॑सः

अथो॒ ये श्रु॒ल्लाका॑ इ॒व सर्वे॑ ते कि॒मयो॑ ह॒ताः ॥१२॥

सर्वे॑षां च कि॒मीणां॑ सर्वा॒सां च॑ कि॒मीणा॑म् ।

भि॒नग्न॑श्म॒ना शिरो॑ द॒हाम्य॒ग्निना॑ मु॒खम् ॥१३॥

॥ ८ ॥

६-३२

अ॒न्तर्दा॑त्रे जुहु॒ता स्वे॒ह त॑वा॒नुधा॑नक्षय॒णे घृ॑तेन ।

आ॒राद्र॑क्षांसि॒ प्रति॑ द॒ह त्व॑म॒ग्ने न॒ नो गृ॒हाणा॑मु॒र ती॑तपासि ॥१॥

रु॒द्रो वो ग्री॒वा अ॑शर॒त्पिशा॑चाः पु॒ष्टोर्वोऽपि॑ गृ॒णानु॑ वा॒नुधा॑नाः ।

वी॒रुद्धो॑ वि॒श्वतो॑वी॒र्या य॑मेन॒ सम॑जीगमन् ॥२॥

अ॒भय॑ मि॒त्राध॑रुणा॒विहा॑स्तु नोऽ॒र्चिषा॑ऽ॒क्षिणो॑ जु॒दत॑ प्र॒तीचः॑ ।

मा ज्ञा॒नारं॑ मा प्र॒तिष्ठां॑ वि॒दस्त॑ मि॒थो वि॒घ्ना॒ना उ॑पयन्तु मृ॒त्युम् ॥३॥

॥ ९ ॥

९.१२.१-१०

प्र॒ता॒र॒नि॒श्च॒ पर॒मे॒ष्ठी च॒ शृ॒ङ्गे इ॒न्द्रः शि॒रो अ॒ग्नि॒र्ल॒लाटं॑ य॒मः क॒का॒टम् ॥१॥

सो॒मो रा॒जा अ॒स्ति॒ष्को द्यौ॒र॒स॒र॒ह॒नुः पृ॒थि॒व्य॒ध॒र॒ह॒नुः ॥२॥

वि॒श्व॒जि॒ह्वा म॒रु॒तो वृ॒ता रे॒वती॑र्ग्री॒वाः कृ॒त्तिकाः॑ स्कु॒न्धा घ॒र्मो व॒हः ॥३॥

वि॒श्वं वा॒युः स्वर्गो॑ लो॒कः कृ॒ण॒द्रं वि॒ध॒र॒णी नि॒वे॒प्यः ॥४॥

इ॒येनः॑ को॒डी॒न्त॒रि॒क्षं पा॒ज॒स्यं १ वृ॒ह॒स्प॒तिः क॒कु॒ट॒ह॒मीः की॒क॒साः ॥५॥

दे॒वानां॑ प॒त्नीः पृ॒थ॒व्य॑ उ॒प॒स॒द् प॒र्श॒वः ॥६॥

मि॒त्र॒श्च व॒रु॒ण॒श्चां॒सो र॒घ॒णा चा॒र्य॒मा च॑ दो॒म॒णी म॒हा॒दे॒वो वा॒ह ॥७॥

इ॒न्द्रा॒णो अ॒स॒द् वा॒युः पु॒च्छे प॒व॒मा॒नो ब॒ालाः ॥८॥

म॒हा च॑ क्ष॒त्रं च॑ धो॒णी ब॒ल॒मू॒रु ॥९॥

धा॒ता च॑ स॒वि॒ता चा॒प्ती॒व॒न्तो ज॒ह्नु ग॒न्ध॒र्वा

अ॒स॒र॒सः कु॒ष्ठिका॑ अ॒दि॒तिः श॒फाः ॥१०॥

॥ १० ॥

१०.७.१.१०

कस्मिन्नङ्गे सधो अस्याधि तिष्ठति कस्मिन्नङ्गे ज्ञानमस्याध्याहितम् ।

क। अर्धं क। धन्वास्य तिष्ठति कस्मिन्नङ्गे सत्यमस्य प्रतिष्ठितम् ॥१॥

कस्मादङ्गादीयते अग्निरस्य कस्मादङ्गापयते मानरिभ्या ।

कस्मादङ्गादि मिमांसेऽधि बन्द्रमा महः स्कम्भस्य मिमानो अङ्गम् ॥२॥

कस्मिन्नङ्गे तिष्ठति भूमिरस्य कस्मिन्नङ्गे तिष्ठत्यन्तरिक्षम् ।

कस्मिन्नङ्गे तिष्ठत्याहिता धोः कस्मिन्नङ्गे तिष्ठन्नुत्तरं दिवः ॥३॥

क १ प्रेप्सन् दीयत ऊर्ध्वो मग्निः क १ प्रेप्सन् पयते मानरिभ्या ।

यत्र प्रेप्सन्तीरभियन्त्यावृतः स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः ॥४॥

का र्थमाप्ताः क, यन्ति माताः संवत्सरेण सह संचिदानाः ।

यत्र यन्त्युत्तरो यत्रार्त्तवाः स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः ॥५॥

क १ प्रेप्सन्ती युवती विक्रमे अहोरात्रे द्रवतः संचिदाने ।

यत्र प्रेप्सन्तीरभि यन्त्याणः स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः ॥६॥

यस्मिन्स्तब्धा प्रजापतिर्लोकान्तसर्वां॑ अधारयत् ।

स्कम्भं तं ग्रहि कनमः स्विदेव सः ॥७॥

यत्परममयमं यच्च मध्यमं प्रजापतिः ससृजे विश्वरूपम् ।

कियता स्कम्भः प्र विवेश तत्र यज्ञ प्राविशत् कियत्तद् वभूव ॥८॥

कियता स्कम्भः प्र विवेश भूतं कियद्भविष्यद्व्याशयेऽस्य ।

एकं यद्भूमकृणोत् सहस्रधा कियता स्कम्भः प्र विवेश तत्र ॥९॥

यत्र लोकांश्च कोशांश्चापो ब्रह्म जना विदुः ।

अनञ्च यत्र सञ्चान्तः स्कम्भे तं ग्रहि कनमः स्विदेव सः ॥१०॥

॥ ११ ॥

१५.२.१-१४

स उदतिष्ठत्स प्राचीं दिशमनु व्यचलत् ॥१॥

तं बृहच्च रथन्तरं चादित्याश्च विश्वे च देवा अनुव्यचलन् ॥२॥

बृहते च वै स रथन्तराय चादित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च

देवेभ्य आ बृहते य एवं विद्वांसं ब्राह्मणमुपवदति ॥३॥

बृ॒हत॒स्य॒ वै स॒ र॒च॒न्त॒र॒स्य॒ चा॒दि॒त्यानां॒ च॒ वि॒श्वे॒षां च॒

दे॒वानां॑ प्रि॒यं धाम॑ भव॒ति तस्य॑ प्रा॒च्यां दि॒शि ॥४॥

ध॒रु॒वा पुं॒श्च॒ली मि॒त्रो मा॒ग॒धो वि॒ज्ञानं॒ वा॒सोऽह॑र॒ष्णीषं॒

रा॒श्रो के॒शा॒ हरि॑तो प्र॒व॒तो क॒न्मलि॑र्म॒णिः ॥५॥

भू॒तं च॒ भ॒वि॒ष्यच्च॑ परि॒ष्क॒न्तौ म॒नो वि॒प॒थ॒म ॥६॥

मा॒न॒रि॒भ्या च॒ प॒य॒मान॑श्च वि॒प॒थ॒या॒हौ वा॒नः सा॒ग्धी रे॒प्सा प्र॒तोद् ॥७॥

की॒र्त्ति॒श्च य॒शश्च॑ पु॒रःस्म॒रा॒वे॒नं की॒र्त्ति॒र्गच्छ॑त्या य॒शो ग॒च्छ॒ति य॒ ए॒ष वे॒द् ॥८॥

स उ॒द॒ति॒ष्ठ॒न् स द॒क्षि॒णां दि॒श॒म॒नु ध्य॑ क॒लत् ॥९॥

तं य॒ज्ञाय॑ज्ञि॒यं च॒ वा॒म॒दे॒व्यं च॒ य॒ज्ञश्च॑ य॒ज॒मा॒नश्च॑ प॒श॒व॒भ्यानु॑ध्य॒ क॒ल॒न् ॥१०॥

य॒ज्ञाय॑ज्ञि॒याय॒ च वै स॒ वा॒म॒दे॒व्याय॑ च॒ य॒ज्ञाय॑ च॒ य॒ज॒मा॒नाय॑

च॒ प॒श॒व॒भ्या॑ कृ॒क्ष॒ते य॒ ए॒षं वि॒ठो॑सं॒ वा॒त्य॒मु॒र॒व॒ति ॥११॥

य॒ज्ञाय॑ज्ञि॒यस्य॒ च वै स॒ वा॒म॒दे॒व्यस्य॑ च॒ य॒ज्ञस्य॑ च॒ य॒ज॒मा॒नस्य॑

च॒ प॒श॒वां च॒ प्रि॒यं धाम॑ भव॒ति तस्य॑ द॒क्षि॒णा॒यां दि॒शि ॥१२॥

उ॒वाः पुं॒श्च॒ली म॒न्त्रो मा॒ग॒धो वि॒ज्ञानं॒ वा॒सोऽह॑र॒ष्णीषं॒

रा॒श्रो के॒शा॒ हरि॑तो प्र॒व॒तो क॒न्मलि॑र्म॒णिः ॥१३॥

अमात्रास्या॥ च पौर्णमासी च परिष्कन्दो मनो विपथम ॥

मातृविधा च पदमानश्च विपथयाहो यातः सारथी रेष्मा प्रनोदः ।

कीर्त्तिश्च यशश्च पुरस्मराधेन कीर्त्तिर्गच्छत्या यशो गच्छति य एव वेद ॥१४॥

॥ १२ ॥

१९.५३.११०

मानध ३५

कालो अश्वो वहति सप्तर्षिः सप्तर्षो अक्षरो भरिरेनाः ।

तमा रोहन्ति कययो विषक्षितस्तस्य चका भुवनानि विधा ॥१॥

सप्त सकान्यहति काल एव सप्तास्य नाभोरमृतं न्वशः ।

स इमा विधा भुवनान्यजन् कालः स इयते प्रथमो नु देवः ॥२॥

पूर्णः कुम्भोऽधि काल आहितस्त वै पश्यामो बहुधा नु सन्तः ।

स इमा विधा भुवनानि प्रत्यङ् कालं तमाहुः परमे व्यो मनः ॥३॥

स एव स भुवनान्या भरन् स एव स भुवनानि पयन् ।

पिता सप्तभवत्पुत्र एषां तस्माद्देवान्यत्परमस्ति तेजः ॥४॥

कालोऽमं दिवमजनयत्काल इमाः पृथिवोरुत ।

काले ह भूतं भव्यं चेषितं ह वि तिष्ठते ॥५॥

कालो भूतिमसृजत काले तपति सूर्यः ।

काले ह विश्वा भूतानि काले चक्षुर्वि पश्यति ॥६॥

काले मनः काले प्राणः काले नाम समाहितम् ।

कालेन सूर्या नन्दन्यागनेन प्रजा इमाः ॥७॥

काले तपः काले ज्येष्ठ काले ब्रह्म समाहितम् ।

कालो ह सर्वम्येश्वरो य पितासीत्प्रजापतेः ॥८॥

मेनेपित तेन ज्ञानं तदु तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ।

कालो ह ब्रह्म भूत्या विभर्ति परमेष्ठिनम् ॥९॥

कालः प्रजा असृजत कालो अग्रे प्रजापतिम् ।

स्वयम्भुः कश्यपः काल्यान् तपः कालादजायत ॥१०॥

॥ १३ ॥

२०-१२७-१-३

इदं जना रूपं धृतं नरादांसस्तविष्यते ।

पृष्टिं सहस्रा नवतिं च कौरव आ क्षामेषु द्रुपदे ॥१॥

उ॒ष्ट्रा यस्य॑ प्र॒वाह॑णो ब॒धू॒मन्तो॑ द्वि॒र्दश॑ ।

व॒र्ष्मा रथ॑स्य नि जिही॒डते॑ दि॒व ई॒यमा॑णा उ॒ष्ट्र॒पृ॒शः ॥२॥

ए॒ष इ॒षाय॑ मा॒महे॑ श॒नं नि॒ष्का॒न् द॒श॒ अ॒जः ।

श्री॒णि श॒तान्य॑र्य॒तां स॒हस्रा॑ द॒श॒ गो॒नाम् ॥३॥

७ । वारुचो निरुक्तसमुच्चयः

क्षेत्र्याः शमितार आरभध्वम् उत मनुष्याः । उप जयत मेध्या दुरः । आशा-
स्वाना मेधपतिभ्यां मेधम् । प्रास्मा अग्निं भरत । स्तृणीत बहिः । अन्वेन माता
मन्यताम् । अनु पिता । अनु भ्राता सगर्भ्यः । अनु सक्ता सगृह्यः । उदी-
चीना अस्य पदो निधत्तात् । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । दानं प्राणमन्यव सृजतात् ।
दिशः श्रोत्रम् । अन्तरिक्षमसुम् । पृथिवीं शरीरम् । एकधास्य त्वचमाच्छ्र-
तात् । पुरा नाभ्या अपिशसो वषामुत्खिदतात् । अन्तरेवोष्माणं चारयतात् ।
दयेनमस्य वक्षः कण्ठतात् । प्रशसा बाहू । शला दोषणी । कश्यपेर्वासा ।
अच्छिन्ने श्रोणी । कवयोऋ । ऐकपर्णाष्टीयस्ता । पट्टि शनिरस्य वडकयः । ता
अनुश्लोचल्यवयतात् । गात्रं गालमस्यानूनं कण्ठतात् । ऊयध्यगोहं पार्थिवं
खनतात् । अस्त्रा रक्षस्संसृजतात् । घनिष्ठुमस्य मा रात्रिष्टोरुकं मन्यमानाः ।
नेह्रस्तोके तनये रविता रवच्छमितारः । अधिगो शमीध्वम् । सुशमि
शमीध्वम् । शमीध्वमधिगो ॥१॥ तै० ४-१३-४ ।

पा॒ण्यु ब॒धाणि॑ तेऽ॒ग्न इ॒त्ये॒तरा॑ गिरः ।

ए॒भिर्व॒र्षास॑ इ॒न्दुभिः॑ ॥२॥ ऋ० म० ६-१६-१६

नकिरिन्द्र त्वदुत्तरो न ज्यायाँ अस्ति कुत्रहन् ।

नकिरेवा यथा त्वम् ॥३॥ अ० स० ४-१०-१ ।

मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि यद्य इत्थं तस्य ।

नार्यमणं पुष्यति को सखायं केवलाघो भयति केवलादी ॥४॥

अ० स० १०-११७-६ ।

गौरीमिमाय सलिलानि नक्षत्येकपद्मे द्विपद्मे सा चतुष्पद्मे ।

अष्टापद्मे त्र्यपद्मे बभ्रुवृषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥५॥

अ० स० १-१६४-४१ ।

तच्चभ्रुर्वचिर्हतं शुक्रमुष्णम् ।

पश्येम शरद्ः शनं जीवेम शरद्ः शनम् ॥६॥

अ० स० ७-६-१६ ।

बभ्रुरेको ध्रियुणः स्तनरो युवाञ्ज्यकृप्ते हिरण्ययम ।

योनिमेक आ ससाद् द्योतनोऽन्तर्देवेषु मेधिरः ॥७॥

अ० स० ४-१६-१ ।

अहं भुवं वसुनः पूर्यस्मतिरहं धनानि सं जयामि शश्वतः ।

मां हवन्ते पितरं न जन्तवोऽहं दाशुषे वि भजामि भोजनम् ॥८॥

अ० स० १०-४८-१ ।

पृच्छामि॑ त्वा परम॑न्तं पृथि॑व्याः पृच्छामि॑ यत्र॒ भुवन॑स्य नाभिः ।

पृच्छामि॑ त्वा कृ॒णो अभ्य॑स्य रेनः पृच्छामि॑ वाचः परमं॑ ज्योम ॥१॥

अ० स० १-१६४-२६ ।

इयं वेदिः॑ परो॒ अन्नः॑ पृथि॑व्या अयं यज्ञो॒ भुवन॑स्य नाभिः ।

अयं॑ सोमो कृ॒णो अभ्य॑स्य रेतो॒ मत्स्य॑ वाचः परमं॑ ज्योम ॥१०॥

अ० स० १-१६४-३५ ।

इदमाप॑ म॒ स॒ वह॑न॒ यत्किञ्च॑ दुरि॒तं मयि॑ ।

यद्वाह॑मभिदु॒द्रोह॑ यद्वा शेष॑ उ॒त्तानृ॑तम् ॥११॥

अ० स० १-१६-८ ।

इन्द्र॑ कर्तुं न आ॒ भर॑ पिता पु॒त्रेभ्यो॑ यथा ।

शि॒श्रा णो॑ अ॒ग्निम् पुरु॑ह॒त याम॑नि जा॒वा ज्यो॑नि॒रशी॑महि ॥१२॥

अ० स० ४-३२-२६ ।

यदिन्द्रा॑हं यथा॒ स्वमी॑शी॒य वस्य॑ एक॒ इत् ।

स्नो॒ता मे॒ गो॒य॒णा स्यान् ॥१३॥

अ० स० ८-१४-१ ।

सु॒दे॒वो अ॒थ प्र॒पते॑दना॒वृत्त्य॑रा॒श्रतं॑ पर॒मां ग॒न्त॒वा उ॑ ।

अ॒था रा॒पीत॒ नि॒र्झ॑ते॒रुप॑स्येऽधै॒नं कृ॒का र॒भ॒सासो॑ अ॒द्युः ॥१४॥

अ० स० १०-१३४-१४ ।

यस्यै॑ यमं॑ वैव॑स्थतं॑ मनो॑ जगाम॑ दुर॒कम् ।

तस्य॑ भा॒ वर्ते॑याम॒सीह॑ क्षयाय॑ जी॒वसे॑ ॥११॥

अ० स० १०-१४-१ ।

प्रया॑जाम्मे॒ अनुया॑जाश्च॒ केवल॑ानूर्ज॒स्वन्तं॑ ह॒विषो॑ दत्त॒ भागम् ।

घृत॑आपां॒ पुरुषं॑ श्रो॒त्रधी॑नाम॒ग्रे च॑ दी॒र्घमा॑युरस्तु॒ देवाः ॥१६॥

अ० स० १०-४१-४ ।

तथ॑ प्रया॒जा अनु॑या॒जाश्च॒ केवल॑ ऊ॒र्जस्व॑न्तो ह॒विषः॑ सन्तु॒ भागाः॑ ।

तथा॑ग्ने॒ यतो॑ऽयमस्तु॒ सव॑स्नु॒भ्य नम॑न्तां प्र॒दिश॑श्च॒नश्चः॑ ॥१७॥

अ० स० १०-४१-४ ।

भो॒ वित्म॑खाय॒ सत्पात्र॑वृ॒त्त्यां ति॒रः पुरु॑ चि॒वर्ण॑र्षं॒ जग॑न्वा॒न ।

पितु॑र्न॒यान॑मा॒ कर्षा॑त॒ वेधा॑ अ॒धि क्षमि॑ प्र॒तरं॑ दी॒प्यान् ॥१८॥

अ० स० १०-१०-१ ।

मोमं॑ रा॒जान॑मव॒सेऽग्निं॑ गी॒भिर्ह॑वामहे ।

आदि॑त्यान्वि॒ष्णुं सूर्यं॑ ब्र॒ह्माणं॑ च॒ बृह॑स्प॒तिम् ॥१९॥

अ० स० १०-१६३-३ ।

भोजा॑यास्त्वं सम्भृ॒जन्त्यागु॑ भोजा॑यास्ते क॒न्या इ॒ शुभ॑म॒माणा ।

भोज॑स्येद् पु॒ष्करिणी॑ च॒ देश॑म॒ परि॑कृतं॒ देव॑माने॒ष चि॒त्रम् ॥२०॥

अ० स० १०-१६४-४ ।

अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि यदि वायुस्तनप पूरयस्य ।

अद्या स वीरेवंशभिषि यूया यो मा मोषं यातुधानेत्याह ॥२१॥

श्रु० स० ७-१०४-१५ ।

प्रति वक्ष्य वि वक्ष्वेन्द्रस्य सोम जागृतम् ।

रक्षोभ्यो वधमपनमजानि यातुमङ्गय ॥२२॥

श्रु० स० ७-१०४-२५ ।

इह मद् पथ मघवन्निन्द्र ते भवः ॥२३॥

न मृत्युरास्मीदमृतं न तर्हि न राश्या अहं भासीग्रकेतः ॥

आनीद्वानं अधया नदं तस्माद्वान्यस परः किञ्चनास्य ॥२४॥

श्रु० स० १०-१२६-२ ।

एता भवन्ता आप्लवन्ते प्रतीप प्रानिसत्त्वतम् ॥

नास्यामेका हरिक्लिका हरिक्लिके किमिच्छसि ॥२५॥

श्रु० स० २०-१०६-१ ।

किमयमिदमाह ॥२६॥

श्रु० श्री० सु० ८३३ ।

कस्य नूनं कलमस्यासृतानां मनामहे खात ऐयस्य नाम ।

का नो मह्यः अदितये पुनर्दातुं पिनरं न हृदये मातरं ॥२७॥

श्रु० स० १-२४-१ ।

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गायो नाशिरं दुहे न नपन्ति घर्मम् ॥

आ सो भव प्रमगन्दस्य वेदो नैवाशाखं मघवन्मध्या नः ॥३०॥

श्रु० सं० ३-४३-१४ ।

यदि क्षिनायुर्यदि वा परेनो यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव ॥

नमा हवामि निष्कनेरुपस्थादस्पार्षमेनं शतशारदाय ॥३१॥

श्रु० सं० १०-१६१-२ ।

संयोजनम्

१६९तमप्रकारम्

कलविद्धो यदन्नादनं स तिसिरिस्नस्याब्रलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णाता संव-
 स्वरमविभस्तं भूनामध्यक्रोशन्महद्भिनि स पृथिवीमुपामोदस्ये ब्रह्महत्याय
 तृतीयं प्रतिगृह्णाणेति सावयीद्वं कृणु क्वातात्पराभविष्यन्ती मस्ये ततो मा परा
 भयमिति पुरा ते ॥२॥ संवत्सरादगिरोहादित्यब्रवीत्तस्मात्पुरा संवत्सरात्पृथिव्यै
 क्वातमपि रोहति वारेवृत् ७ हास्ये तृतीयं ब्रह्महत्याय प्रत्यगृह्णात्तत्स्वकृतमिच्छिम
 भयत्तस्मादाहिनाभिः भस्मादेवः स्वकृत इरिणे नायस्येद्वहत्यायै होय वर्णः स वन
 स्परतोनुपासीदस्ये ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रतिगृह्णीतेति तेऽमृदम्बरं कृणामहे
 कृष्णान् ॥३॥ परा भविष्यन्ती मन्यामहे ततो मा परा भमेस्यामन्नादो भूया ७
 स उत्तिष्ठानित्यब्रवीत्तस्मादावभनाद् कृष्णाणां भूया ७ स उत्तिष्ठन्नि वारे वृत् ७
 होयां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्स निर्यासोऽभयत्तस्मात्त्रिर्यासस्य नाशयं ब्रह्म
 हत्यायै होय वर्णोऽथो कलु य एव लोहितो यो वाऽऽवभनात्त्रिर्येवति तस्य
 नाशयम् ॥४॥ काममन्यस्य स क्षीय ७ मादमुपासीदस्ये ब्रह्महत्यायै तृतीयं
 प्रतिगृह्णीतेति ता अमृदम्बरं कृणामहा कृत्स्वियाप्रजां

मंशोधनम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रम्	पङ्क्ति.
उत्पत्त्याय	उत्पत्त्याय	११	४
रविश.	रविश.	१३	१०
न्यवता	न्यवता	२२	१६
त्वादातम	त्वाऽदातम	३०	३
द्विवृत्तिभि	द्विवृत्तिभि	३२	११
रथ	रथ	३३	५
अनर्थ	अनर्थम्	३४	१०
मान्	भार	३८	१
अस्य भाङ्	अस्य भाङ्	१११	४
नेदिट	नेदिष्ठम्	११०	२
रत्नक कु	रत्नककु-	११८	३
भवदास	भवदासि	१२८	२
ममुष्म	ममुष्मे	११०	४
चन०	चैन०	१२३	६
वेददृष्टावो	वेददृष्टावा	१२०	६
धाल	धाले	१५८	१
शर्या	शर्या	१६४	८

२०५७ ।

संशोधनम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रम्	महर्षि
१ स्वापा	स्वापा	१६५	१४
१ तस्य	तस्यै	१६६	१०
अशुद्धम्	आशुद्धम्	१६७	१८
५ ४ नथाऽऽ	४ नथाऽऽ	१६८	१८
१ म ।	१ मा ।।	१६९	१६
१ स्वा	१ स्वा	१७०	१
१ स्वा	१ स्वा	१७१	२
१ स्वा	१ स्वा	१७२	१
१ ४ स्वा	१ ४ स्वा	१७३	१
१ ४ ४ ४ स्वा	१ ४ ४ ४ स्वा	१७४	४

उत्तरखण्डम्

भाष्यम्

१ । ऋक्संहिता-भाष्यम्

॥ २ ॥

१-१

स चाग्निमीळ इत्यारभ्य यथा वाः सुमहामनीभ्यन्तोऽष्टकागदशमगहनधनुःपन्त्यध्यायेः
पञ्चाशीत्यनुवाकरीवधिकमद्वयमूक्तरीवधिकद्विमद्वयवारीवधिकारिभ्यश्चमद्वयव्याकाभिर्वाग्भि-
भ्योपेतः । तस्य च यन्धस्य कृत्स्नस्थाप्यः श्रान्तकर्मणोऽसामान्यविनियोगो मध्यजजपादौ
पूर्वमेवाभिहितः । विनियोगविनियोगस्तु तत्तत्कृतौ सूत्रकांशा प्रदर्शितः । स च त्रिविधः । मूक्त-
विनियोगस्तृचादिविनियोग एवैकस्याः श्रुतौ विनियोगमिति । तत्राग्निमीळ इति मूक्त-
प्रातरनुवाक-
आग्नेये कृतौ विनियुक्तम् । स विनियोग आश्वसाद्यजेन अनुधाध्यायस्य त्रयोदशत्याह सूत्रितः ।
अथा ना अरम इति वल्लग्निमीळऽग्नि कृतमिति । तत्र द्वितीयपादपहणास्मूक्तविनियोगः । मूक्त-
मूक्तपौ द्वितीय पादे आ० अ० ११ इति परिभाषितत्वात् । तस्मिन्मूक्ते प्रथमायाः श्रुतौ द्वितीय-
स्याः पञ्चमाश्रितौ म्रिष्टकृतौ याज्यान्वेन विनियोगः । स च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे सूत्रितः ।
साह्यान्विधा अभियुक्तोऽग्निमीळ पुरोहितमिति सथाज्ये (आ० अ० २-१) इति । तत्र कृत्स्नपाद-
पहणादृगित्यवगम्यते । श्रुतौ पादपहणे आ० अ० १-१ इति परिभाषितत्वात् । तथा सथाज्ये
इत्युक्ते सौविष्टकृती प्रतीयाद् आ० अ० ११ इति परिभाषितत्वात् म्रिष्टकृत्यस्य म्रिष्टकृत्यमिति श्रुतः ।
तत्रापि द्वितीयमन्त्रस्तेनोदाहृतमवाध्याज्यास्त्वम् । यद्यपि साह्यान्वित्यनया पुरोऽनुवाक्यस्यैव
देवतायाः अनुस्मरणस्यः संस्कारः म्रिष्टकृत्यापि याज्यानुवाक्ययोः समुच्चयो द्वादशोऽध्याये
चतुर्थपादे मीमांसितः । पुरोऽनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता । विकल्प्यान्यतरांश्च
देवतायाः प्रकाशनात् ॥ पुरोवाचः समाम्यानाद् यजनाच्च समुच्चयः ॥ देवताप्रकाशनकार्यस्यै-
कवाद्युरमयोपया विकल्पस्तथकयुरमगतयोरेतयोर्विति चेन्नमयम् । पुरोऽनुवाक्येति समाम्याया
चत्तरकालीनयाज्यामन्त्रेणानुपपत्तः । किञ्च पुरोऽनुवाक्यमनूय याज्यया जुहोतीति प्रत्यक्ष-
वचनेन देवतोपलक्षणहविः प्रदानकार्यं भेदोक्तपुरस्मर साहस्यं विधीयते । तस्मान्त्वमुच्यते इति ।

एतच्चाग्निमित्वादिमूक्त नवर्चम् । (अग्नि नव मधुच्छन्दा बधामित्र इत्यनुकर्मणिकाया-
मुक्तत्वात् । विबामित्रपुत्रो मधुच्छन्दोनामकस्तस्य मूक्तस्य इत्युत्त्वान्तरीय श्रुतिः ।) श्रुप गता-
विति धातुः । सवधातुभ्य इत् ३० ४ ११६ इतीत् । इगुपधात्कन्तु ३० ४-१-७ । येनप्राप्त्यथ
तपोऽनुतिष्ठतः पुरुषान्स्वयंभूयंदेपुत्यः प्राप्नोत् । तथाच भूयते । अत्रान्द्र व वृशीमपस्वमजान्जका
स्वयमन्वभ्यानर्षन्तद्वययोऽभवाकृतिः त० आ० २-६ । तथातोन्द्रियस्य वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण
प्रथमतो दशनाद्विष्यमित्याभिप्रेत्य स्मर्यते । युगान्तेऽन्तर्हिमान्वेदान्तेऽन्तर्हिमान्स्मर्यते । अग्नि-
सपसा पृथमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ॥ इति । श्रुत्यादिज्ञानाभावे प्रत्यवायः स्मर्यते । अविदिन्वा श्रुतिं
छन्दो देवतं योगमेव च । योऽध्यापयेज्यपेद्वाऽपि पापंयाज्जायत तु मः ॥ श्रुतिच्छन्दोदेवतानि

भाक्षजाधं स्वराद्यापि । अविदित्रा प्रयुज्जानो मन्त्रकाटक उच्यते ॥ इति । वेदविधिश्च स्मर्यते
स्वरो यथोऽक्षरं मात्रा विनिर्गोऽप्य एव च । मन्त्रं जित्वा मन्त्राग्नेः वेदोऽन्यं पदे पदे ॥ इति ।
अग्निमित्रादिभ्यश्च ऋग्वेदोऽनुक्रमिकायां यत्पुनः नोक्तं तथापि अग्निमात्रायां यत्पुनः ।
आदौ गायत्रं प्राग्विरत्यस्तुकादु' अनु० १० १४ इति । हिरण्यस्तूप अविर्वर्षा मन्त्राणां
वैश्वदेवेन तत् प्राचीनेषु मन्त्रेषु सामान्येन गायत्रं ह्यन्तु इत्यर्थः । पुरुषस्य वापमन्त्रं चारियन्
माक्षद्वाक्यकादन्तु इत्युच्यते तत्वारण्यकादन्तु समाध्यायते । (पे० ब्रा० २-४) आद्यमन्त्र
इ वा पुन ह्यन्तुर्वापि वापान्त्रमन्त्र इति । अथवा योऽमानाग्निमन्त्रापन्त्राच्छ्रद्धाद्वक्त्वाच्छ्रद्धः ।
तच्च तन्निरीया । तं० म० ५ १-११ । आमनन्ति । प्रजापतिरग्निमन्त्रानुत्त । स कुर्याद्विभूतानिष्ठम् ।
त देवा विभूतानो नोपायन् । न ह्यन्तोभिराग्नामं ह्यद्वि-चोपायन् । तच्छ्रद्धां ह्यन्तुस्त्वमिति ।
यद्वाऽप्यभ्युक्तं चारियन्तुमाच्छ्रद्धाद्वर्ततेति च्यन्द । नद्वि ह्यन्तोऽपानिष्ठमग्नात्तम् । त्वा० उ० १ ४-२ ।
देवा च सृष्टोर्विभूतानो विद्या प्राविष्टान्ते ह्यन्ताभिराग्नाममाच्छ्रद्धाद्वर्ततेभिराच्छ्रद्धाद्व-
मन्त्राद्वर्तमानं ह्यन्तुस्त्वमिति । तथा योऽनानाधोऽपानिष्ठानुनिष्ठाना देवशब्द इत्येतदाग्नात्तम् ।
' देवा च सोऽभ्युक्तिं तद्वानां शब्दम्' (तं० ब्रा० २-२-६ ६ इति । अतो श्रीः पतीति देवः । मन्त्राणां
याप्यत इत्यर्थः । अग्निमन्त्रमुक्तं स्वरूपमानं वाग्निदत्त । तथा आनुक्रमिकायां मुक्तम्-मगद्वि-
दित्राग्नेयमेन्द्राद् अनु० १०-१२ इति । तस्य सूक्तस्य प्रथमांशुं भगवान् वेदपुरुष आह ।

अग्निनामकं देवमीळ (स्त्री)मि । ईडं मुनी इति धातु । इकारस्य ङकारो
बहुतायेनमप्रदायप्राप्तः । तथा च यत्पते । अग्नेऽप्यस्य इकारस्य ङकारं बहुता जगु । अग्ने-
ऽप्यस्य इकारस्य ङकारं च यथाक्रमम् । इति । मन्त्रस्य होत्रा प्रयोऽप्यन्वातु अह होता स्त्रीमीति
लभ्यते । कीदृशमस्मिन् । यज्ञस्य पुरोहितम् । यथा राजः पुरोहितस्तदभीष्टं तत्पादयति
तथाग्निरपि यज्ञमप्यर्पितं हामं यथादयति । यद्वा यज्ञस्य मन्त्राभ्यां पूवभागे आहवनीयकपेणा-
व स्थानम् । पुन कीदृशम् । देव दानादिगुणयुक्तम् । पुनः कीदृशम् । होताऽमृत्विजम् । देवानां
यज्ञं होतृनामकं अग्निनाग्निरेव । तथा च यदन पे० ब्रा० १-१४ । अग्निं देवानां होतृति । पुनरपि
कीदृशम् । रक्षयानमम् । वासकस्य यज्ञो रक्षयानां निधयेन धारयितारम् । पोषयितारं वा ।
अत्राग्निशब्दस्य वाक्का बहुधा निधयनं दशयति नि० ७ १४ । अघाताऽनुक्रम्यामोऽग्निः
पृथिवीस्थानमर्त्तं प्रथमं क्वात्वाऽप्यामोऽग्निः कम्मादप्रकीर्णव्ययं यज्ञं प्रयोयतेऽङ्गं नयति
तत्तममानोऽङ्गापना भवतीति स्वीत्वाहीविर्त्तं क्रापयति न स्वेहयति त्रिम्य आक्यातेभ्या जायते
इति वाक्पुर्वादिनादकाद्व्याहृता नीलाम्ब तत्स्वेनेरकारमादने गकारमनक्तं वां दृष्टेर्वा नीः परस्त-
स्यवा भवन्त्यग्निमीळ इति । अन्वायमथ । सामान्येन सर्वदेवतानां लक्षणास्वाभिहितत्वाद्
नन्तरं यत् । प्रतिपदं विगोषजं यत्तत्तन्माकाद्विज्ञानमनोऽनुक्रमेण यपयामः । तत्र पृथिवीस्थाने
स्थितोऽग्निः प्रथमं ज्वाल्यायते । कम्माद्वृत्तिनिमित्तादग्निहृतेन देवताभिधीयत इति
प्रथम्याप्रकीर्तिन्यादिकमुत्तरम् । देवमेकमथ स्वेदं तपनीत्यपशी । इदमेकमग्निशब्दस्य
प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा च भाक्षजात्तरम् । अग्निर्देवानां सेवामीरिति । एतदेवाभि-
प्रेत्य बहुधा मन्त्रभाषणे आमनन्ति । अग्निमुक्ते प्रथमो देवतानामिति मन्त्रः
(पे० ब्रा० १ ४ । अग्निव देवानामेवम् इति भाक्षजात्तरम् (पे० ब्रा० १-१ । तथा तन्नि-

रीयाध्याममर्हन्ति (तं० आ० २-४-३-३) अग्निश्च प्रथमो देवतानामिति मन्त्रः । अग्निश्चमो देवतानामिति च । वाजसनेयिनस्त्वेवमामनन्ति । स वा एषोऽयं देवतानामजायत तस्मादग्निर्नामिति । यज्ञेऽग्निहोत्रादिपशुसोपरोपेयश्च पूर्वदिग्बन्धादवनीयदेशे प्रति गार्हपत्यात्प्रणीयत इति द्वितीय प्रवृत्तिनिमित्तम् । सञ्जममानः सञ्जक स्वयमेव प्रहोभवज्ज्ञ स्वकीयशरीरं नयति काष्ठदोहे हविष्याकं च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् । स्थूलहीननामकस्य मह्यः पुणो निरुक्तकारः कश्चिद्वक्रोपक इत्याग्निशब्दं निर्यात् । तत्र न जोषयतीत्युक्तं न स्नेहयति किन्तु काष्ठादिकं रुजयतीत्युक्तं भवति । शाकपूणिनामको निरुक्तकारो धानुत्रयादग्निशब्दं निर्यात्ति मन्त्यते । इत इण् गताकिति धानु । अतोऽङ्गु व्याकृञ्जस्यकारास्तिगतिरिति धानुः । इधो इह भस्मोक्ता इति धानुः । नीनो गीज प्रापक इति धानुः । अग्निशब्दो अकारगकारनिशब्दानेपेक्षमात्रे पतिधातोस्तदकादवनशब्दादकारमादन । अर्नाकधातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते । यद्वा इतिधातुनिष्पन्नाहधराब्दाहकारमादन । नीरिति नयतिधातुः । स च इम्यो भूत्वा परो भवति । ततो धानुत्रयं मिलित्वाग्निशब्दो भवति । यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमङ्गं नयति काष्ठदोहे हविष्याकं च प्रेरयतीति समुदायाधः । तस्याग्निशब्दाध्यस्य देवताविज्ञेयस्य प्राधान्येन स्तुतिद्वयकार्येणाग्निमीळ इत्युक्तं भवतीति । तामेनामृच यास्क एवं व्याख्यातवान् । अग्निमीळऽग्निशब्दामीळित्वेपेक्षमाकर्मा पूताकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञस्य देवो दानाद्वा वीपनाद्वा द्योमनाद्वा धूम्यानो भवतीति वा यो देवः सा देवता होतार इति तद्दोहेत-न्योर्गोवाभः । रजधत्तमं रमणीयानो धनानां दानुत्तमम् ति० ४-१५ इति । अस्यायमर्थः । इतिधातोः स्तुत्यधत्त्वं प्राप्तम् । धानुनामनेकार्थस्यभितिन्यायमाश्रित्य याज्ञात्येपेक्षयापूजा अप्यग्नो-चितत्वात्तद्व्यतया व्याख्याता । पुरोहितशब्दो द्वितीयोऽध्याय ति० २-१३) यद्वापि शान्तनवे पुरोहित इत्येतामृचमुदाहृत्य पुर एतं दधतीति व्याख्यातः । तन्निरीयाश्च पुरोहिते स्वधमानस्य पञ्चनुष्ठानं विधाय तत्फलन्येन पुर एतं दधत इत्यामनन्ति तं० मः २-१-१-६ । देवशब्दो दानदीप-नयोत्तमानामन्यतममधमाशब्दे । यज्ञस्य दाता दीपयिता योतायतायमाग्निरित्युक्तं भवति । वीप-नयात्तनयोक्ताय वेऽप्यास्ति धानुमेतः । यद्यप्यग्निः पृथिवीस्थानस्तथापि देवान्प्रति हविषहनाय सुस्थानो भवति । देवशब्दवताशब्दयोः पयायन्वान्मन्त्रप्रतिपाद्या कार्ष्णिदग्निर्निर्यात्तिरिक्ता देवता मान्वेपणीया । होतृशब्दस्य कृपतिधातोस्तदव्यत्येन देवानामाहोतारमिति । अर्थावाभनाम-कन्तु मुनिजुहानिधातारहस्यो होतृशब्द इति मन्त्यते । अतश्च होतृत्वं होमाधिकरणान्येन प्रकृतम् । रजशब्दो द्वितीयाध्याये (ति० २-१० मर्धमयानिष्पृष्टविशनी धननामस्तु पटितः । रमणीयत्वा-द्वक्तव्यम् । दधतिधातुश्च दानाधदातीति । तदिदं निरुक्तकारस्य यास्कस्य मन्त्रव्याख्यानम् । अथ व्याकरणप्रक्रियोज्यते । अग्निधातोर्गन्धधाद् अङ्ग नलोपश्च (उ० ४-५१) इत्योकारादिकम्पूत्रेण निप्रत्ययः । इतिस्वानुमागतेन प्राप्तस्य नकारस्य लापश्च भवति । अङ्गति स्वग गच्छति इतिर्नुमित्यभिः । तत्र धातोः (पा० १-१-१६२) इत्यकार उदात्तः । आधुदात्तश्च पा० ३-१-३ इति प्रत्ययगत इकारोऽप्युदात्तः । अनुदात्तं पदमेकवचनम् पा० ३-१-१०५ इति द्वयोरन्यतर-मुदात्तमवशेऽन्तरस्यानुदात्तत्वं प्रसम् । तत्र धातुस्वरे प्रथमतोऽवस्थिते सति पञ्चदुर्पदिश्यमानः

प्रत्ययस्वरौऽवशिष्यते । सति शिष्टः स्वरौ बलीयान्, पा० का० ६-१-१५३ इति हि व्यायः । ततो-
ऽन्तोदात्तमग्निप्रातिपदिकम् । अनुदात्तौ सुप्यनौ पा० ३-१-४ इत्यमिन्त्येतद्दिनीयेकद्वयमनुदात्तम् ।
तस्यामि पूर्वः (पा० ६-१-६०७) इति यत्पूर्वरूपं तदुदात्तम् । एकादेश उदात्तानोदात्तः (पा० ८-२-५)
इति सूत्रितम् । अग्निशब्दो धातुजन्येतिमतेनेषं प्रक्रिया सर्वापि दृष्ट्वा । मतद्वयं यास्कैकं
प्रदर्शितम् । नामान्याम्यातज्ञानोति शाकटायनो नेदकसमयश्च । न सर्वांश्चोति गार्ग्यो व्याकरणानां
शेके नि० ११२ । इति । गार्ग्यस्य मतेऽग्निशब्दस्यास्वरादप्रातिपदिकत्वात्क्रियोऽस्त उदात्तः
(कि० १-१) इत्यन्तोदात्तत्वम् । पूर्वोक्तेष्वग्नीरित्यादिनिवचनेषु प्रकृतिप्रत्ययशेषप्रक्रिया यथो-
चित कल्पनीया । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह । अथ निर्वचनं तद्यपि वदतु स्वरभेदकारी समर्थो
प्रादेशिकेन गुणोदात्तित्वौ व्याप्तां तथा तानि निर्भूयात् । अथान्वित्वेऽर्धेऽप्रादेशिके शिकारिऽर्थान्वयः
परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामान्येनार्थवत्त्वात् सामान्येऽप्यज्ञातत्वात्सामान्यास्तिभूयात् त्वेव न
निर्भूयात् नि० १ इति । अप्यायमथ । तत्र निवचनीयपदसमूहस्यैवैवस्यादिवदेषु
पूर्वोक्तरीत्या स्वरभेदकारी समर्थो व्याकरणानिर्दो व्याप्ताम् । स्वर उदात्तादि । भेदकारी
निप्रत्ययार्थः । किञ्च तौ स्वरभेदकारी प्रादेशिकेन गुणोदात्तित्वौ व्याप्ताम् । शब्दस्यैकदेश-
पूर्वोक्तोऽपिधातु प्रत्ययः । तत्र भवो गुणो यतिरूपोऽर्थः । तेनान्वितौ । ताम्यारज्यादीनि
पदानि तथा व्याकरणानुसारेण निर्भूयात् । तच्च निवचनमस्माभिः प्रदर्शितम् । अथ पूर्वोक्त-
यत्नज्ञानेन कश्चिन्मतेन विवक्षितोऽर्थो नान्वितस्तस्मिन्मतेऽनुगतो न भवेत् । तस्यैव व्याख्यानम-
प्रादेशिके शिकार इति । अपनयनादिकप, क्रियाविशेषो शिकारः । स च प्रदेशेनाग्निरर्णक-
देशेनात्र नाभिधीयत इत्यप्रादेशिकः । एव सति स, पुमानर्थमित्यः स्वविवक्षितेऽर्थे नियतो
नियन्तवान् । माक्षगानुसारेण वा देवतास्मरतिनेष्वन्वेन योजयितुं वा सनिवन्धः । तदानीं
स पुमान् केनचिद्वृत्तिसामान्येन स्वविवाहितमथ परीक्षेत । तस्मिन्मते योजयेत् । वृत्ति-
क्रिया । तत्रोक्त सामान्यं सादृश्यम् । अस्माभिश्चापनयनादिरूपं क्रियान्वयामास्यमुपजी-
व्यावर्णी-व्यावर्णी योजितं । तदिदं साम्प्रदायिकमते निवचनम् । अथानाद्योविरक्तमस्यास्तिवर्णकं ।
अज्ञोपनशब्दस्यादौ निषेधाधिकमकाररूपमज्ञं विद्यते । अग्निशब्दस्याप्यादावकारोऽस्ति ।
तदिदमज्ञस्यास्यम् । शाकट्यान्तु यत्साम्प्रदायिकं तेन । अथगकाराग्निशब्दयोवकारवर्णान् साम्प्रदायिकम् ।
समर्थपि निवचनं न त्याज्यमिति । ईदृ इत्येतत्पदं ह्यस्ममप्यनुदात्तम् । निदृष्टलिकः (पा०
८-१-२८) इति अतिइत्यादिनिगन्त्यान्परस्येक इत्यस्य तिङन्तस्य निघातविधानात् । पदद्वय-
संहिताकामे शोकारस्य धातुगतस्योदात्तानुदात्तस्य स्वरितः पा० ८-४-६६ । इति स्वरितस्यम् ।
तस्मादुच्चभाविन एकारस्य निहप्रत्ययस्यैकस्य स्वरितान्वेदितस्यासनुदात्तानाम् पा० १२-३६
इत्येकस्यैव प्रत्ययनामक भवति । पुराणोऽन्तोदात्तः । अथ पुरोमव त० मः १-३२ इत्यत्र
तद्यथाज्ञातत्वात् । पुरोधरावरणागम्यं पुरोधरावरणम्, पा० ५३-३६ । इति पूर्वशब्दादुच्चप्रत्ययः
पुरादेशश्च । ततोऽत्र प्रत्ययस्वरः । आसो निषायां दृष्टानेहिः (पा० ७४-४२) इति आदेशे सति
प्रत्ययस्वरगान्तोदात्तो हितशब्दोऽस्ति । तत्र सामान्यान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन सम्पुर्णं
मुल्लघाय० (पा० ६-२-२) इत्यादिकं अन्ययपक्षदप्रकृतस्वरन्वम् । यद्वा पुरोऽप्ययम् पा० ६-४-६७
इति गतिमज्ज्ञायां गतिरन्तरः, पा० ६-२-४६ इति पूर्वपदप्रकृतस्वरन्वम् । तत आकार

१.१.२]

अव्ययसिद्धि-भाष्यम्

५

उदात्तः । अवशिष्टानामनुदात्तस्वरितप्रत्ययः । पूर्ववदृष्ट्याः । आद्याक्षरस्य संहितायां प्रत्यय-
प्राप्तौ उदात्तस्वरितपरस्य स्वकारः । पा० १-२-४० । इत्यतिनीचोऽनुदात्तः । यद्यपि
एदकाने हितशब्दान्नगलस्वरकारस्य स्वरितत्वं दुस्यभमुदात्तपरम्भाभावान् । मात्रा हस्यस्ता-
वद्वयहान्तरमिति । पा० १-२-१ । प्रतिसृष्ट्याभ्येऽव्ययानविधानात् । अतएव तैत्तिरीया अनु-
दात्तमेवाधीयते । तथापि यथा सन्धीयमानानामनेकाभवतां स्वरः । उपरिदृष्टस्तथा
त्रिधाऽक्षराणामवयवे । पा० ३-३-५ । इति प्रतिसृष्ट्याभ्येऽभिदेशादितिर्माहः । यतथा-
व० । पा० ३-३-६० । इत्यादिना यतनेनहप्रत्यये सन्त्यन्तोदात्तो यज्ञशब्दः । विभक्त-
सुप्स्वरेणानुदात्तत्वे सति पश्चात्स्वरितत्वम् । देवशब्दः पञ्चायजन्तः । स च पितृस्वरेण
प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वान्तोदात्तः । अतिवक्तृशब्दः कृतौ यजतीति विषये सन्त्युच्चि-
धक० । पा० ३-२-५६ । इति निपातितः । गतिकारकोपपदान्कृतः । पा० ६-२-६३० ।
इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । विभक्तिसुवरः । पूर्ववत् । होतृशब्दस्त्वन्प्रत्य-
याम्तः । निस्स्वरेणानुदात्तः । स्वस्मिन्प्रत्ययी पूर्ववत् । रजशब्दो नक्षत्रस्यमानि-
स्यस्तस्य फि० २-३ । इत्यानुदात्तः । तथाचाक्रायते स्मन् घातेति । रताति यथा-
तीति विषयः । समामन्वाद्स्तोदात्तो रत्नशब्दः । यद्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिसुवरः । तस्यप्रत्य-
यस्य पितृस्वरेणानुदात्तत्वे सति स्वरितप्रतिचनौ । संहितायामाद्यक्षरस्य प्रत्ययो द्वितीया-
क्षरस्य स्वकारस्यम् । देवावतार आद्याया अक्षोऽप्यत्र प्रपञ्चितः । विज्ञातं वेदताम्भीर्यमथ
सङ्घातपञ्च वरायते ॥१॥

आग्नेयसूक्तस्य द्वितीयाद्युच्यते । अवमानि । पूर्वभि पुरातनभृत्वाङ्गप्रभृतिभिश्च विभि-
रीक्यः । स्तुत्या नूतनकन्दानोत्तमस्यमाभिरपि स्तुत्याः । सोऽति स्तुतः । सजिह्व यज्ञ देवान्क-
विभञ्ज आ यजति । यज्ञ प्रापय इति धातुः । आग्रहन्विद्यथः । पूर्वभिरत्यत्र बहुल
शब्दासि । पा० ७-१-१० । इति भिन्न ०मदेशाभावः । पुत्र पय मय पूर्वो इति
धातुः । पूर्वतिधातारप्रत्यय सौवार्दिकः । इन्द्रप्रत्ययान्तः अपिधक्यः । अत्यन्धक० । पा०
४-१-११४ । इति निपातनाहपृथग्गुणाभावः । किञ्चन्यया चात्र ज्ञयः । तौ शब्दौ
निस्स्वरेणानुदात्तौ । ईदृशशब्दस्य शयप्रत्ययान्तत्वात् निस्स्वरितम् । पा० ६-१-१२६
इति स्वरिते शेषानुदात्तत्वे च प्राप्तौ तदपवाद्वेनेद्वन्द्व० । पा० ६-१-२६४ । इत्यादिना
आद्युदात्तत्वम् । तत्रस्य नू स्तपत्तनपञ्चाश्र । पा० वा ५-४-३० । इति धातिकन तत्रस्य नू
इत्यादेशस्तनप्रत्ययश्च महाधातिक विहितः । ततो निस्स्वरेणानुदात्तः । अवशिष्टस्वरा
अग्न्यादिषु नूतनान्तेषु पूर्ववदुच्येयाः । उत्तरशब्दो यद्यपि विकल्पार्थं प्रसिद्धस्तथापि
निपातत्वेनात्रेकायत्वादीविन्येनात्र समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः । उच्चावचान्दधु निपतस्तोति
निपातत्वम् । तर्हि निपाता आद्युदात्ताः फि० ४-१२ । इत्युकारस्योदात्तः प्राप्त इति
वेद्यः । प्रातःशब्दवन्तोदात्तत्वात् यथा प्रातःशब्दोऽन्तोदात्तत्वेन स्वरादिषु परित-
एवमुत्तरशब्दस्यापि पाठो द्रष्टव्यः । स्वरादेराकृतिगणत्वान् । यद्वा एवमादीनामन्तः । फि०
४-१४ । इत्यन्तोदात्तः । स इत्यत्र पितृस्वरः । देवशब्दः पूर्ववत् । देवानित्यस्य नकारस्य
संहितायां दीर्घादिति० । पा० ८-३-६ । इति सूत्रम् । अत्रानुनासिकः० । पा० ८-३-२ । इत्यनुदुत्तौ

आतोऽटि निन्यम् (पा० ८-३-३ इत्याकार मानुर्नासिकः । भोभगो० पा० ८-३-१७) इति रोषकारः । स च लोपः शाकल्यस्य (पा० ८-३-१६) इति सुष्यते । सम्वासिद्धत्वात् पुनः सन्धिकारम् । आहो निपातत्वादागुदात्तम् । इदमो हप्रत्यये सति निष्पन्नत्वादुद्देश्ये प्रत्ययस्वरः । बहुलिङ्गालोऽर्थ इन्द्रस्यो लट् । तत्र स्वप्रत्ययगतस्य सकारस्य लोपोऽपि इन्द्रसः । बहो लटि सिक्कदुन्यम्० पा० ३-१-३४ इति सिक्कप्रत्ययः । सेतोऽडाटौ (पा० ३-४-६४) इत्यङागमश्च । ततो वक्तव्येति सम्यचने । तस्य सिद्धन्तत्वात्तथातः । सीदताम्बराः पूषवन् ॥२॥

(आध्याय तृतीयर्था प्रथमान्यभागस्यानुवाक्या मृत्तमला तृतीया । तं तृतीयासृष्टमाह । योऽयं होत्रा मृत्योर्ऽग्निमन्तनाग्निना निमज्जभूतेन यजमानो रसि धनमभतेत् । प्राप्नोति । कीदृश रसिम् । दिवर्निवे पाषमव । प्रतिदिमं पुष्यमाहूतया बद्धमानमेव । ननु कदाचिदपि लोपमाणम् । यणमम् । इनादिना यशोयुक्तम् । वीरवत्तमम् । आतिशयेन पुत्रभृत्यादिवीरपुरुषोऽनेनम् । सति हि धनं पुण्या सङ्गच्छन्तं रसिणश्चो मर्धमिन्यादिधननामसु निघः ५-१०) पठितः । मत्र फिटम्बरा । आभोनेवातालटि व्यत्ययेन निघः । इत्यञ लोपः० (पा० ३-४-५०) लोकार्त्वात् । सेतोऽडाटौ पा० ३-४-६४ । इत्यङागमः । ततोऽभवदिति भवति । तस्य निघात् । घञस्तत्त्वात् योषशब्द आगुदात्तः । पूषवन्त्य निपातहरेऽप्येवमादीनामन्त (कि० ४-१४ इत्यन्तोदात्तम् । वकारास्तादृशस्यास्परस्या सप्तम्या सुषां सप्तक (पा० ७-१-०६) इत्यादिना गेभावे सति सायेकाच० (पा० ६-१-१६८) इत्यादिना आहर्द्वयदादि० पा० ६-१-१७१ इत्यादिना वा तस्योदात्तम् । निघात्तत्त्वयोः (पा० ८-१-४) इति द्विभावे मृत्युत्तरभागस्यानुदात्तं च (पा० ८-१-३) इत्यनुदात्तम् । यणा स्यान्नाति विग्रह मन्थय आदिभ्याऽञ पा० ५-२-१-७, इत्यञप्रत्ययः । विश्वं इत्यन्येन चार्चित्वा मध्योदात्तम् । फिटम्बरेणास्मादात्ताद्वीरशब्दादुत्तरयोऽनुसमयोः पिस्वाधनुदात्तम् । इत्यनुदात्तम्० (पा० ६-१-१७६) इति तु न । सायकमान्तत्वात् । न गोभन् पा० ६-१-१८२) इति प्रतिपक्षः ॥३॥

आभिप्यवपड्डम्ब मध्यवतिपुक्पयसु तृतीयमवने मन्त्रावदणस्याग्नें यं यज्ञमत्यादिको वकल्पिकाऽनुकल्पन्तः । एतच्च सप्तमाध्यायं पृष्ठसु इत्यादिष्वङ्गं सूत्रितम् । अग्निं चो वृचन्तमग्नें च यज्ञमध्वरम् । आः ७-८ इति । तस्मिन्नुच वा प्रथमा सा सूक्ने चतुर्थी । तामेतां चतुर्थीमृचमाह । हे अग्ने त्वं यज्ञं विधत्तं स्वामिं दिक्षु परिभू परिणः प्राप्तवानसि । स इत् । स एव यज्ञा देवेषु कृतिं प्रतेतुं स्वगं गच्छति । प्राच्यादिक्नुदिमस्तेष्वहयनीयमाजोतीय गः हवन्त्यान्तोधीयस्यान्यग्निर्वास्त । परिशुद्धेन होत्रिणादिधिप्ययज्वातिविधित्वा । कीदृशं यज्ञम् । अञ्जम् । हिमार्हितम् । न हिमिना सवत्तः पालितं यज्ञं राज्ञ्यादयो हिमिन् प्रभवन्ति । अग्निशब्दस्य चाधिकमाभिव्यक्ताद्युदात्तम् । न विद्यते चतरोऽनेति बहुमीदी नजमुन्याम् (पा० ६-२-१७२) इत्यन्तोदात्तम् । विश्वं इत्यत्र तमिन्नः प्रत्ययस्वरन्तं चाधित्वा पूर्वस्वरस्य सति (पा० ६-१-१६३) इत्युदात्तम् । परिभूरितमत्राप्यप्यपदप्रकृतिस्वरस्ये प्राप्ते नदपवादत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृति-

१-१-७]

अथर्वहिता-भाष्यम्

७

स्वरन्वम् । अतीति निहन्तस्य यद्वृत्ताश्रित्यम् परं ८-६६ इति निघाता-
भाषः ॥४॥

पञ्चमीमृचमाह । अथमग्निशब्दोऽन्वेदयहविर्भोजिभिः महागमत् । अस्मिन्पक्षे समागच्छतु ।
कीदृशोऽग्निः । होता । कामनिष्पादकः । कविकृतु । कविशब्दोऽयं कान्तवचनो न तु मेधावि-
नाम । कृतुः प्रज्ञानस्य कर्मणा वा नाम । तत्र कान्तप्रज्ञः कान्तकर्मो वा । सत्यः । अमृत-
रहितः । कलमवश्य प्रयच्छतोऽयम् । चित्रश्रवस्तम । भूयत इति भवः कीर्तिः । अतिशयेन
विविधकीर्तियुक्तः । कविकर्तुश्चित्रश्रवस्तम इत्यत्रोभयत्र बहुव्रीहिर्वाच्यपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सत्य
साधु सत्यः । सत्यादशपदे (पा० ५-४-६६) इत्यग्रास्तादासा इत्यन्तर्निपातितः । सोऽहन्तस्य
गच्छन्निविशकस्य कश्चाभावा उकारलापदान्दस्य । ततो ह्यगमादिति भवति । स्पष्टमन्यतु ॥५॥

प्रथमाष्टकस्य प्रथमाध्याये प्रथमो वक्ता ।

अग्नेयमुक्तं पष्ठामृचमाह । अङ्गस्यभिमुखीकरणार्थो निपातः । अङ्गाग्ने हे अग्ने त्वं
दाधुर्वे हविर्दलवने कजमात्ताय तन्वास्त्वय यद्वत् विष्णुप्रजापशुरूप कल्याणं कविर्वाप्तं तद्वत्
तवत् । तथैव । युष्महेतुर्गति शेषः । हे अङ्गिराऽगम । एतच्च स्वयं न त्वय विस्वादीऽहन्तः ।
यजमानस्य विस्वादिष्यत्पत्नी सत्यामुत्तरकृत्वनुष्ठानेनानेनैव युक्तं भवति । भद्रशब्दार्थं वात्स्याय-
नितः समासमन्वितः । यद्वे पुरुषस्य विस्वतद्वत् गृह्णा भद्रं प्रजा भद्रं पशवो भद्रमिति । अङ्ग-
शब्दस्य निपातत्वेऽपि आभ्यासिस्वादिन्तोदात्तत्वम् । दाधन्वादान् (पा० ६-१-१०) इति
सूत्रेण दाधुर्दले इति धातोः कतुप्रत्ययो निपातितः । तत्र प्रथम्यवरः । आभन्वि-
तस्य अग्निशब्दस्य पदान्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वे न शङ्कोयम् । ऽअपादादी (पा० ८-१-१८)
इति परद्वयत्वान् । तत्र वाचिकमाद्युदात्तत्वमेव । भद्रशब्दस्य नञ्विषयत्वेन आद्यु-
दात्तप्रत्ययकार्षि भद्रि कल्याण इति धातोर्कारि रकप्रत्ययेन निपातनादन्तोदात्तत्वम् ।
अहिसन्वाक्ये वस्तुशब्दप्रथमाश्रित्यान्वयविहन्तः (पा० ८-१-३०) इति निघाते प्रतिविष्टे
स्वप्रत्ययसूत्रेण मन्त्रिणिन्तेन कविर्वाप्तमष्टम् उपान्वयोदात्तः । तत्रैवैव युष्मद्व्य-
दोहमि (पा० ६-१-२१६) इत्याद्युदात्तत्वम् । अङ्गिरा अङ्गाराः (जि० ३-१७) इति
मातृकः । एतर्ग्ययोऽपि प्रजापतिदुहितृध्वानोपाख्याने समासमन्वित (पे० भा० ३-३४) येऽङ्गारा
आभन्तेऽङ्गिरसोऽभर्त्तन्ति । तस्मादङ्गिरानामकमुनिकारणत्वाद्ङ्गाररूपस्याग्नेरङ्गिरस्त्वम् । अत्र
पदान्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वम् ॥६॥

अतनोयोमप्रणयने उष स्वाग्ने इत्यादिकोऽनुवचनीयस्तृचः । एतच्च आङ्गो (पे० भा०
६-३०) समाकालम् उष स्वाग्ने दिवेदिं उपप्रियं वनिप्रलमिति तिजर्ध-
काङ्क्षान्वाहति । तस्मिन्पक्षे वा प्रथमा सा सूक्त सप्तमी । तामेतां सप्तमीमृचमाह । हे अग्ने
अयमनुष्ठातारो दिवेदिं प्रसिद्धिं दोषावस्ता राज्रावहनि च धिया बुद्ध्या नमो भरन्तो
नमस्कारं सत्पादयन्त उष समीपे त्वमसि । त्वामागच्छामः । उषशब्दस्य निपातरुवरः ।
स्वामी द्वितीयायाः (पा० ८-१-२३) इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्तत्वादेव । दोषाशब्दो
रात्रिवाची । वस्तारित्यहवाची । इन्द्रसमासे वातकौजपादिस्वादाद्युदात्तः । सावेकाव (पा०
६-१-१६८) इति त्रियो विभक्तिकृदात्ता । नम इति निपातः । भरन्त इत्यत्र शपः पित्वाच्छतु-

तस्मादध्यातुकानुदासत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते । इममोन्त्यद्वेदन्ता मसिः (पा० ७-१-४६) इत्यादेशो निघातम् ॥५॥

अष्टमीमृचमाह । पूर्वमन्त्र त्वामुपम इत्यग्निमुद्दिग्योक्तम् । कीदृश त्वाम् । राजन्तं दीप्यमानम् । अध्वराणां राज्ञस्य हविष्यारहितानां यज्ञानां गोपं यज्ञकम् । अतस्य सत्यस्यावर्ण-भारिवनः कमफलस्य दीर्घाच्च दीनः पुनरेव भृश वा बालकम् । आहुत्याभारमग्निं दृष्ट्वा शास्त्रप्रतिपदं कमफलं स्मरते । स्य इमं स्वकायं गृहे यज्ञशाखायां हविर्भिवर्धमानम् । राजन्तं यधमानमित्यग्नोभयत्र पूर्ववदानुस्वरं शिष्यते । दीर्घाच्चब्दस्याभ्यस्तानामादिः (पा० ६-१-१०६) इत्याद्युदासत्वम् । दमशब्दो वृषादित्वादाद्युदासः ॥५॥

नवमीमृचमाह । हे अरज स त्वं नोऽस्मद्व्य मृषायन गोभनप्राप्तियुक्तो भव । तथा नोऽस्माकं स्वस्तये विनाशराहित्याय स्वस्वस्य समवेता भव । तत्रोभयत्र दृष्टान्तः । यथा मूनं पुत्राय पिता सुप्रापः प्रापेण समवेतो भवति तद्वत् । अस्मद्व्यद्वेदशस्य न इत्येतस्यानुदासं स्वस्वः (पा० ८-१-१८) इत्यनुदासम् । कादवाऽनुदासाः (कि० ४-१६) इतीवशब्दोऽनुदासः । इति निमित्तमस्यैव पूर्वपदप्रदानस्वरस्य च वक्तव्यम् (पा० वा० २-१-४) इति समस्तः पितृवशब्दो मध्यादासः । शाभनमृषायन एत्येति बहुवचो नम गुण्याम् (पा० ६-२-१७२) इत्यन्तोदासत्वम् । स्वस्वद्वेस्यत्र पदात्परस्य नाम्नोति न निघातः । तस्मादध्यातुकानुदासत्वे सति धातुस्वरशेषः ॥६॥

इति प्रथमस्य प्रथमे द्वितीया वराः ।

॥ २ ॥

१०२

अग्निमीळ इत्यादिमुक्तमग्निहोमस्य प्रातरनुवाकं यथा विनियुक्तं तथा वायवा वागीत्यादय-भ्यां प्रठगायत्रं विनियुक्ता । तद्यद् विन्यसे । शम्भुं किं देवतास्मरणरूपं सम्कारकर्म किं वाऽदृष्टकल प्रदानकर्मस्यैव पूर्वपदं अग्निनिः सत्रयामास्य (पृ० मी० २-१-१३-२६) ॥ स्तुतशब्दोऽस्तु सम्कारो याज्यावहवर्तामिधानत्वात् ॥१॥ आर्च्यं स्तुवते पृच्छं स्तुवते प्रठं वासति निष्केशस्य वासतीति श्रूयते । तत्र स्तुतिः शम्भुं च गुणनिष्कृष्टार्चिभधानम् । इन्द्रस्य तु श्रीयोऽस्य प्रवोर्चामित्यत्र (ऋ० ६-३२-१) दृष्टत्वात् । ए० सति याज्याभ्याग्नेन गुणित्या देवताया अर्चिप्रायस्त्वेन स्तुतशब्दोः सम्काररूपस्यमभ्युपेयम् । याज्यायास्तीद्रूपस्य दशमाध्यायस्य अनुवाकं दृष्टाध्यायेन निर्वर्तितम् । नदृश्यापि । तुयम् प्रदानकर्मस्य व्यावर्तयति ॥ मिद्वान्ती तं पञ्च दूषयति । अर्थेन त्वपकृत्येत देवतानाम्नेषोदनायस्य गुणभूतत्वाद् इति ॥२॥ तुयम्देन सम्कारस्य वासति । सम्कारपक्षे प्रवोदेनवशेन मन्त्र स्वस्थानादपकृत्येत । कुतः । मन्त्रगतं देवतावाचकं याद्विन्द्रादि नामास्ति तच्चोदनेया मन्त्ररूपया प्रतिपाद्यस्य देवतारूपस्यायस्य गुणभूतम् । तस्माद्यत्र प्रदानभूतदेवता-र्तिस्त तत्र गुणभूतो मन्त्रा जेतव्यः । तद्यथा । सोहेन्द्रपहमसिधार्कभस्वा गृह (ऋ० ७-२२-१०) इत्यर्थं प्रगाथ आरुनेतः । स चेन्द्रं प्रकाशयति न तु सोहेन्द्रम् । ततो यत्रेन्द्र

कर्म तत्रायं प्रगाथोऽप्यर्थोऽर्थः । तथा सति कर्मसंविधी बाध्यताम् ॥ तदेतस्मिन्नान्ति-
नानिहितं कृष्णं कृष्णं समाधत्त ।

वशाच्च वशा गुणार्थं स्यादिति ॥३॥ वाच्यः प्रगाथस्यान्यत्र नयनं वारयति । मन्त्रे
यदेतद्दिन्द्रशब्दाभिधानं तदेतन्महत्त्वगुणोपलक्षणं स्यात् । यथा सा वा एवा सर्वदेवत्या
यद्वा वशा बाधयामास्यते (तै० ब्र० ३-४-३-२) इत्यत्राजावशाच्चन्द्रेण चोदिते कर्मणि
जाग्राच्चन्द्रेण केचलेन युक्ता निगमा वशात्त्वगुणमप्युपलक्षणं तद्वत् । तन्मात्रमहत्त्वगुणयुक्ते
चोदिते कर्मणि निर्गुणेन्द्रशब्देनाभिधानमविरुद्धम् । लोकेऽपि महारात्रे केवलराजशब्द-
प्रयोगमपि पश्यामः ॥ तदेतन्समाधानं सिद्धान्ती कृष्यति ।

न धृतिसमवायिन्वादिति ॥४॥ यदुक्तं वशान्वयेन राजन्यायेन वाच्यं महत्त्वेन्द्रो देवता
युज्यते इति । तत्र । देवतान्वयं तद्वत्तद्धृतिसमवायित्वात् । मोहेन्द्रो यत्र इत्यत्र सात्य
देवता वा० ४-२-३४ । इत्यस्मिन्नर्थे मोहेन्द्राद् वाच्यं वा० ४-२-३६ इति मोहेन्द्रशब्दादप्युपलक्ष्यो
विहितः । तन्मात्रमोहेन्द्र एव देवता न त्विन्द्रः ॥ विपक्षे वाचकमाह ।

गुणध्यानार्थक इति ॥५॥ यदीन्द्रो देवता स्यात्तदानीमीन्द्रो यत्र इत्येतावन्वाधायां यतो मोहेन्द्र
इति महत्त्वगुणोऽन्तर्यकः स्यात् । चकारः पृथगेतुना समुच्चयार्थः ॥ इत्यन्तरमाह ।

तथा वाजपुरोरुचोरिति ॥६॥ इन्द्रमोहेन्द्रयोर्देवतयोर्भेदे तथा महत्त्वगुणः स्वार्थकस्तथा
वाजपुरोऽनुवाक्ययोर्भेदोऽप्यस्मिन्नेव पक्षे उपपद्यते । इन्द्र एवार्थः । वा० श्री० १-६ इत्यादिके
इन्द्रस्य वाजपुरोऽनुवाक्ये । महो इन्द्रो य ओजसा । वा० श्री० १-६ इत्यादिके मोहेन्द्रस्य ॥
पूर्वपक्षयोक्ते वशादृष्टान्ते वैयर्थ्यमाह ।

वशायामर्थसमवायादिति ॥७॥ वा वशा विधिवक्त्ये धृता तस्या एव निगमेषु जाग्राच्चन्द्रेण
व्यवहारो न विरुद्धः । जागन्मन्त्रज्ञान्मन्त्रार्थस्य वशायां समवेतत्वात् । तत्त्व प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।
इन्द्रमोहेन्द्रयोस्तु भेद उपपादितः । तस्माद्विषयो दृष्टान्तः । एवं संस्कारपक्षे प्रगाथस्येन्द्र-
कर्मवप्यर्थप्रसङ्गात्तद्वारयितुं स्तोत्रशस्त्रयो प्रधानकर्मत्वमिति सिद्धान्तितो मतम् ॥ पुनरपि
पूर्वपक्षी तदेतन्मतं निराचये ।

यत्रेति बाध्यत्वात् स्यादिति ॥८॥ वाच्यः सिद्धान्तिसमस्याकृत्यर्थः । यत्रेन्द्रं कर्म तत्र
प्रगाथो जेतव्य इत्यर्थमेव पक्षः स्यात् । कुतः । बाध्यत्वात् । ऐन्द्रो मन्त्र इन्द्रं प्रकटयितुं
समर्थ इत्यर्थवान् स्यात् । मोहेन्द्रं तु प्रकटयितुमसमर्थत्वादानयकं प्रगाथस्य प्रयोजनं ।
तन्मात्रेवताप्रकाशनरूपसंस्कारकर्मत्वमेव स्तोत्रशस्त्रयोरुक्तमिति स्थितः पूर्वपक्षः ॥ अथ
सिद्धान्तमाह ।

(अपि वा धृतिसंयोगान् प्रकरणे स्तौतिषांस्ती क्रियोऽस्ति विदध्यातामिति ॥९॥ अपि
वेत्यनेन संस्कारकर्मत्वं व्याचक्षते । स्तौतिषांस्तुः संमतिषांस्तुः स्येतादुभात्रपि स्वप्रकरण
एव कस्याचित्कस्याया उत्पत्तिं विदध्याताम् । कुतः । धृतिसंयोगात् । तयोर्धृत्योर्वाच्योऽर्थः
धृतिरित्युच्यते । तन्मयोः प्रधानकर्मत्वे निश्चयः । तथाहि गुणिनमुपसर्जनीकृत्य तच्चिदानां
गुणानां प्राधान्येन कर्मन स्तुतिः । नो देवदत्तः स यजुर्वाभिज्ञ इत्युक्ते सर्वं जनाः स्तुतिमक-
रन्ति । गुणस्योपसर्जनत्वे तु न स्तुतिः प्रणीयते । यजुर्वाभिज्ञस्तमाकारयेत्युक्ते स्तुति

न सम्बन्धे किन्वाङ्गानप्राधान्यमेव बुध्यन्ते । एवं मन्त्रेष्वपि या देवता तेषामीदृशैर्गुणैरुपेतेति गुणप्राधान्यविवक्षायां मुख्यः स्तोत्रिधात्वर्थो विधीयते । स्वल्पज्ञे तु येषामीदृशगुणयुक्ता तेषां देवतेति देवतास्मरणस्य प्राधान्यादियं स्तुतिर्न स्यात् । ततः श्रुतिवशादेति प्रधानकर्मणी । तथा सति देवताप्रकाशने तात्पर्याभावादेन्द्रोऽपि पराधः स्वप्रकरव्याप्ते मोहद्वकर्मण्येवावतिष्ठते । यदि देवतास्मरणरूपं दृष्टं प्रयोजनं न सम्भवेत् तर्हि दृष्टमस्तु ॥ प्रधानकर्मत्वे हेत्वन्तरमाह ।

शब्दपृथक्-वाच्येति ॥१०॥ द्वादशाग्निहोमस्य स्तोत्राणि द्वादश शब्दास्तीत्यत्र द्वादशशब्देन स्तोत्राणां पृथक्त्वमवगम्यते । देवताप्रकाशनपक्षे सर्वेषां मन्त्रसङ्घे कृतस्य प्रकाशनस्यैकमेव द्वादशान्वसङ्ख्या न स्यात् । प्रधानकर्मणां स्वात्मस्वात्पृष्ठस्तोत्रादिनामकानां भिन्नत्वाद्विद्वत्त्व सङ्ख्यापपद्यते । एवं शब्दशब्दोऽपि योज्यम् ॥ विपक्षे वाचकमाह ।

अतर्कः च तद्वचनमिति ॥११॥ अग्निस्तुति भ्रूयते आग्नेया प्रहा भवन्तीति । तत्रैव पुनरप्यन्यदुच्यते । आग्नेयोषु स्तुयते । आग्नेयीः शंसतीति । स्वल्पज्ञे तद्वचनमन्तर्गहं स्यात् । षोडशप्राज्ञेषु स्तोत्राक्षमन्त्रप्राग्नेयपहानुसारेण देवतापरम्योऽहं सत्याग्नेयत्वमिदं । प्रधान-कर्मन्त्रपक्षे तु देवताप्रकाशनरूपस्याभावेनोद्भावादाशरणेयमन्त्रान्तरविधिबचनमन्तर्गहं वाच्येति ॥ पुनरपि हेत्वन्तरमाह ।

अन्यथार्थः प्रतीयत इति ॥१२॥ सम्बद्धं वै स्तोत्रशब्दे इति द्वाभ्यामम् । सम्बन्धश्च द्वयोर्भवति न त्येकस्य । तस्मात् स्तोत्रशब्दत्रयोरप्यभेदः प्रतीयते । स च संस्कारपक्षे न सम्भवति । देवता-प्रकाशनरूपस्याभ्यर्थकत्वात् । प्रधानकर्मत्वपक्षे तु स्तोत्रकर्म शस्त्रकर्म चेत्यभेद उपपद्यते । यद्यपि पृष्ठं स्तुतौ शत्रु स्तुतौ इत्येकार्थो घातृ तथापि प्रतिगीतमन्त्रमाध्यं स्तोत्रम् । अर्पितगीतमन्त्र साध्यं शस्त्रमिति तयोर्विभक्तं ॥ हेत्वन्तरमाह ।

अभिधानञ्च कर्मदादिति ॥१३॥ यथा प्रधानकर्मोऽग्नहोत्रं बुद्धीतीति द्वितीयाभ्यर्थोऽनेनाभिहितं तथा प्रथमं शंसतीत्यभिधीयते । अतस्तत्सादृश्यात् प्रधानकर्मत्वम् ॥ हेत्वन्तरमाह ।

फलानिवृत्तश्च ति ॥१४॥ स्तुतस्य स्तुतमसि (तं स० ३-२-४-१) इति स्तोत्रानुमन्त्रणमात्राय वाक्येणैव स्तोत्रफलमवगम्यते । इन्द्रियावन्तो वनामहे पुत्रीमहि प्रजामिवमिति तं स० ३-२-४-२ । न तु देवताप्रयुक्त फलमाकाङ्क्षम् । अतो न देवतासंस्कारः । किन्तु प्रधानकर्मणोऽति स्थितम् । अनेन निष्पादेन फलं विकृतिरुद्भावात् । संस्कारपक्षे तु फलं विकृतिरुद्भावात् देवतास्तर-मस्ति तत्र तद्वचकं परमहनीयं स्यात् । तस्मा मृदिति प्रधानकर्मत्वमुक्तम् । एतच्च वक्ष्यमाणायै सूत्रिनम् । प्रहाणां देवतान्वयत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वाश्रयिकाः स्यात् जै० १०-४-४६) इति । अत्र संप्रहर्षाङ्गी—

प्रथमं शंसतीत्यादौ गुणतोऽत प्रधानता ।

इष्टा देवस्तुतिस्तेन गुणता स्तोत्रशब्दयोः ॥

स्तुत्यपत्वे स्तोत्रिशब्दोऽर्थान्वोः श्रुतिार्थवाचनम् ।

तेनादृष्टमुपेयापि प्राधान्यं श्रुत्ये मत्तम् ॥ इति । जै० न्या० २-१५ ।

अग्निहोत्रे सत्यार्पिते सूर्योदयात् पूर्वं प्रेषितो होता प्रातरनुष्ठाकमनुष्ठायात् । एतच्चेतरेभ्य-माह्वये प्रेषितम् । देवेभ्यः प्रातराविभ्यो होतरनुष्ठादित्याह्वयार्थः (जै० ब्रा० २-१६) इत्यर्थः

मावाणम् । तस्मिन् प्रान्तरनुवाकेऽग्निमीळ इत्यादि सूक्तमन्तर्भूतम् । तच्च व्याख्यातम् । प्रातःसवने
 वैश्वदेवप्रहारादूर्ध्वं प्रउग्रास्तत्र होत्रा शम्भनीयम् । तच्च शस्त्रं वायवायाहीत्यादिसप्तनृचात्मकम् ।
 एतच्च ब्राह्मणे ग्रहोक्तम्० (ऐ० ब्रा० ३-१ इत्यादिखण्डे प्रपञ्चितम् । तथा पञ्चमाध्याये स्तोत्रमय
 शास्त्राद्० आ० अ० ५-१०) इति खण्डे सूत्रितम् । अग्रयमनुकर्मणिका । वायो वायव्येन्द्रवायव-
 मैत्रावरुणास्तृचाः, आश्विना द्वादशार्श्वेन्द्वैश्वदेवसारस्वतास्तृचा मृषेताः प्रउगदेवताः अनु०
 १-१ इति । अस्मायमर्थः । वायवायाहीत्यादिकं नवचं सूक्तम् । आश्वि नवेत्यतो मवशाब्दानुवृत्तेः ।
 तत्राद्यस्तृचो वायुदेवताकः । द्वितीय इन्द्रवायुदेवताकः । तृतीयो मित्रावरुणदेवताकः । आश्विनेत्या-
 दिकं द्वादशचं सूक्तम् । तत्राद्यस्तृच आश्विनः । द्वितीय ऐन्द्रः । तृतीयो वैश्वदेवः । चतुर्यः सारस्वतः ।
 तेषु तृचेषु प्रतिपाद्या वाय्वादयः परस्परव्यन्ताः सप्तसङ्ख्याकाः प्रउग्रास्तत्रस्य देवता इति ।
 मधुच्छन्दसोऽनुवर्तनात् स एवभिः । तथैवानुवृत्त्या गायत्र्येन्द्रः । वायव्ये तृचे प्रथमा ग्रहस्येन्द्र-
 वायव्यैका पुरोऽनुवाक्या । एतच्च ब्राह्मणे समाज्ञातम् । वायव्या पूर्वा पुरोऽनुवाक्येन्द्र-
 वायव्युत्तरा ऐ० ब्रा० २-२६ इति । तथा सूत्रितम् । वायवा याहि दर्शतेन्द्रवायु इमे एता इत्यनु-
 वाक्ये (आ० अ० ६-५) इति ।

॥ २ ॥

१०२

वायव्ये तृचे प्रथमा सूचमाह । हे दर्शत दर्शनीय वायो कर्मार्थतस्मिन्नायाहि आगच्छ ।
 स्वधर्मिणे सोमा अरंकृताः । आश्विनादिर्मन्त्रकारोऽनङ्कारः । तेषाम् । तान् सोमान् । यद्वा
 तेषामेकदेशमित्यध्याहारः । याहि । स्वकीयं भागं पिबेत्पथः । तस्यागार्थं हवमस्मदीयमाह्वानं
 भूधि शृणु । अत्र यात्कः । वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरंकृता अक्षरकृतास्तोषी पिब
 शृणु मो ज्ञानम् । नि० १०-२ इति । दशतेत्यत्र भृशृहृदि० (उ० ३-११० इत्यादिमुखं वा अतस्प्रत्यय
 श्रीणादिकः । चित्वादस्तोदासत्त्वामस्त्रितानुदात्तत्वम् । अतिस्तुष्टु० (उ० १-१४५) इत्यादिना
 मन्त्रप्रत्ययान्तस्य सोमशब्दस्य नित्यस्वरः । अलमित्यत्र छान्दसो रेफादेशः । अरंकृतशब्दे
 समासस्तोदात्तत्वं वाचित्वाऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तौ भूष्णेऽनम् (पा० १-४-६४) इत्यल-
 शब्दस्य गतिसंज्ञायो गतिकारकः । पा० ६-२-१३६ इत्यादिना ह्रस्वपदप्रकृतिस्वरस्ये प्राप्ते
 तदपवादत्वेन गतिरमन्तरः (पा० ६-२-४६) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । निपातत्वादपराशब्द
 आद्युदात्तः । याहीत्यत्र पिबादेशाभावाच्चान्दसः । भूधीत्यत्र भृशृणुषु० (पा० ६-४-१०२) इत्यादिना
 हेधिभावः । सिक्न्तादुत्तरस्य निघातो नास्ति । तेर्हपिक्त्वे (पा० ३-४-८७) इति
 पिक्त्वनिषेधादनुदात्ते निघातिने प्रत्ययस्वरः । हवमित्यत्र हवतिघातोर्बहुलं छन्दसि (पा०
 ६-१-३६) इति सम्प्रसारणे सत्युकारान्तत्वाद्दोरपु (पा० ६-३-५७) इत्यपप्रत्ययः । तस्य

विश्राद्धमुदात्ते सति धातुस्वरः सिध्यते । सर्वाङ्गतायां ध्रुवीत्यस्यास्यैवामपि दृश्यते । (पा० ६-३-१३०) इति दीर्घः ॥१॥

द्वितीयाश्रयमाह । हे वायो जरितार स्तोतार अस्तिवचमानास्त्वामण्ड स्वामभिसदयो-
रुधभिराज्यपठगादिशस्त्रजरन्ते । स्तुवन्ति । कीदृशाः । सुतसोमाः । अभिपुतेन सोमेनोपेता ।
आहविद् । आह-शब्द पूर्वनाडा निष्पाद्योऽस्तोमादिकृतौ वैदिकव्यवहारेण प्रसिद्धः । मन्त्र-
भित्ता इत्यर्थः । अर्चतिगायतोत्यादिषु ध्रुवध्वजैरिद्यत्स्वचरितकर्मसु धातुषु जरते इत्यति । निघ०
३-१४ इति पठितम् । स्तुतेरप्यर्चनाविभोक्तवादीचित्तेनात्र स्तुत्यर्थो जरतिधातुः । आह-शब्दस्य
सर्वाङ्गतायां निपातस्य च पा० ६-३-१३६ इति दीर्घः । सुतसोमा इत्यत्र बहुमीहित्वात् पूषपद-
प्रकृतिसम्बरः । आहविद् इत्यत्र समाससम्बरं बाधित्वा तत्पुरुषे गुण्यार्थः । (पा० ६-३-३) इत्यादिना
द्वितीयाप्यपदप्रकृतिसम्बरे प्राप्त तदपवादत्वेन गतिकारकोपपदात्कृत पा० ६-३-१३६ इति कृदुभय-
पदप्रकृतिसम्बरः ॥२॥

तृतीयाश्रयमाह । हे वायो तव येना वाक् सोमपीतये सोमपानार्थं दातुये दाधार्त्तं दत्तवन्तं
यजमानं जिगाति । गच्छति । हे यजमान त्वया दत्तं सोमं पास्वामीत्येवं वायुमेतं इत्यर्थः ।
कीदृशी येन । प्रपृच्छती । प्रकवणं सोमसम्पत्क कुवती । सोमगुणं वर्णयन्तीत्यर्थः । उरुषी ।
उरुन् बहुन् यजमानान् गच्छन्ती । ये ये सोमयाजिनस्तान् सपाम्यर्णयन्तीत्यर्थः । प्रपृच्छतीत्यत्र
शानुन्मुमा० पा० ६-१-१७३ इति हीबुदात्तः । ग्लोकोऽपरेत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाकनामसु गणौ
येना प्राः निघ० १-११ इति पठितम् । वसतेऽयत्त इत्यादिषु द्वारिवशाधिकशतसङ्ख्येयु गतिकर्मसु
गार्ति जिगाति निघ० ० १४ इति पठितम् । दातुये इत्यत्र गत्यर्थकर्मणि पा० २-३-१२ इति
धनुषी । उरुषीत्यत्र गीरादित्वेन कीचि कृते प्रत्ययस्वरः । सोमपीतये इत्यत्र बहुमीहित्वाभावेऽपि
अप्यपदेन पूर्वपदप्रकृतिसम्बरः ॥३॥

चन्द्रवायवे नृषे प्रथमाश्रयमाह । एतस्या श्वेन चन्द्रवासवयो हे द्वितीयपुरोऽमुषाक्यारूपेण
विनेषाविनियोगः पूर्वमेवोक्तः । हे इन्द्रवायु भवदधर्ममे सोमाः सुताः । अभिपुताः । तस्माद्युषो
प्रयोभिरन्नेरन्मन्मन् दातव्यः सहोपागतम् । आत्मन्ममीपं प्रत्यागच्छतम् । हि यस्माद्विन्द्वः
सोमा वा युषामुशान्ति । कामयन्ते । तस्माद्वागमनमुचितम् । इन्द्रवायुचन्द्रस्यामिप्रताप-
दातव्यम् । प्रीत्यर्पित भोक्तृनिति प्रयाग्यन्तानि । प्रोषणातोऽरन्तर्भावितायपथादृष्टान्प्रत्यये
न्यति निष्करः । गमिषामोलोक्ष मध्यमपुरुषाद्वचने बहुलं छन्दसि (पा० २-४-७३ इति शपो
सुकि सप्तपनुदात्तोपदेशः पा० ६-४-३०) इत्यादिना मकारलोपः । ततो गतमिति भवति । उन्वो
स्तेन इति वातोऽन्द्रविद्यात् उ० १-१२ इत्युन्प्रत्ययः । आचक्षरस्येकारदेशः । तत् इन्दु-
शब्दस्य निष्करः । सोमरसस्य दत्तत्वात् कृतं सम्भवति । युष्मच्छब्दादेशस्य वामित्येकस्यानु-
वाते सर्वसंवादादौ पा० ८-१-१८ इत्यनुदात्तः । उरुन्तीत्यस्य निघाते हि च (पा० ०-६-३४)
इति सुमेय प्रतीकत्वं सति प्रत्ययस्वरः । हिशब्दस्य निपातस्वरः ॥४॥

द्वितीयाश्रयमाह । अत्र चकारेणान्यः समुधीयते । सर्वाङ्गित्वाद्वायुपुत्रेव । हे वायो
त्वामिन्द्वं युषामुमौ सुतानामभिपुतान्सोमान् चेतयः । जागोष । यद्वा । अभिपुतानां सोमानां
विभोवामत्यव्याहारः । कीदृशी युषाव । वाजिनीयम् । वाजिनीशब्दो यत्पुत्रोनामस्य प्रसिद्ध-

स्तथाप्यग्रासम्भवाच्च गृहणे । वाज्रोऽहम् । तयस्वो हविःसन्ततावस्ति सा वाजिनो ।
तस्यां वसत इति तौ वाजिनोऽसु । आसन्निव्रतस्वाऽनुदात्तः । तौ नधाविधौ युवां दवत्तिप्रमुप
समोप आयातम् । आगच्छतम् । परिहृणतिसहस्र्याकेषु क्षिप्रनामउ नु मधु दवद् । निघ०
२-१५ । इति पठितम् । तत्र फिटस्वरः ॥४॥

प्रथमस्य प्रथमे तृतीयो वर्गः ।

जेन्द्रवायवे नृवे तृतीयाभृषमाह । हे वायो त्वमिन्द्रश्च उच्यतेः सोमाभिपत्य कुक्षी यजमानस्य
निष्कृतं संस्कृतं संस्कृतारं वा सोममुपायानम् । आगच्छतम् । नरा हे नरी पुङ्गवी पौरुषेण
सामर्थ्यनोपेतौ । युवयोरागतयोश्च सतोर्धियाऽमुना कमखा मधु त्वरथा सम्भकारः सत्यनुच्यते ।
धृत्वा सत्यम् । वायो इत्यप्यासन्निव्रतस्य च पा० ६-१-१६८ इति वार्तिकमाद्युदात्तत्वम् । इन्द्रश्चन्द्र
श्चन्द्रः ॥ उ० २-३१ । इत्यादिना रनृप्रत्ययान्तत्वेन निपातितो निनत्यादिनिच्यम् पा० ६-१-१६७
इत्याद्युदात्तः । अश्वश्चादयोऽनुदात्ताः फि० ४-१६ इत्यनुदात्तः । उच्यते इत्यत्र णतुम्भो
नयजादौ । पा० ६-१-१७३) इति विभक्त्युदात्तत्वम् । निरिष्येण ससिन्येतस्य स्थाने नि०
१२-७ इति वास्कः । कुक्ष्यश्च आदिकर्माणि तः । तस्मिन् प्रवृत्त इत्यर्थः । कुक्षि-
प्राप्तयः । पा० २-२-१८ । इति समानेऽप्यथपृषपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते याधधनकाजविश्रकाणाम्
। पा० ६-२-१४४ । इत्यन्तोदात्तः । गतिरनन्तरः (पा० ६-२-४६) इति तु निम्न उदात्तस्य न
भवति । तद्धि कर्मणि क्ते विहितम् । निष्करोतीति निष्कृदिति कियन्तध्याख्याने तु गतिकार-
कोपपदात्तम् पा० ६-२-१३६) इत्युकार उदात्तः स्यात् । धिया । सारिकाचन्तृतीयादिः०
पा० ६-१-१६८ । इति विभक्तिरुदात्ता । नरा । सुपी सुसुक् ० पा० ७-६-३६ इत्यादिना सम्बोधन-
द्विवचनस्य वार्तेशः । वदात्परस्वादामास्त्रतस्य च (पा० ८-१-१६) इत्याष्टमिको निपातः ॥६॥

मित्रं हुवे इति मैत्रावरुणस्य नृषो गवामपन आरम्भस्योर्ध्वं अनुविशेऽहनि प्रातःसवने मैत्रा-
वरुणस्य स्ताग्रिवः । तत्रैवामिप्यवयवोर्ध्वं विनियुक्तः । तथा याधलावनेन अनुविशे होताजनि-
पेत्यादिसवने मित्रं वयं हवामहे मित्रं हुवे पूतदत्तम् आ० श्रौ० ७-२) इत्यादि सूत्रितम् । तथा-
ऽभिप्लवपृष्टाहानीति सवने परिहृष्टानावापानुद्धृत्य मित्रं वयं हवामहे मित्रं हुवे पूतदत्तम्
(आ० श्रौ० ७-३) इति च ।

तस्य मैत्रावरुणस्य प्रथमायुक्माह । अहमस्मिन् कर्माणि हविःप्रदानाय पूतदत्तं पवित्र-
वयं मित्रं हुवे । तथा रिशाक्षं रिशानां हिंसकानामदसमन्तारं वरुणं हुवे । आहवामि ।
कीदृशौ मित्रावरुणौ । पूतमुदकमाहति भूमिं प्रापयति वा घ्राक्षयकम तां घृणाधौ घियं
साधन्ता साधयन्तौ कुवन्तौ । मित्रशब्दः पुंलिङ्गः प्रातिपदिकस्वरञ्जान्तोदात्तः । हुवे इति
हव्योर्बहुलं चन्दसि (पा० २-४-७३) इति शपो सुकि इः सम्प्रसारणम् । पा० ६-१-३०
इत्युनुदृणौ बहुलं चन्दसि (पा० ६-१-३४) इति सम्प्रसारण उवकादेशः । तिङ्कृतिकः
(पा० ८-१-२८) इति निपातः । पूतशब्दः प्रत्ययस्वरञ्जान्तोदात्तः । बहुमोर्हौ पूत-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । वरुणशब्दः कुवदारिभ्य उतन् उ० ३-५३ इत्युनन्प्रत्ययान्तो
निष्वादाद्युदात्तः । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः सत्रयः । इगुपधज्ञापीकरः कः पा० ३-६-१३५
इति कः । प्रत्ययस्वरञ्जोदात्तः । लाक्सीति रिशादा । तम् । सवदानुभवोऽहन् उ० ४-१६०)

इत्यष्टुन्प्रत्ययः । नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् । ह्रदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरेण स एवावशिष्यते ।
 शेषानघाते सन्त्येकारेण उदात्तेनोदात्तः पा० ८-२-५६ । इति सवर्णदीर्घोऽप्युदात्त एव । धीरित्यापः
 (निघ० २-१ इत्यादिर्वाङ्मते कर्मनामसु पठितः । प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः । घृतमश्रतीति घृताची ।
 ऋत्विग्दृक्० पा० ३-२-५६ इत्यादिना क्तिन्निदिताम्० पा० ६-४-२४) इति सकारलोपः ।
 अघतेओपमहक्यान्तम् पा० वा० ४-१-६ इति कौप् । अघः (पा० ६-४-१३८ इत्यकारलोपे
 चो० पा० ६-३-१३८) इति दीर्घत्वम् । पूतशब्दे ऋत्विग्यस्यानिमन्तस्य (कि० २-३ इत्याद्युदात्त
 बाधित्वा घृतादीनां च (कि० १-२३ इत्यस्योदात्तः । ममासस्य (पा० ६-६-२२३ इत्यन्तो-
 दात्तस्यापवादकं तत्पुण्यं मुख्यध० (पा० ६-२-२) इति पूर्वपदप्रकृतित्स्वरं बाधित्वा गतिकारकोप-
 पदत्वेन पा० ६-२-१३६ इति ह्रदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरेणोदात्तस्य घात्वकारस्य लोपे स्यानुदात्तस्य
 च यत्रोदात्तलोपः । पा० ६-१-६६१ इति कौप् उदात्तत्वं प्राप्त चो० (पा० ६-१-१०२) इति
 पूर्वपदात्तादात्तस्यम् । साधन्ता । राध साध सविद्धावित्यस्मादन्तर्भावितगणधालुः शत्रादेशे
 ण् न बाधित्वा व्यत्ययेन शपः । अनुपदशब्दादुपरि शनृप्ययस्य लभार्धधातुकानुदात्तत्वम् । द्वितीया-
 द्वित्वनस्य शपश्चानुदात्तो ह्यपिर्तो पा० ३-१-४ इत्यनुदात्तत्वं धाताः पा० ६-६-१६२ इति
 धातुस्यैव एव शिष्यते । उपोऽलुक्० पा० ७-१-३६ इत्यादिना विभक्त्यकारः ॥७॥

द्वितीयामृकमाह । हे मित्रावरुणी युवां क्रतु प्रवत्तमानमिमं सोमयागमाशाधे । आनशाधे ।
 व्यासवन्ती । केन निर्मितम् । जनेन । अथार्धभाविनया सत्येन कनेन । अस्मभ्यं कलं
 शानुमित्रम् । कीदृशो युवाम् । जनाकृषो । जन्मिन्मुदकनाम नि० २-३५, सत्त्वं वा यजं
 वा (नि० ४-१६ इति यास्कः । उद्कादीनामस्यतमस्य वद्धयितारी । अत एव जन्मशृणा ।
 उद्कादीन् शृण्वन्ती । कीदृशं क्रतुम् । बृहन्तम् । अर्जं ओषार्जं वार्तिप्रोदम् । जलशब्दो घृतादित्या-
 दन्तोदात्तः । मित्रावरुणावित्यत्र मित्रञ्च वरुणञ्चोति मित्रावरुणी । देवताद्वन्द्वं च पा० ६-३-२६
 इति एकपदप्रानकादयः । जलस्य वद्धयितारावित्यत्रऽन्तर्भावितगणधालुः क्विप् । अग्न्येषामपि
 ह्यग्नौ पा० ६-३-१३७ इति पूर्वपदस्य दीर्घः । जलशृणा । उपोऽलुक्० पा० ७-१-३६ इति
 हादयः । मित्रावरुणावित्याद्यामन्त्रितप्रथमं स्वस्वपृथपदान्परस्वाद्यामन्त्रितस्य च पा० ८-१-१६
 इत्याहमिको निधानः । ननु जनेनेत्येनस्य छवामन्त्रिते पराङ्मवत्स्वरे (पा० २-१-२) इति पराङ्ग-
 वद्भावेनामन्त्रितानुपवेशान्वादादित्येन पदादपरत्वेन वाऽहमिकनिधाताभावोदात्तमन्त्रितस्य च (पा०
 ६-१-१६८ इत्याद्युदात्तन भवितव्यमिति चेत् । न । पराङ्गवद्भावस्य छवामन्त्रितऽग्रवत्त्वेन पद-
 विधित्वान्न समर्थः पदविधिः पा० २-१-६ इति नियमात् । इह च जनेन मित्रावरुणावित्यनयोरा-
 शाधे इत्याक्यातेनेवात्मकेन परस्परमस्मा मध्यात् । यत्र पुनः परम्यरात्मकेन सामर्थ्ये तत्र पराङ्ग-
 वद्भावात्पादापराद्युदात्तत्वं भवत्येव । मरुतां पितृस्तस्यैव वृक्षामि (ते० स० ३-३-६-१ इति यथा ।
 सृष्टोर्कतिः उ० १-६४ इत्युत्तिप्रत्ययान्तत्वेन पृथिव्यै च पयस्यो मरुतो जाता ते० स० २-२-११-४
 इत्यादावन्तोदात्तोऽपि हि मरुद्वन्द्वो मरुतां पितः (ते० स० ३-३-८-६ इत्यत्र सामर्थ्या-
 त्पराङ्गवद्भावादेषाद्युदात्तो ज्ञातः । प्रकृते त्त्वेनेत्यस्यासामर्थ्येति न पराङ्गवद्भाव इति ।
 अताकृषर्गवित्यत्र द्वितीयामन्त्रितस्य निघाते कनेत्यं अमन्त्रितं पूर्वमाविद्यमानम् । पा० ८-१-७२
 इति प्रथमामन्त्रितेनाविद्यमानवद्भावितव्यमिति चेत् । अथ एव तस्याव्यवधायकत्वात्

इतेनेति प्रथमपदान्परत्वेनेव द्वितीयामन्त्रितं निहन्निव्यते । यथा इमं मे गङ्गे यमुने अ० स० १०-७५-५) इत्यादौ गङ्गे शब्दस्याविद्यमानवद्वावेऽपि तस्याव्यवधायकत्वादेव मे इत्येतेरेव पदमुपजीव्य यमुनेशब्दस्य निघातः । किञ्च प्रकृते मित्रावरुणाविन्यामन्त्रितं सामान्यवचनम् । तस्य विशेषणतया विशेषवचनमृतावृधार्थिति । अतो नामन्त्रितं सामानाधिकरणे सामान्यवचनम् । पर० ८-१-७३ । इति पूर्ववशाद्विद्यमानवद्वावर्तितवेधादपि निरन्तराद्यो द्वितीयस्य निघातः । नन्येवमपि ०अपादादौ (पा० ८-१-१८) इत्यनुवृत्तेश्चतावृधार्थस्य द्वितीयपादादित्वात् भवितव्यं निघातेन । अत एव हीमं मे गङ्गे यमुने अ० स० १०-७५-५ इत्यत्र शुतुद्रिपदस्य पदान्परस्यामन्त्रितस्यापि पादादित्वादेवातिघातादाद्युदात्तत्वं जातम् । तद्वदत्रापि भवितव्यं वक्तव्यो वा विशेष इति । उच्यते । मित्रावरुणौपदस्य सुशामन्त्रिते० । पा० २-१-२ इति पराङ्गवद्वायेन परानुपपेक्षादेव श्रुतावृधार्थित्वस्य न पादादित्वम् । शुतुद्रिपदमपि तद्वधमेव पूर्वस्य स्वरुचिपदस्य पराङ्गवद्वायेन न पादादित्वमिति सिद्धयेनेति चेत् । पराङ्गवद्वायेनावृत्तावृत्तमा-मन्त्रितं चाध्वन्यं प्रवृत्तं पदविधिः । आत्मन्तपोः सन्येव परस्परान्वये पराङ्गवद्वायेन भवितव्यम् । समधः पदविधिः (पा० २-१-१) इति नियमात् । शुतुद्रिस्वरुचिपदयोश्च न परस्परान्वयः किन्तु सवतेत्यनेनेत्यसामध्यांश्च पराङ्गवद्वायः । प्रकृते तु मित्रावरुणाश्रुतावृधार्थिति द्वयोःपि सामानाधिकरण्यात् परस्परान्वयादस्ति सामध्यामिति भवितव्यं पराङ्गवद्वायेन । यथा मरुतां पितः (सं० स० ३-३-६-१) इत्यत्रेति विशेषः । नन्वत एव तर्हि मित्रावरुणौपदस्य पराङ्गवद्वायेन पादादित्वाद् ०अपादादार्थिति (पा० ८-१-१८) पदुदासादामन्त्रितनिघातो न स्यादिति चेत् । एवं सुवन्तं पराङ्गमन्त्रितमाध्वन्यं यः स्वरः प्रवतते तत्र सुशामन्त्रिते० पा० २-१-२ इति पराङ्गवद्वायः । भवति चेद्विधं श्रुतावृधौपदनिघात इति तत्र पूर्वस्य पराङ्गवद्वायेनापादादित्वात्स प्रवतते । मित्रावरुणौपदनिघातस्तु पूर्वमेव पदमुपजीवति न परमामन्त्रितमिति न पराङ्गवद्वायः । ननु पराङ्गवद्वायवर्तिन्यातोऽपि पदविधिरिति श्रुतेनेत्यनेनासामध्यांस्ततः पदान्परस्य मित्रावरुणौपदस्य न स्यादिति चेत् न समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मददिषा वक्तव्या पा० वा० २-१-१ इति निघाते पदविधावपि समानवाक्यत्वमेव यथा न पराङ्गवद्भाववत्परस्परान्वयोऽपीत्यनम् । अतुम् । हनः कतुः (उ० १-७७) । प्रत्ययस्वरुचिदित्वात्तः । आशाये । आनयाये । इन्द्रमि सुहन्त-लिटः । पा० ३-४-६ इति वतमाने लिट् । नुडभावाद्यन्त्यः ॥८॥

तृतीयामृचमाह । मित्रावरुणावेतौ देवौ नोऽस्माकं दत्तं बलमपसं कर्म च दधाते पौनयनः । कीदृशौ । कवी । मेधाविनी । तुविजालौ । बहुतामुपकारकतया समुत्पन्नौ । उरुतया । बहुनिवासी विप्रो धीर इत्यादिषु चतुर्विधतिसङ्ख्याकेषु मेधाविनामसु कविर्जनीयो । निघ० ३-१५) इति पठितम् । उरुतुवीन्येतौ शब्दौ द्वापससु बहुतामसु पठितौ निघ० ३-१ । योजः पाज इत्यादिष्वष्टाविंशतिसङ्ख्याकेषु बलनामसु दत्तो वीज् निघ० ३-६) इति पठितम् । अपशशब्दः पशुशतिसङ्ख्याकेषु कमनामसु पठितः । निघ० २-१ । मित्रावरुणा । मित्रशब्दः प्रातिपदिकस्वरुचिनास्तोदात्तः । वरुणशब्दो नित्यस्वरुचायुदात्तः । इन्द्रं देवताद्वन्द्वे च (पा० ६-२-१४१) इत्युभावर्थाप्येते । तुविजालौ । बहुतामुपकारकतया तत्सम्बन्धित्वेन जानाविति षडोसमासे ऋषास्तोदात्तत्वम् । चतुर्थीसमासे हि के च (पा० ६-२-४५) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ।

उरुणां बहुनां क्षयावृत्त्ययौ । किं निवासगत्योरिति यातोः निवन्तस्मिन्निति शब्दः । आधिकरण्य
 एवम् (पा० ३-३-५६) इत्यन्तस्तत्त्वान्तत्वं चित् । पा० ६-१-१६३ इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते सप्तो निवासे
 पा० ६-१-२०६ इत्याद्युदात्तत्वं विहितम् । समासे तु समासेत्य । पा० ६-१-२२३ इत्यन्तोदात्तत्वं
 बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेश्च प्राप्तुत्तरपदाद्युदात्तत्वं यद्यपि बाधादिस्वरेश्चास्तोदात्तत्वं बाध्यते
 तथापि परादिगुणद्वयं बहुलम् । पा० ६-२-१६६ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यम् । एवम् ।
 दन्ततेजसाहकमनो बल । निष्वाद्याद्युदात्तः । आप्यते फलमनेनेत्यपः कर्म । आपः कर्मोक्त्याप्तो
 हस्तो नृद च । ३० ५-१०० इत्यसुखस्तस्यापसत्यारे इत्यादौ निष्वाद्याद्युदात्तस्याप्यपस्यश्च इत्याद्य
 व्यस्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥८॥

प्रथमस्य प्रथमे अनुपरो वगः ।

॥ ३ ॥

१ ३

आश्विनस्युपः प्रातरनुदात्तकृत्वाश्विने प्रती विनियुक्तः । तथा च सूत्रितम् । आश्विनस्य एवो
 ऽन्ताः प्रातर्गृहेति वनवाऽश्विना यन्वरोरिचः (आः श्रौ० ५-१६) इति ।

तत्र प्रथमाद्युपमाह । हे आश्विनो युवामिषो हविर्भक्तकाम्यजानि वनस्यतम् । इच्छितम् ।
 भुञ्जामिषमिषः । यद्यपि वनःतद्गोऽश्ववाची तथापीव इत्यनेन सह नास्ति पुनर्लक्ष्यदोषः ।
 इच्छामुःप्रसविषु प्रकृत्यात् । वनस्यमुपमाह । समूलकायं ककलीत्यादौ यथा पुनरुक्त्यभावात्तद्वत् ।
 कीदृशीरिच । यद्वरीः । यागानिष्पादिका । कीदृशाश्विनौ । द्रव्याणी । हविर्द्विधाव द्रव्ययो
 भावत्वां पाश्विभ्यामुपेतौ । शुभस्पती । शोभनस्य कर्मणः पालको । पुत्रभुजा । विस्तोषाभुजौ
 बहुभाजिनौ वा । आश्विना । आश्विनितस्य च पा० ६-१-१६८ इति वाटिकमाद्युदात्तत्वम् ।
 यद्वरीः । यागकरज्ञानामप्यकृत्यामर्गिद्वनर्त्तानिबन्धवापारे कर्तृत्वविवक्षया सुयजोर्द्विषु
 (पा० ३-२-१२३) इति दृनिष्ठान्ययः । वना र च (पा० ४-१-७) इति कीपु । तत्संक्रियोरनेन
 रेफारेण । प्रत्ययद्वयस्यानुदात्तौ सुप्पिनी (पा० ३-१-४) इत्यनुदात्तत्वाद्वाङ्मुन्दर एवाव-
 जिष्यते । इत्यस्यैव समाऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकान्तर एव सिध्यते । द्रवन्तौ धावन्तौ
 पाळो ययोम्यथोः सम्बोधनं द्रवत्वाद्धो इति । तन्वामन्त्रिताद्युदात्तत्वं न पुनराष्टमिको
 निघातः । अथाद्यादौ पा० ८-१-१८ इति प्रतिपद्यात् । इव इति पूर्वपदस्य सुवामन्त्रिते
 (पा० २-१-२) इति पराङ्गवद्भावन मित्रावस्थावृत्ताद्युदात्तवदपादादिस्वार्थित चेत् । न ।
 तत्र सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयात् । इह त्वयो द्रवत्वाद्धो इत्यस्याः सरन्वतिशु-
 रुद्रिपदवद्व्यामध्यं प्रयुज्यत्वात् । शुभ इति शुभ शुम्भ दीर्घावित्यस्य सप्तदादिस्वाभावे
 निवन्तस्य बहुपदकचनम् । वृद्धाः पतिपुत्रः (पा० ८-३-५३) इति विमर्जनीयस्य स्यम् ।
 सस्य पती इत्यामन्त्रिते परतः पराङ्गवद्भावाद्वाङ्मन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । न पुनराष्टमिको निघातः ।
 तस्मिन्कन्ये द्रवत्वाद्धो इति एवम्वाङ्मन्त्रितम्वाङ्मन्त्रितं पूर्वसिधमानवत् (पा० ८-१-७२)
 इत्यविद्यमानवद्भावेन पादादिस्वात् अथाद्यादौ पा० ८-१-१८ इति प्रतिपद्यात् । ननु मित्रावस्था-
 वृत्तावस्थावित्तव्यामन्त्रितं सामानाधिकरण्यं । पा० ८-१-७३ इत्यविद्यमानवद्भावेन पूर्वसिध-

व्यमिति चेत् । न । मित्रावस्थोपदं हि सामान्यवचनमिति युक्त्यस्तस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः ।
वत्त्वपाशोपदं तु न तथेति वैयर्थ्यात् । पुरुषुजौ । पुरु विस्तीर्णौ भुजौ यथोक्तौ । आत्मन्नित्रतायु-
दात्तत्वम् । सुपां सुलुक० पा० ७-१-३६ इति कोदेशः । पुरु बहु भुज्जाते इति वा । सनम्यत-
मित्यत्र चायेरन्ने इत्यक्ष (उ० ४-२०-२) इति वायु पूजानिष्ठाभनयोदित्यस्यानुपपत्त्यर्थ आकारस्य
इन्द्रे चानुकृष्टे नुडागमे च सोपो व्योर्विति (पा० ६-१-६६) इति वकारलोपे सनम्यन्दोऽकनामसु
पाठितः । सदात्मन इच्छतीति एव आत्मनः क्यव (पा० ३-१-८) । सनाद्यन्ताः० (पा०
३-१-३२) इति धातुस्वाहोऽगमज्जमादिवचनम् । क्यवः प्रत्ययस्वर्गयोदात्तत्वम् । शपेकोदेशे कृत्
एकोदेश उदात्तेनोदात्तः । पा० ८-२-४ इत्युदात्तः । उपधांस्यास्य सन्नाधधातुकानुदात्तत्वं
स्वरितत्वम् । न च सिक्कलिकः (पा० ८-१-२८) इति निघातः । पूर्वस्यामन्त्रितम्याविद्यमान-
वत्त्वात्पेन पदाधपरत्वात्पादादित्वाद्वा सदप्राप्तः ॥१॥

द्वितीयोपाध्वमाह । आधिना हे आधिनौ युवा गिरोऽध्वदीयाः स्तुतोधिवाधयुक्तया
शुद्धा भनतम् । मन्भगतम् । स्वीकृतम् । कीदृशाधिनी । पुम्समा । बहुकमांशी । र्वाद्वाति
सकृत्पाकेषु कमनामसु र्मः (निघ० २-१) इति पाठितम् । नरा । जेतागौ । धिज्या । धाव्य-
युक्तौ । बुद्धिमन्तौ वा । कीदृश्या धिया । तथोरया । गतियुक्तया । अप्रतिहतप्रसरयेत्यधः ।
आधिनेत्याद्यामन्त्रितवनुष्ठयस्य पाठिकमामन्त्रितायुदात्तत्वम् । पादादित्वाच्चाष्टमिको निघातः ।
पुम्ससत्तेत्यपि हि पादादिरेव । आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवत्तुः पा० ८-१-७२ इति पूर्वस्याविद्यमान-
वत्त्वात् । नामन्त्रिते समानाधिकरणम् । पा० ८-१-७६ इति पूर्वस्य सामान्यवचनत्वेनास्य विशेष-
वचनत्वेन नाधितमानवत्त्वमिति चेत् । न । आधिपदवत्पुरुषस्यैवदस्याध्यधिनोरिव रुद्ध्या
प्रयुज्यमानतया सामान्यवत्त्वात् । सामान्यवचनं नाविद्यमानवदित्युक्तं धातुपरस्य विशेषवचन-
त्वावगमात् । उभयोः सामान्यवचनत्वे पर्यायत्वेन पौनःपुन्यस्यैवहाप्रयोग इति चेत् । गुणाविशेष-
संकीर्तनवत्प्रसिद्धाभेकनामविशेषसम्बन्धसंकीर्तनस्यापि स्तुत्युपयोगेन सप्रयोजनत्वाच्चिप्रयोजन-
पुनर्वचनस्यैव पुनस्तत्त्वात् । आधिपुम्सस्यैवदयोरेकार्थवृत्तित्वेऽपि पर्यायत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तभेदा-
भावेनसामानाधिकरण्यात्पि नाविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेव द्वे कस्मिन्नर्थे
वृत्तिः सामानाधिकरण्यात् । आधिशब्दस्याध्वमव्यञ्जो निर्मिमे पुम्सस्यैवदस्य तु बहुकमस्यैवद
इति प्रवृत्तिनिमित्तभेद इति चेत् । न । तद्वि द्वयं व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रं न प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापि सामानाधिकरण्याभिधाने कृत्तमहीरुहशब्दयोरपि तथात्य-
प्रसङ्गः । अत एव हीरु रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रयसि माह विधृति एतानि ते अह्न्ये नामानि
(ति० सू० ७-१-६-८) इत्यत्र सहस्रतमोप्रशंसोपयोगित्वेनेडादिशब्दानामेतानि ते अह्न्ये नामानिति
वचनेन पर्यायशब्दात्मकैर्वाशिष्टनामस्यैवद्वनिबन्धनस्तुत्यधत्वेनेव सहप्रयोगः । स्तुत्युपयोगेनव
व्युत्पत्तिनिमित्तभेदविशेषावामपि पर्यायत्वेनासामानाधिकरण्यादेव नामन्त्रितं पा० ८-१-७३ ।
इति निषेधाभावादामन्त्रित पूर्वमविद्यमानवत्तु पा० ८-१-७२ इति पूर्वस्याविद्यमान-
वत्त्वात्सर्वथा पाठिकमायुदात्तत्वम् । सद्रूपकृतेऽपि । कृद्पूर्वात्परिटीर्तिभ्य ईरन् (उ० ४-३०)
इत्यत ईरित्व्युनुवृत्तौ बहुवचनादन्यत्रापोत्यनेन शु भु गताविति धातोरीरन्प्रत्यये कृते सति
नित्वाच्छवीरियाशब्द आनुदात्तः । विगेत्यत्र सावेकावः० (पा० ६-१-१६८) इति विभक्तिरुदात्ता ।

यतस्तस्मिन्वयं यथा पित्रात्सोमस्यमग्निश्चयनस्य सत्यावधानुक्त्या च यतः पञ्च सम्भक्तविति धातु-
दातृत्वमेव शिष्यते । न च तिङ्ङितिकः पा० ८-१-२८ इति निघातः । पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमान-
वस्त्वेन वादादित्यात् । गिरः । सुपोऽनुदासन्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते ॥२॥

तृतीयामृचमाह । अग्निरग्नेत्यनुयतने । हे अग्निनादायातमस्मिन्कमरायागच्छतम् ।
किमर्धमिति तदुच्यते । सता युष्मदर्थं सोमा अभिपुता । तान् स्वीकर्तुमिति शेषः । कीदृशा-
ग्निर्ना । दृष्टा । शत्रगाभ्युपसृचिपुतारौ । यद्वा देवदेवत्वेन रोगाक्षमुपजयितारौ । अग्निर्ना
ये देवानां भिषगौ धनेः त० म० २-३-११-२ । पे० भा० १-१८ । इति । नासन्त्या ।
आसन्त्यमृचभाषणम् । तद्विहीतौ । अत्र यास्कः । सत्यमेव नासन्त्याविष्यौशवाभ । सत्यस्य
प्रमेताराविष्यावयणं । नि० ६-३३ इति रुद्रवतनी । रुद्राभ्यस्य रोदनं प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
यद्रोदोत्तद्दस्य रुद्रत्वम् तसिरोषाः (त० म० १-४-१-१) इति । तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्वा
इति वाजसनेयिनः । रुद्राणां शत्रोदनकारिकां शूरभरानां वतनिमांसीं धात्रीरूपो ययोस्तौ
रुद्रवतनी । यथा शूर धात्रीमुपेन शत्रन् रोदयन्ति तद्देतवदिवधः । युवाकव इत्यभिपुतानां
सोमानां विनोषणम् । यमसोमसिभिरुपवनाभिर्वाग्निमिधिता इत्यर्थः । वृकवर्हिषः । वृकानि
मूलवर्जितानि वरीष्यामन्तराकराणि येषां सोमानां ते वृकवर्हिषः । यद्वा भरता
इत्यर्थाद्वृकवृत्तिरुपवनामथ वृकवर्हिषः (निघ. ३-१८ इति । तदानीं तृतीयार्थं प्रथमा । अन्विषिभ-
रभिपुता इत्यन्वयः । दृष्टा यामन्त्रितस्य च (पा० ६-१-१८) इत्याद्युदात्तः । युवाकव ।
यु मिधते । युवन्ति मिधीमवन्ति यमसोमसिभिरुपवनाभिः भयवद्रव्यैरिति युवाकवः । कटि-
कुवादिपद्माग्निरपि यौनवद्वृत्तपदमातुं काकुपन्वव । तस्य क्रियेन गुह्याभावाद्बुद्धादेशः ।
प्रत्ययसंज्ञाकार इत्यात् । न विद्यतेऽस्यमनयार्तिता नासन्त्यौ मध्याग्नपाकवदानासन्त्या० (पा०
६-३-७५ । इत्यादिना प्रवृत्तिवद्वाक्यतो नलोपाभावः । वादादित्येन निघाताभावाद्दामन्त्रिताद्यु-
दात्तप्रभः । वृकवर्हिषः । वृक मूलवर्जित वदिगस्त्रीयां येषां ते वृकवर्हिषः । युवपद्रवृत्तित्वेन
कपत्ययस्वरस्य शिष्यते । आ इत्यथोपमगावर्धकतम् फि० ४-१३ । इत्युदात्तः । रुद्रवतनी ।
यामन्त्रितस्य च पा० ८-१-११ इत्यामन्त्रितनिघातः ॥३॥

येन्द्रं तृच पथमायुचमाह । चित्रमानो चित्रदीप्ते हे इन्द्रास्मिन् कमरायावाहि । आशयः ।
सता अभिपुता इमे सोमास्त्वायवस्त्वा कामयमाना यतन्ते । अग्नौभिः । अथ च इत्यादिपृ-
हार्तिवर्तिमस्त्वाकवृत्तिलिनामरुच्य (निघ. २-५ इति पठितम् । अन्विजामवृत्तिभिः सता
इत्यन्वयः । फि० एते सोमास्तेना नित्यं पूतामः पूताः शुद्धाः । दृष्टार्तिवर्तिना शोधितत्वात् ।
इन्द्राव्यं यास्कः बहुधा मित्रकि नि० ६-८-८ इन्द्र इरां दृष्टातांति वेरां ददातीति वेरां दधातीति
वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेन्द्रे दवतीति वेन्द्री रमते इति वेन्द्रे भूतानोति वा तद्यदेन प्राणः
समेत्येन्द्राद्विन्दुरेन्द्रवामिति विज्ञापन इन्द्रकाकादिन्यामप्य इन्द्रेन्द्राद्विन्दुरेन्द्रमव्यव इन्द्रमेवैव-
कमप्य इन्द्रव्यां दारयिता वा दारयिता वादुरयिता च पश्यताम् इति । अस्यार्थमर्थः । वृ-
विदारका इति धातुः । इरामकमुद्रिष्य नक्षिप्रादकजावसिद्धयं वृत्तानि मेघं विदीर्ष्य करोतीतीन्द्रः ।
युदात्तदाने इति धातुः । इरामकं वृत्तिनिष्पादनेन ददातीतीन्द्रः । यमपोषणार्थः । इरामकं
वृत्तिकारणं मम्यं दधाति जलप्रदानेन पुष्पातीतीन्द्रः । इरामुत्पादयितुं कथमुत्वेन धूमि

विदारयतीतीन्द्रः । पूर्वोक्तपोषणमुत्तेजसां चारयति विनाशग्राहनेन स्थापयतीतीन्द्रः । इन्द्रो
सोमवह्नीरस । तदर्थं पागभूर्मा इवति धावतीतीन्द्रः । इन्द्रो यथोक्त सोमे रमते कीडतीतीन्द्रः ।
त्रिदन्धी दीप्ताविति धातुः । भूतानि प्राणिदेहान् इन्धे जीवन्तन्वरूपेणान्तः प्राविश्य दीपय-
तीतीन्द्रः । एतदेवाभिप्रेत्य वाजसनेयिन आमनन्ति । इन्धो ह वै नार्यः । योऽयं दक्षिण-
ऽन्तपुरुषः । तं वा एतमिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः
प्रत्यक्षादिवः । (ऋ० उ० ४-२-२) इति । तद्यदित्यादिकं ब्राह्मणान्तरवाक्यम् । तत्तत्रन्दक्षिणे निवचन-
मुच्यते इति शेषः । यद्यस्मात्कारणादेनं परमात्मरूपमिन्द्रं देवं प्राणार्वाकुचक्षुराक्षीन्द्रियं, प्राणा-
पानादिवायुभिश्च सहितं समेन्दुः, उपलब्धो ज्यानेन सत्यक प्रकाशितवन्तः । तस्मात्मा-
त्कारणादिन्द्रनाम सम्पन्नम् । अस्मिन्मय इत्यनेन दीप्यते इति कर्माणि व्युत्पातः । आद्यवर्ण-
नामको मुनिरिदंकरणदिन्द्र इति निवचनं सम्यगे । इन्द्रो हि परमात्मरूपेणैव जगत्करोति ।
औषमन्वचनामको मुनिरिदंक्षणदिन्द्र इति निवचनमाह । इदमिन्द्रोपरोक्षमुच्यते । विशेषेण
हि परमात्मानमापरोक्षेण पश्यति । एतदेवाभिप्रेत्यारण्यकागरे समाक्रायते । स एतमेव पुरुषं
ब्रह्म तन्ममपर्यादुदमदधमिती । तस्मादिन्द्रो नामेन्द्रो ह वै नाम तमिन्द्रं सन्तमिन्द्र
इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः । (ऐ० आ० २-४-३) इति । इन्द्रं परमेश्वर इति धातुः ।
स्वमायया अगदू पत्वं परमेश्वरम् । तस्योगादिन्द्रः । अनेनाभिप्रायेण भूयते । इन्द्रो मायाभिः
पुरुषः । (ऋ० म० ६-४४-१८) इति । इन्द्रश्चन्द्रश्चन्द्रश्चाचक्षुःकारणोपे सति नकारान्तमिन्द्रमिति
पदं भवति । इ भये इति धातुः । स च परमेश्वरः शत्रूणां दारयिता भीषयितेतीन्द्र । इ गताविति
धातुः । शत्रूणां दारयिता पलायनं प्रापयितेतीन्द्रः । यज्वर्मा पागानुष्टायिनामादरयिता भवत्येव
परिहर्ता । एतमेतानि निवचनानि दृष्टव्यानीति । इन्द्रं यत्रामन्त्रिणाद्युदात्तत्वम् । आ इत्यत्र
निपातत्वेनाद्युदात्तः । विप्रधानो । यदात्यसत्तादामन्त्रितानिपातः । स्वात्मिन्द्रतीत्यर्थं युग्म-
वत्त्वद्वारात्तुप आत्मनः कथम् । (पा० ३-१-८) प्रत्ययान्तरपदयोश्च । (पा० ४-२-६८) इति मपयस्त्व-
त्वादेशः । कमाच्छन्दसि । (पा० ३-२-१००) इति कमाजन्तादुपप्रत्ययः । स्वयमेव इति प्राप्तौ युग्मद्वन्द्व-
रनादेशः । (पा० ४-२-८६) इत्यभिभक्तार्थे इत्यादी व्यत्ययेनान्वम् । ठकारः प्रत्ययस्वर्गणा
द्युदात्तः । आणुशब्दः सौख्यवाचकः । तस्योगान्प्रकृतेऽङ्गुलिषु वनते । सोना गुणवचनात्
(पा० ४-१-४४) इति कीर्तिं प्राप्ते व्यत्ययेन कीन् । निस्वादाद्युदात्तः । तजेत्यर्थं निपातो
नित्यमित्यर्थः । निपातत्वादाद्युदात्तः । पूताम् । आत्मेश्वरस्य । (पा० ४-१-५०)
इत्युक्तं ॥५॥

इतीयामृचमाह । इन्द्र स्वमायास्वात्मन्कमदवागच्छ । किमधम् । वाघत आत्विजो
ब्रह्माणि वेदरूपाणि स्तोत्रास्त्युपेतुम् । कीदृशस्त्वम् । प्रियाऽस्मदीयया प्रजर्वाचनः प्राप्तः ।
अस्मद्भक्त्या प्रेरित इत्यर्थः । विप्रमृतः । यथा यजमानभक्त्या प्रेरितस्तथाऽन्यैरपि
विप्रमेषाविभक्त्यैस्त्विभ्यः प्रेरितः । कीदृशस्य वाघतः । सुतावतः । अभिपुतसोमयुक्तस्य । केत
इत्यादिप्रेकादृशस्य प्रज्ञानामसु धीः । (निघ० ३-६) इति पठितम् । अनुविर्धतिसहस्र्याकेषु मेधाविनामसु
विप्रो धीरः । (निघ० ३-१५) इति पठितम् । भरता इत्यादिप्रेकादृशस्य विद्वानामसु वाघतः । (निघ० ३-१८)
इति पठितम् । इषित इत्यत्र गतावित्यस्माद्विद्याधामिडागमः । आगमा अनुदात्ताः । (पा० ४-१)

३-१-३ । इतोऽनुदासत्वात् स्वरः सिध्यते । विप्रसृतः । दुषप बीजतन्मुमन्ताने इति धातो-
र्ज्ञान्दायवसविप्रः उ० २-३७ इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो विप्रसृद्धो निपातितः । निपातनादुपधाया
इकारो लघुपक्षगुणाभावात् । निष्वाद्यादातः । तेर्जुत प्राप्तः । जू इति सौष्ठो धातुगन्त्यर्थः ।
क्युकः किति (पा० ७-४ ११) इतीदृशप्रतिषेधः । मृतोया कर्मणि पा० ६-२ ४८ । इति पूर्वपद-
प्रकृतिसम्बन्धम् । सुतावतः । ह्यन्द्म दीर्घत्वम् । मनुषोऽनुदासत्वात्प्रत्ययस्य स्वर एव
सिध्यते । मङ्गाणि । मङ्गिष्यक्यान्मिस्तस्य । कि० २३ इत्याद्यात् । वाघ० १५
स्त्वित्त्वनामसु पठितः । प्रातिपदिकम्बरः ॥५॥

मृतोयामृचमाह । हरिणम् इन्द्रस्यन्धिनोरधर्यानांमधेयम् । हरी इन्द्रस्य रोहितोऽग्नेः
(निघ० १-६५ इति तदोपाधनामत्वेन पठित्वात् । हे हरिः । आधयुक्तम् । त्वं मङ्गाग्युपेतु
मायाहि । कौटस्यम् । तृणानः । तत्रमाह । आगत्य चास्मिन्सुते सोमाभिषवयुक्ते कर्मणि
नोऽमदीयं अनोऽन्नं ददितवन् दधिष्व । धारय । स्वीकुर्वित्यर्थः । तृणानः । सुतेतिटि
पिठः कानज्वा पा० ३-२ १०३ इति कानज्वादिषु । मृतादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (पा० ६-१-७ ।
इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । आभ्यस्तानामादिः । पा० ६-१-१८६ इत्याद्यात् । हरिष
इत्यत्र हरयोऽयं मन्तीति मनुषि इन्द्रमीरः पा० ८-२-१५ इति मकारस्य वत्वम् ।
सम्बुद्धादुपाधमाह । पा० ७-१-७० इति मुम् । मयोताम्ललोपः । लकारस्य मनुषसोऽस्य
इन्द्रस्य पा० ८-३-१ इति इन्द्रम् । आर्षमको निपातः । मङ्गाणीत्यस्य हरिष इत्यन्ता-
साम्बन्धोऽस्य पदार्थः पा० २-१-१ इति निषमा-सुवाम्निप्रतपराङ्मदभावाभावेनामन्त्रित-
निपाताभावादाद्यात्तत्वे सत्युपेत्यकारस्य लक्ष्यतः । दधिष्वेत्यत्र दधातेर्लोपि धातुः । धातुः से
पा० ३-४ ८० सदाभ्यां चामी पा० ३-४-६१ । इत्येकारस्य वदेतः । इन्द्रस्युभयथा (पा०
३-४-११७) इति सावधानुकाङ्क्षानुक्रमज्ञयोः सत्योः सावधानुकाङ्क्षेन तपि सत्यं गतो च द्विभाषः ।
आह्वानुकाङ्क्षेन हागमकः । आता लोप इति च पा० ६-४-६४ इत्याकारलोपः । अनः ।
वागेऽन्ते इत्यत्र उ० ४-२-७ इत्यसकन्तः । चकारानुदागमे लोपः ॥६॥

इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चमा वर्गः ।

वर्गद्वयस्य प्रथमाष्टममाह । हे विप्र देवास्त एतन्नामका देवविशेषाः । दातृणो हविर्दत्तयता
यजमानस्य सुतमभिपुर्त सोमं प्रक्षालन । आगच्छत । ते च देवा ओमासो रजकाः । अपङ्गी-
धनो मनुष्याणां धारका । दातामः कयस्य दातारः । मनुष्या इत्यादिषु पञ्चविंशतिसङ्ख्या-
केषु मनुष्यनामसु चर्वाण्यब्दः पठितः निघ० २-३) । अविनाशित्यादिव्येर्काश्रयस्सङ्ख्याकेषु
दर्शयिष्यन्तामसु विप्रदेवाः साध्या (निघ० ५-६ इति पठितम् । एतामृचं धाम्क एवं व्याख्यात-
वान् । अवितारो वावनीया वा मनुष्यधृतः सच च देवा इहागच्छत दत्तवन्तो दत्तवत् । सुतमिति ।
तदेतदकमेव वर्गद्वयं नायत्र नृच द्युतयोऽपि विशते यत् किञ्चिद् बहुदेवतां तद्वर्गदेवानां स्थाने युज्यते
यदेतं चिन्तितमिति शाकपर्वणः (नि० १०-४०) इति । अत्र विप्रसृद्धः स्वशब्दपर्याय इति
यावत्कथं मतम् । देवविशेषस्यैवासाधारणं लिङ्गमिति शाकपर्वणमतम् । अवन्तीत्योमासो देवाः ।
मस्तिन्यनुपुत्तावर्वाभिर्वाभिर्वाभिः किन्तु उ० १-१४६ इति मनुप्रत्ययः । ज्वरत्वरधिष्म-
यिषकाभुपधायाह पा० ६-४-२० इत्यत्र । अमः कित्त्वेऽपि बाहुलकाद् अमः । आग्नेरसक-

। पा० ७-१-५० । इति अनेतरसुगागमः । आसमन्त्रितयुदात्तत्वम् । चण्डायो मनुष्यास्तान्बृष्टि-
 दानादिना धारयन्तीति चण्डायो देवाः । पूर्वस्यामन्त्रितस्य सामान्यवचनस्य विभाषितं
 विशेषवचने बहुवचनम् (पा० ८-१-७४) इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादप्राप्तादित्वेन निघातः ।
 नन्वत एव विद्यमानवत्त्वात्सुवामन्त्रिते० (पा० २-१-२) इति पराङ्गत्वेनैकपदीभावात्पदादपरत्वेन
 कथं निघात इति चेत् । वत्करणं स्वाध्यायमपि यथा स्यादिति वचनात्पदभेदप्रयुक्तस्य निघात-
 स्यादुपपत्तेः । ऐक्यस्य अप्याद्युदात्तत्वेऽनुदात्तं पदमेकवचनम् पा० ६-१-१५८ । इति सुतरामेव निघातो
 भविष्यति । इत्यमेव तर्हि इवत्प्राणी शुभस्पती इत्यप्रापि पराङ्गत्वेनैकपद्यादुत्तरस्य शेषनिघात-
 प्रसङ्ग इति चेत् । तत्र पराङ्गवद्भावस्य परेणामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् पा० ८-१-७३ इत्य-
 विद्यमानवद्भावेन बाधितत्वात् । इह पुनविभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् । पा० ८-१-७४
 इत्याविद्यमानवत्त्वस्य निषेधात् पूर्वस्याप्यामन्त्रितस्य विद्यमानवत्त्वान्पराङ्गत्वं स्वीकृतमिति
 संशयम् । विधेः । पादादित्थादाद्युदात्तः । गणदेवतावचनश्चात्र विश्वशब्दो न सधपथाय इति
 विशेष्यपरतया सामान्यवचनत्वादोमास इत्यनेन न सामानाधिकरण्यात् । सामानाधिकरण्ये हि
 पूर्वस्य पदस्य पराङ्गवद्भावे सति मित्रावरुणाकृताकृधाविष्यादायिकाप्राप्यामन्त्रिताद्युदात्तता न
 स्यात् । किञ्चे इत्यस्य विशेषणं देवास इति । दीव्यन्तीति देवा प्रकाशवन्तः । नन्ववचनप्रसिद्धे-
 समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति ह्यप्युक्तार्थो देवशब्दस्य प्रादो न यौगिकः । यौगिकत्वे हि अवयवार्था-
 नुगन्धान्यवधानेन प्रतिपत्तिर्विनिवृत्ता स्यात् । समुदायप्रसिद्धौ तु न विशेष इति चेत् । न ।
 समुदायप्रसिद्धौ हि देवशब्दस्य सामान्यपरतया विशेषवचनत्वाभावाद्भिर्भाषितं विशेषवचने
 बहुवचनम् (पा० ८-१-७४) इत्यनेनानिषिद्धत्वाद्भिरे इत्यस्वाविद्यमानत्वेन शुभस्पती इति पद-
 द्वा इत्यस्वापि प्राद्युदात्तत्वं स्यात् । स्वराभ्यामेव च रुहित्यागेनापि देवशब्दस्य यौगिक्योक्त्या
 युक्त एव । आगत । आगच्छत । बहुल छन्दसि (पा० २-४-७३) इति शपो लुकि मन्त्यनुदात्तापदेशः
 (पा० ६-४-३७) इत्यादिना मकारलोपः । आकः पदात्परत्वाच्चिघातः । दाभासः । दाभ्यं दाने
 इत्यस्य कसौ दाभ्यान्साह्याम्मीदृशं पा० ६-१-१२) इति निघातनात् कादिनियमप्राप्त इडागमो
 द्विवचनं च न भवति । प्रत्ययस्वरोच्चार्य कस्यादुदात्तत्वम् । दाभ्य इत्यत्र वयोः सप्रसारणम्
 (पा० ६-४-१३१) इति सप्रसारणम् । सप्रसारणाच्च (पा० ६-१-१०८) इति पूरूपत्वम् ।
 शामिषसिद्धस्वीनां च (पा० ८-३-६०) इति षत्वम् ॥॥॥

द्वितीयाध्यायमाह । विधे देवास एतन्नामकाश्चरुपा देवविशवाः । सुतं सोममागन्त ।
 आगच्छन्तु । कीदृशाः । अप्सुरः । तत्तत्काले बृष्टिप्रदा इत्यर्थः । तृणयः । स्वरायुक्तः । वज्रमान-
 मनुष्यहीनुमालम्बरहिता इत्यर्थः । विधेर्षां देवानां सोमं प्रत्यागमने उक्ता इत्यादिदृष्टान्तः ।
 उक्ताः सूर्यरश्मयः स्वसराद्यहानि प्रत्यागमन्तरहिता यथा समागच्छन्ति तद्वत् । सौदय इत्यादिषु
 एवमिदं रश्मिनामसु उक्ता वसवः । निघ० १-५ । इति पठितम् । वस्तोरेत्यादिषु द्वावृत्तस्वहर्तामसु
 स्वसराणि च सो वसवः । निघ० १-६ इति पठितम् । तत्र पदं वास्केन व्याख्यातम् । स्वसरागत-
 हानि भवन्ति स्वयंसारीयर्षा वा स्वरादित्यो भवति स एनानि सारयति । उक्ता इव स्वसरा
 कीदृशपि निगमो भवति (नि० ५-४) इति । देवासः । पक्ष्यजन्ताश्चिन्त्यादन्तोदात्तः । अप्सुरः ।
 तुर स्वरणं । भुवि करञ्चरी । तुमुर्वाति स्वरयन्तीत्यर्थः किप् च पा० ३-२-७६ इति किप् । गतिकार

कोपपदान्कम् (पा० ६.२ १२६ इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरस्यम् । आगन्त । आगच्छन्तिस्त्वान्यथ
 वदन्येन मध्यमपुरुषबहुवचनम् । बहुलं छन्दसि पा० २.४ ७३) इति शणो लुक् । तस्य सप्तमसप्तथ-
 नाञ्च पा० ७.१ ४५ । इति त्वादेशे = अपिद् पा० १ २ ४ इति प्रतियोगावर्हिस्त्वात्तुनासिकलोपा-
 भाव । तिङ्छातिङः पा० ८ १-२८ इति निघातः । जित्वरा सम्भ्रम इति धातोस्त्वरन्त इति
 तूर्कयः । निरित्पनुपूर्वो बर्हिभिभ्युदुस्त्वाद्वात्वरिभ्यो नितु उ० ४-५२) इति नितु । निस्त्वादाद्य-
 दात् । उदाहृत्येन्येन निन्वसमासो विभक्त्यसोऽपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य पा० वा० २ १ ४, इति
 समासे पञ्चपदप्रकृतिस्वरस्य नित्यम् । मरतीति सरः सूचः । पचाद्यच । स्त्वं सरो येषां तानि स्य-
 सरात्पदानि । बहुमीद्री प्रकृत्या पञ्चदम् पा० ६.२-६, इति स्वसरस्य् आद्युदात्तः । ८॥

तृतीयामृचमाह । दिग्दे देवास्ते एतन्नामका देवविशेषा मेधं दर्शयन्त्यसम्भ्रमं जुषन्ति ।
 तेवन्ताम् । कीदृशा । आक्षय । अयसिहता शायसिहता वा । एहिमायासः । मयतो ज्ञात
 प्रज्ञा । यद्वा सौवीरकर्मात्मनः प्रविष्टोऽह मा वासोऽस्ति यद्वोक्त्वा तदनुकरणेऽनुकोऽयं विज्येता
 देवानां व्यस्यन् एहिमायास इति । अयसि । अहोहरिहताः । बहुयो बौद्धारः । भ्रमामां प्रापयितारः ।
 आक्षय । मिये जयायस्य शोषणाभ्यस्य वा स्वपदादिभ्यो भावे क्विप् नञा बहुमीहिः ।
 धावपदप्रकृतिस्वरं वाचिष्वा नञसुभ्याम् (पा० ६.२ १७२ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एहि-
 मायासः । ईह यष्टायाम् । आ समन्तादीदृश इत्यर्हि । ०इन् उ० ४-११६) इति स्वधातु-
 साधारणा इन्द्रपदयो निस्त्वादाद्यदात्तः । एहिमाया प्रज्ञा मेवामिति बहुमीद्री पञ्चपदप्रकृति-
 स्वरस्यम् । अथवा आह उदात्तादुत्तरस्योर्हीति लोपसम्भ्रमेकवचनस्य निरुद्धातिङः । पा०
 ८ १-२८ इति निघात एकादेश उदात्तनादात्तः पा० ८.२ ५ । इत्येकार उदात्तः । एहीत्येतत्पदयुक्तं
 मा वासोऽस्ति अत्र मातेस्त्वसत्त्वयं येषां त एहिमायासः । पञ्चपदप्रकृतिस्वरः । अयसि । ईह
 जिघांसायाम् । सम्यक्त्वादिनाद्वा क्विप् बहुमीद्री नञसुभ्याम् (पा० ६ १-१७२) इत्युत्तरपदान्तो
 दात्तत्वम् । मेधम् मधु संगमंश्च । मेधमे देवः संगमस्त इति मेधं हविः । कर्माणि घञ ।
 निस्त्वादाद्यदात्तः । जुषन्त मेवन्तामित्यर्थं छन्दसि लुक्लङ्गमिदः पा० ३-४-६) इति धातु-
 सम्भ्रमं लङ् यत् उक्तत्वा दिग्दे देवा एता जुषन्ता इद्वादिधान्यर्थः सम्भ्रन्धातु बहुलं
 छन्दस्यमाह यागोऽपि पा० ६ ४-७५ इत्युदात्ताभावात् । बहुयः । निरित्पनुपूर्वो बर्हिभिः
 उ० ४ ५० इत्यादिना तिङित्स्व निप्रत्ययस्य निस्त्वादाद्यदात्तत्वम् ॥ १॥

सरस्वती तु यथा प्रथमा सान्धारकभगीयेष्टी सरस्वत्याः पुरोऽनुवाक्या तथा दक्षपुत्र-
 मामावाक्यमान इत्यस्मिन्त्यगद पावका यः सरस्वती पात्रीरवी कन्वा चित्राद्युः । आ० श्री०
 २.८) इति सूत्रितम् । तामेतायुक्माह ।

सरस्वती इती वातेभिर्हविषजग्यैर्नितिमितभूतः यद्वा यजमानेभ्यो दातव्यैर्नितिमितभूतैर्नो-
 ऽऽभेदोऽयं यज्ञः यद्वा कामयताम् । कामयित्वा च निवर्तन्तिस्त्वयः । तथाकारणकामादे स्तन्वयं
 व्याख्यातम् यज्ञं बर्हिर्हति यदाह यज्ञं दर्शित्वयेव तदाह (वे० आ० १-१ ४ इति । कीदृशी
 सरस्वती पावका घोर्धायिनी । वाजिनोवती । अकवन्निधावती । चित्रावतः । कर्मप्राप्यजननिमित्त-
 भूता । वागदयतायास्तथाविधं जननिमित्तस्यसरस्वकामादे भूत्या व्याख्यातम् । यज्ञं यद्वा चित्रावत-
 रिति । वाग्वे चित्रावतः (वे० आ० १ १-४ इति) येन सोम इत्यादिषु पञ्चभिर्हविष्यकयाकेषु देवता-

विशेषवाचितु पदेषु सरमा सरस्वती (निघ० ५-५) इति पठितम् । एतामृते याम्क एवं व्याचष्टे
पाथका नाः सरम्यत्यन्ते रक्षयती यज्ञं वन्दु पिपावसुः कमवसुः नि० ११-२६ इति । एवमेव पावः
शुद्धिरुतं कायतोति पाथका । के र र शब्द । आतोऽनुपमर्गं कः ६१० ३-२-३ । हृदुत्तमप्रवृत्तिः
रुद्रस्त्वनास्तोदासत्वम् । यद्वा । पुनातोऽयं शब्दो प्रत्ययस्यात्कात्प्रत्ययान्त इदाध्यसुपः (पा०
७-६ ४४, इतीहऽस्याभावाऽस्तोदासत्वं च ह्यन्त्यं दृष्टव्यम् । सरशब्दं सतरसुचन्तत्वादाद्युदासः ।
मनुष्यहीनोः पिस्वनास्तोदासत्वम् । वाजिभिः । वाजशब्दो कृषादिस्वादाद्युदासः । स ह्यदृष्टमत्वादा-
कृतिगणः । वाजोऽग्नमास्तिवति वाजिन्यः क्रियाः । अग्न इतिरुतो पा० ५-२-१६५ इतीतिप्रत्ययः ।
ताः क्रिया यस्याः सन्ति सा सरस्वती वाजिनीवती । इन्द्रमोर (पा० ८-२ १५ इति मनुषो
पत्यम् । मनुष्यहीनोः पिस्वनानुदासत्वादिने प्रत्ययस्याद्युदासत्प्रमेयं सिध्यते । यज्ञम् । यज्ञयाच०
(पा० ३-३ ६०) इत्यादिना मङ् प्रत्ययमङ्गं वास्तोदास । वप्सु । यज्ञं कान्तो । कान्तिरभिलाषः ।
आदिप्रवृत्तिभ्यः शपः (पा० २-४-७०) इति शपो मुक्त । निघातः । पिपावसुः । पिपा कमणा वसु
यस्याः सकाशाद्भवति सा पिपावसुः । सावकाचः० (पा० ६ १ १६८ इति विभक्तिरुदासः । बहुषोर्ही
प्रवृत्तः पर्वपदम् पा० ६ २ १) इति विभक्तिरुत्तर एव सिध्यते । ह्यन्त्यमस्तुतोवाया आसुक्त ॥१०॥

द्वितीयाभृषमाह । या सरस्वती मेवमिमं यज्ञं दधे । धारितवना । कीदृशी । सूनानां
प्रियाणां सयवाकपानां चोदयित्री परयित्री । समतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठानार्थं
चेतन्तो । तदीयमनुष्ठेयं ज्ञापयन्तो । चोदयित्री । बुद्ध प्ररजे । शयन्तासुच । चित्वा-
दन्तादासः । कृन्तेभ्यो हीप (पा० ४ १ ५) इति हीप । तस्यादानयथो ह्यन्त्योत्तु (पा०
६ १ १७४) इत्युदासत्वम् । सूनानाम् । ऊन परिहाय इत्यतः क्विप् च (पा० ३ २-७६
इति क्विप् सूनरामृतयन्यप्रिषमिति सून् इति प्रियमुच्यते । तच्च सहजं सप्तम्येति सूतम् ।
परादिभ्यश्च इति बहुलम् । पा० ६ २ १६६ इत्युत्तरपदास्तोदासत्वम् । वतन्तो । विनी सञ्ज्ञातः । अत्र
शपो हीपश्च पिस्वादनुदासत्वम् । शनुषादुपदेशात्सन्वाकं भानुस्त्वरीणां नुदासत्वम् । आन्वन्तस्त्वर
एव सिध्यते । सुमतिशब्दस्य मनुषि हस्वत्वाच्चात्मन्तरस्याम् पा० ६ १ १७७) इति
विभक्तौ रुदासत्वम् ॥११॥

तृतीयाभृषमाह । द्विविधा हि सरस्वती विषहवद्वता नदीरूपाश्च । तत्र पूर्वोभ्यामृषभ्यां
विषहवती देवता प्रतिपादिता । अतया नु नदीरूपा प्रतिपाद्यते । नादृशी सरस्वती केतुना कमणा
प्रवाहरूपेण महो अग्नौ प्रभूतमुदकं प्रवेतयति । प्रकपञ्ज ज्ञापयति । किञ्च । स्वकीयेन देवता
रूपेण विश्वा धियः सर्वोयमनुष्ठानप्रज्ञानानि विराजति । विशेषेण दीपयति । अनुष्ठानविषयबुद्धीः
सर्वदोषपादयतीत्यर्थः । (सरस्वत्या द्विरूपत्वं यास्कः दृश्यते । तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्वता
वच्च निगमा भवन्ति (नि० २-२३) इति । एकस्मिन्मङ्गलाकृद्गुणनामन्त्रेण ज्ञोदः निघ० १ १२) इति
पठितम् । एतामृते याम्को व्याचष्टे । महर्दृशी सरस्वती प्रवेतयति प्रज्ञापयति केतुना कमणा प्रजया
देवान् च सर्वोऽग्नौ प्रज्ञानान्याभिवाजति । नि० ११ २७) इति महो अग्नौ । महर्दृशित सकारस्य
व्याप्येन सकारः । तस्य रुन्वोत्सगुणाः । प्रातिपदिकस्वरङ्गोदासः । एकः पदान्तादिति
(पा० ६-१-१०६) इति एवरूपे प्रातिपदिकान्त पादमन्त्रपरं (पा० ६ १-१६५) इति
प्रवृत्तिभावः । अतोऽप्यञ्च । उदकं कुट् च उ० ४-६६८) इत्यस्यप्रत्ययो नुदासमर्थः ।

केतुना । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । विश्वाः । विश्वस्यन्दः कन्प्रत्ययान्त आद्य-
दात्तः ॥१२॥

इति प्रथमस्य प्रथमे पठो ऋगो ॥

॥ ४ ॥

१-४

प्रथमे मसङ्गे द्वितीयानुवाके केशरि सूक्तानि । सूर्यपेत्त्यादिकं दशमं प्रथमं सूक्तम् । सूर्यपेत्तु-
दश (अनु० ११) इत्यनुक्रान्तत्वात् । पवस्वन्मधुस्वन्द्मो गामग्रस्य धानुवृत्तस्ते ण्वर्षिद्वन्द्वमी ।
इन्द्रं वृच्छन्ति वनुःशंसन्ति विजृम्भन्तानादित्यो देवता । अभिप्लवपङ्के मास्रयाध्दमिनः प्रातःमयम
स्तोमवृद्धावावाधार्नि सूर्यपेत्तुमिस्थानीति षट् सूक्तानि । सूत्रितश्चाभिप्लवपङ्क्यहानीति खगं
मास्रयाध्दमिनः सूर्यपेत्तुमुत्तय इति षट् सूक्तानि आ० धी० ७-५) इति । आद्यानि त्रीणि
सूक्तानि महायजे निष्कवप्य ओषिहनुवाणीतोऽस्तम्यानि । उक्तं च शौनकेन एरुपेत्तुमुत्तय
इति त्रोगदन्द्म्यार्निस् रविमिति सूक्त (णे० आ० ५२-५ इति । (अनुविशेऽहनि माध्वान्द्वे
मयम मास्रयाध्दमिनः सूर्यपेत्तुमुत्तय इति वकांशकः स्तोत्रियन्तृषः ।) हाग्रकाशामिति खग
सदमं हि ना दिवः । सूर्यपेत्तुमुत्तये आ० धी० ७-४ इति सूत्रितत्वात् । अभिप्लवे पञ्चदेवस्य
सूर्यपेत्तुमुत्तय इति धाव्या । सूर्यपेत्तुमुत्तये तत्तन् रथम् (आ० धी० ५-१८) इति सूत्रितत्वात् ।

तामेतां सूक्तगतां प्रथमाष्टवमाह । सूर्यपेत्तु गोमनरूपोपेनस्य कमलः कर्ताराम्-
मुत्तयेऽस्मदन्नाथ द्यौर्वादि प्रतिदिनं जुहुमसि । आह्वयामः । आह्वये दृष्टान्तः । गोयुद्धे
गोयुद्धे उदुषामिव एन्दु दोग्धो गामिव । यथा शोक गोवो दोग्धा तदथ तस्याभिमुख्येन
दोहनीयो गामाहयति तद्वत् । अस्तोरिस्थादिषु द्वाद्यास्यहर्नामसु द्यौर्वादि (निघ० १६) इति
पर्यन्तम् । सूर्यपेत्तुम् । करोतीति कृत्तुः । कृद्गन्धर्वाः कन्- (उ० ३-३० कित्वाद्ग्याभावः । तका-
रोपजनस्यान्द्वय । ममाभ्यान्तादात्तः । क्रतये । अचतेऽचतोः ऽवदात्तः (पा० ३३८६) इत्यनुवृत्ताध्वनि-
यतिवृत्तिर्वातिर्नातकामयश्च पा० ३-३-६० इति निष्पन्नातो निपातितः । उदुषाम् । उन्दु दुषे
इति उदुषा । दुष्ट कष्यश्च पा० ३-२ ७० इति कषप्रत्ययो इकारस्य च वकारः । कित्वाद्ग्याभावः ।
कपः पितृवादनुदात्तत्वं धातुम्यङ्गोकार उदात्तः । सुशब्देन गतिसमाये कृत्तुत्तरपदप्रकृतिस्यस्वरत्वेन स
पञ्च स्वरः । इपेन समामोः विभक्त्यलोपः पक्षपदप्रकृतिस्यस्वरत्वं (पा० आ० २ ४-७१) इति विसमाये
स पृथ । गो दोग्धीति गोयुक्त । एत्स्मुद्विष० पा० ३-२ ६१ । इत्यादिना कियः । कृत्तुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । जुहुमसि । इपतेर्लङ्गतमपुश्रस्वद्वयत्वेन बहुलं छन्दसि पा० २ ४ ७६ इति शेषः ग्लुः ।
अभ्यास्तस्य च (पा० ३१ ३३ इत्यभ्यास्तकारस्य इपतेः प्रागेव द्विवचनात्सम्प्रसारणम् ।
सम्प्रसारणाच्च पा० ३१ १०८ इति परपृथक्त्वम् । इधं (पा० ३ ४२) इति दीर्घः । ततः
ग्लौ (पा० ३ १-१०) इति द्विवचनम् । अभ्यास्तस्य द्वयः । पुत्वग्रत्वे । इदस्तो मसिः
(पा० ७-१-४६) इतीकारसमः । प्रत्ययान्तरेण मकारस्योदात्तत्वम् । द्यौर्वादि । द्यौर्वादिः
प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । निष्कवप्यो पा० ८-१४ इति द्विभावेः । तस्य षष्ठमाश्रयित्वम्
(पा० ८ १-२) । अनुदात्तं च पा० ८ १-३ इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम् ॥१॥

द्वितीयामृचमाह । हे सोमपाः सोमस्य पातरिन्दु सोमं पातुं नोऽम्भरीयानि सवनानि त्रीणि सवनानि ग्रन्थुष समीप आगहि । आगच्छ । आगत्य च सोमं पिब । रेधतो घनवतस्तय मद्गो ढर्गो गोधा इत । गोघद् एव । त्वयि हृष्टे सति आस्माभिर्गावो लभ्यन्त इत्यर्थः । उप । निपातत्वादाद्युदात्तः । सवना । मृत्यते सोम पृथ्विति सवनानि । अधिकरणे ल्युट् । उपो ङादेशादि-लोपश्च । सिति पा० ६-१-१६३ इति ग्रन्थपात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वम् । गाहि । गोघेर्बहुलं छन्दसि (पा० २-४-७३) इति उपो लुक् । हेर्हिस्वाद्नुदात्तोपदेश० (पा० ६-४-३७) इत्यादिना मकारलोपः । अतो हेः पा० ६-४-१०५ इत्याभाज्झास्त्रीये लुकि कर्तव्येऽसिद्धवद्भावात् (पा० ६-४-२२) इत्याभाज्झास्त्रीयो मकारलोपोऽसिद्धवद्भवति । सोमपा । आसन्निवतस्य च (पा० ८-१-१६) इति निघातः । सम्पात्रिष्टमानवत्त्वेऽपि पूर्वस्यैवा लिङ् कर्तव्यः (पा० ८-१-२८) इति पिबेत्यस्य निघातः । न च पूर्वस्यापि पराङ्मन्त्रादेनाविष्टमानवत्वम् । आसामध्वन तद्भावात् । गो इदात्तीति गादाः । किय च . पा० ३-२-७६ इति कियं परमापि सरूपं बाधित्वा प्रतिपद्-विधावादातो मनिष्कनिष्कनिषञ्च पा० ३-२-७४) इति चिष् । चिषि हि घृमास्था० (पा० ६-४-६६) इत्यादिना आतोराकारस्येत्वं स्यात् । रेवान् । रथिघनमम्याप्तीति मनुष्य इत्यनुद्धर्त्ता मनुष्य (पा० ६-१-१०६ इति मनुषुदात्त । छन्दसोरः पा० ८-२-१५ इति वत्वन् । रेधेर्मनौ बहुलं छन्दसि (पा० ६-१-३७) इति सम्प्रसारणपरपूर्वत्वे गुणाश्च । मद्गोः । मद्गोऽनुपसर्गो पा० ३-३-६७ इत्यप्यपिस्वाद्नुदात्त ॥२॥

तृतीयामृचमाह । अथ सोमपानानन्तरं हे इन्द्र ते तवान्तमानामन्तिकतमानामन्तिशयेन समीपवर्तिनां सुमतीनां शोभनमतिपुक्तानां शोभनप्रधानां पुण्याणां मध्ये स्थित्वा विद्याम । एवं त्वो जानीषाम । यद्वा सुमतीनां शोभनबुद्धीनां कर्मानुष्ठानविषयाणां साभार्थमन्य-उपाहारः । बुद्धिनाभाव त्वो स्मरन्नेत्यर्थः । त्वमपि नोऽति मा कयः । आस्मानतिवज्रयाग्येवां त्वत्स्वरूपं मा प्रकथय । किन्दवाग्रास्मानेवागच्छ । अर्पति निपात आद्युदात्तः । निपातस्य च (पा० ६-३-१२६ इति दीर्घत्वम् । अन्तमानाम् । अतिशयेनान्तिक इत्यतिशयार्थे तस्य । तये तारेञ्च० (पा० ६-४-१४६) इति तादिनोपः । अन्तोऽस्यास्तीत्यन्तिकः समीपः । अत इतिठनौ (पा० ६-२-११५) इति ठ् । निरवादाद्युदात्तः । दूरोत्कथस्या-वमानं नास्ति । सामोऽप्योत्कर्षस्य पुनर्यो यस्य समीपः स एव तस्यान्त इत्यन्तवत्त्वात्त्वमो-मन्तिकमुच्यते । विद्याम । प्रेतोत्तिष्ठि यासुट् परस्मैपदेपूरातो द्विञ्च (पा० ३-४-१०३) इति यासुहुदात्तः । पादादित्वात्तिङ्कर्तव्यः (पा० ८-१-२८ इति न निघातः । सुमतीनाम् । मतिशब्दे निजन्तेऽपि मन्त्रे कृपेपचमनविद्भूवीरा उदात्तः (पा० ३-३-६६ इतीकार उदात्तः । शोभना मतिर्येवां ते सुमत्य इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादेन नञ्सुब्याम् (पा० ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तः । शोभना मतयः सुमतय इति कमधारयेऽप्यत्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवाद-इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेवास्तोदात्तत्वम् । अतो मनुषि इत्यादन्तोदात्ताश्च सुमतिशब्दात्परस्य नामां नामन्यतरस्याम् (पा० ६-१-१७७ इत्युदात्तत्वम् । क्वः । क्वया प्रकथने । इत्यस्य लुङि सिप्यरुपातिवक्तव्यमितिभ्योऽङ् (पा० ३-१-५२ इति ज्ञेयकादेशः । आसो लोप इति च (पा० ६-४-६४) इत्याकारलोपः । इतञ्च० पा० ३-४-१०० इतीकारलोप । रुवनिमर्गोः । न

माहयोगे (पा० ६-४-७४ इत्युच्चारः । गहि । गमेरुदुलं छन्दसि (पा० २-४-७३ इति
 यपो लुकि हेर्हिन्वादननुदात्तोपदेशः (पा० ६-४-७७) इति मकारलोपस्याभिद्ववदत्राभाव
 (पा० ६-४-२२ इत्यसिद्धन्वादतो हेः (पा० ६-४-१०५ इति लुक् न भवति ॥३॥

चतुर्थीसूत्रमाह । अत्र यजमानं प्रति होता भूते । हे यजमान त्वमिन्द्रं परोहि । इन्द्रस्य
 समीपे गच्छ । गत्वा च विपश्चितं मेधाविनं होतारं मां वृज्य अमौ होता सम्यक् स्तुतवाच
 वेत्येवं प्रशने कुरु । य इन्द्रस्ते तव यजमानस्य सतिभ्यः श्रुत्विभ्यो वरं श्रेष्ठं धनं पुत्रादिकमा
 समन्तात्प्रकृष्यतीति शेषः । तादृशमिन्द्रमिति पूर्वश्राव्यः । पुनरपि कीदृशम् । विप्रम् ।
 मेधाविनम् । अमृतम् । अर्हिमितम् । विप्रः । निघः ३-५ । इत्यादिषु चतुर्विधतिसकल्या-
 नेषु मेधाविनामसु विपविपश्चित्त्वाद्भेदो पठितो । विप्रम् । कृषादित्वादाद्युदात्तः । अमृतम् ।
 अमृतमृदुपदप्रकृतिसम्बन्धम् । इन्द्रयम् इन्द्रं यदा० (उ० २-३६) इत्यादिना इन्द्र । निस्वा-
 दाद्युदात्तः । र्ग्यभिः । समाने स्यः स होदात्त (उ० ४-१३८ इति समाने उपपदे कपतेरिण
 णि० (उ० ४-१३१) इत्यनुवृत्तस्य विस्वार्हलोपश्च । तत्सन्निधौ गेन यलोपः । कपतृस्या-
 दात्तस्यम् । यमानस्य इन्द्रस्यमृदुपदस्युदकं पा० ६-३-८४ इति सभाषः । अतः सन्धि-
 यम् अयाद्युदात्तः । विधत इति वरः । महदृदनिधिमश्च । (पा० ३-३-५८) इत्यप ।
 मरुतं पितामहासुखं एव ॥४॥

पञ्चमीसूत्रमाह । नोऽस्माकं मन्त्रान्धनः । श्रुत्विज इति शेषः । ते भूवन्तु । इन्द्र स्तुवन्तु ।
 उत । अपि च । हे मित्रो निन्दितारं पुरुषा निवारत । इतो देशास्मिन्पुनः । अमृतमिन्द्रम् ।
 अमृतमादपि देशास्मिन्पुनः । कीदृशा श्रुत्विज । इन्द्रं दुःखः परित्यज्य कथानाः । कुर्वन्ताः ।
 इन्द्रोऽप्यप्यप्ये । सवदा परित्यज्य कुर्वन्त एव मित्रान्तिवन्तिरे । निन्दन्तीति निन्दः । विधि
 कुम्भायाम् । किपि नुमभावज्ज्ञान्दस्य । सुषोऽनुदात्तत्वादात्तुम्बरः । आर्मन्त्रितस्येऽपि
 वाक्यन्तरात्तेन स्ववाक्यगतपदादपरत्वाच्च निघात इत्याद्युदात्तत्वमेव । अन्यतः । सिति
 पा० ६-१-१६३ प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वम् । चिदित्यपिप्राधान्ये । तेन न केवलमितः,
 इतो मित्रान्तिवन्तीति निगद्यन्तति सम्प्रते । स एव वात्स्ययोः सम्बन्ध आरतेति लुका योम्यते ।
 स हि धानुसम्बन्धाधिकारं विधीयते । आरतः । अतश्छन्दसि लुक्लक्ष्मिणः (पा०
 ३-४-६) इति लोटश्च लुक् । मध्यमबहुवचनस्य तादेशः । सतितास्त्यतिभ्यश्च । पा० ३-१-५६)
 इति ऊनरकादेशः । अदधोऽसि गुण्य (पा० ७-४-१६) इति गुण्यः । आडागमः । दधाना ।
 शान्त्यभिस्वात्प्रसमन्तोदात्तत्वं कर्त्तव्या परत्वादभ्यस्तानामादिः । पा० ६-१-१८६) इत्या-
 दात्तत्वम् । दुव परित्यज्य । इत्यतीत्यादिषु दुवस्त्विति । निघ० ३-१५) इति पाठात् ।
 नद्विप्रमभ्यर्त्तानिघन्तस्य (कि० २-३) त्याद्युदात्तः ॥५॥

इति प्रथमस्य प्रथमे सूत्रस्यो वर्गः ॥

छरुतेति सूक्तं पटीमृचमाह । हे दम्भ शत्रुणामुपक्षयितरिन्द्र त्वदनुषङ्गादरिस्त शत्रवोऽपि
 मोक्षन्मान् सुभगान् शोभनधनोपेतान्वोच्युः । उच्यते । कृष्टयो मनुष्या अयमन्मिदमभूता
 वदन्तीति किमु वक्तव्यमिति शेषः । ततो धनमस्यथा वर्यामिन्द्रस्य शर्मणीन्द्रप्रसादलक्षणे
 सुखे स्वामेतु । अयेमेव । मघमिन्यादिष्वर्थावर्तिमङ्गल्याकेषु धननामसु रयः जयं भगः
 (निघ० २-१०) इति पठितम् । मनुष्या इत्यादिषु पञ्चविंशतिसङ्ख्याकेषु मनुष्यनामसु कृष्टयः
 (निघ० २-३) इति पठितम् । उत । एवमादीनामन्तः (पि० ४-१३) इत्यन्तोदात्त । सुभ-
 गान् । अनाशब्दस्य क्त्वादिषु पाठान्नजगदुच्यते । (पा० ६-२-१७) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं वाधित्वा
 क्त्वाद्यश्च (६-२-१६) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संहितायां दीर्घादिति समानपादे (पा०
 ८-३-६) इति मकारस्य रुत्वम् । भोभगो (पा० ८-३-१७) इति यत्वम् । लोपः शाकल्यस्य
 (पा० ८-३-१६) इति यलोपः । तस्यासिद्धत्वाच्च पुनः सन्धिकार्यम् । आसोऽति नित्यम् (पा०
 ८-३-३) इत्याकारस्यानुनासिकता । अरिः । वनव्यत्ययः । अथ इः उ० ४-१४० । इमी
 प्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वर्यास्तोदात्त । वोच्युः । उच्यते । वच परिभाषण इत्यम्मादा-
 शीलिङि केर्त्तुसादेशे लिङ्वाशिष्यत् (पा० ३-१-८६) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं वाधित्वा
 (पा० ७-४-२०) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । गुणः । आसुट् परस्मैपदेणु० (पा० ३-४-३००) इति आसुट् ।
 किदाशिषि (पा० ३-४-१०४) इति आसुट् किरत्वम् । इन्द्रस्युभयथा (पा० ३-४-११७)
 इति लिङादेशस्य सावधानुक्तत्वात्किङः सलोपोऽनन्त्यस्य (पा० ७-२-७६) इति सकार
 लोपः । अतो येयः (पा० ६-२-८०) आहुषः (पा० ६-१-८७) अहोऽनुपदेशत्वात्-
 सार्धधानुक्तत्वेण लिङोऽनुदात्तत्वम् । अहयन्यपन्धर एव शिष्यते । तेन संस्कारस्य गुण
 एकादेश उदात्तेनोदात्तः (पा० ७-२-६) इत्युदात्तः । दम्भ । एत उपसर्गे इत्यम्मादन्तर्भाषित-
 गमर्थादिषुधीन्धिन्मिथ्याधमूभ्यो मक् (उ० १-१४३) इत्यात्परत्वादात्मन्निप्रतनिघातः ।
 कृष्टयः । निघण्टौ च सङ्ख्यायाम् (पा० ३-३-१७४) इति निघि मनुष्यनामत्प्राधतः (पा०
 ६-१-१६३) इत्यन्तोदात्तः । स्वाम । अय भुवि । असोरलोपः (पा० ६-४-१११) । आसुट्
 उदात्तत्वम् । पादादिन्वादिनिघातः । शर्मणि । शु हिमायाम् । श्रम्याति हिनन्ति शु र्यामिति
 शर्म । अन्त्येभ्योऽपि ह्रस्वन्ते (पा० ३-२-७६) इति मनिन् । केर्त्तुसि कृति (पा० ७-२-८) इतीट्-
 प्रतिषेधः । निरत्वादाद्युदात्तत्वम् ॥६॥

सप्तमीमृचमाह । ईमिति निघात इदंशब्दार्थं वक्तुम् । हे यजमान । आशये कृत्स्न-
 सोमयागव्यासायेन्द्राय । ईमाभर । इमं सोममाहर । कीदृशं सोमम् । आशुम् । सवन
 श्रवण्यासुम् । यज्ञधियम् । यज्ञस्य सम्पन्नम् । सुमादनम् । नृणांमृत्विजयजमानानां इव-
 हेतुम् । पतयतु । पतयन्तम् । कर्माणि प्राप्नुवन्तम् । मन्दयत्सलम् । य इन्द्रो मन्दयति
 यजमानान्महर्षयति सस्मिन्नन्दे सस्मिन्तोऽयं सोमः । सन्धीतिहेनुन्वात्सृजिहेनुन्वाद्वा ।
 आशुम् । कृत्वापार्जमिस्वरिसाध्यशुभ्य उच्यते (उ० १-१) इत्युच्यते । प्रत्ययस्यरः । आशवे । पूज-
 वत् । यज्ञधियम् । समासस्य (पा० ६-१-२२३) इत्यन्तोदात्तः । माघन्तेऽनेनेति माघनः ।
 करणाधिकरस्योश्च (पा० ३-३-११७) इति स्युट् । तस्य लिङ्वात्पूर्वं आकार उदात्तः । गति-
 कारकोपपदात्कृद् (पा० ६-२-१३६) इति स एव शिष्यते । पतयतु । पतयन्तस्य घौरादिको

विष्णुः । अतो लोफः (पा० ६-४-४८) । तस्य स्थानिवत्त्वादुपधाया कृत्वाभावः । अथ तत्रा-
देशः । तस्य सन्दर्भ्युभयथा (पा० ३-४-११०) इत्यर्थात्तुल्यत्वेन शब्दभावान् ० अथुपदेशादु०
(पा० ६-१-१८६) इति निघाताभावेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव भवति । आर्द्धधातुस्येऽपि सर्वं
विधयस्तन्दासि विकल्प्यन्ते (पा० ४० ३५) इति खेर्ननिदि (पा० ६-४-५१) इति णिलोपाभावः ।
सर्गो लुक् (पा० ७-१-३६ इति अथो लुक् । न लुमता० पा० १-१-८६) इति प्रत्ययसङ्ख्यनिर्णया
दुगिगधाम्० (पा० ७-१-७०) इति न नुम् । एवं मन्दवत्त्वोऽन्तोदात्तः । मन्दवतीन्द्वा सखा ।
सप्तमी० पा० ३-१-४० । इति योगादिभागात्समासः । तत्पुन्ये सुख्यार्थ० । पा० ६-२-२) इति
सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥३॥

अष्टमीभूचमाह । हे शतक्रतो बहुकर्मयुक्तेन्द त्वमस्य सोमस्य सम्बन्धनमं पीत्वा
कृत्राक्षी कृत्रनामकासुरप्रमुखानो शत्रूणां घनोऽभवः । इन्ताभुः । ततो वाजेषु सहप्राप्तेषु
वाजिनं सहप्राप्तवन्तं स्वभक्त प्रावः । प्रकथञ्च रक्षितवानसि । अन्तेतीदृशत्वेन प्रयोग-
समये पुरोदेशस्यः सोमो निर्दिष्टवते न तु पूर्वप्रकृतः सोमः पराभूयते । अतोऽनन्वादेशात्प्राग्देशो-
ऽन्वादेशेऽनुदात्तस्त्वतोदात्तौ । पा० ३-४-३० इत्यादिशः । अतो न सर्वानुदात्तत्वम् । किन्तु
त्यदाद्यत्वे इति लोपेऽकारः प्रातिपदिकस्वरञ्चोदात्त इत्यन्तोदात्तादु० पा० ६-१-६६ इत्यनु-
वृत्ताद्वर्ज्यपदाद्यप्युत्तं ध्रुव्यः पा० ६-१-१०१ इति विभक्तिकृदात्ता । पोत्वा । पिबते क्त्वाप्रत्यये
घमात्त्वा० पा० ६-४-६६ । इत्यादिनेत्यम् । प्रत्यगन्वरेचोदात्तः । असामर्थ्यात् परामन्त्रि-
ताहवहाव । घन । भूर्तो घन पा० ३-३-७० इति इन्तेधातोः काट्येऽप्यन्वयः । तदस्या-
हतीत्यलगादिस्कादजन्तः । किन्वाद्यन्तोदात्तः । वाजेषु । कृत्वादिन्वादाद्युदात्तः । भाजिमम् ।
इतिप्रात्ययस्वरः ॥३॥

नवमीभूचमाह । हे शतक्रतो बहुकर्मयुक्त यद्वा बहुप्रज्ञानयुक्तं नृद घनानी सातये स्वभजनायं
वाजेषु युद्धेषु भाजिनं वसवन्तं त्वा पूर्वमन्त्रोक्तगुणायुक्त त्वां वाजयामः । अन्नवन्तं कुर्मः । रवा
इत्यादिषु पृथक्चारिशस्महप्राप्तनामसु रीन्द्रे महाधनि वाजेऽज्ज (निघ० २-१६) इति
पठितम् । अष्टाविंशतिमह कथाकेषु अन्ननामस्यन्धो वाजः वाजः (निघ० २-७) इति पठितम् ।
अथ पुत्रीत्यादिषु द्वादशसु बहुनामसु शनं स्वयम् (निघ० ३-१) इति पठितम् । आपोऽज्ज इत्यादिषु
वर्तिशसिष्वकस्याकेषु कर्मनामसु शक्म क्तुः (निघ० २-१) इति पठितम् । केतुः केत इत्यादि
प्रेकादशसु प्रज्ञानामसु क्तुरसुः (निघ० २-६) इति पठितम् । त्वा । अनुदात्तं सर्वम्० (पा०
८-१-१८) इत्यनुवृत्तौ त्वामौ द्वितीयायाः (पा० ८-१-२३) इति त्वादेशः । वाजेषु । वज्र वज्र
गतौ । वाज्यति गमयति शरीरान्निर्वाहमनेनेति वाजो वलमव' वा । यवन्तात्स्न्यो घन । तत्र
जिह्वस्वरस्यापरादे कर्वात्वतः (पा० ६-१-१५६) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्तं तस्याप्यपरादेन युवादीनां
व । पा० ६-१-१०३ इत्याद्युदात्तत्वम् । वाजयामः । वाजोऽन्यस्ततीति वाजवान् । तं कुर्म
इत्यर्थं तत्करोति तदाकन्दे पा० ७० ०-१-०५ । इति विष्णु । इष्टवक्षो प्रातिपदिकस्य (पा० ७०
३-१-२५) इति तस्मिन्परत इष्टवक्षोहिन्मनोर्लुक् पा० ५-३-६५ । इति मनुषो लुक् । देः (पा०
६-४-६५) इत्यकारलोपः । विष्वादिन्वाद्यन्तोदात्तत्वम् । त्वः पिबेन्नानुदात्तत्वम् । लसार्क-
धानुक्तस्वरञ्चोदात्तत्वात्त्याप्यनुदात्तत्वम् । वादादिन्वादिषु क्तुः (पा० ८-१-२८) इति न

निघातः । घतक्रतो । आभन्तिस्तनिवातः । घनानाम् । नान्विषयस्थानित्यन्तस्य (फि० २३) इत्याद्युदात्तः । सातये । उदात्त (पा० ३-३-६६) इत्यनुब्रुवावृत्तिर्जातिस्तातिटिति-
कीर्तयश्च (पा० ३-३-६७) इति किन्नुदात्त ॥६॥

दशमीमृचमाह । य इन्द्रो रायो धनस्त्वावनी रत्नक स्वामी वा तस्मा इन्द्राय गायत । हे
श्रुत्वजस्तत्प्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत । कीदृश इन्द्रः । महान् । गुणैरधिकः । उपारः । सान्द्र कमण
पूरयितुं । उन्वतां यजमानस्य सत्त्वा सन्निवृत्तयः । रायः । ऊर्ध्वपदाद्यपुष्टे शुभ्यः (पा० ६-१-१७१)
इति विभक्त्युदात्तत्वम् । अर्वाणि । अथ रत्नकातिप्रोक्तित्ववगमप्रवेशध्वजस्त्वाभ्यर्थपावन-
क्रियेच्छादीप्यवाप्त्यातिज्ञानहिसादहनभाववृद्धिषु च । इत्यस्मादतिस्त्वृचम्यम्यवितुभ्योऽनिः
(उ० २-१०२) इत्यनिः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । उपारः । प पासनपूरणयोरित्यस्माद्विजाजस्तात्कतरि०
(पा० ३-१-६८) इत्यनुब्रुवौ एवाद्यत् । चितः (पा० ६-१-१६३) इत्यन्तोशाशः । सन्वतः ।
शतुरनुमो मयजायी । पा० ६-१-१७३ इति विभक्तिरुदात्ता । सत्त्वा । समाजं स्यः स चोदात्तः (उ०
४-१३८) इतीयाप्रत्ययः । तस्मान्नयोगेन यलोपः । मशब्दस्य चोदात्तः । डिस्वादिवापः ।
तस्मै । षादि (उ० १-१३५) इत्यनुब्रुवौ न्यजितनिर्वाजभ्यो वित् (उ० १-१३७) इति तनोत्तरदि-
प्रत्ययः । डिस्वादिलोपे प्रत्ययस्वरेण तच्छब्द उदात्तः । त्यदाद्यत्वम् । एकादेश उदात्तेनोदात्तः
(पा० ६-२-५) इत्युदात्तः । स्वायेकाकान्तृतीयाश्चिभिर्भक्तिः । पा० ६-१-१६८ इति विभक्त्युदात्तत्व-
प्राप्ती प्रथमैकवचनेऽवर्तन्तस्वाञ्च गोभ्यस्माद्यया० (पा० ६-१-१८२) इति निषेधः । इन्द्राय ।
इन्द्राब्धो रन्ध्रस्थयाप्तो निपातितः । निस्त्वाद्याद्युदात्तः । कमणा यमभिप्रति स सम्प्रदानम्
(पा० १-४-३२) इत्यत्र कियामहर्ष्यं कर्तव्यम् (पा० वा० १-४-३२) इति यचनादानाक्रियया
प्राप्यत्वात्सम्प्रदानत्वेन अनुधी ॥१०॥

इति प्रथममन्त्र प्रथमेशमो वर्गः ।

॥ ५ ॥

१-१५

आश्विति द्वितीयं सूक्तं दशमम् । सुरुपकृन्नु दशम्यनुवृत्तावानु युञ्जन्ति (अमृ० १-१) इत्येव-
मनुष्ठान्तत्वान् । आश्विन्द्रोदेयतात्रिनियोगाः पूर्ववत् । विमेषावनिर्वाणान् आश्विरात्र तृतीय-
पयसि मैत्रावरुणाशस्त्रं स्तोत्रियोऽथ मृचः । आश्विरात्रे एवावाशामिति स्वयं आश्विरेता निषीदत
(आ० श्रौ० ६-४) इत्युक्तत्वात् ।

तत्र प्रथमामृचमाह । मुशब्दः त्रिपार्थो निपातः । द्वाभ्यामाहम्यामन्वेतुमितशब्दोऽभ्यस-
नीयः । हे सखाय श्रुत्वजस्तु त्तिप्रमस्मिन्कर्मणि एततागच्छतागच्छत । आश्विरात्रोऽभ्यासः ।
आगत्य च निषीदत । उपविशत । उपविश्य वेन्द्रमभिप्रगायत । सर्वतः प्रकर्षं स्तुत । कीदृशः
सखायः । स्तोमबाहसः । त्रिदृष्टदशादिस्तोमानस्मिन्कर्मणि बहन्ति प्रापयन्ति । आ ।
निपातत्वादाद्युदात्तः । इतः । इष्टं गतौ । इष्टोऽर्तास्तकः (पा० ६-३-१३५) इति संहितायां

दीवन्त्वम् । नि । निपातत्वादायुदात्तः । सीदत् । पाष्वाभ्याम्वाभ्यादाद्यदृष्टिः । पा० ७-३-७८ ।
 इत्यादिना स्वेः स्तोदादेशः । स्तोदप्रत्येः पा० ८-३-६६ इति संहितायां क्त्वम् । अभि ।
 उपसर्गाभाभिर्जम् फि० ४-३६ । इति वचनात्प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वम् । स्तोमवाहसः । अर्ति-
 स्तुत्यदुस्त्वन्तिषुमायावापद्विपत्तिवीर्यो मन् । उ० १-१४५ । इति स्तोतिर्मन्प्रत्ययान्तः स्तोमश्चो
 निष्वादायुदात्तः । स्तोमं वहन्तीति स्तोमवाहसः । वहिहधालभ्याद्धन्वसि । उ० ४-२२२ ।
 इत्युत्तम् प्रत्ययः । तत्र ाश्चद् (उ० ४-२१६) इत्यनुवृत्तत्वे उपधायाः (पा० ७-२-११६)
 इत्युत्तयाया वृद्धिः । हृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्त्वञ्च
 । उ० ४-२२८ इत्योष्ठादिकमुग्रात्स्वमास आद्युदात्तः ॥१॥

द्वितीयामृत्तमाह । सन्वायोऽभिप्रगायनेति परद्वयमत्रानुवर्तते । हे सन्वाय क्वटिवजः सन्वा
 ययं सवेः सह । यद्वा सन्वा परस्परममवागेन सतेऽभिपुने ममे प्रकृते सतीन्द्रमभिप्रगायन ।
 कोरशामन्दम् । पुरस्तमम् । पुरुस्वहृन् सवृन्तमपति रत्नपयतीति पुरस्तमः । पुरुक्षां बहुनां वायोर्णा
 यशोवायो धनानामीशान स्तामिनसु । पुरस्तमम् । तमु रज्ञाने इति धातोस्तभोषितस्यथात्प-
 वात्वापि विष्वादन्तोदात्तोऽपि हृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्या परादिद्धन्वसि बहुलम् । पा०
 ६-३-१५५ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पुरुषासु । पृ पालनपरस्वयोरित्यस्मात् कु० (उ० १-२२)
 इत्यनुवृत्तौ पृभिर्द्विषधिपृषिर्पिहतिभ्यः उ० १-२३ इति कुप्रत्ययः । कित्वाद्वाग्नियेधः ।
 उद्योऽप्यप्यस्य । पा० ७-१-१०३ इत्युकारः । उरश्च स्पर्शः (पा० १-१-५६) । प्रत्ययस्वरेणा-
 न्तोदात्त पुरुषासु । अतो मनुषि ह्स्वादन्तादात्तात्पुरुषादात्परस्य नामो मामन्यतरस्याम्
 पा० ६-१-१७७ इत्यन्तोदात्तत्वम् । ईशानम् । ईश ऐश्वर्य इति धातोर्नुदात्तेस्वात्परस्य
 शानचो लमाश्चानुकानुदात्तत्वम् । वायोऽयाम् । वृक्ष सम्भक्त्यादित्यस्माद्धन्वोऽर्थम् । पा०
 ३-१-१०४ । कवर्वाविर्षो हि वृत्त एव महश्च तत्तु वृक्षः । नित्स्वरितम् । पा० ८-१-१८५ ।
 इति प्रत्ययस्वरितत्वं बाधित्या ईद्वन्वृणमदुर्हा वयतः । पा० ६-१-२६४ इति वयदन्तस्याद्युदात्त-
 त्वम् । यतोऽनायः (पा० ६-१-२६३) इत्यत्र तु वयतो महश्च न अवर्तत इत्येव वृत्तानुबन्धकत्वात् ।
 यकानुबन्धप्रसङ्गे न व्यनुबन्धकस्य इति नियमात् । सन्वा । सन्व समवाये । धात्वादेः यः सः
 पा० ६-१-६४ । संपदादिन्वाहाये ऽन्यथा पा० वा ३-३-६४ इति ङिप् । मृतीयैकवचनम् । धातु-
 ऽन्तोऽन्ताद्युदात्त । सर्वं विधवगद्वन्वसि विकल्पन्ते (पा० वा० ३५) इति न्यायन साधेकाव० पा०
 ३-१-१६८ । इति सूत्रं न प्रवर्तते । सन्वत्यस्य निपातत्वपक्षे लृष्टमाद्युदात्तत्वम् ॥२॥

तृतीयामृत्तमाह । सन्वायोऽभिप्रगायनेति निपातः । सर्वेऽन्यत्तुः सम्भवते । सध स
 एतन्तुः एवमन्यान्तुर्वावर्गगृष्टा नोऽस्माकं योगे पूर्वप्राप्तस्य पुण्यायस्य सम्बन्ध आभुवत् ।
 आभयत् । पुण्याय माधर्मात्प्रत्ययः । स एव रामे घनाधमाभुवत् । आभयत् । स एव
 पुरन्ध्यां योषियाभुवत् । यद्वा बहुविधायां बुद्धिवाभुवत् । पुरन्धिवद्बुधोः नि० ६-१३ इति
 यास्कः । स एव वातेभिदयरन्नेः सह नोऽस्मानागमत् । आगच्छत् । य । वादयोऽनुदात्ताः
 । फि० ४-३६ इत्यनुदात्तः । संहितावास्तुत्वे तुनुधमवृत्तह कुत्रोरुन्वाद्याम् पा० ६-३-१३३ इति
 दीधः । योगे । यत्रा निष्वादाद्युदात्तत्वम् । भुवत् । भूपान् । भवनेराशीविद्धि परतो लिङ्गा-
 शिष्यत् (पा० ३-१-३६) इत्येव प्रत्ययः । तत्र हिस्वेने गुह्याभावाद्बुद्धादेशः । अङ् यतिपि

यादृशं न भवत्यनित्यमागमशामनम् पा० पा० १४) इति वचनात् । लिङ् कर्तृः पा० ८-२८ इति निघातः । ऊर्ध्वपदाद्यपुर्णपुंशः पा० ६-१-१०१ इति शय इत्येतस्य विभक्तिकदात्तत्वम् । पुण्य्याम् । पुर्ण्यः पुर्णीः । पुण्योर्धादिवाङ्कारस्यामादेश ईकारस्य इत्यथ । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां ह्रस्वस्युपसङ्गस्यानम् पा० पा० ६-२-४१ इत्याद्युदात्तत्वम् । अथवा पुं शरीर धीयतेऽस्वामिति कर्मण्यधिकरणे च पा० ३-३-६३ इति कप्रत्ययः । अलुक् स्यान्द्मः । नस्त्वयस्यानिसन्तस्य (कि० ४-३ इति पुरशस्य आद्युदात्तः । दाम्नीभारादिवात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गमत् । गमेत्तर्तास्तप । इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (पा० ३-४-६७) इतीकारलोपः । बहुलं ह्रस्वसि पा० २-४-७३ इति यपो लुक् । जेटोऽदादी । पा० ३-४-६४ इत्यङागमः । आगमा अनुदात्ता इति तस्यानुदात्तत्वे चालुस्वर एव शिष्यते । वाजेभिः । वृषादिवादाद्युदात्तः ॥३॥

अनुधीभृषमाह । समस्तं पुंशे यस्मिन्दस्य मन्त्रे रणे युक्तौ हरी हावथौ शयथो न वृषयते । न सस्मजन्ते । रथमथौ च हृष्टा पलायन्त इत्यर्थः । तस्मा ह्रस्वात् तस्यन्तोपाधे हे श्रुतिज्ञो मायत । स्तुति कुल । रथ इत्यादिषु पदकत्वार्थित्वमपामनामसु समस्तु समरतां निघ० ७-१७ इति पठितम् । संशो । सम्यक् तिष्ठतीति सन्धो रथः । आतथोपमर्ग पा० ३-१-१३६ इति कप्रत्ययः । ह्रदुतरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृषयते । प्रत्ययस्वरस्याकार उदात्तः । सति शिष्टरथवलीयस्त्वमस्यत्र विकरणोभ्यः पा० पा० ६-१-१५८) । लिङ् कर्तृः (पा० ८-२-२८ इति निघातो न भवति । यदृक्षाचित्यम् पा० ८-६-६६ इति प्रतिषेधान् । पञ्चमीनिदेशेऽप्यथ व्यवाहितेऽपि कार्यमिष्यते । इतसो रथमिति हरी । अथौ । ०इन् (उ० ४-१२६ इत्यनुयुक्तौ द्विपिण्डाहिकुतिचिदिच्छदिकामिभ्यश्च (उ० ४-१२०) इतीनुप्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । समस्तु । मन्त्रादन्तेः फिप । शयवः । शतिः सौत्रो धानुहि स्तार्थः । श्यतिभ्यां क्त् (उ० ४-१०६) । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । तस्मै । मायकावः० । पा० ६-१-१६८ इति विभक्त्युदात्तस्य न गोभन्वात्त्वर्था० (पा० ६-१-१८२) इति प्रतिषेधान्प्रतिषेदिकस्वर एव ॥४॥

पञ्चमीभृषमाह । इमे सोमासोऽस्मिन्कर्मणि सपादिताः सोमा सुतपाप्नेऽभिपुनस्य सोमस्य पानकप्र । अन्त्यधं अनुधी । तस्य पानुवीतये भजकाश्च वन्ति । तमेव प्राप्नुवन्ति । कीदृशाः सोमाः । सुताः । आभिपुताः । शुचयः । दृष्टावविश्रया शोधितन्वाच्छ्रयाः । दध्या- शिरः । अवनीयमानं दधि आशीदोषघातकं येषां सोमानां ते दध्याशिरः । सुतपाप्ने । पुनं पिबतीति सुतपावः । धनिषः पितृवाङ्मनुस्वर एव शिष्यते । समाने द्वितीयापूर्वपदप्रकृति- स्वरस्य वार्धित्वा ह्रदुतरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शुचयः । शुच दीप्तौ । ०इन् (उ० ४-१६६) इत्यनुयुक्ताविगुपधात्किन् उ० ४-१०१ इतीनाः कित्वात्तपूपचगुवाभावः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । वीतये । यो गतिन्यासिप्रजनकान्त्यसवलाद्भोष्वित्यसमान्मन्त्रा वृषेपपकमनविदभूवीरा उदात्त (पा० ३-३-६६) इति लिङ्नुदात्तः । सोमासः । पुन आभिषे । अतिस्तुष्टुमूर्धश्चिः (उ० १-१५५) इत्यादिना मन् । निस्वादाद्युदात्तः । आत्मेरलुक् (पा० ४-१-५०) इत्यङागमः । दध्याशिरः । दधाति पुष्पातीति दधि । दृष्टाम् पारशपोषयवो । आहगमहनहन । किकिनी लिङ् च पा० ३-२-१०१ इति किन् । लिङ्वाद्वाद् द्विभाक् । कित्वादाकारलोपः । निस्वा

दाद्युदात्तत्वम् । शु हिस्मायाम् । आशुश्चाति आहिन्स्ति सोमेऽवनीयमानं सन्सोमस्य स्वाभाविकं
रसमृजोत्वप्रयुक्तं नीरसं दोषं वेत्याशीः । क्लिप्तत इडातोः (पा० ७-१-१००) इतीत्वं स्वरत्वञ्च ।
शृजेवाशीपंथां सोमानां ते दध्वाधिरः । बहुलोहौ पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वम् ॥६॥

इति प्रथमस्य प्रथमे नवमो वर्गः ।

आत्तेरिति सूक्तस्य षष्ठीमृचमाह । एकतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे इन्द्र त्वं पुतस्वार्भि
पुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं ज्येष्ठाय देवेषु ज्येष्ठत्वाय च ससस्सस्मिन्नेव जगणे वृद्धो-
ऽज्ञायवा । आभिवृद्धोस्मातेन युक्तोऽम् । पीतये । वा पाये इत्यस्मात्स्थानापाययो भावे
(पा० ३-३-१५) इति किञ् । घृमास्या० (पा० ६-४-६६) इत्यादिनेत्वम् । तस्य निस्वेऽपि
व्यत्ययेन प्रत्ययोदात्तत्वम् । उत्तरमूत्रगतमुदात्तपदमत्रापि वा योजनीयम् । सद्यः । सद्यः
पत्न्यवरादि० (पा० ४-३-२२) इति सूत्रेण समानेऽहनीत्यर्थं समानस्य सभावो यच्च प्रत्ययो
निपात्यते । प्रत्ययस्वरैर्लोदात्तः । वृद्ध । वृधु वृद्धौ । उद्दिता वा (पा० ७-२-२६) इति कस्या-
यत्यस्य इटो विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषा (पा० ७-२-१५) इति निष्ठायामित्यप्रतिषेधः ।
प्रत्ययस्वरैर्लोदात्तः । ज्येष्ठाय । ज्येष्ठस्य भाषो ज्येष्ठयम् । गुणयत्नमाद्ययादिभ्यः कर्मणि
च (पा० ५-१-१२४) इति व्यन । निस्वेऽदाद्युदात्तः ॥६॥

शुसमेमृचमाह । हे इन्द्र तर्हि सोमास सोमा आनिचन्तु । आभिमुख्येन पर्वयन्तु ।
कीदृशा सोमा । आशुशः । सवनप्रये प्रकृतिवद्भूतयोर्धां स्वास्तिमन्तः । कीदृशेन्द्र । गिर्वज्रः ।
गीभिः स्तुतिभिः सम्भक्तनीय देवविजय । गिषया देवो भवति गीभिरेतं वनयन्ति (नि० ६-१४)
इति वात्कः । तथाविध हे इन्द्र मे तुभ्यं प्रयेतमे प्रकृष्टज्ञानाय वा सुखरूपाः सोमाः सन्तु ।
गिषयाः । गृणन्तीति गिरः स्तुतयः । गृ शब्दे । किंपि ज्ञान इडातोः (पा० ७-१-१००)
इतीत्वं स्वरत्वञ्च । गोभिश्चन्यते मेच्यत इति गिषयाः । वन पञ्च सम्भक्तौ । सम्भक्तिः सेवा ।
सवधानुभ्यामुन् उ० भ १६० इत्यनुप्रत्ययः । प्रयतसे । बहुलोहौ पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वम् ॥७॥

आष्टमोमृचमाह । हे शतक्रतो बहुकर्मन्बहुप्रज्ञ वेन्द्र त्वां सोमाः सामगानां स्तोत्रागयषीषुषन् ।
यर्धितवन्ति । तथा बहु पानामुक्त्या शशास्ति स्वामवोवृषन् । यस्मात्पूर्वमेवमासीत्स्मादिदानी-
मापि नाऽस्माकं गिर स्तुतयस्त्वो वधन्तु । वधयन्तु । आतिवृद्धं कुर्वन्तु । स्तोमाः । मनो-
निर्यदाद्युदात्तः । आवीषुषन् । वृधु वृद्धौ । ययन्तःशब्दोऽपि षडि उक्त्वा (पा० ७-४-७)
इति वृद्धेऽप्यथाया शकारस्य शकारविधानादन्तरङ्गोऽपि गुणो वाच्यते । द्विर्भावहलादि-शेष-
सम्प्रदायप्रवृत्तीप्रत्याङ्गागमाः । उक्त्वा । उक्त्वाणि । पातृनुदिर्वावर्तिर्वासिबिभ्यस्थक (उ०
२-७) इति धक प्रत्ययः । तस्य कित्वात्म्यप्रसारणम् । शेषेन्द्विषि बहुत्वम् । पा० ६-१-७०)
इति शिषोषो नलोपञ्च । प्रत्ययस्वरैर्लोदात्तः । यस्मात्पूर्वमेवमासीत्स्मादिदानी-
मापि नाद्युदात्तत्वम् । वधन्तु । यस्तर्भाषितस्यार्थावृत्तेऽप्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥८॥

नवमीमृचमाह । इन्द्र इमं कामे सोमरूपमन्तं सनेतु । सम्भजेतु । कीदृश इन्द्रः ।
आतिस्तोतिः । आतिमितरज्जवः । कर्दाचिर्द्वि त्वां न विमुञ्चनीत्यर्थः । कीदृशं वाजस ।
सहस्रिणम् । प्रकृतौ विकृतौ च प्रवर्तमानत्वेन सप्तसप्तह्रिषायुक्तम् । यस्मिन्वाजे विभाषि

सर्वाणि पौष्ण्या पुरुत्वानि वनानि वर्तन्ते । साहसं वाजमिति पूवश्रान्त्ययः । अजिनोतिः ।
 मनु सि ज्ञाय इत्ययं धानुरकमकः । तस्य च कर्माभावाद्वाचकत्वे भावे कर्तरि वा कप्रत्ययेन
 भवितव्यम् । तद्विह यदि कतर्वाधिकरणं वा स्यात्तदा तयोरेकयोग्यप्रत्ययस्याविधानात्तद्वयः ०
 (पा० ६-४-५६) इत्यनुवृत्तौ निष्ठायास्यदर्थं (पा० ६-४-६०) इति दीर्घाय भवितव्यम् । तथाच
 नित्यो दीर्घात् (पा० ८-२-४६) इति निष्ठानन्तेऽस्तीति स्यात् न स्वजिनोति । अथ नपु मके
 भावे कः । (पा० ३-३-११४) इति भावपरः जिनशब्दो गुणने तदा तस्य गयदर्थत्वेन ० अगयदर्थं
 (पा० ६-४-६०) इति निष्ठाहोचनन्त्रयोरभावात्तज्ज्ञतामिति सिद्धयति । तदा तु मज्जतत्पुरुषः
 प्रकृतेन नान्वेतीति न विद्यते जितमग्रति बहुमीडिर्णव भवितव्यम् । तथाच नजलुभ्याम्
 (पा० ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात् । पुनरुक्तिशब्देन बहुमीडौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन
 स एव स्वरः स्वरः स्यात्पतीति न कोऽपि दोषः । रि सि निरि जिनि दास इ जिप्रांमायामिति जिनोते-
 हिंसाभ्यस्य वा कर्मणा निष्ठा । तथाचार्हमिति रित्यर्थ उक्तक्रमेण स्वरः सिद्धयतीति न
 दोषः । सन्तेतु । वन प्रज्ञ सन्भक्तौ भौवादिकः । बाजम् । पूवादित्वादाद्युदात्तः । इन्द्र ।
 इतो निष्ठादाद्युदात्तः । महाभयम् । महाभयमस्यास्ति । अत इतिठनौ (पा० ५-२-११५)
 प्रत्ययस्वरः । विधानि । पिमेः कनि निष्ठादाद्युदात्तः । पुमः कर्माणि पौष्ण्यानि । बाह्यादे-
 राकृतिगणत्वाद् गुणवचनमाह्वयादिभ्यः कर्माणि च (पा० ५-१-१२४) इति प्यस । निष्ठा-
 दाद्युदात्तः । प्रथमाबहुवचनस्य सुपो सुनुकः (पा० ७-१-३६) इत्यादिना इदं द्रष्टव्यं । ननु
 लोपु स्यान्त्या नमज्जतौ भवताम् । (पा० ४-१-८७) इत्यनेन धान्यानां भवेत्तु क्षेत्र लज्ज (पा०
 ५-२-१) इत्येतत्पयन्तेष्वप्युदात्तार्थं नमज्जतौ विधानाद्यथा पुसोऽप्यस्य पौष्णः पुस आगतः
 पौष्ण इत्यादिवत्पुसो भावः कर्म वेत्यास्मिन्नप्यर्थे प्यस बाधित्वा पौष्णानेत्येव भवितव्यं
 कथमुच्यते पौष्णानीति । उच्यते । आ स त्वात् (पा० ५-१-१२०) इति सूत्रे स्यादित्यर्थः
 निष्ठादाद् बाह्याभ्यः (पा० ५-१-१३६) इत्येतत्पयन्तेरिमानिजादिभिः प्रत्ययः सह स्वतन्त्रो
 समावेशः । एवं तत्रैव चरुद्राक्षजप्रसारिष प्यजार्हिभिः समावेश एव, न बाध्यवाचक-
 भावः ॥६॥

दशमीशृङ्गमाह । हे पिषण इन्द्र मतां विरोधिनो मनुष्या नोऽस्मदीयानां तनूनां शरीराणां
 माभिद्भूहन् । अभितो द्रोहं मा कुर्युः । ईशानः समर्पन्त्वं वधं वेरिभिः सत्याद्यमानं वदथ । अस्मत्तः
 मृष्यवक्तुः । मनुष्या इत्यादिषु पञ्चविंशतिसङ्ख्याकेषु मनुष्यनामसु मतां धाताः निष्ठा २-३ इति
 परिहृतम् । मताः । असिहमिष्टमिष्टवामिष्टमिष्टपुष्टमिष्टमन्तु उ=३-८५ इति तन् । निष्ठा-
 दाद्युदात्तः । आसि । एकमादीनामन्त (कि० ४-१३) । इह । इह जिघांसायाम् । तिरुधं
 लेट (पा० ३-४-७) इति प्रार्थनायां लेट् । तस्य भिः । कोऽन्तः । (पा० ७-१-३) । इतश्च
 लोपः परस्मैपदेषु (पा० ३-४-१७) इतीकारलोपः । लपो लुक । सार्वधानुकमपिन् (पा०

१-२-४) इति तिङो कित्वाह्वयवगुणाभावः । तन्नाम् । अस्यामप्यांश पराङ्गवद्भावः । इन्द्र-
गिर्वयः । गतम् । ईशानः । धातोरेनुदात्तत्वाच्छपो स्यात् । तस्मात्तन्नामुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव
शिष्यते । यवव । यौनेतिवि संज्ञापूर्वको विधिरनित्वः (पा० प० ८६) इति वृद्धिर्न क्रियते ।
अथवा यौतीति यवः । पञ्चायव । यव करोतीत्यथ तत्करोति तदाचष्टे । पा० ग० ३ १-२१) इति
शिष्य । इष्टवद्भावाद्दिलोपः । तस्य स्थानिवद्भावाद् वृद्धयभावः । यधम् । इन्द्रश्च यधः (पा०
३-३-४६) इति भावेऽपि । तन्मार्गयोगशेषः स्थानिवद्भावेनास्मोदात्तो यधदेशः । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेणापि उदात्तत्वम् ॥१०॥

इति प्रथमस्य प्रथमे दशमो वर्गः ।

॥६॥

१-६

सुरूपेण्यदिपु षष्ठस्य सूक्तस्य तृतायस्य युञ्जतीति सूक्तस्य मन्त्रमकृत्यास्तु विरहन्द्वादेवतानि
यिनियोगात्त्येते पूर्ववद्वगन्तव्याः । दशमे तस्मिन्सूक्ते आद्यामित्योऽन्तिमा चेत्येतावतस्य
ऐन्दवः । आदेहेत्येतां अनुधीमामभ्य वृत्ता माकृत्यः । तासु मध्ये षोडश विदिग्गं ऐन्दवेते इ आद्यौ
माकृत्यौ मस्यादेन्त्यादिषु धवतः । तदेतन्मन्त्रमनुकर्मणि कायायुक्तम् । सूरूपकृन्तुं दशोद्ग-
मः तु युञ्जन्त्यादेहेत्याः पदमाकृत्यो षोडशविदिग्गं ऐन्दवन्त्ये च (अनु० १-१) इति । एतस्मिन्-
सूक्ते युञ्जन्तीत्यस्यौ नृचम्पूनीये शक्तिपर्याये माहात्म्याच्छास्त्रोऽनुरूपः । तथा कातिरात्रे कर्वाषा-
श्चास्मिन्तु स्वार्थे योगयोगे तवस्वरं युञ्जन्ति ब्रह्मरूपम् आ० ६-४) इति सूत्रितम् ।

तत्र प्रथमासूत्रमाह । इन्द्रो हि परमेश्वरयुक्तः । परमेश्वरं चाग्निवाक्यादित्यनन्तररूपेणा-
वस्थानादुपपद्यते । ब्रह्मादित्यरूपेणावस्थितम् । अक्षयम् हिमकरादित्यरूपेणावस्थितम् ।
धरन्तम् । वायुरूपेण सवनः प्रसरन्तम् । इन्द्र परितस्तपुषः परितोऽवस्थिता लोकप्रवर्तिनः
प्राञ्चिनो युञ्जन्ति । स्वकीये कर्मणि देवतान्येन सम्बद्धं कृतम् । तत्पदेन्द्रस्य मूर्तिविशेष-
भूता रोचना नक्षत्राणि दिवि स्थोक रोचन्ते । प्रकाशन्ते । अस्य मन्त्रस्योक्ताधपरत्वे
माहात्म्यान्तरे व्याकृताम् । युञ्जन्ति ब्रह्ममिषाह । असौ वा आदित्यो ब्रह्मः । आदित्य-
मेवास्मै युनक्ति । अक्षयमिषाह । अग्निर्वा अक्षयः । अग्निमेवास्मै युनक्ति । धरन्तमिषाह ।
वायुर्वा धरन् । वायुमेवास्मै युनक्ति । परितस्तपुष इत्याह । इमे वे लोकाः परितस्तपुषः । इमाभेव
लोकास्मै युनक्ति । रोचन्ते रोचना दिवोन्वाह । नक्षत्राणि वे रोचना दिवि । नक्षत्राण्येवास्मै
रोचन्तीति । पञ्चविंशतिसङ्ख्याकेषु महत्तामसु मध्ये ब्रह्मः निध० ३-३) इति परितम् ।
आदित्यस्यापि महत्त्वादेव ब्रह्मत्वम् । युञ्जन्ति । अन्ते प्रत्ययस्वरं व्याप्य दृष्टव्यम् । ब्रह्मम् ।

प्रातिपदिकान्तोदात्तः । अरुणम् । एव रिच हिमाद्यौ । रोचन्तीति ह्यर्था हिमकाः । इगुपधशा-
 प्रीकरः कः (पा० ३-१-१३५) इति कः । प्रत्ययस्वरयोश्चात्तः । न सन्ति ह्यर्था यस्यास्यावस्वः ।
 मय सभ्याम् । (पा० ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अस्मि पूर्वः (पा० ६-१-१०७)
 इति पूर्वस्यैव एकादेश उदात्तनोदात्तः (पा० ८-२-५) इत्युदात्तत्वम् । अन्तम् । शपः पिप्वा-
 दनुदात्तत्वम् । शतुष सप्तावधानुस्वरैश्च । घातुस्वर एव शिष्यते । तरुधुषः । तिष्ठतेतिट-
 क्शवादेशः । वस्वैकाजादघमात् (पा० ८-२-६७) इतीटमन्तरङ्गमपि वार्धित्वा सम्प्रसारणं
 सम्प्रसारणाद्यर्थं च बलीयः (पा० ७-१-१२७) इति शास्त्रे परतो भव्यादुभयोः सम्प्रसारणम् । पर-
 पूर्वत्वम् । शार्त्तिसर्वाधसीनां च (पा० ८-३-६०) इति वत्वम् । वसोः प्रत्ययस्वरयोश्चात्तत्वम् ।
 रोचन्ते । तिष्ठो सप्तावधानुदानुदात्तत्वम् । शपः पिप्वादनुदात्तत्वम् । घातुस्वर एव । रोचना ।
 अनुदात्तत्वम् । हलादेशः । (पा० ३-२-१४६) इति युष । युवोरनाको (पा० ७-१-१) इत्यनादेशः ।
 चितः (पा० ६-१-१६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । ऊङ्दम् । (पा० ६-१-१७१) इत्यादिना विभक्ति-
 र्दात्तत्वम् ॥१॥

द्वितीयाशुचमाह । अस्य मध्नादिशब्दपतिपाठस्यादिभ्यादिभूतिभिस्तत्र तत्रार्थास्थित्येवमस्य
 शब्दे हरी एतन्नामानौ ह्रावभौ सारथ्यो युज्यन्ते । इन्द्रमर्ध्वान्धनोरथयोर्हारिनामर्ध्व हरी इन्द्रस्य
 शीहतोऽग्नेः (निघ० १-१६) इति वक्ष्यत्वान् । कीदृशी हरी । काम्या । कामयितव्यौ ।
 विपक्षसा । विविधे पक्षयो रथस्य पार्श्वे ययोश्चोस्तौ विपक्षसौ । रथस्य द्वयोः पार्श्वयो
 र्धोजितावित्यर्थः । शोणा रक्तवर्णौ । धृणु । प्रगल्भौ । नृवाहसा । नृणांमिन्दुत्तसारथि-
 प्रमुखाभौ पुरुषाणां बोधारे । अस्य । मध्नामित्युक्तस्य परामर्शाद्विभोऽन्वयेऽनुदात्तमृतीवादी
 (पा० २-४-३२) इत्यण् । पिप्वात्सर्वादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरनुदात्तवति सवानुदात्तत्वम् ।
 काम्या । कम्पु जान्तौ । कसेर्शिक् (पा० ३-१-३०) । कामयोरथो यन् (पा० ३-१-६७) ।
 तिस्वरितापवाहत्वेन यतोऽग्रावः । (पा० ६-१-२१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । सुषां सुलुक् (पा०
 ७-१-३६) इति द्विवचनस्य आदेशः । हरतो रथमिति हरी । हर्पापि० (उ० ४-१२०) इत्यादिना
 इन् । निष्वादाद्युदात्तः । विपक्षसा । विविधविधयो एष्ट च उ० ४-२१६ इति पक्षरसन् ।
 सहागमः । विभिन्ने पक्षयो पार्श्वे ययोस्तौ । विषम्यो निपातत्वाद्युदात्तः । पूर्वपदप्रकृतित्वरेण
 स एव शिष्यते । द्विवचनस्य आदेशः । श्ये । रमन्तेऽस्मिन्नात्त रथः । रम्पु म्रीडायाम् ।
 हनिफुपिनीरमिकादिभ्यः कथन् उ० ३-२ इति कथन् । किप्वादनुदात्तोपदेशः (पा०
 ६-४-६७) इत्यादिना मकारलोपः । निस्वरैश्चाद्युदात्तः । शोणा । शोणु यर्थागत्योः । गमनकरब्ध-
 त्वात्करणे घञ् । निष्वादाद्युदात्तः । सुषां सुलुक् (पा० ७-१-३६) इति आदेशः । धृणु । मिष्टपा
 प्रागल्भ्ये । अस्मिगृधर्ध्वपतिपेः कतुः (पा० ३-२-१४०) । किप्वादनुदात्ताभावः । प्रत्ययस्वरः ।
 नृवाहसा । नृन् वहत इति बोधार्हाह्वाभ्यामभ्यगन्तुमिति । उ० ४-२२२) इत्यण् । शिष्यते । उ०
 ४-११६) इत्यनुवृत्तेर्ह्रिः । निष्वादाद्युदात्तः । इत्युत्तरपदप्रकृतित्वरेण स एव शिष्यते ॥२॥ ✓

तृतीयाशुचमाह । हे मया मनुष्या इदमाश्रयं कथंतेत्यव्याहारः । किमाश्रयमिति तदुच्यते ।
 आदित्यरूपोऽयमिन्द्र उषादिदोहर्क रश्मिभिः प्रतिदिनमुपकालेनां सम्भूयाजायथाः । उषपक्षत ।
 अधवा सूर्यस्यावास्तमये मरुत्सुपक्षे व्यत्ययन बहुवचनं कृत्वा सम्बोधनं क्रियते । हे मया

प्रतिदिन स्वमजावया इति बोध्यम् । किं कुर्वन् । अकेतवे । रात्रौ निद्रासिभूतत्वेन प्रज्ञान-
रहिताय प्राणिने केतुं कृयावन् प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन् । अपेक्षते । रात्रावन्धकारावृत्तत्वेनानभि-
व्यक्तत्वाद्गुणरहिताय पदार्थाय प्रातरन्धकारनिवारणेन देशो रूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन् । पेश इति
रूपनाम पिशतेः । (नि० ८-११) इति शाब्कः । अकेतवऽपेक्षस इति अनुध्यायौ पदार्थं प्रष्टव्यौ ।
केतुम् । प्रातिपादिकस्वरः । कृयावन् । कृत्यं हिंसाकरव्यपेक्ष । लट् । तयादेशः । इदितो नुम् धातोः

पा० ७-१-५८) इति नुमागमः । कर्तुरिति शेषे प्राप्ते धिन्विज्ज्ञातयोरे अ, पा० ३-१-८० इत्युपन्यय-
तत्सञ्चयोनेन वकारस्य वाकारः । अता मेपि पा० १-४-४८) इत्यकारलोपः । तस्य स्थानि-
वद्वत्त्वात्पूर्वस्य सपुष्पगुणो न भवति । अकारस्य प्रत्ययस्वरेशोदात्तत्वम् । अकेतवे । बहु-
लीङी नञउभ्याम् पा० १-२-१७२ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पेश । नञ्विज्ज्ञानानिमित्तस्य
(कि० २-३) इत्याद्युदात्त । मया । इन्द्रमि निष्कयः पा० ३-१-१२३) इत्यादौ प्रियत-
निपातः । आसन्निप्रलानपातः । असामर्थ्यात्पूर्वस्य न पराङ्मवद्भावः । अपेक्षते । नञउभ्याम्
(पा० १-२-१७२ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मम् । निपात आद्युदात्तः उपसर्गः । उच प्लुप इति ।
उचल ही गामर्माभ लट् । शकादेशे शपि प्राप्ते अपन्ययेन शः । साकधातुकमापितु पा० १-२-४ इति
तस्य हिंसाकरपुष्पगुणो न भवति । शस्य प्रत्ययस्वरेशोदात्तत्वम् । उपरि शपुरदुपदेशालम्बार्थधातु-
कानुदात्तत्वम् । एकदेश उदात्तलोदात्त पा० ८-२-५५) । अजायथा । अजायतेत्यर्थं पुरुषस्यत्वमे-
निपातः ॥३॥

अनुधीमृषमाह । अत्रास्ति विशेषविनियोगः । अनुधीमृषाणि प्रातःसकले माह्निकाध्यात्मिशका
आदह स्वधामनिर्वर्ति हे अर्थो, इन्द्र म् मे हि रक्षस्व इत्येका । अयं नृपः पल्लवस्तोत्रियस्यस्तकः ।
तथाय सूर्येन अनुविशे ङाजाजतिर्नर्ति स्वगह इन्द्र म् मे हि रक्षस्व आदह स्वधामनिर्वर्त्यं का द्वे न
आ० धीः ७-२) इति । यद्यप्येतन्मूकमन्त्रं तथाप्यारोहस्यादिषु कदस मरुतो मध्यन्ते । प्रायेर्षाञ्च -
मरुतः (अनु० परि० १-२ इत्यनुष्माणाकायाभुपत्त्यात् । आदिस्वयमानन्तमध्य निपातः । अहेत्यव-
धारणात् । आदह यदन्तर्गमन्तरमेव । स्वधामनु । इतः परं अनिष्यमः कसमन्नुदकं वाऽनुसक्त्य
मरुतो देवा गच्छन्मारे । मेघमध्यं जलस्य गभाकारं परितवन्तः । जलस्य कर्तारं पर्जन्यं प्रेरित-
वन्तः । प्रतिमंकावरमेकं कुर्वन्तीति दर्शयितुं पुन शब्दः प्रयुक्तः । कीदृशो मरुतः । पशियं यथाह
नाम बुधानाः । धारयन्तः । मससु गमेषु मरुतामीदृकं वाग्व्याहृकं येत्यादीनि यज्ञयोग्यानि नामान्य-
न्यत्रास्मात्तानि । अन्य इत्यादिप्लुटार्थिषित्वाक्यकथञ्चनारूपस्य स्वधा (निघ० २-७) इति
परिचितम् । अथा इत्यादिप्लुटशतस्य स्वधाकं पदकनाकसु तेज स्वधा कञ्जरम् (निघ० १-१२) इति
परिचितम् । आनु । आह । निपातावाद्युदात्तो । स्वधा । स्वं लोकं वधातीति पुष्पातीति स्वधा ।
आतोऽनुपसर्ग क. (पा० ३-२-३) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनुपुन शब्दौ निपातावाद्यु-
दात्तौ । गभस्य भावो गभश्चिम् । प्रत्ययस्वरः । एवरे । अन्तर्भाषितव्यपधादौ गताविरस्यस्मा-
दनुदात्तेतः परस्य लिटो मध्यगः । चित्वाङ्गोदात्तः । सङ्ख सपर (पा० २-१-४) इत्यत्र छेपेति
योगविभागावाका रुह हिङ् । समासेऽपि समासस्य पा० ६-१-२-३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । इजादेश
गुरुमतोऽनुत्तर (पा० ३-१-३६) इत्याम् न मयति मन्त्रवान् । अहशब्दयोगातिपाताभावः ।
मुदायपश्यताहं बुज्याम् पा० ८-१-२६) इति निदेशान् । बुधाना । ज्ञानवर्धिकादन्तोदात्तत्वे

प्राप्तेऽभ्यस्तानामाविः । पा० ६-१-१८८ । इत्याद्युदात्तत्वम् । यज्ञमर्हति यज्ञियम् । यज्ञनियम्यां
 घञञौ पा० ५-१-३१ इति घप्रत्ययः । आयमेयोनीयियः कटन्वच्छर्पां प्रत्ययादीनाम् । पा०
 ७-१-२ इतीयादेशः । प्रत्ययन्वयेणकार उदात्तः ॥४॥

पञ्चमीमृचमाह । अस्ति किञ्चिदुपाख्यानम् । पणिभिर्देवलोकाद्वावोऽपहता अन्धकारे
 प्रतिज्ञाः । ताश्चन्द्रो मर्हतिः सहजयार्दति । एतन्मानुक्रमशिकायां सूत्रिणम् । पणिभिस्तरेनि-
 गूळहा गा कन्वेष्टु सरमा देवशुनीमिन्द्रक प्रहितामयुग्मिभः पणयो मित्रोयन्त प्राचुः अनु० ८-५-१
 इति । मन्त्रान्तरे च दृष्टान्ततया सूचितम् । निरुद्धा धावः पणिमेव गावः । ऋ० स० १-३०-११)
 इति । तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते । हे इन्द्र वीळु वितु । इदमपि दुर्गममर्थानमाकृत्यनुभि-
 र्भञ्जद्विधाभिर्षोदुभिर्वन्वद्व मेनु समर्थमर्हति सर्हितस्त्वं गुहापितु गुहायामपि रुदापिता
 उद्यया गा अन्धविन्दः । अन्धप्यलक्षयान्ति । ओजः पाज इत्यादिष्वर्थाविशतिष्वदक्या-
 केषु बलनामसु दत्तो वीळु व्योहनम् । निघ० २-६) इति पठितम् । नवसहस्राकेषु गोनाम
 रुच्योक्त्योस्त्रिया । निघ० १-१ इति पठितम् । वीळु । प्रातिपदिकम्परः । चितु । चादि-
 रनुदात्त । आकृत्यनुभिः । इतो भङ्ग इति चातोरोच्चारिकः कतनुव प्रत्ययः । किञ्चाङ्ग-काभावः ।
 चित्वाङ्गलोदात्तत्वम् । समासे कृत्स्नरप्यप्रकृतित्वस्यम् । गुहाः सप्तम्या वादेशः । यामा-
 दीनां च । कि० २-१५) इत्याद्युदात्तः । वादिभिः । वदिभिर्धुयुद्गत्साहान्वारिभ्यो नितु (उ०
 ४-५०) इति ओर्निप्रत्ययः । निष्पादाद्युदात्तः । अविन्दः । मे मुचःदीनाम् पा० ७-१-५८)
 इति मुमागमः । सुकलकृत्यदुदात्तः । पा० ६-४-७६ । यमन्तीत्युच्यते । यमः कनरि
 रियक प्रत्ययः । पत्याभावश्च बाहुसकादुक्तमीयः । उक्त हि । यज्ञ पदार्थायोग्यसमुत्थं प्रत्ययतः
 प्रकृतेषु तद्व्यामिति । इकारः प्रत्ययस्यरक्तोदात्तः ॥५॥

इति प्रथमस्य प्रथमे एकादशो वक्तव्यः ।

युज्यन्तीति सूक्ते षष्ठोमृचमाह । देवयन्तो मरुत्सजकान्देवानिच्छन्ता गिरः स्तोता
 कृत्विजो महा प्रौढ मरुद्गणमण्ड प्राप्नुमनूयन् । स्तुतवन्तः । कोदश मरुद्गणम् । विद्वद्भुम् ।
 पेश्वरिभिः स्वमहिमप्रश्लापकं यष्टभिर्धनेयुक्तम् । अन्नम् । विख्यातम् । मरुद्गणस्य दृष्टान्तः ।
 यथा मर्तव्यम् । मातारमिन्द्रं यथा स्तुवन्ति तोम्यर्थः । देवयन्तः । दद्यान्तात्मन इच्छन्तः । उप
 आत्मनः क्यञ्च । पा० २-१८) । क्यञ्चि च (पा० ७-४-३२ इतीत्वम् । अकृत्यावधानुक्त्या-
 दीर्घः । पा० ७-४-३५ इति दीर्घत्वं च न भवतः । न त्वन्दम्यपुत्रस्य पा० ७-४-३५ इत्यनेन
 क्यञ्चि चत्प्राप्तमीत्वं दीर्घत्व या तस्य सर्वस्य प्रतिपन्नम् । यद्यपीत्यमेव प्रकृतं तथापि व्यवहि-
 तम्यापि दीर्घत्वस्य स प्रतिपन्न इति विज्ञायते । अत्रायन्ते इत्यादावन्वाचस्त्वान् पा० ७-४-३७ ।
 इत्यात्वविधानादिति सूक्तम् । क्यजन्तास्तुप्रत्ययः । क्यञ्चिश्चवाचिनः (पा० ६-१-१६३)
 इत्यन्तोदात्तत्वम् । ऋषः पितृनेन सतुष्ट समावधानुक्त्यरेणानुदात्तत्व एकादश उदात्तेनोदात्तः पा०
 ८-२-५) इत्युदात्तः । यथा । प्रकारवचने चान (पा० ५-२-२३) । सिति (पा० ६-१-१६३) इति

प्रत्ययास्त्वस्योदात्तत्वम् । मतिम् । मन्त्रे रूपेणपचमन० (पा० ३-३-६६) इत्यादिना तिस्रनुदात्त ।
मतिरुच्यते ज्ञानपरोऽप्युपचाराभ्यातरीन्दे वतते । अथवा पदान्तोच्च विशेष्यानुपादानादिन्दस्यैवा
सम्पत्ता । ततश्च निष्कर्षो च सम्पत्तायाम् । पा० ३-३-१७४ । इति मन्त्रोः कर्त्तरि लिङ् । तस्योप-
देशोऽनुदात्तत्वादित्यप्रतिषेधः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । अथ । अभ्याहृतगजद्वयार्थयोगादुच्यते
गत्त्वर्थवदेषु पा० १४-६६) इति गतिमप्यस्या निपातसम्पत्ताया अपि समावेष्टाकिपाता आद्युदात्ताः
(फि० ४-१२) इत्याद्युदात्तत्वम् । विदद्वयम् । विद् ज्ञाने इत्यस्मादन्तर्भावित्वायर्थाच्छतृप्रत्यये
विदन्त्यौदात्तोतिपायवत्तया ज्ञापयन्ति अस्मिन् धनानि य स विदद्वयः । विदेः शतृप्रत्ययेऽदि-
प्रकृतिभ्यः शयः पा० २४-७२ । इति शयो लुकि प्रत्ययस्वरश्च शतृदात्तत्वम् । बहुषीही
पृथपदप्रकृतिस्वरत्वेन तद्व लिप्यते । शृषान्ति स्तुवन्तीति गिरः । शृषातेः । कियूत इदामोः
(पा० ७-११००) इतीत्यं वपरत्वम् । महाम् । महान्तम् । लकारतत्त्वयोर्लोपाच्चान्दसः ।
प्रातिपदिकसंज्ञोदात्तत्वम् । आनुचत । आ स्तुतौ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लुकि भस्वादादेशः ।
लिचि कुटादिभ्येन चित्त्वाद् आभावः । इहभाव उकारदीर्घत्वं च छान्दसम् । निघातः । धृतम् ।
प्रत्ययस्वरः ॥६॥

सप्तमीमृचमाह । हे मरुद्गज । त्वमिन्द्रं सज्जमानः सज्जमानः सज्जमाने हि ।
मन्दवर्णयोः सन्तु । अथमसंभारिर्दृष्ट्य इत्यर्थः । कीदृशेनम् । अविभ्युषा । भोति-
रहितेन । कीदृशविन्दमरुद्गजौ । मन्तु । निन्दप्रमुदिनी । समानवचसा । तुल्यद्विती । पुन
कदाचित्प्रथमपदार्थाविन्दस्य सत्त्वात् सर्वं देवा वृत्रधासेनापसारिता । तदानीमिन्द्रस्य वृत्र-
सम्बन्धित्वकमेनाजपार्थ मरुद्गजौ सज्जमानाभूत । सोऽयमर्थो वृत्रस्य त्वाधसभादु (पा० २०-८-८६-७)
इति मन्त्र सङ्गमुदात्तः । इन्द्रो च वृत्र इतिप्यन्तु ये० पा० १२-६) इति भाष्ये प्रपञ्चितम् । इन्द्र-
शब्दः परमैवपचन्त मरुद्गजौ वाऽभिधत्ते । तदानीमिन्द्रस्य सम्बोधनं वाहरेषाभ्याहृतस्यम् । तथा-
नेपमृचमाहनेन व्याख्याता । इन्द्रश्च हि सज्जमानोऽविभ्युषा गलेन मन्दु मदिप्यु
युवा स्थाऽपि वा मन्दुना तेनेति स्यात्समानवर्णमेत्येतल व्याख्यातम् (नि० ४-१२) इति ।
सज्जमाने । संप्रयोगे । इत्यर्थेति वक्तव्यम् (पा० पा० १-३-२६) इत्यात्मनेपदम् । इतो-
लिकर्त्तृ तत् (पा० ३-४-७) इति प्राचनार्थं लेट । यासः से । पा० ३-४-८०) । सेतोऽवाटौ । पा०
३-४-८४ । इत्यहामसः । स्मिन्बहुल लेटि (पा० ३-१-३४) इति लिप् । सम्पत्तापूर्वको विधिरनित्यः
(पा० पा० ८०) इति गुणाभावः । मरुद्गजौ वक्तव्यम् । वदोः कः सि (पा० ८-२-४१) इति कत्वम् ।
आदेशप्रत्यययोः पा० ८-३-४६) इति सिपः कत्वम् । बहुलप्रहृष्टान्तिपः परस्मादप्यपि भवति ।
सिपः व्यवधानात्प्रत्ययदेशो न भवति । शयः चित्त्वाद्नुदात्तत्वम् । उत्तरस्य लसार्धधातुका-
नुदात्तत्वम् । धानुस्वर एव लिप्यते । इहाम्प्रयोगात्सिङ् कर्त्तृकः (पा० ८-१-२८) इति निघातो
न भवति । हि च (पा० ८-१-३४) इति प्रतिषेधात् । सज्जमानः । गमेः संपूर्वाश्चन्द्रासि
लुङ् लङ् लिट् । पा० ३-४-६) इति वक्तव्ये लिट् । समो गम्युच्छिन्न्याम् । पा० १-३-२६)
इत्यात्मनेपदविधानात्सिङ् कर्त्तृकः । द्विभावे । इत्यादिः शेषः । अभ्यासस्य सुत्तम् ।
गमहन० (पा० ६-४-६८) इत्युपधाजोषः । कामर्थाश्चिदन्तोदात्तत्वम् । गतिममासे कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । अविभ्युषा । निभो अगे । पूर्वलिट् । सेपात्कर्त्तरि परस्मैपदम् (पा०

१३७८) इति परस्मैपदम् । ७८७ (पा० ३-२-१०) इति लिट् । वसुरादेशः । तस्य किञ्चादगुणाभावः । द्विर्भावः । अभ्यासस्य इत्यन्तत्वे । कार्त्तिकममान्प्राप्त इत्येकाजा-
 दासाम् (पा० ७-२-६७) इति नियमाश्रयतः । नलसमामे तृतीयकवचने भस्वाद्भावाः सम्प्र-
 सारणम् (पा० ६-४-१३१) इति वकारोकारः । सप्रसारणाच्च (पा० ६-१-१८८) इति पूर्व-
 रूपत्वम् । वार्त्तिकविधमीनाञ्च ८-३-६० इति कत्वम् । इयकादेशो वार्त्तिकचरमेकाचोऽस्योग-
 पूर्वस्य (पा० ६-४-८२) इति यकादेशः । अय्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वञ्च सङ्गसहितस्या-
 मकारस्यैकः पदान्तादात्तः (पा० ६-१-१-६) इति पूर्वस्यैव प्राप्ते प्रकृत्यान्तः पादमध्यपरे पा०
 ६-१-११५) इति प्रकृतिभावः । मन्दः । माइ स्तुतिमोक्षदस्वप्नकारान्तिर्वातिषु । इतिता नुम्-
 धातोः (पा० ७-१-५८) इति नुमागमः । कुः (उ० १-२०) इत्यनुवृत्ती सख्याङ्गुपीयुनीलगुलिगु
 (उ० १-३७) इत्यत्राविर्भाक्कनिर्वाहान्तेहिगुरितिवद्वास्वन्तरादापि कुरित्युक्तम् । अन्यय-
 स्वरेशान्तोदात्तः । द्विवचनमौ । प्रथमयोः पूर्वमवधः पा० ६-१-१८२ । तृतीयकवचने च
 सुपौ सुलुक्० पा० ७-१-३६) इत्यादिना पूर्वमवधोदीघत्वम् । समानवधस्या । समानं धर्मे
 यथारिति वा यन्मेति वा बहुव्रीहिः । द्विवचने सुपौ सुलुक् । पा० ७-१-३६) इत्यादिनाकारादेशः ।
 समानपदस्य प्रार्तिर्पादिकान्तत्वम् । बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिसंज्ञे स पदं सिध्यते ॥३॥

अष्टमीश्रुतमाह । मत्तः प्रवतमानोऽयं यज्ञोऽनवधोर्दोषरहितरभिर्भर्तुः लोकमाभगतेः काम्यः
 कर्मप्रत्येन कामयितव्यंतांशमंशस्मर्तुः संहितामन्त्रस्येन्द्रं महस्वदु बल्लोपेतं यथा भवति
 तथार्चति । पूजयति । अयं यज्ञो भरत इन्द्रं कातिशयेन प्रीक्षयतीत्यर्थः । यज्ञ इत्यादिषु पञ्चदशसु
 यज्ञनामसु मत्तो विध्युः (निघ० ३-१७) इति पठितम् । अनुधत्वातिशयस्वरस्याकेचनिकम-
 स्वरर्चति गायतीति , निघ० ३-१४) पठितम् । न विद्यतेऽवधं येषां तंजनधराः । नमस्तभ्याम्
 (पा० ६-२-१०२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अभिगता योर्ध्वस्तेऽभिधवः । तैर्भिर्भुभः ।
 अभिशब्दः प्रार्तिर्पादिकमन्त्रस्यान्तोदात्तः । बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिसंज्ञे स पदं सिध्यते । मत्तः ।
 प्रार्तिर्पादिकमन्त्रः । स हो बलमस्मिन्नवधे समस्तोति महस्वतु । तस्यै मत्त्वध (पा० १४-१६)
 इति भस्वच्छया पदमन्त्राया वार्त्तिकस्यास्वकारस्य ह्रस्वाभावः । मादुपधायाश्च मतोर्ध्वोऽय-
 वादिभ्यः , पा० ८-२-६) इति वा ऋयः पा० ८-२-१०) इति वा मनुषो मस्य वक्ष्यम् ।
 सङ्गश्चादो नविदवयस्यानिमन्तस्य (क्वि० २-३) इत्याद्युदात्तः । मनुषः पिच्छात्स्य एव सिध्यते ।
 काम्यः । कामेर्गिह् (पा० ३-१-३०) । अत उपधायाः (पा० ७-२-१६६) इति वृद्धिः ।
 जनी जृप् वसुरभ्योऽमन्ताञ्च , पा० पा० १६-६३-६७ इत्यमन्तत्वेन प्राप्तस्य मिस्त्वस्य न कस्य
 मिक्कमाम् (पा० पा० १६-६६) इति प्रतिषेधात् । मितां इत्यः (पा० ६-४-६२) इत्युपधा-
 इत्यस्य न भवति । गयन्तादयो धतु (पा० ३-१-६०) । विलोपः । तिस्त्वरितम् (पा०
 ६-१-१८५) इति प्राप्ते यतोऽभावः (पा० ६-१-२६३) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥३॥

नवमीश्रुतमाह । हे परिजम्नं परितो व्यापिन्महद्भ्यः । अतोऽस्मान्मरुद्भ्यश्च स्थानादन्त-
 रिक्ताद्यार्गाहः । अस्मिन्कर्मशयागच्छ । दिवो वा । धूलोकाद्वा समागच्छ । रोचनादधि ।
 दीप्यमानादादिव्यमयहस्ताद्वा समागच्छ । अस्मदीयकर्मकाले यत्र यत्र तिष्ठसि ततः सधस्मादा-
 गच्छेत्यर्थः । किमर्थमागमनामिति सदुच्यते । अस्मिन्कर्मणि वर्तमानं श्रुत्वागारः स्तुतोः

समृज्जते । सम्यक् प्रसाधयति । कृज्जतिः प्रसाधनकर्मणि शास्त्रः । गृताः स्तुनीः श्रोतु-
मागच्छन्त्यर्थः । यत्कृत्स्नत्वा भन्त्रस्य प्रयुज्यमानत्वाद्भज्जतिधातोर्लभपुरुषेण भवितव्यम् ।
तथापि परोक्षकृतत्वेन निर्हस्यप्रथमपुरुषप्रयोगः । परोक्षकृतत्वज्ञात्वात् शास्त्रं आह । सा-
धिविधा कृत्वा परोक्षकृता आध्यात्मिकपथः । सत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामाविभक्तिभिर्युज्यन्ते
प्रथमपुरुषे आख्यातस्य नि० ७-१ इति । अतः । पञ्चम्यामर्तास्य (पा० ५-३-७) । गृतदोऽह ।
शिल्पात्म्यदिष्टः । शिल्पि पा० ६-१-१६३ इति प्रत्ययात्पूर्वस्वोदात्तत्वम् । परिजम्बु । अत्र
गतिनेपथयोः । अन्येभ्योऽपि ह्यन्ते (पा० ३-२-७५ इति भविन् । अकःरमोपगद्गन्त्यस्य ।
आसम्प्रतिनिधायः । गहि । गमेबहुल इन्द्रसि (पा० २-४-७३ इति शपो लुक् । हेर्हिन्वा
दनुदात्तोपदेशः० पा० ६-४-३७ इत्यादिना मलोपः । अनो हेः (पा० ६-४-१०५ इति हिलोपो
न भवति । तस्मिन्कृतव्योऽसिद्धवद्व्याभातु (पा० ६-४-३३) इति मलोपस्यासिद्धत्वेना
नकारान्तत्वात् । दिव । ऊर्द्धम्० पा० ६-१-१०९ इत्यादिना विभक्त्युदात्तत्वम् । वा ।
आदयोऽनुदात्ताः फि० ४-१५ इत्यनुदात्तः । रोचनात् । रुच दीप्ती । अनुदात्तत्वञ्च हलादेः
(पा० ३-२-१४६) इति युच । पुनोरनाकौ (पा० ७-१-१) इत्यनादेशः । विदित्यन्तोदात्तः ।
आधि । आधिपती अनधकौ (पा० १-४-५३) इति कमप्रवक्ष्यीश्वरेण सह निपातसम्भवायाः ।
समावेशाक्षिपाना आधदात्ताः । फि० ४-१५ इत्याद्युदात्तः । अस्मिन् । परिजम्बुन्यादिष्ट
स्यवान्नादेशादिदमाऽन्नादेशोऽननुदात्तस्त्वृतीयादौ पा० ३-४-३२ इत्यनुदात्तः । शिल्पात्म्यो-
देशः । विभक्तिः अनुदात्तौ उप्यती पा० ३-१-४ इत्यनुदात्तात् सर्वानुदात्तत्वम् । कृज्जते ।
कृज्जतिभृती भज्जते । सर्वमधुस्यगयोगात्प्रसाधने कर्तते । निघातः । गिरः । प्रातिपदिकस्वरः ॥६॥

प्रथमीमृचमाह । इन्द्र देव प्रति सर्गत धनदानमोमेह । आधिक्येन वाचामहे । कम्मा-
लोकादिति मद्रूप्यते । इतोऽम्माभिहृत्त्वमानात्प्राधिरात्पृथ्वीलोकाद्वा । दिवो वा । ध्रुलोकाद्वा ।
महा महत् प्रौढरुतयो वा । पदपद्वीना इन्द्रकादन्तरिक्षलोकाद्वा । अयमिन्द्रो यतः
कुर्ताभिदानायास्मभ्य धनं प्रयच्छति त्वन्यथः । सप्तदशसु वाक्माकमसु ईमहे यामि (सिध०
३-१६ इति परिजम्बु । इतः । इन्द्राणां पञ्चम्यामर्तासिन् (पा० ५-३-७) । इदम इतः । पा०
५-३-३ इतीहा । शिल्पात्म्योदेशः । अयोर्द्धम्० (पा० ६-१-१०९) इत्यस्यावकाशः ।
आध्यामिभिः । शिल्पि (पा० ६-१-१६३) इत्यस्यावकाशः । पञ्चम्यावकाशः । उभात्रापि नित्यौ ।
सत्र परन्वाहिप्रतिपदो परं कायम् पा० १-४-२ इति शिल्पि पा० ६-१-१६३ इतीकारस्यो-
दात्तत्वम् । पञ्चात्तमे प्रातिपदो विभक्तिः (पा० ५-३-१) इति विभक्तिप्रत्ययकत्वाद्वाङ्मृत्०
(पा० ६-१-१०९) इत्यादिनाऽमर्तनामस्थानविभक्त्युदात्तत्वम् भवति । सहजतो विप्रति-
पदो बहु वाचिर्न मद्रु वाचितमव पा० ५-३-४० इत्युर्द्धम्० पा० ६-१-१०९ इत्यस्य पुनरपवृत्ति-
रेवेति चेत् । न । अस्यानुरोधेन पुनः प्रत्ययविज्ञानञ्च (पा० ५-३-६ इति स्वीकारान्) नन्वेवं
स्मृत इत्यादावपि पदेन शिल्प्येण वाचितमपि स्वावेकाव० (पा० ६-१-१०९ इति शिल्पि
उदात्तत्वं स्यादिति चेत् । धत्तच्छब्दयोः माववर्त्तन्त्ये न गोचस्स्याववर्त्त० (पा०
६-१-१०९ इति निवेद्यात् । नत्रपुनः प्रत्ययविज्ञानं च (पा० ५-३-६) इत्येतत्सावधिकं
अस्यानुरोधेन क्विटेव नदाभ्यवर्त्तदिति । सातिम् । वष्टु दावे । वात्वादेशः स (पा०

६-१-६४) । भावं कित् । जनमनमनां सन्धुक्तोः (पा० १-४-४३) इति नकारस्यान्वयम् ।
 तिनुरनप्रमिसुम्भकवेत्त (पा० ७-२-९) इति निदेशादिष्वा न भवति । निन्त्योः प्राप्ते ० उदात्तः
 (पा० ३-३-६६) इत्यनुवृत्तावृत्तिप्रतिज्ञातिवृत्तिकोत्पद्य (पा० ३-३-६७) इति निपातना-
 द्भवादात्तत्वम् । ईमरे । ईह गतो । ग्यनाऽपि बहुलं छन्दसि (पा० २-४-६३) इति लुक् ।
 अस्य धातोर्दिङ्धातास्यनुदात्तस्तिङ्दुपःशान् (पा० ६-१-१८६) इति तस्यावधानुक्त्यानुदात्तत्वे
 धातुस्त्व एव धिन्यते । न च तिङ् इतिङ् (पा० ८-१-२८) इति निघातः । चदायोगे प्रथमा
 (पा० ८-१-६६) इति निघातः । उत्तरवाक्ययोरपि हिष्ठकद्वयाशब्दयोगादन्वया वाक्यार्थपर-
 मित्वाविभक्तेश्चयमप्याहारात्तद्विज्ञेयता प्रथमा तिङ् विभक्तिरिति । द्वि- । ऊह्दिम् (पा०
 ६-१-१७१) इत्यादिना विभक्तेश्चान्वयम् । पाथिवात् । प्रथ प्रथ्यात् । प्रथत इति पृथिवी ।
 प्रथेः विषयप्रत्ययस्य (उ० १-१४६) इति विग्रहः । विद्वादिभ्यश्च (पा० ४-१-४१)
 इति लोप् । प्रत्ययस्येष्टोदात्तः । मेवनिघातेनानुदात्तादिः पृथिवीशब्दः । पृथिव्या विकार
 इत्यर्थः फोरण (पा० ४-२-१३६) इत्यनुवृत्तावनुदात्तादिश्च (पा० ४-३-१४०) इत्यत्र । यन्तेति
 च (पा० ४-४-१४८) इत्याकाशलोपः । तद्विनेष्यमासावः (पा० ४-२-११७) इत्यादिवृद्धौ
 स्वरत्वम् । निन्त्यादिनिन्त्यम् (पा० ६-१-१६७) इत्याद्यात् । आधि । निपातनाद्याद्युदात्तः ।
 इन्द्रम् । इन्द्रप्रत्ययात्त आद्यात् । मह । महत् इत्यस्याकारत्तकारयोर्मोर्गङ्गाद्वयः । सावि-
 काशः (पा० ६-१-१६८) इति विभक्तेश्चान्वयम् । रजसः । रजिद्वयस्यानिबन्धस्य (पि०
 २-१) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥१०॥

इति प्रथमस्य प्रथमे द्वादशा वर्गः ।

॥७॥

१-७

इन्द्रमिन्यादिकं द्वावं वत्सूक्तं मन्त्ररूपकृन्तुमित्यादिषु चतुर्भ्यम् । अथिन्द्रोदेवता-
 यिनियोगाश्च पूर्वम् । विशेषत्रिनिपोगान्त्वये । महावने निष्केवम्यशब्द इन्द्रमिन्द्राधिन इति
 सूक्तम् । तथा च पञ्चमारागयके सूत्रितम् । गिरो गायत्रीमिन्द्रमिन्द्राधिनः (पा० आ० ५)
 इति । तथा चतुर्विंशेऽहनि जाकृष्टास्तस्मिन् शब्द इन्द्रमिन्द्राधिन इति चतुष्टमोत्रियस्युचः ।
 चतुर्विंशे होतार्जनिष्टेस्युपक्रम्यः पाहि सुपुमा हि त इन्द्रमिन्द्राधिनो बृहद् (आ० ७-२) इति
 सूत्रितत्वात् । अतिरात्रे प्रथमे वयावेऽन्वयाकृष्टस्येवमेव मृगोऽनुकृष्टः । सूत्रितञ्च । इन्द्राय
 महते सुतमिन्द्रमिन्द्राधिनो बृहन् (आ० आ० ६-४) इति ।

तत्र प्रथमासूक्तमाह । गायत्री गोविमानमामयुक्ता उद्गातार इन्द्रमिन्द्रमेव बृहन् ।
 त्वामिन्द्र इन्द्रमह इत्यस्यासूक्त्युत्पन्नेन बृहत्कामकेन साक्षान्वितः । स्तुतवन्तः । अकिणोऽवन-
 हेतुमन्त्रोपेता होतारोऽर्केभिर्वाग्देवैर्मन्त्रेभ्यश्चैवैवान्वितः । ये त्ववशिष्टा आचर्यन्ते वरणीयांशी-
 भिर्योमियवत्स्वामिन्द्रमेवान्वितः । अकृष्टस्य मन्त्रपरत्वं वाक्केनोक्तम् । अर्को मन्त्रो भवति
 ~ यद्वेनाचन्ति नि० ५-४) इति । ग्लोक इत्यादिषु मन्त्रपञ्चासन्तकृष्याकषु वाङ्मामउ वाणी

वागीः । निघ० १-११ इति पठितम् । गाधिनः । उचिकुपिगामिन्यन्धन् (उ० २-४) इति गायते ।
 स्थानुप्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तः । गाधा एषां सन्तीति गाधिनः । लोकादिभ्यश्च (पा० ४-२-११६)
 इतीति । प्रत्ययस्त्वोणांकार उदात्तः । मच सति छिष्टः । कृहत् । कृहता । तृतीयकवचनस्य
 सुपो सुलुक्० (पा० ७-१-३६) इति लुक् । एषद्वन्द्वन्महामगच्छन्वच उ० २-८५ इत्यन्तोदानो
 निपातितः । अकंभिः । अचं पूजयाम् । अच्यन्त पृथिरित्यकां मन्त्राः । पुंसि सम्ज्ञायां घः
 प्रायेण (पा० ३-१-११८) इति घः । वज्रोः कुघिगयतो (पा० ७-३-५०) इति कुन्धम् ।
 प्रत्ययस्त्वोणांस्तोदात्तः । बहुल छन्दसि (पा० ७-१-१०) इति भिस ऐसादेशो न भवति । अकां
 स्तुतिमाधनभूता मन्त्रा एषां सन्तीत्यर्किम् । वागीः । वृषादीनां च (पा० ६-१-२०३)
 इत्याद्युदात्तः । दीर्घांरुमि च (पा० ६-१-१०५) इति पूषमवर्गदीर्घनिबध्नस्य वा छन्दसि (पा०
 ६-१-१०६) इति विकल्पितत्वाद्दोधन्वम् । तृतीयाय प्रथमा । अनूपतः । ए स्तुती । यो नः
 (पा० ६-१-३५) इति नत्वम् । लुङि व्यन्ययेनास्मन्नेपदम् । मस्यादादेशः । मिच इहभाव
 उकारस्य दीर्घस्य च छान्दसम् । धातोः कृडादिस्वास्मिन्ने छिप्त्वेन गुणाभावः ॥१॥

द्वितीयामृचमाह । इन्द्र इन्द्र एव इयोहरिनामकपोरवयोः सचा मद् युगपदा तमिषल
 सर्वतः मम्यगिमर्धायना । कीरयोहयो । वज्रोयुजा । इन्द्रस्य वचनमात्रेण रवे युज्य-
 मानयोः । सुशिक्षितपोरित्यथ । अयमिन्द्रो वज्री वज्रयुक्तः । हिरण्यवः । हिरण्यमयः ।
 मयाभस्याभूयित इत्यथः । इयोः । इरत् इति इरो । इन् । निष्वादाद्युदात्तः । एषा
 संहत्युक्तम् । मम्यगल । मिधज मिधः । मिधयतेधेज । सम्यग मिधो यस्यासौ यस्मिधः ।
 अन्व छान्दसम् । सम्यग मिर्धायतेत्यथः । बहुमोहौ पूषप्रकृतिस्मरत्वम् । वज्रोयुजा । वचसा
 युज्येते इति वज्रोयुजौ । तपो । वज्रोविवचनस्य सुपो सुलुक्० (पा० ७-१-३६) इत्याकारादेशः ।
 युगलन्दो धातुस्योणांस्तोदात्तः । ह्युत्तरपदप्रकृतिस्त्वोणां स पद क्षिप्यते । वज्री । वज्रमन्वास्ति ।
 एत इतिउनी (पा० ५-२-११५) । प्रत्ययस्त्वर । हिरण्यवः । आन्धवास्त्यवास्त्यमाध्री-
 हिरण्यधानि छन्दसि (पा० ६-४-१७५) इति हिरण्यवचन्दस्य मकारलापो निपात्यते ।
 अकारः प्रत्ययस्त्वोणांदात्तः । पूषानुदात्तन मदेकादेश एकादेश उदात्तनोदात्तः (पा०
 ८-२-५) इत्युदात्तः ॥२॥

तृतीयामृचमाह । अयमिन्द्रो दीर्घाय प्रोवाय निरन्तराय वज्रसे दधानाय दिवि ध्रुलोके
 सुयमारोहयन् । पुरा वृत्रासुरेण जगति यदपानितं तमस्तन्निवारणेन प्राणिनां दृष्टिमिद्वय-
 मादित्य ध्रुलोके स्थापितवानित्यथः । य उ सूर्यो गाभिः स्वकीयरात्रिभिराद्रि पवतप्रमुखं सर्वं
 जगद्दर्शयत् । विगेषण दधानार्थं प्ररितवान् । प्रकाशितवानित्यर्थः । अयवा । इन्द्र एव
 गांभजलनिर्मलभूतराद्रि मेघं व्यस्यन् । विगेषणं प्ररितवान् । पञ्चदशमरुच्याकेषु रश्मि-
 नामसु स्येदयः किमद्या गावः (निघ० १-५ इति पठितम् । त्रिंशत्सहस्र्याकेषु मेघनामसु
 अद्रिर्गवा (निघ० १-१०) इति पठितम् । दीर्घाय । प्रातिपदिकन्दोणांस्तोदात्तः । वज्रसे ।
 वज्रोः सर्वधातुभ्योऽश्रु (उ० ४-१६०) इत्यश्रुन् । बहुलपदस्यात्स्वोणांदादेशाभावात् । निष्वा-
 दाद्युदात्तः । सुयम् । सुवति प्रेरयतीति सुयः । पू प्ररणे । घात्वादेः घः सः (पा० ६-१-६४)
 राजमूयसूय० (पा० ३-१-११४) इत्यादिना क्वपप्रत्ययस्तस्य रुडागमश्च निपात्यते । कयपः

किन्त्वाद्गुणाभावः । निन्वादनुदात्तत्वम् । आनुस्वर एव गिन्यते । रोहयत् । स्तेग्यन्ताहृदि-
बहुलं छन्दस्यमाक योगेऽपि (पा० ६-४-७५) इत्यङभावो निघातश्च । दिवि । ऊडिदम्०
(पा० ६-१-१७१) इत्यादिना विभक्त्यनुदात्तत्वम् । आदिम । आदिशब्दभृशुभिभ्यः किल् (उ०
४-६६) इति किल् प्रत्ययः । अदन्ति पशवस्त्वृक्षादिकमश्रयादिः । निन्वादाद्युदात्तत्वम् । रोहयत् ।
इर गतो । शयन्साहृक् । निघातः ॥३॥

बभुषीमृचमाह । हे इन्द्र । उवः शत्राभरप्रष्टव्यस्त्वमुपाभिरप्रष्टव्याभिरुतिभिरस्मद्विषय-
रक्षाभिराजिषु युद्धेषु नोऽस्मानव । रक्ष । तथा सहस्रप्रधानेषु च । सहस्रसङ्ख्याकगजाभादि-
लाभयुक्तेषु महायुद्धेष्वपि रक्ष । बाजेषु । कृषादीनां च (पा० ६-१-२०३) इत्याद्युदात्तत्वम् ।
नोऽव । नसः सकारस्य रुचात्स्वगुणेषु प्रष्टव्यान्तः पादम्० (पा० ६-१-११५) इति प्रकृतिभावो
न भवति । अच्यपरे (पा० ६-१-११५) इति निषधान् । अत्र रक्षात् । तिक् कृतिक (पा०
८-१-२८) इति निघातः । यद्यपि सहस्रप्रधानेष्वेवैव्यध्याहृतो क्रियासंपेक्ष्य प्रथमायाः भुषमाणाया
अर्थे क्रियायाश्चयायोगे प्रथमा (पा० ८-१-५६) इति निघातनिषेधः प्राप्तः । तथापि बाजे-
ष्वित्यत्र सकारस्य लुप्तत्वाच्चादिनोपे विभावा (पा० ८-१-६३) इति निषेधस्य विकल्पितत्वाद्यत्र
निघातः प्रवर्तते । सहस्रशब्द-कदमादीनाञ्च (कि० ३-१०) इति मध्योदात्तः । सहस्रप्रधानेषु ।
बभुषीहो पूर्यपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उव समवाये । अस्य गः । अत्रेन्द्र० (उ० २-३१) इति
रम् । व्यत्ययेनान्तोदात्तः । ऊर्तिभिः । ऊर्तिपति० (पा० ३-३-६७) इत्यादिना
किन्नुदात्तः ॥४॥

पञ्चमीमृचमाह । वयमनुष्ठातामे महाधने प्रभूतधननिमित्तमिन्द्रं इवामहे आह्वयामः ।
अभोऽर्भके स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते सनीन्द्र इवामहे । कीदृशमिन्द्रम् । युजम् । सहकारिणां
समाहितो वा । युज्यु शत्रुषु धनलाभविरोधिषु प्राप्तेषु तन्निवारणाय वज्रिणां वज्रोपेतम् । महा-
धनशब्दो यद्यपि सहस्रामनामसु पठितस्तथापि महाधनवचनोऽत्र । सङ्ग्रामेऽपि बहुवीहित्वे
स्यन्तोदात्तत्वमिदानीं न दृष्टीयम् । महाधने । महञ्च सङ्गनञ्चेति समासं समासस्य पा०
६-१-२०३ इत्यन्तोदात्तः । अभो । अर्तिगन्धर्वा भन् (उ० ३-१५०) । निन्वादाद्युदात्तः । इवामहे ।
हो ह्य रूपद्वयोर्वा शब्दश्च । निन्वान्कश्रभिप्राये आत्मनेपदम् । सटः स्थाने महिष्ठ । त्रि
आत्मनेपदानाम्० (पा० ३-४-७६) इति ट्रेत्वम् । कनरि शप । इः सम्प्रसारणम् (पा०
६-१-३५) इत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसि (पा० ६-१-३४) इति सम्प्रसारणम् । सकारस्योकार ।
परपूर्वत्वम् । गुणावादेशो । अतो दीर्घो वजि (पा० ७-३-१०१) इति दीर्घत्वम् । तिक् कृतिकः
(पा० ८-१-२८) इति निघातः । युजम् । युज समाधाविष्यस्य किव । युजेरमुमासे (पा०
७-१-७१) इति नुम् न भवति । स हि युजेरिति निहृशादिकाररहितस्य न भवति । अनित्य-
मागमशासनम् (पा० ४० ८४) इति वा युजिर् योग इत्यस्यापि नुम् न भवति । युज्यु ।
युजु वसने । प्रतिकूलतया वर्तन्त इति युजाणि शत्रुकुलानि । स्फार्पितश्चि० (उ० २-१३)
इत्यादिना रकप्रत्ययः । किन्त्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । वज्रिणम् । अत इतिदानीं पा०
५-२-११५) इतीनः प्रत्ययस्वरः ॥५॥

इन्द्रमिन्द्राधिन इति सूक्ते परीक्षुचमाह । हे सग्रादावन् । अस्मद्भीष्टानां सर्वेषां फलानां सहाप्रदाता । अतो श्रीह्यत्रिनिष्पस्यथ हे इन्द्रं वृष्टिप्रदेन्द्र नोऽस्मद्भयममुं हृष्यमानं वरु मेघ-
सपाहृषि । उद्घाटय । तर्धवास्मभ्यमस्मद्भयमप्रतिस्कृतं । प्रतिघब्दराहितं । वसदस्माभिर्याच्यते
तत्र सवन्न नैति प्रतिशब्दं नोच्चारयति । अतोऽस्माद्विषये कदाचिदप्यप्रतिस्त्वलितः । एतदेवा-
भिप्रय वास्क आह । अप्रतिस्कृतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्त्वलितो वा (नि० ६-१६) इति । इण् ।
आमन्त्रितनिघातः । अमुम् । गार्तिपदिकस्वरञ्जान्तोदात्तः । वरम् । वरमीति एकः ।
भृशृशीसृशरिन्वरितनिधनिममस्तिभ्य उ. (उ० १-७) इत्युपनयः । प्रत्ययस्वरञ्जान्तोदात्तः ।
सग्रादावन् । सग्राशब्दः सह यः । आभिमतफलज्ञातं सकलं सह ददातीति सग्रादावा । अतो
सनिन्कनिष्कनिषध पा० ३-२-७४ इति वतिप । आमन्त्रितस्य च (पा० ६-१-१६८)
इत्युदात्तत्वम् । वादादिस्वरञ्ज निघातः । अप । निघातस्य च (पा० ६-३-१-६) इति वीध ।
निघात आद्यदात्तः । वृषि । इन्द्र वरगो । लाटः सिपु । तस्य सैर्वापिच (पा० ३-४-८७)
इति रिः । स्वादिभ्यः इण् । (पा० ३-१-७३) । तस्य बहुलं इन्द्रसि पा० ३-१-७४ इति
लुक् । भृशृण्पृशृभ्यश्चन्द्रासि पा० ६-४-१-२ इति ईधिराट्ठः । तस्य हिरुवाद्गुणाभावः ।
निघातः । अस्मभ्यम् । अस्मभ्यश्चन्द्राद्वपमोभ्यम् पा० ७-१-३० इति भ्यमादेशः । शेषे
लोपः । पा० ७-२-६० इति दकारलोपः । बहुवचने भोगोत् पा० ७-३-१०३ इत्येत्वं न
भवति । अत्रावृत्ते पुनश्च तावन्निधिनिघृतस्य म० भा० ७-१-३० इत्युक्तम् । गार्तिपदिक-
लोपेण स्मेत्यकार उदात्तः । भ्यमोऽभ्यम् पा० ७-१-३-३ इत्यभ्यमादेशपक्षे शेषे लापः । पा०
७-४-६० इति सपपन्तशेषस्यादशब्दस्य लापः । तदाशानिर्कृतस्वरञ्जान्भ्यमादेशकारस्या-
दात्तत्वम् । अप्रतिस्कृतः । कदाचिदप्यप्रतिस्कृतः । कुक् शब्दे लिङ्गा (पा० ३-२-१६२) इति
कमाणा नप्रत्ययः । प्रत् प्राक् प्रयोगः । वारस्कदादेशकृतिगणान्वागुदात्तः । उपामादराकृति-
गणत्वात्पत्वम् । नमममामोऽभ्ययपुनपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥६॥

सप्तमीमृचमाह । तुञ्जे तुञ्जे तस्मिन्तस्मिन्कनृदात्तवि दयान्तर ये स्तोमाः स्तोत्रप्रियोवा उक्तो
उत्कृष्टाः सन्ति त स्तामः सर्वरपि वद्विणा वद्वयुक्तयेन्द्रस्य उद्घुर्ति योग्यो गोभनस्त्विति न
विन्दामि । न विन्दामि । इन्द्रस्यायन्तगुण्वाहुल्येन दवान्तोऽमृतमन्त्रेन प्राग्विद्वान्वापि स्तोत्राणां
न पयोस्तानीयथ । एतामृच वास्क एव व्याचष्टे तुञ्जन्तुञ्जतदोनकमलः । दाने दाने य उक्ते
स्तोमा इन्द्रस्य वद्विणा नास्य तविन्दामि समार्षि स्तुते । नि० ६-१८ इति । तुञ्जे तुञ्जे ।
तुञ्जतिदानकमन्युक्तम् । ततः कतिर पचाद्यव । त्रितः पा० ६-१-१६३ इत्यस्तोदात्तत्वम् ।
नित्यवीप्सयोः (पा० ८-१-४) इति द्विर्भाक् । तस्य परमाश्रयिणम् (पा० ८-१-२) इति
द्वितोगस्याश्रयितमन्त्राः । अनुदात्तञ पा० ८-१-३ इत्यनुदात्तत्वम् । दातारि दातरीत्यथः ।
निरुक्ते तु दाने दाने नि० ६-१२ इत्यथता व्याख्यानम् । उन्तः । त उवनतरङ्गयोः । भावे
शूदोरप पा० ३-२-४७ । उच्छब्द उच्छब्दाच्चः । उत्कृष्टस्तरो भव्येति बहुमीहिः । उच्छब्दो
निघाता आद्युदात्ताः (नि० ४-१२) इत्याद्युदात्तः । बहुमीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्तोमाः ।
अतिस्तुतुः । उ० ६-१३८ इत्यादिना स्तोमशब्दो मन्त्रतो निष्वाद्युदात्तः । विभ्ये ।
विद्वत् लाभे । लट् । स्वरितश्चादान्तमेपदम् । उत्तमेकवचनमिह । तुदादिभ्यः शः (पा०

३ १-७७ ।। शेषमुत्पादोत्पत्तिः । पा० ७-१-२६ इति ननु । उकारस्य व्यत्ययेन धकारः । अस्य ।
 प्रकृतस्येन्द्रस्य परामर्शादन्वयिष इदमोऽशः । शिल्पात्परवदिषः । अनुदानः । सुदृढिम् । प्लुत
 स्तुती । धान्वादे- वाः सः पा० ६-१-३४ इति सन्धम् । त्रिषोऽं किन् पा ३-३-६४, इति
 भावे किन् । त्रित्युदात्तनोपसर्गज प्रादिसमासः । उपसर्गान्तनोति० पा० ८-३-६५ इत्यादिना
 पत्वम् । अत्राऽप्यप्यवदप्रकृतिस्यस्तेन सोः प्राप्तमुदात्तत्वं बाधित्वा गतिकारकोपपदान्कृत्य
 (पा० ६-२-१३६ इत्युत्तरपदप्रकृतिस्योरेण धानोऽदात्तत्वे प्राप्ते तदावादस्येन सादौ च निमित्त
 कृत्यतौ (पा० ६-२-५०) इत्यनन्तरस्य गतिस्तत्तकस्य सोऽवोदात्तेन भावितव्यम् । तत्
 सन्निहितस्याप्यन्तगत्यनास्यनस्थानवासकादिक्रीडाः (पा० ६-२-१५६) इत्युत्तरपदान्मोदात्तत्वेन
 बाध्यते । तथाच सुहृत्वां सुदृढी हृदे (श्रु० २-७-१५) । कृष्णे चोदस्य सुदृढिम् । श्रु०
 ६-५-२५ । यास्ते शके सुममयः । श्रु० २-७-१५ । इत्याद्यावन्तोदात्तत्वमाहुः । यथानु सन्-
 किन्० (पा० ६-२-१५६ इत्यादी वृत्तावृत्तं संधं सक्त घटत इति सन्धत्तं । तत्र हि कारकादत्त-
 धृतयोऽप्याश्रयि (पा० ६-२-१४८ इत्यत्र कारकपदानुवृत्तेः पार्श्वानिर्कृतिरित्याद्यापेय सन्निहित०
 (पा० ६-२-१५६) इत्यादिसूत्रसिद्ध्युक्तम् । तथा कारकादित्येव । प्रकृतिः प्रहतिरिति प्रत्युदा-
 दतम् । स्यादेतद् । स्तुयतेऽतरेति स्तुतिरिति किना करणभूताभिधीयते । एतस्येन
 च करणमेव विशेष्यते न धात्वर्थः । तथाच सुदृढिरित्यत्र एतान् । कारकपर एव
 भाविष्यति । प्रकृतिः प्रहतिरित्यादौ न प्रगन्तो धात्वर्थं विशेषणमेवेति तत्प्रत्युदा-
 हरणोपपत्तिरिति । न । एवं सति सुगच्छस्य क्रियायोगाभावादुपसर्गः क्रियायोगे पा०
 १-४-५६ इत्युक्तोपसर्गासञ्ज्ञा न स्यात् । तथाचोपसर्गास्तनोतिउत्तलि० (पा० ८-३-६५)
 इत्यादिना पत्वं न स्यात् । ननु किना करणमभिधीयते । क्रियाधातुन च करणम् । तथाच
 करणविशेषणस्यापि सुगच्छस्य करणान्तगतक्रियायागादुपपत्त्या भाविष्यतीति । न । तथा
 सति यत्क्रियायुक्तम् प्रत्युपसर्गासञ्ज्ञकाः (पा० वा० १-४-५६ इति करोत्यामेव प्रति सोप-
 सर्गता ननु स्तुधात्वध प्रतीत्यस्य पत्वं न स्यादेव । ननु स्तुधात्वधद्वारेव तत्करणस्य सुगच्छो
 विशेषणं भाविष्यति । या हि सोभता स्तुतिस्तत्करणमपि सोभनमेवेति । एवञ्च स्तुधात्वध-
 स्यन्धानं प्रत्युपसर्गत्वेन पत्वमपि भाविष्यतीति सूत्रविरोधेन सन्निहित० (पा० ६-२-१५६ ।
 इत्यादिसूत्रस्य सुदृढिशब्दो विषयो सविष्यति । प्रकृतिः प्रहतिरित्यत्र भावे किञ्चित् प्रत्युदात्त-
 मिति न तत्र प्रसङ्गस्य करणरत्नम् । करणे किन्नुदाहरणेऽपि धात्वधमाश्रयविशेषणान्न
 विवक्षितं न तद्वारा प्रत्ययाधविशेषणान्नापीति तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति सुदृढिरित्यत्र नु किञ्च-
 भिषेयकरणपत्त्यन्तं सुगच्छस्य व्यापार इत्युदाहरणतय न प्रत्युदाहरणमेति । न । किमत्र
 सुगच्छः धृत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययाप्योभयविशेषणपरः, उत धृत्येकं विशिष्टं अधार्दतरिति । यदा-
 धृत्यपरत्वं तदापि योग्यतनोत क्रमेणुति । आद्ये प्रतिविशेष्यं विशेषणपदावृत्तिरिति प्रसङ्गः ।
 द्वितीये विरम्य व्यापारापातः । न च शब्दबुद्धिकर्मणो विरम्य व्यापारः कस्य सिद्ध इष्ट इष्टो वा ।
 आतो न धृत्योभयपरत्वम् । अधिकत्र धृत्या तात्पर्यमितरत्र स्वधादिति । तत्र धात्वधस्यन्ध-
 स्याधिकत्वं कस्यासिद्धिः । प्रत्ययाधस्यन्धस्याधिकत्वे सन्निहित० (पा० ६-२-१५६ इत्यादि-
 स्वरासिद्धिः । आधिकेनापि कारकस्यन्धेनोदाहरणत्वाभिमाने प्रकृतिः प्रहतिरित्यादि प्रत्यु

वाहरणं न स्वात् । अथा धात्वधमात्रमन्वयस्यापि प्रत्ययस्यार्थोत्तरणमन्वयः केन वार्यायु शक्यत इत्येवादि । अत इह प्रत्ययार्थमात्रमन्वयपरत्वाङ्गीकारेण स्वर सिध्यन्तु वत्त्वं तु च्छान्दसमन्तु । शोभना हलुतिपञ्चार्थमिति बहुमीहिर्वा भवन्तु । एवञ्च नमस्तुभ्याम् । पा० ६२-१७१) इत्यन्तोदात्तत्वं भविष्यति । अथवा सप्तु स्तुवन्तीति सप्तुनय इति करणभूता-
श्रवः सप्तुतिशब्देनोच्यन्ते । (किञ्चो च मञ्जायाम् । पा० ३३-१७४ इति निचप्रत्यये
मिति चित्वादन्तोदात्तत्वं भविष्यति । नच करणीभूतानामृषो कर्तृ प्रायेण निवा कथमाभधान-
मिति वाच्यम् । काहानि एवन्तीतिवत्तामामपि स्वस्थापारविचलया कर्तृ स्त्रोपपत्तेरिति ॥७॥

अष्टमीश्रवमाह । कृवा कामानां वृषिरेन्द्र ओजसा स्वकीयचलेनानुपहीतुं कृष्टीमनुष्या-
निषति । प्राप्नोति । काहय इन्द्र । ईशान । समथः अप्रतिज्जुनः । प्रतिशुद्धरतिनः ।
वाच्यमानं न परहरतीत्यर्थः । इन्द्रस्य दृष्टान्तः । संसतो वननीकानिबृषभो युयेव गो-
ध्यानि यथा प्राप्नोति सङ्गु । कृवा । कनिन्युवृषिताक्षधन्विशक्तिप्रतिश्रियः । (उ० १-१५६)
इति वचनः कनिन्यप्रत्ययः । किञ्चाद् गुणाभावः । निस्वादाद्युदात्तः । यथा इव । युवन्ति
मिथी भवन्तीति यथानि । यु मिथजा मिथयायोः । मिथपृष्टगृधगृधपोथाः । (उ० २-१२) इति
प्रत्यययान्तो निपातितः । निपातनादौघत्वम् । प्रत्ययस्वरंजाकार उदात्तः । शोचन्दीति बहुलम्
(पा० ६१-७० इति लुक् । इति समासा विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिसुवरत्वं च वक्तव्यम् ।
पा० वा० २-२-१८) इति समासेऽपि च एव स्वरः संसगः । शृणोद्वादित्वाद्भिमतलपस्वरत्वविधिः ।
कवन्तीति कृष्टयः । किञ्चो च मञ्जायाम् । पा० ३३-१७४) इति निच । चित्वादन्तोदात्तः ।
इति । अष्टमी । निष । लपः ग्लुः । र्वा । पा० ६१-१०) इति द्विर्भावः । अभ्यासो-
रदन्वहतादिशोभो । अतिपर्यायः । (पा० ४-४-७० इत्यकारस्यकारः । अभ्यासस्या-
सयथा पा० ६-४-७८) इतीयहादेशः । अङ्गस्य गुणो रपरत्वम् । याजमा । उभजेवले कलापश्च
उ० ४-११३ इत्यगुन् । तन्वसिधोशन ककारत्वात् । लघुपदगुणः । निस्वादाद्युदात्तः ।
ईशानः । ईश पेश्यः । लट् छानच । अदिप्रभृत्यभ्यः लपः । (पा० २-४-७२) इति शपो
लुक् । चित् । पा० ६-१-१६३) इत्यन्तोदात्तत्वं वाधित्वाऽनुदात्तत्वात्समावेद्यालुकाऽनुदात्तत्वेन
छानुस्वर एव सिध्यति । अप्रतिज्जुनः । अप्रतिशुद्धिनः । कु च्छे । कर्माणि क । धारस्व-
रादेशकृतिगङ्गत्वात्सुवागमः । सुषामादिस्त्रात्वत्वम् । नमसमायः । अन्वयपूर्वपदप्रकृतिसु-
वरत्वम् ॥८॥

नवमीश्रवमाह । य इन्द्र । स्वयमेक एव कर्त्तव्यो मनुष्याणांमिरज्यति । ईष्टे । लधा-
वसूनां वनानामिरज्यति । स इन्द्र पञ्च निराश्रयमानां क्षितीनां निशामाहाणां धर्माणा-
मनुपहीतीति शेषः । एकः । इवा यतो । इवाभीकावाशत्वानिमविध्य कन् । (उ० ३-४३) इति
कन् । बाहुवकात्कम्पोपाभावः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । कर्षणीनाम् । प्रातिपदिकस्वरंणान्तो-
दात्तः । अन्तोदात्ताद्० पा० ६-१-१६६ इत्यनुवृत्ती नामन्वयरस्याम् । पा० ६१-१७७
इति विभक्त्युदात्तत्वम् । वसूनाम् । ऽनित् । (उ० १-६ इत्यनुवृत्ती कर्त्तृकादिश्रव्यासवामि-
हर्नाहर्दिश्रव्यामिभ्यश्च । (उ० १-१०) इत्युप्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तः । इत्यति । कर्षणादि-
प्तिरत्र ईप्तीषाम् । अर्थयथांथः । कर्षणादिभ्यो यक् पा० ३१-७७) । एत्ययस्वरंणोदात्तः ।

पञ्च । पञ्च व्यक्तीकरणे । पञ्च छेति कनिन् । निस्वादाद्युदात्त । त्रितोनाम् । प्रातिपदिक-
स्त्रोणास्तोदात्तः । सामन्त्यमरस्यासु (पा० ६-१-६०७) इति विभक्तं स्तुतवम् ॥१॥

आश्विनं शंमिप्यश्विन्दं शो विश्वमस्पर्शति अहुयात् । श्विन्देऽप्याश्विनाय स्तुवत इति स्वर्गदे-
वतामहौ श्वमि सूर्यति ह्याभ्यामिन्द्र वो विश्वमस्पर्श (आ० श्रौ० ६-४) इति सूत्रितम् । चतुर्विंशेऽहनि
प्रातःस्वर्गे आह्वयाच्छ्वमिन्द्र वो विश्वमस्पर्शत्याश्विनाय स्तुवतीति । चतुर्विंश इत्युपक्रम्य श्व-
मोती नो यस्मिन्द्र वो विश्वमस्पर्श आ० श्रौ० ७-२ इति सूत्रितम् ।

सामेतां दशमोऽष्टममाह । हे श्वमिप्यश्विनाय । विश्वतः सवभ्यो जनेभ्यः परि । उपर्य-
वस्थितमिन्द्र वो यस्मिन्द्र इवामहे । आहवामः । अतः स इन्द्रोऽस्माकं केवलोऽप्याश्विनायः स्तु ।
इमंरभ्योऽप्यधिकमनुग्रहमस्मासु कर्तुमिच्छामहे । इन्द्रम् । अनुग्रह्यमानतो निस्वादाद्युदात्तः ।
का । अनुदात्तं सवभयादादौ (पा० ८-१-६८) इत्यनुवृत्तौ बहुवचनस्य द्रुतमौ । पा० ८-१-२१
इति वचः । विश्वतः । लिङि । पा० ६-१-१०३ प्रत्ययान्तस्य मुक्तम् । परि । निपातस्वा-
दाद्युदात्त । संहितायां पञ्चम्याः पञ्चम्यर्थः । पा० ८-३ ५१ इति विसर्जनीयस्य सम्बन्धम् ।
इवामहे । श्वमः शपि बहुलं श्वमिन्द्र (पा० ६-१-३४) इति सप्तम्यर्थम् । परस्मैत्वम् ।
गुणावादेशौ । जनेभ्यः । जन्यन्त इति जनः । जनयतः कर्मणि घञ् । त्रितोनांश्च (पा०
७ ३-३५) इत्युपधाया वृद्धवभावः । निस्वादाद्युदात्तस्यम् । आस्माकम् । आस्मन्मन्त्रोऽस्तोदात्तः ।
शोरे लोपः (पा० ७-२-८०) इत्यन्तलोपपक्षे साम आकम् पा० ७-१-३३ इत्याकारंशोकादेश
उदात्तः । टिलोपपक्षे उदात्तनिवृत्तिस्त्रोणाकार उदात्तः । केवलम् । इषादेशोर्हानिगद्यन्वा-
दाद्युदात्तः ॥१॥

प्रथमस्य प्रथमे चतुर्गुणा यतः । प्रथममगदने द्वितोयोऽनुपाक ।

॥८॥

१.८

मृतीयानुपाके श्वमिप्यश्विनाय । तत्रेन्द्र सानर्त्तमिन्द्रादिकं प्रथमं दशमं सूक्तं सुरुपहृतनु-
मिन्द्रादिषु षट्सु पञ्चमम् । श्वम्याद्यस्तु पूर्ववत् । विश्वार्थानियोगस्तु महायते निष्केवलमश्वमिन्द्र-
श्वमिन्द्रानुवाकोत्तौ एन्द्र सानर्त्तमिन्द्रादिके ह सूक्ते । पञ्चमस्तुयके श्वमिन्द्रानुवाकोत्तौ रति-
स्वर्गदे धौनकेन सूत्रितम् । सुरुपहृतनुमस्तु इति श्रीगणेश सानर्त्तमिन्द्रादिके ह सूक्ते । (पा० श्रौ० ५) इति ।
अतिरात्रे प्रथमे पञ्चमिन्द्रावाक्यान्त्रे एन्द्र सानर्त्तमिन्द्रादिके ह सूक्ते । सूत्रितम् । इन्द्रमिन्द्रादिनो
वृद्धेन्द्र सानर्त्तमिन्द्रादिके ह सूक्ते । (आ० श्रौ० ६-४) इति । दशमामे इन्द्रयार्जिनः साक्षात्पञ्चानुवाक्या ।
एन्द्र सानर्त्तमिन्द्रादिके ह सूक्ते । उक्ता देवता इत्यास्मिन् स्वतरे एन्द्र सानर्त्तमिन्द्रादिके ह सूक्ते प्र सप्तमिन्द्रादिके पुरहृत श्वमिन्द्र
(आ० श्रौ० १-६) इति सूत्रितम् ।

सामेतां प्रथमामृत्तमाह । हे इन्द्र । उनेऽस्मद्रक्षार्थं रथि धनसम्भर । आहर । कीदृशं
रथिम् । सानर्त्तमिन्द्रादिके ह सूक्ते । समानश्रुत्यशीलम् । धनेन हि

शूराभ्यान्मस्याय शयनो मीयन्ते । सदासहम् । सदा शूराभ्यामभिभवोक्तम् । वषिष्ठम् ।
 अतिशयेन वृद्धम् । प्रभूतमित्यर्थः । मानसिम् । नन क्त सभाभक्तौ । इत्यस्मादसिप्रययो
 वृद्धिरस्तीत्यात्मनं च मानसिभाक्तिसि० (३० ४-१-१६) इत्यादिना निपात्यतः । हयिम् । प्राति-
 पदिकम्बरेणास्तोदात्तः । सातत्त्वानम् । समानानरोन्तुं शीलमरूपः । अन्तेभ्योऽपि इत्यन्ते
 (पा० ३-२-७५) इति कनिष । उपपदसमासः । समानस्य चतुर्दशस्यभूषणभृत्युत्कष (पा०
 ६-३-८४) इति समानस्य सभाभक्तः । वृद्धत्वरपदप्रकृतिसम्बन्धेन चानुम्बर एव शिष्यमे । वृद्ध-
 तत्त्वादतिशयमेव नमविष्टनी पा० ५-३-५५ । इतीष्टम् । प्रियस्त्रि० (पा० ६-४-१७७) इत्यादिना
 वृद्धशब्दस्य क्यदिशः । इष्टो निष्ठादाद्युदात्तश्चम् । ऊतमे । उदात्तः पा० ३-३-६६
 इत्यनुवृत्तौ ऊतियतिवृत्तिस्मार्तानिहीतश्च पा० ३-३-६७ इत्यनेन क्तिन्नुदात्तो निपातितः ।
 भर । इपतोभरदन्त्य पा० ४-०-८-२-३० इति इकारस्य भकारः । ते प्राग्भातोः पा०
 १-४-८० इति भातोः प्राक् प्रयाजस्यस्याहो व्यवाहितश्च (पा० १-४-८२) इति सन्त्यसि
 व्यवाहितप्रयोगः ॥१॥

द्वितीयाध्यायमहा । नन चनेन संसादितानां भटानां नि मुष्टिहस्यया निमरां मुष्टिप्रहरिणं वृथा
 शयनिकल्पयामहे । निर्याजककामः । तारण चनेमावेष्टयथ । न्योतामस्त्यया रक्षिता
 वयमवताऽस्मदीयेनाग्नेन निर्याजयामहा इत्यनुपङ्ग । परागियुद्धेनाश्वयुद्धेन च शत्रून् पिताश्रया-
 मंगथ । मुष्टिहस्यया । हनन्त च पा० ३-१-१०८ इति लुक्त्वे उपपत्त्यर्थः । स सविद्योगेन
 सकारस्य सकारः । वृद्धत्वरपदप्रकृतिसम्बन्धे प्राप्ते पराविहस्यदसि बहुलम् । पा० ६-३-१६६ इति
 बहुलप्रकरणेन प्रियक्तं शास्त्रान्तोदात्तत्वाभिधानादन्तोदात्तत्वम् । नि । आख्यातसम्बन्धस्यापि
 निर्याजस्य व्यवाहितश्च पा० १-४-८० इति व्यवाहितप्रयोगः । नृयः । शेषदन्त्यसि बहुलम्
 (पा० ६-२-७८ इति शेषोप । नलोप । व्यवाहारी । आरस्येयोन पित्र्यानु भयोरतापः
 (पा० ६-४-१११ इत्यकारलोपा न भवति । पित्र्यादय च आख्यातस्यानुदात्तत्वेन विकरस्य
 भम एवादात्तत्वं शिष्यते । ननु लिङ् क्तक (पा० ८-१-२८ इति निघातेन भविष्यत्यम् । न ।
 इ क्तत्र लिङ् विभक्ती । नाविहया मुष्टि निर्याजयामहा इत्यत्र मुष्ट्या धर्मका । अवता
 निर्याजयामहा इत्यनुपङ्गा द्वितीया । नयो समुच्चयध्वकारो लुप्यतः । तेन चार्धलोप विभागा
 (पा० ८-१-६३ इति प्रथमं लिङ् विभक्तिन निहस्यते । यथा नात्मा नृपति नान्यस्मै दृश-
 तीत्यत्र हि समुच्चयध्वस्य चकारस्य आपात्प्यतीति प्रथमा लिङ् विभक्तिर्न निहस्यते
 वदतीति द्वितीया तु निहस्यते एव । ननु तत्र इ लिङ् विभक्ता धर्मते । इह पुनरप्यत्र धृता ।
 न्यात्तस्यानुपङ्गन नान्या धर्म इति द्वितीयाभावात्कार्यमयं प्रथमः । न । अनुपङ्ग-
 लोपद्वितीयावक्ष्योप प्रथमस्यमुपङ्गाद निघातनिषेधदृशनाम् । पुरोडाशं चाधिशय-व्याप्यञ्च ।
 प्राक्षणीभ्यामादस्यारवञ्च इत्यत्र चार्धविभक्त्यामादयतीत्याख्यातयोः प्रथमत्राक्यद्वयधसयो-
 क्तव्याप्यद्वयद्वयानुपङ्गमोदयत्र प्रथमस्याकारस्य चकारयोग प्रथमा पा० ८-१-५६ । इति
 निपातनियमो दृष्ट इति । त्वयाता रक्षिताम्बानाम् । प्रथयोत्तरपङ्गाश्च पा० ७-२-६८ ।
 इति सपयन्तस्य त्वानेश ककारलोपश्चात्त्वः । अवतेनिहयामिहभावश्च । व्यसन्वरात्तत्त्वविम-
 वासुपङ्गाश्च (पा० ६-४-२० इत्यह । पृथक्पृथक् पा० ६-१-८६) इति वृद्धभावाद्द्वयस्य ।

तृतीया कर्मणि । पा० ६-२-४८ । इति एवपदप्रकृतिसंज्ञाकार उदात्तः । एकादेश एकादेश उदात्तेनोदात्तः पा० ८-२-४ इत्युदात्तः । अवता । अवति गच्छतीत्यर्थः । अथ गती । अन्येभ्योऽपि ह्रस्वन्ते (पा० ३-२-७४ इति वनिष्प्रत्ययः । बहुश कृति पा० ४-१-८ । इतीदृशितेव । लोपो व्योर्वालि पा० ६-१-६६ इति वकारलोपः । अथवाक्षमाचननः पा० ६-४-१०७ । इति लकारः । वनिषः पित्वाद्यानुस्वर एव ॥२॥

तृतीयामृचमाह । हे इन्द्र न्यातासम्बन्धया पामिना वयं घना घनं शुभ्रप्रहरणायान्वन्तं इदं वज्र-
मायुधमाददीमहि । स्वीकुमः । तेन च वज्रया युधि युद्धं कृष्यः स्वयंमानाशब्दप्रत्ययसंज्ञेयम् ।
सम्प्राजयेम । स्वीताम् । उक्तम् । वज्रम् । वज्रं वज्रं गती । अत्र न्दाय० उ० २-३६ इत्यादिना
इन्द्रप्रत्ययान्तो निपातितः । घना । घनं काठिन्यम् । मदस्वाप्तीत्यशब्दादिन्वाद्यम् । विप्या-
दन्तोदात्तः । सुषां सलुक्० पा० ४-१-३६ इति दादेशः । ददीमहि । इदाम् दानं । प्राधनायां लिङ् ।
क्रियाकर्मस्य कृ गामिन्वास्कारित अित० पा० १-३-७२ इत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषबहुवचनं महिङ् ।
इतोऽस्यादित्वाञ्चपः । लु । गती (पा० ६-१-१०) इति द्विभाषः । लिङ् । सलोपोऽनन्त्यस्य
पा० ७-२-७६ इति सलोपः । आन्वत्योरातः (पा० ६-४-११२) इत्याकारलोपः । जयेम ।
शपः पित्वाद्यनुदात्तत्वम् । लिङ् । सलोपोऽनुकम्बराद्यानुस्वर एव लिङ्यन्ते । इन्द्रमि परेऽपि
पा० १-४-८१ इति लम् । परः प्रयोगः । युधि । युधे संग्रहाय । सम्पदादिन्वादायै क्रिपः ।
सारेकाचः० (पा० ६-१-१६८) इति विभक्त्येकारतत्त्वम् । स्वधन्त इति रूपः । स्वधं सहधयः ।
क्रिप् च । पा० ३-२-७६ इति क्रिपः । बहुलं इन्द्रमि (पा० ६-१-३४) इति रेफस्य सम्प्रसारण-
भुकारः । अकारलोपश्च ॥३॥

चतुर्थीमृचमाह । वयं कर्मानुष्ठितारः शुर्गेभि शीघ्रयुक्तस्त्वाभिरायुधानां प्रज्ञेऽभिभट
संयुज्येमहीति शेषः । हे इन्द्र तावदाभटसंज्ञिता वयं युजा महायभूतेन स्वया नृमन्यतः मेनामिस्तत
शत्रून् सासह्याम । अतिघनेनाभिभवेम । शुर्गेभि । शु भ् गती । कन् (उ० २-२७) इत्यनुवृत्तौ शुम्भि-
विमीनां दीपश्च उ० २-२८ इति कन् । कित्वाद्भुजाभाषः । निष्वादाद्यनुदात्तत्वम् । बहुलं इन्द्रमि
पा० ७-१-१० इत्यसौ निपित्वाद्यु बहुवचने कल्येत् । पा० ७-३-१०३ इत्येत्वम् । महायोगे
तृतीयावलाङ्ग्यमित्यस्मत्पदसमभिष्याहाराच्च वयं संयुज्येमहीति तथ्यम् । विनापि महाघ्नेन
युजो यना० पा० १-२-६५ इति निपातनादिति शङ्कम् । अस्तृभिः । शस्त्राद्यप्रज्ञेयबाहोर्भिः ।
सद्वर्मभिस्तस्याधुकारिभिर्यः । अल्लोपः । नृन् पा० ३-२-१३५ इति तावद्वील्यादिषु नृन् ।
निष्वादाद्यनुदात्तः । रघादिभ्यश्च (पा० ७-२-४५) इति विकल्पविधानादयं षष्ठ इडभावः । वस्तु-
तस्तु रघादावभाषानुवृत्तौ तस्मिन्नादिभ्यः उ० २-६० इत्यनेनानिड नृन् । स्वया । युज्यासिभ्यो
मदिक् (उ० १-१३७) । कित्वाद्भुजाभाषः । युज्यद् प्रत्ययस्त्वोच्चाकार उदात्तः । तृतीयक-
वचनं दा । स्वमायेकवचने (पा० ७-२-६७) इति सधयन्तस्य स्वादेशः । अतो गुणे (पा०
६-१-६७) इति पररूपत्वम् । एकादेश उदात्तेनोदात्तः (पा० ७-२-४) इत्युदात्तः । युजा ।
० अञ्जुजिक् अञ्जु (पा० ३-२-५६ इति क्तिन् । सारेकाचः० (पा० ६-१-१६८) इति विभक्त्ये-
कारतत्त्वम् । सासह्याम । भूयं पुनः पुनः सोमहि । वह मज्जे । आन्वादेः चः लः पा०
६-१-६४) । आतोरेकाचो हत्यादेः क्रियात्मसमिहायं यङ् (पा० ३-१-२२) । यङोऽपि च । पा०

२-४-७४ इति लुक् । सम्प्रकोः पा० ६-१-६ इति द्विभाषः । इत्यादिः शेषः । पा० ७-४-६०)
 वीर्वोऽङ्कित (पा० ७-४-८३) इति दीधः । प्राचनार्या लिङ् । कर्करोत्तं च (पा० ८-२-
 परस्मैपदमदादिवच्च द्रष्टव्यम् । इति परस्मैपदोत्तमपुरुषबहुवचनं मस्य । कर्तारि शप । पा० ३-१-६८ ।
 अदादिवज्रावाल्लुक । निम्बं हितः पा० ३-४-६६ । इत्यन्त्यमकारलोपः । वासुट् परस्मैपदेपुदात्तो
 णिच् पा० ३-४-१०३ इति वासुट् । लिङ् । सलोपोऽनन्त्यस्य पा० ७-२-७६) इति सकारलोपः ।
 सर्तिघट्टन्वावास्वट् एवोदात्तस्य णिप्पते । वादादिस्वाङ्ग निघातः । घृतन्मतः । योऽङ् घृत-
 नामात्मन इच्छत । सुप आत्मन क्यच् । पा० ३-६-८ इति क्यच् । समाद्यन्ता धातवः । पा०
 ३-१-३२) इति धातुसन्तायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोः (पा० २-४-७१) इति सुपो लुक् । क्यचि
 च (पा० ७-४-३१) इत्यनुवृत्तौ क्यच्-ङ्घृतनस्यचि लोपः (पा० ७-४-३६) इत्याकारलोपः ।
 घृतन्धधातुश्चिस्वादान्तोदात्तः । उपरि लटः शत्रादेशः । कर्तारि शप (पा० ३-१-६८) । पिप्वा-
 न्नुदात्तस्यम् । शतुश्च सभाकथानुक्रमोरेच । उदात्तस्य सौकादेश उदात्तेनोदात्तः (पा० ८-२-४)
 इति घृतन्धशब्दोऽन्तोदात्तः । शम् सुप्-ङ्घृतानुदात्तस्यान्तोदात्तात् (पा० ६-१-१६६)
 इत्यनुवृत्तौ शतुरनुमा नयज्ञादौ । पा० ६-१-१०३) इत्युदात्तस्यम् ॥४॥

पञ्चमोऽध्यायः । अथामिन्द्रो मदान् शरीरेषु प्रीष्टः परम् गुणोत्कृष्टोऽपि । नु किञ्च
 वज्रिणे वज्रपुक्तायेन्द्राथ महित्वे एवोक्तं द्विविधमाधिक्यं मन्त्रदाञ्जु । स्वभावसिद्धस्यापि
 भक्त्या प्राथनमेतद् । किञ्च । यौने । एवोक्त इव शब्दो बर्त्तामिन्दस्य सेनास्य प्रथिना प्रथिन्ना
 पृथुत्वं धुत्वंसामिति मेव । यथा एवोक्तं प्रभूत एवमस्य मेवा प्रभूता । नृशब्दो यद्यपि क्षिप्र-
 नामसु नु मसु (निघ० २-१०) इति पठितस्तथाप्यत्र नन्वाभवाभावाक्षिपातस्येनामेकार्थत्वमभवाच्च
 समुच्चयार्थोऽत्र गृहीतः । नृशब्दो लोके प्रतिपेक्षार्थ एव । स्वाध्याये नु प्रतिपेक्षार्थ उपमानार्थश्चंति
 द्विविधः । येन सेनास्योपने लम्प्यापूर्वं प्रयुज्यमानः प्रतिपेक्षार्थः । उपरिहातु प्रयुज्यमान
 उपमानार्थः । तथाच वास्क उदाहरति । उभयमन्वयार्थं वेन्द देवमममनेति प्रतिपेक्षार्थोऽपि ।
 गुम्फादुपाचारस्तस्य क्यपतिश्चरति । दूमदासो न सुतायामिन्धुपमाधीयः । उपरिहादुपाचार-
 स्तस्य येनोपमिमीति (निः १-४) इति । आश्रयमानवार्त्तनो शृङ्गदस्यादौ प्रयुक्तत्वादुपमार्थः
 स्वीकृतः । अप्ठाविशतिसहस्रप्रकेषु राजनामन्वोक्तः पात्र शत्र- (निघ० २-६) इति पठितम् ।
 मदानिति मकारस्य बहितायो दीर्घादृष्टि भमानवाते (पा० ८-३-६) इति क्यच् । आलोऽदि
 मियम् (पा० ८-३-३) इति पृथक्पाकारस्यानुतात्त्विकः । सोभरोऽद्योऽप्यस्य योऽदि
 (पा० ८-३-१०) इति यकारः । तस्य लोपः । लम्प्यामिहन्वास्वरमन्धिल भवति । महेरिन्
 (उ० २-४०) इत्यौष्मादिक इन् । महेर्भाषो महित्वम् । स्वमिति प्रत्ययस्वरंभोदात्तः । न
 एव शिष्यमे । वज्रिणे । इकारः प्रत्ययस्वरंभोदात्तः । यौः । योऽशब्दः प्रातिपदिकस्वरंभोदात्तो-
 दात्तः । गोतो मितु (पा० ७-१-६०) इति विमन्तेश्चिस्वाद्वो णिङ्गति (पा० ७-२-११४)
 इति वृद्धिरान्तरस्यैवाहुदात्तव भवति । प्रथिना । प्रथिन्ना । पृथोर्भावे इत्यर्थं पृथ्वादिभ्य
 इमनिज्वा (पा० ४-१-१२२) इतीमनिज्वा । र श्रुतो इत्यादेशोऽपि (पा० ६-४-१६१) इति
 आकारस्य रभावः । पुरिज्येमेयस्व (पा० ६-४-१५४) इत्यनुवृत्तौ डेः पा० ६-४-१५४) इति
 णिलोपः । प्रथिमनूशब्दश्चिस्वादान्तोदात्तः । मृतीयेकवचने मन्वाद्ब्रह्मोपोऽन । (पा० ६-४-१३४)

इत्यकारलोपः । ह्यान्दसो मकारलोपः । अनुदानस्य च यत्रोदात्तलोपः (पा० ६-१-१६६) इति विभक्तं उदात्तस्यम् । शवः । नञ्विषयस्यानिसन्तस्य (फि० २-१६) इत्याद्युदात्तस्यम् ॥५॥

इति प्रथमस्य प्रथमे षष्ठदशो वर्गः ।

पुनर्द सान्निर्मिति क्षुण्णे षष्टीमृचमाह । ये नर पुरुषा समोहे संप्राप्ते नोकस्यापत्यस्य सनिती का जामे वागत । व्यासवन्तः । इन्द्र स्तुत्यति शीघ्रः । वा अथवा विप्रासो मेधाविनो धियायवः प्रजाकामा सन्त वागत । ते सव संभन्त इत्यध्याहारः । एष इत्यादिषु षट्त्वस्वारिशस्त्वयामनासु समोहे सान्निधेः निघ० २-१० इति पठितम् । समोहे । प्रातिपदिकस्वरः । सनिती । शिवां किन् (पा० २-३-६४) निगुन्नेष्वयद्वादीनामिति यचनात् (पा० वा० ७-२-८) निगुहीतिनिर्गर्हितरितिवद्वागमः । विप्रासः । ऋजम् ७० २-३१ । इत्यादिना इन्पत्यमागतो निपातिनः । धियायव । धि धारणे । धीयत धार्यतेऽवबुध्यते भूतमजातमनोर्न धिया प्रजा । नामात्मन इच्छन्तीति क्यच् । क्यच्छन्दसि (पा० ३-२-१७०) इत्युपस्ययः । अतो लोपः (पा० ६-४-४८) । प्रत्ययस्वरगोदात्तः ॥६॥

सप्तमोमृचमाह । यः कुत्तिरिन्द्रस्योदरप्रदेशः सोमपातमोऽतिशयेन सोमस्य घाना । ॥ कुत्तिः समुद्र इव पिबते । यधते । मेधनार्थो घानुरीचिभ्येन हृदि लक्षयति । काकुदो मुखसम्बन्धिन्य उर्वीवहुष आपो न । जलानीव । जिह्वासम्बद्धमायोदकं यथा कदापि न शुष्यति सभेन्द्रस्य कुत्तिः सोमपरितो न शुष्यतीत्यर्थः । यद्यपि श्लोक इत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सहस्राक्षेषु काकु नामसु काकुलिङ्गा (निघ० १-११) इति पठितं तथापि उदकसम्बन्धमिन्द्रायमत्र काकुल्लब्धेन मुखमुपलभ्यते । सम्बन्धिवान्निष्मन्निष्मपात्र ह्यान्दसो लोपो द्रष्टव्यः । सोमपातमः । सोम पिबतीति सोमपाः । आकारो घानुस्वरगोदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिसम्बन्धेन स एव गिप्यते । तमपः पितृवाऽनुदात्तस्यम् । समुद्रशब्दः प्रातिपदिकस्वादिनोदात्तः । इवेन समानो विभक्त्यल्लोपः पृथपदप्रकृतिस्वरस्य च (पा० वा० २-१-६) इति प्रकृतिस्वरः । पिब्यते । पिबि तेप्ये । इदितो शुम् घातोः (पा० ७-१-४८) इति नुमागमः । शवः पितृवेनानुदात्तस्यम् । तिष्ठश्च तस्यावभासुकस्येण । घानुस्वर एव गिप्यते । उर्वीः । उरुशब्दोऽन्तोदात्तः । ओता गुणवचनात् (पा० ४-१-४४) इति ङीप् । यजदिशः । उदत्तयशो इत्युवात् पा० ६-१-१७४ इतीकार उदात्तः । जसा सौकादिश उदात्तेनोदात्तः (पा० ८-२-४) इत्येकादश उदात्तः । आपः । प्रातिपदिकस्वरः । काकुदः । प्रातिपदिकस्वरगोदात्तः ॥७॥

अभिप्लवणद्विगतैरूक्येषु मूर्तीपत्यवर्गे बाह्यजाच्छ्विन एवा इत्य मूर्तैस्त्यनुरूपस्मृतः । एषेषु भवाणि ते इति स्वर्गं, अथवा बाह्यजाच्छ्विन इत्युपक्रमेण एवा इति कीम्युक्ता इत्य मूर्तता (आ० अ० ८-८, ८-३) इति सूचितम् ।

संस्मृत्ये प्रथमां मूर्तैः षष्टीमृचमाह । अस्प्येन्द्रस्य मूर्तता प्रथमस्वरूपा वारदाशुधे इति ईक्षते यजमानाय तदधमेवा हि । एवं सत्तु । अनन्तरपदवचनमाशुशुष्योपेता भवतीत्यर्थः ।

कीदृशी । विरप्यी । विविधरपकोपेतवाक्यमुक्ता । बहुविधोपचारवादिनीत्यर्थः । गोमती बहुभि-
 गोभिर्हपेता । गोप्रदेश्ययः । अत एव मही महती पूज्या । कथोक्तवाचो हृष्टान्तः । एका
 शास्त्रा न । यथा बहुभिः पक्वं, कलेरुपेता कलसबुद्ध्यादिसाखा प्रीतिहेतुस्त्वित् । यद्यपि महत्तामस
 वाधार्थनिरप्यी (निघ० ३-३) इति वदितम् । तथाप्यत्र महीम्यन्तन पुनर्लङ्गप्रसङ्गादवयवार्थो
 गृहीतः । एव । एवमादीनामन्तः (कि० ४-१४) इत्यन्तोदात्तः । संहितायां निपातस्य च (पा०
 ६-३-१३६) इति दीपः । हि । निपात आद्युदात्तः । अस्य प्रकृतस्यन्दस्य परामर्शाद्वमोऽन्वा-
 देशः (पा० २-४-३०) इत्यादिनासादयोऽनुदात्त इति सर्वानुदात्तः । सुगता । ऊन परिहाणो ।
 सुतरामूलवत्प्रियमिति सूत्र । सा कान्तादृता च सत्त्वा चेति सूत्रा प्रियसत्त्वा वाक । परादिगदन्दासि
 बहुलम् (पा० ६-२-१६६) इत्युच्चार उदात्तः । विरप्यी । विविधे विविधे रूपान् विरप । एव तप
 व्यकायां वाचि । सम्पदादिन्वाद्वादे हिप । तदन्तदेवामन्तानि विरपयानि वाक्यानि । तानि
 यस्यां वाचि सन्ति सा वाग विरप्यन्तो । अत इतिटनी (पा० ५-२-११५) इतीति । यम्येति
 च (पा० ६-४-१४८) इत्युच्चारलोप । अन्तेभ्यो लोप । (पा० ४-१५) इति लोप । इकार-
 प्रत्ययस्वरव्यादात्तः । नकारलोपगद्वान्द्वयः । सवर्गादीष एकादेश उदात्तमोदात्तः (पा० ५-२-५)
 इत्युदात्तः । माचोऽरुपं मन्तीति गोमती । अनुन्कीपी पिन्वाद्यनुदात्ती । प्रातिपदिकस्वर एव
 शिष्यते । मही । महती । उगलत (पा० ४-१-६) इति लोप । तद्व पिन्वाद्यनुदात्तत्वे
 प्राप्ते शतुरनुमो नशजोदी । (पा० ६-१-१७३) इत्यत्र हृदन्महानोरुपमक म्यातम् (पा० आ०
 ६-१-१७३) इत्युदात्तत्वम् । अष्टद्वन्द्वमोपगद्वान्द्वयः । एका । वृषपव एके । निष्ठा (पा०
 ३-२-६००) इतिप्रत्ययः । एनो वः (पा० ८-२-५२) इति वत्कम् । को कुः (पा० ८-३-३०)
 इति कुन्तम् । प्रत्ययस्वरव्यान्तोदात्तः । टापा सह सवर्गदीर्घ एकादेश उदात्तमोदात्तः (पा०
 ८-२-५) इत्युदात्तः । शास्त्रा । शास्त्रे शास्त्री । एवाद्यव । पिन्वाद्यनुदात्ताने प्राप्ते वृषदिशकृति-
 गमात्वाद् वृषादिस्वादाद्युदात्तत्वम् । दागुप । दाष्ट दाजे । दाष्टाभ्याद्वाप्सीदीर्घ (पा० ६-१-१२)
 इति निपातनात्कस्याविटभावो द्विवचनाभावश्च । अनुय्यंककचने यचि भम् (पा० ६-४-१८) इति
 भमन्जायो वयोः सम्प्रसारणम् (पा० ६-४-१३१) इति सम्प्रसारण वकारलोकार । परपूर्वत्वम् ।
 शास्त्रिभविष्यतीनां च (पा० ८-३-६०) इति क्वम् । प्रत्ययम्बोर्लोकार उदात्तः ॥८॥

नघमीमृकमाह । हे इन्द्र ते तत्र विभूतयः । ऐश्वर्यविशेषाः । एवा हि । पूर्वविधाः क्षत्र-
 किंविधा इति तदुच्यते । माचले मन्सहृषाय दागुप इतिदत्तवते यजमानाद्योतयन्सहृषोदौघरजारूपाः
 सर्वाश्चरन्ति । यदा कर्मानुष्ठानं तदेव भवन्ति । माचले । मन्सहृषाय । वतुप्रकरणे
 युप्तदम्भद्वयां हृदमि माहृभ उपसहस्यमानम् (पा० आ० ५-२-३६) इत्यहमसहस्रावतुप ।
 मपयन्तस्य (पा० ५-२-६१) प्रत्ययोरुपरपद्योश्च (पा० ४-२-६८) इति मादेशः । अष्टद्वन्द्वेन
 सहालो गुणे (पा० ६-१-६७) इति पररूपत्वम् । हृष्टहृष्टवतुप (पा० ६-३-६०) इत्यनुवृत्तौ वा सव-
 नाञ्च (पा० ६-३-६१) इति ट्कारम्बोकारः । सवर्गादीर्घत्वम् । वतुप । पिन्वात्प्रातिपदिकस्य
 एव शिष्यते । सद्यः । समाने दधीत्यर्थः सद्यःपक्षपरायेषम.० (पा० ५-३-२२) इत्यादिना
 निपातितम् । प्रत्ययस्वरव्यान्तोदात्तत्वम् । चित् । आद्योऽनुदात्तः । (कि० ४-१६) इत्यनु-
 दात्तः । सन्ति । अस भुवि । लट् रूपाने किः । कोऽन्तः । (पा० ५-१-३) आदिप्रभृतिभ्यः

शपः (पा० २-४-७२) इति सुपो लुक् । तिष्ठः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ।
पा० १-१-६३ इति शवकारमाधिन्य मयाकथामुक्तानुदात्तत्वं न भवति वर्णाभ्याविधौ प्रत्यय-
लक्षणं नास्ति (पा० प० २१) इति निषेधात् । शशुषे । गतमन्त्रं गतम् ॥६॥

दशमीसूत्रमाह । अम्येन्द्रस्य स्तोमः साममाध्य स्तोत्रमुक्तं चर्कमाध्य शस्त्रमप्येवा हि । एते
उभे एवविधे खलु । किञ्चिदे सनुच्यते । काम्या । कामयितव्ये । संम्या । शृन्विर्भि
संमनीये । किमर्थं संमनीयति सनुच्यते । इन्द्राय सोमपीतये । इन्द्रस्य सोमपानायम् ।
यथा ह्यस्य । व्यवहितमन्त्र गतम् । काम्या । कमेर्णिहन्तादृशो यत् पा० ३-१-६७ ।
गौरानिष्टि पा० ६-४-६१ इति ऋतोप । तिष्ठस्वरितम् (पा० ६-१-१८५) इति स्वरिते प्राप्ते
यतोऽनावः पा० ६-१-२१३ इत्याद्युदात्तत्वम् । सुपो हादेशः । स्तोमः । अस्मिन्सु० उ० १-१२८
इत्यादिना मनुप्रत्ययः । उक्थम् । क्व परिभाषणे । यामुर्मुद्वर्त्तिर्विचिन्विभ्य स्थक् उ०
२-७) इति थक् । किन्त्वान्तप्रसारणम् । परप्रत्ययगुणाभावो । शम्पा । संसु स्तुतौ । ययस्तादृशो
यत् पा० ३-१-६७) । यतोऽनावः पा० ६-१-२१३ इत्याद्युदात्तत्वम् । सुपो हादेशः ।
सोमपीतये । सोमस्य पीतः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अथवा
सोमस्य पीतपरस्येन्द्रस्येति सामपीतिरिन्दु । बहुमीहो प्रकृत्या वृत्तपदम् पा० ६-२-१ इति
वृत्तपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥१०॥

इति प्रथमस्य प्रथमे पौडगो वर्गः ।

॥९॥

१-२

इन्द्रं हीत्यादिकं द्वाच मूलतः सुरुपकृन्नुमिन्यादिषु पठम् । शृन्व्याज्यम् पृथक् । विशेष-
स्वरान्तरं द्वितीयपर्यायऽच्छात्राकहस्य इन्द्रं होत्यनुरूपत्वम् । अतिरात्र पर्यायाश्रयमिति स्वादे
इदं वसो सुतमन्त्र इन्द्र हि मत्स्यन्धमः आ० भौ० ६-४ इति सूत्रितम् ।

तस्मिन्सुक्ते प्रथमासूत्रमाह । हे इन्द्र एहि । अस्मिन्कर्मणि आगच्छ । आगत्य च
विश्वेभिः सर्वैः सोमपवाभिः सोमस्वरूपरन्ध्रलोऽन्धो भवन्नमस्ति । माघ । ऋष्टो भव । तस ऊच-
मोजस्ता बनेन मह्यम्भूत्वाऽभिष्टः शत्रुहामभिभाविता । भवेति शेषः । अष्टाविंशतिसहस्र्याकेषु
वृत्तनामसु आतः पाजः (निघ० २-८ इति पठितम् । या इहि । आग्र्यः पा० ६-१-८७) । इन्द्र
एहि इन्द्र हि । यो ह्युभयोः स्थाने जायते सभतेऽयमव्यतस्वरपट्टमिन्याऽनाहोरेकादेशस्याहव्यप-
देशादोमाकोष्ठ (पा० ७-१-६५) इति पररूपम् । मत्सि । माघ । मदी ह्यपसेपनयोः । लोट् । सिपु ।
सप्त विधवस्त्वन्दास विकल्प्यन्ते (पा० प० ३५) इति मेहिरादेशो न भवति । दिवादिभ्यः श्यन्
(पा० ३-१-६६) इति श्यन् । बहुमं छन्दसि (पा० ३-४-७३) इति श्यनो लुक् । न सुमताङ्गस्य
(पा० १-१-६३) इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्छ्रमामष्टानो दीघः श्यानि (पा० ७-२-७४) इत्युपजा-

दीर्घो न भवति । मियः पिस्वादाद्यनुस्वर एव । अन्यस्यः अदेर्नुम् चञ्च (उ० ४-२०७) इत्यसुन् । अन्यस्येन नृनीयाबहुवचनं कतव्यम् । निस्वादाद्यनुदात्तः । चिन्वेभिः । अशिपुषि० (उ० १-१५०) इत्यादिना कन् । निस्वादाद्यनुदात्तत्वम् । ऐसादेशो बहुलं ह्रस्वमि (पा० ७-१-१०) इति न भवति । सोमसर्वाभिः । लक्षारूपं सोमं पूजयन्ति पूरयन्ति इति सोमपवाङ्गः सोमरसाः । पू पालन-पूरयपाः । अन्येभ्योऽपि इज्यन्ते (पा० ३-२-७६) इति वतिप । गुणो रपरत्वम् । वतिप पिस्वादाद्यनुस्वर एव । उपपदसमासे ह्रस्वस्यपदप्रकृतिस्वरत्वम् पुनः स एव भवति । आभिष्टि रभिगन्ता । इव गती । मन्त्रे वृ० (पा० ३-३-६६) इत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । छ हि भाष्यरोऽपि भविताः लक्षयति । किस्वाह्रस्वपञ्चगुणाभावः । तितुप्रत्ययमितुस्वरकत्तेषुच (पा० ७-२-६) इतीडागमो न भवति । आभिष्टिपदप्रकारस्य एमकादिषु पररूपं वक्तव्यम् (पा० वा० ६-१-६४) इति पररूपत्वम् । प्रादिममासे ह्रस्वस्यपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओजसा । उज्ज्वलापञ्च उ० ४-६६) इत्यसुन् । निस्वादाद्यनुदात्तः ॥२॥

द्वितीयासृचमाह । ईमन्त्यनधकः पादपूरणाप प्रयुक्तः । हे आन्तर्यं च । सुतेऽभिपुने वमसन्धे सोमे पुन मासमिन्द्रायेन्द्राधमासुक्तम् । पुनरभ्युक्तयत् । शुक्रामन्त्रिषममगले पुनरभ्युक्तयत्मापस्तम्ब-नीकम् । होशकाशां वमसाध्वयश्चः सकृन्महद्भवा शुक्रम्याभ्युक्तोपोवावतत्वम् । आप० औ० १३-२३-४ इति । कीदृशमनम् । मन्दिन् । ह्यहेनुम् । चक्रिम् । माधुकरमृशीमम् । कीदृशायेन्द्राध । मन्दिने । ह्ययुक्ताप । विधानि सवताया कमार्जि चक्रप कृत्वाते । मवकमनिप्रादनशीलायेत्यर्थः । ईमन्त्यस्य पादपूरणाधत्वं वाच्य आह । अथ ये प्रहृलध्यामतासरेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति यद् पूरणास्ते मितासरेष्वनधका कमार्जिद्विजि (नि० १-६) इति । अस्वायमर्थः । अन्येरेव पूर्वविश्रि-तार्थं समाप्तं सति ये शब्दा ईमन्त्यादयः प्रयुक्तान्ते शब्दा अभिधासरेषु ह्रस्वोराहित्येन परिमिता-क्षरराहितेषु मासगादिवाक्येषु वाक्यपूरणार्थो नष्टत्वा । मितासरेषु ह्रस्वोपुक्तपु वन्धेषु पादपूरणाधोः । त च कमीमित्वाद्यप इति । ईमन्त्यरूपं ह्रस्वस्यानधक्यार्थतासृचमुदात्तहार । एतेन सृजता सुते । आसृजतनं सुते नि० १-५ इति । एनम् । इदमो द्वितीयाया द्वितीयाटीत्यन्धेनः पा० २-४-६४ इत्यनेनन देशः । ० अनुदात्तः ० पा० २-४-३० इत्यनुदात्तः सर्वानुदात्तः । सृजता । मन्दितायामन्त्येवामपि दृश्यते (पा० ६-३-१३०) इति दोषः । मन्दिन् । प्रमोदहेनुम् । मन्दि स्तुतिमाद-मदन्वमकान्तिगालिषु । इदिसो नुम् चालोः (पा० ७-१-५८) इति नुम् । मन्दमानं प्रयुक्तं इत्यध हेनुमति च (पा० ३-१-२६) इति शिष्यः । गयन्तम्याजन्तस्त्वादच इ. (उ० ४-१-४०) इती-कारप्रत्यय । म्तेरर्नाटि (पा० ६-४-५१) इति शिष्योप । प्रत्ययस्वररेखास्तोप्राप्तत्वम् । मन्दिने । मन्दे. पूर्ववत् ऋतुधर्कवदनेऽनपुंसकस्यापि (पा० ७-१-७३) इति व्यत्ययेन नुमसगमः । चक्रिम् । कृकृञ् करणे । आह्वगमहनजन. किकिनौ लिट् च (पा० १-२-१७१) इति लृट्तील-तदमन्तत्वाधुकारिषु कन्तु किन्प्रत्ययः । तस्य किस्वाह्रस्वाभावः । वज्रादयः । लिङ्गवावाह्रस्वादेशो ह्रस्वपणे । अभ्यासस्वोरादस्वरपरत्वञ्त्वह्लादि शेषाः । किनो निस्वादाद्यनुदात्तत्वम् । विधानि । विष्टोः कन् । निस्वादाद्यनुदात्तः । अस्य चक्रप इति ह्रस्वेन योगेऽपि कन् कमयोः कृमि. पा० २-३-६५) इति पक्षो न भवति । ० किकिनौ लिट् च (पा० ३-२-१७१) इति किकिनौलिङ्गवावेन नलोकाव्ययनिष्ठाकलधनुनाम् पा० २-३-६६ इति निष्ठातु ॥२॥

तृतीयाश्रुचमाह । हे उशिप्र हे शोभनहो शोभननामिक वा । शिप्रं हन् नासिके वा (नि० ६-१७) इति यास्कनोक्तत्वात् । तादृश हे इन्द्र मन्त्रिभिर्हपदेनुभिः स्तोमभिः स्तोमैः स्तोमैर्मस्तुक् । हृष्टो भव । हे विश्वकर्षणे सवमस्तुत्यस्तुक् । सवैयजमानः पूज्येत्यर्थः । तादृशेन्द्र रवमेषु यागगतेषु त्रिषु सवमेषु सत्वा देवरन्ध्रे महावाक्तेति जेयः । यदि स्तुतीत्यस्य स्तोत्रनिष्प-
न्नमगमशासनम् (पा० १०-१-१२) इति हन्वेदितो नुम् घातोः (पा० ७-१-५८) इति नुम् न भवति । अनुदात्तस्वाभावानुदात्तेन्द्रियपदेनानु० (पा० ६-३-१८६) इति समावधानुदात्तानुदात्त-
त्वम् । धातुस्वर एव । संहितायां व्याघोऽतस्मिन् वा० ६-३-१३५ । इति वीर्यत्वम् । उशि-
प्रत्याभन्निप्रतनिघालः । मन्त्रिभिः । मन्त्रमन्त्रं व्याख्यातम् । स्तोमभिः । मन्त्रस्त्यस्य निष्ठा-
दाद्युदात्तत्वम् । बहुलं हन्दिमि (पा० ७-१-१०) इति भिस पेशादेशो न भवति । विश्वकर्षणे ।
निघालः । सवा । उक्तम् । एषु । ऊहृद्म० वा० ६-१-१५१ इत्यादिना विभक्त-
त्वात्त्वम् ॥३॥

चतुर्थीश्रुचमाह । हे इन्द्र निरस्त्यकीयाः स्तुतीरमृणम् । सृष्टवानस्मि । ताश्च गिरः स्वर्गोऽ-
वस्थितं त्वां प्रत्युद्दहामः । उद्गत्य प्राप्नुवन् । तादृशोगिरस्त्यमजोवा । संवितवानसि ।
कादृशं त्वाम् । वृषभम् । कामानां वपितारम् । पतिम् । गोमस्त्य पातारम् । यजमानाती
पान्निपितारं वा । पाना वा पान्निपिता वा (नि० ४-२६) इति यास्कनोक्तत्वात् । अमृणम् ।
अमृणम् । सृष्ट विसर्गः । लटो मित् । तुदादिभ्यः घः (पा० ७-१-७७) । बहुलं हन्दिमि पा०
७-१-८ इत्यत्र विकरणस्य षडागमः । तकारस्य गकारः । लुङलङ् लृङ् लृङ् लृङ् लृङ् लृङ् (पा०
६-४-५१) इत्यङागमे उदात्तः । सतिशिष्टत्वात्स एव शिष्यते । गिरः । प्रातिपदिकस्वरः ।
अदासत । अदाः लृङ् गतोः लुङ् । अन्वादादेशः । अन्वे निष्ठा (पा० ३-१-४४)
अङागमो निघालश्च । अमोवाः । जुपी प्रीतिमेवमया । लङ् स्थाप्य । तुदादिभ्यः घः (पा०
३-१-७५) । तस्य हन्दिम्युभयथा (पा० ३-४-११७ इत्याद्यध्यातुकत्वेन कित्वाभावात्पृथग्गुणः ।
धातुस्वरूपलोपान्तरात्तस्यः । सवजदीवः । अङागमः । सतिशिष्टत्वादुदात्तः शिष्यते । वृषभम् ।
पृषु वृषु मेवमे । अमृणम् उ० ३-१०० इत्यनुदात्तावृषिर्हृषिर्वा कित् उ० ३-१०० इत्यमृण
प्रत्ययः । कित्वाद् गुणाभावः । चित्वाद्न्तोदात्तः । पतिम् । पा रक्षणी । पानेर्लटिः (उ०
४-५८) । कित्वाद्दिलोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥४॥

पञ्चमीश्रुचमाह । हे इन्द्र वीर्यं धेनुं राधो धनं चित्रं मणिमुक्तादिरूपेण बहुविधमध्वर्य-
स्मर्द्धिममूलं यथा भवति तथा सज्जोदय । तस्यैक प्ररथ । भोगाय वावस्पर्षात्त तावद्विभुशब्दे-
नोच्यते । ततोऽप्यधिकं प्रभुशब्देन । तादृशं धनं ते तवचासदित् । अस्त्येव । तस्माद्दहमभ्यं
प्रयच्छेत्त्यर्थः । मर्द्धिमस्याघर्षाविशतिधननामधु राधो राधः (निघ० १-१०) इति पठितम् ।
धोदय । शुद्ध प्रेरणं । अयन्तास्तोऽ । तिङ् कर्तकः (पा० ८-१-२८) इति निघालः । राध ।
राधनुवन्त्यनेनेति राधो धनम् । सवधातुभ्योऽस्तन् (उ० ४-१६० । निस्वादाद्युदात्तः । वीर्ययम् ।
वृष एतस्यः । वृषादित्वादाद्युदात्तः । अमृणम् । अमृण भुवि । नेट । तिष्ठ । इतश्च लोपः
(पा० ३-४-६७) इतीकारलोपः । सेतोऽङादी (पा० ३-४-६४) इत्यङागमः । अदिप्रभुतिभ्यः
राधः (पा० ३-४-७१) इति राधो लुक् । आगमा अनुदात्ताः (पा० १०-१-५०) इत्यतोऽनुदात्त-

त्वादात्तुल्यं पृथ । विभु । विभक्त्यतीति विभु । सुवः० पा० ३-२-१७८ । इत्यनुवृत्तौ विप्र-
सङ्गो ह्यसङ्गायाम् पा० ३-२-१८०) इति दुप्रत्ययः । द्वित्वाद्विर्लोपः । प्रत्ययस्वरङ्गोकार
उदात्तः । कुन्तुत्तरपदप्रकृतित्-रेण्य स एव सिध्यते । एवं प्रमु ॥५॥

इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तदशो वगः ।

इन्द्रोति सुक्तं षष्ठीसूत्रमाह । हे तुविद्युन् प्रभूतधनेन्द्र राये धनसिद्धयर्थमस्माननुदात्तम् ।
तत्र कर्मणि सुपोदय । सुप् प्रथमः । कोटशान्मन् । रभस्वत । उवागवतः । यशस्वतः ।
कीर्तिमत् । तत्र । तच्छब्दान्तरसप्तम्याश्चल पा० ५-३-१० । मिति (पा० ६-१-१६३) इति
प्रत्ययान्तरस्योदात्तत्वम् । इन्द्र । आमान्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पादादित्वाच्च निघातः । राये ।
ऊङितम् (पा० ६-१-१७३) इत्युदात्ता विभक्त्युदात्तत्वम् । रभस्वतः । रभ राभस्ये । राभस्य
कार्योक्तमः । यशस्यानुभ्योः सुप् ३० ४-१६० । निष्वादाद्युदात्तः । मनुपः पिप्वाद्यनु-
दात्तत्वम् । त्वादित्त्वमयनामस्यात् (पा० १-४-१७) इति न पदत्वम् । तस्यो मत्वश्च (पा०
१-४-१६) इति नमश्च दा वार्धतन्नात् । आकटावादेका मन्त्रा (पा० १-४-१६ इति निघमात् ।
तुविद्युन् । तुवि यद्गुण्य धनं वरुष । पाठिकमामान्त्रिताद्युदात्तत्वम् । यशस्वत । यशो-
ऽस्वास्तीति मनुपः । आस्मायामिधाजतो धिनि पा० ५-२-१२१ इति विभिनः न बाध्यते ।
मनुपः सययममुच्यते । यथायस्यो नविषयवन्वानिमन्तस्य (पि० २३) इत्याद्युदात्तः ।
मनुपः पिप्वात्म्य एव सिध्यते ॥६॥

सप्तमोऽसूत्रमाह । हे इन्द्र भवा धनमस्मै स्वर्गेहि । अस्मभ्यं मय्यक पयच्छ । कीदृशं भव ।
गोमत् । यद्वोभिर्गोभिर्यतम् । वाजवत् । प्रभूतेनारणेनोपेतम् । पृथु । परिमाणानाधिकम् ।
विधायु । कुन्तायु कारवायु । अक्षितम् । विनाशार्थदुतम् । गोमत् । वाजवत् । उभयत्र
मनुष्योऽनुदात्तत्वात्प्रातिपादिकस्य एव । वाजवत् । कुन्तादित्वादाद्युदात्तः । अस्मै । अस्म-
न्मन्त्राद्युपोबहुवचनस्य सुपो सुलुक् (पा० ८-१-२८) इत्यादिना गो आदेशः । पिप्वात्म्यवा-
देनः । प्रातिपादिकस्यन्वन्तादात्तत्वम् । तच्च सोपादिनोप इति चने उदात्तान्कृतित्-रेण्य विभर्त्त-
कदात्तत्वम् । अन्वन्तापपत्तेऽता गुणे पा० ६-१-६७ इति वारुणे एकादेश उदात्तेनादात्तः
पा० ८-२-५ इत्युदात्तत्वम् । पृथु । प्रथ प्रख्याने । प्रथिर्वाक्त्रिभ्यो लघ्वमारुह्य सलोपश्च
३० १-२८ इति कुप्रत्ययः । रेण्वश्च सप्तम्याश्चमूकारः । परपदत्वम् । को किन्वाञ्च लघुपधगुणः ।
धुवत इति भवा धनम् । अमुनप्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तः । वृहत् । प्रातिपादिकस्यः ।
विधायु । विधमायुर्वास्मिन्धनः । विधश्च कन्प्रत्ययान्तः । तस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरान्ते प्राप्ते परादिप्रकृतिर्वा बहुत्वम् पा० ६-२-१६६ इति पूर्वपदास्तादास्यत्वम् । एकादेश
उदात्तनोदात्तः (पा० ८-२-५ इत्युदात्तः । अक्षितम् । न जय इत्यस्मादन्तर्भाषितययर्थोक्तमर्था
निहा । तेन तययन्वाक्त्रिहायामययय पा० ६-४-६०) इति न दीप्तत्वम् । अत एव द्विषो
दीर्घात् पा० ८-२-४६ इति न निहातत्वम् । नमसमार्थेऽन्वयपूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वम् ॥७॥

अष्टमोऽसूत्रमाह । हे इन्द्र वृहच्छ्वो महती कीर्तिमस्मै वेदि । अस्मभ्यं प्रयच्छ । तथा
सहस्रसातममर्तुहयेन सहस्रसहस्रवाकदानोपेतं सुम्नं धनमस्मै वेदि । अस्मै । सुपो सुलुक्

(पा० ८-१-२८) इत्यादिना शी आदेशः । वेदि । अस्मिन्द्वायभ्यासलोपश्च (पा० ६-४-११६ । इत्येत्वाभ्यासलोपो । ध्रुवत इति भवः । असुनो निष्वादाद्युदात्तत्वम् । तदस्य सन्तुते ददातीति सहस्रया । पणु दाने । जनमनजनक्रमणमा विट पा० ३-२-६७ । विटनोऽनुनासिकन्यास पा० ६-४-४१ । इत्याकारादेशः । धातुस्वरयोऽन्तोदात्तः । पुनः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । तथा आसां सन्तीति शिष्यः । इतिप्रत्ययत्वाद्युदात्तत्वम् । ऋग्नेभ्यो ङीष् (पा० ४-१-५) । स च पितृशब्दनुदात्तः । इषो यौगिकत्वे धातुस्वरः । रुडभ्ये प्रातिपदिक-स्यरः ॥८॥

नवमीमृचमाह । वसोर्वसुनोऽस्मदीवस्य धनस्योतये रक्षाधमिन्दु होम वयमाह्वयाम । किं कुर्वन्तः । गीभिः स्तुतिभिर्गुणन्तः । स्तुवन्तः । कांसमिन्द्रम् । वसुपतिम् । धन-पालकम् । ऋग्मिवम् । ऋग्नां मातारम् । गन्तारम् । यागदेशे गमनशीलम् । वसोः । वस निवासे । भूम्भृक्षाह० (पा० १-१०) इत्यादिना उपस्यथः । निदिन्यनुवृत्तनिष्वादाद्युदात्तः । वसुपतिम् । समासान्तोदात्तत्वे प्राप्तं परवादेश्यं (पा० ६-२-१८ इति एतदप्रकृतिस्यर-त्वम् । गीभिः । सायकायः० (पा० ६-१-१६८ इति विभक्त्येत्दात्तत्वम् । गृणन्तः । गृ षब्दे । जटः शतम् । जटादिभ्यः आ (पा० ३-१-८१) । शतुः साकधानुकम्पित् (पा० १-२-४ इति किरवाक्युदात्तप्रत्ययोरुदात्तः । पा० ६-४-११२ इत्याकारलोपः । शतुरकारस्य प्रत्ययस्वरयो-दात्तत्वम् । ऋग्मिवम् । ऋगो मिमीत इत्यृग्मीः । तमृग्मिवम् । माकृमानं षब्दे च । क्विप् च (पा० ३-२-७६) इति क्विः । घमाभ्या० (पा० ६-४-१६) इत्यादिनेत्वम् । चकारस्य चोः कु (पा० ८-२-३०) ऋगो जसोऽन्ते (पा० ८-२-३६ इति ऊत्वं गकारः । द्वितीयकयचनेऽपि अनुधातु० (पा० ६-४-७७ इत्यादिनेषकादेशः । ध्रुनेकायः० (पा० ६-४-८२) इति यमादेशः । सर्वं विधयश्चन्द्रसि विकल्प्यन्ते (पा० ७० ३५) इति न भवति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोकार उदात्तः । होमः । आह्वयामः । हो म् स्वर्यापां षब्दे च । जटः । तम्यास्मदो बहुभ्येऽपि व्यन्ययेन सिप । इकारस्य व्यन्ययेनाकारः । शपो बहुषं चन्द्रसि पा० २-४-७३ इति लुक् । बहुषं चन्द्रसि पा० ६-१-३४) इति द्वः सम्प्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः । धरता पा० ६-१-११२) इत्योकार उदात्तः । सिपः पितृस्वर्योऽनुदात्तत्वम् । गन्तारम् । गन्तुं सूच्य गतो । ताच्छील्ये तुम् । निष्वादाद्युदात्तः । ऊतये । ऊनिपति० (पा० ३-३-६७ इत्यादिना निम्नुदात्तो निपातिनः ॥९॥

दशमीमृचमाह । आकार इच्छन्दश्च पादपूरणं । यद्वा स्वातिवधन आकारः । आ ईषदं ऽभिधासावित्यभिधानात् । इच्छन्दोऽपिमाच्छाधः । इयानि गच्छन्त्यनुप्येयं कर्मन्यरियजमान । पुररिः सर्वोऽपि यजमान इन्द्राय सुते सुते इन्द्राधर्ममिषुत तत्तत्सोमे गृहं कलमर्पति । स्मृति । इन्द्रस्य पराक्रमं प्रशंसनीत्यर्थः । कीदृशं गृहम् । बृहत् । प्रौढम् । कीदृशायेन्द्राय । न्याकमे । नियसत्वालाय । बृहते । प्रौढाय । सुतेसुते । पुत्र अभिषे । कप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरयोऽनुदात्तः । नियवीप्सयोः (पा० ८-१-४) इति वीप्सायां द्विर्भाषः । तस्य परमाहं कृतम् (पा० ८-१-२ इति द्वितीयस्याङ्गित्वेनानुदात्तं च (पा० ८-१-३) इत्यनुदात्तत्वम् । न्योकारे । नियममोको यस्य तस्मै । निषाब्दो नियता आद्युदात्तः । (किः ४-१२ इत्युदात्तः । तस्य यथादेशे उदात्त स्वरितयोपपन्न स्वरितोऽनुदात्तत्व पा० ८-२-४ । इत्योकार स्वरितः । बृहते । बृहन्महतीर्य-

सङ्ख्यानम् । पा० वा० ६-१-१७३) इत्यजादिविभक्त्युदात्तत्वं । अरिः । अ गतौ । अच इ । (उ० ४-१४०) इतीकारप्रत्ययः । गुणो रपरत्वं । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । इन्द्राय । ऋजेन्द्र० (उ० २-३१) इत्यादिना रन् प्रत्ययः । इकार उदात्तः । शृणुम् । अष्टाविंशति-
सङ्ख्याकेषु बलनामसु रूपं सहः । निघ० २-६) इति पठितम् । प्रातिपदिकस्वरः । अचेति
निघातस्वरः ॥१०॥

इति प्रथमस्य प्रथमोऽष्टादशो वर्गः ।

॥१०॥

१.१०

गायन्तीति सूक्तस्य मन्त्रमहकया हन्तोर्विशेषार्थमनुष्मन्नेति । गायन्ति इन्द्रानुष्मन्नेति तु
(अनु० १-१ इति । नृहृहमे (अनु० १२ ३) इत्यादिपरिभाषायां नृहृहस्य सूक्तस्य परिभाषित-
त्वादस्य सूक्तस्य वक्ष्यमाणस्य चानु-दुभन्त्वं दृष्टव्यम् । अचिदेवते पूर्ववत् । अभिज्ञवपदस्योक्त्यो
मृगीयमवनेऽध्यावाकस्य गायन्तीति स्तोत्रियमृगः । अचुपु इति तत्राहं गायन्ति त्वा गायत्रिणा
या त्वा गितो रधोर्विभ । आ० औ० ७-८) इति सूत्रितम् ।

अस्मिन्नुच्ये प्रथमासूचमाह । हे शतक्रतो । बहुकमन् बहुपञ्च येन्द्र त्वां गायत्रिणा उतातारो
गायन्ति । स्तुवन्ति । अकिञ्च । अचनेहेतुमन्त्रयुक्ता होतारोऽकमर्चनीयमिन्द्रमर्चन्ति । शस्त्र-
गतेमन्त्रेः प्रतीर्यन्ति । ब्रह्माणां ब्रह्मप्रभृतय इत्येवाब्रह्मणास्त्वा त्वामुदेमिरे । उच्यति प्रापयस्मि ।
तत्र दृष्टान्तः । अर्चामिव । यथा वृक्षाद्ये मृत्युभ्यः शिल्पिनः प्रौढं वस्तुमुत्तं कुर्वन्ति । यथा
वा मम्मार्गवर्तिनः स्वकीयं कुलमुत्तं कुर्वन्ति तद्वत् । एतासृचं वास्क एवं व्याचष्टे । गायन्ति त्वा
गायत्रिणाः प्राचन्ति तेऽकमर्चिणो ब्रह्माण्यस्त्वा शतक्रत उच्यमिरे अर्चामिव । अतो वनशयो
भर्तति वननाच्छ्रूयते इति वा (नि० ५-५) इति । अर्कशब्दं च बहुधा व्याचष्टे । अर्को देवो
भवति सदेनमर्चन्ति अर्को मन्त्रो भवति यदेनार्चन्त्यावमन्त्रं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो
भवति स वृक्षः कटुकिष्ठा (नि० ५-४) इति । गायन्ति । तपतिकौ पितृणां त्वावभातुकन्वाचा-
नुतातौ । चानु-उदात्तः । गायत्रिणाः । गायत्रे त्वाम येनामुद्रात्तुवामस्ति ते । अत इनिठनौ
(पा० ५-२-११५) । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । अर्चन्ति । अर्च पूजयाम् । और्वाधिकः । शप-
तिकावनुदात्तौ । चानुस्वर एव । पादादित्वाच्च निघातः । अर्कम् । अचन्त्येभिरित्यर्को मन्त्राः ।
तेरर्चनीयतया तदात्मक इन्द्रोऽपि सप्तश्रुवाकः । पुंसि सप्तश्रुवां च प्रायेण (पा० ३-३-११८)
इति करणे च । पञ्चोः कुचिद्वचतोः (पा० ४-३-५२) इति चकारस्य कुत्वं ककारः ।
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अर्को मन्त्रः एषा सन्तीत्यर्किणो होतारः । एकाक्षरात्कृतो आतेः
सप्तान्यां च न तौ स्मृतौ (पा० वा० ५-२-११५) इति इन्द्रान्तादिनिठनौ यद्यपि प्रतिषिद्धौ
तथाप्यत्र व्यत्ययादिभिः । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । ब्रह्माणः । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ।
शतक्रतो । निघातः । संहितायामवदिष्टे ओषः षाक्यस्य (पा० ८-३-१६) इति चकारलोपः ।

व्यशब्दः प्रातिपदिकसंज्ञान्तोदात्तः । इमेन समामो विभक्त्यलोपः पूर्वप्रकृतिसंज्ञां च
(पा० धा० २४-५१) इति स एव सिध्यति । योमिरे । यम उपरमे । तिङ्प्रकृतिकः (पा०
२-१-२८) इति निघातः ॥१॥

द्वितीयाध्यायमाह । यद्यदा सानाः सानुमारुहयजमानः सामवेहीर्ममिदाद्याहरयापेक-
स्मात्पर्वतभागादपरं पर्वतभागात्स्ववान् । तथा भूरि प्रभृतं कर्त्तव्यं कर्म सोमयागरूपमव्यष्ट ।
रूपवद्वानुपकान्तवानित्यर्थः । तत्तदानीमिन्द्रोऽयं यजमानस्य प्रयोजनं वेतति । ज्ञात्वा
ते कृष्णः कामानां वर्णयिता सन् पृथेन मरुद्गणेन सौजतिः । कम्पते । स्वस्थानाद्यजभूमिमा-
गन्तुमुद्यत्क इत्यर्थः । सानो । पशु दाने । सनोति इदंति निवशतामवकाशमिति सानुः ।
दुस्मिन्नानवरित्वाटिरहिभ्यो जुम् (उ० १-३) । निरवादाद्युदात्तः । निरवादाद्युदात्तः न ।
अलङ्ग । केहेलकि तिदि चापि सम्प्राप्तको विधिरनित्यः (पा० प० ६३-१) इति लघूपधगुणो न
भवति । लुङ् लङ् लृङ् इत्युदात्तः पा० १-४-७१) मतिरिष्टधाम्ने एव शिष्यते । निपातैवे-
त्यदिहन्त० (पा० ८-१ ३० इति निषेधाक्षिपातो न भवति । भूरि । अदिवादिभूगुभिभ्य-
निम् । उ० ४-६६ । । निरवाद्गुणाभावः । निरवादाद्युदात्तः । अस्यष्ट । रूपं बाधनम्यथानयोः ।
स्वरतिमित० पा० १-३-७२) इत्यात्मनेपदम् । लङ् प्रथमपुल्यकवचनं त । बहुलं इन्द्रासि पा०
२-४-७३ इति शपो लुङ् । कलादिपस्वदुत्ते । लुङ् लङ् लृङ् लुङ् । पा० १-४-७१) इत्यङगमः स
षोडाशः । स एव शिष्यते । अनुवाङ्मयं यजमन्योगाक्षिपाताभावः । कत्वम् । ब्रह्म करणं ।
आग्नेभ्योऽपि हव्यन्ते । पा० ३-२-७४ इति विष् । गुणो रपरत्वम् । विष् सर्वापहारी सोपः । करो
भावः कर्त्तव्यम् । अथम् । अर्कैरपि कुपितातिभ्यस्त्वम् (उ० २-४) । निरवादाद्युदात्तः । पृथेन । तिथि-
पृथगुप्यप्रयोधाः (उ० २-१० इति यक्षप्रत्ययान्तो निपातितः । कृष्णः । णिः उ० ४-४६)
इत्यन्तुल्लो लघुभिभ्यो किन् (उ० ४-४०) इति निप्रत्ययान्तः । निरवाद्गुणाभावः । प्रत्यय-
स्वरण्यान्तोदात्तः । पशति । पशु कम्पने । तिङ् कतिङ् (पा० ८-१-२८) इति निधातः ॥३॥

तृतीयामृषमाह । हे सोमपाः सोमपानपुक्तेन्द्र हरी त्वदीयावचौ युज्य हि । सर्वथा सर्वो जय ।
अथानन्तरं सोऽस्मन्नीयानां गिरां स्तुतीनामुपभृतिं समीपे भवतामुद्दिश्य अथ । तत्प्रदेशं गच्छ ।
कीदृशी हरी । केचिन्ना । स्कन्धप्रदेशे सम्बमानकेशयुक्ता । वृषणा । सेचनसमर्थौ युवानौ ।
कस्यप्रा । अथस्योदरबन्धमरज्जुः कस्य तस्य पूरकौ । पुष्टाङ्गावित्यर्थः । युज्य । भग्नो लोपश्चान्दसः ।
सतिशिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरः शिष्यते । वृषणोऽसिस्तकः । पा० ६-३-१३५ । इति संहितायां दीर्घ-
त्वम् । केचिन्ना । प्रशस्ताः केशा अनयोस्सन्तीति मत्वर्थीय इतिः । प्रत्ययस्वरः । छपां
सल्लुक० (पा० ७-१-३६ । इत्यादिना द्विवचनस्याकारादेशः । वृषणा । वृषु वृषु मृषु सेचने ।
कनिष्पुवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः (३० १-१५५) इति कनिष् । ग्निस्त्वादिनित्यम् (पा०
६-१-१६०) इत्याद्युदात्तः । वा वपुत्वस्य निगमे (पा० ६-४-६) इत्युपधायाः पक्षे दीर्घाभावः ।
पूर्वपदकारः । कन्वप्रा । कन्वयोर्भवं कन्वं सूत्रम् । तत्प्रातः पूरयतः पुष्टत्वादिति कन्वप्रा ।
प्रा पूरणे । आतोऽनुपसर्गे कः पा० ३-२-३) इति कप्रत्ययः । ह्यनुत्तरपदप्रकृतित्वेनान्तो-
दात्तत्वम् । आकारः पूर्ववत् । अयम् । निपातस्य० (पा० ६-३-१०६) इति संहितायां दीर्घः ।
नः । अनुदात्तं सर्वमपादादौ (पा० ८-१-१८ । इत्यनुदात्तौ बहुवचनस्य बज्जसी पा० ८-१-२१ ।

इति नसांशोऽनुदात्तः । इन्द्र सोमराः । उभावाभन्निन्नरूपेण च (पा० ८-१-१६) इति सर्वानुदात्तौ । गिराम् । सांकेकावन्तुलीवादिर्विभक्तिः (पा० ६-१-१६८) इति विभक्तिरुदात्ता । उपसर्गो निपातत्वादाद्युदात्तः । ध्वनिशब्देन प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिसम्बन्धे प्राप्ते तादौ च निजि कृत्यतौ (पा० ६-२-५६) इति तुयजिततादिपरत्वाद्यु गतेः प्रकृतिसम्बन्धः । पर । निपातः ॥३॥

विशेषविनिर्वाहान्नु च भौमो न सूत्रितः । स्मृतं तत्र विज्ञानीयार्थविवधानादिसूत्रनः । एहि स्तोमामित्येषा सूत्रेऽविशेषाकरेण विनियुक्ता । साधारणविनिर्वाहान्नु ब्रह्मयज्ञादौ सवमानु-सन्धेयः ।

तामेतां सूक्तगतां वसुधीसृचमाह । हे वसो निवासकारकभूतेन्द्र । एहि । आत्मन्कर्मसाधा-मच्छ । आगत्य च स्तोमानुद्गामप्रयुक्तानि स्तोत्रागर्वाभिव्यव । अभिलक्ष्य प्रशंसाकृत्य शब्दं कुरु । तथाऽवयवमभिलक्ष्य गृहीहि । शब्दं कुरु । तथा होतृप्रयुक्तानि शब्दागवात्तत्वे रूप । शब्दं कुरु । परिनायेक्य सर्वानुदात्तज-पशत्सर्वयः । सत ऊर्ध्वं नोऽस्माकं ब्रह्म नाम्नं च यज वातुष्टीद-मानं कर्म च सना सह वर्धय । साङ्गत्वसंवादात्नेन यज वर्धयित्वा तत्कर्मममं च प्रवृद्धं कुरु । आम्भः इत्यादिस्वर्गादिगन्धनामसु ब्रह्म वर्ध- निघ० २-७ इति पठितम् । इहि । इण गतौ । सेहि । हेरपितृनेन हिन्वाद्गुहाभावः । निपातः । आहा सह गुणं पृकादेश उदात्तेनोदात्तः

पा० ८-२-५ । इत्युदात्तः । स्तोमान् । अतिस्नुसु० उ० १-१४६) इत्यादिना मन् । निष्या-दाशदात्तः । उत्तरपदेन महिमायां नकाररूप दीर्घोदात्ति समानपादे (पा० ८-२-६) इति कृत्वम् । आताऽदि निष्यम् (पा० ८-२-३) इत्याकारस्यानुनासिक । भौमगोच्योपपत्त्यै योऽति (पा० ८-१-१७) इति वाच्यम् । तस्य लोचः शाकल्यस्य (पा० ८-३-१६) इति लाप । तस्या-सिद्धत्वात्स्वरस्यान्धेन भवति । आभि । एवमादीनामस्तः (कि० ४-१४) इत्यस्तीदात्तः । स्वर । इह शब्दोपनापयो । निपातः । आभि । गतम् । गृहीहि । गृ शब्दं । सेहं पिच (पा० ३-४-८७) इति हि । कणादिभ्यः आ (पा० ३-२-८१) । हे इत्ययोः (पा० ६-४-१६३) इतीत्वम् । व्यादीनां इत्यः (पा० ७-३-८०) इत्युकारस्य ककारः । अवर्णाचंति अनस्यम् । पा० वा० ८-४-१) इति कत्वम् । तिङ्कर्तव्यः (पा० ८-१-२८) इति निपातः । रुच । इ शब्दं । सेहं पिच (पा० ३-४-८७) इति प्राप्त व्यस्येन च । तस्य हिन्वेन गुहाभावादुपपत्तेः । आतां हेः (पा० ६-४-१०५) इति हेतु कृ । तिङ्कर्तव्यः (पा० ८-१-२८) इति निपातः । ब्रह्म । बृह बृहि बृह्मी । मतिस्मिन्नुत्कर्षो बृहिरम् च नलोपश्च (उ० ४-१५७) इति मनिम् । तस्यसिद्धांगेन नलोपः । अमागमश्च मिद्वोऽन्त्यात्परः । पा० १-१-४७ । इत्युकारात्परः । पृकादेश । मनिनो निष्यादाद्युदात्तत्वम् । कर्मो । आर्मन्निन्ननिपातः । यजम् । यजवाच० (पा० ३-३-६०) इत्यादिना गङ् । प्रत्यक्त्वयः । वद्धव । निपातः । आत्र ककारद्वयवर्णादिगमेव तिङ् विभक्तिः पूर्वशक्त्योपपन्नव्यते । अतोऽनुपपत्तेर प्रथमा न अनुनि धृतायाश्चयायोरो प्रथमा (पा० ८-१-५६) इति निपातनिर्वाहो न भवति ॥४॥

आभिप्रायवद्ब्रह्मनोक्त्योपपत्त्यावाक्यं गृहीतव्येन उक्त्याभिप्राये संस्थापित्यनुपपत्त्यः । ब्रह्म निवति स्वयं इन्द्रं विधा अवीद्वन्नुक्त्याभिप्राये संस्थापित्यम् । आः औ० ७-८) इति सूत्रितम् । तस्मिन्नुक्ते प्रथमो सूक्ते पञ्चमीसृचमाह । इन्द्रायेन्द्रार्थम् । स्वने बृद्धिमाधतमुक्त्य शब्दं

सकृदमस्माभिः शोभनीयम् । कीदृशायेन्द्राय । पुनर्निष्पद्ये । बहुनां शत्रूणां निषेधकारिणे ।
 शकः शक्त इन्द्रो नोऽस्मद्वर्गेषु पुनर्पु पुनर्पु सम्पद्ये च सन्निष्पद्ये । यथा येन प्रकारेण शरणात् ।
 अतिशयेन शब्दं कुर्यान्नपा शोभनीयमिति पुरश्चान्वयः । अस्मदीयेन शक्तं वा परितुष्ट इन्द्रोऽस्माकं
 पुत्रानस्मत्सत्त्वानि च बहुधा प्रशंसन्निवधः । उक्तम् । अथैवमक प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
 शंस्यम् । शंस स्तुती । शयन्तादयो यन् पा० ३-१-६७ । लोऽनिटि । पा० ६-४-६१ । इति
 शिन्लोपः । लिट्स्वरिते प्राप्ते यतोऽनावः पा० ६-१-२३ इत्याद्युदात्तत्वम् । वधनम् । करणा-
 धिकरणाद्योश्च (पा० १-३-११५) इति करणे ल्युट् । लिटि (पा० ६-१-१६३) इति प्रत्यय-
 पूर्वस्योदात्तत्वम् । पुनर्निष्पद्ये । बहुनां शत्रूणां निषेधकाय । निष गत्याम् । धात्वादेः यः स्यः
 (पा० ६-१-६४) । अथ लिटित्युपसगम्य निष्कर्तव्यमानाधम्य प्राक् प्रयोगः । किय च (पा०
 ३-२-७६) इति कियः । कियः सर्वापहारी लोपः । कुमातिप्राद्वः पा० २-२-६८ इति यमासः ।
 निमः सकारिणोऽन्तो व्यवधानं क्त्वाऽन्यथाऽन्ताद्व्योपसर्गात्सुनोति० (पा० ८-३-६५ इत्यादिना
 धातुसकारस्य चत्वम् । निमः सकारस्य प्लुता प्लुः पा० ८-४-४१ इति चत्वम् । पुष्पास्तेन कर्माधि-
 वष्टमन्तेन यमासः । कियो धातुस्वरेशोदात्तत्वम् । लिटि च इति प्राद्विद्यमाने कृदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् । कृदुत्तरात् गतिकारकत्वस्यापि षड्भास्य पुनः कारकस्यमात्रेऽपि स लृक् स्वरः । शक्नोतीति
 शकः । स्कारादिर्लृक्प्रकृतिः (उ० २-१३) इत्यादिना रक्प्रत्ययः । यथा । प्रकारवचने धातु
 (पा० ५-३-२३) । लिट्स्वरश्च प्रत्ययान्तस्योऽकार उदात्तः । लृक् । लः । प्रत्ययस्वरेशोदात्तः ।
 नः । नस्यो नकारस्य नञ् धातुस्योरुत्तरम् ० (पा० ८-४-२७ इति स्त्रीनायां णत्वम् । शरणात् ।
 शय शब्दार्थः । धातोरेकाच ० (पा० ३-१-२२) इति यङ् । यङोऽपि च (पा० २-४-७४) इति
 लृक् । प्रत्ययलक्षणं द्विर्भावो इत्यादि लोपः । लोपोऽङितः (पा० ७-४-८३) इति लीचः ।
 प्रत्ययलक्षणेन सताद्यन्ता धातवः (पा० ३-१-३२) इति धातुसञ्ज्ञायां लिङ्गं लोट् पा०
 ३-४-७) इति हेतुहेतुमन्त्रावन्तस्यो लिङ्गं लोट् । अथ हि इन्द्रकर्तृकं शरणात्तमुक्तवर्णमन्य कृतव्यस्ये
 हेतुः । लोटस्तिप । इत्यत्र लापः परस्मैपदेषु पा० ३-४-५७ इतीकारलोपः । लोटोऽङाटौ (पा०
 २-४-५४ इत्यङागमः । कतरि शर पा० ३-१-६८ । तस्य चक्रीत् च परस्मैपदमदादिव च द्रष्टव्य-
 मित्यत्रादिवद्वावादिप्रभृतिभ्यः शवः (पा० २-४-७२) इति प्राप्ते लुग बहुलं कृद्भिः पा०
 २-४-७३) इति निष्पद्ये । शपोऽनुदात्तत्वाद्धानोरन्तोदात्त एव लिप्बते । यथा लसार्कधातुस्य
 व्यवधानात्तत्र परतो विधीयमानमन्वस्तानामादि- पा० ६-१-१८५ इत्याद्युदात्तत्वं न भवति ।
 न च लिङ्गलृक्ः पा० ८-१-२८) इति निघातः । अथ यथाशब्दयोगेन वाच्यस्याभ्याम्
 पा० ८-१-३६) इति निषेधात् । क्वाद्योगे प्रथमा (पा० ८-१-५६) इति वात्र निघातो न
 भविष्यति । अथ ह्युत्तरवाक्ये सम्पद्ये चेति धातुलृक्प्रभञ्जपेक्षयेयं प्रथमा लिङ्गविभक्तिः ।
 सत्पद्ये । सत्पद्युः कर्माधि सम्पदानि । तेषु ऽकर्माधि च (पा० ५-१-१०४ इत्यनुवृत्तौ
 सत्पद्युः (पा० ५-१-१२६ इति सत्तिष्ठन्दाद्यप्रत्ययः । तत्र भसञ्ज्ञायां यत्वेति च (पा०
 ६-४-१४८ इतीकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥५॥

पट्टीष्टकमाह । सन्निष्पद्ये निमित्तभूते सति तन्निमित्तमेवेन्द्रमोमह । प्राप्नुमः । तथा राये धनाय
 तमीमहे । तथा सुवीर्यं शोभनमामप्यनिमित्तं तमीमहे । उत । अपि च । शकः सन्निष्पद्ये इन्द्रो

नोऽस्मभ्यं वल्ल भर्तृ दयमानः प्रयच्छन् शक्यः । आश्चर्यदीपकस्तुल्यो लोकोऽभूत् । सप्तदशपाञ्चाकर्मसु
 ईमहे यामि निबन्ध ३-१६) इति परिश्रुतम् । तदनुसारेणैव वाच्यमहे इति व्याख्येयम् । सक्त्युर्भावः
 सत्त्वित्वम् । तस्य भावस्त्वन्तर्गतौ (पा० ५-१-११६) इति त्वः । प्रत्ययस्त्वरेणोदात्तः । ईमहे ।
 ईह गतौ । ईहत्वादात्मनेपदम् । दिवादिभ्यः स्वन् पा० ३-१-६६ । । बहुलं ह्यन्दासि । पा०
 २-४-४३) इति स्यनो लुक् । तिङ्कर्तृकः (पा० ८-१-२८ इति निघातः । राये । ऊढिदम्
 (पा० ६-१-१०१ इति विभक्त्युदात्तत्वम् । सुवीर्यं । सोभनं वीर्यं यस्यासौ सुवीर्यः । भावि-
 नाचिनामेन भावो लभ्यते । सुवीर्यस्य इत्यर्थः । बहुमीदौ (पा० ६-२-१०६) इत्यनुवृत्तौ
 वीरवीर्यौ च (पा० ६-२-१२०) इत्युत्तरपदवाच्यतात्वम् । शक्नोतीति शकः । स्फासितश्चि-
 क्षित्शक्तिः (उ० २-१३) इत्यादिना रक् । प्रत्ययस्त्वरः । शक्यः । शक्यः शक्नो । आनुसम्बन्धा-
 धिकारे ह्यन्दासि लुक्लक्षितः (पा० ३-४-६) इति लुक् । यतः शक्यान्तस्तस्मीमहे इति आनु-
 सम्बन्धः । लुक्लक्षितः । पुषादिष्ठाद्युदात्तः परस्मैपदेषु (पा० ३-१-५५) इति स्तोत्रकादयः ।
 बहुलं ह्यन्दासि (पा० ६-४-४५) इत्यङागमाभावात् । तिङ्कर्तृकः (पा० ८-१-२८) इति निघातः ।
 ननु । निदिन्यनुवृत्तौ वसेत्प्रत्ययः । निष्ठादाद्युदात्तत्वम् । दयमानः । दय दानगतिरक्षया-
 त्रित्यादावपु । अनुदानेष्वादात्मनेपदम् । सटः शान्त्यदेशः । सपः पिप्वादिमुदात्तत्वम् ।
 शान्त्यर्थतः (पा० ६-१-१६६) इति अन्तोदात्तत्वं बाधित्वादुपदेशाच्च उत्तरत्वेन परस्वाह-
 नाधेयानुदानात्त्वम् । आनुस्वर एव शिष्यते ॥६॥

इति प्रथमस्य प्रथमे एकीर्णविष्टो वर्गः ।

गायन्तीति सूक्तं सप्तमीसूक्तमाह । हे इन्द्र यतोऽन्नं कर्षणभूतं उत्पन्नं च उपेतु प्रसृतं
 उत्तिरज्जं सत्येन नि शेषे प्राप्नु शक्यं स्वादानमिच्छस्यो शोधितं च । सम्यक्कर्मितं शेषः । इतः परं
 श्रीरात्रिमाभायं गतौ नञ् निवामस्थानमप हृषि । अपावृत्तमुद्घाटितद्वारं कुरु । हे आदिवः ।
 पवनोपलज्जितवज्रयुक्तं नृद । राघो वनं हृष्यन् । संपादय । उत्पन्नम् । वृत्तं वरयो । कर्माणि
 कर्तव्यः । विश्वेदेन प्रादिसमाप्तः । विवृतामन्यत्र कुरुत्तरपदप्रकृतित्वेन बाधित्वा कर्मवार्त्तिनि-
 क्तान्ते परतो गतिरनन्तरः (पा० ६-२-४६) इति पूर्वपदप्रकृतित्वेन प्राप्ते परादिभ्योऽन्दासि
 बहुलम् (पा० ६-२-१६६) इत्युकार उदात्तः । पुनः उत्तरेण समामे कुरुत्तरपदप्रकृतित्वेन स
 पूर्वकार उदात्तः । ननु वृत्तामन्येव हृदन्तं न तु विवृतामिति । प्रत्ययपदस्यैव यस्मात्सर्वविहित-
 स्त्वादस्त्वन्तस्य षड्व्यम् (पा० ५० २३) इति वचनात् । विवृतामन्यत्र च समासे वृत्त-
 मित्येतावन्मात्रं नोत्तरपदं किन्तु विवृतामिति । तत्कथं कुरुत्तरपदप्रकृतित्वमिति चेत् । उच्यते ।
 प्रत्ययपदस्यपरिभाषापवादनेन ह्यन्तपदस्य गतिकारकत्वेनैवापि षड्व्यम् (पा० ५० २८) इत्यनेन
 विवृतामन्यस्यापि हृदन्तस्यपदेशोपपत्तेः । ननु विवृतामित्यस्यैव यथा हृदन्तस्यपदेश एव क्वाप्तव्यप-
 देशोऽप्यस्ति तथैव परिभाषया । तथाच कर्माणि क्वाप्ते उत्तरपदे परतो गतिरनन्तरः । पा० ६-२-४६ ;
 इति वृत्तस्य प्रकृतित्वरः प्राप्नोति । न चात्रापि परादिभ्योऽन्दासि बहुलम् (पा० ६-२-१६६)
 इत्येवं गम्यते निस्तारः । तथा हि सति उत्पन्नमित्यत्र विवृतामित्येवोत्तरपदमिति तदादिरिकार
 एवोदात्तः स्यात् । विवृतामिति समासे षड्व्युकारः पदादिभ्यस्तथापि विवृतामिति समासस्य

सति शिष्टेन बन्धोद्यस्त्वात्तत्रत्य एवोत्तरपदादाविकार एवोदात्तस्येव भवितव्यमिति । उच्यते ।
 गतिरनन्तरः पा० ६-२-४६ इत्यत्रानुवृत्त कपडं कृदपहणपरिभाषा नाधीयते । तदाश्रयणे
 व्यवहितगतावपि प्रकृतिस्वरं सत्यनन्तरपहणमनयकं स्यात् । अनेनेव चाभिप्रायेणानन्तरपहणस्य
 प्रयोजनमभ्युद्धतमित्यत्र व्यवहितम्याभिप्रायस्य मा भूदिति प्रत्युदाहृतम् । तस्मात्सुविचृतमित्यु-
 कार एवोदात्त इति स्थितम् । सुनिरग्रम् । अनायासेन निरवशेषं प्राप्यम् । अत्र गतिशेषणयोः ।
 सुनिराकृष्टमर्गयोः प्राक् प्रयोगः । ईषद् उषु कृच्छ्रकृच्छ्राथेषु ऋत् (पा० ३-२-१२६) । न चात्र सु
 शब्दस्य निम्ना व्यवधानं शङ्कनीयम् । सुशब्दस्य ह्युपपत्त्यभावं लभो निमित्तं नानन्तरपहणम् । अतः
 एव सुपरिहरं दुष्परिहरमित्यादयः प्रयोगा इति । पूर्ववर्तितमस्येति त्विति (पा० ६-१-६३) इति
 प्रत्ययान्तपूर्वमुदात्तमिति चात्वेकार उदात्तः । निम्ना समाने कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं स एव शिष्यते ।
 पुनः सुशब्देन समाने कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं स एव शिष्यते । स्वादात्तम् । स्वया शोधनेन विद्यदीकृतम् । स एव शोधने ।
 आदेश उपदेशोऽर्थात् (पा० ६-१-४६) इत्याशयम् । सत्यपि हि दकारे नानुबन्धकृतमनन्तरपहणम्
 (पा० १०-७) इत्यनन्तर एवायम् । निष्ठा (पा० ३-२-१००) इति कर्माच्च नः । दाया च्चदाय पा०
 १-१-२० इत्यत्रादाविति प्रतिषेधेन समञ्ज्ञाया अभावाद्दो एव दोः (पा० ७-४-४६) इति द्वादेशो
 न भवति । अनु दाय सवने इति प्रतिषेधोक्तस्यैव दापस्तत्रादाविति निषेधः । न पुनर्लक्षण-
 कृत्य देवः । लक्षणप्रतिषेधोक्तयोः प्रतिषेधात्कर्तव्यं प्रहणं न तु साक्षात्कर्तव्यं पा० १०-११३ इति
 नियमादिति चेत् । न । गामादाप्रहण्यपिज्ञेयः (पा० १०-११४) इति प्रतिषेधवान् ।
 पुनश्चकृदात्तनीयकवचनस्य सुपां सुलुक् = (पा० ७-१-३६) इति इतिदेशः । स्वमायंकवचने (पा०
 ७-२-६७) इति मपयस्तस्य स्वादेशः । अतो गुणः पा० ६-१-६७ इति धातुत्वम् । अमञ्ज्ञायां
 देः । पा० ६-४-१४३ इत्यत्रादास्य लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरं चाकार उदात्तः । कृत् करणे कृता-
 बहुलम् (पा० २-१-३२ इति लृतीवायास्त्वमासः । सत्पुत्रे इति बहुलम् पा० ६-३-१४) इति
 लृतीवाया अप्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं प्राप्ते लृतीवा कर्माच्च पा० ६-२-४८ इति पूरपद-
 प्रकृतिस्वरत्वम् । यतः । अशु न्यासी । अतोर्पुट च उ० ४-१६२ इत्युत्तम् । तत्प्रमाणयोगेन
 आतोर्पुटमागमः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । गद्याम् । प्रातिपदिकस्वरः । सावेकात्र० पा०
 ६-१-१६८ इति विभक्त्युदात्तत्वं प्राप्तम् । न गाधन्सावयञ्० (पा० ६-१-१८२ इति निषिध्यते ।
 वृद्धिः । वृज वरये । अशुल्लुपृक्तृन्वत्त्वस्य पा० ६-४-१०२ इति हेर्धिरादेशः । बहुलं
 लुन्वति । पा० २-४-७३ इति ओरपि लुक् । निघातः । कृष्णम् । कृवि हिमाकरवृषोऽम् ।
 इदितो नुम्० पा० ७-१-५८ इति नुम् । उपपत्तेनात्मनेपदम् । लोटस्याम् । आसस्ते (पा० ३-४-८०)
 सवाम्यां वामो पा० ३-४-६१) । कतरि णि प्राप्ते चिन्विहृम्योरच पा० ३-१-८० इत्यु-
 प्रत्ययः । तत्संज्ञियोगेन वकारस्य वाकारः । तस्यातो लोपः (पा० ६-४-४८ इति लोपः ।
 अथः परस्मिन्पूर्वादिपी (पा० १-१-५७) इत्यकारस्य स्वानिवृत्त्यात्तत्पूषण्युक्तो न भवति । अत्र
 सति शिष्टमपि विकरमास्वरं (पा० ३-१-१६८ इति सति शिष्टमपि विकरमास्वरं
 चाधित्वा त्रिषु एव प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । राधाः । असुबन्तो निस्वादाद्युदात्तः । आदिनः ।
 आदिनश्चम् । सदस्याम्नीति मनुष्यः । कन्त्योरः (पा० ८-२-१५ इति मकारस्य त्वम् । तन्मुदी

उगित्काम् । पा० ७-१-७० इति नुम् । इत्यद्यादिमयोमान्तलोपो । मनुवमोरु सम्बुद्धौ खन्दसि
(पा० ८-३-१) इति ह्रस्वम् । विमज्जनीयः । आसन्तिस्तस्य च निवातः ॥७॥

अष्टमीमृचमाह । हे इन्दु अघायमाशां शत्रुवधं कुर्यात् त्वा त्वां रोदसी उभे सावापृथिव्यार्वापि
स्वधीयं महिमानं व्याप्तुं नहीन्वतः । न समर्थ इत्यर्थः । तादृशस्त्वं स्ववती स्वर्गोकयुक्ता अपो
वृष्ट्यादिरूपा जेवः । जये । प्रयेत्यर्थः । अपां स्वर्गसम्बन्धवान्यत्र दिवो वृष्टिं व्यावर्तति (त० स०
३ ३ ४-१) इति ध्रुवः । किञ्च वृष्टिप्रदानादक्षमरूपनेरुर्ध्वमस्मभ्यं क्षीरादिरसप्रदा माः सन्धुनुहि ।
सम्बन्ध प्रये । नहि । नभो दिवस्येन सह सदा (पा० २-१ ४) इति समसः । समासत्वाद्गन्तोदात्तत्वम् ।
त्वा । अनुदात्तं स्वमपादादौ पा० ८-१-१८ इत्यनुवृत्तौ त्वाभौ द्वितीयायाः (पा० ८-१-२३ इति
स्वादेशः । रोदसी । रदस्सन् । निरवादाद्युदात्तः । उगितञ्च पा० ४-१-६ इति लोपः । उभे ।
प्रातिपदिकस्वरङ्गास्तोदात्तः । प्या सर्वकादेश उदात्तः । अघायमाक्षम् । मृन्मन्तीत्युघा ।
अन्तर्ध्वोऽपि ह्रस्वस्ते (पा० ३-२-७४) इति विव । वृष्टिपहजस्य विषयन्तरोपसङ्गं ह्यार्धन्वाक-
कात्म्य लोपो हकारस्य च घकारः । अघा अघा भवतोत्पभूतवद्रावे लोहितार्द्राजभ्यः कथञ्च
पा० ३-१-१३ इति कथञ्च प्रत्ययौ भवति । स ह्यार्कनिगद्य । लोपञ्च हस्यः (पा० ३-१-१०
इत्यनुवृत्तनकारमापञ्च । वा कथञ्च पा० १-३-६० इत्यात्मनेपदम् । सटः शान्त्य । अपोऽद्रुप-
देशास्त्रिराच्छान्ता लमावधानुकामुदात्तत्वम् । शयः पितृवादानुदात्तत्वम् । कथञ्चः प्रत्ययस्वरः ।
एकदेशस्वोदात्तत्वम् । इत्यतः । इति व्यासौ । इदितो नुम् घातोः पा० ७-१-२८ इति नुम् ।
शयः पितृवादानुदात्तत्वम् । लडादेशस्य तस्यञ्च लमावधानुकामुदात्तत्वम् । घानुस्वर एव शिष्यते ।
हि च पा० ८-१-३४ इति निष्कार्त्विगुर्कार्तकः । पा० ८-१-२८ इति निधातो न भवति । जेव ।
जेः प्राधान्यां लिङ्गञ्च सट् पा० ३-४-७) । तस्य मध्यमपुरुषेकवचनं सिप । इतञ्च लोपः परस्मै-
पदेषु पा० ३-४-७७) इतीकारलोपः । कतरि चापि प्राप्ते तत्पवाद् निष्कृत्वं लेटि । पा०
३-१-३४ । इति सिप । अडागमस्यानुदात्तत्वाद्वाङ्मनुस्वर एव शिष्यते । स्वरागमस्तीति स्वर्गस्यः ।
स्यञ्च स्वरौ स्वरितौ कि० ४-६ इति रुःसञ्चः स्वरितः । मनुम्होपी विस्वादानुदात्तौ ।
लोहितार्द्रा स्वरितस्त्वहितार्द्रावामनुदात्तानाम् पा० १-२-३६ इत्येकध्रुवः । स्वरित एवाव-
शिष्यते । अपः । ऊर्ध्वम् । पा० ६ १-६७ । इत्यादिना विभक्त्येदात्तत्वम् । ध्रुवः । ध्रुव-
कथञ्च । लोटः लेटिषिञ्च पा० ३ ४ ८७) । स्वादिभ्यः णुः पा० ३ १ ७३ । उतञ्च प्रत्ययाद्-
संवागपूर्वात् पा० ६ ४ १०४) इति प्रासस्य तुकञ्च खन्दसत्वाद्भावः ॥७॥

अभिप्लववद्विषयोऽर्थेषु नृनायमवनेऽच्छावाकस्य वृष्ट्योऽप्रधानुरूपसुगलेषु द्वितीय-
स्मिन्पुगल आश्रुत्कर्त्तुं नृवोऽनुकथः । पृष्टु इति स्वर्गे अधो इव तिरश्चा आश्रुत्कर्त्तुं
अधो इवम् । आ० जी० ७-८ । इति सूत्रितम् ।

तस्मिन्मृच प्रथमां सूक्ते नवमीमृचमाह । हे आश्रुत्कर्त्ता सवतः श्रीतर्गो कर्णौ कस्य तद्वर्गिन्द
हवमस्मदीयमाह्वानं नृत्तिप्रे अधि । मृच । मे मम होतुर्गिराश्वत् स्तुतोर्वापि दक्षिण्य । वित्त
धारय । किञ्च मम मदीयमिमे स्ताम स्ताग्रहं वाक्यमुहं युजाश्रित्यकीयमह्युरप्यन्तर्हं कृण्व ।
आसेन कुह । यथा वचन तस्य प्रियं मन्यते तद्वदस्मदीयमनुनिष्कर्षा प्रीति कुर्वित्यर्थः ।
आश्रुत्कर्त्ता । आसमन्ताच्छृणुत इत्याश्रुती । हिप । इत्यस्य तुक । तादृशी कर्णौ यस्य ।

आमन्त्रितस्य च (पा० ६-२-१६८ इत्याद्युदात्तत्वम् । अक्षि । अक्षवर्णे । लोटो हिः । अक्षः
 श्व च (पा० ३-१-७४) इति विहितभाष्यद्वयं छन्दसि (पा० २-४-७२) इति लुक् । सत्सर्वयोग-
 पिष्टत्वाच्चभ्रुवोऽपि निवर्तते । भ्रुवुषुपुरुष्यः छन्दसि (पा० ६-४-१००) इति हेर्धिः । सति
 पिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् (पा० ८-१-७२) इत्याविद्यमानवत्त्वेन
 पदादपरत्वात्किञ्च कर्तव्यः (पा० ८-१-७८) इति निघातो न भवति । संहितायामन्येषामपि दृश्यते
 (पा० ६-३-६३८) इति दीर्घः । इवम् । इ० छ स्थान्यां शब्दे च । बहुलं छन्दसि (पा० ६-१-३४)
 इत्यनेर्मार्तिके संप्रसारणे कृते पश्चादुकारान्तत्वेन कृदोरप्य (पा० ३-३-३७) इत्यप्यु प्रत्ययः । अपः
 पितृवाचानुस्वरः । नु । संहितायामृषिः मुनुषमकृतकृत्रोक्त्याजाम् (पा० ६-३-६३३)
 इति दीर्घः । चित् । चादिरनुदात्तः । यधियञ् । इधान्तलोट् । चासक्ये (पा० ३-४-८०) ।
 सबाभ्यां बामौ (पा० ३-४-६१) । शपः गतु । अभ्यासस्य इत्यत्वादि । छन्दस्युभयथा पा०
 ३-४-११७) इत्याद्युदात्तकस्यापि स्वीकारादिशामः । आकारलोपः । निघातः । मे । मम ।
 तवममौ कसि पा० ७-२-६६) इत्यनेन अपर्पन्तस्य समादेशः । प्रातिपदिकस्यैवास्तोदात्तत्वे
 प्राप्ते युष्मदरुमदौकसि (पा० ६-१-२११) इत्याद्युदात्तत्वम् । कृष्य । कुरुषु करणे । लोट् ।
 चासक्ये (पा० ३-४-८०) । सबाभ्यां बामौ (पा० ३-४-६१) । शपो बहुलं छन्दसि (पा०
 २-४-७३) इति लुक् । सति पिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । पादादित्वाच्च निघातः । युजः । साविकाचः
 (पा० ६-१-१६८ इति विभक्त्युदात्तत्वम् । अन्तरम् । कृषादित्वाद्युदात्तः ॥६॥

दशमोऽष्टममाह । हे इन्द्र तवा स्वीं विप्र जानीमः । कौशरी त्वाम् । वृषस्तमम् । कामानामति-
 शयेन वर्णितारम् । बाजेषु सङ्घासेषु हवनधृतम् । अस्मदपस्याह्वानस्य भोतारम् । वृषस्त-
 मरुवातिशयेन कामादीनां वर्णिमुस्तर्वाति रत्नामरुमाद्विषयामुद्दिश्य हुमहे । त्वामाह्वयामः ।
 कौशरीमूर्तिम् । सहस्रसत्तमाम् । अतिशयेन सहस्रार्थां दात्राम् । विप्र । विप्रो लटो वा (पा०
 ३-४-८२) इति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरैवास्तोदात्तः । वृषवाऽन्तर्हितक (पा० ६-३-१३६)
 इति संहितायां दोषः । वृषस्तमम् । पृषु वृषु मृषु सेषजे । कलिभ्युवृषित्वात्प्रातिपदिकप्रति-
 दिवः (उ० १-१५५) इति कलिन् । निस्त्रादाद्युदात्तः । तमयः पितृवाच्य एव शिष्यते ।
 अयस्मयादीनि छन्दसि (पा० १-४-२०) इति अस्त्वेन पदत्वाभावात्तन्नापाभावः । पदत्वाच्च टि-
 लोपाभावः । बाजेषु । बाजस्तन्द्रो कृषादिराद्युदात्तः । हवनधृतम् । इ० (पा० ६-१-३२)
 इत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसि (पा० ६-१-३४) इति वृषुटि संप्रसारणम् । हवनं श्रयोतीति हवन-
 भूतम् । युगायमः । वृषस्तमस्य । उक्तम् । हुमहे । बहुलं छन्दसि (पा० ६-१-३४) इति संप्र-
 सारणम् । शपः (पा० २-४-७२) इत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसि (पा० २-४-७३) इति शपो
 लुक् । कतिम् । कतिवृत्ति० (पा० ३-३-६७) इत्यादिनास्तोदात्ता निपातितः । सहस्रसत्तमाम् ।
 सहस्र सनोतीति सहस्रताः । वषट् दात्रे । जनसन्तानक्रमगमो विट् (पा० ३-२-६७) । विदुनो-
 रनुनासिकस्थात् (पा० ६-४-४१) इत्याकारादेशः । इन्दुतरपदप्रकृतस्वरस्य तमयः पितृवादेव
 शिष्यते ॥१०॥

एकादशीऽष्टममाह । हे इन्द्र नु त्विं नोऽस्मान्प्रत्यागच्छति शेषः । हे कौशिक कुशिकस्य
 पुत्रस्य मन्दमानो लटो भूत्वा सुतमभिपुतं सोमं पिब । यद्यपि विद्यामित्रः कुशिकस्य पुत्रस्तथापि

स्तुपेणोन्मन्त्र्योन्मन्त्रवान्कुशिकपुत्रस्त्वमविक्रम् । अथ इलान्तोऽनुक्रमगणामुक्तः । कुशिकस्त्वेषी-
रधिरिन्द्रनुत्तमं पुत्रमिच्छन्महावर्षं कथार । तन्मन्त्र एव गार्थो पुत्रो जज्ञे (आनु० १५) इति । हे इन्द्र
मन्त्रं सर्वदेवैः स्तुत्यं कर्मानुष्ठानपरमायुर्जीवितं प्र सृ तिर । प्रकथं च सन्दु यर्ह्य । ततो मां सहस्रस्य
सहस्रस्य कथाकलाभोपेतस्यमतीन्द्रियवृष्टाद कृषि । कुश । तु । संहितायाष्टात्र तुनुद्यमस्तु-
तश्चक्रोक्त्याशाम् । पा० ६-३-१३३ इति दीपः । न । संहितायामुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः
(पा० ८-४ ६६) । इन्द्र । आर्मान्त्रतनिघातः । कीर्तिक । निघातः । मन्दस्वराः । इष्यन् ।
महि स्तुतिमोक्षमन्त्रप्रकान्तिगतिषु । ० आतामच० (उ० २ ८७) इत्यनुवृत्ताष्टात्रिधिमन्त्र-
संहित्यः कित् (उ० २-८८) इत्यमानमन्त्रस्यः । निस्वादादुदात्तः । सतम् । प्रत्ययस्वरः ।
मन्त्रम् । सु स्तुतौ । अथो वत् । गुह्यः । वान्तो वि प्रत्यये (पा० ६-१-७६) इत्यवादेशः । यतो-
ऽभावः (पा० ६-१-२१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । आयुः । उमि निदिश्यनुवृत्तापेत्येषिच (उ०
२-११८) इत्युमिप्रत्ययः । निस्वादादुदात्तादेशो । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । छ । निघातः ० । पा०
६-३-१०६ इति संहितायां दीपत्वम् । तिर । तस्तेर्वायपेक्ष शः । सल इन्द्रातोः । पा० ७-१-१०० ।
इतीत्यम् । अतो हेः (पा० ६-४-१०५) इति हेर्लुक् । कृषि । इक्ष्म कथं । बहुलं सन्नि-
पा० २-४-७३ इति शपो लुक् । अमस्तुपुस्तुभ्यश्चन्द्रमि (पा० ६ ४-१०२) इति हेधिरादेशः ।
महस्रसाम् । उक्तम् । कृषिम् । श्वपी गतो । ० इम् (उ० ४-११६) इत्यनुवृत्ताविगुणधात्विकम्
उ० ४-१२१ । निस्वाद् गुणाभावः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् ॥११॥

प्रकथं परि त्वन्वभिन्दुवातु । मृष्टोदकमिति कगरे परि स्वा गिबन्तो गिरोऽधि द्वयोश्चवा
उक्त्यं वच इति (आ० भौ० ४ ६) सूत्रितम् । तथा द्विर्धानप्रबलने मेव परिधानीया । द्विर्धाने
प्रव्रतवन्ताति कगरे परि स्वा गिबन्तो गिर इति परिद्वयान् (आ० भौ० ४-६) इति सूत्रितम् । तथा
माह्वयो च । परि स्वा गिबन्तो गिर इत्युत्तमया परिद्वयानि ऐ० आ० १-२६) इति ॥

तामेतो ह्रादगोष्टवमाह । हे गिबन् । अमरदोषस्तुतिभार्गिन् । विघातः सर्वान् कमल प्रधुष्य-
माता इमा गिरोऽमदीयाः स्तुतयन्वा स्वो परि भवन्तु । मर्धतः प्राप्नुवन्तु । कीदृशो
गिर । इन्द्रायुमन् प्रवृत्तायुर्गेणोपेतं त्वामनुमन्त्र्य इदं पर्वमावाः । किञ्चता गिरो जुष्टा-
मन्त्रया सेविता मन्त्रो जुष्टाऽस्माकं प्रीतिहेतवो भवन्तु । गिबन् । गोर्भिर्वन्त्र्यत इति गिबन्ताः ।
वन वज्र षडभक्तौ । सयचातुभ्योऽनु । उ० ४-१४६ । गिर उपधाया दीर्घाभावाद्वाङ्मनः ।
आर्मान्त्रतनिघातः । विघातः । विति (पा० ६ १-१८३) इति प्रत्ययात्प्रत्ययोदात्तत्वम् । वृदा-
युम् । इषु इक्षी । कप्रत्यय । उद्गो वा पा० ७-२ ५६ । इति इटः कप्रत्यये विकल्पितत्वात्स्य
विभाषा (पा० ७-२ १५) इति निष्ठायासिद्धभावः । प्रत्ययस्वरः । इष्व गतो । इन्द्रमीयाः
(उ० १-२) इत्युष । निस्वाद्वाङ्मनः । आवादेशश्च । वृद्धमायुवस्य । बहुमोहो एवमप्रकृति-
स्वरत्वम् । वृद्धयः । वृषेः किति तिनुअनधमिष्ठमरकमेव च (७-२-८) इतीहभावः । निस्वा-
दाद्युदात्तत्वम् । जुष्टः । श्रीदितो निष्ठायाम् (पा० ७-२-१४) इतीहभावः । जुष्टाविते० (पा०
६-२-३०६) इत्यनुवृत्तौ नित्यं मन्त्रं (पा० ६-१-२१०) इत्याद्युदात्तत्वम् । जुष्टयः । जुषो प्रीति
सेवकयोः । कित् । तिनुअ० (पा० ७-२-६) इतीहभावः । निस्वादाद्युदात्तः ॥१२॥

इति प्रथमस्य प्रथमे चिह्नो वर्गः ।

॥१२॥

११२

इन्द्र विधा इत्यर्च्यस्य सृष्टस्य मधुच्छन्दसः पुत्रो जेनूनामक आधिः । तथा चानुकान्तम् । इन्द्रमष्टौ जेना मधुच्छन्दस इति । इन्द्रस्तच्चानुदुर्भामिति पूर्वमेवोक्तम् । इन्द्रो देवताऽनुवर्तते । विनियोगस्तु महाव्रते निष्केवल्ये कृत्स्नं सूक्तं संभवीयम् । -ऊरु इति स्वर्गे शौनकेन सूत्रितम् । इन्द्रं विधा अवीकृर्धन्यामुदुर्भम् । तस्य प्रथमायाः पूर्वमर्च्यं मन्त्रोत्तरायाश्चर्चनोत्तरायाः पूर्वमर्च्यं स्वर्गवर्तित पादेः पादानुदुर्भकारं प्रागुक्तमाया- (पे० आ० ५-३१) इति । बाह्यायां च प्रथमारयणं वर्तितम् । प्रथो महे इति कण्ठे इन्द्र विधा अवीकृर्धन्या पदानुदुर्भः (पे० आ० १-५०) इति । तथा पुनरस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्यशब्द इन्द्र विधा अवीकृर्धन्य- नुदुर्भस्तुः । स्तोत्रे वदमान इति कण्ठे सूत्रितम् । उप नो इति धि- तुमिन्द्र विधा अवीकृर्धन्य (आ० धौ० ७-१२) इति ।

अस्मिन्सूक्ते प्रथमाष्टकमाह । विधाः सर्वा गिरोऽस्मदीयाः स्तुतय इन्द्रमवीकृष्वन् । यद्वि-
वर्ण- । कीदृशमिन्द्रम् । समुद्रस्यवसम् । समुद्रवद् व्याप्तवन्तम् । रथीनां रथयुक्तानां योद्धतां
मध्ये रथीतमम् । अतिशयेन रथयुक्तम् । बाजानामन्मानां वर्तित रथामिनम् । सन्वर्तित सतां
सन्मार्गवर्तिनां पालकम् । विधाः । विधेः कन् । निस्त्वरः । अवीकृष्वन् । हरेर्णिनि
चरुर्ध्वन् (पा० ७-४-७) इत्यनुवृत्तौ नित्यं छन्दसि (पा० ७-४-८) इत्युक्तस्य अकारविधाना-
ल्लूपधगुणाभावाः । निद्रातस्वरः । समुद्रस्यवसम् । व्यधेरतुन् । गाहकुटादिभ्योऽर्णान्किन्
(पा० १-२-१) इति प्रातस्य कित्स्यस्य व्यधेः कुटादित्वमनसि (पा० वा० १-२-१) इत्यसि
निषेधाद् ग्रहण्यः (पा० १-१-१६) इत्यादिना किति विधीयमान सन्प्रसारणं न भवति ।
समुद्रस्य च इव व्यधो यस्य । बहुवीही पूर्वप्रकृतित्वरत्वम् । रथीतमं रथीनाम् । रथशब्दा-
दुत्पत्त्येनगद्गाभ्यो दीर्घत्वम् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं च । बाजानान् । कृपादिभ्योऽप्युदात्त-
त्वम् । सन्वर्तितम् । पक्षयैश्चर्यं (पा० १-२-१८) इति पूर्वप्रकृतित्वरत्वम् ॥१॥

द्वितीयाष्टकमाह । हे श्वस्यरूपते वसन्त्य पालकेन्द्र ते तव सन्तोऽनुग्रहयुक्तं सत्त्वं वनमाना
वयं बाजिनोऽन्वन्तो भूत्वा मा भेम । शत्रूभ्यो भीर्त प्राप्ता मा भूम । अतस्त्वामभयं अनुमति
प्र शोनुमः । सर्वतः प्रकर्षणं स्तुमः । कीदृशं त्वाम् । जेतारं युद्धं पु जयशीलम् । अपराजितम् ।
कापि पराजयराहितम् । सन्त्ये । सन्त्युः कर्म मूलपम् । मूलपुयः (पा० ५-१-१२६) । प्रत्यय-
स्वरः । बाजिनः । बाजोऽन्वेषामस्तीति बाजिनः । प्रत्ययस्वरः । भेम । जिमी भये ।
लुङ्कुतमयदुष्यने मम । नित्यं कृतः (पा० ३-४-२६) इति सन्तोपः । बहुमं छन्दसि (पा०
२-४-७३) इति क्वेलुक् । छन्दस्युभयथा (पा० ३-४-११७) इति लिङ् आनुवातुकन्तेन कित्वा-
भावाद्गुणः । च साञ्च योगे (पा० १-४-७४) इत्यङ्गागमप्रतिषेधः । श्वस्यः । चन्द्राः वर्तितुज-
गृहपारपत्रपक्षयोषेपु (पा० ८-३-५३) इति विमजनीयस्य साहित्यां सत्वम् । सुवामन्त्रिण-
पराज्वहावेन पद्वर्गनिष्ठातः । शोनुमः । शो नः (पा० ६-१-६५) इति नत्वम् ।
यज्ञो लुक् । प्रत्ययसन्तर्पणेन सन्वयोः (पा० ६-१-६) इति द्विर्भावः । गुणो यक् लुकोः (पा०

५-४-८२) इत्यभ्यासस्य गुणः । प्रत्ययसङ्गतेन धातुसङ्गतायां लङे मस । अदादिवङ्गायाश्चङ्प्रो लुक् । उपसर्गादसमासेऽपि ङोपदेशस्य (पा० ८-४-१४) इति लङित्वायां शत्वम् । जेतारम् । जि जये । ताञ्छील्यादिषु लृट् । नित्यादिर्नित्यम् (पा० ६-१-१६७) इत्याद्युदात्तत्वम् । अपराजितम् । अठ्ययपूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्नेन मज उदात्तत्वम् ॥२॥

मृतीषासृचमसः । इन्द्रस्य सप्तसन्निवन्तो रातपो धनानि पूर्वीरनादिकालमिन्द्राः प्रभूता वा । अस्त्येन्द्रस्य सवेदाः सप्तभ्यो धनशुभमेव स्वभावे इत्यर्थः । एवं सतीदानीन्तनाऽपि यजमानः स्तोमभ्यश्चत्विग्भ्यो गोमतो गोमहिजस्य काजस्याजस्य पर्याप्तं मयं धनं यदि मंहते । दक्षिणा- रूपेण ददाति तदानीमृतयो बहुधनदानपूर्वकास्तीन्द्रस्यास्माद्विजयाणि रक्षयानि न वि वृत्त्यन्ति । विशेषेण नापज्जीवन्ते । मयं रेवञः निघ० २-१० । इत्यादिष्वष्टाविंशतिसङ्ख्याकेषु धननामसु मधसङ्घः परितः । इति द्वाशतोत्यादिषु दशसु दानकर्मसु मंहते (निघ० ३-२०) इति परितम् । पूर्वीः । पुष्पाभ्यस्य बोतो गुणवचनाद् (पा० ४-१-४४) इति कोषः । आद्यस्योकारस्य दीर्घं गताभ्यस्य । जति दीर्घाजामि च पा० ६-१-१०५ इति निषेधं बाधित्वा वा इन्द्रमि (पा० ६-१-१०६) इति पूर्वमवर्णदोषत्वम् । कीचः प्रत्ययस्वरैर्यादात्तत्वम् । रातयः । मन्त्रं वृषेय- पचमनविद्भूषीरा उदात्तः पा० ३-३-६६ इति नित्य उदात्तत्वम् । वृत्त्यन्ति । इत्युपज्ञये । दिवादिभ्यः इन्द्र । पा० ३-१-६६ निघातः । ऊतय- । ऊतियति० (पा० ६-३-६७) इत्यादिना निघानुदात्तः । यदि । निघातस्यादाद्युदात्तः । लङित्वायां निघातस्य च (पा० ६-३-१२६ इति दीर्घत्वम् । स्तोमभ्यः । स्तुन स्तुती । आत्वादे च सः पा० ६-१-६४ । तुर्वादिभ्योऽस्तो- दात्तत्वम् । मंहते । ऋषः पिण्यादनुदात्तत्वम् । लिङ्गस्य अन्त्यध्यातुकत्वरेण । लिङ्गकृतिकः । पा० ८-१-२८ इति निघातो न भवति । निघातेवष्टादिहस्त० । पा० ८-१-३०) इति निषेधात् ॥३॥

अमिन्द्रस्यहस्योक्त्येषु मृतीषमवनेऽग्रावाकस्य पुरां मिन्द्रस्यैवा कविरिति स्तोत्रियमन्त्रः । तथाच मृशितम् । षष्ठं चित्तुपकम्प पुरां मिन्द्रस्यैवा कविर्वा क्वसि राधमेः (आ० श्री० ७-८) इति ।

तस्मिन्मन्त्रे प्रथमां मृकं अनुधीमृकमाह । अर्थमन्त्र उच्यमानगुणायुक्तोऽज्ञातः सस्यचः । कीदृग्गुणक इति लक्ष्यते । पुरासपुरपुराणां मिन्द्रभंता । पुरा कदाचिदर्थं धमीपलितादि- बाधकरहितः । कविमंधारी । अमितीजा । प्रभूतवधः । विजस्य कमजः कृत्स्नस्य उद्योतिष्टो- मादेधतां पोषकः । वज्री । यजमानरत्नकांशं सर्वदा वज्रयुक्तः । पुरुन्दुत- । बहुविधे तत्तत्कर्माणि स्तुत । मिन्द्रः । मिदिर विदारणे । कुरित्यनुवृत्तौ प्रमिदित्यसिगृधिधृषिदृष्टिभ्यः (उ० १-२३ इति कुप्रत्ययः । तस्य इन्द्रस्युभयथा (पा० ३-४-११०) इति सावधानातुकत्वमज्ञायां ह्यादिभ्यः भ्रमः । पा० ३-१-७८ । मित्रादुन्त्याद्यः परो भवति । असोरस्तोपः (पा० ६-४-११९) । अनुस्वारपरस्यर्था । अचः परस्मिन्पूर्वविधौ (पा० १-१-४७) इति प्राप्तस्य स्यानिवृत्तावस्य न पदान्त० । पा० १-१-४८ । इत्यादिना निषेधः । युवा । यु मिश्रणामिषणयोः । कनिष्यु- कुषिततिर्राजिधन्विधृषातिदिक् उ० १-६६२ । इति कनिन् । निष्यादाद्युदात्तः । कविः । कु शब्दे । अच इः (उ० ४-१४०) इतीप्रत्ययः । प्रत्ययम्बरः । अमितीजाः । अमिनस्यत्वाभ्य- पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्नम् । बहुमीहौ पूर्वपदप्रकृतिभावेन लङ्घ्ये चिन्त्यते । विश्वस्य । आद्यप्रवि०

(३०१-१५०) इत्यादिना कम् । निरुदादाद्युदात्तः । कमणः । अन्यभ्योऽपि ह्ययन्ते वा० ३-२-७५ इति मनिनः । नित्स्वरः । धर्ता । नृत्त । विश्वाद्यन्तोदात्तः । वज्री । मत्वर्थीय इति । प्रत्ययस्यर । पुरुषद्वयः । स्तुतन्तोमयोगलुन्दासि (वा० ८-३-१-५) इति पत्वम् । बहुषु प्रदेशेषु स्तुतः । धाधधमकाजिक्रकाकाम वा० ६-२-१४४ इत्यन्तोदात्तत्वम् । तृतीया-समासे हि धाधादिस्वरपदादस्मृतीया कर्मणि वा० ६-२-४८ इति पूर्वपदप्रकृतिस्यरः स्यात् ॥५॥

पक्षमीष्टमाह । यन्नामकः कश्चिदग्रे देवस्यन्विधनीगो अपरस्य कस्मिंश्चिद् विने गोपित-याम् । तदानीमिन्द्रस्तद् विनं स्वर्गन्वेन समायुज्य तस्माद् विनाऽज्ञा नि सारयामास । तदिदमुपाख्या-नमिन्द्रो बलस्य बिलमपीष्टोत्तु त० स० २-१-५-१ । इत्यादिमाहात्म्येषु मन्त्रान्तरेषु च प्रसिद्धम् । तदेतद्दि निधायाय मन्त्रः प्रवर्तते । हे अदिव । वज्रपुस्तंद् स्व गोमतो बलस्य गोभिर्बलस्य बल नामकस्यासुरस्य सङ्घान्धि बिलमपाव । स्वमन्त्रमुत्तेनापावृतवानसि । तदानीं तुज्यमानाग्रे यत्नेन हिंस्यमाना देवा अविभ्युक्तवदीपरजया वयाद्भोता, मन्त्रस्त्वामाविषु । प्राप्तवन्तः । अप । निपाततवादाद्युदात्तः । अ३ । वृत्त वरते । ल३ । सिप । इत्यञ० वा० ३-४-१०० इति लोपः । स्वादिभ्यः ञ् (वा० ३-१-७३) । तस्य बहुलं छन्दसि वा० २-४-७३ इति लुक् । गुणो रपरस्वम् । इत्युदादि-लोपः । विश्वजनेषः । आडागमः । अदिव । अदिरस्यास्तीति मनुष । छन्दसोरः वा० ८-२-१५ इति वत्वम् । लोपोपल उगिश्चाम् (वा० ७-१-७०) इति तुम् । इत्युदादिलोपास्तलोपी । मनुषसो ह मन्त्रुर्दो छन्दसि (वा० ८-३-१) इति कत्वम् । बिलम् । मन्त्रिपपस्यानिमन्तस्य (कि० २-३) इत्याद्युदात्तत्वम् । अविभ्युक्तः । निधो भवे । लिट् । द्विर्भावः । अन्वासस्य इत्यजस्ये । कसुञ्ज (वा० ३-२-१००) इति लिट् । कसुशदेशः । कादिनिवसान्प्राप्त इट् वन्ते-काजाद्यन्ताम् (वा० ७-२-१७) इति निवसान्निवर्तते । अस्मि यवनामन्त्राभ्योऽपि कस्ययेन भत्वा-हसोः सङ्प्रसारणम् (वा० ६-४-१३१) । परपुण्ड्रम् । शर्मिषमिषस्योनी च वा० ८-३-६०) इति पत्वम् । अवि मनुषानु० वा० ६-४-७० इत्यादिना प्राप्तमियडादेश बाधित्वा पुरमेकावाः० (वा० ६-४-८२) इति यडादेशः । मन्त्रमासः । अन्यपदपदप्रकृतिस्यरत्वम् । तुज्यमानासः । तुतोर्हिमाधा-रपरस्य कर्मणि लटः स्थाने शानकः । सावधानुके मक् (वा० ३-१-६७) इति यक् । तस्माद-दुपदेशादुत्तरस्य मन्त्रार्थानुक्तस्य अनुदात्तत्वम् । यकार नृत्त प्रत्ययस्यरः सिप्यते । आदिषु । अप रजयादिषु । अन्माह्वयर्थाल्लुको ऋः । तस्य मित्रभ्यस्तर्वादिभ्यञ्च । वा० ३-४-१०६ इति लुक् । सिप इडागमः । आहवादीनाम् (वा० ६-४-७२) इत्यडागमः । आदेशप्रत्यययोः (वा० ८-३-५६) इति वत्वम् ॥५॥

पक्षीष्टमाह । हे गुर सङ्गमे शौचयुक्तं तव रानिभिस्त्वदीयघनदाननिमित्तभूतसङ्घं होता प्रत्यायम् । त्वां पुनरागतोऽस्मि । गुरा बहुषु कमणु त्वत्तो घनस्य सङ्घत्वादस्मिन्कर्मणि प्रत्यागमनमित्युच्यते । किं कुर्वन् । मित्नुं स्वन्दमानं सोममावदन् । सवतः कथयन् । अस्मिन्सोमयामे स्वदीयां घनदानकीर्तिं प्रकटयामित्यर्थः । हे मित्रेणः । गीर्भिघनमीयेन्द्र । कारवः कर्तारः श्रुत्वायजमाना उपातिष्ठन्तः । गुरा घनमाभार्य त्वामुपस्थितवन्तः । उपस्थाप्य च तस्य तादृशस्योदायोपेतत्वं ते तव घनदानं विदुर्ज्ञानन्ति । मित्रशब्दं वास्तव इत्थं निम्नते । मित्रणा देवो भवति गीर्भिरेनं घनमस्ति (नि० ६-१४) इति । रेभो जरिता (नि० ३-१६) इत्यादिषु

अथोद्गासु स्तोत्रनामसु काव्यम्भः पठितः । तव । युष्मदस्मशोर्हसि (पा० ६-१-२११)
इत्याद्युदात्तत्वम् । शक्तिभिः । मन्त्रे वृष० (पा० ३-३-६६) इत्यादिना किन्तुदासः । आयम् ।
इषो लङ् । तस्यस्यमिषां तान्तन्तामः पा० ३-४-१०१ इत्यमादेशः । आदिप्रभृतिभ्यः शपः (पा०
२-४-७२) इति शपो लुक् । आवागमः । कृष्णमादेशो । सिट्कर्तृकः (पा० २-१-२८) इति
निघातः । सिन्धुम् । स्यम्भु प्रखवशे । निदिन्बनुद्धृतौ स्यन्देः सम्प्रसारणं धञ् (उ० १-११)
इत्युप्रत्यया धकारध्वान्तादेशः । निस्वादाद्युदात्तः । आवधन् । वद व्यक्तायो वाचि । लटः
शप् । शपः पितृवाद्नुदात्तत्वम् । शतुञ्जलस्यवाधानुक्तस्योश्च । धातुस्वर एव धिन्मते । आवा
सह कुर्गातिप्रादयः पा० २-२-१८ इति समासः । कृदुत्तरपदप्रकर्तितस्वरत्वम् । अतिष्ठन्तः ।
उपान्मस्यकरणे (पा० १-३-२५) इत्यात्मनेपदम् । गिडञः । वन वञ्च सम्भक्तौ । अउन् ।
आमन्त्रितस्य च (पा० ८-१-१६) इति निघातः । विदुः । विद क्रमे । लट् । आदिप्रभृतिभ्यः
शपः (पा० २-४-७२) इति शपो लुक् । विदा लटो वा (पा० ३-४-८३) इति कर्त्तव्यम् । पादादि-
त्वाच्च निघातः । संहितायां युष्मत्तत्तत्तुप्चन्तःपादम् (पा० ८-३-१०३) इति वाचम् । धुना धुः
(पा० ८-४-४१) इत्युत्तरस्य नकारस्य ण्डत्वम् । तस्य । मात्रिकाच० (पा० ६-१-१६८) इति
विभक्त्युदात्तत्वं प्राप्तं न गोभस्यावयवा० (पा० ६-१-१८२) इति निर्विध्यते । कारवः ।
कृवापाति० । उ० १-१ । इत्यादिना उङ् । प्रत्ययस्वरः ॥६॥

सप्तमोऽध्यायः । हे इन्द्र त्वं मायिनं नामाविधकपटोपेतम् । शुष्यं भूतानां शोषणहेतु-
मनन्तामकमगुरं मायाभिस्तन्मूर्तिवत् कपटविशेषः । यद्वा तद्दोषावगोचराभिः प्रज्ञाभिः । अवातिरः ।
हिंसितवात्स्य । एतच्च वास्तुकनोक्तम् । इन्द्र शुष्यं जवानेति नि० ३-११ इति । शुष्यं पिप्रुमः ऋ०
स० १-१८३ ८ इत्यादिमन्त्रं वाचमर्थो विम्वष्टः । मेधिरा मेधावन्तोऽनुदात्तारः । तस्य वाच्यस्य ते
तव माह्वानं विदुर्जानन्ति । तेषां ज्ञानतामनुदात्तत्वां धर्मास्त्यक्तान्युक्तिर । धधम् । केत, केतुः इत्या-
दिपञ्चादशसु प्रज्ञानामसु माया ययुनम् (निघ० ३-६ इति पठितम् । अथःशब्द वास्को निर्वाकः ।
अथ इत्यङ्गनाम अयत इति सतः (नि० १०-३) इति । मायाभिः । माङ् माये । माध्वास्-
तिसूत्र्या च । उ० ४-१११ इति धप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । मायिनम् । मायास्यास्तीति मायी ।
बीजादिन्वादिनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । शुष्यम् । शुष शोषणे । अस्मादन्तर्भाषितगमधी-
निदित्वनुद्धृतौ लृप्तिशुप्तिभ्यः । किञ्च (उ० ३-११) इति मप्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तः ।
अतिरः । सरतश्चक्रं व्यत्ययेन श् । सरुप कित्त्वन गुप्ताभावाद्भूत इडातोः (पा० ७-१-१००)
इतीत्यम् । श्रिदुप्ते तस्य । गतमन्त्रं गतम् । मेधिराः । मिध मेध मेधाद्विसनयोः । आवादिक्
इरन् । निस्वादाद्युदात्तः । अवाति । मन्त्रिष्यत्वादाद्युदात्तः ॥७॥

अष्टमोऽध्यायः । स्तोमाः स्तोतारं श्रुतिश्च आज्ञया बलनेशनं जगतो निवामर्कमन्त्रमभ्य-
नृषतः । सवन्नं स्तुतवन्तः । यस्येन्द्रस्य रक्तयो धनदानानि सहस्रं सहस्रसकं कृपापदानि सन्ति ।
उक्तं वा । अथवा भूयसोः सहस्रसकं कृपाया अप्यधिकः सन्ति । तामिन्द्रमिति पूजयन्त्ययः ।
इन्द्रम् । अत्रेन्द्र० (उ० २-३१ इत्यादिना वन् । निस्वादाद्युदात्तः । ईशानम् । लटः
शानञ् । आदिप्रभृतिभ्यः शपः (पा० २-४-७२) इति शपो लुक् । आतोवनुदात्तत्वात्तास्यनुदात्तत्वं
(पा० ६-१-१८६) इत्यादिना शानयोऽनुदात्तत्वम् । आज्ञया । मन्त्रिष्यत्वादाद्युदात्तः । स्तोमाः ।

अस्मिन्नुक्तं (उ० १-१४५) इत्यादिना मन् प्रत्ययः निष्ठादाद्युदात्तः । अनुयत् । ए
स्तुमौ । यो नः पा० ६ १-६५) । लुङ् । व्यस्येन भस्याददेश । ज्ञे. मिष् पा० ३-१-४४)
आस्य यातोः कुशादित्येन मिषो कृत्वाद् गुणाभाव । इदमव्ययान्दस्य । दीर्घत्वं च । अडा-
गम् । सहस्रम् । कदमादीनां च (कि० ३-१०) इति द्वितीयात्तरमुदात्तम् । रातयः । मन्त्र
वृत्तं (पा० ३ ३-६६) इत्यादिना णिन्नुदात्तः । उत । प्रातिपदिक-वर । या । आदिनुदात्तः ।
सन्ति । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । निङ् कर्तकः (पा० ८-१-५८) इति निघातो न भवति । यदुता-
न्त्रियम् (पा० ८-१ ६६) इति प्रतिषेधात् । न हि व्यवहितेऽपि भवतीत्युक्तम् । भूयमी ।
सहस्रादतिशयेन बहुगो भूयस्यः । अत्र विभक्त्यस्य सहस्रस्य सान्निध्यवत्तादुपपन्नप्रतीतिद्वयचन-
विभक्त्यापदे तस्वीयगुणो (पा० ५-३ ५०) इति बहुशब्दादोपपन्नः । यहाँनो वा भू च यहाँ. (पा०
६ ४ १५८) इतीकारलोपः प्रकृतेर्भङ्गदेशश्च । ईपसुनो निष्ठादाद्युदात्तत्वम् । उगितश्च (पा०
६-३-४५ इति णीष् ॥८॥

इति प्रथमस्य प्रथम एकविंशः काः ।

इति प्रथममतकमे मुनीयोऽनुवाकः ॥

॥ १२ ॥

१-१२

अनुष्ठानुशाके षट् सूक्तानि । तत्राग्नि वृत्तमग्निः इत्यस्य द्वादशस्य प्रथमस्य सूक्तस्य कावचपुत्रो
मेधातिथिश्च वि । अपवादाभावादानुक्तमानं प्राग्वरयस्यनूपाद् (अनु० १० १४) इत्युक्तं नावचमेव
खन्द । अग्निदेवताकस्य चिरवृत्तम् । अत एवानुक्तम्यते । अग्नि द्वादश मेधानिभिः कावच आग्नेय-
मग्निर्नेति पादो वृत्तमग्निदेवतो निमग्नेय आहवनोयम्येति । विनियोगस्तु प्रातरनुवाक आग्नेये कृती
गायत्रे खन्दसि अग्नि वृत्तमिति सूक्तम् । अथतस्या रात्र विवामकाल इति खगरेऽग्निर्मोहः अग्नि
वृत्तम् (आ० अ० ४ १३) इति सूत्रितम् । तथा वृत्तवृत्तस्य द्वितीयेऽहनीयमेव सूक्तमान्यवृत्तम् ।
वृत्तवृत्ताभिर्ह्येनोक्ते अहनी इति खगरे सूत्रितम् । अग्नि वृत्तमिति द्वितीये (आ० अ०
५-१०) इति । द्वापूजांमासयोः सार्धमिहनीषु अग्निं वृत्तम्येका । नमः प्रवक्ष्य इति खगरे सूत्रि-
तसु ईद्वयो नमस्त्यस्तिरोऽग्नि वृत्तं वृषीमेहे । आ० अ० १-२ । इति ।

अस्मिन्सूक्तं प्रथमासूत्रमाह । अत्र दूतत्वमेतन्मन्त्रव्याख्याने तत्परीक्षणादयं समाश्रयते ।
अग्निदेवता वृत्त आसीदुद्यता काव्याऽदराणां स तं सः ० ५ ८ ५ इति । तादृशं देवदूतमग्निम-
स्मिन्कर्मणि वृषीमेहे । सम्भजामः । कीदृशम् । डातारम् । देवानामाडातारम् । विश्वेदेवम् ।
सर्वधनोपेतम् । अस्य प्रथमानस्य यज्ञस्य निष्ठादाकत्वेन सूक्तम् । सोमनकमोक्षम् । सोमनप्रजं
वा । मधम् (मिष् ० २-१०) इत्यादिकन्वर्तिशतिसकल्याकेषु धननामसु वेदगच्छन् पठितः ।
होतारम् । अंम् रूपद्वयो शब्दे च । तादृशीत्यादिषु द्वौ । बहुलं खन्दसि (पा० १-१ ३४)
इति सम्प्रसारणे परपुत्रे गुणः । निष्ठादाद्युदात्त । विश्वेदेवम् । बहुमोहो विश्व सज्ज्ञायाम्
(पा० ६-२-१०६) इति वृत्तवृत्तान्तोदात्तत्वम् । अस्य । ऊर्ध्वम् (पा० ६-१-१५६) इत्यादिना
विभक्तं उदात्तत्वम् । सूक्तम् । कन्वाद्यस्य (पा० ६-२ १६८) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥१॥

हितीयामृषमाह । यथाप्यग्निः स्वरूपेणैक एव तथापि प्रयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदा-
 त्पावकादिविशेषभेदाद्वा बहुविधत्वमभिप्रेत्याग्निर्मभिर्मिति बोध्या । तं हवीर्मभिराह्वानकरणौ-
 मन्त्रैः सदा हवन्त । निरन्तरमनुष्ठातार आह्वयन्ति । कीदृशम् । विप्रतिम् । विद्यां प्रजानी
 होत्रादीनां पालकम् । इक्ष्वाहम् । यजमानमभिमर्षितस्य इतिषो बंधारम् । अत एव पुरुप्रियम् ।
 बहुनां प्रोत्थालपदम् । अग्निर्मभिः । नित्यबोध्योः (पा० ८-१-४) इति बोध्यायां द्विर्भावः ।
 तस्य परमाद्यं हितम् (पा० ८-१-२) इत्युत्तरम्याद्यं हितमज्ज्ञायामनुदात्तम् च (पा० ८-१-३) इत्यनु-
 दात्तत्वम् । हवीर्मभिः । हं एव स्वर्धायां शब्दे च । आह्वानकरणाभूनेषु मन्त्रेषु स्वध्यापारस्वातन्त्र्या-
 त्कर्तृत्वविवक्षयाऽन्येभ्योऽपि हवन्ते (पा० ३-२-७५) इति कर्तरि मनिन् । तस्य ह्यन्दम् ईडागमः ।
 बहुलं ह्यन्दम् (पा० ६-१-३४) इति धातोः सम्प्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ । निस्वादाद्युदा-
 त्तत्वम् । सदा । सर्वैकान्यम् (पा० ५-३-१५) इत्यादिना सर्वस्यदाहाप्रत्ययः । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां
 वि पा० ५-३-६ । इति सभावः । व्ययमेनाद्युदात्तत्वम् । हवन्त । हं प्रो लट् । अन्वयान्तदेशः ।
 देवस्याभावज्ज्ञान्दसः । शपि बहुलं ह्यन्दम् (पा० ६-१-३४) इति सम्प्रसारणम् । लिट् कर्तृकः
 (पा० ८-१-२८) इति निघातः । विप्रतिम् । वयार्थेचय (पा० ६-२-१८) इति पूर्वपदप्रकृतित्त्वे
 प्राप्ते परादिह्यन्दसि बहुलम् (पा० ६-२-१६६) इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । इक्ष्वाहम् । वह
 प्रापणं । वहश्च (पा० ३-३-६४) इति विशप्रत्ययः । ह्युत्तरपदप्रकृतित्त्वेरत्वम् । पुरुप्रियम् ।
 पुरुषां प्रियम् । समानान्लोदात्तत्वम् ॥२॥

तृतीयामृषमाह । हे अग्ने जजानोऽवस्योरुप्यवस्यं कृत्वाह्विषे । आस्तारणाय हिन्वेन
 बर्हिषा युक्ताय । तं यजमानमनुपहोतुमिह कर्मणि हविषु जो देवानावह । सोऽन्मदधे होता
 देवानामाह्वाता स्वर्माद्यः स्तुत्योऽस्मि । दधानिन्यत्र बर्हिषायां श्रोत्रादृष्टि समानपादे (पा०
 ८-३-६) इति रूपम् । आतोऽट् निघ्यम् (पा० ८-३-३) इत्यनुनासिकभाषः । जजानः ।
 जनी प्रादुर्भावे । लिट् कान्तः । समहनम् (पा० ६-४-६८) इत्युपधालोपः । पूर्वचनेऽपि
 (पा० १-१-५६) इति तस्य स्यानिषदावाहिवचनम् । चित्वादन्तोदात्तः । कृत्वाह्विषे ।
 अग्रेण् कृदन्ते । निष्ठा (पा० ३-२-१०३) इति ऋप्रत्ययः । यस्य विधावा (पा० ७-२-१५)
 हतोऽप्रतिषेधः । कृत्वाह्विषजमानाम देव चत्विजा । बहुसोही पूर्वपदप्रकृतित्त्वरः । अस्मि ।
 अस्ते सिप् । आदिप्रभृतिभ्यः शपः (पा० २-४-७२) इति शपो लुक् । तासह्योर्लोपः पा०
 ७-४-५० इति मकारस्य लोपः । पादादिन्वाक निघातः । होता । ह्यतेस्ताच्छील्यादिषु
 नृन् । बहुलं ह्यन्दम् (पा० ६-१-३४) इति सम्प्रसारणम् । निस्वादाद्युदात्तः । ईक्षः ।
 ईड् स्तुनी । अहलोपयन् । (पा० ३-१-१०४) निन्स्वरिते प्राप्ते ईडवन्दृशसमुहौ यथत् ।
 (पा० ६-१-२१४) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥३॥

चतुर्थीमृषमाह । हे अग्ने यवम्यान्कारजाह्व्यं दासि । देवानां दूतकम प्राप्नोषि । तस्मा-
 त्कारजादुपतो हवि कामयमानांस्तान्देवान् हविस्वीकारार्थं वि बोधय । त्रिकाभ्य च बर्हिष्य-
 ण्मिन्कर्मणि सैद्वेः सह आस्यत्सि । आसीद् । आस्योर्लोपविष । तान् । श्रोत्रादृष्टि समानपादे
 (पा० ८-३-६) इति बर्हिषायां रूपम् । आतोऽट् निघ्यम् (पा० ८-३-३) इत्यनुनासिकभाषः ।
 दधतः । यव कान्ती । सट् शट् । आदिप्रभृतिभ्यः शपः (पा० २-४-७२) इति शपो लुक् ।

महिषा० (पा० ६-१-१६) इत्यादिना सस्प्रसारणम् । शत्रुशत्रुमो नद्यजादी (पा० ६-१-१७३) इति विभक्त्युदात्तत्वम् । यासि । पञ्चमुनाजित्यम् पा० ८-१-६६ इति निघातप्रतिषेधः । कृतस्य भागः कम वा कृतम् । कृतस्य भागकमर्वा (पा० ४-४-१००) इति यत् । तस्य तित्त्वरिता-पवात्स्वेन यतोऽनायः पा० ६-१-२२३ । इति प्राममाद्युदात्तत्वं सर्वं विचययत्तुर्द्वि विकल्प्यन्ते (पा० १०-३५) इति निघतते । अतस्तिस्मर्त्वरितम् पा० ६-१-१८२ इत्येव भवति । शेष निघातः । सत्ति । मीर्द्वि । शत्रुश्च विशस्त्रागयवस्याश्नयः । अतः सिपि शपो बहुलं छन्दसि (पा० २-४-७३) इति लुक् । न लुमतात्रस्य (पा० १-१-६३) इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्पात्रा० (पा० ७-३-७८) इत्यादिना सीदादेशा न भवति । बर्हिषः । वृक्ष वृह वृक्षौ । वृहर्नलोपश्च (उ० २-१०५) इतीतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरलोकार उदात्तः ॥४॥

पञ्चमीश्रवमाह । हे पृताहवन । धृतेनाहुयमान श्रीदिवो दीप्यमानाग्ने त्वं रक्षस्विनो रक्षो-युक्तान् रिपतो हिमकान्द्वयप्रत्ययमाह प्रतिफलान्द्वयम् । यथा भस्मीकृतः । धृतेनाहुयतेऽन्मिजिति करणाधिकरणयाञ्च पा० ३-३-११७ इत्यधिकरणे ल्युट् । अत्र गृहोर्नरविषक्षितकर्मन्वेना-कर्मकस्याहुतस्य करणत्वमेव न कर्मत्वम् । अतो नवा नृनीया च होण्ड्वन्दि पा० ३-३-२ इति कर्माणि नृनीया किन्तु कर्तृकरणयोन्नृनीया (पा० २-३-१८) इति करणवाचिन्येव । अतः कर्तृ करतो कृता बहुलम् पा० ३-१-३२ । इति समासः । तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरपदानि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं प्रातिपदिकावस्थायामेव कृते सति पञ्चाद्विभक्त्यावस्थायासामन्त्रितस्य च पा० ६-१-१८८ इत्याद्युदात्तत्वम् । श्रीदिवः । श्रीकृतेर्लिटः कसु । तस्य बन्धेकात्राहस्याम् (पा० ७-२-६७) इति नियमादिहभावः । द्विचकनम् । इत्यादिः शेषः (पा० ७-४-६०) । उत्तरपकारस्य लोपो षोर्वाप् (पा० ६-१-६६) इति लोपः । कसोः कित्वाद्वाभावाः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (पा० १-१-७) इति श्रीघटत्वमभ्यासस्य । भस्वुदावुगिद्वयम् (पा० ७-१-७०) इति लुम् । लोपोऽन्तस्य लोपः पा० ८-२-२३) इति सकारलोपे नकारस्य अनुबन्धोऽस्युदात्तौ छन्दसि । पा० ८-३-१ इति क्तत्वम् । विष्मोः । पदात्परस्वादासन्निर्गताघातः । नच नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् (पा० ८-१-७३) इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । अनयोर्द्विभक्त्यविशेषणत्वेन विशेषवचनत्वात् । अत एव परम्परमनन्वयेनासामन्त्रितस्यमभः पञ्चविधः (पा० २-१-१ इति नियमात्पूर्वस्य न पराङ्मवद्वावा येनेकपक्षेन निघातः स्यात् । अत एव होड रप्तेऽदित सरस्वति । तै० स० ७-१-६-८ इत्यादौ पृथक् पृथगाद्युदात्तत्वम् । इति । उच्यते । अथ श्रीदिव इति नार्घ्यविशेषणं किन्तु धृताहवनपदस्यैव सौतनार्थं धृताहवन इति विशेषणत्वेन विवक्षितत्वम् । विशिष्टस्य तु पञ्चाद्विभक्त्यविशेषणता । तत्र श्रीदिवःपदं प्राति धृताहवनपदस्य विभेदपञ्चाकामन्त्रिते समानाधिकरणे (पा० ८-१-७३) इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात्निघातापवर्जितः । अत एव परम्पर-विशेष्यविशेषणभावेन सामन्त्रितस्यमन्त्रिते (पा० २-१-२) इति पराङ्मवद्वावे शेषनिघातेनापि हवरोपपत्तिरिति । होड रप्ते कृतादी नु नच परम्परान्वय इति वैकल्प्यम् । रिपतः । रप रिप हिंसाया-मिति भौषादिकस्य अट् । अत्रादेशो अपि छान्दस्यो मुखाभावः । लौदादिकस्य एव रिष हिंसाया-मिष्यस्य छान्दस्यो भवति । विकरणस्य एव कित्वाद्वाभावाः । रक्षस्विन । रक्षःशत्रुदादिसमाया-मेवास्त्रजो विनि । (उ० ५-२-१२१) इति मत्वर्थीयो विनिः । तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥५॥

अग्निमन्थनेऽग्निनाग्निः समिध्यते इत्येवानुवचनीया । प्रातर्वैश्वदेव्यां प्रेषित इति स्वयदे
सूत्रितम् । अग्निनाग्निः समिध्यते त्वं हवमे अग्निना (आ० श्रौ० २-१६) इति । पूर्ववाग्निमत
इत्यस्यानुवाक्या । अधारनेत्य इति स्वयदेवनाग्निप्रत्ययनमुपक्रम्य सूत्रितम् । यदो ययं
प्र मिनाम वतान्वाग्निनाग्निः समिध्यते (आ० श्रौ० ३-१३) इति ।

तामेतां षष्टीमृचमाह । अग्निराहवनीषारुवन्मस्मिन्प्रक्षिप्यमाणेनाग्निना निर्मन्थ्येन प्रणीतेन
वा सह समिध्यते । सम्यग दीप्यते । कीदृशोऽग्निः । कविः । मेधावी । गृहपतिः । वज्रमान-
गृहस्य पालकः । युवा । निर्यतकणः । इत्यवाट । हविषो वाहः । जुहाम्य । जुहुरूपेण सयेन
युक्तः । गृहपतिः । पन्थावेक्ष्यं पा० ६-२-१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । युवा । यु मिधवा ।
कनिन्धुवृषिर्नाग्निराजिधन्विष्य प्रतिदिवः (उ० १-१६२ इति मनिम् । निर्यादाद्युदात्तः ।
इत्य वदतीति इत्यवाट । वदक (पा० ३-२-६४) इति यिवः प्रत्ययः । शिष्यादुपधावुद्धि ।
गतिकारकापपदात्कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुहाम्यः । हुयतेऽनयेति जुह । हुषः मनुष्य
(उ० २-११) इति किव । तस्मिन्नियोगादीर्षः । म्लुवद्वावादिर्भाषः । जुम्बजम्बे । प्रातिपदिक-
स्वरं यान्तोदात्तः । जुहुराम्यं यम्बेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शेष-
निघात । यन्नादेश उदात्तमकारिणोर्ध्वः । स्वरितोऽनुदात्तस्य (पा० ८-२-४) इत्याकारः
स्वरितः ॥६॥

इति प्रथमस्य प्रथमे हविषो वर्गः ।

सूक्तं सममोमृचमाह । हे स्तोत्रमृच । अहो वतान्वाग्निमुपमनुहि । उपेत्य मृति कुरु ।
कीदृशम् । कविम् । मेधाविनम् । सुत्तप्रमाणम् । सम्यग्दत्तत्वेन धर्मशोभनम् । हेयम् ।
शान्तमानम् । असौवशातनम् । असौवानां हिमकानां यदुक्तां रोहाक्षां वा घातकम् । सम्यं धर्मो
यस्यति सम्यग्धर्मा । धर्मादनिष् केवलात् (पा० ५-४-१०४) इत्यनिष् समासान्तः । अत्र
केवलान्तेन तस्य सममेऽभिधानात् समामे बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे शेषनिघातेनानुदात्त-
त्वम् । असौवशब्दोऽस रोग इत्यस्मात् मेधवर्जिह्वापोषाप्वासीवाः (उ० १-१३३ इति सन्प्रत्यय
इडागमे च निपातः । निर्यादाद्युदात्तः । अले च्दे वाचने चेत्यस्मान्निस्सार्थाणि यजन्तास्तन्वा-
दित्वात्पञ्च । योरनादेशः । अंगनिटि पा० ६-४-५१) इति जेनोऽः । लिति (पा० ६-१-१६३)
इति चानोरकारस्योदात्तत्वम् । नव रुगे कवस्ये क्षिप्तोपस्य स्थानिवद्भाषः । न यद्वान्तद्विर्ध्वन०
पा० १-६ ५८) इत्यादिना प्रतिषेधात् । असौवानां वातन इति समासे कृते कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे
स एव शिष्यते ॥७॥

अष्टमोमृचमाह । हे अग्ने देव यो हविष्यनिपत्रमानो हृत देवदूतं त्वा त्वां सपर्यनि । परि-
चरति । तस्य यजमानस्य प्रःविता ॥३३॥ सम । अयस्य रजको भव । हुयत इति हविः । अत्रिस्तुतिः
(उ० २-१०४) इत्यादिना हविः । प्रत्ययस्योक्तेकार उदात्तः । हविष्य पतिहविष्यतिः । नित्यं
समासऽनुत्तरपदस्यस्य पा० ८-३ ४८ इति कवम् । पन्थावेक्ष्यं (पा० ६-२-१८) इति पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । सपरशब्दात्कवदादिभ्यो यक् पा० ३-१-२०) इति यक् । चातुपत्तरथा-
दृष्टप्रतिषेधावर्थकित्वाच्च सपरशब्दस्य चातुत्वात्ततो विहितस्य यक् आर्धचामुक्त्ये सति

अतो लोपः पा० ६-४-४८ इति लोपः । सनाद्यन्ता धानवः पा० ३-१-३२ इति धानुसम्भाषायां
तिष्ठ । कर्त्तरि णप् (पा० ३-१-६८) । तस्मिन्पूर्वस्याता गुणि (पा० ६-१-१७) इति परपूर्वत्वम् ।
यक प्रत्ययस्त्वोदात्तत्वम् । णपा स्वेकादेशस्वेकादेश उदात्तानोदात्त (पा० ८-२-४ इत्यु-
दात्तत्वम् । तिष्ठकृतिकः (पा० ८-१-२८) इति निघातो न भवति । यद्वत्ताकित्यम् पा० ८-१-६६)
इति प्रतियोगात् ॥५॥

गाहपत्याहवनीययोः परस्परं सममं विहितम्य हविषो याज्या यो अग्नि देववीतय इत्येषा ।
अधामेव्य इष्टम् इति लगने सूत्रितम् । यो अग्नि देववीतये कुर्वितु नो गविष्टये (आ० धौ० ३-१३)
इति ।

तामेतां याज्यां सूक्तगतां नवमीसृजमाह । हविष्मान् हविषुक्तो यो यजमानो देववीतये
देव्यामी हावभक्तजोनुयागाथमग्निमाविवासीति । आग्ने समीप विमोक्षणागत्य परिचर्यां करोति ।
हे पावकारम् तस्मै सृज्य । तं यजमानं सृज्य । देववीतये । यो गतिव्याप्तिप्रजनकान्यसनाद्यादने-
ष्ट्विन्यस्मादशनाधातु किन्तु । देवानां वीतिपस्मिन्वागे स देववीतिः । बहुमीही एवप्रकृति-
स्वरस्यम् । मविष्यदस्यानिवन्तस्य (फि० २-३) इति पर्युदास्याद्वि-शब्दोऽतोदात्तः ।
मनुषः स्वानुदात्तत्वात् एव णिप्पते । आविवासीति । वा गतिगन्धनयोः । अस्माद्देव-
भावितायधोदागमयिनुमिच्छन्तीत्यथ सन् । आह्वानेच्छा परिचर्यायां एवत्रम्यतीति विवामतिष्ठद-
परिचर्यायां निघण्टो पठित । द्विर्भावः । अभ्यासस्य इत्यः । सन्वतः पा० ७-४-७६
इतीत्यम् । जिन्यादिजिन्यम् (पा० ६-१-१६७) इत्याद्युदात्तत्वम् । तिष्ठकृतिकः (पा० ८-१-२८
इति निघातो न भवति यद्वत्ताकित्यम् (पा० ८-१-६६) इति प्रतियोगात् । तिष्ठ चोदात्तवति
(पा० ८-१-७१) इत्याहो निघातः । सह सुपा (पा० २-१-४) इत्यत्र संहति योगादिभागादाहस्ति-
का सह समासे समासान्तोदात्तत्वे प्राप्य परादिभ्यश्चि बहुलम् पा० ६-२-१६६ इत्युत्तरपदा-
द्युदात्तत्वम् । तस्मै । क्रियापहणं कतव्यम् (पा० या० १-४ ३२ इति तस्मैप्रदाने अनुर्थी ॥६॥

यजमानेष्टी पावकस्त्राजेदनुधाकपा स न पावक दीदिव इति । पौजमानेनेष्टिपुण्यामा उपदिष्टा
इति लगने सूत्रितम् । स नः पावक दीदिवोऽग्ने पावक रोचिषा (आ० धौ० २-१) इति ।

तामेतामनुवाक्यां सूक्तगतां दशमीसृजमाह । हे दीदिवो दीप्यमान पावक शोधकारणे स त्वं
नोऽस्मदर्थमिह देवयजनशो देवानावह । तना मोऽस्मदीयं यज्ञं सश्रव्यं हविशोप देवसमीपे
प्रापयति शेषः । दीदिव । दिवु कोडादी । छन्दसि सुहृन्वर्जलिटः (पा० ३-४-६) इति
यजमाने लिटः । कसुः । द्विर्भावो हलादिः शेषः (पा० ७-४-६०) । गुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य
(पा० ६-१-७) इत्यभ्यासस्य दीघत्वम् । अन्वेकाजादयस्याम् पा० ७-२-६७ इति निघमाद्वसो-
रिप्रतियोगः । तसरवकारस्य लापा ण्योर्वाति पा० ६-१-६६ इति लोपः । कम्पोः कित्वाद्
गुणाभावः । सम्बुद्धादुनिद्वाम् (पा० ७-१-७०) इति नुम् । इत्युधादिलोपः । संयोगान्त-
लोपः । नकारस्य तु मनुवसोः (पा० ८-३-१) इति इत्यम् । विसमः । अग्ने । पादा-
दिस्वाञ्च निघातः । देवादेत्यत्र दीर्घादिति समानपादे (पा० ८-३-६ इति इत्यम् । आतोऽति
नित्यम् (पा० ८-३-३ इत्याकारस्यानुनासिकः । आभयोऽभयोऽप्युपस्य योऽश पा०
८-३-१७) इति रोषकारः । लोपः पाकस्थस्य । पा० ८-३-६६ इति यकारलोपः । तस्या-

सिद्धत्वाद् गुणो न भवति । इह । इदमो हः (पा० ४-३-११) इति सप्तम्यन्तादुपसर्गः । इदम् इह । (पा० ४-३-३) सङ्कितान्तस्वाप्रतिपदिकत्वे उपो धातुप्रतिपदिकयोः (पा० २-४-७१) इति सप्तम्या लुक् । सङ्कितश्चासर्वाविभक्तिः (पा० १-१-३८) इत्यव्ययस्यम् । अव्ययादाप्युपः (पा० २-४-८२) इति उत्तररूपाः सप्तम्या लुक् । अकारः प्रत्ययस्योच्चारणः ॥१०॥

एकादशीमृगमाह । हे अरमे नवीयसा नक्षत्रं च पूर्वं करण्यमपादितेन गायत्र्या गायत्री हृन्मन्केनानेन सूक्तन स्तवान् स्तुयमान्- स त्व नाऽऽत्मदधं रविं धनं वीरवर्ती गुरपुत्रप्रभृत्यपत्य- युक्तमिवमन्तु नाभर । संधादय । स्तवानः । पृथुज स्तुनी । आत्मादेः षः सः (पा० ६-१-६४ । स्वरितसिधत्- (पा० १-३-७२) इत्यात्मनेपदम् । लट् शानव । कतरि शप् पा० ३-१-६८) बहुल हृन्दासि (पा० २-४-७३) इति लुगभावः । गुह्यावादेशौ । आने मुक् (पा० ७-२-८२) इति मुझ भवति । अनित्यमाममशासनम् (पा० ९० ८४) इत्यागमशासनस्यानित्यत्वात् । शपः पिप्वादानुदात्तत्वम् । शानेर्वाभत्वाद्भन्तोदात्तस्यानुपदेशाच्छपः परत्वात्सुसादधातुकाऽनु- दात्तत्वम् । धातुस्वर एव सिध्यते । भर । इवहोभ्रह्मर्दासि (पा० ३-१-८४) इति भ्रम्यस् । गायत्र्या । गायत्र्याम्सम्बन्धि गायत्रम् । तन्मेदम् (पा० ४-३-१२) इत्यर्था प्रत्ययः । प्रत्यय- स्वरः । नवीयसा । नक्षत्रादातिहायिक इयत् प्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तः । वीरवर्तीम् । मनुम्बीयोः पिप्वादानुदात्तत्वम् । अकारः प्रतिपदिकस्योच्चारणः ॥११॥

द्वादशीमृगमाह । हे अरमे शुक्रश्च शान्तिरा रज्ज्वीयरेतवशादीत्या विधाभिर्देवहृतिभिस्तद- स्मृतमयदेवताज्ञानस्तोत्रम् पुनस्तत्र नोऽऽत्मदीयमिमं स्तोमं स्ताश्विंशं जपस्व । सेवस्व । विश्वाम्नां विश्वः ब्रह्मन्तो निष्वादाद्युदात्तः । देवहृतिभिः । देवशब्दः पद्याजस्तः । पिप्वा- दन्तोदात्तः । देवानां हृत्य आज्ञानस्यासु स्तुतिषु इति देवहृतयः स्तुतयः । बहुषोहौ पूर्वपद- प्रकृतिस्वरत्वम् । स्तुयतेऽनेनेति स्तोमः । अतिस्तुतुः उः १-१४५ । इत्यादिना मम् । निष्वादाद्युदात्तः ॥१२॥

इति प्रथमस्य प्रथमे अर्थमिदं वगः ॥

॥ १३ ॥

१-१३

सुसमिद्ध इत्यादिक द्वादशवं द्वितीयमाप्रोक्तम् । तस्य कायवो मेधार्तिधिकृतिः । गायत्रं हृन्मन् । प्रत्युच प्रतीयमानः समिद्धतनूनपादादिका द्वादश देवताः । तथा धातुधर्मिकाया- मुखसहज्यादृषिष्व हृन्मन्नुर्ध्वनिष्वभ्यासिद्धत्वात् देवता उदाहृताः । सुसमिद्ध इतीध्मः समिद्धो वाग्निस्तनूनपाकराद्यसंज्ञो बहिःकीदृशं उपासान्ता देव्यो होतारौ तिस्रो देव्यः सरस्वतीऽन्नाभा- रत्यस्तवहा वनस्पतिः स्वाहाकृत्व इति प्रत्युच देवता एतदाप्रीसूक्तमिति । विनियोगस्तु पशौ सुसमिद्धो न आ वेदति कामवमाप्रोक्तम् । एकादश प्रयाजा इति लघुदे सूत्रत्वम् । समिद्धो अर्धेति सर्वेषां यथाशुचि वा । आ० अ० ३-२ इति ।

तस्मिन्मूकने प्रथमामृशमाह । हे पावके सुवर्गमिदं नामकम् नोऽस्मदीयाय हविष्मते यजमानाय तदनुग्रहार्थं देवानावह । हे पावके सोऽथ होतरोर्मनिष्ठादकार्त्तने यन्ति च । यज च । सुम-
मिदम् । समः किराविशेषकृतेन गतिमऽत्र कन्वात्प्रादिसमासः । शाभनवाकिलः सुशब्दस्य
तु विशेषणं विशेष्येण बहुलम् पा० २-१-५७ इति समिदुपदेन कर्मधारयसमासः । सुशब्दः
प्रातिपदिकस्येकास्तोदात्तः । कर्मधारयेऽनिष्टा (पा० १-२-४६) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किरा-
विशेषणत्वे हि सुशब्दस्य गतिस्वात्प्रादिसमासे गतिरनन्तरः प्रा० १-२-४६ इति समो बहुदात्मन्
तदेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स्थाप्यतीति सुशब्दोऽनुदात्त इत्यतः । देवाश्च । पू-
वम् स्थापनार्थकौ । हविष्मते । हविरस्यास्तीति मनुष्यः । तर्मा मत्वर्य (पा० १-४-१६) इति
भस्वन पदत्वम् वाचिनत्वात् इत्यम् । हातः पावकशब्दोऽयमन्त्रितयोः पृथक् पृथगेव किराभ्यवे
परस्परमयामध्याप्यराज्ञवद्वाकाभावात् तद्विबन्धनमेकमर्थम् । न च द्वितीयस्यामन्त्रितस्याष्टमिक-
निघातेनकमर्थम् । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद् पा० ८-१-७२ इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेन
पदात्परत्वाभावात्प्रादिसत्वात् । परस्परमयामनाधिकरणयोऽपि होतरित्यस्य विशेषणत्वे
समानमेवाविद्यमानवत्त्वम् । अतएवाविद्यमानवत्त्वात्सामर्थ्यापि न पराङ्मयत्वात् इति
मेकमर्थमिति । अतः पुनर्तीति पावके इत्यवयवपरिनिष्ठिस्वीकारेण विशेषणत्वात्काल-
रिति विशेष्यम् । तच्च सामान्यवचनमिति नामन्त्रितं समानाधिकरणं (पा० ८-१-७२)
इत्यादिद्यमानवत्त्वप्रतिषेधस्तदात्परत्वादप्रादिसत्वात् द्वितीयामन्त्रितरूपाष्टमिकनिघातेन च पराङ्म-
यत्वादेव मति शेषनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वमिति । अत्र । यत्तेनोऽटः सिपि बहुलं छन्दसि पा०
२-४-७३ इति यथा सुक् । अत्र (पा० ८-२-३६) इत्यादिना चत्वम् । यदाः कः सि पा०
८-२-४१ इति कत्वम् । लोहिरदेशाग्राह्यसत्त्वात् न भवति । सिपः पितृतेनानुदात्तत्वाद्वागुत्तर-
एव सिप्यते । न च निष्कृतिः (पा० ८-१-२८) इति निघातः । पूर्वस्य पावकेत्यामन्त्रितस्या-
विद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वात् । अतएव तस्याव्यवधापकत्वेन होतरित्यपेक्षया निघातः स्यादिति
शेषः । यज्ञपदानेकया होतरित्यस्यापि पूर्वतेनाविद्यमानवत्त्वात् । ननु नामन्त्रितं
समानाधिकरणं । पा० ८-१-७३ इति तस्य निष्कृतिविद्यमानवत्त्वम् । न च
पावकपदस्याविद्यमानवत्त्वेन समानाधिकरणपरत्वाभावः । यज्ञपदस्यैव कार्यं प्रति पावकपदं
पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् । होतःपदकार्यमविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधं प्रति तु परम्वादिद्यमानवत्त्वेन
भवत्येव होतरित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । अतस्तस्य विद्यमानवत्त्वात्तत्वेन वा यज्ञीत्यस्य
निघातः प्राप्तोऽप्येव । तस्यम् । अत्र यज्ञीत्यस्य क्वात्परत्वाच्चादिषु च (पा० ८-१-५८)
इति निघातप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः ॥१॥

द्वितीयामृशमाह । हे कवे मेधाविन्नामे तनूनपादेतन्नामकमस्त्वमद्यास्मिन्दिने नोऽस्मदीयं
मधुमस्तं रसवन्तं यज्ञं हविर्वीतये भक्षणीयं देवेषु ह्यमुहि । कुतः । प्रत्ययेन्यथः । मधुमन्तम् ।
कलिपाटिनिर्ममनिर्गतां गुकपाटिनाकिधतश्च (उ० १-१८) इति मन्वतेःप्रत्ययो धकारश्चान्तोदेव ।
निर्दिन्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्य निष्ठादाद्यदात्तो मधुशब्दः । तनूनपात् । आमन्त्रितनिघातः । अथः
सद्यःपरम् (पा० ५-३-२२) इत्यादिनाऽस्मिन्काल इत्यथ सप्रत्ययान्तो निघातितः । प्रत्यय-
होतृशान्तोदात्तः । तद्विद्वत्सर्वविभक्तिः पा० १-१-३८) इत्यव्ययत्वात्कन्वात्प्रादिसत्त्वः (पा०

२-४-८२ इत्युपरि तस्यैवा लुक् । संहितायामन्येषामपि इत्यते (पा० ६-३-१३७ इति दीर्घत्वम् । कृणुहि । कृषि द्विमाकरणयोश्च । इदितो नुम् चातोः (पा० ७-१-४८) इति नुम् । लोटः संहिता-
देशः । धिस्त्वकृषादयोश्च पा० ३-१-८० इति ण्योऽपवादो विकारश्च अप्रत्ययः । तस्मान्नियोगेन
वकारस्याकारः । तस्मातो लोपः (पा० ६-४-४८ इति लापः । तस्य स्थानिवद्भावात्तुधूपधगुणो
न भवति । उतश्च प्रत्ययात्मन्मागपूर्वात् (पा० ६-४-१८६) इति हेतु क न भवति । उतश्च प्रत्यये
कङ्क्षन्दास वा वचनम् (पा० वा० ६-४-१०६ इति वचनात् । तित् कर्तृकः पा० ८-१-२८ इति निघातः ।
धीतये । मन्त्रं कृषेवपचमनविद्भूवीरा उदासः (पा० ३-३-६६) इति निम्नुदासः ॥२॥

मृषीवास्तुचमाह । इह देवयजनदेशोऽस्मिन्प्रवर्तमाने यज्ञे नराणांममेतन्नामकमग्निमुपह्वये ।
आह्वयामि । कोटशम् । प्रियम् । देवानां प्रीतिहेतुम् । मधुजिह्वम् । मधुरभार्षिजहोपेतम् ।
माधुर्यरसास्वादुर्कजिहोपेतं वा । इतिष्कृतम् । इतिषा निष्पादकम् । नराशंसम् । नराशंसा न नये
इत्यस्माद्वन्तः । प्रत्ययस्वरः पितृवादानुस्वर एव शिष्यते । धर्मस्यस्मिन्निर्गति शंसः । इत्यञ्च
पा० ३-३-१२१ । इत्याधिकरणे चण । नराणां मंस इति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्त
उभे वनस्यवादिषु युगपद् (पा० ३-२-१४०) इति पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वर भवतः । अत्र एव
वनस्यवादिषु पाठास्तस्यैव रूपं दीक्ष्यम् । इह । इदमो हः (पा० ५-३-११ इति हप्रत्ययः ।
इदम इव पा० ५-३-३ इतीशादिभ्यः । प्रत्ययस्वरः । प्रियम् । प्रीयातीति प्रियः । इगुपध-
जाप्रोक्तिः कः । पा० ३-१-६३५ इति कः । प्रत्ययस्वरः । आग्निम् । ऊहिदम् (पा० ६-१-६७१)
इत्यादिनाः विभक्तेरुदात्तत्वम् । इये । निघातः । मधुजिह्वम् । मधुसम्पन्नाद्युदात्तत्वमुक्तम् ।
मधुमोर्हो गृह्यत्प्रकृतिस्वरश्च स एव शिष्यते । इतिष्कृतम् । इषिः करातीमि इतिष्कृतम् । किपि
इकप्रत्यय लुक् । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य । पा० ८-३-४५ इति पत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥३॥

अनुषीमृचमाह । इह इन्द्राभिधेय दे आने । ईक्षितोऽस्माभिः स्तुत मन् स्तुततमेऽतिशयेन
एतदेतौ कस्मिन्निधये देवान्स्वापायित्वा कमभूमावावह । इह इन्द्राभिधेयन्तं सुवर्षितुमग्रहित
इति विशेषणम् । मनुहितः । मनुना मन्त्राय मनुनेय वा यत्रमानादिरूपेण हितोऽत्र स्थापितस्य
होना देवानामाह्वानामि । स्तुतनमे । स्तुवर्मास्मिन्स्तुतीति मनुम् । तस्य गुणवचनेभ्यो मनुषो
स्तुतत्वम् । पा० वा० ४-२-५४ इति लुक् । आतिशयेन स्तुतः स्तुतनमः । तमपोऽनुदात्तत्वात्प्राति-
षादिकस्वरः । रये । रमु कोटायाम् । रमन्तेऽस्मिन्निर्गति रयः । इति कुपिर्निरामकाशिन्यः कथन्
(उ० २-२) इति कथन् । एकाच उपदेशोऽनुदात्तात् पा० ७-२-१० इतीदृशप्रतिषेधः । अनु-
दात्तोपदेशः पा० ६-४-३० इत्यादिना मकारलोपः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । ईक्षितः । ईद
स्तुतौ । निष्ठा (पा० ३-२-१०२ इति कः । इदमामः । तस्यागमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तः ।
देवानां नकारस्य संहितायां दीर्घादृष्ट समानपादे (पा० ८-३-६ इति इत्वम् । आतोऽदृष्टि नित्यम्
पा० ८-३-३ इत्याकारस्वानुनासिकभावः । ओमगो० पा० ८-३-१० इत्यादिना रोयत्वम् ।
तस्य लोपः शाकत्वस्य पा० ८-३-१६ इति लोपः । तस्मात्सिद्धत्वाद्गो न भवति । आ ।
निघातस्यादाद्युदात्तः । अस्ति । असु भुवि । अटः त्रिषु । अदिप्रभृतिभ्यः ण्यः पा० २-४-७२ ।
इति ण्यो लुक् । तासस्त्वोर्लोप (पा० ७-४-५० इति स्कारस्य लोपः । होता । ताज्जील्ये

नृन् । तौ श्रुतान् (पा० ७-१-६४) इत्यादिना अनङ् । कित्वादन्तादेशः । अपनृन् (पा० ६-४-११) इत्यादिना उपधादीधः । इत्युच्चादितापनलोपौ । निष्वादाद्युदात्तः । मनुर्हितः । मन्वते इति मनुः । मन ज्ञाने । श्रुतृन्निर्वाहकस्यापि नमिर्हानिर्वाहिकदिवापि नमिन्वत्यश्च (उ० १-१०) इत्यु-
प्रत्ययः । तत्र निदिश्यनुवृत्तनिष्वादाद्युदात्तः । हितः । इधानिर्वाहः पा० ३-२-१०० । इति
कर्माणि नः । इधानेहिः (पा० ७-४-४०) इति हिरादेशः । मनुना हित इति समासे नृतीयाया
स्थाने उपां उलुक् (पा० ७-१-३६) इत्यादिना स्विस्थादेशः । तस्य क्तम् । लुगभावश्चाङ्गम् ।
नृतीया कर्माणि पा० ६-२-४८ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वम् ॥४॥

पञ्चमीसूत्रमाह । हे मनोविणो बुद्धिमन्त आत्मानः । बहिर्देवान् स्मृणीत । वेदस्यया-
वदाश्रयत । अत्रापि बहिर्नामकोऽर्थः सुच्यते । कीदृशं बहिर्नामतरणोक्तम् । आनुषङ्गः । अनु-
क्रमेण सक्तम् । परम्परं सम्भवम् । पृतपृष्टम् । पृतपृष्टानां सृचं बहिर्न्यासादिनत्वाद्पृतं पृष्ट
उपरि भागे सस्य बहिर्पृतदुष्टपृष्टम् । यत्र यस्मिन्बहिर्पि अमृतस्यामृतसमानस्य पृतस्य वक्तव्यं
दृशनं भवति । तद् बहिर् स्मृणीतेति पूर्वप्राप्तिः । स्मृणीत । स्मृत आध्यादने । योगस्यम-
पुत्रस्य बहुवचनम् । ओटो लक्ष्म पा० ३-४-८५ । तस्यार्थमिषाम् पा० ३-४-१०१)
इति धस्य तादेशः । कृषादिभ्यः आ (पा० ३-१-८६) । ई इत्यव्यो (पा० ३-४-११३) इतीत्यम् ।
श्रुतार्थेति वक्तव्यम् (पा० वा० ८-४-१ इति आत्वम् । आदीर्णा इत्यम् (पा० ७-३-८०) इति
धातोर्हस्त्वत्वम् । सति तित्त्वाद्भवतीत्यस्यमन्वत्प्रविकारोभ्यः । अतस्तिष्ठ पृष्ठ प्रत्ययस्यो-
दात्वम् । बहिः । वृ हनेनलोपश्च (उ० २-१-८५) इतीत्यस्यवचनलोपौ । प्रायस्स्वर । आनुषङ्गः ।
आममन्तात् आनुषङ्गनीत्यानुषङ्गः । यत्र सङ्गः । धात्वदिः च सः । पा० १-१-६४ । किय च
(पा० ३-२-४६) इति कियः । अनिदिताम् पा० ६-४-२४ इति तलोपः । आहन्वोरुपसर्गयोः
प्राक् प्रयोगः । गतिव्यमासः । उपसर्गास्तुनोति (पा० ८-३-६५ इत्यादिना वक्तव्यम् । पृतपृष्टम् ।
पृ शरणादीप्पयोः । निष्ठा (पा० ३-२-१०२) इति नः । प्रत्ययस्योदात्तः । पृतपृष्टं पृष्टमन्वेति
बहुमीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वम् । मनोविण् । आत्मनिर्ज्ञानिभावः । अमृतस्य । न विभक्ते कृतं
मरणमस्मिन्निवृत्तम् । बहुमीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वत्वे बाधित्वा तत्त्वमुभ्याम् पा०
६-२-१०२ इति उपरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्तं गतो जरमरमिभृताः (पा० ६-२-११६) इत्युत्तापदाह-
दासत्वम् । वक्तव्यम् । वक्तृक व्यवहारो वाचि । आगमिर्वाक्यानी आनुविष्टाभिर्व्याक्तिमात्रं
लक्षयति । व्युट् च (पा० ३-३-११५) इति सावे व्युट् । योरनादेशः । तस्याहंभानुकन्याच-
क्रिकः क्वाङ् (पा० ३-४-५४ इति क्वाङादेशो प्राप्तः । अमनपोथ पा० म० २-४-५४) इति
प्रतिषेधः ॥५॥

पञ्चीसूत्रमाह । द्वारो यज्ञस्य शालाद्वारादि विधायन्ताम् । कुवाटोद्वारादेन विमिश्रन्ताम् ।
कीदृशः । आताड्यः । अतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वक्ष्यिष्य । देवीः । सोममानाः ।
आसक्तः । प्रसक्तः । उद्वारादेन प्रसक्तपुरुषमङ्गरहितः । यज्ञः । अमन्वतः । प्रवेष्ट-
पुरुषरहितानि यज्ञगृहाणि तत्र पुरुषप्रवेशाय द्वाराभिर्मानित्य पुरुषरहितका अग्निविशेषमूर्तयो विध-
यन्ताम् । विशेषेण सेवन्ताम् । द्वारमेवया तत्र पुरुषप्रवेशेन वा किं प्रयोजनमिति । तदुच्यते ।
अद्यास्मिन्दिने नृमवस्यं वक्ष्ये यदुम् । क्वारादिनान्तं स्मृणीति दृष्टव्यम् । आताड्यः । अतं

कथंयन्तीत्यर्थं कुरेरन्तर्भावितायथांनिकम् च पा० ३-२-७९ इति क्विप् । उपपदसमासः । अन्ये-
नामपि ह्रस्वते । पा० ६-३-१३७ । इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । वृद्धिर्धातुस्वरेशोदात्तः । समास्ये
कृत्स्नरपदप्रकृतित्वरन्वेन स एव सिध्यते । देवी । वा सन्दिशि । पा० ६-१-१०६ इति पूर्व-
सर्वादेशत्वम् । देवस्य्वात्पवाद्यन्तात्पुषोमादात्तत्वात् (पा० ४-१-४८) इति क्विप् । प्रत्यय-
स्वरेशोदात्तः । विभक्त्या सर्वैकादेश उदात्तनोदात्तः (पा० ८-२-५ इत्युदात्तः । असञ्ज्ञतः ।
सुप्सु कृत्स्न गतौ । अकारस्य व्यत्ययेन ककारः । सटः शब्दादेशः । इत्याभावे न सिध्यन्ते
मञ्जन्तो गज्जन्तो वासु प्राग्भादिभ्यु तानमञ्जनः । अय । सटःपरसु० (पा० ५-३-२२) इत्या-
दिना सट्परस्यान्तो निपातितः । तद्विनञ्जामर्शविभक्तिः (पा० १-१-३८) इत्यवयवसञ्ज्ञकत्वात्
परस्य विभक्त्युक्तम् । अयपरस्वरेशान्तादात्तः । सर्वहितायामप्येवामपि ह्रस्वते (पा० ६-३-
१३७) इति दीर्घत्वम् । नूनम् । एवमादीनामन्तः (कि० ४-१४) इत्यन्तोदात्तत्वम् । यद्ये ।
यज्ञेऽनुसर्गं मेमेन्० (पा० ३-४-६ इत्यादिना त्वेनृपत्ययः । अस्मादिना क्त्वरम् । निरुवादाद्यु-
दात्तः ॥६॥

इति प्रथमस्य प्रथमे कर्तुर्विशो कर्तः ॥

मृत् सप्तमीमृचमाह । नक्तस्य उग्रशब्दस्य लोके कामविशेषवाचिनौ । इह तु तत्कालाभि-
मानिवर्द्धमर्निहोऽप्रयुज्यते । नक्तोयामा नक्तोयामामिके बहिर्मुखो अस्मिन्मन्त्रमात्रे वक्तव्ययुपहारे
आह्वयामि । किमयम् । मोऽन्मदीर्षामि देवामास्मीक्षं बहिर्भूमाम् । आम्नसु प्राप्नुम् ।
कीदृशी । सुगन्धः । साधनसङ्गुक्तम् । नक्तोयामा नक्तोयामा । द्विनोयाद्विषयस्य सुपां
सुलुक्० पा० ७-१-३६) इत्याकारः । मन्तोपोपधादीर्षो ह्यान्ध्रौ । देवताह्मन्ते च (पा० ६-२-
१४१) इति पूर्वोत्तरपदयोस्तु उपप्रकृतिसङ्गत्वम् । सुगन्धः । साधनं पेशा कर्तव्यमस्ति । पूर्व-
वदाकारः । पेशशब्दो नाप्यवयवादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ मन्त्रस्य (पा० ६-२-१४३) इत्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वमवापदादन्तेनासुदान्ते इति सन्दिग्धम् । पा० ६-२-११३) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
अस्मिन् । अङ्गिहम्० पा० ६-१-६०१ इत्यादिना विभक्तिरुदात्ता । आम्ने । वदन् विचारयोग्य-
वमादन्ते । आम्नादेशः वा म् । पा० ६-१-६४ । आम्नोर्वाङ्मन्त्रमपदादिभ्यो भावे क्विप् । प्रादि-
समासः । कृत्स्नरपदप्रकृतित्वरन्वेन ॥७॥

अष्टमीमृचमाह । नक्तस्योऽत्र यजनमन्त्रात्प्राप्तिसङ्गवाची । ना तौ पात्रिकानां
प्राप्तौ ह्वाक्यनो उग्रयः । आह्वयामि । मोऽन्मदीर्षामि वक्तव्ययुपहारे । तावुर्भौ यजना
भर्तुनिष्ठमम् । कीदृशी । सुगन्धः । साधनसङ्गुक्तम् । नक्तोयामा नक्तोयामा । द्विनोयाद्विषयस्य सुपां सुलुक्० (पा० ७-१-३६) इत्याकारः ।
एकादश उदात्तनोदात्तः (पा० ८-२-५ । सुगन्धः । साधनं पेशा कर्तव्यमस्ति । नक्तस्य (पा० ६-२-१४३) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्ववदेकादेशत्वः । सर्वहितायामादेशः । सत्यं लोपः
शक्यत्वस्य (पा० ८-३-१६ इति साधः । हातारा । सुहोतेऽनुत् । द्विवचने कृतौ कि० । पा०
७-३-६६० इति गुणः । आम्नन्० पा० ६-४-११) इत्युपधादेशः । पूर्ववदाकारः । निरुवादाद्यु-

दासः । देव्या । देवानामिमौ । देवाद्यमौ । पा० वा० ४-१-८२) इति यज । यन्त्येति च (पा० ६-४-१४८) इत्याकारलोपः । निष्कारादिनिवृत्त्यम् । पा० ६-१-१०७) इत्याद्युदात्तः । पूर्ववदाकारः यज्ञतामः । यज्ञतामः । लोटि चापि परतः सिक्वदुत्वं लोटि । पा० ३-१-३४) इति बहुलग्रहणात्सिक्व । कुत्स्वत्त्वं चानि ॥८॥

यज्ञमीश्वरमाह । अत्र महतीश्वरं महत्स्वगुणयुक्तं भारतीमावृष्टं ज्येष्ठापोमूकं पु सृजे-
निष्ठं । मरम्यती भारतीयाम्नातुवात् । इच्छादिशब्दाभिनेष्य कर्हिभूतं पाल्निचो देवीदीप्यमाना
वर्हिर्वद्यामास्तीर्णा सीदन्तु । प्राप्नुवन्तु । कीदृशः । मयोभुव । पुण्योन्त्यादिकाः । आचिधः ।
शोषेण कृतेण वा रहिताः । इच्छा । ईदं स्तुतौ । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । किय । धानुस्वरः । टापे चापि
हलन्तानां यथा वावा निष्ठा दिशा पा० वा० २-४-८०) इति टाप । मरम्यती । मरोऽध्वजन्तो
निष्ठादाद्युदात्तः । तदन्तर्पास्तः (पा० ४-२-८४) इति मनुष । आदुपधाह्रस्वम् । तमौ मन्वथं
(पा० १-४-१६) इति मन्वेन पदन्वत्येव बाधितस्याह्रस्वत्वाभावः । उगितश्च (पा० ४-१-१) इति
कीप् । मनुष्कोषौ पिश्यादनुदात्तौ । मही । महतीश्वरं तकारलोपच्छान्दस्यः । यन्त्येति च (पा०
६-४-१४८) इत्याकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिरङ्गश्च कीप् उदात्तत्वम् । निष्ठाः । शिष्टाश्चास्मि
शिवतुरोः शिषो तिसृवतम् (पा० ७-२-६६) इति तिप्तादेशः । आचि २ ज्ञानः (पा० ७-२-१००)
इति वेफादेशः । तिसृभ्यो जन्तः पा० ६-१-१६६) इति जन्त उदात्तत्वम् । देवीः । देवानां पत्न्यो
देव्यः । पुंयोगादाकषायाभ (पा० ४-१-४८) इति कीप् । यन्त्येति च (पा० ६-४-१४८)
इत्याकारलोपः । प्रथमपत्न्येण कीप् उदात्तत्वम् । जामि दीर्घाज्जामि च (पा० ६-१-१०४) इति
निष्पिङ्ग दीधत्वं वा इन्द्रामि (पा० ६-१-१०७) इति यप्तेऽभ्यनुजायने । मयोभुव । अस्तर्भा-
वितगवर्थाद्भुवः किय । कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्हिः । वृद्धेनलोपश्च (उ० २-१०६) इती-
मिषम्ययः । प्रथमस्वरः । सीदन्तु । पदस्य चित्वाद्यादौ । पाप्मा० (पा० ७-३-७८) इत्यादिना
सीदादेशः । आचिधः । शिर्वाहंमायस्य शोषणाधम्य वा संपदादिभ्यो भावे कियि नमा बहुव्रीहिः ।
पूषपदप्रकृतिस्वरत्व बाधित्वा मममुञ्चाम् (पा० ६-२-१४२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥९॥

पत्नीसंवाजे त्वष्टः पुरोऽनुवाक्येह स्वष्टारमप्रिवमिति । संयुवाकाय संप्रपित इति कागडे
सूत्रितम् । मं ते पर्यामि ममु यन्तु वाजा इह स्वष्टारमप्रिवम् (आ० अ० १-१०) इति ।

तमेतो पुरोऽनुवाक्यां सूक्ते यज्ञमीश्वरमाह । त्वष्टारं त्वष्टृनामकर्मप्रामिह कमधयुपहये ।
कीदृशम् । आचिधम् । अष्टम् । विश्वरूपम् । बहुविधरूपोपेतम् । सोऽस्माकं केवसोऽन्वाधारलो-
पन्तु । इतरयज्ञमातेभ्योऽपि अधिकमनुग्रहं करोत्वित्यर्थः । त्वष्टारम् । तस्य त्वष्टृ तनुकरणे ।
मनु । स्वरतिमूर्तिमूयतिभूमदितो वा (पा० ७-२-४४) इतीहभावपक्षे स्को. संयोगादीरन्ते च
(पा० ८-२-२६) इति ककारलोपः । पटुत्वम् । द्वितीयैकवचने ज्ञानो हिन्वर्बनामस्थानयोः (पा०
७-३-११०) इति गुणोऽन्तु० (पा० ६-४-११) इत्यादिनोपधाया दीर्घः । मृनो निष्ठादाद्युदात्तत्वम् ।
आचिधम् । आपाद्गु० पा० ४-४-११६ इत्यनुवृत्तौ चण्दी च (पा० ४-४-११७) इति चच । आयनादि-
पदेशिग्रहणं स्वरसिद्धयर्थम् (पा० वा० ७-१-२) इत्युपदेशिवद्वात्राप्रत्ययाद्युदात्तत्वाद् पचाक्षत्वा-
दन्तोदात्तत्वम् । विश्वरूपम् । विश्वानि रूपानि त्वष्टृ स्वशब्देन यत्नः । त्वष्टा नै पशुनो मिथुनानां
रूपरूढ (से० ल० ६-१-८-४) इति अन्ते । विश्वशब्दस्याय दासत्वात्पूषपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्त

बहुवीही विभं सञ्ज्ञायाम् (पा० ६-२-१०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । आस्माकम् । आउ
लोपः । सुप्प्रतिभ्यां मर्दिक् उ० १-१३७) । प्रत्ययम्बोहान्तोदानः । यद्दीबहुवचनमाम् ।
अत्र परमपि योऽपि (पा० ७-२-८६) इति यत्वं बाधित्वा नित्यत्वात्प्रतिपदविधिन्वाच्याम
आकमादेशे कृते ऽनानादेशे (पा० ७-२-८३) इति निषेधेन यत्वाभावाच्छेपे लोपः पा० ७-२-६०)
इति दकारलोपेऽकारान्तत्वेन पञ्चात्प्राप्तस्वार्थे छटः सामः० (पा० ७-१-३३) इति निर्देशेन
स्थानिन्वतभावेन निवृत्तिः । एकमथ एव हि साम इति ससुटकस्य निर्देशः । केवल ।
शुषादेराहुतिगणस्वादाद्युदात्तः ॥१०॥

एकादशीमृचमाह । हे वनस्पते । एतन्नामकारणे देव हविर्भुङ्क्ष्यो देवेभ्योऽस्मदीयं हविर-
यन्तु । समपयेत्यर्थः । प्रदातुर्यज्ञमानस्य चेतनं परमोक्तिवत् ज्ञानं स्वप्नमादादन्तु । वनस्पते ।
आमन्त्रितनिघातः । इव । यादार्द्रत्वाच्च मिघातः । यादृक्कामान्त्रिताद्युदात्तत्वम् । इति ।
इमं प्रत्ययम्बरः । दानुः । इदानीन्मृच । चितः (पा० ६-१-६६३) इत्यन्तोदात्तः । कर्म कृत उग
(पा० ६-१-१११) इत्युत्त्वम् । एकदेशः । रपरत्वं च । रात्मस्य (पा० ८-२-३४) इति सलोपः ।
एकादश । लघुपञ्चगुणः । त्रिति पा० ६-१-१६३ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥११॥

द्वादशीमृचमाह । स्वाहाशब्दो हविर्प्रदानवाचो सन्नेतृनामकर्माप्रतिशेषे लक्षयति । तदग्नि-
मोषादिना वज्रमिन्द्रायेन्द्रतुष्टये वरधनो यज्ञमानस्य गृहे अस्विजः कृषोत्तम । कुश । तत्र पत्रे
दधानुगह्ये । हृषोत्तम । कृषि हित्याकर्षणार्थम् । इतिश्वाभ्युम् । लोगमध्यमबहुवचनस्य
तस्यस्यमिषाम्० । पा० ३-४-१०१ इति लोपः । तप्तनेप्तनयनाच्च । पा० ७-१-४४ इति तनवा-
द्वयः । छपि घातं धिनिदकृष्णवोर च (पा० ३-१-८०) इत्युप्रत्ययः । तत्संक्रियोगेन वकारस्य
वाकारः । लस्यासौ लोपः (पा० ६-४-४८) इति लोपः । अथः वारिभ्यन्० (पा० १-१-४७)
इति स्थानिवद्वाहकारस्य लघुपञ्चगुणो न भवति । तनपः पितृनेनाकिन्वाद्युकारस्य गुणः ।
इन्द्राय । अष्टमन्द० (उ० २-३१ इत्यादिना वन् । निस्त्वादाद्युदात्तः । वन्दनः । यज्ञ देवपूजा-
मंगलिकरकामिप्रकरणादिषु । सुषातोह नि० । (पा० ३-२-१०३ । कर्म असञ्ज्ञायामकलोपे प्राप्ते न
संयोगाद्व्यमन्तान् (पा० ६-४-६३७) इति निषेधः । कनिष पितृनेन धातुम्बर एव धिप्यते । गृहे ।
पह उपादाने । गोहे कः । (पा० ३-१-६४४ इति कप्रत्ययः । अदिज्या० (पा० ६-१-१६) इत्यादिना
संश्रयणम् । परपूर्वत्वम् । प्रत्ययम्बरः । तत्र बाहिनायां दीर्घादिति० (पा० ८-३-३) इति
नकारस्य रुत्वम् । आनोऽटि नित्यम् पा० ८-३-३ इत्याकारस्यानुनासिकादेशः । ओमगो०
(पा० ८-३-१७ इति वत्वम् । तस्य लोपः आकस्यस्य पा० ८-३-१६) इति लोपः ॥१२॥

इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चविंशो वर्गः ।

॥१४॥

१-१४

ऐभिरा इत्यादिकस्य द्वादशकस्य तृतीयसूक्तस्य अपिन्द्रन्दमो पूर्ववत् । तच्च सूक्तं बहु-
देवताकम् । अत एवानुक्रमते । ऐमिवेचदेवमिति । विनियोगस्तु स्पष्टद्वादशाहस्य प्रथमे

छन्दोमे मृतीयमवने विश्वदेवशब्दं परिभरने दुवो गिर इति सूक्तम् । तथाच सूत्रितम् । अथ छन्दोमाः समुदाहृमिरित्युपक्रम्येपरिभरने दुवो गिर इति विश्वदेवम् (आ० धौ० ८-६) इति ।

तत्र प्रथमामृचमाह । हे अग्ने । परिभरस्मिन्पुनः संभावितवि-विभिर्देभिः सर्वैर्देवैः सह सोमपीतये सोमपानोपेतपागार्थं दुवोऽस्मदीयां परिचर्या गिराऽस्मदीयाः स्तुनीश्च प्रत्यापाहि । आगच्छ । पत्ति च । आगत्य यज च । एभिः । पूर्वनिर्दिष्टानां देवानामिदमा परामर्शादि-दमोऽन्वादेशेऽननुदात्तमृतायादौ (पा० २-४-३०) इत्यनुदात्तः । निष्वादाद्युदात्तः । नेदम-दमोरकोः (पा० ७-१-११) इति भिन्न ऐसादेशाभावः । विभक्तिरनुदात्तव । न कोऽप्यम् (पा० ६-१-१०१) इत्यादिना विभक्त्युदात्तत्वम् । तत्रास्तोदात्तादित्याधिकारान् । दुवः । निष्वादाद्युदात्त-सन्तत्त्व (फि० २-३) इत्याद्युदात्तत्वम् । विभक्तिभिः । विश्वशब्दो विशेः वक्षन्तो निष्वादाद्यु-दात्तः । बहुलं छन्दसि (पा० ७-१-१०) इति भिन्न ऐसादेशाभावः । बहुवचने कल्पेन (पा० ७-३-१०३) इत्येत्वम् । सोमपीतये । सोमशब्दोऽतिस्तु० (उ० १-१४५) इत्यादिना मजन्तो निष्वादाद्युदात्तः । सोमस्य पीतियास्मद्व्यागे स सोमपीतः । तस्मै । तादर्थ्यं यनुर्भी । देवभिः । बहुलं छन्दसि (पा० ७-१-१०) इति भिन्न ऐसादेशाभावः । बहुवचने कल्पेन (पा० ७-३-१०३) इत्येत्वम् । पत्ति । यजेतोऽसिप् । बहुलं छन्दसि (पा० २-४-७३) इति यजो लुक् । अत्रादिना वत्वम् । पयोः कः सि (पा० ८-२-४१) इति कत्वम् । संहिरादेशाच्चान्द-सत्वाच्च भवति । सिपः पिप्वेनानुदात्तत्वाच्चानुस्वर एव ॥१॥

द्वितीयामृचमाह । हे विप्र मेधाविन अग्ने कथमा मेधाविन श्रुत्विजस्त्वा यज्ञनिष्पादकं त्वामाहुः । आह्वयन्ति । तथा ते धियस्त्वदीयानि कर्माणि गृणन्ति । कथयन्ति । ततो हे अग्ने देवभिर्देवैः सहगच्छ । आगच्छ । विप्र इत्यादिषु अनुविर्ज्ञातव्यस्त्व्याकेषु मेधाविनामसु कण्व श्रुभुः (तिप्० ३-१५) इति पठितम् । तदा । त्वामो द्वितीयायाः (पा० ८-१-२३) इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः । कथमा । कण्व श्रुत्वाथ । आशिप्रपिलटिकायास्वटि० (उ० १-१५७) इत्यादिना कन् । निष्वादाद्युदात्त । अह्वयन्ति । हेन स्पर्धायां शब्दे च । छन्दसि लुङ्लङ्छितः । पा० ३-४-६ इति वर्तमाने लुक् । निष्वादादस्ममेपदं कः । कस्य आत्मने-पदेष्वननः (पा० ७-१-५) इत्यादेशः । क्वेः सिप । एकावः (पा० ७-२-१०) इतीटप्रतिषेधे बहुलं छन्दसि (पा० ६-१-३४) इति छप्रसारणं परस्मैत्वम् । इलः (पा० ६-४-२) इति द्वीपत्वम् । आदशप्रत्यययोः (पा० ८-२-५६) इति वन्त्वम् । छान्दसन्वातृकारस्य न गुणः । अहागमः । गृणन्ति । गृ शब्दे । लट् । भि । कोऽन्तः (पा० ७-१-३) । कथादिभ्यः आ (पा० ३-१-८२) । आदीनां ह्रस्वः (पा० ७-३-८०) इति आतोर्ह्रस्वत्वम् । आभ्यस्तयोरातः । पा० ६-४-११२) इत्याकार-लोपः । श्रुवर्धाञ्चेति वक्तव्यम् (पा० वा० ८-४-१) इति । श्रुत्वनिष्ठन्तस्वर एव शिष्यते । विप्र आसन्निवृत्तनिवातः । से । अनुदात्तम्० (पा० ८-१-१८) इत्यनुवृत्तौ समयविक्रमस्य (पा० ८-१-२२) इति बहुपास्ते आदेशः । देवभिः । छान्दस ऐसोऽभावः । गच्छ । गमस्तु सूच्य गनी । लोटः सिप्र । संहिरपिप् । कर्तरि शप् (पा० ३-१-६८) । तस्य बहुलं छन्दसि (पा० २-४-७३) इति लुक् । अनुदात्तोपदेशः (पा० ६-४-३७) इत्यादिना मकारलोपः । तस्यासिद्धवदवाभाश्च (पा० ६-४-२२) इत्यादिना त्वादेशो हेः (पा० ६-४-१०५) इति लुक् न भवति ॥२॥

सुतीयासुचमाह । इन्द्रादिवैश्वान्मास्तं मरुतां वायवनां सम्बन्धिनं गच्छं च हे आग्ने यज्ञीति पदद्वयमनुवर्तते । इन्द्रश्च वायुश्चन्द्रवायुः । देवताइन्द्रे च (पा० ६-३-२६) इति प्राप्तस्यानङ्ग उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः (पा० वा० ६-३-२६) इति प्रतिषेधः । देवताइन्द्रे च (पा० ६-२-१४१) इति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतित्त्वरस्य नोत्तरपदनुदात्तादौ० (पा० ६-२-१४२) इति निषेधः । समासास्तोदात्तत्वमेव । इहस्पर्तिम् । इहस्पर्तिः कर्षत्योर्गोरदवतयोर्भिधेययोः सुतलोपो वक्तव्यः । (पा० ग० ६-१-१५०) इति तलोप-उदागमश्च । इहस्पर्तिमाद्युदात्तं केचिदु-क्तं यन्तीति वामनः । पा रजसं । पातीति पतिः । पातेइति । उ० ४-५८) । प्रत्ययस्त्वरेणाद्युदात्तः । समास उभे वनत्पत्यादिषु युगपद् । पा० ६-२-१४०) इत्युभयपदप्रकृतित्त्वरस्यम् । मिश्रा । एषां सुलुक्० पा० ७-१-३६ । इत्यादिना द्वितीयायाः विभक्त राजादेशः । आदित्यान् । आदितरपत्या-न्वादिभ्याः । दित्यादित्यादित्त्वपत्युत्तरपदागमः (पा० ४-१-८३) । प्रत्ययस्यार । मारुतम् । मरुतां विचारः । अनुदात्ताश्च (पा० ४-३-१४०) इत्यनङ्ग । निष्वादाद्युदात्तः ॥३॥

धनुर्धर्मसुचमाह । हे इन्द्रादिदेवाः । यो धुष्मर्धमिन्द्वः सोमाः प्रभियन्ते । प्रभवेण संपाद्यन्ते । कीदृशाः । मत्सराः । मृत्तिकाः । मत्सरः सोमो मन्दतेऽन्तर्गतकमजः (नि० २-५) इति यास्कः । मारुतिपञ्चकः । इषदेनव । इप्साः । विन्मुक्त्या । मज्जः । मधुराः । चमूयद् । चमूय चमसादिषाञ्चवर्तिस्थिताः । प्र । प्राक् स्यर्वाङ्गताश्च पा० १-४-८२) इति व्यर्वाङ्गता-प्रयोगः । भियन्ते । भूमौ यकिं रिक्ते ययार्मिधुः । पा० ७-४-२८ । इति रिक्तादेशः । इजो वा । इषर्वाङ्गताश्चन्द्रांसि । पा० वा० ३-१-८२ इति इकारस्य भकारः । इन्द्वयः । उन्दो यतीदने । उन्दन्ति वाङ्मायीनि निदित्वनुवृत्तानुन्दविचारेः (उ० १-१३) इत्युप्रत्ययः । आदिरिकारश्च । निष्वादाद्युदात्तः । मत्सराः । मद् मृत्तिकांगे । विदित्वनुवृत्तौ कृष्मादिभ्यः कित् (उ० ३-७२) इति मरप्रत्ययः । तिनुन्नतर्धमिन्द्वरकमेव च । पा० ७-२-८) इतीदप्रतिषेधः । निष्वादनोदात्तः । मारुतिपञ्चकः । मदी इषरसपनयोः । मदेतयन्तादेशोऽनुदमि (पा० ३-२-१३७) इत्यपदेशः । निष्वादनोदात्तः । मज्जः । मधुराश्च आद्युदात्तः । मधुराश्च म्य अत्यगेन पुंस्तिङ्गस्यम् । सन्तापूवको विधिरान्त्यः पा० प० ८३) इति जासि च (पा० ७-३-१०६) इति गुणो न भवति । चमूयद् । चमु इमु जमु कमु चरुने । चम्यते भस्यते येषु चमसेषु ते चम्य । कृषिर्धाम० उ० १-८१ । इत्यादिना कः । तत्र सोदन्तीति चमूयद् । सन्मूर्हिकम् (पा० ३-२-६१) इत्यादिना क्तिप् । उपामादराकर्तृभावात्पञ्चकम् । कृन्तुत्तरपदप्रकृतित्त्वरस्यम् ॥४॥

धनुर्धर्मसुचमाह । हे आग्ने स्वामीर्हन्ते । श्रुतिवजः स्तुवन्ति । कीदृशाः । धनस्यव । धनम रक्षयं तद्वत्तुन्दवानिच्छन्ति । क्यवांसः । मेधाविन । वृत्तवर्धिच । आस्तरणार्थं द्विजदमीः । हवि-प्यन्तः । हविर्धुक्ताः । अर्ककृतः । अर्ककर्तारः । ईर्हन्ते । ईह स्तुतौ । अनुदात्तस्याहटो ऋः । आदि-प्रभृतिभ्यः णवः पा० २-४ ७३ इति णपो लुक् । मत्स्यादादेशः । टेरस्यम् । तास्वनुदात्तेऽङ्० (पा० ६-१-१८६) इत्यादिना समासपातुक्तस्यानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । अवस्यवः । अवन्तीत्यवा देवाः । तानतिशयेनेच्छन्ति । उप आस्मन् क्यव (पा० ३-१८) । क्यवि च (पा० ७-४-३३) इतीत्यं न भवति । न इन्द्वस्यपुत्रस्य । पा० ७-४-३६) इति निषेधात् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लास-सायां लुगत्वव्ययः (पा० वा० ७-१ ५१) इति लुक् । क्यवचन्द्रांसि (पा० ३-२-१७०) इत्यु-

प्रत्ययः । अतो लोपः । (पा० ६-४-४. प्रत्ययस्वरान्तोदात्तत्वम् । कवावाः । कवा
शब्दार्थः । कवान्ति ध्वनन्ति स्तोत्रपाठादिभेदिकवा श्रान्तिजः । अशिप्रिणं (उ० १-१५७)
इत्यादिना कन् । निस्वादाद्युदात्तः । आअमेरसक पा० ७-१-५० इत्येकः । वृत्तवर्हिणः ।
उक्तम् । बहुवीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हविष्मन्तः । हविष्मामन्तीति हविष्मन्तः ।
तमौ मत्वर्थः । पा० १-४-१६ इति मन्वेनापदस्वाक उत्पन्नम् । अरक्तः । अरमत्तं कुर्वन्तीत्याकृतः ।
किप् च (पा० ३-२-७६) इति विष् । इत्यस्य युक् । कपिलकादीनां सम्प्रदाहन्द्मोवा लो रन्वमा-
पद्यते (पा० म० ८-२-१८) लकारस्य रेफादेशः ॥५॥

अष्टमीश्रुतमाह । हे आग्ने त्वा त्वां येऽथा रथेन वहन्ति । कीदृशाः । वृत्तवृष्टा । पुष्टाङ्गत्वेन
दीप्तवृष्टाः । मनोयुजः । मनःसंकलरमाग्रश्च रथे युज्यमानाः । वहयः । वोढारः । तरग्विः
सोमपादोन्मुखागार्थं देवानाग्नेति शेषः । वृत्तवृष्टाः । वृत्तरथादीप्योः । वृत्तं दीप्तं वृत्तं येषां ते
वृत्तवृष्टाः । वृत्तवाण्यः प्रत्ययस्वरान्तोदात्तः । बहुवीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मनसा युजत
इति मनायुजः । श्रुत्वाद्युक्त पा० ३-२-५६) इत्यादिना किन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
त्वा । त्वामौ द्वितीयवाः पा० ८-१-३३) इत्यनुदात्तस्वादेशः । वहन्ति । शक्तिपौरनुदात्त-
त्वाद्वातुस्वरः । यद्वत्तपोगार्हपानाभावः । वहयः । निरिन्त्यनुवृत्तौ वर्हिध्रिध्र्युद्वृत्ताहाम्यगिभ्यो
निन् । उ० ४-५६) इति निप्रत्ययः । तस्य निस्वादाद्युदात्तत्वम् । सोमपीतये । उक्तम् । मकारं
परतो मकारस्य संहितायां नञ् । पा० ८-१-३०) इति भुगागमः । अरि च (पा० ८-४-५५) इति
अर्थम् । अयो द्वितीयाः अरि पौष्करसादिः । पा० वा० ८-४-५८ इति द्वितीयस्थकारः ॥६॥

इति प्रथमस्य प्रथमे वर्हिष्ठो वर्गः ।

सूक्ते सप्तमीश्रुतमाह । हे आग्ने तानिन्द्रादीन्देवान्वज्रप्राण्यजनीषान् । श्रुताश्रुतः । सप्तम्य
यज्ञस्य वा यज्ञकान् । पत्नीवतः । पत्नीयुक्तान् । कृषिः । कुम् । हे राजिह गोभनजिहोपेत । मन्त्रो
मभुरस्य सोमस्य भागं देवान्यस्यथ । यज्ञयान् । अभिनर्त्तिर्वाजिर्वाजिपतिभ्योऽग्रत उ० ३-१०४ इति
यजेरग्रन् प्रत्ययः । श्रुताश्रुतः । श्रुतं वृद्धौ । अन्तर्भाविततायर्थान्किप् च पा० ३-२-७६ इति किप् ।
अन्वेयामपि दृश्यते पा० ६-३-१३७ इति पूर्वपदस्य दीप्तत्वम् । कृद्विभानुस्वरः । समामे कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । अग्ने । पादादिस्वाकामन्त्रितनिघातः । पाप्त्रिकमाद्युदात्तत्वम् । पत्नीवतः ।
पत्युर्नो यज्ञस्योगे (पा० ४-१-३३) इति लोपः । इकारस्य च नकारः । ता एषां सन्तीति मनुष्यः ।
कन्वसीरः (पा० ८-२-१५ इति वन्त्वम् । पतिशब्दो हतिप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । कीम्सुपौर-
नुदात्तत्वात्स एव विध्यते । कृषिः । कुम् लोटः सिः । सेहंपितृष पा० ३-४-८७) इति हि ।
बहुलं कन्दसि (पा० २-४-७३) इति विकरवायुक्तः । शुभलपृक्तृभ्यश्चन्दसि पा० ६-४-१०२)
इति हेर्धिरादेशः । किस्वाद् गुणाभावः । मन्त्रः । उक्तम् । राजिह । आमान्त्रितनिघातः । पाययः ।
पा पाये । पिबन्तं प्रयुक्तम् इति हेनुमति च (पा० ३-१-२६ इति विष् । वात्सलासाङ्गाभ्यावेर्षा
युक्त पा० ७-३-३७ इति युक् । पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वम् । अत एवाभ्यवयवकन्त्वान्मन्त्र
इत्यपेक्ष्य तिकृत्तितः पा० ८-१-३८ इति निघातः ॥७॥

अष्टमीश्रुतमाह । ये देवा यजत्रा वहन्त्याः । तथा ये देवा ईक्ष्वाः स्तुत्याः । ते सर्वेऽपि । यत्तदकृति

वृषटकारकाले वषटकारयुक्त भागे वा । हे अग्ने ते त्वदीयया जिह्वा मधोर्मधुरस्य सोमस्य भागे विवन्तु ये यजत्राः । गतम् । ईक्याः । ईह स्तुतो । अहलोपयंत (पा० ३-१-१०४) । तित्त्वर्षिते प्राप्ते ईहवन्द्युत्सुहं वषतः (पा० ६-१-०१४) इत्याद्युदात्तत्वम् । द्वितीयस्य ते शब्दस्य युष्मद्देशस्य सर्वानुदात्तत्वम् । मधोः । उपत्ययस्य निष्वादाद्युदात्तत्वम् । अग्ने आर्मान्निघातः । वषट्कृति । करांतः संपदादिभ्यो भावे णिप् । वषट् इत्यस्य करणां यस्मिन्त्याग इति बहुव्रीहिः । वर्षाद्वयस्य निपातत्वादाद्युदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥८॥

नवमीमृचमाह । विप्रा मेधावी होता होमनिष्पादकोऽग्निर्यवश्च उषःकाले यागगमनाय बुधमालाभिश्चाग्नेवान्मूर्यस्य मध्वन्विता रोचनास्त्वगलोकादिह कर्माणि आर्की वज्रति । आवहन्तु । आर्कीम् । निपात आद्युदात्तः । मूर्यस्य । मूर्यशब्दो राजमुपसृगः (पा० ३-१-११४) इत्यादिना कृत्प्रत्ययान्तो निपातितः । मूर्यः पिस्वाद्यानुस्वरोच्चाद्युदात्तः । रोचनात् । रोचमानात् । इव दीप्तौ । अनुदात्तत्वम् हलादः (पा० ३-२-१४६) इति कर्तरि युच् । चितः (पा० ६-१-११३) इत्यन्तादात्तत्वम् । विश्वान् । विशः कञन्ता निष्वादाद्युदात्तः । तपहुं ऽप्यन्त इत्युपसृगः । किय च पा० ३-२-०६ इति किय । धानुस्वरोच्चारक इदात्तः । समासे ह्रस्वरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किय । अजं न्द० (उ० २-३१) इत्यादिना न् । निष्वादाद्युदात्तः । होता । ह्यतस्ताच्छोभ्ये युन् । बहुलं छन्दसि (पा० ६-१-३४) इति सप्रसारकम् । परपूर्वत्वम् । गुणः । निष्वादाद्युदात्तः । इह । इदमो इ. पा० ४-३-११ इति इप्रत्ययः । इदम् इह (पा० ४-३-३) इतीश । विश्वात्मवादिभः । प्रत्ययस्वरः । वज्रति । वहे. प्रार्थनायां लिङ्गं सेट (पा० ३-४-७) । तस्य सिप् । कर्तरि शब् पा० ३-१-१८ । शपि परतः सिक्कद्वयं सेटि (पा० ३-१-३४) इति सिप् । तस्य कञ्प्रत्ययानि । तिक् कर्तिकः (पा० ८-१-०८) इति निघातः ।

अग्निष्टामे प्रउपास्यस्व याजवा विर्वभि. साम्यं मध्विनि । हतोऽग्रमयं यन्मन्त्रादिति अगद सूयितम् । विर्वभि. साम्यं मध्विनि याजवा आ= श्री० ५-१०) इति ।

तामेतो याजवा मूर्कने इत्यमीमृचमाह । हे अग्ने त्वं विर्वभिः सर्वः पूरभगादिभिश्चैरिन्द्र या वायुना मिश्रस्य मध्वन्विताभिर्गमनिघ्ननाभिर्मूर्तिविशेषरूपञ्च मह साम्यं साममन्वन्वि मधु मधुरं भागं पिब । विर्वभिः । बहुलं छन्दसि पा० ७-१-१० इति मिम्येवादेशाभावाः । साम्यम् । साममहति य. (पा० ४-४-१३७) इत्यनुवृत्तौ मये च पा० ४-४-१३८ इति वप्रत्ययः सामस्य विकार इत्ययम् । यस्मैति य पा० ६-४-१४८ इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । मधु । कलिपाटिर्नाममनि० उ० १-१८) इत्यादिना उपत्ययः । निवित्यनुवृत्तनिष्वादाद्युदात्तः । वायुना । कृत्वापाजि० (उ० १-१) इत्यादिना उक् । आता युक्तं विक्कृतां (पा० ७-३-३३) इति युक्तः । प्रत्ययस्वरः । पिब । वा पाजे । स्रोतः संहिरादृहः । शपि पाप्ता= . पा० ७-३-०८ : इत्यादिना पिबादेशः । अतो हे. (पा० ६-४-१०५) इति हेतु कः । वषः पिस्वाद्यानुस्वरः । पादादित्वाच्च निघातः । इवचोऽस्तस्मिन् (पा० ६-३-१३५) इति वंहितायां दीवः । आममिः । घाज । आतो मनिन्० (पा० ३-२-०४) इति मनिन् । निस्वरः ॥९॥

एकादशमृचमाह । हे अग्ने मनुहितो मनुषा होत्रादिरूपेण मनुष्येण हितः संपादितो होता होमनिष्पादको यस्म्यं यशोपु सोदसि । तिष्ठसि । स त्वं नोऽस्मदीर्षामममन्वरं वज्रं

यज। निष्वाद्य। मनुहितः। मन्यते इति मनुः। जनेभ्य (उ० २-११५) इत्यनुवृत्तौ बहुलमन्यत्रापि (उ० २-११६) इति मन्यम्। अतिपक्षपि० (उ० २-११७) इत्यादिना निदित्यनुवृत्तौ निष्वाद्याद्युदात्तः। हिनः। धापो चातानिष्ठा (पा० ३-२-१-२) इति ऋप्रत्ययः। क्धातंहिः (पा० ७-४-४२) इति हिरादेशः। मनुष्यं हिनो मनुहितः। कर्तृकरणे कृता बहुलम् (पा० २-१-३२) इति समामः। कृत्स्नरापवादो नृतीया कर्मणि (पा० ६-०-४८) इति पूर्वपक्षकृतिस्वरतदम्। स्वीडसि। पठन् विचारयोग्यवत्यादौषु। लट् सिप। अपि वाग्राधमा० पा० ७-३-८८, इत्यादिना स्वीदादेशः। निघातः। तेममित्यत्र संहितायां सोऽपि सोपे चेत्याश्रयणम् (पा० ६-१-१३४) इति सोल्लोपे गुणः। अध्वरम्। न विद्यते ध्वरो हिमा यस्मिन्मोऽध्वरः। मज्जुभ्याम् (पा० ६-०-१७०) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। नो अध्वरमित्यत्र संहितायामेकपदान्तादिति (पा० ६-१-१०६) इति पूर्वपक्षे प्राप्तं प्रकृत्यान्तपादमध्यग्रे (पा० ६-१-११३) इति प्रकृतिभावाच्चित्तते ॥११॥

ह्रादगीभूवमाह। हे देवाग्ने रोहितो रोहितस्तुर्दाभिरेयास्त्वदीया अथा रगेण युजव। युज। याजय। हिशब्दः पादपूरणार्थः। कोटगी। यस्मिन्। गतिमती। हरित। इतु रथारुद्रान्पुत्रान्मेतु समर्थाः। ताभिर्वज्राभिरिहामिन्कर्मणि देवानावह। युजय। युजिर योग। लोट। स्वरितेत्यादात्मनेपदम्। धातः से (पा० ३-४-८०) इति से आदेशः। सवाभ्यां वामौ पा० ३-४-८१ इति प्रकारस्य वकारः क्धादिभ्य भम् (पा० ३-१-५८) इति भम्। लस्य बाहुलकात्प्लुक्। कुत्सवन्ते। प्रत्ययस्वरंयास्तोदात्तः। संहितायां दृष्योऽन्विष्टः पा० ६-३-१३५ इति दीर्घः। अरुदीः। अ गती। इति गच्छति इत्यणभ्यो वज्रयाः। अहनिभ्यामुपन् (उ० ४-८४) इत्यृधातोऽणान् युगो रपस्त्वम्। निष्वाद्याद्युदात्तोऽकवचब्दः। सम्मानिष्यां ह्राद्व्यो ङीप्। अस्मि प्रथमयोः पूर्वमवर्णः (पा० ६-१-१०२) इति दीर्घः। रगे। रमेरौणादिकः कथंप्रत्ययः। निष्वाद्याद्युदात्तः। हरितः। तस्मद्दिगुषिभ्य इतिः उ० १-६७ इति हरेरितिप्रत्ययः। इकारः प्रत्ययस्वरंयास्तोदात्तः। रोहितः। रंहरणि तेनेत्र मृत्रेणति। इकारः प्रत्ययस्वरंयास्तोदात्तः। ताभिः। सावेकाध० (पा० ६-१-१६८) इति विभक्तं। प्राप्तमुदात्तत्वं ऽसावयव० (पा० ६-१-१८०) इति निविध्यते। देवानित्यत्र पूर्वपक्षानुनासिकौ ॥१२॥

इति प्रथमस्य प्रथमे सर्वाविशो अगः ॥

॥१५॥

१-१५

इन्द्र सोममित्यादिकस्य ह्रादपक्षस्य अनुधस्य मृक्तस्य अपिच्छन्दस्यी पूर्वेषु। यद्यप्येतान् मृक्तं कृत्स्नमृतदेवताकं तथापि प्रत्ययमिन्द्रादिदेवतान्तराणि मिलितानि। तथा जानुक्तम्यते। इन्द्र सोममृतवत् तत्रेन्द्रो मास्ती त्वाप्त्र्य तनेर्ध्वेन्द्रो मेत्रावरुणी चतस्रो द्राविशोऽस्य आशिन्या तनेर्ध्वमृदेवताः सर्वेति। त्रिनियोगस्तु स्मार्तो वदव्यः।

तस्मिन्मृते प्रथमाष्टकमाह । हे इन्द्र अतुना सह सोमं पिब । इन्द्रवः पीयमानाः सोमा-
स्त्वा त्वामाविशन्तु । कोटयाः । मत्तरासः । मृतिकराः । तदोकलः । तज्जिवाभाः । सवदा
त्वदुदरस्थायिन इत्यर्थः । इन्द्र । वापिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सोमम् । अर्निस्तुष्टः (पा० १-१४५)
इद्व्यादिना मन् । निस्वादाद्युदात्तः । पिब । पिबामित्रस्येत्वत्रोक्तम् । अस्या त्वा विवर्तिस्त्वयुत्तर-
वाक्यगताख्यातार्थेन सह समुच्चयवाच्यत्वोक्तो सुतः । अतश्चादितोपे विभाषा (पा० ८-१-६३)
इति प्रथमा तित्वाविभक्तिर्न निहन्यते । विवर्तिस्त्विति असोपसाम्येऽपि द्वितीयस्याभिहन्यत एव ।
संहितायामाहुषाः (पा० ६-१-८७) इति प्रासत्त्वगुणत्वे अत्यक्तः (पा० ६-१-१२८) इति शा-
क्यधर्मे प्रकृतिभाषादभासः । इन्द्रवः । प्र वो ध्रियन्त इत्वत्रोक्तम् । मत्तरासः । तत्रेवोक्तम् ।
आमसेशुक (पा० ७-१-५०) इत्युक्तम् । तदोकलः । तद्वोकः स्यात् येषां ते तथोक्ताः । बहुमी-
हौ पूर्वपदप्रकृतित्ववशम् ॥१॥

द्वितीयाष्टकमाह । हे मरुत अतुना सह पोत्रास्पोतुनामकस्य अस्थितः पोत्रास्सोमं पिबत ।
ततोऽस्मदीयं यज्ञं पुनीतन । योधयत । इ सुदानवः । योभनदुनामो मरुतः । हि यस्माद्ययं
मरुः युष्माकं योधयितुम् प्रसिद्धम् । तस्मात्सोधयतेत्यर्थः । पिबत । अत्र तिकोऽनुपदेशाच्छ्रवः
पात्रवात्स्वावधानुक्तानुदात्तत्वम् । यानुस्वरः । एवामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पदादपर-
त्वात्तथाभासः । पूर्वप्रकृतिभाषः । पोत्रान् । पोतुः सन्वन्धि पात्रे पोत्रम् । तन्पेदम्
(पा० ४-३-१००) इत्यर्थः । तद्विन्देऽयमाह (पा० ७-२-११७) इति प्राप्तावृद्धिः सर्वविषय-
गृह्यद्वि विवक्तव्यते (पा० ५०-३५) इति न भवति । मन्त्रेणमन्यस्य शकारस्यासौ भिद्यति
(पा० ७-२-११५) इति वृद्धिः प्राप्तोति । स्वाष्ट आगत इत्यत्र हि विप्रतिषेधे परं कायम् (पा०
१-४-२) इति पश्चाद्विद्वत्तास्त्वोपधानात्ता वृद्धिवाच्यत इत्युक्तम् । इह तु परस्वा आदि-
वृद्धादन्त्यत्वेन निवृत्तत्वाद्भ्यवृद्धिः प्राप्तोत्येवेति । एवं तद्व्याख्यादिवृद्धीकारः क्रियताम् ।
तन्व तु दान्तस्य ओकारो भविष्यति । पुनीतन । पूजयते । सोष्ट । सोष्टो लङ् (पा०
३-४-८५) इति लङ्दावान् यस्य तस्यस्थानिपाद्यम् (पा० ३-४-१०१) इति तार्थः । अयादिभ्यः आ
(पा० ३-६-८१) । हे इत्यत्रा (पा० ६-४-११३) इति ईकारः । तत्तनमनधनाच्च (पा० ७-१-४५)
इति तनाद्यः । प्यादोर्ना इरुवः (पा० ७-३-८०) इति इरुवः । प्रत्ययद्वयस्यापि स्वावधानुक्तमपि
(पा० १-२-४) इति द्विरात्स्वन्वप्यवधिकानुशासनात् । ययम् । युष्मद् परस्य जस्यो
केप्रथमयोश्च (पा० ७-१-२८) इत्यमाद्यः । न विभक्तौ तुस्मा (पा० १-३-४) इति मकारस्ये-
त्सञ्ज्ञाप्रतिषेधः । युयवयोर्जसि (पा० ७-२-६३) इति मययस्यस्य दूयादिभ्यः । सोपे सोपः (पा०
७-२-६०) । अत्र दूयादद्यान्नागेवास्तरङ्गस्वात्प्रातिपदिकस्यान्तोदात्तत्वम् । शयनिधातः । ततो
ययादयः स्थानेऽन्तरतमः (पा० १-१-५०) इति सवदानुदात्तः । तत्र ययस्योपोऽन्त्यलोप इति
पक्षे सवस्यदीर्घस्य वाच्यत्वा योऽयमसि पूर्वः (पा० ६-१-१००) इति प्रातिपदिकान्तेनोदात्तं
सवदानुदात्तस्य सव एकादशः स एकादश उदात्तनोदान् (पा० ८-२-५) इत्युदात्त । टितोपपक्षे
तदात्तनिवृत्तित्वोक्तं विभक्त्युदात्तत्वम् । सव । यस्य भुवि । सतो मध्यमबहुवचनं चः । अवि-
प्रकृतित्वः सवः (पा० २-४-७२) इति सव लुक् । अमोरस्योपः (पा० ६-४-१११) इत्यकारलोपः ।
अत्ययेन सवम् । हि च (पा० ८-१-३४) इति निर्वचयितुर्कतिष्ठः (पा० ८-१-२८) इति

निघातो न भवति । सर्वहतायामन्येषामपि हव्यते (पा० ६-३-१३७) इति दीर्घत्वम् । अत्र हे सुदानवो वयं हि कुर्यात् विवर्जितम् । सुदानवः । दाभाभ्यां नुः । उ० ३-३२ । सोः प्राप्तिरसाम् । आसन्निवर्तनघातः । अत्र यवामित्युद्दिष्टं सुदानवः कुर्यात् न विधीयते येनानाम-
न्निवर्तनघातो न स्यात् । किन्तु सुदानव इति निवृत्तवदन्त्येन भवोऽप्यान्त्येन मासुतमूर्त्तं पु-
मकृतौ प्राप्तिरुत्पन्नाभावात्तिशयाद्ययं कुर्यात् युष्मच्छब्देन प्रतिनिर्दिष्टं पुनीतवर्ति प्राधानं पञ्च तेषां
हेतुर्न द्विशब्देनोच्यते ॥२॥

मृतीयामृचमाह । साशब्दः स्त्रीवाची । तथाच यास्क आह मेना प्रा इति स्त्रीर्णा मेना
मानसत्वेना प्रा गच्छत्येना । (नि० ३-२१) इति । प्रा अस्त्व मन्तीति प्रावान् । मेन्-
शब्दोऽत्र स्वष्टाई देवमाह । कस्मिन्निवसन् मेन्त्वेन स्वन्द्वाहृत्याम् । हे प्रावः पवीयुक्त ।
मेष्टः । स्वष्टः । नोऽस्मदीय यज्ञमभिमृणीहि । आभितो देवानां स्वर्गाय स्तुतिः । अमुना
सह त्वं सोमं पिब । हि यस्मात्त्वं स्वष्टा आसि । स्वानां दातासि । दाता भव्यसि । तस्मा-
त्सामे पादुमहर्षीत्यर्थः । अभि । उपसर्गाभ्यामवर्जम् पि० ४-१३ इति यदुदासादभे-
रन्तोदात्तत्वम् । मृणीहि । मृ शब्दे । लोटि सिपो हि । कषादिभ्यः भा पा० ३-१-८१) ।
हेर्किन्वादी इत्ययोः (पा० ६-४-१३३) इतीत्यम् । आप्त्ययस्य किन्वाद्वाभावः । प्वादीनां
इत्त्वः (पा० ७-३-८०) । लिङ्कर्तकः पा० ८-१-२८ इति निघातः । प्रा अस्त्व मन्तीति
मनुष । अत्ययेन क्तम् । मन्तुदी मनुस्मात् पा० ८-३-१ इति क्तम् । द्विसर्गः ।
पादादिभ्येनासन्निवर्तनघाताभावात्कार्षिकमसन्निवर्तनघातात्त्वम् । प्राव इत्यस्य विमेषकतया
विशेष्यवचनरक्षाकामन्तिरे समानाधिकरणे (पा० ८-१-७-३) इति निषेधाभावात्विद्यमानवर्त्ते-
भोत्तरस्य मेन्त्वाशब्दस्य कार्षिकमाद्युदात्तत्वम् । पिब । स्वः पितृवाङ्मातृस्वरः । पूर्वयो-
रसन्निवर्तयोरश्चिद्यमानवर्त्तेन निघाताभावः । स्वानि हवतीति स्वष्टाः । किय च (पा० ३-२-७६)
इति किय । घालुस्वर । समामे कृदन्तरपदपठितस्वरत्वेन स एव शिष्यते । अग्नि । सिप-
पितृवाङ्मातृस्वरः । लिङ्कर्तकः (पा० ८-१-२८) इति निघातो न भवति । हि च (पा०
८-१-३४) इति प्रतिषेधात् ॥३॥

चतुर्धामृचमाह । हे अग्ने देवानिहोऽस्मिन्कमठवावह । ततो योनिषु स्थानेषु त्रिषु सवनेषु
साधय । देवानुपवेशय । तनस्तामपरिभूष । अलङ्कृत । अमुना सह त्वं सोमं पिब । अग्ने
देवानित्ययं पादो गत । योनिषु । सु मिमण्ये । वडिभि० (उ० ४-५२) इत्यादिना निप्रत्ययः ।
नित्वादाद्युदात्तः । धिषु । परस्मिन्पुंभ्यो इत्यादि (पा० ६-१-१७६) इति चिभक्त्युदात्तत्वम् ।
भूष अलङ्कृते । लिङ्कर्तकः (पा० ८-१-२८) इति निघातः । पिब । अमुना । गतौ ॥४॥

पञ्चमीमृचमाह । हे इन्द्र माहायाद् माहायाशब्दसिम्बद्धाद्राघ्नो घनभूतात्पात्रात्सोमं
पिब । किं कृत्वा । अमुना अमुदेवाननुसृत्य । अलङ्कृतं पिबन्तिवत्यर्थः । हि यस्मात्तत्तव
सरूपमस्मृतमृत्तनामर्वाच्छब्दम् । तस्मादनुभिः सह पानं युक्तम् । माहायात् । माहाशब्दनात्र
माहायगं द्वितीया माहायाशब्दं कथ्यते । सच पुंल्लिङ्गः सेवनिघातेनानुदात्तादिः । तस्य सम्पञ्च्यु-
त्तराद्यसमः । सच तस्यैवावयवविधत्त इत्यवयवविधत्तायामनुदात्तादरम् पा० ४-२-४४ । तं
नित्वादाद्युदात्तमसपरोऽत्र माहायाशब्दः । राघ्नः । सर्वधानुभ्योऽधुन् उ० ४-६८०) ।

निस्वादाद्युदात्तः । पिब । पादादिन्वादाद्युदात्तत्वम् । अथोऽतस्तिङ् (पा० ६-३-६३६) इति दीघत्वम् । अतुरन्वित्यत्र दीघादिति समानपादे (पा० ८-३-६) इति नकारस्य रुत्वम् । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा (पा० ८-३-२) इत्युकारस्यानुनासिकत्वम् । तव । युष्मदस्मदभ्यां इमोऽग्र (पा० ७-६-२७) । शित्वात्सर्वादेशः । तवममौ कर्म (पा० ७-२-६६) इति तवादेशः । युष्मदस्मदोर्हसि (पा० ६-१-२११) इत्याद्युदात्तत्वम् । सत्यम् । सत्यं कर्म सत्यम् । सत्यपूर्यः (पा० ५-१-१३६) । यम् ० (पा० ६-४-६४८) इति लोपः । प्रत्ययस्वरः । अमृतम् । मृगातिर्हिमाध्वस्य कः । नमसमात्मः । अथयपूर्वपदप्रकृतस्वरत्वम् ॥५॥

पृथीमृचमाह । हे धनमता स्वीकृतकमांशौ मित्रावरुणा हे मित्रनामकवरुणनामकौ देवौ । युवमुभौ युवामृतुना सहारुमदीय यज्ञमाश्राये । व्याप्नुयः । कीदृशं यज्ञम् । यज्ञम् । प्रवृत्तम् । वृत्तभम् । दुदधम् । शयामिदं यज्ञं विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः । युवम् । प्रथमार्द्धवचनस्य क प्रथमयो ० (पा० ७-६-२८) इत्यादेशः । युवावौ द्विवचने (पा० ७-२-६३) इति मपर्यन्तस्य युवादेशः । शेषे साधः (पा० ७-२-६०) इति टित्वापोऽन्यलोपो वा । अमि पूर्वत्वम् । भाषायांमित्र इत्यम् । टितोपपन्न उदात्तनिर्वातस्वरस्याम उदात्तत्वम् । अन्त्यालोपपन्न एकादेश उदात्तः । यज्ञम् । यज्ञ इदौ । दक्षज्यमेवेति करणे घञ् । एष हि पुंल्लिङ्गत्वनिमित्तः । अन्वयान्वयित्वमिति मत्वकत्वम् । धनमता मित्रावरुणा । धनानि वनानि याभ्यां तौ धनमता । मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ । उभयत्र सुप्रां सुलुङ् (पा० ७-१-३६) इत्यादिना विभक्तं राकारः । मित्रशब्दस्य टयताङ् इन्द्र च (पा० ६-३-३६) इत्यादिनादेशः । प्रथमस्यामिश्रतत्तिघातः । द्वितीयस्य पादादिन्वादाद्युदात्तत्वम् । लङितार्था इमं इमं इमं इमं इमं । वृत्तभम् । वह भस्मीकरणे । दुदधं दधन् इति दुदधम् । ईषद् सुपु० (पा० ३-३-१२६) इत्यादिना दुयुपपदे कृते णञ् । अन्वयो बहुलम् । पा० २-१-८६ इत्युकारस्य ङकारो रेफस्य लोपो ङकारस्य ङकारो ङकारस्य भकारः । लिङि (पा० ६-६-१६३) इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदत्वेन स एव शिष्यत्वे । आश्राये । अम् व्यासौ । अन्वसि सुहृन् इतिटः (पा० ३-४-६) इति यत्तमात्रे लिट् । मध्यमद्विवचनमाश्रायः । ऐतदम् । अत आदेः (पा० ७-४-७०) इत्यभ्यासस्य शेषः । आभोनेच (पा० ७-४-७२) इति प्राप्ते नुडागमोऽनन्वयमागमशासनम् इति निष्पत्तेः ॥६॥

इति प्रथमस्य प्रथमेऽर्धावशो वर्गः । -

मृक्ते लसमीमृचमाह । अन्वरेऽभिष्टामे अर्कितरूपे यज्ञपु विर्हितरूपे ङकार्यादपु च देवमग्निमीळते । अन्विज स्तुवन्ति । कीदृशं अस्विजः । द्विवचनम् । यनाधिना । यावद्वन्तासः । अभिवचनमाधनपात्वाङ्कारिणः । कीदृशं देवम् । द्विवचोद् । धनपदम् । यद्वा धनप्रदोऽग्निः । योमे पिबन्विति शेषः । समेतं मन्त्रे यास्क एषे निर्विक द्विवचोदाः कस्माद्धनं द्विवचमुच्यते यदेतदभिष्टवन्ति वने वा द्विवचं यदेवेनार्हमि द्विवचि तस्य दत्ता द्विवचोदास्तस्यैवा भवति द्विवचोदा द्विवचसि जि० ८-१२ इत्यादि । सोऽयं यास्कोक्तो निवचनप्रपञ्चस्तस्मिन्नेव प्रत्येऽवगन्तव्यः । द्विवचोदाः । इदंलिङ्ग्यामिनन् उ० २-३१ । निस्वादाद्युदात्तो द्विवचयम् । तद्वातीति द्विवचोदा । किप् च (पा० ३-२-७६) इति किप । पूर्वपदस्य सकारोपजनान्द्वयः ।

कृतोन्वे । कृत्तुत्तरपदप्रकृतिभ्यस्त्वम् । देवविशेषणत्वेन कवाक्यनापने द्वितीयायाः स्वादेशः ।
अथवा द्विविद्यमात्मन इच्छन्ति द्विविद्यस्त्वन्ति । स्रग् आत्मनः कथञ्च (पा० ३-१-८) । सर्वप्राति-
पदिकेभ्यो लालत्यायां स्रग्वक्तव्यः पा० वा० ७-१-५१ इति कर्त्ताच परतः सुगागमः । द्विविद्यस्त्वन्तेः
सम्पदादिन्यादावे किप् । अतो लोपः पा० ६-४-४८ । को लुप्त न स्यान्निरुद्धानि । पा० वा०
१-१-५८ इति तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधाद्यलोपः । एवं द्विविद्याशब्दो धनच्छावचन । द्विविद्यच्छदो
दस्यति यथोद्यनप्रदानेनोपज्ञपयतीत्यर्थे दत्त उपत्तय इत्यस्मादन्तर्भावितगर्थार्थिक्ये च (पा०
३-२-७६ इति किप् । एवं द्विविद्योदशब्दः सकाशान्तो भवति । तथा द्वाविजोदया प्रवादा
भवन्ति (नि० ८-२) इति गत्तको व्यवहार उपपद्यते । अतो द्विविद्योदशब्दे भिन्नवाक्यत्वे स्वारथं
प्रथमा । एकवाक्यत्वे तु कथन्येन द्वितीयाथं भवति । द्विविद्यस्य इत्यपि वाक्यभेदपक्षे द्विविद्यसः
सामर्थ्येभ्यो सकाशोपज्ञानात्त्वम् । आद्योदात्तत्वं तु नियमेन स्थितम् । अतिर्वाग्वशेषकाम्येनक-
वाक्यत्वपक्षे तु कथन्यस्तार्किक्य । अतो लोपादि पृक्तवत् । अत्र तु पक्षे कथयति चरदेनान्तोदात्तत्वं प्राप्तं
अन्येनाद्योदात्तत्वम् । आद्ययुक्ता इत्यादि येषां ते प्राग्वह्यत्वात् । आत्मदेवयुक्त पा० ७-१-५० ।
प्राग्वशब्दा बुधादिन्यादाद्युदात्तः । बहुव्रीही पृथक्प्रकृतित्ववत्त्वम् । अन्तरं । न विद्यते अपरी
हिता यस्मिन् । गजउभ्याम् (पा० ६-१-१७ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ईदृशं । अनुदात्तत्वा-
दात्मनेपदम् । अदिप्रभृतिभ्यः (पा० २-४-७२) इति शपो लुक् । कस्यादादेशः ॥७॥

अष्टमोमृचमाह । द्विविद्योदा देवो माऽस्मभ्यं वमूनि वनात्त नदानु । यानि वनानि श्रुतिवशे
हविषययुक्तत्वेन भूयन्ते । ता तानि च सर्वाणि धनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहे । सम्भजामः ।
धनर्वाभ्यस्तु तानि स्वीकुम इत्यर्थः । द्विविद्योदाः । गतम् । वमूनि । शृम्भुस्त्रिहो (उ० १-१०)
इत्यादिना उपन्ययः । निदिन्यनुवृत्तवाद्युदात्तः । श्रुतिवशे । भूधरगो । छन्दसि सुहृन्महर्षिणः
(पा० ३-४-६ इति वतमान लिटः । अः । होष । छन्दस्युभयथा (पा० ३-४-११७) इति
सार्धप्राप्तुकत्वे अन्येन अनु । तत्सार्धयोगेन श्रुभावध । उवाच प्राप्तं सुमुद्रो मावधानुक (पा०
६-४-८७) इति यणादेशः । चितः । पा० ६-१-१६३ इत्यन्तोदात्तत्वम् । बहुतासिन्यम् (पा०
८-१-६६ इति निधानपरतिषेधः । ता । सेऽछन्दसि बहुलम् (पा० ६-१-१७०) इति शोभोपः ।
मलापः प्रातिपदिकान्तस्य (पा० ८-२-७) इति नलोपः । वनामहे । वने वणं सम्भक्तो ।
अन्येनात्मनेपदम् ॥८॥

नवमीमृचमाह । द्विविद्योदा देवः शत्रुभिः सह नेष्टान्नेष्टुमश्वन्धिपात्रात्पयोपति । सोमं पानु-
मिच्छति । ततो हे श्रुन्विज इत्येत । इमस्त्वयि गच्छत । गत्वा च मुद्रो न होमं कुरु । हुत्वा च निष्टु
च । इमस्त्वयि गच्छानन्तरं प्रति प्रस्थानमपि कुरुत द्विविद्योदाः । गतम् । पिपोपति । पा पाने ।
पानुमिच्छतीति सन् । आत्म्य ईकारः । तिष्ठतिष्ठ । पा० ८-१-२८ इति निधान । मुद्रो न ।
लोपमध्यमबहुवचनम् । तस्य लङ्ङावातादेशः । तस्य तद्धतलङ्ङनयनाश्च पा० ७-१-४५ इति
तत्तादेशः । तस्य पिच्छाङ्गम् । अश्वस्तानामादिः (पा० ६-१-१८) इत्यनुवृत्तावनुदात्तं च
पा० ६-१-१६० । इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्तं भीदीभृदुमद्रजनधनर्वादिज्ञागरी प्रत्ययाभूत्वं पिति
(पा० ६-१-१६२) इत्योकार उदात्तः । तिष्ठत । प्या गतिनिवृत्तौ । लोपमध्यमबहुवचनस्य
तस्य लङ्ङावातादेशः । उपि पात्राध्याः पा० ७-३-७८ इत्यादिना तिष्ठादेशः । समनप्रविभ्यः

स्थः (पा० १-३-२२) इत्यात्मनोपदं न भवति । तत्रानुवृत्तस्य निदिष्टपदस्य व्यासस्तर्थाधिकत्वात् ।
अत्र कलत्रेण व्यवधानात् प्राग्धातोः (पा० १-४-८०) इत्युपसर्गत्वेन प्राक् प्रयोजकस्य स्यापि
प्रसक्तस्य व्यवहितत्वात् पा० १-४-८२ इति ह्रस्वसि व्यवहितप्रयोगः । अत्र यथास्यो मुहोर्तेति
पूर्वस्य सह समुच्चयाधः । न पुनरिष्यतेत्युक्तम् । तेनाप्रथमस्यावयवयोगे प्रथमा (पा० ८-१-५६)
इति निषधाभावात्तद्वर्तकः (पा० ८-१-२८ इति) निघात । नेष्ट्रात् । योत्राद्यज्ञं पुनीतनेत्यत्र
योत्राद्यज्ञेन यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यम् । इत्यतः । इयं गती । लोपमध्यमबहुवचनेम् ॥६॥

दशमीसृचमाह । हे हविषोर्वा रेव यद्यन्मात्कारज्ञाहनुभिः सह त्वां यजामहे । अथेत्ययं
निघातस्तच्छब्दाधः । तन्मात्कारज्ञाहोऽन्मन्त्रं द्दिधनस्य दाता भव स्म । अथर्चं भव ।
तुरीयम् । अनुवां पुरश्चम् । अनुवाहोवतावाद्यस्ररत्नोपम (पा० वा० ५-२-५१) इति
द्रष्टव्यम् । तस्य प्रत्ययस्वरञ्जात्तात्प्रागेवमयोनो० (पा० ७-१-२) इत्यादिनेचदेशः ।
आयत्तादिपठेतिवद्वचनं स्वर्गस्यद्वयम् (पा० वा० ७-१-२) इति वचनात्कृत आदेशे प्रत्यय-
स्वरत्कार उदात्तः । हविषाद् । उक्तम् । पादादिन्वाहामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । यजामहे ।
अथ एव. विश्वेन तिस्रश्च सप्तधाधनुस्वरञ्च धातुस्वर एव । पूषाधामन्त्रितस्याप्यविद्यमान-
वरवाद्युक्तपागाद्वा न निघातः । व्यवहितयोगेऽपि हि स निषेध इत्युक्तम् । अथ । ह्रस्वस्यो
धकारः । स्म । आदिपुद्गलः । सहिमाकां निघातस्य च (पा० १-३-१३६) इति शेषः । दावः ।
हुदात्त दावे । आह्वयमहनजनः किंकिर्नो निष्टव (पा० ३-२-१७१) इति किप्रत्ययः । लिङ्गावादि-
वचनाद् । आनी लोप इति च पा० १-४-१४ इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥१०॥

एकादशीसृचमाह । हे आचिर्नो मधु मापुर्गोपत स्वासं पिबतम् । कीदृशी । दीधशी ।
द्योतमानः हवर्गोवात्प्रियुर्नो । मुचिप्रता । मुद्रकमांशी । अनुना अनुदेवतवा सह । यज्ञवाह-
सा । यज्ञस्य निवाहकी । आचिना । लक्षधर्तृवचनस्य सप्तं सुसुक्० (पा० ७-१-३६) इत्या-
कारः । आमन्त्रिताद्युदात्तः । पिबतम् । अथ पिब्यादनुदात्तत्वम् । निष्ठश्च सप्तधाधनुस्वरञ्च धातु-
स्वर एव तिष्यते । मधु । कस्मिपाटि० उ० १-१८) इत्यादिना उप्रत्ययः । निदिन्यनुवृत्ते
निष्वादाद्युदात्तः । दीधशी । त्रिवृ कीदादौ । आम्नेभ्योऽपि हवन्ते (पा० ३-२-७५) इति निष् ।
वरपूजितापाह्वसि लोपे वयोवातिनि प्रथमवकारस्य लोपः । प्रथमं प्रत्ययलोपं हि धर्माभ्रयविधौ
प्रत्ययलक्षणं नास्ति (पा० पृ. २१) इति निषधाद्विनि लोपो न स्यात् । ह्रस्वस्य द्विवचनम् । मुजा-
दिन्वाद्भ्यासस्य दीधत्वम् । यदनुगन्ताद्वा सप्तार्पूर्वको विधिरन्वितः । पा० पृ० ६३ इति
आभ्यासस्य गुणाभावः । दीधिराभ्रययोस्तौ दीधशी । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पादादिन्वात्
निघातः । मुचिप्रता । मुचि लत यथोस्तौ । सप्तं सुसुक्० (पा० ७-१-३६) इत्याकारः । दीधाम्ने-
भ्यस्य सप्तमस्यवचनत्वेन नामन्त्रितं (पा० ८-१-५३) इत्यादिमानवरवप्रतिषेधादाह्वसि-
निघातत्वम् । एतस्य पराह्वयज्ञावाहकत्वमयम् । यज्ञवाहसा । सह प्राप्यो । यज्ञं यज्ञत इति यज्ञ-
वाहसौ । वहिदावाजयकह्रस्वसि (उ० ४-२००) इत्यस्य । तत्र हि गतिकारक्योरपि पूषदप्रकृति-
ह्रस्वस्य च उ० ४-२०६) इति वचनात्सोपधानामपि भवति इत्युक्तम् । विदिन्यनुवृत्तस्यवाह्विः ।
एषां सुसुक्० (पा० ७-१-३६) इत्यादिना विभक्तं शकारः । आमन्त्रितनिघातः । अस्माभ्योऽपूर्वस्य न
पराह्वयज्ञावः ॥११॥

ह्रादमीमृचमाह । हे सन्त्य कवप्रदासिधेव । ग्राहपत्येन गृहपतिव्यवस्थान्धना रूपेण युक्तः
सन्नुतुना कान्तुदेवन स्रष्ट यज्ञनोयजस्य निवाहकोर्ध्व । तस्मात्त्वं देवयत देवविषयककामनायुक्ताय
यजमानाय इवान्यज । ग्राहपत्येन । गृहपतिना स्रष्टुः ऋषः (पा० ४-४-६०) । यम्य० पा०
१-४-१४८) इति शेषः । जिस्वादादिर्बृहिराद्युदात्तत्वं च । गृहपतिन्वामित्यथ पयस्सुगोहिता-
दिभ्यः० । पा० ५-१-१०८ । इति यार्क तु कान्तोदात्तत्वं स्यात् । सन्त्य । सनेने भव । यस्तु दाने ।
क्षिप्यतीत्य० । पा० ३-३-१७४ इति क्तव । न किञ्चि दीधश्च पा० १-४-३६ इति दीधनलोपा-
भावः । भवे कान्तुसि (पा० ४-४-११०) इति यत् । तत्र साधुः (पा० ४-४-६८) इति वा ।
निधात । यज्ञ नयतीति यज्ञनी । सन्सृष्टिः० (पा० ३-३-५१) इत्यादिना क्रिय । हनुतर-
पदप्रकृतिसंवरः । देवयते । देवानान्मन इच्छतीति देवयन् । तस्म । कर्त्तव्यं च पा० ८-४-३३)
इतीत्वं न भवति । न सन्स्रष्टुः० (पा० ८-४-३५) इति निषेधात् । अथाघम्य० । पा०
७-४-३७) इति आत्सविधानादात्सनिषेधे प्राप्तस्य दीधम्याप्येव निषेध इत्युक्तम् । शत्रुशत्रुमो
नराज्यादी पा० १-१-१७३) इति विभक्तं कृतान्वम् । कथर्षिश्चिक्वादन्तोदात्तत्वम् । शपः पित्वा
दनुदात्तत्वम् । शत्रुश्च तस्माकधानुकस्योर्ध्वोभयोः कथञ्च सौकादेन उदात्ततोदात्तः (पा० ८-२-५)
इत्युदात्तः । तस्मादन्तोदात्तत्वात्तस्या विभक्तः शत्रुशत्रुमो नराज्यादी (पा० १-१-१७३) इत्यु-
दात्तत्वम् ॥१२॥

इति प्रथमस्य प्रथमे एकोनविंशोऽध्यायः ॥

時 辰 申

934

आ तथा वहस्मिन्वति पादमं नवमं सूक्तम् । क्षुण्णदन्त्यो पयवः सानुवतन । विमोवाभावा-
दिन्द्रो देवता । विनिषोगन्तु प्रातः सवने मैत्रावरुणस्योन्नीयमाने सूक्तम् । तथा वहन्तु हरय
इति । तथा अ द्विदेवत्ये धरन्तोति स्वादे सूत्रितम् । उन्नीयमानेभ्याऽन्वाहा स्वा वहन्तु आ० अ०
५-५ इति । तथा पादशिशस्ये आ स्वा वहन्तु हरय इति तिस्त्रः । तथा सूत्रितस्य षोडशीति
स्वादे । आ स्वा वहन्तु हरय इति तिस्त्रा गायत्र्यः आ० अ० ६-३ इति ।

तस्मिन्मूक्तं प्रथमाष्टकमाह । हे इन्द्र वृषणं कामानां अर्पितारं स्वा स्वा सोमपीतये सोमपा-
नार्थं हरयस्त्वदीया अथा आचक्षन्तु । आग्निमन्कमरयानवन्तु । मथा सूरवत्सस्य सूर्यसमान
प्रकाशयुक्ता अन्विष्यन्तु मन्त्रः प्रकाशयन्ति चेति शेषः । हरन्तीति हरय । इन् सर्वधानुभ्यः
(ङ० ४-११०) इतीन् । निस्त्रादाद्युदात्तः । वृषणम् । कनिन्युष्टुषिर्ताप्ता० उ० १-१६२ । इत्या
दिना कनिन् । किस्त्राह्वपुषधगुणाभावः । वा वृषणस्य निगमे पा० ६ ४-६) इति विकल्पितमुप-
धादीर्घत्वम् । सोमपीतये । ऐभरसं (ङ० म० ६-६४-१ इत्यथानम् । सूरवत्सस्य । वसिष्ठ व्याकायां
वाचि । सर्वधानुभ्योऽङ्गु (ङ० ४-१४६ इत्यसन् । वसिष्ठः क्त्वाञ पा० २-४ ५४ इति न
भयति । अग्नसोः प्रनिषेधो वक्तव्यः (पा० वा० २-४ ५४ इति निषेधाम् । न प्रवणं । सयतीति
सूरः । सपुधागृधिभ्यः कन् (ङ० ० २५) इति कन् । किस्त्राह्वजाभावः । निस्त्रादाद्युदात्तः ।
सूरवत्सस्यानं प्रकाशो येषाम् । बहुमीही पूषद्वत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥१॥

द्वितीयाश्रयमाह । हरिश्चन्द्र इन्द्रध्वज्य बोद्धारवधावाक्ये । तथा च अन्त्यन्तरं हयोः स्थिता (तै० सं० १-४-२८-१) इति । हरिश्चन्द्रो देवतां गमयत्यु तै० सं० १-६-४-३ इति च । एतदेवाभिधेयं निघण्टुकार आह हरी इन्द्रध्वज्य निघ० १-१२ इति । तादृशी हरी इमा मागार्थं वेद्यामासादितन्त्रेण पुरोवर्तिनीक्षोना अष्टयवतण्डुलानुद्दिश्य सुखममे स्य इन्द्रमवस्थाप्या- स्मिन्कमगयुपवृत्तः । वेदिममीपं बहताम् । कीदृशीर्धामाः । घृतस्नुवः । अलङ्कारोप- स्तरजाभिधारतुन घृतसाविणीः । धोयन्त इति धानाः । धापवस्त्वज्यतिभ्यो नः उ० ३-६) इति नः । प्रत्ययस्वरः । घृतस्नुव । घृत स्नुवन्तीति घृतस्नुव । किपि तुगभावादान्त्वम् । धातुस्वरः । समामे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्त्वम् । स्तोः सयोगपुत्रत्वेन यथाभावाद्बुवडादशः । हरो । ह्रस्व ह्रगो । स्वधानुभ्य इन् उ० ४-१-१५ । निस्त्वादाद्युदात्तः । प्रगृह्यत्वाभ्यांहितायां प्रकृतिभावः । वृत्ततः । प्राथनाभ्ये लिट्थ मेर । तस्य प्रथमपुरुषद्विवचनं तस्य । सेटोऽष्टाटौ वा० ३-४-२४ इत्यङासम् । अपि प्राप्त रिङ्बहुलं सेटि (वा० ३-१-३४) इति लिपि । इत्यङ्बन्धवन्वालि । लिट्कृतिकः । वा० ८-१-२८ इति निघातः । सुखममे । गतम् ॥२॥

तृतीयाश्रयमाह । प्राप्त कमरम्भे प्राप्तस्यमे इन्द्र इवामोहः । आह्वयामः । तथैवाध्वरे सोमपागे प्रवर्ति प्रगच्छति प्रारब्ध वसमाने सति माध्यन्दिने स्यमे तमिन्द्र इवामोहः । तथा यजन्स्य स्वमाध्यवर्धरे तृतीयाश्रये सोमस्य पीनस्य सोमपानार्थं इवामोहः । प्राप्तः । स्वरान्दिचस्तो- दात्तो निघातितः । इवामोहः । इमो सटि अपि परतो ह सप्रसारणम् वा० ६-१-३२ । इत्यनुवृत्तौ बहुलं क्त्वम् । वा० ६-१-३४ इति सप्रसारणम् । परपुत्रत्वम् । गुणावा- देशी । प्रवर्ति । इज गती । अट्ठ शत । अदिप्रभृतिभ्यः शपः वा० २-४-७३ इति शपो लुक् । शपुर्गमिषसां छः (वा० ३-४-७३) इति सप्रसारणम् । आह्वरे । उक्तम् । अहितायामुदात्तस्वरितयोयना स्वरितोऽनुदात्तस्य वा० ८-२-४ । इत्यङास्य स्वरितस्यम् । पीनये । वा पाने । किनि ह्यान्त्यमस्तो दात्तत्वम् ॥३॥

चतुर्थीश्रयमाह । हे इन्द्र कर्षाभिः केययुक्तहरिभिरवस्थं नोऽस्मदीयं सुखमभिपुतं सोमं प्रत्युप समीप आगच्छ । आगच्छ । सुतेऽभिपुते सोमं निर्मितभूते सति यस्मात्कारणात्वा इवामोहः । स्वामाह्वयामः । तस्मादागच्छेति पूर्वशान्दय । गच्छ । गमेर्लोट् सेटिः । शप (वा० २-४-७३) इत्यनुवृत्तौ बहुलं क्त्वम् । वा० २-४-७३ इति शपो लुक् । इपुर्गमिषसां छः (वा० ७-३-७७) इति स्त्वम् न भवति । न सुमनाप्रत्य वा० १-१-६३ इति प्रसिद्धेवाह । अनुदात्तोपदेशः (वा० ६-४-३) इत्यादिनानुनासिकलोपः । तस्मात्सिद्धकदम्बाभाद् (वा० ६-४-२२) इत्यसि- न्त्वापुतो० वा० ६-४-१०५ इति लुग् न भवति । कर्षाभिः । क्षिपारन् लो लोपश्च (उ० ६-३३) इत्यन् । मन्वर्धीय इति । प्रत्ययस्वरः । इवामोहः । वा० ६-१-३२ इत्यनुवृत्तौ बहुलं क्त्वम् । (वा० ६-४-३४) इति सप्रसारणम् । शपः पिरवाद्नुदात्तत्वम् । निहो समार्धधातुवस्त्वरेण । धातुस्वर एव । लिट्कृतिकः वा० ८-१-२८) इति निघातो नः । हि च (वा० ८-१-३४) इति प्रतिषेधाद् ॥४॥

पञ्चमीमृचमाह । हे इन्द्र स त्वं नाऽऽमदीर्यामि स्तोमं स्मृतिं प्रत्यागहि । आगच्छ । आगमने हेतुरुच्यते । उप देवयजनसमीपे सुतर्माभिपुतसोमयुक्तमिदंमदानीमनुष्ठीयमानं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कम यत्ने । तस्माद्गौरो न गौरमृग इव नृपितः सर्जितं सोमं पिब । सः इमम् । इत्यथ सर्हितायां गार्गवि सोमे कृत्वाद्गुरक्षम् वा० ६ १-१३४ इति सुलोपः । गहि । गतम् । सवनम् । सूपनेऽस्मिन्सोम इत्यधिकरणे स्युट् । मिति (वा० ६ १ १६४) इति प्रत्ययात्पृथ्व्योदात्तत्वम् । स्युट् इत्यात्म्यत्वात् । सुतं सुतो भवन्तीति ककव्यम् (वा० म० ७-१-३६) इति वचनाद् द्वितीया । अभिपुतसोमयुक्तमिदं सवनमिति कर्मागेष वा द्वितीया । तदा सुतवाग्वाद्वा-आदित्वादथ । नृपितः । त्रिकृषा पिवामाशाम् । निष्ठा वा० ३ ३-१०३ इति कः । प्रत्यय-स्वरेणादात्तः । पञ्चादिट् । आगमा अनुदात्ता इति अनुदात्तत्वम् ॥५॥

इति प्रथमस्य प्रथमे त्रिंशो वगः ॥

सुक्ते षष्ठीमृचमाह । इन्द्रास्य उन्द्रो ऋद्वन् इति धातान्त्वञ्चः । इन्द्रवः । ऋद्वन् युक्ता इमे वेद्यामयस्थिताः सोमास्यस्तत्त्वावगताः सोमा बर्हिषि यजऽऽवाधिक्येन सुतासोऽभिपुता । हे इन्द्र सहमे बलाधम् । ताम् सोमान् पिब । सोमास । आऽऽमतेरसक वा० ७-१ ५० इति जप्तोऽसुवागमः । इन्द्रवः । उकम् । सुतास्यः । पूषदसक । सर्हितायां प्रकृत्यान्तःपादस व्यपो (वा० ६-१ ११५) इति प्रकृतिभावात्परपूरणं न भवति । बर्हिषि । बृहिलोपध उ० २-१०६ इतीष्य । प्रत्ययस्वरः । तां इन्द्रोऽत्यत्र दीर्घादिति समानपादे वा० ८-३ ६ इति रह्यम् । सन्वयलोपी । अनुनासिकः । सहमे । षड् मयणे । आयुजन्तो निष्वादाद्यदात्तः ॥६॥

सप्तमीमृचमाह । हे इन्द्र । अथमन्माभिः कियमाश् स्तोमं स्तोत्रविशेषोऽपि च अष्टम्यन ते तव हृदिभूक समन्वयीकृतः शस्तमः सुततमोऽज्जु । अथ म्पुनरेनन्तर सुतर्माभिपुतं सोमं पिब । अपिब । अपाद० (वा० ४-४-११६) इत्यनुवृत्तौ षष्ठ्यौ च वा० ४ ४ ११० इति षष्ठः । निष्वादास्तो-दात्तः । हृदि कृपणीति हृदिभूक । कृषोऽनुदकं किन् वा० ३ २-५८ इति किन् । तन्पुरुषे कृति बहुलम् वा० ६-३ १४ इत्यनुक । किन्प्रत्ययस्य कृः (वा० ८-२ ६०) इति षकारस्य कुत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शस्तमः । सुतत्तरदन्वयवर्णेऽत्र संशब्दः । ततस्तमः । अत्र सुत-प्रकर्षस्य गुणद्वारा गुणयुक्तत्वे संकारतत्त्वादद्वयप्रकष इति निवेद्यातु किमेतिह्यय० । वा० ५-४-११ इत्यादिना आम् न भवति । श्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावात् । ईहगथ एव हि स निषधः । अथा सामम् । सर्हितायां निषातस्व० (वा० ६-३ १३६ इति दीधः ॥७॥

अष्टमीमृचमाह । वृत्रहा वधुघातक इन्द्रः सोमपीतये सोमपाताय मदाय सन्धानजमिहर्षाय च विश्वमिस्सर्वमापि सुतर्माभिपुतसोमयुक्तं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कम गच्छति । पिबम् । अथिप्रपि० (वा० १-१५० इत्यादिना कन् । निष्वादाद्यदात्तः । सवनं सनम् । पूषवत् । मदाय । मद्रोऽनुपसर्ग (वा० ३-३ ६० इत्यष्टम्ययः । निष्वादाद्यनुस्वरः । गच्छति । इदुर्गमयर्मा कः (वा० ७-३-७३) वृत्रहा । वृत्रे व्रतवान् । मदाय मद्रुपे किय (वा० ३-३ ८७ इन्द्रन्० (वा० ६-४ ११) इत्यादिना निवृत्ते दीर्घत्वं सौ च (वा० ६-४-१२) इति प्रतिप्रसकारवति । कृदुत्तरपदप्रकृति-स्वरत्वम् । सोमपीतये । षष्पिकरयवहुषीर्हिरित्युक्तम् । तन्पुरुषे वा दासीभारादित्वान् । वा० ६-२-४२ पूषपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥८॥

नवमीमृचमाह । हे शतकतो म त्वं नोऽस्मदीयमिमं काम कामप्रमानं फलं गोभिरवैश्व
सहापृथु । सवतः पूरय । वयमपि स्वाध्वः । सपुं सवतो ध्वानयुक्ताः सन्तस्त्वा त्वां स्तवाम ।
मेमम् । संहितायां माऽपि ओषे वेनु पादपूरकम् । पा० ६-१-१३४ इति सुलोपः । कामम् । कामघाज
कपांस्वतो घजोऽन्त उदात्तः पा० ६-१-१५६) इत्यन्तोदात्तस्ये प्राप्ते बुवादिषु पाठाद्याद्युदात्तत्वम् ।
पृथ । पूथ प्रीयाने । लोटः ऐडि । बुवादिभ्यः शः (पा० ३-१-७७) । सस्य हिस्वाद्गुञ्जाभाषः ।
अता हेः पा० ६-४-१०५ इति हेर्लुके । गोभिः । मायकाच० पा० ६-१-१६८ इति प्रातं विभक्त-
रुदात्तत्वेन गोभ्यस्ताववर्णः पा० ६-१-१८०) इति प्रतिविधेयम् । अर्ध्वः । कलस्त इत्युक्तम् । अमा-
मर्ध्यात् पराङ्गवद्वाचः । स्तवाम । पृथु मृनुती । आत्वादः पाः सः (पा० ६-१-६४) । लोटुत्तमसदु-
वचनस्य लोटो लृटश्च पा० ३-४-८५ इति लृट्वावागम्यं छिनः पा० ३-४-६६ इति सकारस्य
लापः । आहुतमस्य पिथ पा० ३-४-६०) इत्यादागमः । प्रत्ययस्य पिथानुदात्तत्वम् ।
भानुम्बर एव । स्वाध्वः । अथ क्विन्तायाम् । स्वाहोस्वसगयोः प्राकप्रयोगः । अन्येभ्योऽपि
ह्रस्वन् (पा० ३-२-१७८) इति क्विः । इतिप्रत्ययस्य विध्यन्तरीषसकप्रहणाधत्वाद्वा संप्रसारणो
मति परपृथक्त्वम् । इवः । पा० ६-४-२ इति दीघः । जसि ण्येकाच० (पा० ६-४-८०) इति
यमादेशः । मतिकारकोपपदान्कृत् पा० ६-२-१३६ इत्युत्तरपदप्रकृतिसंस्वरत्वम् । उदात्तययो
ह्रस्वपूर्वात् (पा० ६-१-१७४) इति जस उदात्तत्वं न भवति । तन्नामवनामरुथानिमित्त्यनुवृत्तेः ।
अत उदात्तमवतिलगोयणः स्वरितोऽनुदात्तस्य पा० ८-२-२४) इति स्वरितत्वमेव भवति ॥६॥

इति प्रथमस्य प्रथमं वर्कान्तो वार्ताः ।

॥ १७ ॥

१ १७

इन्द्राग्रहणयोगिनादिकं नवमं वयं मृचम् । अत एव नवममृचानुवृत्तावनुवृत्तम् । इन्द्रा-
ग्रहणयोगिनादिकं युवाकु पादनिचुत्ताविति । अत्र देवता विम्वहा । अग्रिष्ठमृचमी तु पूर्व-
वदनुवर्तते । अथ तु विम्वहा । युवाकु हीयादिकं इ अर्ध्वो पादनिचुत्तामकञ्चत्तोयुक्तं ।
चिनियागस्तु म्मातो सैत्रिको वा कश्चिद्वगस्तस्यः ।

नस्मिन्मृच प्रथमामृचमाह । अहमनुष्ठाना सम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्मन्नीप्य
मानपोर्वन्दावर्णयोः सम्मन्नीप्यो रजसमावृणं । सवतः प्राथये । ता तौ देवावीर्ये एवं-
विधेऽस्मदीयवर्णे निर्मितभूते मति मृच्छातः । अस्मान्मृच्छातः । इन्द्राग्रहो रजप्रत्ययान्तः ।
वर्णाग्रहो रजप्रत्ययान्तः । इमो नित्वादाद्युदात्तः । समाने देवताद्वन्द्वं च (पा०
६-३-२६) इति पूरदरुपान्तरादयः । इमे युगपदियनुवृत्तौ देवताद्वन्द्वं च (पा० ७-३-२९)
इति युगपदुभयपदप्रकृतिसंस्वरत्वम् । सम्राजोः । राज् दीप्तौ । सत्सुहृष० (पा० ३-२-६९)
इत्यादिना किय । ममो मोऽनुवृत्तः पा० ८-३-२३) इत्यनुवृत्तं प्राप्ते मो राजि सभा कौ
(पा० ८-३-२४) इति मकारदेशः । इन्द्राग्रहपदप्रकृतिसंस्वरत्वम् । कृ कर्मणोः कृति (पा०

२-३ ६५ . इति कमरि षष्ठौ । अथ रजसादिषु । अग्नेऽष्टमः । निस्वादाद्युदात्तः । ता । सुप्रा
सुलुक० (पा० ७-६-३६) इत्यादिना द्विवचनस्य आदेशः । टिलागे विभक्तं रुदात्तनिवृत्तिस्वरः ।
मृच्छात् । मृद्वसुत्वे । प्राधान्यां निरुद्धं सेंट पा० ३-४-७ । द्विवचन तस्य । लेटोऽष्टादौ
पा० ३-४-६४) इत्यादिगमः । तुदादिभ्यः शः (पा० ३-१-७७) । हिस्वात्तपूषचगुणाभावः ।
ईहमे । अथादिषु दृशाऽनात्तोचने कम् च (पा० ३-२-६०) इतीदृशम् उपपदे हरे कम् ।
उपपद्व्यमासः । इदं किमोरोम्को (पा० ६-३-६०) इतीदम् ईश । शिस्वान्स्वादेशः । कम्
किस्वात्तपूषाभावः । निस्वादुत्तरपद्व्यमासदाभन्वम् । उपपद्व्यमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन
तदेव शिष्यते ॥१॥

द्वितीयामृचमाह । हे इन्द्रावरुणी । अयमेऽविनुमनुष्टाव रत्तिनु मावतो मद्भिष्य
विप्रस्य माझणस्यर्तिरजो इवमाह्वानं गन्तागौ स्थो हि । प्राप्तिगीतौ भवयः सलु । फोरुषौ ।
चरुणीनां मनुष्याणां यतांरौ । योगनेमसंवाद्नेन धारयितारौ । गन्तारा । गमेन्ताऽदीलये
नृ । द्विवचनस्य सुप्रा सुलुक० (पा० ७-६-३६) इत्यादिनाकारादेशः । अहरोऽङि गुणः । पा०
७-४-१६) । अपन्नु० (पा० ६-४-११) इत्यादिनोपधादीचत्वम् । नृनो निस्वादाद्युदात्तत्वम् ।
स्थः । अथ भुवि । तन्मध्यमपुरुषद्विवचनं धम् । आदिपभृतिभ्यः शपः (पा० २-४-७३)
इति सुप्रा सुक । हि च (पा० ८-१-३४) इति निघातप्रतिषेधः । अयमे । अथ रजस्ये । तुमर्थ
मेमेनु० (पा० ३-४-६) इत्यमेनू । निस्वादाद्युदात्तः । इयम् । हेमो बहुलं इन्द्रासि (पा०
६-१-३४) इत्यर्निमित्तिके सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे च आदेशः (पा० ३-३-४७) इत्ययम् । गुणा-
दादेशौ । अपः पिस्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव । विप्रस्य । इष्यप बीजमन्ताने ।
अस्य अजेन्द० (उ० २-३१) इत्यादिना रन् निपातितः । निस्वादाद्युदात्तः । मायतः ।
मनुष्यकरणौ सुप्मद्व्यमत्रणौ इन्द्रासि साहय्य उपपद्व्यमानम् (पा० वा० ५-२-३६) वतुष ।
प्रत्ययौत्तरपद्व्योरन्मदो मयवन्मद्व्यमादेशः । आ सवनास (पा० ६-३-२१) इति दकारस्या-
कारः । सवनादोषः । मनुष्यं पिस्वादनुदात्तत्वम् । प्रातिपदिकान्तोदात्तस्ये स गुण शिष्यते ।
धतारा । धम धारणे । मनुष्यनृनौ (पा० ३-१-१३३) इति नृच एकाच उपपद्व्यमासः (पा०
७-२-१०) इतीदृशप्रतिषेधः । गुणो रपरत्वम् । अपन्नु० (पा० ६-४-११) इत्यादिनोपधादीचः ।
सुप्रा सुलुक० पा० ७-६-३६) इत्याकारः । नृर्वाभिस्वादन्तोदात्तत्वम् । चरुणीनाम् । कृपे-
रादेशः चः (उ० २-१००) इत्यनिप्रत्ययः । तन्मध्ययोगेन ककारस्य प्रकारः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं
वाचिन्वा क्वाप्स्वमन्तादात्तत्वम् । अत एव नामन्यतरस्याम्० पा० ६-१-६७७ इति विभक्ते-
रुदात्तत्वम् । तत्र हि मनुषि यो इन्वान्तस्तन्त उत्तरस्य नाम उदात्तत्वमिति व्याख्यातम् ॥२॥

तृतीयामृचमाह । इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणी । अनुकाममस्मदीयमाभिलाषमनु रायो
धनस्य प्रक्षेपेनातपयेधम् । सवतोऽस्मांसुत्पान् कुलम् । कथं यदा यदा धने कामवामेहे
तदा तदा प्रयच्छतमित्यर्थः । ता वां साहसौ युवां नद्विषमतिघयेन सामीप्यं यथा भवति तथा
ईमहे । याचामहे । कामविलम्बमन्तरेण धने दातव्यमित्यर्थः । सप्तदशसु याचनाकम् उ
ईमहे (निघ० ३-१६) इति पठितम् । अनुकामम् । कामस्य पञ्चादनुकामम् । अथवा कामे
कारेऽनुकामम् । अनुगिह वभादर्थः । अथवा वीप्सान्तरात् वभाधः । योग्यता वीप्सा

पदार्थोक्तिरिति। सादृश्यं चेति चत्वारो हि यथाभां गृह्येताः । अन्वयं विभक्तिं (पा० २-१-६) इत्यादिना अन्वयीभाष्यमासः । अन्वयीभावश्च (पा० १-१-४१) इत्यन्वयमन्वयस्यामरपदा-
दाप्यस्यः (पा० २-४-८२) इति प्राप्तस्य सुकोऽपवादो नात्ययोभावादतोऽभूत्त्वपञ्चम्याः पा०
२-४-८३ इति विभक्तेश्चरितः । समासस्य (पा० ६-१-२२३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । तर्पयेधाम् । तर्पे
शयेन्ताहोरो जिवश्च (पा० १-३-५४) इत्यात्मनेपदम् । मध्यमद्विवचनमाधाम् । टेरेस्वम् । आमेतः
(पा० ३-४-६०) इत्यामादेशः । अपि सत्यनो येयः पा० ७-२-८० इत्यनुकृतावातो कितः (पा०
७-२-८१) इत्याकारस्योपादेशः । आहृणो यमोपञ्च । इन्द्रावहम् । सुपो सुसुगं पा०
७-१-३६ इति द्विवचनस्याकारः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सन्निवायामाकारस्य इस्त्वत्वम् ।
रायः । ऊडिदम् (पा० ६-१-१०१) इत्यादिना विभक्त्युदात्तत्वम् । ना । सुपो सुसुगं पा०
७-१-३६ इति विभक्त्युदात्तत्वम् । पदान्तरस्याद्युदात्तत्वस्य वामादेशोऽनुदात्तः । मेदिष्ठम् ।
आतिशयेनास्ति कम् । आतिशयने इहम् । अस्मिन्नाहोरोऽन्वयाधौ (पा० ५-३-६३) इति
मेदिष्ठः । यन्वयं (पा० ६-४-१४८) इति स्वयम् । इहम् । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । ईमेह ।
ईह गन्तौ । निस्वादात्मनेपदम् । बहुलं छन्दसि पा० २-४-७३ इति शपो लुक् । निधातः ॥३॥

चतुर्थीसूत्रमाह । हि यस्मात्कारणात्तद्वचनानामस्मदीयकमणां सन्निधिः सोमकर्म हविषु वाकु-
ल्यतोऽयकधनात्मकस्यैकः एव सकृत्वादिद्वयान्तरश्च मिश्रितम् । तथा सुमतीनां सोमन-
वृत्त्युत्पत्त्यामृतिवजो यतोऽयकर्म वचनमपि युवाकु तानाविधेः स्तुत्यगुणोर्मिश्रितम् । तस्मात्
कारणान् हे इन्द्रावहम् । तथाविधे हविः स्तोत्रकर्मणोऽप्युत्पत्त्योः प्रत्यादाहृतं वाज्रदाहृतं
प्रदानं पुराणां मध्ये सुत्या भूयाम् । भवेम । आपाऽत्र इत्यादिषु वर्द्धितानि स्याकेषु
कमनामस्य गन्तौ गन्तौ (निघ० २-१) इति पठितम् । युवाकु । यु मिश्रते । कटिकुषिभ्यां काकुः
(उ० ३-७६) इत्यत्र काकुलकाद्यौनेरपि काकुः प्रत्ययः । कित्तेन गुणाभावाद्दुःकरस्यो-
पहादेशः । प्रत्ययस्यैव मन्तोदात्तत्वम् । तवीशब्दः केषांविन्मने वाह्वादिर्हीनन्तो
निस्वादाद्युदात्त इति उभयवचनस्यादिषु युगपद् (पा० ६-३-१४०) इत्यत्र वृत्तिकृतोक्तम् ।
सुमतीनाम् । विद्याम् सुमतीनाम् छ० ल० १-४-३ इत्यथोक्तम् । भूयाम् । प्राधान्यां लिङ् । उत्तम-
वद्वचने निरर्थं कितः (पा० ३-४-६६) इति प्रकारलोपः । वासुट परस्मैपदप्रदानो द्विष्य (पा०
३-४-१०३) इत्युदात्तो वासुटान्तः । निङ् । मन्तोपोऽनन्त्यस्य (पा० ७-२-७६) इति सकार-
लोपः । बहुलं छन्दसि (पा० २-४-७३) इति शपो लुक् । सन्निधिरुत्पत्त्याद्युदात्त एव
शिष्यते । वाज्रदाहृतम् । वाज्र द्दन्तीति वाज्रदाहृतः । आमेतं सतिम् (पा० ३-२-७४)
इत्यादिना वनिष् । सत्यं पित्राद्यानुस्वर एव शिष्यते । समासे छन्दस्यपदप्रकृतिस्यैवत्येन
एव शिष्यते । आसि आहोपोऽन्तः (पा० ६-४-१३४) इत्यकारलोपः । तस्याच्च परस्मैपदम्
(पा० ६-१-५०) इति स्यानिवद्वावाहोपो रथोर्वसि (पा० ६-१-६६) इति वकारलोपो
न भवति ॥४॥

पञ्चमीसूत्रमाह । अयमिन्द्रः सहस्रदाहनां सहस्रमन्त्र्याकधनप्रदानां मध्ये स्तुत्येनदानस्य कर्ता
भवति । प्रभूतं द्दन्तीत्यर्थः । तथा वक्ताः संख्यानां स्तुत्यानां मध्यं वक्तव्यं स्तुत्यो भवति । अति-
शयेन स्तुत्य इत्यर्थः । वक्ताः । उनेनप्रत्ययान्ता निस्वादाद्युदात्तः । संख्यानाम् । शेषं स्तुतौ ।

आत्मलोप्यतु (पा० ३-१-१२४) । तित्स्वरितम् पा० ६-१-१८५ इति प्राप्त ईद्वन्द्वसंयुक्तं
 गयतः । पा० ६-१-२१४ । इत्याद्युदात्तः । कनुः । कनुः कनुः (उ० १-७७ इति कनुः ।
 किन्वाद्गुणाभावे यणादेशः । प्रत्ययम्बोधाद्युदात्तः । उक्थ्यः । उक्थं यस्मिन् । तेन ह्युन्त्य-
 स्येन तत्र भवे उक्थ्यः । भवे ह्युन्त्यः । पा० ४-४-११० । इति यतु । यस्मिन् । पा० ६-४-१४७ ।
 इति लोपः । अत्र तित्स्वरितम् पा० ३-१-१२४ इत्येतद् बाधित्वा लोप्याय कुप्यायेत्यादिवहय-
 कन्वाद्यतोऽन्तावः (पा० ६-१-२१३) इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं सर्वं विधाय ह्युन्त्यं निकल्पयन्ते
 (पा० ५० ३५) इति न क्रियते । ननु यस्मिन् पा० ६-४-१४८ । इति लोपान्प्रागेव तित्स्वरित-
 म्बमस्तु । न हि तदा यतोऽन्तावः (पा० ६-१-२१३) इत्येतद्वर्तते इदमकन्वाभावात् । अत एव
 ह्युन्त्याय च सुम्ब्याय चेत्यादौ स्वरितत्वं दृश्यते । न च परस्वाङ्गित्वाच्च यस्मिन् पा० ६-४-१४८)
 इति लोपेन प्रथमतो भाष्यमिति वाच्यम् । प्रकृतिप्रत्ययवाध्याद् बहिरङ्गाद्यस्य (पा० ६-४-१४८)
 इति लोपात्प्रत्ययमात्राध्यायेनान्तरङ्गत्वेन तित्स्वरितम् पा० ३-१-१२४) इत्यस्य प्राप्त्यात् ।
 अत उन्त्यायेत्यादिवहुक्थ्य इत्यत्रापि सप्तशत एव स्वरितम्भं भविष्यतीति किं ह्यान्दमेन । यत्र
 हि लोपमन्तरेणैव वृणक्तत्वं तत्र यतोऽन्तावः पा० ६-१-२१३) इत्येतद्वर्तते । यथा चेयं
 येयमिति । लोपनिबन्धनद्वयकप्रदेशेषु तु स्वरितेनैव भाषितव्यमिति । एवं तर्हि लोप्याय
 कुप्यायेत्यादौ यदाद्युदात्तत्वं तदेष ह्युन्त्यमस्तु । अथात्र तु वागादाङ्गं बलोयः (पा० ५० ३५)
 इत्यन्तरङ्गत्वेऽपि स्वरितत्वं बाधित्वा लोप एव भविष्यति । तद्युक्थ्य उन्त्याय सुम्ब्यायेत्यादौ च
 ह्युन्त्यमस्तु । सर्वथक्त्र ह्युन्त्याय सुम्ब्यायेत्युच्यते ॥५॥

इति प्रथमस्य प्रथमे द्वारिको वर्गः ।

सूक्ते षष्ठोऽध्यायः । तपोरित्पूर्वोक्त्यांरित्वाश्रययोरेवावसा अक्षतेन वसमनुष्ठातारः सनेम ।
 सस्मभ्यमे । धनमिति शेषः । निजीमहि च । प्राप्ते धने वाचस्पतिर्ल सावद्रुक्त्वा ततोऽध्यायिष्टं
 धनं कर्षितधिक्रमेण स्थापयामास । उत । अपि च । पश्यन् । भुक्तार्थाहताच्च प्रकर्षणाधिकं
 धनं स्थातु । सम्पत्तताम् । अवसा । अयन् । निष्वाद्याद्युदात्तः । वयम् । ययं हि ह्य
 (पा० १-१५०) इत्यत्र यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यम् । सनेम । आशित्वं लिङ् । तस्य मत् । नित्यं
 कृतः (पा० ३-४-६६) इति सकारलोपः । किदाशित्वं (पा० ३-४-१०४) इति यासुट । ह्युन्-
 त्युभयथा (पा० ३-४-११७) इति सावधानुक्तमप्यम्लोति लिङ् । सलोपाऽनन्त्यस्य (पा०
 ७-२-८६) इति सकारलोपः । अतो येयः पा० ७-२-८० इतीयादेशः । लोपो व्यावर्ति (पा०
 ६-१-६६) इति यलोपः । लिङ्याशित्वम् पा० ३-१-८६ । इत्यह । आङ्गुणः । पादा-
 दित्वाच्च निघातः । धीमहि । जुधाञ् धारणपोषणयोः । आशित्वं लिङ् । महिङ् । तस्य
 ह्युन्त्युभयथा पा० ३-४-७-११७) इति सावधानुक्तमप्यम्लोति । तत्र सावधानुक्तत्वेन लिङ्
 सलोपाऽनन्त्यस्य (पा० ६-२-८६) इति सकारलोपः । सावधानुक्तमपि पा० १-२-१४) इति हित्त्वं
 शप् च । यदुक्तं ह्युन्त्यसि पा० २-४-७३ इति जुहोत्यादेशः शपो लुक् । आर्धधानुक्तत्वादातो
 लोप इति च पा० ६-४-६४ इत्याकारलोपः । निघातः । सनेमेत्यपेक्षया द्वितीयत्वाद्वाच्ययोगो
 प्रथमा (पा० ८-१-५६) इति न निषेधः । स्वातु । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । तिप् । इति ॥५॥

(पा० ३-४-१००) इतीकारलोपः । यासुट् परस्मैपदेषुदासो द्विज (पा० ३-४-१०३) इति यासुट्-
छित्त्वे । अदिप्रभृतिभ्यः शप पा० २-४-७२, इति लपो लुक् । अमोरलोपः (पा० ६-४-१११)
इत्यकारलोपः पादादिन्वाक् निघातः । उत । एवमादीनामन्तः कि० ४-१४ इत्यन्तोदात्त-
प्रचनेम् । रिचिर विचने । भावे ल्युट् । योरनादेशः । लिति पा० ६-१-१६३ इति
प्रत्ययान्तपूर्वलोपात्तत्वं । प्रादिमसामः । कुटुम्बरपदप्रकृतिसंवरत्वं ॥६॥

सप्तमीमृचमाह । इन्द्रायक्या हे इन्द्रायक्यौ वा युवामुभावहं हुये । आह्वयामि । किमर्थम् ।
विश्राय मणिमुक्तान्दिकरेण विविधाय राधमे घनाय नत आह्वयी युवामस्माननुन्तातून्ताम्युवः
शत्रुविषये शत्रु प्रयत्नान् कृतम् । कृतम् । इन्द्रायक्या । उपोऽलुक् ० पा० ७-१-३६ इत्यादिना
सम्बोधनसंवाकारः । देवताइन्द्र च पा० ६-३-२६ इति पूर्वपदस्थानह् । आर्मान्तरित्वात्त्वम् ।
संहितायां ह्यन्देशे इत्यन्त्वम् । हुये । इयतेनङ्गमन्त्येकवचनमित् । ०शप पा०
२-४-७२) इत्यनुवृत्तौ बहुलं ह्यन्देश (पा० २-४-७३) इति लुक् । ह्यः ० (पा० ६-१-३२)
इत्यनुवृत्तौ बहुलं ह्यन्देश (पा० ६-१-४) इति सम्प्रसारणं परपूर्वत्वम् । अचि अनुधातु० (पा०
६-४-७७) इत्यादिनादक । न च हुनुवो ० (पा० ६-४-८७) इत्यादिना यथादेशः । जुहानेव
हि प्रलिपदोक्तत्वं सन्, न पुनरस्य । साक्षगिकत्वात् । इट् प्रत्ययसंयोगात्तात्त्वम् । पादादि-
न्वाक् निघातः । राधमे । आधुन् । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । अस्मान् । शमि द्वितीयायां च
(पा० ७-२-८७) इत्यात्वम् । शमो न (पा० ७-१-२६) इति मध्यम् । जिधुवः । जि जये ।
जिहः कणुञ्ज (पा० ३-२-१०७) इति कसुः । द्विर्भावः । सन्निविटोञ्ज (पा० ७-२-४७) इति
द्वितीयस्य कुन्त्वम् । कसोः कित्वात्तुभाभाक् । कान्तिनियमात्प्रासन्त्येदो मन्त्येकाजानुघाताम्
(पा० ७-२-१७) इति नियमेन निवृत्तिः । द्वितीयावहुवचने शम । अमज्जायां कसोः सम्प्र-
सारणम् (पा० ६-४-१३१) इति सम्प्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । एरन्तेकावा० (पा० ६-४-८२) इति
यथादेशः । शानिर्वाचिषीर्वा च (पा० ८-३-१०) इति वत्वम् । प्रत्ययसंयोगोकार उदात्ताः ।
कृतम् । कुरु करणे । लोकाभ्यमद्विवचनस्य सकृदावाप्तमादेशः । लपो बहुलं ह्यन्देश (पा०
२-४-७३) इति लुक् । तिक् कृतिक् (पा० ८-१-२८) इति निघातः ॥७॥

अष्टमीमृचमाह । इन्द्रायक्या हे इन्द्रायक्यौ ओष्वम्यदोषकुट्टिषु वा युवां मित्रासन्तीषु
सन्ति, मन्त्यक मेमिनुमिहदन्तीषु तदानीमा समन्तात्सम्भ्य शम एव नू नू । अतिशयेन क्षिप्तं
प्रयच्छतम् । दत्तम् । अर्द्धशनिम्यकनयाकेषु क्षिप्रनामसु नू मसु (निघ० २-१५) इति
पठितम् । तस्य द्विरावृत्तिव्यावृत्तिशयो अभ्यते । इन्द्रायक्या । उक्तम् । मनु । अचि तु-
नुषमकुलङ्कुत्रोक्त्यागाम् (पा० ६-३-१३३) इति पूर्वपद दीप्तत्वम् । मित्रासन्तीषु । वन
वशा सम्भर्ता । आन्वाटः च स (पा० ६-१-१४) । इन्द्रायक्या सन् । द्विर्भावो इत्यादिः
शेषः । मन्त्यकः पा० ७-४-७६ इतीत्वम् । आदेशप्रत्यययो (पा० ८-३-४६) इति वत्वम् ।
सन्तोषन्त० (पा० ७-२-४६) इत्यादिना विकल्पादिद्विभाजः । जलसतसर्वा सन्त्ययोः (पा०
(६-४-४२) इति मकारम्भाकारः । उपरि मटः सन् । कर्तुवि शप । उगितञ्ज पा० ४-१-६
इति ङीष् । शपथमोतित्वम् (पा० ४-१-८१) इति नुम् । ङीष्ः शपथ पिप्पलाज्यदुग्ध
समावधानुक्तेनानुदात्तत्वम् । अनो निष्वादाद्युदात्तत्वम् । तदेव शिष्यते । ङीषु । सावेकावा०

पा० ६-१-१६८ । इति विमर्कं स्थापयन् । अस्मभ्यम् । अस्मभ्यमग्रितकृतः (अ० १-७-६) इत्यश्लेषम् । यच्छतम् । दाष्ट दानं । शपि पात्राऽमा० पा० ७-२-७८ इत्यादिना यच्छा-
वेष्टः ॥८॥

नवमोऽवस्था । इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ सामस्मत्कृतं शोभनस्तुतिं प्रति हुवे ।
युवामुभौ आहवामि । किञ्च सधस्तुतिं युवशोरभयोः सादित्येन क्रियमाजया स्तत्राक्रियया
युक्तं यां सुन्दति प्रतिमन्त्र युवामुभवे । यधये । सादृशी सुन्दतिः शोभनस्तुतिर्हनुभूतश्रु-
तसमूहो नामभोगु । युवां व्याप्रासु । अभोतु । अश्रु व्यासौ । सोऽतो व्यस्येन निष ।
स्वादिभ्यः स्तुः पा० ३-१-७३ । सुन्दति । न चिन्वे अस्म्य सुन्दतिम् (अ० १-७-७) इत्य-
श्लेषम् । इन्द्रावरुणा । हुवे । उक्त । अत्र तु यद्वृत्तयागात्र निघातः । श्रुधाये । श्रु-
वृद्धौ । षट् । व्यस्ययनात्मनपदम् । मध्यमद्विवचने भावद्वयं सुन्दति पा० २-४-७३ इति
लुक् । प्रत्ययरुश्रेणाकार उदात्तः । यच्छद्वयागात्र निघातः । सधस्तुतिम् । सह स्तुतिवन्म्यो
सुन्दती सा सधस्तुतिः । अत्र सुन्दतिरित्यस्यपदार्थं स्तुतिशब्दस्य स्तुयनऽनयेति करणसाधनत्वेन
श्रुतपरत्वेऽपि स्तुतिशब्दो भावसाधनतया स्तवनाक्रियापरः । तस्मिन्भावमाधनत्वेन क्रियापरेऽपि
करणसाधनतया श्रुतपर इति समस्यमानपदाभावेन । संहृत्य इकारस्य व्यस्ययन धकारः ।
सहशब्दं गृह्यमादिस्वादिस्तोदात्तः । बहुव्रीहत्वेन पूर्वपदपठितत्वरत्नम् ॥९॥

इति प्रथमस्य प्रथमं अवस्थितो जग ।

॥ १८ ॥

१-१८

पञ्चमेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र सामानामिन्यादिकं तत्त्वं प्रथमं सूक्तम् । अग्निष्वात्तस्य
पूर्ववत् । देवताविशेषस्तु पूर्वमनुकल्प्यते । सामानामिति पञ्च साक्षात्स्वरुपाऽनुध्यासिन्मन्त्र
सोमश्च पञ्चम्यां इतिज्ञा चान्याः साद्वस्वरुपा नाराजसो वान्त्थनि । सुकताता आद्याः पञ्चर्षो
अक्षराद्व्यतिदेवताकाः । तामो मध्ये स चा वीर इति गृहस्वात्तानुध्यां श्रुत्वा अक्षराद्व्यतिरिक्तश्च
सोमश्चेति लिखो देवता । स्व तमिन्येतस्थाः पञ्चम्या इतिज्ञाया सह पूर्वार्कास्तिस्रो देवता ।
पशुमारभ्य तिमृषां सप्तम्यतिर्देवता । नराशमिन्येतस्था नवम्याः सप्तम्यतिनराशमो वा
लिकच्छते । विनिशोगस्तु पूर्ववत् ।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमावस्था । हे अक्षराद्व्यते गृहस्वात्त देव सामानमभिवचस्य कतारं
मामनुष्ठानारं स्वरुपां देवेषु प्रकाशनवन्तं कृणुहि । कुरु । अत्र दृष्टान्तः । कस्तीवन्तमेतन्नामक-
मृषिम् । इयशब्दोऽत्राध्याहृतव्यः । कस्तीवान्यथा देवेषु प्रसिद्धस्तद्वादिभ्यः । यः कस्तीवान्
अपिरीशितः । उशितः पुत्रः । तमिरेति पूर्वयोजना । कस्तीवनोऽनुष्ठानेषु मुनिषु प्राप्ति-
स्तेतिरीयराज्ञायते । एतं वे पर आटुणारः कस्तीवनोऽपिरीशितो धीतहन्वः आयसस्यस्य पौरकुम्भ्यः
प्रजाकामा अचिन्वत (तै० स० ५-६-५३) इति । अत्रान्तरेऽप्युपित्वकथनेन अनुष्ठानव्यतिरिक्तः

सूच्यते । अहं कर्त्तृत्वात् कृत्विस्मि विप्रः । ऋ० म० ४-२६१ इति । तस्मादुक्त्यानुहातारं प्रति दृष्टान्तत्वं युक्तम् । सोऽर्थं सन्त्रो वाच्येनैवं व्याख्यातः । सोमान सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कर्त्तृवन्तमित्र य औशित्रः । कर्त्तृवान् कस्याकानौशित्र उशित्रः पुत्र उशित्रवन्तेः कान्तिकमणोऽपि स्वयं मनुष्यकञ्ज पद्माभिप्रेतः स्यात्तं सामानं सोतारं मा प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते । नि० ६-१० इति । आस्मिन्मन्त्रे सोमानमिति शब्देन कृणुहि ब्रह्मणस्पते इति पादिनं सूचितं तात्पर्यं तत्तिरीया आमनन्ति । सोमानं स्वरणमित्याह सोमरोधमेवावस्थे । कृणुहि ब्रह्मणस्पते इत्याह ब्रह्मणस्पतेमेवावस्थे । ति० म० १-५-८-४ इति । सोमानम् । धनानीति । पुत्र आभिव्ये । अन्यम्योऽपि दृश्यन्ते (पा० ३-२-४१) इति मन्त्रिन् । दृश्यदृष्टास्य विध्यन्तरापसपद्व्याधन्वाभिस्वेऽपि नष्टदातृत्वम् । किन्तु प्रत्ययस्वर एव । उज्झादिषु वा सोमशब्दो दृष्टव्यः । बहुसपद्व्याध्रीणादिका वा मनिदृष्टव्यः । स्वरणम् । प्रख्यातम् । रूयशब्दोपतापयोः । कृयल्लुटो बहुलम् । पा० ३-३-११३ इति कर्माणि ल्युट् । मिति (पा० ६-६-१०६ इत्यकार उदात्तः । कृणुहि । कृण्वे हिमाकरशयोश्च । इतिना मुम् धातोः । पा० ७-१-२८ इति मुम् । लाट् मेहि । तपि प्राप्ते धिम्धकृताभ्योर च (पा० ३-१-८०) इत्युप्रत्ययः । तत्प्राक्प्रयोगेन वकारस्य चाकारः । तत्प्रातो ओपः (पा० ६-४-४८ इति ओपः । तस्य स्थानिब्रह्मणस्पते पुषस्य लभूपधपुषः । ईक्षित्वाङ्कारस्य न गुणः । उतश्च प्रत्ययाङ्गद्वयो वा वचनम् । पा० म० ६-४-१०६ इति हेतुर्न । सतिशब्दस्वरवलीपस्यमभ्यत्र विकारोभ्य इति कयनाङ्गश्च प्रत्ययस्वरयोदात्तत्वम् । पादादिस्वाञ्च निजातः । ब्रह्मणः । अ-उपा. पति-पुत्र० । पा० ८-३-५३ इत्यादिना लोहतायां विभक्तनीधस्य वकारः । एवामन्त्रितपराङ्ग-वजावापद्वयस्यामन्त्रितनिपातः । कर्त्तृवन्तम् । कर्त्ते भवा कस्या अश्वोद्वर्गस्थानी रज्जुः । भवे इन्द्रस्य । पा० ४-४-११० इति वत्प्रत्ययः । व्याख्यामनोऽप्येव आस्यन्दीवद्वीवक्षीव-कृत्तृवत् । पा० ८-२-१२ इत्युपधिवर्तनात् कर्त्तृवत्त्वस्य निपातितः । इन्द्रमीरः । पा० ८-२-१५ इति वत्प्रत्ययः । यत्प्रत्ययस्येव तद्विधौ निपातित ईकार उदात्तः । मनुष्यपौ पिस्वा-दनुदात्तौ । औशित्रः । यत्र कान्तौ । इति (उ० २-५६) इत्यनुवृत्तौ वसे. किञ्च उ० २-७०) इतीतिप्रत्ययः । तस्य किञ्चाद् यद्विज्ञा० (पा० ६-१-१६ इत्यादिना सप्रत्ययार्थं वत्त्वत्वं गुणाभावः । तत्प्राप्यम् (पा० ४-६-१२ इति प्राग्दोष्यतोऽप्यु पा० ४-१-६३ । आदिद्विः । प्रत्ययस्वरान्तोदात्तत्वम् ॥२॥

द्वितीयाष्टमहा । यो महाब्रह्मणो वेवाभ्यनवान्ब्रह्माभीवहा रोगायां इप्ता वसतिन् धनस्य लब्धौ पुष्टिवचनं कुट्टिवक्ष्यिता यत्र नुरम्भरोपेत शीघ्रजनप्रदः स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् निवत्तु । सेवताम् । परिगृह्यानुगृह्णान्वित्यर्थः । अथ सिक्कशुक्रस्य सेवाधत्वे वाच्य आह सिक्कसेवत इति सेवमानस्य नि० ३-२१ इति । प्रत्यायको शब्दाविनि संघः । वेवान् । रथिरम्वा-कृतीति अनुप । रथेमर्तो बहुलम् (पा० म० ६-१-३७) इति वकारस्य सप्रत्ययार्थं पप्रत्ययम् । इन्द्रमीरः । पा० ८-२-१५ इति वत्प्रत्ययः । आद्विज्ञा० । मनु बन्धस्यामिद्वत्त्वाङ्गुवद्विज्ञात्वाच्च प्रागेव गुणो कृते इक्याभावाच्च वत्प्रत्ययः । मन्त्रास्तादिवत् (पा० ६-१-८५) इत्यादिवत्त्वमेवेषां सम्पादनम् । वक्ष्यिभ्यविधौ सप्रतिपेक्षा । अथवा सटाभिरित्यत्र सवत्तदीधम्वान्तजद्विषेता-

कारणान्तरात् भिन्न एव पा० ७-१-६ इत्येवमिति स्थानम् । तत्र निरवकाशत्वेन सन्धस्यानवका-
शत्वम् । अग्निमान्धे दधस्तम्भ (त० भा० २-२-१-२) । उप मर्द्धाणि हरिः पा० १०-१०४ ३
इत्यादाववकाशाभावात् । सत्यम् । अत्र गुणप्रवृत्तः पागिकारान्तरे मनुष्यः । कदाचिद्विषा-
त्परम्भ मनुष्यः पञ्चदिकारादेशेनेषयांभावेऽपि भवति चत्वारिंशति ह्यन्वयीः पा० ८-४-६२ इति
सूत्रकृता विवक्षितम् । असुनवाभिप्रायेण हरिः इत्यादिकमुदाहरणान्धे दृष्टिकृता आग्निमान्धेऽप्यु-
दाहरणम् । इत्यनुवृत्त्याम् पा० ६-१-१०३ इत्यत्रादेशकान्धे मनुष्य इत्युदाहरणं यत्परम्भ पा०
भा० ६-१-१०६ इत्यत्रादेशकान्धे ऐश्वर्यस्याप्युपलक्षणम् । अत एव हि देवा इत्येत्यादौ मनुष्य
उदात्तत्वं दृष्टम् । अथवा इत्यनुवृत्त्याम् (पा० ६-१-१०६) इत्यत्रापि कदाचिद्वत्त्वात्परम्भ
मनुष्य उदात्तत्वात्परम्भेऽपि कदाचिदेवम् । एव च संप्रसारणपर्याप्त्याः कृतयोगाणां प्राप्तिस्त्वात्परम्भे
मनुष्यतिरेकानां वा निन्धादौ सधप्रोक्तत्वं विद्वदिति । अयमेव सूत्रकृताभिप्रायो वार्तिककृता
प्रोक्तत्वात् इति । असीवहः । अम रोग इत्येतस्माद्व्यग्रत्ययेनामीवशब्दो निपातितः । त
हन्तीति बहुलं ह्यन्वसि पा० ३-२-८८ इति विष् । कृदुत्तरपरप्रकृतिस्यवरत्वम् । असुदित ।
असु विन्दसीति बहुविधम् । विष् च (पा० ३-३-७६) इति विष् । कृदुत्तरपरप्रकृतिस्यवरत्वम्
पुष्टिवधनः । वधयनेनस्थादित्वात्परम्भे । निपात पा० ६-१-१०३ इति प्रत्ययान्तपरम्भेऽप्युदाहरणम् ।
पुष्टेवधन इति कर्माणि बहुधा समासः । कृदुत्तरपरप्रकृतिस्यवरत्वम् । निषक्तः । एव समवायेः
लोपः कृदुत्तरं ह्यन्वसि पा० ३-४-७६ इति लपः ग्लुः । लोप पा० ६-१-१० इति द्विधे
हलादिर्लोपे बहुलं ह्यन्वसि पा० ७-४-८८ इत्यन्यासस्येकारः । ग्लुः । ग्लु स्वरलोपः ।
इगुपधजापीकरः कः (पा० ३-१-१३५) । प्रत्ययस्वरः ॥२॥

मृतीवामृचमाह । अरहो मत्स्यस्योपवृत्तं कृदुत्तरपरप्रकृतिस्यवरत्वम् प्राप्तस्य कृदुत्तरपरस्य मनुष्यस्य
धर्मिद्विंसकः ह्यन्वसि । शंसनसंघितेव इत्यर्थः । माहो वार्तिको नोऽस्मात्मा प्रत्ययः । मा
संघितम् । शत्रूणां प्रत्ययोऽधिपतेः कदाचिदस्मात्मा प्राप्तिस्त्वित्यर्थः । तदर्थं हे मन्त्राणां परम्भे
नोऽस्मात्मा । पालय । मा । निपातः । शंसनं ह्यन्वसि । आने पल । निन्धादादुदात्तः । अरहः ।
अतःरहः (पा० ४-८०) इत्यन्ताभावितायधोऽह गताविन्ध्यस्मादस्त्वम् । गुणो रपरत्वम् ।
प्रत्ययस्वरे प्राप्तं कृदुत्तरपरप्रकृतिस्यवरत्वम् । धृतिः । ध्रुवी हितायाः । निषर्कः ।
संज्ञायाः (पा० ३-३-१०४ इति निष् । तिसृश्रमर्धमिदुत्तरपरकर्मणु च (पा० ७-२-६ इति
प्रतिषेधः । उपधायाम् (पा० ७-१-१०१ इत्युपधादीधत्वम् । विलोपं वाचित्वाऽपि प्राप्तं
राहोपः पा० ६-४-२६ इति वकारलोपः । प्रत्ययः । ध्रुवी स्वर्कः । लकृत्स्नः । इत्यर्थः (पा० ३-४-८७)
इति कारलोपः । हलन्धेऽपि लोपः । कुन्धम् । रुधादिभ्यः अम् पा० ३-१-८८ । तस्य व्यन्धयो बहुलम्
पा० ३-१-८२ इत्यहोगमः । वक्ष्येऽर्थः । अकारस्वरागमानुदात्तत्वं वाधित्वा व्यन्धयेनोदात्त-
त्वम् । आदिलोपे विभाषा पा० ८-१-६३ इति निपाताभावः । सत्यम् । मृक प्राक्त्वयागे ।
असिहमिदुत्तरं (पा० ३-८२ इत्यादिना आग्निदिकस्तन् प्रत्ययः । मत्तं भवे इत्यर्थं भवे ह्यन्वसि
(पा० ४-४-११०) इति यत् । यतोऽनादः पा० ६-१-२४३ इत्याद्युदात्तत्वम् । रजः । रज पालने ।
शवः पिष्टाद्यनुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव विन्ध्यते । पादादित्वाच्च निपातः । रजा या । इत्यर्थो-
ऽस्मिन्तः (पा० ६-३-१३५) इति दीधः । उपसर्गादु बहुलम् (पा० ८-४-२६) इति बहुलप्रवृत्त्या

द्विपुष्पगात्रादि नमो ज्ञान्वन् । अक्षयान्विते । अक्षयान्विते (पा० ८३५३) इति संहितायां
विस्तारस्य सकारः । सुवामन्त्रिते पराङ्गवद्वावात्पदद्वयस्यास्यन्त्रितनिर्वातः ॥३॥

चतुर्थीश्रुवमाह । इन्द्रा देवो यं मर्त्यं वत्समाहं हिनोति । प्राप्नोति वद्धयति वा । तथा
अहोरात्र्यनिश्वो हिनोति । तथा सामो हिनोति । स य स एव यजमानो वारो वायंयुक्तः सन् न
विप्यति । न विनश्यति । यः । वादिननुशत । सांहितायाश्चि मुनुधमसुतकृत्रोरुन्यायाभू
(पा० ६-३-१३३) इति दीर्घः । अहोरात्र्यतिः । उक्तम् । हिनोति । हि मर्तो कृद्ग्री य । स्वादिभ्यः
श्रु (पा० ३-१-७२) । लिपः पितृवाञ्छनुपास्वयस्वर एव शिष्यते ॥४॥

पञ्चमीचूषमाह । हे ब्रह्मण्यनं स्य स मन्थमनुष्ठाता मनुष्यमहम् । वापास्याहीति शेषः ।
 तथा श्रीम. पार्वत्यम्बुजं वातु दक्षिणाभ्या देवता क वातु । दक्षिणा । दत्तं हृद्यौ । ब्रूदक्षिभ्यामिनन्
 (उ० ३ ५१) । निष्मादाशदान । अहम् । नर्विषयस्य० (उ० ३-५) इत्यादिरुदासः ॥५॥

इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्विधो वर्गः ।

अनुपपन्नमीयनरोद्धोमे सद्ब्रह्मनिमित्तयेवा विनियुक्ता । तथाच गृह्ये मेवत्वामावाधेति त्वयं
वक्ष्यते । आचार्य स्वमन्त्रारम्भे जुहुषास्वद्ब्रह्मनिमित्तम् (आ० गृ० १.२२) इति ।

ताम्रेण मूर्कं वष्टोमुच्यते । मेधां लब्धुं सदस्यरूपतमेन कामकं दयमानिषम् । प्राप्तवानिष्मि ।
कीदृशम् । आहृतम् । आभरणम् । इत्युक्तं प्रियम् । स्वामपाने सहकारित्वात् । काश्यम् । कर्म-
नीयम् । भनिम् । अनस्य दाताहम् । अहम् । अहम् विराग्यादी । समयास्तुभ्योऽक्षम् (उ० ४-१७०)
लिप्तादाद्युदात्तः । भनिम् । पालदति उ० ४-५८ । टिलोपः । प्रत्ययरूपः । प्रियम् । हनुपञ्चा
प्रोक्तिरुक्ता : पा० ३-१-१२५ । इत्युद्देशः । प्रत्ययरूपः । काश्यम् । कामयेनेवौ यत् पा०
३-१-७७ । मेरिमटि पा० ६-४-५१ इति द्विलोपः । यतोऽनाबः (पा० १-१-२९३) इत्या-
द्युदात्तत्वम् । भनिम् । अपादाने । आश्रये च सः (पा० १-१-६४) । आप हः (उ० ४-१४०)
इ-धनुर्हन्ती भनिकाम्यदसिर्वसिवनिष्यनिष्यनिष्यनिष्यविष्यविष्यविष्यम् । (उ० १-१४१) इति द्विप्रत्ययः ।
प्रत्ययरूपः । अपातिष्यम् । या प्रापते । लुङ् । मिपोऽभादेः । सम्भजनमाती सक य (पा०
४-१-७३) इति सिक्क इहागमो धातोः स्वागतः । निघातः ॥६॥

मनसोमृत्तमाह । यज्ञोऽयमनुष्ठानकथो विर्पाञ्चतश्चत विदुषोऽपि यत्प्रमानस्य यस्मात्स्वदम्-
स्वदिदंवादन न विध्यति । सोऽथ स्वदम्भार्तिद्वयो घोर्मा मनोऽनुष्ठानविषयायामस्मद्बुद्धीना-
मनुष्ठेयकमणोर्वा योगं सम्बन्धमिन्वति । व्याघ्रोति । यत्प्रमानमनुगृह्ये तदीयं यज्ञं निष्पादय-
तीत्यर्थः । यस्मान् । अन्वारात् ० पा० २-३-२६ इत्यर्थादना श्रुतेर्वागान्तरात्प्रमी । सावेकाचः ०
पा० ६-१-१६८) इति विमर्शकदातत्वे प्राप्ते न गोचरस्यावयव ० पा० ६-१-१६८ इति
प्रतिषेधः । विध्यति । विदुः सगर्ही । यज्ञो निष्वादाद्युदात्तत्वम् । बहुतामित्यम् (पा०
८-१-६७ इति निषातप्रतिषेधः । धीनाम् । सावेकाच ० पा० ३-१-१६८) इति विभक्त-
कदात्त्वम् । वागम् । मुक्तिर् योगो । यज्ञो निष्वादाद्युदात्तत्वम् । इति व्याहृती । वाय ।
इदितो नम आतोः (पा० ७-१-२८) इति नम । निषातः (७५५)

अष्टमीशृचमाह । आदन्तरमेव हविष्कृतिं हविःसम्पादनयुक्तं यजमानमृज्जोति । सत्सत्सत्तिदेवो बर्हयति । हविर्धानानन्तरमेव कर्त्तुं प्रयच्छतीत्यर्थः । तथाविधफलसिद्धयेऽध्वरं यजमानेनानुहीयमानं यज्ञं प्राज्ञं प्रकर्षय गच्छन्तम् । अविष्कृतेन परिसमाप्तिमुक्तं कृज्जोति । करोति । होत्रा हुयमाना देवता मुष्टा सती यजमानं प्रक्ष्मापयितुं देवेषु गच्छति । यद्वा होत्रा-
ऽऽत्मदीयस्तुतिरूपा वाक् देवाभ्यपरितोषयितुं देवेषु यच्छति । श्लोको होत्र्यादिषु सप्तपञ्चाशन्नु
वाक्यामष्ट होत्रा गीः (निघ० १-१६) इति पठितम् । हविष्कृतिम् । हविषः कृतिः सम्पादनं
यस्य यजमानस्य सोऽयं हविष्कृतिः । बहुमोहो प्रकृत्या० (पा० ६-२-६) इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । प्राज्ञम् । अनियन्तोऽश्वतो अप्रत्यये (पा० ६-२-५२) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
पञ्चदशैकदेशस्वरः । अध्वरम् । न विद्यते ऽध्वरो हिमा यस्मिन् । नमस्तुभ्याम् (पा० ६-२-१७२)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हुयतेऽस्यामिति होत्रा देवता । हुयामाश्रुभसिध्यमानम् । उ० ४-१५६)
इति श्रुत् । निष्वादाद्युदात्तः ॥८॥

अष्टमीशृचमाह । नराशंसमेतन्नामकं देवविशेषम् । यद्वायव्यार्धेऽनुत्पत्त्या सत्सत्सत्तिदेव-
परोऽयं धाम् । अयुष्पति न यान्को दृश्यति । नराशंसो यज्ञ इति कात्थकस्यो नरा अस्मिन्नास्तीनाः
शंसन्त्याग्निरिति शाकपृथिवीरः प्रथम्यो भवति । (नि० ८-६) इति । अत्रापि सत्सत्सत्तिदेवोऽपि
नरे । प्रथम्यमानत्वात्नराशंसत्वम् । पृथमेवाभिप्रायं इति निधाय वाक्यमेवमाज्जायते । प्रजा
ये नरो वाक् शंसः (ऐ० मा० ६-२७) इति । अतो मनुष्यैः शस्यमाना यः सत्सत्सत्तिदेवो यो
वा नराशंसनामको देवस्तमपयम् । शास्त्रदृष्ट्या दृष्टवानास्मि । कीदृशम् । सुधृष्टम् ।
अत्याधिक्येन धाष्ट्यमुक्तम् । सप्रथस्तमम् । अतिशयम् प्रख्यातम् । सप्रथस्तमम् । प्राप्त-
तेजस्तमम् । सत्र दृष्टान्तः । द्विषो न । धूलोकानिष । आदित्यचन्द्रार्धादिता धूलोकविशेषा
यथा तेजस्विनस्तद्वदयं नराशंससत्तेजस्तुत्यर्थः । सुधृष्टम् । कांभर्ध धृज्योतीति धृष्टम् ।
किम् न (पा० ३-२-७६) इति किम् । अतिशयानिक्तस्तमम् । वकारस्य जरत्वाभावश्चाह्वयः ।
इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन वृत्कार उदात्तः । अयमयम् । प्राप्ता० पा० ७-३-७८ । इत्यादिना यथा-
येतः । सुधृष्टस्तमस्तदुदात्तः (पा० ६-४-७६) इत्यट उदात्तत्वम् । पादादित्वाच्च निघातः । स-
प्रथस्तमम् । प्रथं प्रख्याते । प्रथनं प्रथः । सवभानुभ्योऽश्रु उ० ४-१६० । निष्वादाद्युदात्तत्वम् ।
सह प्रथसा वर्तत इति तेन सहेति तुल्ययोगे (पा० २-२-२८) इति बहुव्रीहिसमासः । योप-
सर्जनस्य (पा० ६-३-८२) इति सादेशः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते पराविच्छन्दसि बहुलम् (पा०
६-२-१६६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । द्विषः । अहिदम् (पा० ६-१-१०१) इत्यादिना विभक्त्युदात्त-
त्वम् । सप्रथस्तमम् । सीदति इति सप्र । वयुलु विचारणादौ । अन्येभ्योऽपि ह्रस्वन्ते (पा० ३-२-७५)
इति मनिन् । निष्वादाद्युदात्तः । सप्र महो वर्तते बहुमोहो वृत्कारस्य व्यत्ययेन वृत्कारः ॥९॥

इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चमिषो वर्गः ।

॥१९॥

१-१९

प्रतित्यमिति अर्थं द्वितीयं सूक्तम् । अविच्छन्दस्यो पूर्ववत् । देवता त्वनुकम्यते । प्रतित्य-
माप्तिमाह्वयमिति । कारीरीष्टौ प्रतित्यमेवा धाव्या । तथाच सूचितम् । वयकारोऽपि

कारीरी तस्या प्रतिव्यं वासुध्वरमौळे अग्नि स्ववसं नमोभिरिति धाम्ये । (आ० श्रौ० २-२३) इति ।

तमैतो सुकृतां प्रथमाशुचमाह । अथवाचः सर्वनाम तथवाचः । हे अग्ने यो वसु-
धावसुध्वरमौळे । त्वं तथाविधं वासुध्वरं प्रतिव्यं गोपीधाय सोमपात्राय प्रहृयसे ।
प्रकथं त्वं हृयसे । तन्मादस्मिन्वाचरे त्वं मरुद्भिः सह देवविशेषैः सहगच्छ । अथवाचः ।
तेवसुधावककेनयं व्याकृताता । तं प्रति वासुध्वरं सोमपात्राय प्रहृयसे सोऽग्ने मरुद्भिः सहगच्छ ।
(नि० १०-३६) इति । प्रति । निपात आद्युदात्तः । त्वम् । त्वदादीनाम् । (पा० ४-२-१०२)
प्रतिपदिकम्बरः । वाचम् । हस्मनिजनिर्वाहः (उ० १-३) इत्यादिना च्वा । अत उपधाया
वृद्धिः । मिस्वादाद्युदात्तः । गोपीधाय । निरीधगोपीधायगाथाः उ० २-६ । इति धक्प्रत्ययान्तो
निपातितः । प्र । निपातस्वरः ॥१॥

द्वितीयाशुचमाह । हे अग्ने महो महत्तमस्य सम्बन्धनं कर्तुं कर्मविशेषमुत्कृष्टं परो महि ।
उत्कृष्टो देवो न भवति तलु । तथा मर्यो मनुष्यश्च परो न भवति । ये मनुष्यास्त्वदीयं कर्तुमनु-
तिष्ठन्ति ये च देवास्त्वदीये कर्तौ इत्यग्ने त एवोत्कृष्टा इत्यर्थः । मरुद्भिर्दिव्यादि पूर्ववत् । महि ।
पृथमादीनामन्तः । (पा० ४-१४) इत्यन्तोदात्तः । देवः । पञ्चाद्यजन्तमिस्वाद्यन्तोदात्तः । सहः ।
महत्तमस्योपः स्तान्-इत्यः । वृद्धमहत्तोरुपमाह व्याजम् (पा० आ० ६-१-१०३) इति विभक्ते-
रुदात्तत्वम् । तव । युष्मदस्मदोक्तं मि (पा० ६-१-२११) इत्याद्युदात्तत्वम् । कर्तुम् । कर्तुः ।
कर्तुः (उ० १-२०) । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । महि । गम्यतु सृजतु गती । लोटः लैङिः । बहुलं
छन्दसि (पा० २-४-०३) इति षपो लुक् । अनुदानोपदेशः (पा० ६-४-३०) इत्यादिनामु-
नाम्निकलोपः । तस्यामिद्वन्द्वभावात् (पा० ६-४-२२) इत्यसिद्धत्वादतो हेः (पा० ६-४-१०५)
इति लुक् न भवति । निपातः ॥२॥

तृतीयाशुचमाह । हे अग्ने ये मर्यो महो रजतो महत उदकस्य वषट्प्रकारं विदुस्तेमरुद्भि-
रित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । किमे । सर्वं समविजगतापेता । मरुताश्च वै मरुतः स० स०
२-२-११-१ । इति भूतैः । देवातः । योतमावाः । अद्भुतः । मोहरहिताः । वषट्प्रकारं सर्वभूतोप-
कारित्वात् । तथा ओषष्टिदाकाशने । उदीरयया मरुतः समुद्रमो यथं वृष्टिं वषट्प्रकारं पुरीषस्यः
(आ० स० ४-४४-४) इति । शान्वास्तोरऽपि मन्त्रान्तरस्य आहवादेवमाह्वयते । मरुतः वृषयस्त
होत्वाह मरुतो वै वृष्टया रियते स० आ० ३-३-६-४ । इति । रज-वाचो वास्येन बहुधा
व्याख्यातः । रजो रजतं ज्योती रज उच्यते उदकं रज उच्यते लोका रजोस्तु वयन्तेऽनुगाहनी रजधी
उच्यते (नि० ४-१६ १) इति । रजसः । मरुद्वयस्यानिसन्तस्य (कि० २-३) इत्याद्युदात्तः ।
विदुः । विदुः ज्ञाने । विदो लटो वा । (पा० ३-४-८३) इति केरुसादेशः । प्रत्ययस्वरः । वृद्ध-
योगाजिधानाभावात् । चिमे । पञ्चाद्यजन्तः । मिस्वाद्यन्तोदात्तः । अद्भुतः । सर्वभूतिनाम्ना
किपि बहुमाहौ नमस्तुभ्याम् (पा० ६-२-१०२) इत्यन्तोदात्तत्वम् । कर्तारि वा किय । तत्पुरुषे
वाच्यवपुषपदप्रकृतित्वात् त्वं स्यात् । न च कृदन्तरपदप्रकृतित्वात् त्वम् । यतो नञ् न गतिर्न कारक
इति ॥३॥

चतुर्थीशुचमाह । ये मरुत उपास्तीषाः सन्तोऽकमुदकमादुषुः । अचित्तवन्तः । वषट्प्रकारेण

सपादितवन्त इत्यर्थः । तैर्मर्त्तविरिष्यन्त्यम् । कीदृशा मरुतः । श्रोतमा बलेनानाधृष्टास्तो-
ऽतिरस्मृताः । सर्वेभ्योऽपि प्रबला इत्यर्थः । अर्कशब्दस्योदकत्वानिचं वात्रसर्गेयिन आगमन्ति ।
आपो वा अर्कः (श० भा० १०-६-५-२) इति । तत्रिवचनं च त एवमागमन्ति । सोऽवक्ष्य-
तत्वाद्यन आपाऽज्ञायन्तार्धतो व मे कमभूदिति तदेवाकस्याकृत्यम् । श० भा० १०-६-५-१) इति ।
जगत्सृष्टा हिरण्यगर्भे उदकं सन्दुमुष्काऽथ न उदकस्यैव रूपमहिमप्रम्यापन्नं स्वात्मानं
पूजयन्तवन्त । तथा पूजयतो हिरण्यगर्भस्य मकाशादुदकमुत्पन्नम् । तदानीमर्धतो मत्तः
कमभूदित्यवोक्तम् । तेनादकस्याकृत्यम् निष्पन्नमित्यर्थः । आनृचुः । यदुत्तयोमादनिधातः ।
अनाधृष्टाः । अव्ययपूषदप्रकृतिस्वरत्वम् । श्रोतमा । उक्तेष्वले बलोपशब्ध (उ० ४-१८३)
इत्युक्तम् । निष्वादाद्युदात्तः ॥४४॥

पञ्चमीशृणमाह । ये मरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेतास्तमर्त्तविरिष्यन्त्यम् । शुभ्राः । शोभमानाः ।
घोरवर्षस्यः उपरूपधराः । धृजग्रासः । शोभनधनोपताः । रिशादस्यः । हिमकानां भक्ताः ।
अधमित्यादिषु अर्थाविर्भावसदृश्याकेषु धनतामसु ज्ञानं भगः निघ० २-१० इति परिनिम् ।
शुभ्राः । रूपायितार्थः (उ० २-६३) इत्यादिना शुभ्रगोष्ठादिको रक्त्वन्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
घोरवर्षस्यः । घोर वर्षो येषां ते । बहुमीही पूषदप्रकृतिस्वरत्वम् । धृजग्रासः । बहुमीही
नमस्तुभ्याम् । पा० ६-२-१५३ । इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आधुदात्तं इष्यं सन्दर्भ (पा०
६-२-१२६) इत्येव तु न भवति । कप्रशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । रिशन्ति हिमस्ताति रिशाः ।
तानदप्यतीति रिशादस्यः । सवधानुभ्योऽधुन प्रत्ययः । निस्वरेणोत्तरपदमाधुदात्तम् । रुदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वे स एव विध्यते ॥

प्रथमस्य प्रथमे चरुतिगो वर्गः ।

सूक्ते चण्डीशृणमाह । ये मरुतो नाकस्याधि दुत्तरहिनस्य मूयस्वोपरि दिवि शुभ्रोके रोचने
दीप्यमाने ये देवासः स्वयमपि दीप्यमाना आगमन्ते । तैर्मर्त्तविरिष्यन्त्यम् । नाकस्य । कं धृतम् ।
तयस्मिन्नास्त्वभावक इति बहुमीहि कृत्वा पञ्चाशत् । न अर्को नाक इति ममा तत्पुरुषः ।
मलोपो नञः । पा० ६-२-७३ इति स्योपो न भवति । नञागनपाद० (पा० ६-२-७६) इत्यादिना
प्रकृतिभावात् । तत्पुरुषे तुलयाध० पा० ६-२-२ । इत्यादिना अव्ययपूषदप्रकृतिस्वरत्वानो-
दात्तत्वम् । प्रथमस्य तत्पुरुषं कृत्वा पञ्चादु बहुमीहावुत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात् । अपिशब्द
उपर्यर्थः । उपश्रगप्रतिरूपको निधातः । रोचने । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेनञ् इत्यादेः (पा०
६-२-१४६) इति युच । चितः (पा० ६-१-१६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । दिवि । कविपम्०
(पा० ६-१-१०१) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । देवासः । आजसेरुग (पा० ७-१-५०)
इत्युक्तम् । आसते । आस उपवेशने । अनुदात्तेस्त्वादात्मनेपदम् । भस्वादादेशः । अवि-
प्रभृतिभ्यः षष्ठा (पा० २-४-७२) इति षपो लुक् । अनुदात्तस्यासिमाकषातुकानुदात्तत्वम् ।
यदुत्तयोमाज निधातः ॥४॥

सप्तमीशृणमाह । ये मरुतः पर्वतान्मेघानीकृत्यन्ति । जालयन्ति । तथाणवमुदकमुकं
समुद्रं तिरः । कुवन्तीति शेषः । निमलस्य जलस्य तरङ्गाद्यत्यत्ये जालन तिरस्कारः ।

तेमहर्जिरित्यन्वयः । ईकृतयन्ति । उक्त उक्तीत्यादायीतिर्भावः । हेतुमति च (पा० १-१-२६)
इति चिह्नम् । इयितो नुम् भातोः (पा० ७-५८) इति नुम् । चिह्नस्तथातोश्चितः (पा०
६-१-१६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । कपः पितृवादानुदात्तत्वम् । तिरुक्त्वा ह्यकार्यवातुकस्त्वरेण ।
आतुस्वर एव शिष्यते । पर्वतान् । पुर्वं एवं मय पूरये । औद्यादिको भृशुहति० (उ० ३-११०)
इत्यादिनाऽतएवप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥५॥

अष्टमीमृचमाह । वे मरुतो-हमिभिः सूर्यकिञ्चै सहातन्वन्ति । आप्नुवन्त्याकाशमिति
शेषः । किञ्च । ओजसा स्वकीयत्वेन समुद्रं तिरस्कुर्वन्ति । तेमहर्जिरित्यन्वयः । तन्वन्ति ।
तनु विस्तारे । सतो भोऽन्तः । तमादिहनुम्य उः । पा० ३-१-७६ । सति शिष्टस्वरबलीय-
स्यमन्वयश्च विकारोऽप्य इति तिरु एवाद्युदात्तत्वम् । समुद्रम् । उन्दी ह्येवम् । स्फावितश्चि०
(उ० २-१३) इति रक् । क्षमाते कृन्तनवत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥५॥

नवमीमृचमाह । हे आग्ने पूषीतये पूर्वकात्वे प्रवृत्ताय पात्राय त्वा त्वां प्रति सोमं मधु सोम-
मन्वन्ति मधुरममभिभृजामि सवतः संपादयामि । अतस्त्वं मर्हतिः सहागच्छ ।
आभि । एवमादीनामन्तः (कि० ४-१३ इत्यन्तोदात्तत्वम् । त्वामौ द्वितीयाद्याः । पा०
८-१-२३ इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः । पूषीतये । पूर्वा त्वामौ वीतिश्च । पुषस्त्वमंघारय०
(पा० ६-१-४२) इत्यादिना पुषद्वाचः । शृजामि । शृज विसर्गः । मिव पितृवादानुदात्तत्वम् ।
विकारश्चास्वरः । सोम्यम् । सोममर्हति चः पा० ४-४-१३७) । प्रत्ययस्वरेश्चान्तोदात्तः ।
मधु । फलित्वाटिनिमि० (उ० १-१८) इत्यादिना उग्रम्ययः । निर्दिष्ट्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ।
आम्यग्रतम् । अत्र यास्कः । आभि शृजामि त्वा पूषीतये पूषवात्राय सोमं मधु सोममयं
सोऽग्ने मर्हतिः सहागच्छ । नि० १०-३५ इति ॥६॥

वेदार्थस्य प्रकाशने तमो हार्द निवाच्यम् ।

पुमर्थाच्चतुरो देवाः द्विकालीयमर्हेश्वरः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहितायां

प्रथमेऽङ्के प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ २० ॥

१-१०१

प्रमन्दिने इत्येकादशममहर्षं मृन्महाज्जिरस्य कुत्सस्त्वार्थम् । अष्टम्यावाशतर्षास्त्रिष्टुभः शिष्टाः
सप्त अग्नयः । इन्द्रो देवता । तदा चानुक्तान्तम् । प्रमन्दिन एकादश कुत्स आद्या गर्भका-
चिह्नपुपनिषद् अनुचिह्नवन्तमिति । इतराग्रस्य मयमेऽहनि मरुचतीये एतस्मिन् । विभजित
इति एतदे मृत्तितं प्रमन्दिने इमा उ न्वेति मरुचतीयमिति आ० औ० ८७) ।

प्रथमाष्टमाह । हे अन्विजः । मन्दिने मनुविमने स्तोतव्यायेन्द्राय पितुमस्तु इवि-
लंजायेनाग्नेनेतेषां वचः स्तुतिलब्धं वचनं प्रार्थत । प्रत्यक्षोऽकारयत । ए इन्द्रः अजिबना
एतस्मिन्नेन राज्ञा सख्या सहितः समूहोऽप्यगर्भाः । कृष्यो माम कर्त्तुमिह । तेन निश्चित-

गर्भास्तदीया भाषा निरहन् । अवधीत् । कृष्णमधुरं हस्ता तदीयपुत्राद्यामपि अनुस्यस्यं
गर्भिणीस्तदीयभाषां अप्यवधीदित्यर्थः । अत्रत्यवो रक्षतेच्छ्वो वयं वृण्वं कामानां वषितारं
वप्रदातिषीं वज्रयुक्तेन वज्रिणाहस्तेनोपेतं तं मरुत्वन्तमिन्द्रं सम्प्राप सख्युः कमणो हवामहे ।
आह्वयामहे । मन्दिने । यदि स्तुतिमोदमदस्त्वमकान्तगतिषु । श्रीणादिक इतिप्रत्ययः ।
तदुक्तं यास्केन मन्दी मन्दतेस्तुतिकमणः नि० ४-२४) इति । धिनुमत् । इत्यनुब्रूयां
मनुष्यं पा० ६-१-१०६) इति मनुष्य उदात्तत्वम् । कृष्णगर्भाः । कृष्णेन निषिक्ता गर्भा
यास्तु तास्तथोक्ताः । परादिह्रस्वसि बहुलम् (पा० ६-२-१६६) इति ध्रुवदान्तोदात्तत्वम् ।
अवस्यवः । श्रीणादिका भावेऽणु । अव इच्छति अवस्यति । तव आत्मनः वयम् पा०
३-१-८ । अवाह्रस्वसि (पा० ६-४-६) इति विकल्पादुपधादीर्घाभावः । सख्याय । सख्युः
कर्म सख्यम् । सख्युर्धः । पा० ४-१-१२६) इति वप्रत्ययः । हवामहे । हुं जो लटि बहुलं
ह्रस्वसि (पा० ६-१-३४) इति सम्प्रसारणम् ॥१॥

द्वितीयाश्रयमाह । य इन्द्रो जाह्नवाणेन प्रवृद्धेन मय्युना कोषेन मय्यं विगतभुजं वृत्रमह-
जयधीत् । अपि च य इन्द्रः सन्वरमेतन्नामकमधुरं जायधीत् । तथा जयतम् । जतस्य जागारेः
कमणो विरोधिनं पिप्रमेतन्सन्धकमधुरं य इन्द्रोऽवधीत् । किञ्च य इन्द्रोऽणुव शोचकरहितं
शुष्णं सख्यं जगतः शोचकमेतन्सन्धकमधुरम् । नि अणुवकः । मयवतयत् । तमृत् इतदा-
नित्यर्थः । तं मरुत्वन्तमिन्द्रं सख्याय हवामहे । वयसम् । विगताभुजो वसमात् । बहु-
मीदृी पूर्वपदप्रकृतिसंवरत्वम् । यच्च उदात्तस्वरितवाचकः० (पा० ८-२-४) इति ध्रुव्यानुदात्तत्व-
स्वरितत्वम् । इयं तुष्टो । अत्र वृद्धयर्थः । ह्रस्वसि लिट् पा० ३-२-४) । लिटः कानञ् वा
पा० ३-२-१०६) इति तस्य कानमादेशः । अन्येषामपि ह्रस्वते (पा० ६-२-१३७) इति
संहितायामभ्यासस्य वीधत्वम् । चिकवाध्रस्वोदात्तत्वम् । अणुपम् । शुभ कोषणे । इगुपध-
लक्षणः कः । शुभः शोचका न सन्त्यस्येत्त्वशुभः । परादिह्रस्वसि बहुलम् (पा० ६-२-१६६)
इत्युत्तरपदात्तत्वम् । अणुयकः । वृजो वज्रमे । शौचादिकः ॥१॥

तृतीयाश्रयमाह । वस्येन्द्रस्य महद्भिषुलं धौम्यं जले चावापृथिवी चावापृथिव्याधनु-
वर्तते । यस्य वस्येन्द्रस्य जले निधमरुपे कर्मणि वरुणो वर्तते । वरुणाऽपीन्द्रस्य निधमं
नातिक्रामतीत्यर्थः । अपि च सूर्योऽपि वस्येन्द्रस्य जले वर्तते । तथा वस्येन्द्रस्य जले कम-
लित्त्वयो नद्यः सञ्चति । वषणऽपरमयः । मन्दिन्ति । सञ्चतिगतिकर्मा । इन्द्रश्चानुषाष्टाः
प्रवहन्तीत्यर्थः । तं मरुत्वन्तमिन्द्रं सख्याय हवामहे । चावापृथिवी । धौम्यं पृथिवी च
चावापृथिव्यौ । दिवो चावा (पा० ६-२-२६) इति चावादेशः । स चावदानो निपातितः ।
पृथिवीपृथ्वी क्रीडप्रत्ययास्तोऽन्तोदात्तः । देवताइन्द्रश्च पा० ६-२-१४१ इत्युभयपदप्रकृत-
स्वरत्वम् । वा ह्रस्वसि पा० ६-१-१०६) इति ध्रुवपञ्चमीधः ॥३॥

चतुर्थीश्रयमाह । य इन्द्रोऽश्वाणां पतिरधिपति । तथा य इन्द्रो गोपतिः । न केवलमेकस्या गोः
किन्तु सर्वाणामित्याह गवामिति । सर्वाणां गवामधिपतिरधिपति । अग्नी । अथराधीनः । स्वतन्त्र
इत्यर्थः । अपि च य इन्द्रः कर्मणि कर्मणि सख्युः कमणं स्थिरः । मन्दिन्येतावतिष्ठमान आरितः
स्तुतिभिः प्रत्युता प्राप्तो मवति । आरितः प्रत्युतः स्तोमान् नि० ५-१५) इति निरुक्तम् ।

सश्चेन्द्रोऽसन्वतः सन्वतां यागकर्तृणां विरोधिनां वीक्षोच्चित् । हृदस्यापि शयोर्वीक्षो हन्ता । तं
महत्त्वन्तं सत्त्वाय इवामहे । गवाम् । न गोचमसाधवच्च० (पा० ३-१-१८२) इति विभक्त्युदात्त-
स्य प्रतिषेधः । गोपतिः । पश्यावेत्यर्थः (पा० ३-२-१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आरितः ।
नृ गतो । अस्मागएयन्ताद्विहा । आगमानुद्यः सन्स्वान्न्यन्वाभ्युगभावः । यद्वा सूचिसूत्रिमूत्रध-
म्यस्यशृणोतोनाम् सः भा० ३-१-२३३) इति विहितस्य यको यकोऽपि च (पा० २-४-७४)
इत्यत्र अक्षरेण बहुलपहणः नुक्त्येवादनमितिके लुकि प्रत्ययलक्षणेन सन्वतो (पा० ६-१-६) इति
नृ इत्येतस्य द्विवचने उरव्यहस्यादिशेषयोः सतोर्लपको च लुकि (पा० ७-४-६१) इति रुक् ।
ततो निष्ठायां छान्दस इवागमः । अकारस्य वधादेशः । गो रि पा० ८-३-१४ , इत्यभ्यासरेक-
सोऽः । इतोपे पूरस्य वीर्षोऽच्चः (पा० ६-३-१११) इति वीर्षत्वम् । वचः । इत्यस्युदो
बहुत्वम् (पा० ३-३-११३) इति बहुलवचनाद्धनञ्च वचः (पा० ३-३-७६) इति क्तवयु वधादेशश्च ।
स वादन्तः । अतो लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रत्ययस्योदात्तत्वम् ॥४॥

य इन्द्रो विवृत्य जगतो मरुतः प्राणतः प्रचमत्तः प्राण्यजातस्य पतिः स्वामी । यश्च
महाणे जातृणां जनिभ्योऽङ्गिरोभ्यः प्रथमाऽस्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् परिभिरपहता गा
अयिन्दत् । अलभत । अस्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेव तैरुत्तरवृद्धा गाः स्वयमलभतेत्यर्थः । अपि च
य इन्द्रो दम्बनुपसर्पयितृनसुराजधराङ्गकृष्टान् कृत्वा अवातिरदधधीन् । अवातिरतिवचकमो । तं
महत्त्वन्तं सत्त्वाय आहवामहे । जगत् । गच्छन् सुप्न् गतो । कतमाने पृथक्पृथक्महत्तमाच्छ-
नृच (उ० २-७४) इत्यतिप्रत्ययान्तो निपातितो जगच्छब्द आद्युदात्तः । प्राणतः । अल प्राणने ।
प्राण च । अस्माहृतः यता । अदादिभ्याच्छ्वो लुक् । शतुर्वनुमः० (पा० ६-१-१७३) इति
विभक्त्युदात्तत्वम् । बहुषाः पतिपुत्र० ८-३-६३ इति विभक्तनीयस्य सत्वम् ॥५॥

पटोमृगमाह । य इन्द्रः शूरेभिः शीरोपेनेः पुरुषेभ्यो पौशुमाहातव्यः । यश्च
भीर्लभिमयशोश्च । कातरेः पुरुषे । सहायाधमाहातव्यः । अपि च य इन्द्रो प्राचजिः
पराजयेन पलायमाने रक्षाधमाहृतं । यश्च शिवुभिः प्राप्तजयेराहृतं । यश्च गृष्ट विधा भुक्ता
सवाणि भूतजातानि स्येपु स्वेपु कार्यपु अभिमम्यपु । आभिमम्येन ह्यापयन्ति । तं
महत्त्वन्तमिन्द्रं सत्त्वायाहवामहे । शूरेभिः । बहुलं छन्दसि (पा० ७-१-१०) इति भिन्न
ऐसभावः । इम्यः । इयतेरपो यत् (पा० ३-१-२७) इति यत् । इः० । पा० ६-१-३२) इत्यनु-
कृतो बहुलं छन्दसि पा० ६-१-३४ , इति सम्प्रसारणम् । गुणो भ्रातोस्तत्रिमिसन्धेव (पा०
६-१-८०) इत्यवादेशः । भीरुभिः । भिवः कृत्स्लुक्तौ (पा० ३-२-१७४) इति कृत्स्नत्वम् ।
प्राचजिः । नृ गतो । अर्तजगितायां गतो लटः शनरि अपि पाद्या० (पा० ७-३-७८) इत्यादिना
आवादेशः । शप- पिस्वादन्युदात्तत्वम् । शतुञ्च लमावधस्तुक्स्वरस्य । भातुस्वरः शिप्यते ।
जिप्युभिः । जि जये । लिटः कृत् । द्विवचने छलितोच्चः पा० ७-३-६७ । इत्यभ्यासादुत्तरस्य
जकारस्य कुत्वम् । भिन्नि अवस्मबादिन्वेन भत्वाहसोः सम्प्रसारणम् (पा० ६-४-१३१) इति
सम्प्रसारणम् । छान्दसोऽस्यसोऽपः ॥६॥

सप्तमीमृगमाह । विवृत्यः शूरान्त्वना प्रकाशमान इन्द्रो हृदायां हृदपुत्राणामध्यात्मं प्राण-
रूपेण वतमानानां मरुताम् । यद्वा । शौर्यवृद्धां प्राणानाम् । प्राणा हि शरीराजगताः सन्तो

बन्धुजनान्प्रोदयन्ति । प्रदिशा । प्रदेष्टेनेन मनुष्येभ्यः प्रदानेन सर्वेति । अन्तर्विके गच्छति ।
तथा आश्रायते योऽसौ तपन्नुदति एव सर्वेषां प्राधानाद्यायेति (त० आ० १-१४-१) इति ।
अपि च हृद भिरधिभूतं वसमानं रुद्रपुत्रमर्हद्विषोपा भाष्यमिका वाक पृथु त्रिस्ताणं जया वेगं तनुते
विस्तारयति । प्रमत्तादत्र महतां स्तुतिः । तमर्हतिः सह वसमानं अतः प्रख्यातं मृगयमानमिन्द्रं
मनीषा स्तुतिलज्जया वाक् । अभ्यर्कति । आभिमुख्येन स्तौति । तं मरुत्वन्तर्मिन्द्रं मख्याया-
ह्वयामहे । प्रदिशा । दिश आतिमजने । संस्पृष्टाद्व्यज्जगो भावेऽर्कव । जयः । त्रि त्रि अभिभवे ।
श्रीयतेऽभिभूयतेऽनेनेति जयो वेगः । करणे असुन् । मनीषाद्यभिन्यप्रवाद्यनार्द्व्यात्प्रकृति
भावाः ॥३॥

अष्टमीमृचमाह । हे मरुत्वो मर्हद्व्यक्तेन्द्र परम रुद्रकृते मध्व्ये सहस्र्याने गृहे । यद्वा यदि
वा मादयासे नृसो वनसे । यद्वा यदि वा अयमं अर्वाकीने वृजने । वृज्यते विन्दोक्रियतेऽस्मिन्धन-
मिति वृजने गृहम् । तस्मिन्मादयासे । अतोऽस्मादुभयविधास्त्वानाकोऽस्माकमध्वरं यज्ञमच्छ
आभिमुख्येन । आयाद्यागच्छ । हे सत्यराधः सत्यधन । त्वाया त्वत्कामनया वयं हविष्कृतम् ।
कृतवन्तः । मरुत्वः । अनुवयोऽ० पा० ८-३-१ इति सम्बुद्धौ नकारस्य ह्रस्वम् । मध्व्ये ।
सुपि स्थः । पा० ३-२-४ इति कप्रत्ययः । सधमाद्व्ययोगच्छन्मि । पा० ६-३-६ इति सध-
शब्दस्य सधादेशः । मादयासे । मद् नृसिवाणे । अग्रादिवात्मनेपदी । त्वत्पाद्यागमः । त्वाया ।
त्वामात्मन इच्छति इत्यर्थं सुप आत्मनः कवच (पा० ३-१-८) प्रत्ययोल्लापश्चोच्च पा० ७-२-६ ।
इति मध्व्यस्तस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन इकारस्यान्वम् । अप्रत्ययान् पा० ३-३-१०२ इत्यकार-
प्रत्ययः । एषां सुलुक् ० पा० ७-१-३६ इति तृतीयाया लुक् ॥८॥

नवमीमृचमाह । हे वृजन् गोभनवयेन्द्र त्वाया त्वत्कामनया सोमं उपुम । आभिपुनवन्मो
वधम् । हे मरुत्वाहः । मरुत्वा मन्त्ररूपेण स्तोत्रेणोद्यमानं प्राप्यमातोन्द्र त्वाया त्वत्कामनया
आहवनीये पुरोडाशतक्षयं हविष्कृतम् । कृतवन्तः । हे नियुम्बः । नियुतोऽथाः । तद्विन्द्र ।
अथ अमस्तं मरुद्भिः तस्माद्व्यरुपरेतत्कामनयाकर्मन्त्रे-सगच्छ । अहिमः सन्नस्मिन्धनमाने यज्ञं वर्हिषि
आस्नीष्यं धम उपाविष्य मादयस्व । नृसो भव । उपुम । पुन आभिषवे । पिति कादिनियमप्राप्त-
स्येट्, अनित्यमः गोमहासनम् (पा० १०-८४) इति वचनाद्भावः ॥९॥

दशमीमृचमाह । हे इन्द्र हरिभरुषो सह मादयस्व । नृसो भव । मे मे तव स्वभूतास्तर्ह्यं
धिमे इन् नृसहते विष्यस्व । सोमपानार्थं विद्धते कुह । तथा धेने दानमाधनभूते जिह्वोर्वाजिह्वके
विसृजस्व । सोमपानार्थं विगिलये कुह । हे वृषिप्र । धिमे इन् नासिके वा । गोभनर्वाग्निन्द्र
त्वा त्वा हरयोऽथा आवहन्तु । अम्मदीयं यज्ञं प्रापयन्तु । त्वं वाद्यन् कामयमानो नोऽस्माकं
हव्यानि हवींषि प्रसि जुषस्व । प्रत्येकं सेवस्व । मोर्हासिहाः । विष्यस्व । योऽन्तकर्मणि ।
व्यत्ययेनात्मनेपदम् । दिवादिन्वाच्छन् । ओमः इति । पा० ७-३-०१ इत्योकारलोपः ।
उपसर्गांस्तुनोति० (पा० ८-३-६५) इति वचम् ॥१०॥

एकादशीमृचमाह । मरुत्स्तोत्रस्य । मरुद्भिः सह स्तोत्रं वस्य स मरुत्स्तोत्रः । तस्य ।
वृजनस्य वाद्यां जेष्ठुरिन्द्रस्य मरुत्तन्धना गोपा गोपायनीया रसयोवा वयं तेनेन्द्रेण वाजमन्
सनुयाम । लभेमाह । अदेतदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तन्निस्त्रादयो वावापृथिव्यौ च

ममहस्तां पूजितं कुर्वन्तु । वृजनस्य । वृजी वर्जने । कृष्णवृजिमन्दिनिधामभ्यः क्युः (उ० २-८३) इति क्युप्रत्ययः ॥११॥

॥ २१ ॥

१-१२५

प्रातारस्तमिति सप्तमं पादमं काकोवतम् । दानस्य स्तूयमानत्वाद्वाग्देवताम् । या तेनोक्तये सा देवता (आ० सु० २-४ इति परिभाषितत्वात् । अण्डुभम् । उपेत्यादिके द्वे जगत्पौ । "प्रातारस्तं स्वनवस्य दानस्तुतित्वं जगत्यौ" इत्यनुकर्मणिका । तत्र प्रथमा । अत्रतिहासमाचक्षते दधनमयः कर्त्तृवाक्याम् अग्निर्वाक्यं चरिष्यन्नेदाम्वासाय गुरुकुले चिर-कालमुपिस्वा वेदाम्भ्यगधीत्य कर्त्तानि च चरित्वा तेनानुज्ञातः पुनः स्वगृहं प्रति वास्वस्मभ्ये-मार्गं वाग्यौ विधास्तः । प्रभाते भाववक्ष्यस्य पुत्रः स्वनवो नाम राज्ञाऽनुचरे । संकीर्त्तमानो-ऽकस्मात्कर्त्तव्यमोऽन्तिकमसमाद्य । स च रथमा प्रतिबुद्धः सहस्रोत्तथ्यौ । तं च राजा पार्श्वे गृहीत्वा स्वकीये चासन उपवेश्यास्व स्त्रीभ्यमवगत्य स्वकन्याप्रदानमनाः प्रपञ्चं अगच्छन्त्य पुत्रः किनामा त्वमिति । स च पुरो मातरं पितरं च स्मृत्वास्तस्मात्प्रपञ्चौ । स च राजा समभाष्य इत्यवगत्य मुदितमनाः स्वगृहं प्राप्त्वास्मै मधुपकमारचय्य वस्त्रभाष्यादिभिः पूजयित्वा स्वयां दानकन्या, दत्तं लिप्कानचक्षतं पुङ्गवानां दत्तं गव्यं वक्ष्यन्तरसहस्रं पुनरका-द्या रथोऽत्र प्राशत् । स च मन्त्रमनुक्रमेण प्रतिगृह्य दीधतमसोऽन्तिकमगात्त्य तस्यै प्रार्थयत् । ननु कन्या नामाश्ववन्धनां रज्जुस्तृणात्कङ्गीवान् । अश्ववन्धनं च राज्ञ परोक्षितम् । अतोऽन्त्य राजन्यत्वात्प्रतिपदो नोपपद्यते । याजनाध्यापने चैव विदुर्वाच प्रतिपद इत्युक्तत्वात् (मनु० १०-७६) । तस्माद् वाङ्मन्यव्याधिकारो ननु क्षत्रियस्त्विति । नैव दोषः । मन्त्रप्यभौ कनिष्ठकन्यस्य राज्ञः पुत्रस्तथापि तेन कनिष्ठेन स्वयं दद्यात्वाद्यत्वेत्वाद्याय सामभ्यमलभमानेन तदु-त्पादनाय पार्श्वतो दीधतमा अग्निहोत्राग्निकामपत्योत्पादनाय पार्श्वतया राजसहिष्याति-अग्नेन महविषा मह रन्तुं अस्मानया स्ववक्षाभरणरसहस्रं स्वप्रतिनिधित्वेन प्रेषिता-मुषिकनामिकां पार्श्वतं दूर्वासिस्त्यगन्त्य मन्त्रकृतेन जलेनाभिषिष्य अग्निपुत्रीं कृत्वा तया सह रेमे । तदुत्पन्नः कर्त्तृवाक्याम् अग्निः । एतस्यवमस्माभिः पूजाध्याये नास्त्याभ्याम् (आ० म० १-११६ इत्यत्र सूक्तं चिन्तरेण प्रस्थादितम् । अतोऽन्त्य क्षत्रियसम्बन्धात्कङ्गी-वानिति नामोपपद्यते । दीधतमसः परमवक्ष्यकत्वेन वाङ्मन्यत्वात्प्रतिपदोऽनुपपद्यते । इदमादिभूतद्वयं स्वनवस्य राज्ञा दानप्रशंसाकथानप्रतिपादकम् । मन्त्रनुक्रमद्वयो स्वनवस्य दानस्तुतिरिति दानगुणो भाववन्धं कुहावेति धोमयश्च स्तोतव्यं भिक्षमेवानुगम्यते इत्युच्यते । उत्तरसूक्तस्य प्रथमाध्यायि "अभिषिष्यतो भाष्यस्ये"ति दानुभाष्यव्यस्य ज्ञयमाद्यत्वात्प्राच्यस्य-मुपजीव्य दृग्गुणात्तम् । अस्तुलम्पु पितुनांका पुत्रस्य व्यवहृत्यत्वात् तथा "आ स्वास" इत्यादौ बहुशः प्रयोगद्वयनास्वनवेन दत्ता (आ० स० १-१०६-१) इति तत्रैव सूक्ते स्वनवस्यापि ज्ञयमाद्यत्वात्तदुपपत्तिं दानप्रतिपदोद्वारेकस्वनवस्येव दानप्रशंसाकथनाकथानमिति प्रसिद्धम् ।

तच्च कञ्चीवानानीतं सर्वं पितुर्निन्दयन्परोक्षेणैव दानप्रकारं संसति । स्वयम्यो नाम राजा प्रातरित्वा प्रातरेवात्मनः सकाशमागतः सन् स्नानं रमणीयं निष्कादिकं प्रातः प्रभातकाले दधाति । आत्मस्पर्शनिर्वाहं स्थापयति । ददाति । तं स्थापितं सर्वं चिकित्त्वान् । चेननावान् आदुर्हमित्यवगतवान् प्रतिगृह्य स्वीकृत्य निधत्ते । पितुः समीपे स्थापयति । अनन्तरं तेन स्नानेन निष्कादिना प्रज्ञां पुत्र-भृत्यादिरूपां वधयमानः पोष्यज्ञापुर्जीवितं च वधयन्सुवीरः शोभनेवीरैः पुत्रभृत्यादिभिर्हस्तैः सन् रायस्योपेक्षं धनानां पुनः पुनर्वधनेन सचते । अस्मौ राजा सङ्गच्छतामिति तच्च दातु-राशिर्वा प्रार्थयते ॥१॥

अथ द्वितीया । अत्र कञ्चीवतः पिताऽऽनीतेन धनेन सङ्गृह्यो राजानं बहुप्रकारेणाशास्ते । अस्मौ स्वयम्यो राजा सुगुरमत् । शोभनं बहुभिर्गोभिस्तद्वान् भवतु । तथा सुहिरययः सुपु-हितरमणीयेधनेस्तद्वान् भवतु । तथा स्वयः शोभनेरग्रेस्तद्वान् सखस्मै राज्ञे प्रदाने कृतस्प्रभूतं वयोऽक्षमिन्द्रः परमेश्वरो धर्मदेवता दधाति । दधातु । दधातु । यतोऽयं राजा गोहिरगवा-श्वाङ्गानि बहुसङ्ख्यानि दत्तवान् अतस्तेषामभिर्बुद्धिप्रार्थनोचितम् । कस्येवमाशीरिति स उच्यते । यः यो राजा प्रातरित्यः प्रातरागामिर्जातिषे पुत्र आयन्तं गुरुकुलादागतं पदि पधिकं यदृच्छया गन्तारं त्वा त्वां वदनाजमाधनेन गवादिधनेमोन्मिनाति । गमनत उन्मृष्टं वध्नाति । गतिं निरुणादौत्यर्थः । प्रतिबन्धे दृष्टान्त उच्यते । मुञ्जीजयेव पदिम् । मुच्यमाना सती वन्धनं जयतीति मुञ्जीजा मृगपक्ष्यादिवन्धनी रज्जुः । तथा पाशको यथा पदि गन्तारं मृगपक्ष्यादिकं मुत्सिष्यति वध्नाति तथा मयामनुज्ञातमपि त्वां गमनं प्रतिबन्धं गवादीदृष्टानादिना यो राजा तोषयति स एवं भवन्ति । पदिरित्येव व्याचक्षाणेन यास्केन तदुदाहरणार्थं मन्त्रो व्याख्यातः । सुगुरभवति सुहिरययः स्वयं महत्तास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वायन्तमग्नेन प्रातरागामिर्जातिषे मुञ्जीजयेव पदिमुत्सिष्यति कुमार । मुञ्जीजा मोचनाच्च सयनाच्च ततनाचवेति (नि० ५-१६) ॥२॥

अथ तृतीया । प्रातः पूर्वद्यः प्रभातकालेऽयं धनं दत्तवान् तस्मिन्नेव सकृत्स्य शोभनस्य कर्तारं त्वामिच्छन् प्राप्तुमिच्छन् कदा दृष्टवामीति कामयमानोऽश्मण्यास्मिन्दिने इदानीमायम् । प्रातोऽस्मि । अत्र कदापि केवलं प्रातरित्येव अत न पूर्वद्यरिति तथापि अद्याप्यस्मिन्पुनश्चापार्था-त्पूर्वद्यः प्रातरिति गम्यते । कीदृशम् । इष्टेरिष्टस्येष्टसाधनस्य यागस्य वा पुत्रं पुस्त्यात्तारम् । पुत्रः पुत्र जायते. (नि० २-११) इति वाचकः । कर्तारमित्यर्थः । केन साधनेन तदुच्यते । वसुमता रणेन समृद्धधनवता रणेन साधनेन । यद्वा तेन सहित इति सहार्थं तृतीया । किञ्च तदानीं तेन समृद्धेनांघोरंशुमतो बलीरूपस्य मत्सरस्य मदसाधनस्य मोमस्य । मत्सरः सोमो मन्दने-स्तुतिकर्मणः (नि० २-५) इति निरुक्तम् । तस्य सुतमभिपुतं रसं पायय । आप्मानं पायय । इष्टसाधनं सोमयागं कुर्वित्यर्थः । कृत्वा च जयद्वोरं जियन्तो निवमन्तो वीराः पुत्रभृत्यादयो यस्य तं तादृशं त्वदिष्टसाधनवदुधनप्रदातारं सङ्गृह्य प्रियमस्यात्मिकाभिर्वाग्भिर्वेधय । समृद्धं कुतः । पुत्रभृत्यादिवीरेयया प्रबुद्धो भवति तथा कामयेत्यर्थः ॥३॥

अथ चतुर्थी । पूर्वस्यामृचवानीतेन धनेन सोमयागं कुर्वित्युक्तम् । तमेव सोमयागं फल-प्रदर्शनेन स्तौति । सिन्धवः स्यन्दनशीलाः प्रस्तुतपयोधराः । सिन्धुः स्यन्दनाद् (नि०

६-२६) इति वाच्यः । मयोभुवः सप्तभावविश्वः । मय इति सप्तनाम । मयः सप्तमम् (निघ० ३-६) इति सप्तमस्य पाठात् । येनचः प्रीक्षयित्वा गाव ईजानं सोमयागमनुतिष्ठन्तं तथा यक्षमायं यक्ष इति प्रकृतिं कुर्वन्तं च । न केवलमीजानमपि तु यक्ष इत्याभ्यर्चयितवन्त- मप्युप उपेत्य जगन्ति । जगन्ति । प्रीक्षयन्तीत्यर्थः । न च पूर्वस्याष्टवि सोमं पिबेत्युक्तत्वा- त्सर्वेषां सोमयागानामभिष्टोमस्यैकस्योतिष्टोमस्य प्रकृतित्वात्तस्य उपोतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्ग एव फलत्वेन कृतो न गवोदिकमिति वाच्यम् । स्वर्गवद्गवादिदकामनयाऽपि सोमयागस्य कर्तुं शक्यत्वात् । न केवलं सोमयागमनुतिष्ठनामेव महत्फलमपि तु सङ्कतसाधनानि कर्मा- न्तरागवर्धितवृत्तामपि महत्फलमस्त्वेवेति दर्शयति पूज्यन्तं पितृन्प्रीक्षयन्तम् । यपुरि प्रीक्षम- शीलमिष्टदातारं प्रायिनः सर्वदा प्रीक्षयन्तं च पुरुषं भवस्वयोऽर्चमिच्छन्त्योऽर्चसमृद्धिहेतवो वृत्तस्य धाराः । यद्वा वृत्तकुलयाः । विधत्तः सर्वत उपेत्य यन्ति प्राप्नुवन्ति । प्रीक्षयन्ती- त्यर्थः ॥४॥

अथ पञ्चमी । सोमयागप्रशंसप्रसङ्गेन सामान्यतो दानमेतदादिभिर्बिभिः प्रशंसति । यद्वा सोमस्यैव प्रप्नुतत्वादक्षिणाद्यस्य वाग एव प्रसिद्धत्वाच्चानुक्तपरिस्मर्यात् सोमयाग एव तेः प्रस्तूपते । यः यो मत्स्यः पृथ्वाति । हविरादिदानेन देवान्प्रीक्षति स नाकस्य । कमिति सप्तनाम तद्विद्वत्सकम् । न विद्यतेऽर्कं द्रुत्वं तत्साधनं वाप वेति नाको द्रुत्लोकः । तथा भूयते—नवा ग्रामं लोकं जामुपे किञ्चनार्कमिति (नि० २-१४) (का० म० २१-२) । तस्य पृष्ठे उच्यते उपरिदेवो धितः भक्ष्यधिकमाकल्पान्त तिष्ठति । यद्वा अधिनिष्ठति । अधिष्टाय प्रमुक्तो भूत्वा तिष्ठति । न केवलं स्वर्गाभ्यर्च्य किन्तु देवेषु मध्ये गच्छति वर्तते । स्वर्गमेव देवो भवतीत्यर्थः । हेति प्रसिद्धी । तस्मै प्रीक्षयित्वा पुरुषाय मिच्छतः स्पन्दनशीला व्याधो वृत्तं तेजोवत्सारभर्षन्ति । गच्छन्ति । स्वर्गयो भवन्तीत्यर्थः । किन्वेव भूमिरपि दक्षिणा स्वस्यादिफलसंसादनदक्षा मती सदा स्वर्गकालं पिबते । तेवयति लोकमतीत्यर्थः । शत्रुर्जीवनमाधकात्त्रोदकानि हविरास्ति समृद्धा- नि भवन्तीत्यर्थः ॥५॥

अथ षष्ठी । दक्षिणावन्तो बहुविधगाहिरवपादिरुपदक्षिणाप्रदानुष्ठाम् । इत्यस्य प्रकारार्थः । तेजमेवायं इमानि भूमौ दृश्यमानानि चित्राणि वायनीयानि सक्कस्यन्मर्शानुक्तादिरुपाणि ज्ञप्यास्ति समृद्धानि भवन्तीति शेषः । किञ्च दक्षिणावन्तामेव दिवि द्रुलोके सूर्यान्ः सूर्यसम्बन्धिनो लोकास्तदनुगृहीता लाका वा समृद्धा भवन्ति । किञ्च दक्षिणावन्त एवापृत्तं जराभरणरहितं स्थानं भजन्ते । तेजन्ते । यद्वा । दानोपहतपाप्मान आत्मानं विदित्वाऽमृतमविनाशं मोक्षं भजन्ते । प्राप्नुवन्ति । यज्ञेन दानेन (वृ० ४० ४-४-२३) इति भूतेः । किञ्च दक्षिणावन्त एवायुः प्रतिरन्ते । अतिदीर्घवेवायुष्यं समन्ते । प्रपूर्वस्तिरर्तवर्द्धनार्थः । इमिति सर्वत्र सम्बध्यते ॥६॥

॥ २२ ॥

१-१६३

यद्वक्तव्यं इति त्रयोदशवं सप्तमं सूक्तं दर्शयितुं त्रैष्टुभम् । अथस्य स्तूपमानत्वात्तदेवत्यम् । यद्वक्तव्यं सप्तमेत्यनुक्तमक्षिका । आश्वमेधिके मज्यमेऽहनि उपाकरक्षायामस्थितमथमाद्याभिरेका

वृषभिः स्तोति । तथाच त्रींश्च सत्यानीति स्वर्गदे सृजितम् तमवस्थितमुपाकरज्ञाय यदमन्द
इत्येकावृषभिः स्तोत्यप्रणुवन् । (आ० श्रौ० १०-८) इति ।

तत्र प्रथमा । हे अर्चन् अरक्षकुशलाश्च ते तव जातं जन्म जननमुपस्तुभ्यस्म उपेत्य सर्वे
स्तोतव्यम् । स्तोतैर्गतस्तुषासु० (पा० ३-१-१०६) इति वयम् । ततस्तुक् । कथं स्तुत्यत्वमिति उच्यते ।
यद्यस्मात्समुद्रात् । अन्तरिक्षनायेतत् । उदकसमुन्दनापादानाद्यन्तर्गन्धर्वोदिसम्मोदनाधिकनद्याद्वास्त-
रिक्षालप्रथमं पूर्वं जायमान उत्पन्नः । यद्वा समुद्र आदित्यः समुन्दनादृष्ट्या । तस्माद्वा जायमानः ।
सूरादयश्च वसवो निरतष्ट (ऋ० १-१६३-२) इति वक्ष्यमाणात्वात् । उत वा अथवा पुरीषात्
सकामानां पूरकावुदकात्प्रथममुद्यजायमानः । स तादृशस्त्वं यद्यस्मादमन्दः । महाशब्दम-
करोर्यजमानमनुपहोतुम् । किञ्च । ते पञ्चा पतनसाधनौ पक्षौ स्यन्त्य पक्षाविव । तौ यथा
द्यौमपतनसाधनौ तादृशावित्यर्थः । तव बाहु हरिश्चम्य बाहु इव । तौ यथा वेगवन्तौ तादृशा-
वित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् जन्म स्तुत्यमित्यर्थः ॥१॥

अथ द्वितीया । यमेन नियामकेनाग्निना दत्तमेनमावे त्रितः पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेषु
वर्तमानः स्तोत्येतमो वा वायुरयुनक । रथे योजितवान् । किन्त्वेनमर्चमिन्द्रः प्रथमः
प्रकृष्टतमः । प्रथम इति मुख्यनाम । अर्चयतिष्ठ । अर्चाहितवान् । अस्य गन्धर्वः सोम ।
सोमेन समया विपृक्त इति वक्ष्यमाणात्वात् । स वाचस्त्व रक्षनां नियमनरज्जुमगृभ्यात् । अयहीत ।
ईदृषोऽथः कुतः समुत्पन्न इति चेत् । हे वसवो तमयो यूयं सूरादादित्यादश्चमेवं महानुभावं
निरतष्ट । निःशेषेण साधु संपादितवन्तः । यद्वा वसुशब्दोक्त्या एव यमादयः परामृश्यन्ते ।
हे वसवः स्वभ्यापारेण सर्वस्याज्ज्ञादयितारो यूयं सूरादादित्यादश्चमेन निरतष्ट । अतस्तत् ।
निरित्येष समित्यस्य स्थाने । तस्मात्तः करोतकमां । स च क्रियासामान्यवचनः । अत्रौ-
चित्याश्चारणं वतते । सम्यग् धारितवन्त इत्यर्थः । ततोत्तमि दान्दसः शपो लुक् । स्को-
सयोगाद्योः० (पा० २-२-२६) इति कलौपः ॥२॥

अथ तृतीया । हे अर्चन् त्वं यमोऽग्निः । नियमयिताग्निरसि । तेन दत्तत्वात्तत्तद्व्यपदेशः ।
तथाऽऽदित्योऽसि । सूराद्विरतष्टेत्युक्तत्वात् । तथा गुह्यं ज्ञेयं गोपनीयेन दुर्निरूपेण वा कमया
सर्वत्र व्याप्तिरूपेणेत्यर्थः । तेन त्रितस्त्रिषु स्थानेषु तावमानो वायुरसि । त्रित एतमायुनगित्युक्त-
त्वात्तद्व्यपदेशः । अथवा गुह्येन ज्ञेयेन गोपनीयेन कमया योगादित्याधनरूपेण त्रित एतन्नामक
व्यतिरसि । किञ्च हे अर्च त्वं सोमेन समया सह विपृक्तः । बोल्येष समित्येतत्त्वार्थः । संपृक्तो-
सि । तेन गृहीतत्वात् । हे अर्च मेरूप ते तव दिवि पृथोके आदित्ये वा वर्तमानस्य त्रींश्च
बन्धनान्युत्पात्तिकारकाभ्याहुः पुराविदः । वसव आदित्यो वृन्धानं चेति त्रींश्च ॥३॥

अथ चतुर्थी । पूर्वं दिवि त्रींश्च बन्धनानीत्युक्तम् । इदानीं स्थानत्रयेष्वपि त्रींश्च बन्धना-
नीत्याह । हे अर्चन् ते तव दिवि बन्धनानि त्रींश्चाहुः । तानि एवमुक्तानि । अपठ अनुप-
जीवित्वाद्भूतोऽप्यश्वेनरमिधीयते । पृथिव्यां त्रींश्च बन्धनान्याहुः । अन्नं स्थानं बीजमिति
त्रींश्च । तथा समुदेज्जितः समुद्रमध्ये समुद्रवहापादानात्समुद्रमन्तरिक्षम् । तस्मिन्त्रींश्च
वृष्ट्युत्पत्तिनिमित्तानि मेघो विद्युत्स्तनिर्गमिति । उतेव । इवशब्दव्यार्थः । अपि च हे
अर्च वरुणः पापस्य वारकः कस्तस्यावजयिता वा त्वं मे मद्वम् ध्वंसि कथयसि । किं कथयतीति

वेदुष्यते । ते तत्र परमं जनित्रं निरतिशयं जन्म । जनेरौह्यादिकं वृत्रप्रत्ययः । यत्र येषु । त्रिपुक्तेषु स्थानेष्वबाहुः । कथयन्ति । यद्वा । यत्र वस्मिन्नादित्ये परमं जनित्रमाहुः । सुरावरत्नं वसवो निरतप्रेत्युक्तत्वात् । तादृशं प्रशस्यं जन्म वज्रसाधनभावेन कथयसीत्यर्थः ॥४॥

अथ पञ्चमी । हे वाजिन्मते ते तत्र सम्बन्धीन्यवभाजनास्यङ्गप्रकाशप्रकाशानि स्थानानीमा इमा-
न्युक्तानि दृष्टोक्तादीनि । किञ्च सनितुयंगसम्भक्तुस्तरेमेमानि शक्तानां निधाना निधानस्थानानि ।
सञ्चारप्रदेशा इत्यर्थः । किञ्चात्र ते तत्र भद्रा भन्दनीया कल्याणा रक्षणा प्रीत्यादिषु संप्रयुक्ता
रज्जुरन्नापयम् । पृक्तेषु स्थानेष्वपयम् । रक्षणा विधेयान्ते । या गोपा गोपापित्यो रक्षणा श्रुतस्य
सत्त्वभूतस्य यज्ञसाधनस्य वाऽश्वस्य । कर्मणि षष्ठी । श्रुतमभिरक्षन्ति । अभितः पालयन्ति ।
ता अपयम् । इष्टवार्त्तास्मि । यद्वा इमा ते तत्रावभाजनास्यङ्गप्रकाशप्रकाशान्युक्तानि इमानि
सनितुस्तत्र शक्तानां निधाना निधानानि देवयजनभूमयः सञ्चारप्रदेशा वा । अत्रास्मिन्नेवयजन-
स्थाने या रक्षणा गोपास्तत्र पालयितारो राजपुरुषा श्रुत्विजो वा श्रुतस्य सम्बन्धिनीऽभिरक्षन्ति
ता अपयम् ॥५॥

द्वितीयस्य तृतीय एकादशो वर्गः ।

अथ षष्ठी । हे अथ ते तत्रात्मानं शरीरं मनसास्मद्भावेन प्रकृतमनवता चेतसारादिति-
कुरे स्थितमजानाम् । जानामि । अतिव्याप्तं भावयामि इत्यर्थः । कथम् । अथः । अथस्तात् ।
सामर्थ्यात् भूमेः । भूमिसारस्य दिवास्तारिषेण मार्गं दिवि वा पतयन्तं गच्छन्तं पतङ्गमादित्य-
मवः । अथः । व्याप्नोषि । अतो व्याप्तं जानामि । किञ्च शिरोऽपयम् । तत्र शिर एव
ययामि । कथम् । सुगोभिः सोभनमनसाधनेररेणुभिरपयेः पथिभिर्मार्गः । आदित्यमग्निरक्षा-
दप्युपरिभूतैः सत्यलोकमार्गेरित्यर्थः । तत्र प्रतिपन्नाभावात्सामार्ग्यामुत्तरूपत्वम् । तथाविधे-
स्मजहमानमुपपरि व्याप्नुवतु । पतन्नि पतनवतु । शिरोऽपयम् । भावयामि । एवं लोक-
प्रपन्नास भावयामीत्यर्थः । यद्वा ते आत्मानमेवं भावयामि मनसा दिवा द्योतनात्मकेनान्त-
रिक्षमार्गेण दिवःसकाशाद्वायोऽवस्तादवाह्मुलं पतयन्तं यागदेशं प्रति व्याप्नुवतु अत एव पतङ्गं
पतनशीलमथःपतदादित्यसदृशं वा । एवं तत्र शिरो भावयामीत्यर्थः । शिरश्चमपयम् । उक्त-
कर्मव्ययजनमार्गेजहमानम् । यज्ञदेशं व्याप्नुवतु पतन्नि सीमयामि शिरः धरयामि । यद्यप्यात्म-
व्ययेन सर्वाण्येकं शरीरमुक्तं तथापि देहात्पूर्वं चिरस्यो दृश्यमानत्वात्पूरयामिधीयते ॥६॥

अथ सप्तमी । एवं गमनानन्तरं हे अथ ते तत्रोत्तममुत्तरूपेणोत्कृष्टतमं रूपमत्रास्मिन्वाग-
देशेऽपयम् । पयामि । कीदृशम् । गोमंथ्याः पदे स्थाने देवस्थाने देवयजनप्रदेशे वाजिधा-
वनस्थाने वेधः । कर्मणि षष्ठी । इवमिष्यमाद्यमक्रमकालानि वा आ सकतो जिगीषमाशम् ।
गन्तुमिच्छन्तम् । हे अथ ते तत्र यदा मर्तो मनुष्यो भोगं भोगम्यमक्रमन्वानह । नष्टति-
र्गतिकर्म । अनुक्रमेण समीपं गमयति । आदितु अनन्तरं तदानीमेव तदनुग्रहाद्दृष्टममकुत्वा
यसिष्ठो महानृप्यपेव यसिमृतसो मज्जाकृतमः सन् ओषधीरक्षान्यजीगः । गिरासि । भक्षयति ।
महानुभावोऽपि त्वं क्षौकिकाश्वघृष्टेन पुण्यं दीयमानं स्वत्वं भक्षयन्नुग्रहात्स्वीकरो-
मीत्यर्थः ॥७॥

अथाष्टमी । इदानीं हन्तव्यं लोकस्यापि दुरुच इति प्रतिपादयति । हे अयं गमन-

शीलाश्च त्वा त्वामनु अनुसृत्य रथो गच्छन्ति । ततः पुरतोऽश्वस्य गमनात् । तथा मयो मर्त्यस्त्वा त्वामनु । जात्येकवचनम् । अनु गावः । गावोऽपि त्वामनुगच्छन्ति । तथा कनीनां कन्यकानां श्रीणां भगो भाग्यं सौन्दर्यं त्वद्गमनम् । तथा मातासो माताः सहस्रात्मका अन्येऽश्वसमूहा बल्वार्द्धदेवगणा वा त्वामनु अनुसृत्य तव सक्रयमोयुः । सावित्रभावं गच्छन्ति । देवा ऋत्विजो धोतमाना देवा वा त्वामनुसृत्य ते वीर्यं वीरकर्म भूमिम् । स्नुत्या मान्ति । अतः सर्वोऽपि त्वामनुसरति त्वं तु सवस्य अष्ट इन्दव्यः ॥८॥

अथ नवमी । अथमश्वो हिरण्यशृङ्गो हितरमणीयशृङ्गो वा । उच्चतशिरस्को हृदय-
रमणशृङ्गस्थानीयशिरोरुहो वा । अस्य पादा अयः । अयोमयाः । अयःपिण्डस्त्वष्टा
इत्यर्थः । तथा मनोजवा मनोवेगाः । अथैतदिन्द्रविशेषश्चम् । ईदृशस्याश्वस्य त्वामभ्य
प्रति मनोवेग इन्द्रोऽप्यवरो निरुष्ट आसीत् । किञ्चास्याश्वस्य हविरेण हविषो भक्षणम् ।
स्वार्धिको यत् । अद्वययोग्यं हविर्वाऽपेक्ष्य देवा इति सर्वोऽपि देवा आचन् प्राप्ताः । य इन्द्रो-
ऽर्वास्तं प्रथमः प्रथमभावो सकृद्व्यतिष्ठत् । अर्धिष्टनवान् । सहविष्टं न स्वकीयत्वेन वाऽऽश्रितवान्
इत्यर्थः । इन्द्र एषं प्रथमो व्यतिष्ठति इति श्रुतम् ॥९॥

अथ दशमी । अत्राश्वसमूहस्नुतिद्वारायां स्नुयते । ईमान्तासः । ईरिताः प्रेरिता अन्ता
येषां ते तथोक्ताः । विरलास्ता इत्यर्थः । सिलिकमध्यमासः । संसृताः सङ्गता मध्यमं देवा
येषां ते तथोक्ताः । मध्ये निबिडा इत्यर्थः । अथवा शरीरस्येते विकेपयो । ईम ईरितः
पुरतो नुज इत्यर्थः । तादृशः पृथुरन्तो जघनप्रदेशो येषां ते तादृशाः । तथा सिलिक-
मध्यमासः । संसृतः संगतः संलग्नो मध्यभागे येषां ते तादृशाः । पुरस्तात्प्रोढाः संलग्नमध्या-
मधेत्यर्थः । जघनपुरोभगावपेक्ष्य सिलिकमध्यमा इत्युक्तम् । समित्ययमुपसर्गो यतस्त इत्या-
ख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । शृणासः । विक्रमणीताः । दिव्यासो दिविभवा अस्या अतन-
शीलाः । यद्यप्ययमश्वनाम तथाप्यश्वशब्दस्य बहुवचनत्वात् यौगिकोऽवगन्तव्यः । ईदृशा
अश्वाः अशिराः । एकव्यापारायां बहुना समूहः अंशिरित्युच्यते । शीघ्रयाचनाय अंशिराः
पङ्कतीभूय संघतन्ते । सम्यस्यन्तं कुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः । हंसा इव । ते यथा भेदीभूता
ईमान्तास इत्याद्युक्तरूपाः सन्तोऽस्तद्विधे गमनाय यतन्ते तद्वत् । कदा । उच्यते । यद्यदा-
श्वा दिव्यमजम् गमनं गन्तव्यं वा मार्गमाक्षिपुः । व्याप्नुवन्ति । तदा । अयं मन्त्रो यात्वे-
मेव व्याख्यातः—ईमान्ताः समीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा सिलिकमध्यमाः संसृममध्यमाः शीघ्र-
मध्यमा वा अपि वा शिर आश्रित्यो भवति यदनुरोते सर्वाणि भूतानि मध्ये येषां तिष्ठति ।
हृदयपीतर्वाच्छर एतस्मादेव समाश्रितान्येतादिन्द्रयाणि भवन्ति । संश्रयासो दिव्यासो अस्याः ।
शूरः ययतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अस्या अतनाः । हंसा इव अक्षिणो यतन्ते । हंसा
हन्तेर्गन्तव्यवानम् । अंशिर इति अंशिरः भवतेः समाश्रिता भवन्ति । यदाक्षिपुयदापुर्दिव्य-
मज्जमज्जनिमाजिमथाः (नि० ४ १३) इति ॥१०॥

द्वितीयस्य तृतीये द्वादशो वगः ॥

अथैकादशी । हे अयं तव शरीरं यतपिच्छं पतनशीलं व्याप्तमित्यर्थः । तथा तव चित्तं
मनो वातइव भ्रजमानम् । शीघ्रगमनवायुरिव । तद्वृक्षीयगमनानुकूलमित्यर्थः । किञ्च तव

शृङ्गाणि चिरसो निगताः शृङ्गस्थानीयाः केशाः पुरुषा पुरुषु बहुषु प्रदेशेषु विच्छिन्ना विच्छिन्नानि । विविधं स्थिताः । किञ्च स पदारागेषु जम्बुशब्दा मनोहराणि पूर्वमाशानि वा । एवंभूताः केशाञ्जरन्ति । यद्वाऽथस्य शृङ्गाभावात्तद्वदुक्तानि तेजोसि परिगृह्यन्ते ॥११॥

आश्वमेधिके मध्यमेऽह्न्याग्निगुपेये मानोमित्र ख० स० १-१६२) इति सुक्तानन्तरमुपप्रागाच्छसनमिति द्वे श्वयो शंसनीये । सूत्रितं च । "उथ प्रागाच्छसनमिति द्वे" (आ० श्रौ० १०-८) इति ।

तेषां सुक्ते द्वादशी । अयमर्वाऽरक्षकुरालो वाज्यश्वः शसनं विशसनस्थानमुपप्रागात् । उपप्राति । किं कुञ्जम् । देवप्रोषा मनसा देवान् गच्छता मनसा दीध्यानो ध्यायन् । किञ्चास्य पुरः पुरस्तादाभिनहनम् । बन्धुभूत इत्यर्थः । यद्वाऽस्य बन्धनस्थानीयोऽविमुक्तत्वात् । एवंभूतोऽजा पुरो नीयते पुरतः प्राप्यते । अन्नु अनुसृत्य पश्चादनन्तरम् । अत्र यद्यप्युभयोऽप्यवसितोऽयं एक एव, तथाप्यजाशोभयानन्तर्यप्रकटनाय पदद्वयम् । यद्वा धाम्बति क्रियया सम्बध्यते । कवयोऽनुचानाः रेभाः स्तोतार आन्विजो वन्ति । गच्छन्ति । ये वा अनूचानास्ते कवय इति भूतेः । यद्वा कवय इति मेधाविनाम । कविमनीषी (निघ० ३-१५) इति तज्जामस्य पठितत्वात् । रेभ इति स्तोत्रनाम । रेभो जरिता । निघ० ३-१६ । इति तत्र पाठात् ॥१२॥

अथ त्रयोदशी । अर्वाऽरक्षकुरालोऽयमश्व उपप्रागात् । उपगच्छति । किम् । यत् परममुत्कृष्टं सधस्थं सहस्रयामं उत्कृष्टभिरेकत्र निवासयोग्यं स्वर्गाख्यं यदस्ति तत् । किमर्थम् । पितरं मातरं आच्छादयिष्येति प्राप्तुम् । हे आचार्यास्मिन्काले जुष्टतमः प्रीततमः स्वर्गं प्राप्नोमीति ह्ययुक्त इत्यर्थः । एवंभूतो देवान्गम्याः । गच्छेः । द्विचन्द्रो यज्ञ उपयुक्तस्य पयोः स्वर्गप्राप्तः सगन्धर्वो नु सत्त्वा सवध्यः (स० स० १.२-४-२) इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । अध्वानन्तरं यजमान आशास्ते कम्प । दाधुषे । हविर्दत्तवते स्वस्मै । कानि । वायांसि । वरयोवानि धनानि । यद्वा पुत्रस्य क्यन्वयः । आशास्ते प्रार्थये यजमानायम् ॥१३॥

द्वितीयस्य तृतीये त्रयोदशो वर्गः

॥ २३ ॥

१-१६४

आश्वयामस्तोति द्विपञ्चाशद्वचमष्टमं श्रुतं देवतमसम् । अग्नेयमनुक्रमयिका आश्व द्विपञ्चाशदुत्पत्त्यर्थं त्वेवमश्वयाम्वापनप्रसर्पतिश्राव्यान्वयत्र प्रायेण ज्ञानमोक्षाकरप्रसंसा च पञ्चपादं साकंजानी यद्वापत्रेऽयंसाधकं सत्ताभगर्भा गौरीरिति जगन्मयः । एतदन्तं तु वैश्वदेवं जगन्माः समुद्रा इति वाचः समुद्रा आपोऽज्जरं सा प्रस्तारयदुक्तः शक्यमिति शक्यम् असाक्षं प्रतिमिति सोम-कयः केशिन इत्यग्निः सूर्यो वायुश्च केशिनश्चत्वारिचारवाच इन्द्र मित्र सौर्यो द्वादशेति संवत्सर-स्यैव कामचक्रवर्त्तनं यन्ते सरस्वत्ये यज्ञेन साधयेन्वः परानुद्धुप सौरो परम्यग्निदेवता वाऽस्या सरस्वते सूर्याय वेति । अत्र स्तुत्यबहुत्वेन स्तुतिभागस्याङ्गीकृत्यादिह सुक्तमकल्पस्तदनम् । इदमेव वेल्लयं तुष्टेन शीत्यते । अस्मिन्सूक्ते प्रायेण संतयोत्वापनादयो बहवोऽर्वाः प्रतिपाद्यन्ते । अर्वाकश्चाकिन्तुप इत्यनया संशय उत्थाप्यते । पूज्यामि त्वेवमश्वः प्रसन्नः प्रतीयते ।

इयं वेदिरित्यत्र प्रतिषेधनम् । य ई चकारेत्यादिना ज्ञानप्रशंसा प्रतिपाद्यते । अथर्वं गोवामित्यादिना ब्रह्मसाम्राज्यात्कारणस्य प्रशंसा । न क्षरतीत्यन्तरं मन्त्र । इा सुपर्णाद्यादिना तस्य प्रशंसा । पञ्चपादं पितरं, साकं जानां सत्यं, यद्वायवे आधि, अयं स चिकन्ते मत्ताधगभां, गौरीर्मिमायेति पङ्क्त्याः । समानमेतदित्यनुष्टुप् । तस्याः समुद्रा इति । प्रस्तारपङ्क्तिः । तल्लक्षणं हृन्दोऽग्रन्थे सूत्रितम् । प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः (पि० ६-४ १) इति । पुरतः पूर्वाद्धं द्वादशाक्षरौ जायतौ पादौ तनो द्वापष्टाक्षरौ गायत्रौ सा प्रस्तारपङ्क्तिरिति सूत्रार्थः । अनुक्रमगयामप्युक्तम्—आधौ चन्द्रस्तारपङ्क्तिः (अनु० ८-६) इति । छिष्टा अनादिष्टपरिभाषया त्रिष्टुभः । गौरीर्मिमायेत्येतदन्तानां विष्णवे देवता । तस्याः समुद्रा इत्यस्याः पूर्वाद्धस्य वाग्देवता । उक्तराद्धस्यापः । शकमयमित्यस्याः पूर्वाद्धस्य शकभूमः । उक्ताद्धं पृथ्निर्मप्युत्तराद्धस्य सोमो देवता । त्रयः केचित्तन इत्यस्या अमिसूर्यदेविकाः । चत्वारिंशतिगणेषां वाग्देवताका । इन्द्र मित्रं वरुणम्, रुद्रं निषानमित्येते सूर्यदेवते । द्वादश प्रथम इत्यस्याः संवत्सरास्मा कासो देवता । अन्तेस्तन इत्यस्याः सरस्वती । यज्ञेनेत्यस्याः साध्या देवाः । समानमेतदित्यस्याः सूर्यः पञ्चम्यो वाग्रयो वा देवता । दिव्यं सुपर्णमित्यस्याः सरस्वान् सूर्यो वा देवता । रुद्रस्मृत्तस्य विनिर्माणं शौनके आह । तेषां रुद्रा द्विजो मोहात्रिराश्रोपोऽभिरुचिः । सृक्तं जलवास्ववामीयं क्षिप्रं मुच्येत किलिबवान् इति । ऋ० वि० १-२६ । महात्मते वैचदेवशब्दे वैचदेवं निविष्टानं द्विप्रतीकं तत्रास्य वामत्येत्यादिकमेकचत्वारिंशदृचं प्रथमं प्रतीकम् । पञ्चमाश्रयके सूत्रितम् । अम्यवामस्य पलितस्य होतुरिति सप्तितस्य देवतमम एकचत्वारिंशतम् । ऐ० आ० ५-१३ इति ।

तत्र प्रथमा । अत्र द्वितीयपादे तल्लक्ष्मधुनेः प्रथमपादे प्रतिविशेषणं योग्याजित्यार्थसम्बद्धो यजुश्चोऽध्याहायः । योऽयं दिवि द्योतते तस्यास्य वामस्य वतनीयस्य सम्भजनीयस्वारोऽवार्धिरितः सर्वैः तेषामीयस्य पलितस्य पालयितुः प्रकाशकृष्टादिप्रदानेन पालकस्य । तथा योऽयं दिवि द्योतते तस्यास्य होतुर्होतव्यस्याजानाद्ध्यादित्यस्य मध्यमो मध्यमस्यानः । मध्ये अथ वायु-रुच्यते । आदित्याग्नी अग्नेस्पास्य मध्यमस्यम् । स वासः सर्वत्र क्वासः । अहि वायुराहितः कामित्प्रदेयोऽस्ति । तादृशो भ्रातास्ति । भ्रातृस्थानीयो भवति । यथा ताके भ्राता पित्रुपनस्य भागं हरति तद्वत् मध्यमस्थानमन्तरिक्षलोकं वा हरतीति । कृष्टप्रथं रश्मिभिराहतानां भौमानां रसानां हरणाद्वा भ्रातेत्युच्यते । पित्र्येण धनेन स्वार्जितेन वा भर्तव्यो भवतीति भ्राता । मध्यमो वायुरपि कृष्टप्रथं रमेभर्तव्यो भवति । किञ्च पृतपृष्ठः । पृतमाहुतिसज्जं पृष्ठे यस्य तादृशो भ्राता तस्य मृतीयोऽस्ति । भवति । त्रयाणां पूरकमृतीयः । उक्तोभवापेक्षया मृतीयस्यम् । भ्रातृत्वं प्रतिपादितप्रकारेणात्रापि द्रष्टव्यम् । राशौ सवितुन्तेजोभागस्य हरणात् । दिवा स्वकीयतेजसो भागस्य तर्धमेव भर्तव्यत्वाद्वा भ्रातृत्वम् । अत्रेपु भ्रातृषु मध्ये पुरोदेशे विद्यति विष्ठां प्रजानां पालयितारं सप्तपुत्रं सर्पश्चरिमपुत्रोपेतम् । ऐतिहासिकगणेशेऽदितिः पुत्रकामेति प्रस्तुते मित्रवत्त्वादिष्वदितिपुत्रेषु अस्यादित्यस्य सप्तमपुत्रत्वम् । ईदृशं महानुभावमादित्यमप्यम् । अत्राहम् । भावनया आत्मत्वेन साक्षात्करोमीत्यर्थः । तयोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति श्रुतिः । एवं वा । अस्य वामस्य विचक्ष्योऽत्रितुः । हृन्दुरित्यर्थः । पलितस्य पालयितुः । स्वकृष्टजगत्पालनधीसस्य होतुरादातुः । स्वस्मिन्हीतुं रित्यर्थः । परमेश्वरस्य

सृष्ट्यादिकर्तृत्वं श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु प्रसिद्धम् । तस्य तादृशस्य परमेश्वरस्य भ्राता तद्भागा-
हारी तदवभूतः सूत्रात्मा मध्यमाः सर्वत्र मध्ये वर्तमानोऽस्ति । जगद्धारकत्वेन वर्तते । स चाभो
व्यापनशीलः । वायुना वै गौतम सूत्रेणैव लोकः परम लोकः सर्वाणि भूतानि संरक्षानि
(वृ० उ० ३-७-२) इति श्रुतेः । वह्न्यमाकाशिराक्षेणैव वा मध्यमत्वम् । किञ्चास्य परमेश्वरस्य
तृतीयो धृतपृष्ठः । पृष्ठमित्युदक्ताम । तेन तत्कार्यं शरीरमुच्यते । तदेव पृष्ठं स्पर्शकं वा
वा यस्य स तादृशः । पृष्ठं स्पृश्यते (नि० ४-३) इति निरुक्तम् । बद्धा प्रदीप्तपृष्ठः । पृष्ठशब्द-
कृन्तृशरीरोपलङ्घकः । प्रकाशितशरीराभिमानोत्वर्थः । न त्वय सुनमशरीराभिमानिमुखात्म-
वत्स्पर्शनाधिक्यो भवति । अत्रेव मध्ये विष्पतिम् विशां प्रजानां पतिम् । उपमन्त्रणमेतद् ।
सर्वस्य पतिमित्यर्थः । सर्वस्य पतिः सर्वस्येशान इति श्रुतेः । सप्तपुत्रं सप्त लोकाः पुत्रा यस्य
तादृशम् । स्वमायया सृष्टमवतारकमित्यर्थः । अथमथम् । पर्येषम् । साक्षात्करोमीत्यर्थः ।
अथमर्थः । स्वाधीनमायो जगत्कारणभूतः परमेश्वर एकः । तत् उत्पन्नौ सूक्ष्मसूक्ष्मशरीराभिमानिनौ
द्वौ चिरादसूत्रात्मानौ । तेषु मध्ये द्वयोः साक्षात्कारिणौ साक्षात्मावात्सृष्ट्यादिकारणं परमेश्वरं
शेपत्येव प्रसिद्धं अवयवमननादिमाययेन साक्षात्करोमीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि अध्यात्मपरतया
योजयितुं शक्यम् । तथापि सरलत्वाभावाद्वा विस्तरभवाच्च न लिख्यते । यत्र द्वादशधात्यादौ
लघुदमाध्यात्मिकोऽर्थः प्रतीयते तत्र प्रतिपाद्यामः । अथ मन्त्रो धात्वेन व्याख्यातः । अस्य
कामस्य वननीयस्य पमितस्य पामपितुर्निर्गार्हना । नि० ४-२६ । तच्च व्याख्यानन्तजानु-
सन्धेयम् ॥१॥

अथ द्वितीया । एकचक्रमेकायाङ्गोरेतम् । यद्यपि सप्त चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेकचक्र-
मित्युच्यते । रथं रथगुरुभावं स्वयस्य सम्यग्मिधनं सप्ततत्त्वव्याकां अथा युजन्ति । अथ
वहन्ति । वहन्त्यहोरात्रिकाहाय । किं वस्तुतः सप्त जेन्याह एकोऽयः सप्तनामा । एक एव
सप्ताभिधानः सप्तधानमनप्रकारो वा । एक एव वायुः सप्त व्याधि धृत्वा वहतीत्यर्थः । बाध्वचीन-
त्वाद्यन्तरिक्षसञ्चारस्य । एकचक्रमित्युक्तं कीदृशं तदित्यत आह । त्रिनाभिः । वयवत्रयमध्य-
स्थितनाभिस्थानीयाच्छिद्रोरेतम् । अजरम् । अमरणाद्यमकम् । अनयम् । आर्थाधिक्यम् ।
पुनस्तदेव विशेष्यते । यत्र वस्तिमङ्गकं इमा विद्या सर्वाणि भुवना इमानि प्रसिद्धानि ज्ञाताम्याधि
आभिन्य तस्युः । निवृन्ति । बद्धा एकचक्रमेकचारिण्यमयाहाप्येन सञ्चरन्तं रथमादित्यसवकानं
सप्त युजन्ति । सर्पणस्वभावाः सप्त युजन्ति । सप्तमहन्त्या वा रथमयः सप्तप्रकारका श्रुतवो वा
असाधारणाः परस्परविलक्षणयाः षडृतव एक साधारण इत्येवम् । अथवा मासद्वयात्मिकाः षडु,
अपरोऽधिमासात्मक एक इत्येव सप्ततया युजन्ति । एतस्य कार्यं निवहन्तीत्यर्थः । सर्वकोऽसहायो-
ऽबो व्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्तरत्नानां सप्तमयितारो रथमयो यस्य तादृशः । तस्य
श्रुतिभिः स्तूयमानो वादित्यो वहति । धारयति । भूमयतीत्यर्थः । किम् । त्रिनाभि चक्रम् ।
तिस्रो नाभिस्थानीयाः सन्ध्याः संकटा वा अथ कृन्तवो यस्य ततादृशम् । के ते । योष्मवर्षा-
हेमन्ताख्याः । बद्धा भूतभविष्यद्वर्तमानाक्यास्त्रयः कालास्त्रिनाभयः । उद्दिष्टिष्टं चक्रं
चक्रत्पुनःपुनःपरिभ्रममाद्यं संवत्सराक्यं चक्रमजममरश्चम् । न हि कदाचिदपि कालो
क्षिपते । अनादिनिधनः काल इति स्मृतेः । अनयमप्रतिवृत्तम् । ईदृशं संवत्सराक्यं

अथ नानाकालावरोपेतमयमादिभ्यः पुनः पुनरावतर्यानि । सर्वस्वराद्वाचीनानां तत्रेवान्तर्भावात् । ततो युगादीनां तदाहुनिष्ठाध्यस्वात्मवन्मरस्य चक्रेण निरूपणम् । पुनः कीदृशं तत् । यत्र यस्मिन्नक्षक इमा विधा भुवना सर्वाणि भूतान्यपि तत्सुधुः । आभिन्त्य तिष्ठन्ति । कालाचीनत्वात्सयस्य स्थितेः । ईदृशस्य कालस्य कारणाभूतपरमेस्वरपरिज्ञानेन मोक्षमहावात् ज्ञानमोक्षाक्षर-प्रशम्भा चैन्यनुक्रमययामुक्तम् । अयमपि मन्त्रो यस्मिन्नेन सप्त युजन्ति रथमेकचक्रमेकवारिणामित्यादिना व्याख्यातः । नि० ४ ३७ । तद्वाच्यनुप्रस्थेयम् ॥२॥

अथ गृणीया । इममुक्तस्वरूपमादित्यमण्डलाभ्यं सर्वस्वराध्यं वा रथं ये मन्त्र रथमण्डोऽधि-तस्तुः । आधिष्ठिताः । सर्वस्वराध्यंऽयनर्तुमाभपत्तादिवसरात्रिमुहूर्ताख्याः सप्तावयवा अधिष्ठि-च्छन्ति । कीदृशं रथम् । सप्तचक्रम् । चक्रनाचारात्तु कमणाद्वा चक्राणि रथमयः । न सप्त यस्य रथस्य तादृशमुभयविधं रथं पूर्वोक्तं अधिष्ठिता आभा व्यापनशीलाः सप्त वर्तन्ति । निवर्तन्ति च । तादृशं सप्त स्वमारः स्वयं मरणाः । स्वरादित्यः । तेन सारिता । परस्परं मयस्मृता वा सप्त-सहस्रधाका रथमय सप्तवधाभिसङ्गवन्ते । आभिमुख्येन सप्तचक्रम् । अस्याचारका परस्परविल-क्षणकार्याः वर्तनवः सर्वसाधारणं एक इति मध्यन्तम् । यद्वाक्यमायुष्यात्मकाः पट् क्षयोदशमासा-त्मकः सप्तम इति सप्तमम् । कीदृशो रथ इति तदुच्यते । यत्र यस्मिन्नक्ष उभयविधं गुर्वा वायां स्तुतिख्यायां सप्त वर्तवित्यानि नाम नमनानि सप्तस्वरूपानि निहितानि । सप्तस्वरोपेतः सामभिः स्तुत्यामित्यर्थः । यद्वा गवामुदकानां सप्त सप्तगन्धभावाणि नाम नमनानि यत्र वायु स्वस्त्यु निहिता । स्वमारः परस्परस्वस्मृता देवनयोऽभिसङ्गवन्ते ॥३॥

अथ वतुर्थी । एवं प्रपञ्चस्य कालायतनां प्रतिपाद्य तस्य कारणाभूतस्य परमेस्वरस्याविचयत्वे-माह को दृष्टं । को दृष्टं एकमुपाय । कदा । प्रथमम् । सृष्टेः पूर्वम् । आप्याकृतावस्थाया-मित्यर्थः । किम् । जायमानम् । प्रथमभावाविकाशपक्षम् । उत्पद्यमानं प्रपञ्चमित्यर्थः । दुर्जयत्ये हेतुमाह । यद्यस्मादस्यन्दस्तर्मास्थिमन्तं सद्यो रम् । उपलब्धमेतत् । कायभावमापन्नमि-त्यर्थः । अनस्थान्स्थिरहितशरीरा सात्त्विकप्रमिद्धा प्रकृतिवृद्धास्तर्मास्थिर्दृष्टरायता माया विभर्ति । गभवदन्तर्भावर्याति । अत्राकृतावस्थायासनस्थोऽशरीरः परमेस्वरो विभर्ति । यदा केवलः परमे-स्वरः मायासंवलितः सन्निरुजगन्निमित्तवानुत्पत्तिममये देहादिसहितस्य कर्माक्षिद्भावात्को दृष्टो । तदानीं मनो नित्यमात्मा च नित्यस्वस्वर्गयोगात्कार्माक्षिद्भावात्को दृष्टो । चेन्नोऽपि न सम्भवतीत्यत आह । भूम्वाः सन्ध्यां पापिष्यं स्यूतं शरीरम् । अद्यः प्राणः । तदुपलब्धं स्यूतं शरीरम् । असूक् शोणितम् । एतत्सप्तधातूपलब्धम् । यद्यपि शरीरं पञ्चभूतात्मकं तथापि भूतद्वयप्रत्य-क्षत्वात्तद्वेद्योक्तम् । आत्मा तैः सन्निरुचेतनः कः स्थितः । कुत्रास्ते । न कश्चिदस्तीत्यर्थः । नाम्यत्किञ्चनमिषत् (वे० आ० २-४-१) इति श्रुतेः । विद्वांसं जगत्कारणाविवक्षानवन्तमन्थं गुर्वो-दिकमेतत्कारणं प्रष्टुं कः शिष्योऽप्यमतिरुपमात् । उपगच्छति । तादृशो देहनिद्रयसंघातस्य आत्मा तस्मिन् समये कुत्रास्ति । प्रष्टा प्रतिवक्ता चोभातपि न स्त इत्यर्थः । न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येदिति श्रुतेः । यद्वा प्रथमं प्रथमभाविनं जगतः कारणाभूतं को दृष्टो । क-साक्षात्करोति । जायमानमस्यन्दन्तं अनुप्यमवस्थिकः परमेस्वरः शरीरमशरीरो यद्यस्मादु विभर्ति । इष्टुरपि तत्कार्यत्वादिति भावः । शिष्टं समानम् ॥४॥

अथ षष्ठ्यमी । पाकः पक्कयोऽथकमतिरहं मनसा ऽर्हस्त्वृतेनाविजानकृतिगाहनं तत्त्वं विशेषेण ज्ञानुमणकनुबन्धुच्छामि । प्रग्नं करोमि । अज्ञाने कारयामाह एना एनानि पदानि सन्देहास्प-
दानि तत्त्वानि देवानो निहितानि । देवानामपि गृह्णानीत्यर्थः । यद्वा देवानो पदानि तत्त्वानि निधिवद्गोपायित्वा स्थापितानि । अतः पृच्छामि तत्त्वज्ञानोपयोगायेति शेषः । तानि कानीत्यु-
च्यते । अन्ते सवस्य निवासभूतं मन्कये । वडिति सन्धनाम । तत्कवतीति कक्कव आदित्यः ।
यद्वा कक्कयो नार्थेकहायनो वस्स १ पुनरपि वन्मणक्कस्य पृथक्निर्देशाद् कक्कवशब्देन तत्कालमात्रं
सन्त्यते । तस्मिन्नादित्येऽपि अधिकं सप्त तन्तून् तायमानान् सप्त सोमसंस्थाकृषान् कवयो
मेधाविनो यजमाना ओतये जगद्भूतपर्यकसन्तुस्वेतु वितन्तिरे । वितन्वन्ति । यद्वा सप्त तन्तवः
सप्त इन्द्रांसि । तानि वितन्वन्ति । किमधम् । ओतय । सप्तसोमसंस्थारूपतिपर्यकतन्तुसन्ता-
नाय । यद्वा निमोद्यायेत्यर्थः । यज्ञानां स्थितेः सूर्याधीनत्वादिति भावः । ईदृशं तत्त्वं पृच्छा-
मीत्यर्थः ॥५॥

अथ सप्तमी । अचिकित्त्वान् देवतातत्त्वमज्ञानन्नहं चिकित्त्वो विशेषेण तत्त्वं जानतः कवीन्क्रान्त-
दृष्टिनोऽधिगतपरमाधीनत्रास्मिन्नस्तत्त्वविषये पृच्छामि । किमधम् । विप्रमे । वेदनाय । पर-
माभज्ञानाय । किं जानन्नेव पराभवाद्यर्थं नेत्याह । विद्वाक पृच्छामि अपि त्वज्ञानादेव । यः पर-
मादरमन्तस्मिन् स्तस्मिन्नतवान् निर्वसितवान् । अथ य आत्मा मेनुर्विधितोषां लोकानामसम्भे-
दाय (छा० उ० ८-४-१) इति धृतेः । किम् । इमा इमानि वद् रजांसि लोकान्जनात्मकान् ।
लोका रजांस्युच्यन्ते (बि० ४-१७) इति निरुक्तम् । यद्यपि लोकाः सप्त तथापि सत्यलोकस्य
कर्मिणां सवथां साधारणत्वाभावात् वडित्युक्तम् । मनु वदेवोक्ताः सप्तमः किमिति न निर्दिष्ट इति
उच्यते । अत्रम्य जननादिरहितस्य अनुमणस्य मण्यो रूपे स्वरूप एकं सत्यलोकस्य पुनरावृत्ति-
रहितं स्थानं किमपि स्थितम् । किं स्थितेव । तत्र केनाप्यधिगन्तुं शक्यमित्यर्थः । केन्द्रोपा-
सकरविरादिमागणं गन्तव्यत्वादिति भावः । यद्वा वड्वांसि विलसन्त्याः वडितवः । तास्यस्तस्मि-
न्नतत्त्वम् । अत्रम्य गमनशीलस्य जन्मरहितस्य वडित्यस्य रूपे सत्यमाणां ह्यवमाने सप्तदश एक-
मद्वितीयं किमपि स्थितम् । यन्किञ्चिद्वक्तुं मनसगम्यं तत्त्वमस्ति तत्पृच्छामि । य एवोऽन्तरादित्ये
हिरण्यस्य पुरुषो ह्ययने (छा० उ० १-६-६) इत्यादिभूतप्रतिपादितं तत्त्वमित्यर्थः । अथवा वडि-
मानि रजांसि त्रिविधान्यलोकान्भूलोकांश्च यन्तस्मिन् । तिस्रो भूमीर्धरयन्त्रीस्त'थान् (छा०
मै० २-८४-८) इति निगमः । तस्यास्य परमह्यणो रूपे भागाविषविकारभाजि अर्गाति किमपि
स्थितेकमेकात्मकमस्तीति प्रश्नः । अविशेषमस्तिनाममात्रमेकरूपमस्तीत्युत्तरविवक्षया प्रश्नः ।
अस्तीत्यवोच्यकथनम् : क० उ० २-६-१३) इति धृतेः ॥६॥

अथ सप्तमी । ईदृशानीमेतद्वत्त्वमाद्यं तत्त्वमज्ञं क्षिप्रविवारे ववोतु । कः । यो वेद सः । की-
दृशं तत् । अम्य पुरतो ह्यवमानस्य वामस्य वननीयस्य वेगोन्तुरादित्यस्य पथं सर्वान्तर्ध्वं स्वरूपं
निहितं गृहं वतते । किञ्चास्यादित्यस्य शीर्ष्ठाः शिरोवदुन्नतस्य सर्वपामुत्कृष्टस्य वा गावः केचन
वर्षकालीना रमयः श्रीरमुदकं दुहते । दहरन्ति । वडिम् । रूपनामेतत् । रूपं वसाना आच्छा-
द्यन्तोऽतिविस्तरं तेजसा तपन्तः केचनान्य गावो रमय उदकं स्वसृष्टं यद्वा सृष्टेयं मार्ग-
यापुः । पिबन्ति । भूमिं निरुदकां कुर्वन्ति इत्यादि । तस्य स्वरूपं ववीस्त्वित्यन्वयः ॥७॥

अथाष्टमी । माता सख्यस्य निर्मात्री पृथिवी पितरं धामकं पुनोक्तं तन्मध्यं द्युलोकस्यमादित्य-
मिन्यर्थः । तमावभाज । आभजते । किमयम् । अतः । उदकं यज्ञं वा निर्मितभूते सति । केन
होरेण । धीती । धीस्या कमला यागादिरूपेण । स्वकीयेनाज्यस्योमादर्हायना तपवनीत्यर्थः ।
अथ ततः पूर्वं पिता च भनस्यास्यामभिप्रायवता चेतसा सङ्गमे । संगिहो वतने ससु । वृष्टि-
मकरोदित्यर्थः । अनन्तरं सा माता बीभस्तुगभवन्धनेच्छावती गभस्या गभर्तनेन गर्भोत्पत्ति-
निमित्तन रसेन निविद्धा नितरां विद्धासीत् । यद्वा गर्भं रसं ओषध्याद्युत्पादनमथमुदकं यस्याः
सा साष्टयुदकेनान्यन्तं क्रिया निविद्धा कृपावमहस्यमुपेन नितरां विदारिता भवति बीजवापायम् ।
अत्रायं समाधिः । यथा काचन यापिदपत्याधं स्वर्पाति पुत्रान यौति । स च तस्यामनुरागयुक्तः
संगतो भवति । सा चान्तवर्ती सती पुत्रा अनयतीति तद्वदत्रापि । अनन्तरं नमस्यन्त इत् भवि-
षीति प्रियकृवाचनवन्त प्वापवाकमुंभ्य वचनं परस्परं सख्यार्थभूद्वादि सस्यानीति वचनमीयु ।
प्राप्नुवन्ति । यद्वा इविलक्षणावन्त उपेभ्य वचनं प्रवादिरूपमीयुः । वृष्टौ सस्यां सस्यादिद्वारा
यागमनुतिष्ठेयुरित्यर्थः ॥५॥

अथ नवमी । माता । निर्मायन्तेऽस्यो भूतानीति माता धीः । दक्षिण्याया अभिमतपूरण-
समर्थायाः पृथिव्या पुरि निर्वहण युक्ताऽऽसीत् । वयस्याय समर्थाऽभूदित्यर्थः । कथमिति तदुच्यते ।
गर्भो गभस्थानीय उदकमहुो वृत्रनीपूरकवर्तायु मेघवर्कस्ति अन्तमभ्येऽतिष्ठत् । तिष्ठति । अन-
न्तरं वस्सः पुत्रस्थानीय उदकमर्धाक्षयु यात्रनेयु मेघरश्मिवायुप्रयुक्तेषु सस्यमीमेत् । वयं-
समये शब्दयति । अनन्तरं विश्वरूप्यं विश्वरूपवर्ती गामश्चपयत् । अनुवमेण पयति । वर्धनी-
त्यर्थः । यद्वा त्रिषु योजनेषु ससु वस्यां मेघो वयस्याय गां भूमिं प्रत्यमीमेत् । अनन्तरं सर्वो ज-
नोऽनुकमेण विश्वरूप्यं सस्यादिभिर्नानारूपवर्ती भूमिमपयत् । पयति ॥६॥

अथ दशमी । एकः प्रधानभूतोऽयहायो वा पुत्रस्थानीय आदित्यः सवत्सराख्यः कालो वा
तिस्रो मातुः सस्यवृष्ट्याद्युत्पादयित्रीः । त्रित्यादिलोकप्रयमित्यर्थः । तथा त्रीन् पितृन् जगतां
पालयितृन् । लोकत्रयाभिमर्तनोऽग्निवायुसूर्यान्प्यान् । विश्वसु सन् ऊर्ध्वस्तस्थौ । उन्नतो-
ऽवस्तदीर्घस्तिष्ठति भूतभविष्यदात्मना । सूपजे सर्वभ्यः उन्नतः । इमेन भावरत्नापर्यन्त ।
ग्लानं नव कुर्वन्ति । नहि काल आदित्यो वा अन्येन पराभूयते । दिवः गृध्रे द्युलोकस्यापयन्त-
रिभ्यो मन्त्रयन्ते । गुप्ते परस्परं भाषन्ते इवाः । किम् । विश्वदिग् विश्वधनसमर्था विष्वेवद-
मीधी वा विश्वमिन्द्रामसधंश्यापिनी वाचं गर्जिनसन्नयाम् । अमुप्यादित्यस्य सम्बन्धिनी अन्त्र-
यन्त इत्यर्थः ॥७॥

अथैकादशी । श्रुतस्योदकस्य सत्यात्मकस्य वादित्यस्य चक पुनः पुनः क्रमवापीलं मण्ड-
लाख्यं रश्मिचक्रं वा ववर्ति । पुनः पुनर्वतते । सञ्चरति । कुत्र । यो परि । द्युलोकस्यान्तरि-
काख्यं परितः । कीदृशी तत् । द्वावधारम् । द्वादशसंख्याक्रमेणादिराख्यात्मकं चोरे रथाङ्गावपके-
युक्तम् । किञ्च तच्चक्रं नहि जराय नव ससु जरायं भवति । हे अग्ने सवदागमनयुक्तादित्य । यद्वा
अग्नेरेव स्थानत्रये तत्तदात्मना वतमानत्वादसाधप्यग्निरित्युच्यते । अत्रास्मिन्चदीये चक्रे
मिथुनासः क्षीपुं सरूपेण परस्परमिधुनभूताः सप्त दत्तानि विधतिश्च विश्वस्युत्तरसप्तदशतमंख्या-
काः पुत्राः पुत्रवर्तुत्पद्यमानाः प्राञ्जिनः दुःकात्कातारो वाऽहोरात्ररूपास्तस्युः । तिष्ठन्ति । निष्प-

जन्ते । कष्टवधिक्यात्तत्रसंख्याकाग्न्यहानि तावत्त्व एव रात्रय इत्येव तद्विभागः । सप्त च च
शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः स एवोऽहः समानः (ऐ० आ० ३-२-१) इत्यारथकम् ॥११॥

अथ द्वादशी । पञ्चपार्श्व पञ्चसंख्याकन्वात्मकशोभितम् । एतद्व्यमन्तशिथिरयोरेकत्वाभिप्रा-
यम् । पितरं सर्वस्य प्रीक्षयितारं द्वादशाकृतिं द्वादश भासा एवाकृतयो यस्य तादृशं पुरीषिणं वृष्ट्यु-
पकेन तद्वन्तं प्रीक्षयितारं वा । पुरीषमित्युदकनाम । उक्तप्रकाशं संवत्सरवत् दिवो घुलोकस्य
परोऽहः । तात्स्न्यात्ताच्छक्यम् । परस्मिन्नहोऽन्तरिक्षप्रकाशेऽवस्थित आदित्य इत्यर्थः । तस्मि-
न्रूपितमाहुः । एतदुपरि स्थितमप्यनुवज्यते । वद्यत्रापि तत्तदधीनमतः संवत्सरं परायत्त-
माहुरित्यर्थः । अभ्येऽपि नाम्ने केचन वेदादिन एवमाहुः । किमिति । उपरे । उपरमन्ते-
ऽस्मिन्नुपरताः प्राणिनोऽन्तर्गता योपरः संवत्सरः । तस्मिन् । कीदृशे । सप्तचक्रैः । सप्तादित्य-
रमयस्तद्वारेण चक्रस्थानीया यस्य स तथोक्तः । यद्वा । अयत्तुं मासपक्षाहोरात्रमुक्तानि सप्त ।
सप्त चक्राणि पुनः पुनः क्रममाद्यानि यन्म तादृशे । यद्वा । कष्टव एवारा नामौ प्रप्यताः
सम्बद्धा यस्य तथोक्तप्रकाशे संवत्सरे रथे विचक्षणां विविधदर्शनकरमादित्यमर्पितमाहुः । एतदुक्तं
भवति । अमुमादिभ्यं श्रुतिज्ञोत्तररूपभिरुक्तगन्तुममन्दादिभावस्य च कालाधीनत्वात्तदधीन-
माहुः । अभ्ये तु संवत्सराद्यात्मकस्य कालस्य सूर्यगमनागमनसाध्यत्वात्तदायत्तमाहुरिति ॥१२॥

अथ त्रयोदशी । पञ्चतुरूपैररं युक्ते चक्रे संवत्सरात्मके परिवर्तमाने संवत्सरपरिवत्सरादि-
कणेषु पुनः पुनरावर्तमाने सति तस्मिन्कालचक्रे विधा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि वर्तन्त
इत्यर्थः । किं च तस्य चक्रस्य मध्ये कतमानोऽहो भूरिभारः सकलभुवनवहनेन प्रभूतभारोऽपि न
उच्यते । न पीड्यते । किञ्च सनादेव सनातन एव सनाभिः समानभारभक्तः सवदेकरूपनाभिरसौ
न शीयते । न भिद्यते । यथा लौकिकरथाहो भारेण भ्रमो भवति । अक्षपातेन च नाभिर्विकृता
भवति तद्वदत्रापि नास्तीत्यर्थः ॥१३॥

अथ चतुर्दशी । सनाभिः समाननन्देरूपकारकद्विजलयमज्ञोद्यनेमि चक्रं जीवत्सराण्यमजहं
मनात्मनमपि जराविहितं विचक्षते । पुनः पुनर्विगेपेण यतते । उक्तानायाः मृष्यतनायामोषायाभुर्वा
विस्तृतभूम्या वा दृतेन्द्रादयः पञ्च लोकपाला निरादपञ्चमाश्रित्वारो मातृकादयो यथा मिलित्वा
दशसंख्याका युक्ताः स्वस्वव्यापारयुक्ता बहन्ति । निवहन्ति । कृत्स्नं जगत्निवहन्तीत्यर्थः ।
तत्रिचाहायन्वात्कालमय । किञ्च सूर्यादित्यस्य चक्षुः स्थानस्यभावं सवत्स्य चक्षुःस्थानीयं वा
ममङ्गलम् । चक्षुः कपातर्वा चप्रेवति निरुक्तम् (नि० ४-३) । रजसः वृष्ट्युपकेनाकृतं व्याप्यते ।
गच्छति । उदकं रज उच्यते इति यास्कः (नि० ४-१६) । तादृशे मयङ्गे विधा भुवनानि
सर्वाणि भूतजातान्यर्पिता । अपिनानि । तदधीनत्वात्तवाम् ॥१४॥

अथ पञ्चदशी । साकञ्जानामेकस्मादादित्यात्महोत्पन्नानां सप्तानामृतूनां मध्ये सप्तमं सप्तम-
सूनुम् । यदु च छन्दसि (पा० ४-२-४०) इति धृत् । एकत्रमेकोत्पन्नमाहुः । कालतत्त्वविद्युः ।
चेत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेतन्नेन बभूवताद्याः पदस्यो भवन्ति । अधिमासेनक उत्प-
द्यते सप्तभतुः । न च तादृशा मास एव नास्तीति मन्तव्यम् । अस्ति त्रयोदशी मास इत्याहु-
ते० स० ६-४-३-४) इति धृतः । तद्विद्यमानः । इच्छन् प्रकराथः । चरेव कृतयो
मासद्वयरूपा कृतयो गन्तारः । ते च देवजाः देवादादित्याज्जाता इत्येवमाहुः । सप्तमाधारस्य

अयोदशस्य मासस्य देवाभावः । निःसूर्योऽधिकमासो वे मगदलं तप्तं श्वेदित्यादिस्मृतैः । तस्मात्
पदेव देवजा अदेवज एकः । तेषामुत्तमां स्वरूपाणीष्टानि सत्रलोकाभिमतानि घामशस्तस्तस्याने
निहितानि पृथक् पृथक् स्थापितानि रूप्यो रूपभेदेन विकृतानि विविधाकृतियुक्तानि । स च रूप-
भेदस्तेष्विरीयं रात्रातः स रसमह कसन्ताय प्रायच्छद्वयं घोष्माय (सै० स० ७-२-१०-१) इत्यादि ।
स्थानेऽभिष्टाने सवर्थाय रेजन्ते । चलन्ति । जगज्ज्वहाराय पुनः पुनरावर्तन्ते इत्यर्थः ॥१५॥

॥ २४ ॥

२-२५

इन्द्राय इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तं गार्ग्यमदं जागतं ब्राह्मणस्येत्यम् । तथा चानुक्रान्तम् ।
इन्द्रायः पञ्च जागतन्विति । तैजिको त्रिनियोगः ।

तत्र प्रथमा । अयमिन्द्रायो ब्रह्मणस्पतेर्पागाधमग्निं प्रज्वालयन्धजमानो वनुष्यतो हिंसिष्यतो
हिंसां कुर्वतो वा शत्रुन्वनयतु । वनुयात् हिंस्यात् । वनुष्यति हिंसाकर्मणि आत्मकः (नि० ५-२) ।
इदिति आर्थः । कृतवद्धा । बद्ध स्तोत्रं कृतं येन स तथोक्तः । रातइव्यः । रातं वृत्तं इव्यं
इति धर्मः । पवभूतः सन् गृध्रयत् । वधते । दृष्टोऽपि गतिवृद्धयोः । अस्मादायवन्तास्तुर्लुकि कथम् ।
तथा यजमानो जातेन पुत्रेण जातं जनितमुत्पादितं स्वस्य पौत्रमिति प्रमसते । अतीत्य भृशं
प्रमसरति । पौत्रमपि पश्यश्चिरकालं जीवेदित्यर्थः । सत्तयइसुगन्ताद्वृष्टयवेनास्मभेपयम् । यं यं
यजमानं ब्रह्मणस्पतिः स्तोत्रहविषोः स्वीकरणेन युजे सत्तायं इत्युतं । कुस्ते । यः समान एव
भवतीत्यर्थः ॥१॥

अथ द्वितीया । स यजमानो वीरेभिर्वीरेरात्मीयः पुत्रेर्वनुष्यतो हिंसतो वीरान्ध्रपुत्रान्
वनयतु । वनुयात् हिंस्यात् । अपिच गोभिः सहितं धनं पप्रयत् । प्रययति विस्तारयति
प्रययतेर्लुकि चक्रेतइत्यम् । तथास्मना आत्मनैव बोधति । सर्वं जानाति । अतम्याधीनज्ञानो
भवतीत्यर्थः । किञ्च तस्य यजमानस्य तोकं पुत्रस्तनयम् । विभक्तिव्यत्ययः । तनयन्तत्पुत्रश्च
वधते । प्रवृद्धो भवति । वद्धा तोकं तनयं पुत्रं पौत्रं च बद्धश्चस्पतिवद्धयति वृधिरन्तर्भावि-
तस्यवधो वृष्टव्यः । अन्यद्वत्तम् ॥२॥

अथ तृतीया । मिन्धुः स्वन्दनघोला नदी सोदो न क्षुद्यमान कूलं यथा भिनत्ति तथा
शिमीयान् । शिमीति कर्मणाम् । ब्रह्मणस्पतेः परिवरणात्मना कमणा युक्तो यजमान शृचायतो
हिलसः शत्रून्जसा बलेनाभिघटि । इन्तुमभित कामयत । वशं कान्तो । इन्द्रमपरं निदहन्म् ।
शुवेष्ट मभीष्ट । अश्वयो निर्ज्येष्टमुष्का निर्वीर्या वलीवर्शः । तान् यथा शृचा सेचनममथः सवीर्यो
शृषभोऽभिभवति । तद्वज्जन्मभिभवतीत्यर्थः । अपि आसानवर्गैरिव प्रसितिः । प्रलोयते
वध्यतेऽनयेति प्रसितिर्ज्वाला । विज् वज्रधमे । करणे किञ् । यथाग्नेज्वाला प्रसिहसप्रमरा
एवमपि न वर्तते । वारयितुं वा नैव शक्यते । अदृष्टन्दोऽवधारणे । वृष्टोनेरन्तर्भावितादप्युतं
वर्ततेत्येव तुमर्थे त्वेम् प्रत्ययः । अन्यद्वत्तम् ॥३॥

अथ चतुर्थी । तस्मै यजमानाय दिव्या दिविभवा वृष्टिलज्वाला आपोऽसधतोऽस्तज्यमाना

अग्निश्चूटाः सत्योऽर्चन्ति । गच्छन्ति । प्राप्नुवन्ति । असेर्लटि रूपम् । तथा स यजमानः सत्त्वभिः । सन्धानः साधकाः परिचारकाः । ते सहितः प्रथमोऽन्यभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वभाषी सन् गोपू गच्छति । गवादिधनं प्राप्नोति इत्यर्थः । किञ्च । अग्निश्चूटाविभिः । तत्रिषोऽं वलनाम् । अग्निश्चूटा परैरबाधिता तत्रिषो वलं यत्न्य सादृशः सन्नो जन्मा बन्धेन हन्ति शत्रून् ॥४॥

अथ पञ्चमी । तस्मा इत तस्मा एव यजमानाय विश्वे सिन्धवः सर्वाः स्यन्दनतोला नद्यो धुनयन्ते । वासिर्यान्ते । एतद्भोष्टुल्लसिद्ध्यर्थं प्रवहन्तीत्यर्थः । तथा अष्टिद्वया अष्टिद्वयाश्च क्षिप्ररहितानि समस्तानि पुरुषाश्च वदन्ति शर्म शर्माश्च सन्तानि दधिरे । तस्मा एव धार्यन्ते । शुभगः शोभनधनो देवानां सुखे देवः प्रसन्न सुखे वर्तमानः समन्वयते । वर्धते । शिष्टं रूपम् ॥५॥

॥ २५ ॥

3.29

समिध्वमान इति पद्यं पद्यं भुजमाणेन वेदुर्भं वेधामिग्रस्य कतल्यायम् । तदुभम्
समिध्वमानः पद्य कतो वेधामिग्रस्त्रित । आमुद्रातेत्यादिभूतशकस्य विनियोग उक्तः
प्रातरनुवाकाभिनयस्त्वोरिति । तत्रं इ पद्यम् । वाजपेये वाङ्मये अश्विनिं सदीतिमिति
स्वपद्यो याज्या । वाजपेयेनेत्यादिस्वपदे सूत्रितम् (आ० भौ० ६-६) अग्निं सदीतिं सद्यो
गुण्यन्त इति संवाक्ये इति ।

तन्मिन्मूकं प्रथमा । कत स्तीति धम । धारणादमः । अमं यज्ञनिर्वाहकतया तद्धा-
रकत्वाद्धर्माभि । तथा च मन्त्रः । धर्माणां धर्मि विदधत्य स्वाधनम् (ऋ० सं० १०-६-२-२ इति ।
तादृशोऽभि. प्रथमा । प्रथमं यज्ञोद्भूतमे अमु अस्नवायतनेष्वनुक्रमेण समिध्यमानः साम्यक् प्रस्थाप्य-
मानः । यद्वा । अनुधर्म धमत्वाधनभूतेषु यज्ञेषु प्रथमं समिध्यमानो विश्वधारो विष्णुः सर्वव्यव-
मानयष्ट्यपत्तया वरणीयः योविष्केचः । योकीचि उवासाः केशा यस्य स तथोक्तः । घृतनिर्णिक ।
घृतस्य तापनद्वारा विनयनेन शोधकः । पावकोऽस्मदीयपयोचकः । ध्वजः शोभनयज्ञोपेतः । एवं
एवभूतोऽभिश्चान्दममर्त्यतनोयान्द्वारन्यत्रयस्य यन्तुमकनुभिञ्जत्माधनपुतादिभिः समज्यते ।
सम्यक् सिष्यने । प्रथमा । एषां समुक्तं (पा० ४-१-२६ इति सुषो ऋदेशः । धर्म । धृ धारणे
इत्यस्माद्धन्वयोऽपि ह्रस्वन्ते (पा० ३-२-४६) इति मनिन् । ह्रस्वत्वं छान्दसम् । नित्स्वरः ।
अकनुभि । अमू ल्यनिश्चयकान्तिगातिषु । अज्यते पूर्वमिति बाहुल्यकच्चात् ङन्तुः करणे ।
किरवाद्युपचालोपः । प्रयवम्बरः । अज्यने । स एव धानुः । कर्मणि यक् । अतिदिताम्० पा०
६-४-२४ इत्युपचालोपः । विश्वधारः । दिव्यव्यवमानेष्टोक्तद्वारा जारी वरक्षं यत्येत्यत्र कृत् वरणे
इत्यस्य गत्यन्तस्य रूपं धारः । बहुजीही विश्वं संज्ञायाम् (पा० ६-२-१०६) इति पूर्वधान्तोदात्त-
त्वम् । घृतनिर्णिक । निर्जिद् शौचपोषणयोः । ऋषि । घृतं, मेनेकीति द्वितीयात्तत्पुरुषत्वात्पूर्व-
पदस्वरः । यत्रयस्य । यत्र ईवपूकाम्भज्जतिकरक्षमिन्नकरयदानेषु । अस्मादीयादिकोऽयमत्ययः ।
तादर्थ्यं भूतुधी । मत्यस्वरः ॥१॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने त्वं यथा पृथिव्या यजमानभूताया, पृथिवीदेवतायाः पूर्वं होता सन् होतृ होमसाधनं हविरयज्ञोऽयाजीः । जातयेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने चिकित्त्वान् कर्मविषयकज्ञानवान् त्वं यथा च दिवो यजमानभूताया यदेवताया होता भूत्वा हविरयज्ञ । एवं त्वमग्निमन्कर्मणि होता सन्ननेनास्माभिर्दीयमानेन हविषा देवान्यजि । यज्ञ । किञ्च त्वमयदानोमस्माभिः किय-
माणाभिर्मं यज्ञं प्रतिर । अनुष्ठानमंगूयसो पारं नय गमय । तत्र हृष्टान्तो मनुष्यादिति । यथा मनो-
र्यजमनुष्ठानमंगूयसो पारमर्तवोस्तद्वादिमं यज्ञं पारं नयेत्यर्थः । यथा । प्रकारमचने धाम पा० ५-३-
२३) इति धाम । निति पा० ६-१-१६३, इति प्रत्ययात्पुण्योदात्तत्वम् । अयज्ञः । यजेन्नदि रूपम् । यज्जन्त्योऽगादनिघातः । होत्रम् । हु दानादनयोः । हुयामाभुर्भासिभ्यश्चन् (उ० ४-१६६)
इति अनुप्रत्ययेनास्तोदासः । दिवः । ऊर्ध्वम्० पा० ६-१-१७१ इति विभक्त्युदात्तत्वम् । चिकि-
त्त्वान् । कित ज्ञान इत्यस्य कर्मो रूपम् । प्रत्ययस्वरः । अग्नेन । इदंशब्दस्य मृतीयैकवचने-
ऽनाप्यकः (पा० ७-२-११२) इत्यनादेशः । यजि । यजेन्नदि रूपम् । मनुष्यम् । तत्र तस्यैव पा०
५-१-११६, इति वतिः । नभोऽत्रोमनुर्गं वस्युपमन्वानमिति भव्यादुत्वाभासः । प्रत्ययस्वरः ।
तिर । तस्मैर्जोडि व्यन्धयेन यः । अन्त इत्यातोः पा० ७-१-१०० इत्योत्वम् । निघातः ॥२॥

अथ तृतीया । हे जातयेदो जातप्रज्ञ तव प्रीययायू पि त्रिविधास्याभ्योऽधिष्ठातास्माकाप्यन्ता-
स्याहारतया कल्पितानि हे अग्ने तिस्र उपस्य एकाहाहीनभ्रगता उषोऽभिमानिभ्यो देवतास्ते
तवाजानीजलप्रियो मातरः । यद्वा उषोऽभिमानिभ्यो देवतास्तवाजानीस्तवाभनुजातास्तिस्र-
स्वसारः । तथा च स्वसुः प्रकृत्य मन्त्रः । यत्रामेका रक्षत्यत्रमेका राष्ट्रमेका रक्षतीति (त० स०
४-३-११-३) । ताभिस्त्वोऽभिमानिभ्योऽभिर्देवताभिः सहितस्त्वमयोऽस्माभिर्दीयमानं हविलज्जामभ्य
देवानो यजि । यष्ट्यदेवानां प्रयच्छ । अधामन्तरं चिद्वान् जानस्त्वं यजमानाय यो भव । सुभरंनु-
र्भव । योज उषस्य मिश्रयिता च भव । तव । युष्मदस्मदोक्तस्य पा० ६-१-२११ इत्याद्युदात्तः ।
तिस्रः । त्रिष्वन्दस्य स्वार्थं त्रिचतुरोः स्त्रियाम्० (पा० ७-२-६६ इति तिस्रादेशः । अचि र अन्तः
(पा० ७-२-१००) इति रेफादयः । तिस्रभ्यो जसः पा० ६-१-१६६) इति विभक्त्युदात्तत्वम् ।
आजानीः । जन जनने । जानिषमिभ्यामिष् (उ० ४-१३१ इति कर्तृवि इण् । शिस्वाद्युपधा-
बुद्धिः । वा छन्दसि (पा० ६-१-१०६) इति एवमवशादीचः । कृत्तरपदप्रकृतित्त्वरः । अयः ।
अय रक्षणे । असुनित्यसुन् । निस्वरः । यजि । यजेदोनाधस्य सेदि रूपम् । यजमानाय । पुण्यजोः
षातन् (पा० ३-२-१२८ इति यजेः षातन् । निस्वरः । योः । यु मिश्रण इत्यस्मादभ्योऽपि
हयस्यते (पा० ३-२-७५) इति चिच् । आर्द्धधातुकप्रत्यययो गुणः । कृत्तरपदप्रकृतित्त्वरः ॥३॥

अथ चतुर्थी । जातयेदो जातस्य सर्वम्ब वेदितृ अग्ने गृहान्तमन्त्रद्विषयोऽस्तुति कुर्वाणा यय-
मज्जनादिगुणोपेतं सुदीर्ति शोभनदीप्तिम् । अतएव सुदृशं सर्वः सुदर्शनमीक्यं स्तुत्यं त्वा त्वां
नमस्वामः । हविर्भिः वृतवामः । किञ्च । देवा अस्माभिरयजनीया इन्द्राद्यो देवा अरतिम् ।
न विद्यते विषयेषु रतिः प्रीतियस्यासावरतिः । विषयेष्वसकम् । अतएवाभृतस्य देवानामसभू-
तायाः उवाया नाभि नाभित्त्वानं त्वा तादृशं इष्टव्याह वृतमकुपन् । हविषां वोढारं वृतमकुपन् ।
कृतो हि द्विविधो कार्तुहारी कार्यकारी वेति । तत्र त्वां कार्यकारिणमकार्युरिति भावः । सुदी-
प्तिम् । दीङ्प्रत्यये । दीयते विनारयते आभिस्तम इति करणे णिन् । दीनयो दीप्यतः । बहुव्रीहौ

नयसुख्याम् (पा० ६-२-१०२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । उदयम् । दधिर् प्रीतये । तस्मा-
 प्यदकारः सन् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः इति गुणाभावः । त्विति । पा० ६-१-१६३)
 इति प्रत्ययस्वरूपोदात्तत्वम् । गृहान्तः । गृहातिरर्चतिकर्मा । नमस्कामः । नमस्य पूजायाम् ।
 नमोर्वरिदक्षिप्रकः कथञ्च पा० ३-१-१६ इति कथञ्च । तदन्ताहुटि रूपम् । पादादिस्थास्य
 निधातः । वृतम् । दुदु उपतापे । वृत्तिनिष्पादोषश्च (उ० ३-८६) इति कः । तत्सन्निवोगेन
 धातोर्दीर्घः । वृत्त इत्यन्तः सञ्चारीत्यर्थः । प्रत्ययस्वरः । अरतिम् । रमु क्रीडायाम् । भावे त्विन् ।
 अकृणावन् । कृमि हिमाकरणयोरित्यस्य सकिं चिन्त्रिकृण्वोर च (पा० ३-१-८०) इत्युपसर्गमोऽ-
 कारश्चात्तादैर्घः । निधातः ॥४॥

अथ पञ्चमी । हे अग्ने त्वत् स्वतोऽपि पूर्वः प्रथमभावी यज्ञीयान् अनित्येन कृता यो यः कश्चि-
 होना होमनिष्पादको द्विता द्वेभ्यो मध्यमे चोत्तमे च स्थाने स्वधवा सोमाल्येनान्येन सह सता
 निषण्णः सन् शम्भुपुष्ट्या उषभूरभून् । द्वितीयपादमेव चायको (नि० ५-३) प्याचत्वौ ।
 द्विता च सता स्वधवा च शम्भुः । द्वेभ्यो सता मध्यमे चोत्तमे च शम्भुः उत्तमः इति । चिकित्त्वो
 धमविषयकचेतनावन् हे अग्ने । तस्य यम्यन्तोऽपि पूर्वभावी होता निरूपितस्तस्य होतुरनुधर्म
 धर्मानन् तैनानुधर्मधर्माननुत्तम्य प्र यज्ञ । प्रकर्षञ्च देवात्पूज्य । अयानस्तर्हे अग्ने त्वं नो-
 ऽज्माकं सम्बन्धिनमध्वर्यममं यज्ञ देववीती देवानां प्रीत्यर्थं धाः । विध्वि । यज्ञीयान् । यष्टु-
 शब्दस्य तुल्यन्दमि (पा० ५-३-५६) इतीयत्तन् । तस्मिन् तुरित्येमेवस्व (पा० ६-४-१६४) इति तृको
 लोपः । निष्वादासुदात्तः । द्विता । द्वित्वान्तास्यइक्याया विधायं धा (पा० ५-३-४३)
 इति धाप्रत्ययः । धकारस्य तकारश्चात्तादैर्घः । प्रत्ययस्वरः । सता । यदत्तं विधायगन्धर्वमादनेषु ।
 अस्य ताच्छीमिकस्तन् । निस्वरः । स्वधवा । स्वर्गं लोकं इधाति यजमानस्येति स्वधा ।
 आतोऽनुपमर्गं कः (पा० ३-२-३) इति कप्रत्ययः । रुदुत्तरपदप्रकृतित्त्वरत्वम् । शम्भुः । यो उत्त-
 मस्माद्वतीति भू सतायां चिप्रमस्यो इमन्तायाम् (पा० ३-२-१८०) इत्यत्र मितद्वादे-
 ल्यर्थक्यानाद् दुप्रत्ययः । द्वित्वाहिलोपः । यज्ञ । यतेलोटि रूपम् । चिकित्त्वः । कित ज्ञान
 इत्यस्य कलो रूपम् । मतुवमो ह शम्भुर्दो छन्दमि (पा० ८-३-१) इति नकारस्य कः । अया नाः ।
 निपातस्य पा० ६-३-१३१ इति दीर्घः । धाः । इधान चारखपोषणयोरित्यस्य छान्दमे सुकि
 रूपम् । अडभावश्चात्तादैर्घः । देववीती । देवानां कीर्तिरक्षणं यव प्रीतौ सा प्रीतिर्देववीतिः ।
 यो कामस्यादिन्यस्मात्तावे चिन् । रुदुमीहो पूर्वपदप्रकृतित्त्वरः ॥५॥

॥ २६ ॥

४-५४

अभूदेव इति पदार्थं नयमं सूक्तं वामदेवस्याचं सावित्रम् । अन्त्या त्रिन्दुः । चिष्टाचिन्दुवस्त-
 परिभाषया जगत्स्थः । तथा चानुकर्मधिकः । अभूदेव । यद् त्रिन्दुवन्तम् इति । अग्निहोमे वैश्वदेव-
 शब्दे सार्वधनिविदानमिदम् । तथा च सूत्रम् (आ० श्रौ० ५-१८) । अभूदेव एकया द्वाभिर्य
 स्वभूते इति । आद्या सावित्रप्रहस्यानुवाक्या । तथा च सूत्रम् (आ० श्रौ० ५-१८) । सावित्रेश
 यदेव अन्त्यभूतं यः सविता वन्द्यो नु नः इति ।

सैषा प्रथमा । स सविता देवोऽभूत् । प्रादुरासीत् । अतोऽनु त्रिप्रमेव नोऽस्माकं बन्धो बन्धनीया भवति । इदानीं सागकालेऽहस्तृतीयसवने नृभिरस्मदीयर्होतृभिर्यवाक्यः स्तुत्यो भवति । यो देवो मानवेभ्यो मनोरथत्येभ्यो यजमानेभ्यस्तेनामयाव रत्वा स्मकीयानि धनानि विभजति स देवः श्रेष्ठं प्रशस्तं द्रविषां गवांश्चत्वारं च नोऽस्मभ्यमत्रास्मिन्कर्मणि यथा दधत् । यथादित्यथे । यथा बन्ध उपवाक्यश्चाभूदिति ॥१॥

अथ द्वितीया । प्रथमं देवेभ्यो हि । द्विगन्धः प्रमिदौ । देवेभ्यो यज्ञियेभ्योऽमृतस्य तत्साधनमुत्कृष्टतमं भागं सोमादित्यज्जम् सुवसि । अनुजानासि । आदिदनन्तरमेव दामानं हविषां दातारं हे सवितर्व्यूर्णुषे । प्रकाशयसि । मनुष्येभ्यो यजमानेभ्यो जीविता जीवितान्पन्वीनानुक्रमयुक्तानि । पितृपुत्रपौत्रा इत्यनुक्रमः । ईदृशानि जीवितानि पञ्चाब्दवृत्तये ॥२॥

अथ तृतीया । हे सवितव्यमविनी अप्रजया देवे जने देवे स्वसि दीनदुर्धमः पुत्रादिभिर्जतिविभिर्वा तथा यज्ञैः प्रहृष्टर्वा तेः प्रभूतो प्रभूत्या । ऐश्वर्यमर्धेनेति यावत् । पुरुषस्वता पुरुषवत्तया च यद्वागभक्तम् । न केवलं स्वस्यैव कर्मणि तु देवेभ्यन्तेषु मानुषेषु वाजानां हि भिर्यज्जम् नः कृतवतोऽस्मान् स्वमत्रास्मिन्कर्मणि अनागमः सुवताम् । अनुजानीहि ॥३॥

देवसुर्वा हविष्यु सवितुः सत्यप्रसवस्य न प्रमिये इति याज्या । सृष्टितं च (आ० श्रौ० ४-११) न प्रमिये सवितुर्देवस्य यदु बृहस्पते प्रथमम् इति । तथा अनुधी । सवितुर्देवस्य देवस्य तत्कर्म न प्रमिये । न प्रमोयेत् । न प्रहिम्येत् । हिमार्हं न भवनीत्यर्थः । कृत्यार्थं केन्द्रत्ययः । यद्वा देवस्येत्यधिकरणे पठे । सा च कर्मार्था । देव्यं कर्मेत्यर्थः । कथमहिम्यमित्यत आह । यथा विश्वं भुवनं चारविष्यति । चारयति । विश्वधारणरूपं यत्कर्मोक्तिं तत्र प्रमिये । तथा स्वहृरिः शोभनाङ्गुलपुपललितहस्तो यन् य पृथिव्या परिमत्ता । आकारभावे । भूम्या उरुस्ये च सुवति । तथा दिवो अलोकस्य अस्मन्मुखे च सुवति अन्व देवस्य तदुक्तं कर्म सत्प्रमवाभ्यमिति ॥४॥

अथ पञ्चमी । हे सवितरिन्द्रज्येष्ठान् । इन्द्रः परमेधपयुक्तस्त्वमेवेन्द्रो वा ज्येष्ठो ज्याया-म्पूज्यो वेर्वा ते सादृशाः । तानस्मान्बृहद्भ्यो महद्भ्यः पवनेभ्योऽप्यधिकान् एवमि । प्रेरयसि । किञ्च एभ्यो यजमानेभ्यः पन्थावतो गृहवतः अयाजिवामान् पाप्मनगरादीन् सुवसि । प्रेरयसि । यथा यथा पतयन्तो गच्छन्तस्त्वं विर्यमिरे त्रिनियन्ते स्वया ते तत्र सवापानुज्ञाया एवेवंमेव नियमनमनतिक्रम्य सन्धुः । तिष्ठन्ति ॥५॥

अथ षष्ठी । ये यजमाना हे सवितस्ते स्वर्धं सवामः सवाः सोमाः । द्वितीयार्थं प्रथमा । सोमान् । यद्वा सवासः सवर्गान् वातरादीनि प्रति त्रिरह्वभिपुगवन्ति । न केवलमेकस्मिन्नेवा-हनि सवनत्रयेषु अपितु दिवेदिवे प्रतिदिनं सौमगं सौभाग्यजनकमासुर्वन्ति अमिपुगवन्ति तेभ्यो नोऽस्मभ्यमिन्द्रः शर्म वंसतु । मज्जन्तु । यावापृथिव्यौ चाद्रिर्विशिष्टा सिन्धुः सिन्धुर्विमानो देवता चादित्यः सहितारितिशर्म वंसतु । सावित्रं सूर्य इन्द्रादीनां निपातमुक्त्वा तेषां प्रार्थना न विरुध्यते ॥६॥

॥ २७ ॥

५५६

अग्ने शर्धस्तमिति नवर्चं द्वादशं सुक्तं ग्यावाश्वन्यार्चम् । तृतीयासप्तम्यौ सतोवृहस्पौ शिष्टा बृहस्पः । अग्ने नव वार्धसं तृतीयामसप्त्यौ सतोवृहन्वावित्वनुक्रमशिका ।

तत्र प्रथमा । हे अग्ने सर्वन्तं यन्नभिमवन्तं यज्ञयोन्महमानं वा गच्छं मरुतां गच्छामा ह्वयेति शेषः । कीदृशं गच्छम् । एकमेभी एकमे रोचमानैर्ऋभिराभरणैश्च पिष्टमवयवितम् । युक्तमित्यर्थः । अद्यास्मिन्पार्गादिने मरुतां विशः प्रजाः । गच्छानित्यर्थः । ताओचनाओचमानाद् दिवो ध्रुलोकात् । अधीति पञ्चम्यधोनुवादी । किंपूज्यः । अवाकन्तादम्भमुत्वं ह्वये । आह्वयामि ॥७॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने त्वं हृदा हृदयेन मरुतो यथा विन्मन्वसे । चिदिति पूजायाम् । येन प्रकारेणातिपूजितं जानामि । तेष्वेवाहं करोमीत्यर्थः । तदित्येव मे मर्त्यं जग्मुर्गच्छन्त्वाशस आशमितार इच्छन्तः यन्निहसन्तो वा । अनन्तरं ये मरुतो वेदिष्ठमस्वन्तास्तिकं सान्नधायेव ते तव हवनाभ्याङ्गानानि भुत्वागमन् आगच्छन्ति । तान् भीममन्दहः कालविलम्बासहनेन भयंकरदशनान्त्वधः । वधय हविःप्रापणेन ॥८॥

अथ तृतीया । मीळहुन्महो पवनस्वामिका पराहतान्दैरभिभूता पृथिवी । अत्र पृथिवी-शब्दस्मर्त्तुर्वाञ्छितो प्रजां लक्षयति । सा यथा हवस्वामिनमुद्गताभिगच्छति तदुदिति । मरुतां साकल्येन सयथा प्राप्तेह दाम्नः । एवं मरुन्ती हवन्ती मरुत्सेनास्मत् । अस्मानित्यर्थः । एति । आगच्छति । हे मरुतो या युष्माकमसौ वनं गच्छन्तो न आप्रारिष शिमीवान् कर्मवान् दुष्टो हुपरो गौरिष भोमयुभीमेव वभयु को गौरिष । स यथा शिमीवान् कर्मवान् ॥९॥

अथ चतुर्थी । ये मरुत योजन्ता स्वीगेन वयं निरिषास्ति हिमस्ति यन्मृधानायागेन स्वसञ्चारमाश्रया गावो न दुष्टो न दुस्तेन हिमसा यथा हव । ते मरुतः स्वयं शब्दयस्तमस्मान् व्यास पवनं जगत्पूजादकथयन्तम् । पवनान् पवनः पव पुनः पूज्यातेः प्रीज्यातेवति निरुक्तम् । नि० १-१० । तादृशं गिरि मेषम् । यद्वा पवनमिति विशेष्यं गिरिमिति विशेषणम् । निगिरत्युदकमिति गिरि । तं यामभिगमनः प्रस्थापयन्त्युदकनिगमनार्थम् ॥१०॥

अथ पञ्चमी । हे मरुतो वयमुत्तिष्ठ । उत्तिष्ठत । व्यत्ययेनकञ्चनम् । नूनं निश्चयमेवा स्तोमैः स्तोत्रैः समुत्तिष्ठतां वधितानां मरुतम् । यद्वा स्तोमैरुपहृत इति सम्बन्धः । तादृशं मरुतां पुनसं प्रभूततममपूजयम् । न विद्यते पूर्वो येभ्यस्तेऽपूर्वास्तेषां सम्बन्धी पस्तमपूर्व्यं सगं सकृच्च गवामुदकानां प्रमिष्टानां गवां वा सगं सकृच्चमिष ह्वये । आह्वये ॥११॥

अथ षष्ठी । हे मरुतो वयं रथे युष्मदां सवर्षा साधारणभूतेऽग्नीराशेषमाना बहवा युष्मजम् । योजयध्वम् । तथा रथेषु युष्मदां रोहितो रोहितवर्षा युष्मजम् । हरी अथार्वाजिराऽजिरावा शुगमनो धुरि बौल्लहे वहनाय युष्मजम् । आदराय पुनवचनम् । बहिष्ठा बोद्धुतमावभौ धुरि बौल्लहे ॥१२॥

अथ सप्तमी । उतापि न स्यः स चरतो वेजनेवानरुष आरोचमानान्नुविष्याः प्रभूतजनि-रथः । अथ इत्यनेन रोहित इत्युक्तं भवति । प्रष्टव्यमिति रोहितः । (अ० स० १-३६-६) इति ह्युक्तम् । रोहिणीं दर्शानो दृष्टनीयः सन् आसि । रथे नियोजितः । स्मेति पूज्यः । हे मरुतो यो यामेषु गमनेषु सोऽर्वाधरं विलम्बं मा करतु । मा करोतु । तं रथेषु । रथे युक्तमिति शेषः । प्रचोदत । प्रेषयत । यथा विलम्बं न कुर्यात्तथा प्रेषयत ॥१३॥

अथाष्टमी । वयमाश्रया रथं रंद्दस्त्रभावं माह्वी मरुतां सम्बन्धिनं रथं अवत्युमन्नेच्छुं नु अद्याहुवामहे । आह्वयामः । अस्मिन्ने सुखानि सुखानि वलानि विश्वती आरयन्ती

रोदसी रुदस्य पत्नी मरुतां माता यद्वा रुदो वायुः । तत्पत्नी माध्यमिकाद्विधौ मरुसु सचा सहिता
तस्यौ । अर्वास्थितवती तं स्थमाहुवे ॥८॥

अथ नवमो । हे मरुता वः रुद्र युष्मदीष वसं गर्णं रथेभ्यं रथे शोभनं त्वेवं दीप्तिं पनस्युं
स्तुत्यमाहुवे । आह्वये । यस्मिन्नुद्भूतं उजासा सुष्ठु प्रवृद्धा सुभगा शोभनभार्यानिमहती मीळदुषी ।
मीळदुष्टमणिवतमेत्यादौ वृथानान्मोहान्प्रवृद्धः । तत्पत्नी मीळदुषी । मरुसु सचा सह महीयते पूज्यते ।
तं स्थमाहुवे । आपस्तम्बोऽपि रुद्रपत्नीं मीळदुषाशब्देन व्यवजहार । उत्तरया दक्षिणस्या-
मोशानमाह्वयति लौकिक्या वाचोत्तरस्यां मीळदुषीं मध्ये जयन्तमिति (आप० गृ० २०-१-३) ॥९॥

॥ २८ ॥

५८०

द्युतद्यामानमिति पद्वमष्टमं सूक्तम् । सप्तानुक्रमणिका । द्युतद्यामानं वर्जित । सत्यध्वया
श्रविः । अनुक्तवार्तिन्दुष । उपप्यन्ति वस्तुनस्वातुषा देवता । प्रातरनुवाक उपप्ये मरुतौ
श्रेष्ठेभ्ये इन्द्रस्याश्विनश्चैव चैव सूक्तम् । सूत्रितं च आ० धी० ४-१४ द्युतद्यामानमुपो वाजेन
इति ।

तत्र प्रथमा । द्युतद्यामान दीप्तिधा वृद्धतीं महतीमृतेन सम्येन यजेन वर्जयिरीमृतवतीमरुणसु-
मरुणस्यां विभातीं व्युच्छन्तीं देवीं द्योतमानामुदयं स्वगवहन्तीं सूर्यं गच्छन्तीम् । एव
महानुभावायुषम विप्रासो मेधाविन श्रन्विता मतिविः स्तुतिभिः प्रतिजरन्ते । स्तुवन्ति ॥१॥

अथ द्वितीया । दशता दशनीययोगा सोद्ययन्ती । कम् । जनम् । प्रसप्तमित्यधः ।
पथा उगान् उगमनान् कुयवती कुयवपं सूर्यस्य पुरस्ताद्याति । गच्छति । कीदृश्याः ।
बृहद्वा प्रभूतरथा बृहती महती विश्वमिन्वा विश्वं व्याप्नुवाना विश्वतपसा वा । ईदृश्या
आह्वामय ज्योतिस्तेजो यच्छति । इदति ॥२॥

अथ तृतीया । ज्योता अरुणेभिरह्यवर्णतोभिबलीवर्दं रथं युजाना योजयन्त्यस्य धन्त्य
शुष्यस्थलीया वा । किम् । रथं धनसंप्राप्त्यप्रगन्तुं आविर्भावितं वक्त्रे । करोति । किं
कुर्वती पथा मागांन् रदन्ती प्रकाशयन्ती । किमर्थम् । सुविमाय सुष्ठु गमनाय देवो द्योतमाना
पुरोदुता बहुभिः स्तुता विश्ववारा सर्ववर्णीया विभाति । प्रकाशं करोति ॥३॥

अथ चतुर्थी । एषोषा ज्येनी भवति विशोरेषा ज्येता भवति द्विवर्हा द्वयोः प्रथममध्यमयाः
परिवृत्तोषाः पश्चात्तन्वं स्त्रीयां तन्मार्वाचिन्वृत्ताना प्रकटीकृतो । कुत्र । पुरस्तात् । एषस्यां
दिशि । किञ्च ऋतस्यादिन्यस्य पन्थां पन्धानं साधु सम्यगन्येति । किञ्च प्रजानस्तोष विज्रं
प्रज्ञापयन्तीव । इवेति संप्रत्ययः । न दिशो मितति । न हिनास्ति । प्रत्युन दिशः प्रकाशयति ।
अथवा प्रजानतीषानुगन्तव्यमिति प्रकवसावगच्छन्ती वर्तस्य पन्धामन्वेति ॥४॥

अथ पञ्चमी । एषोषाः दुष्ठा न सुभवयां निर्मला स्वलहृक्ता योषिदिव सन्वोऽज्ञानि
विदाना प्रज्ञापयन्ती ज्ञातो ज्ञानं कुवांयोध्ववोक्षता ज्ञानादुत्तिष्ठन्तीव नोऽस्मदर्धमस्माकं पुरतो
वा इत्येते सर्वेषां दशनायोदस्यात् । पूतस्यां दिग्युत्तिष्ठति । किं कुर्वती द्वेषो द्वेष्याणि तमां-
स्थपवाधमाना दिवो दुहित्वा ज्योतिषा तेजसा सहायात् । आगच्छति ॥५॥

अथ षष्ठी । एषोवाः प्रतीच्याभिमुखा सती दिवो दुहिता नृसर्वान्प्रायिनः प्रति भद्रा योयेव कल्याणवेवा योषिदिवाप्तो रूपं निरिच्छीते । प्रेरयति । किञ्च दाशुपे हविर्दाने यजमानाय योषिञ्च वरणीयानि यमानि ऋक्षर्वसी प्रपञ्चन्ती युवतिर्नित्यदीवना सर्वत्र मिश्रयन्ती वा पुनरपि पूर्वेषा पूर्वमिव ज्योतिस्तेजोऽकः । करोति ॥५॥

॥ ६९ ॥

६-५६

अथ एनमिति बहुच सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्चं पौष्णम् । अस्त्वानुष्टुबादौ पञ्च गायत्र्यः । तथा चानुकान्तम् । अथ एनमन्यानुष्टुबिति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा । यः स्तोतृत्वेन एषश्च पौषकं करम्भात्करम्भाक्षां पृतमिभाक्षां पचसकृन्नाम-
सेत्यादिदेवति अभिष्टीति तेन पुरुषेष्टान्यो देवो नादिष्टे । आदिष्टव्यः स्तोतव्यो न भवति ।
एषा एव सर्वस्याभिमतस्य धनस्य लाभादेवतान्तरं न स्तौतौत्यर्थः ॥१॥

अथ द्वितीया । अत चापि च स यः सत्राणां इन्द्रत्वेन प्रसिद्धस्तदृशो रधीतमोऽतिशयेन
रथी महारथः सत्पातिः सतो पात्वयितेबगुण इन्द्रः सस्या मिश्रभूतेन एष्या युना सहामभूतेन
युक्तः सन् वृत्राञ्च वात्रान् जिहते । हन्ति । इन्द्रस्याप्ययमेव माहात्म्यकारोत्यर्थः ॥२॥

अथ तृतीया । अतापि च सूरः प्रेरको रधीतमोऽतिशयेन रथी मैतृतमो वा पूषा पुरुषे
परम्भति पचयति भास्वति वा गर्वि । गच्छतीति गौरादित्यः । तन्मिन् हिमययं हिरण्यमयं
सुवर्णनिर्मितमदस्तद्वत्स्व चक्रेन्द्रेयम् । गितरां प्रेरयति स्म ॥३॥

अथ चतुर्थी । हे पुरुष्टुत बहुभिवंजमानः स्तुत दस दशनीय मन्तुमो ज्ञानवान् पूषन् अश्वेदानीं
यदुद्दिष्य त्वां प्रमथाम स्तवाम नोऽस्माकं मग्म मननीयं तद्वत् साधय । अस्वादय ॥४॥

अथ पञ्चमी । हे पूषन् नोऽस्माकं सातये लाभायेम च गच्छ मनुष्यसकृन् गयेपञ्च गवा-
मेवपितारं स्वीचयः । साधय । हे पूषन् आरादुरदेशेऽपि त्वं क्षुतो विभुतः प्रख्यातोऽसि ।
भवति ॥५॥

अथ षष्ठी । हे पूषन् ते त्वदीयां त्वया देयां स्वस्ति करुणाणीं रक्षामासे अयम् । आसे
तृणैः पापं यस्यास्तादृशीम् । उपावसुमुपगतधनम् । ईदृशीं स्वस्तिमय चास्मिन्न काले
सवतातये । सर्वेषु त्विग्भिस्तायत इति सवतातियजः । तदयम् । बद्धा सवतां भोगानां
विस्ताराय । अथ परस्मिन्कपि दिने सवतातये सवतातयमीमहे । अभिधाकामहे ॥६॥

॥ ७० ॥

६-६१

इयमेवदार्द्रिति अनुदशचं द्वादशं सूक्तं भरद्वाजस्वार्चं सरस्वतीदेवताकम् । आदितस्त्वित्यो
जगत्यज्ञयोश्चर्यापि जगती चतुर्वशी त्रिष्टुप् छिटा गायत्र्यः । तथा चानुकान्तम् । इयं चतूनां
सारस्वती त्रिजगत्त्र्यादि जगती त्रिष्टुप्कर्मिति । अथ गौतमः । इयमित्येकदाचं तु सूक्तं
सारस्वतं जपेत् । द्विजः प्रातः त्रिचिमन्त्वा वागमी भवति त्रिभिमान् य (ऋ० वि० २-२६)

इति । पार्थिवे षष्ठेऽहनि प्रथम इयमददादिति सारस्वतस्तुतः । सूत्रितं च (आ० श्रौ० ८-१) इयमददादमसमृद्धयुतामिति प्रथमम् इति ।

तत्र प्रथमा । इयं सरस्वती रभसं वेगवन्तमुत्पाप्युतं वैदिकस्य देवविपिनसम्बन्धिनो लौकिकस्य च श्रुतास्य कथाव्यतिरं दिवोदासमेतत्सप्त पुत्रं दाशुपे हवींषि दत्तवत्तं चध्यन्वित-
त्सप्तकाम श्वर्गवेन्द्रदातुः दत्तवती । या सरस्वती शश्वन्तं बहुमं पवित्रं पञ्चमशीलं वणिज-
सदानृजनमवसं केवलं स्वात्मन एव तपकमावत्त्वाद् आश्रयति । तेयमददादित्यन्वयः । अथ
प्रत्यक्षीकृत्य स्तौति हे सरस्वति देवि सा तानि पुत्रदानादीनि ते त्वदीयानि दात्राणि दानानि
तविवा तविवाणि महान्ति मवान्ति ॥१॥

अथ द्वितीया । सरस्वती देवतारूपेण नदीरूपेण च वर्तते । देवतारूपा स्तुता । अथुना-
नया नदीरूपा स्तौति । इयं नदीरूपा सरस्वती शुष्मेः शौक्तेरारमोयेवलेन्तविर्गमिर्महतिरुमि-
भिस्तरुर्गिरीणां पर्वतानां तं समम्बद्धानां मानु सानुम्बद्गतुः भनक्ति । विसत्वाहव । विमं
खनतीति विसत्वा । स यथा विमोय पङ्क रजति तद्वत् । तां सरस्वतीं पारावतर्णी परायति मूर-
देशे विद्यमानस्यापि कृत्वादेहन्त्रीं सुवृत्तिभिः स्तुतिभिर्धौतिभिः कर्मभिर्भावने रक्तवार्धभाविवासमे ।
परिचरेम । यद्वा पारावतर्णी पारावते पारावतो तीरे तयोर्धौतिनीम् । उक्तं च (नि०-२-२४)
पारावतर्णी पारावारधौतिनीम् इति ॥२॥

अथ तृतीया । हे सरस्वति देवतयो देवानां निन्दकानसुराक्षिण्डय । न्यबहय । अथघो- ।
तथा विश्वस्य व्यासस्य मायिनो मायाविनो कृमयस्य । कृमय इति त्वष्ट्रानामेवम् । त्वष्टः प्रजां
पुत्रं कृत्वासुरं च न्यबधीः । त्वत्समाहाप्यारेन्द्रो इत्यवाजित्ययः । उतापि हे वाजिनीवति अज-
वति सरस्वति रवे त्रितिव्यो अनुत्तोभ्यो विषमुदकञ्चाधवः । अकारयः । यद्वा जितयो-
ऽसुरजनाः । तेभ्यः सकाशादवनीर्भूमीरवन्दः । सञ्चयत्यसि । तादृग्येतेभ्यश्चासुरभ्यो विषं
मृतिर्हेतुभूतं गरलमकवः ॥३॥

अथ चतुर्थी । देवी दानादिगुणयुक्ता वाजिनीवती । वाजोऽयं यस्यां क्रियायां सा वाजिनी ।
तद्युक्ता । धीनो ध्यातृणां स्तोतृणामवित्री रक्षित्री । एवंभूता सरस्वती वाजिभरर्ज्जुनोऽस्मान्
प्रावतु । प्रकर्षणं तर्पयतु ॥४॥

अथ पञ्चमी । हे देवि सरस्वति चः स्तोता वृत्रहृत् सयामे धने हिते निहिते निमित्तभूते
सतीन्द्रं न इन्द्रमिव स्वामुपमृतं स्तौति तं रक्षेति गेयः ॥५॥

अथ षष्ठी । हे देवि दानादिगुणयुक्ते हे वाजिनि । वाजोऽयं चलं वा । तद्युक्ते । हे
सरस्वति त्वं वाजेषु सयामेवम् । अस्माज्ज । अपि च नोऽस्मभ्यं पूरेव पोषको देव इयं
सर्ति सम्भजनीयं धनं रदु । विलिख । प्रयच्छेति वाचतु ॥६॥

अथ सप्तमी । उतापि च इया सा प्रसिद्धा सरस्वती कोरा वृत्रहृत् भयकारिणी हिरण्य-
वर्तनिः । वर्ततेऽनेनेति वर्तनी रथः । हिरण्यमयो वर्तनियस्याः सा तपोक्ता । वृत्रहृत् वृत्राणां
घातृणां हन्त्री । एवंभूता सा सरस्वती नोऽस्मदीयां छन्दुति शोभनां स्तुतिं वाह ।
कामयताम् ॥७॥

अथाष्टमी । यस्याः सरस्वत्या अमो बलममन्तोऽप्यमन्तोऽपरिमितोऽहं तोर्हसितोऽकुटलो

वा त्वेषो धीप्तिवृत्तिश्चरुश्चरुः । सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः । अर्थाय उदकवान् । उदक-
प्रज्ञ इत्यर्थः । एवंभूतः सन् रौरवस्तु शृष्टे रम्यं कुर्वन् परति वतते । सा नो विधा इत्युत्तरत्र
सम्बन्धः ॥७॥

अथ नद्यमी । सरस्वती नोऽस्मान्विधाः सर्वा द्विषो द्वेष्टीः प्रजा अतिनयतु । अतितारयतु ।
तथा स्वस्तुः स्वयं सारिणीः सहोत्पन्ना वा श्रुताचरीः । श्रुतामित्युदकनाम । तद्यथा अन्याश्च नदी-
रस्मानतिनयतु । यद्वा जस्नेव वा इन्द्रासि (पा० १-१ १०६) इति पूर्वमवगदीर्घः । उदकप्रज्ञः
स्वमारा भगिन्वोऽन्वा गङ्गाया नद्यश्चास्मान् शयनति नयन्तु । तत्र दृष्टान्तः । सूर्यः सर्वस्य
प्ररक आदित्योऽतन् सततं गच्छकमेवाह्वानीव । यथाह्वानि शीघ्रमतिनयति तद्वत् ॥८॥

दशमो नृतीमेऽहनि प्रउग उत नः प्रियेति सारस्वतस्तृषः । सूत्रि तं च आ० भौ० ७-१०
उत नः प्रिया प्रियास्विन्वीप्सिह प्रउगम् इति । पयिप्रंक्ष्यामुत नः प्रियति सारस्वतस्य द्विषो-
ऽनुवाक्या । सूत्रिस्तत्र । आ० भौ० २-६० । उत नः प्रिया प्रियास्विमा मुहाना युष्मदा समोभिः
इति ।

दशमी । उतापि च नाऽस्माकं प्रियास्तु प्रियाणां मध्ये प्रिया प्रियतमा सप्तस्वसा । सायत्या-
दानि सप्तद्वन्द्वानि स्वमारा यस्यास्तादृशी । नदीरुपायाम्नु सप्त गङ्गाया मरा स्वमारः । एजुष्टा
एष्टु पुनस्तनश्चपिभि संयिता । एवंभूता सरस्वती देवी स्तास्या भूत । स्तोतव्या
भवतु ॥९॥

अथकादमी । पार्थिवानि पृथिव्याः सम्बन्धीन्पुरुषान् विन्तीर्णानि रजो रजांसि लोकागस्त-
रितमन्तरा ज्ञान्त नभश्चापद्मो स्वनेत्रमा पुरितवती सरस्वती देवी निदा निन्दकाऽक्षत्रोः
पातु । अस्मान्कतु ॥११॥

अथ द्वादशी । प्रियधर्या त्रिषु लोकेषु महावतिष्ठमाना प्रिलोकधारिणी । सप्तधातुः । सप्त
धातवोऽवयवा सायत्याद्या गङ्गाद्या वा यस्याः सा तथाका । पञ्च जाता जातानि निवाप्यक्षमाञ्ज-
तुगं यणाङ्गान्धवादीन् वा ययवन्वाभिहृद्वान्कृतता । इहती सरस्वती वाजेवाजे युवं युवं
सवतु युद्वत् इत्या भूत । ह्रातव्या भवति ॥१२॥

अथ त्रयोदशी । महिम्ना माहात्म्येन महिना महती युष्मेभिर्मुष्मद्योत्तमानेयंयोभिर्ननेवी
युक्ता सत्यास्वासा नदीनां दलानां मध्ये वा सरस्वती प्रवेक्षिते । प्रकण्ठ ज्ञायते । या याम्या
अन्यासाम् । सर्वा अनुक्तः (पा० ७-१-२६) इति यष्टाकृत्वचनस्य जन्म । अपमो पेगवतीनां
नदीनां मध्येऽपहतमा पेगवतमा । पा च रथ इव विम्वरं विभुत्वाय बृहतो परिवृदा गुर्वोरधिका
कृता प्रजापतिना निमिता । सा सरस्वती त्रिकनुषा ज्ञानता स्तोत्रोक्तनुया । उपस्तोतव्या
भवति ॥१३॥

अथ चतुर्दशी । हे सरस्वति नोऽस्मान् वस्यो वसीथ प्रयन्तं वसु धनसभिनेपि अतिपापय ।
मापस्वतीः । अप्रहृष्टास्माकार्थं । स्फारी शृङ्गः । उपत्यगवशात्तद्विपरीते वतते । तथा पयस्यो-
दकेनाधिकेन नोऽस्मात्मा धक । नाभिद्व । न बाधम्ब । अपि च नाऽस्माकं सस्या सत्यानि
सत्सिकर्माणि यस्या प्रोक्तानि च उपस्य सेवन् । यय च स्वसकण्यादृशानि अरमण्यानि
निकृष्टानि क्षेत्राणि मा गन्म मा प्राप्नवाम । अपि तु रमणीयाम्येव ॥१४॥

॥ ३१ ॥

६.६३

उदुभिष्य इति षड्च नृनीयं सूक्तं भरद्वाजस्यायं त्रैपुत्रमुणोदेयताकम् । अनुकम्पते च उदुभिष्ये षड्भ्यस्त्वान्स्थानि । प्रातरनुवाके उपरूपे कृती त्रैपुत्रं छन्दसि चार्धिनशस्त्रं चेतदादिफे द्वे सूक्तं । सूक्त्यने हि (आ० श्रौ० ४-१४) उदुभिष्य इति सूक्तं इति ।

तत्र प्रथमा । रोचमाना दीप्यमाना रुचन्त शुक्रवर्णः । रुचदिति वक्ष्यनामेति यास्कः (नि० २-२०) । उच्यते धिये जगतः शोभाये जगत्स्याज्जुमयामृमयो न उदृक्त्वम्बान्धन-स्तरङ्गा इवोदस्पृः । उत्तिष्ठन्ति । अनन्तरमेकवर्जिगमः । उवा विश्वा विश्वानि स्थानानि सुपथा सुमार्गाणि सुगानि सुत्वेन गम्यानि कुर्याति । करोति । अपि च मघोनी धनवत्पुत्राः वरुणी प्रशस्ता दक्षिणा समर्पायत्री चाभूत् ॥१॥

अथ द्वितीया । हे उषो देवि मद्रा कल्याणी दृष्टते । दृश्यते । उर्विया विस्तीर्णा च विभासि । ते तव शोचिः शोचिषः । जगो लुक् । दीप्यमाना भानवो रश्मयो घामन्तर्गत-मुदप्लवन् । उत्पलन्ति । किञ्च हे उषो देवि महोभिस्तेजोभिः शुभमाना शोभमाना रोचमाना दीप्यमाना वसुस्त्वदीयं रूपमाविष्कृत्यते । प्रकटी करोति ॥२॥

अथ तृतीया । अरुणासो लोहितवर्णो त्वान्तो दीप्यमाना गायो रश्मयः । किरणा गाव इति (निघ० १-५) रश्मिनामसु पाठान् । धूमगामुर्वियोर्वी विस्तीर्णा ग्रथानां प्रथमानां सांमेनामुणो-देवता बहन्ति । सेयमुणोदेवता गृणेऽन्तेव सेज्जेव शत्रून् तमोऽपेज्जे । अपगमयति । षोडहा सेनाया अपिरो न क्षिप्रगामो शत्रून् यथा बाधते तथा तमोऽसि बाधते च ॥३॥

अथ चतुर्थी । हे उषो देवि पवतेतूलं दुरांप्रप्यवाते गमनसाधनरहितं देशं सुपथा सुपथानि सुमार्गाणि सुगा सुगानि सुत्वेन गम्यानि ते तव भर्षस्ति । स्वभानां हे स्वप्रकाशेऽपोऽन्तरिक्षमाकाशम् । आप इत्यन्तरिक्षनामसु (निघ० २-१) पाठान् । सामुद्रीरथो वा तर्गमि । पृथुयामन् पृथुरथे शृण्वं दर्शनोपे दिवादुहितरन्तरिक्षसुते हे उषो देवि सा त्वमिमे दृश्यन्ते पृथ्वीयं धनं नोऽस्मभ्यमावह ॥४॥

अथ पञ्चमी । हे उषः सा त्वं वरं धनं मममावह । सा त्वमवाताप्रतिगता मोषं प्रीतिमनूत-भिरनद्विद्विरवेयां स्तोत्रभ्यो वरं बहसि । किञ्च हे दिवो दुहितरन्तरिक्षसुते वा त्वं देवी धीनमाना पृथुहृती प्रथमाह्वाने प्रातरनुवाके महना पूजनीया भवामि । सा त्वं दशना दशनीया भूरिति योजना । सा दशता भूरित्यन्त्रये यद्वत्तन सामानाधिकरण्याद् रित्यस्य निघातो न स्यात् ॥५॥

अथ षष्ठी । हे उषो देवि ते तव रुपुष्टौ मर्यां वर्यामन्पर्जाणोऽपि वसन्तेनिवासस्थानादुदसन् । उत्पलन्ति । ये पितुभाजा इविषो सम्भकारोऽष्टस्योपाजका वा । स्तिुरित्यन्नामसु (निघ० २-७) पाठान् । नरश्च तेषां चोत्पलन्ति । किञ्च हे उषो देवि त्वममा समीपे गते वतमानाय दाशुषं इविषी प्रदाशे मर्यां भूरि प्रभूतं वामं धनं बहसि ॥६॥

॥ ३२ ॥

७५०

आभां मित्रावरुणेति अनुष्टुप् सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यायम् । अनुष्टुप्तिजगती । व्यहन शकरी वा । आदितस्तिस्रो जगव्यः । प्रथमा वैरावकशी द्वितीया आग्नेयी तृतीया वैशामरी

चतुर्थी गङ्गादिनदीदेवताका । तथाचानुकर्मसिद्धिः कामो मैत्रावरुणप्राग्नेयी वैश्वदेवी नदी-
स्तुतिर्जागतमन्त्रातिजगती शकरो वा इति । अस्य सुकल्प प्रवृत्तं विवादिहरणे विनि-
योगे सिद्धाद्वयगन्तव्यः ।

तत्र प्रथमा । हे मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ सुवामिहास्महोके माम् आरुहतम् । आभि-
मुख्येन पालयतम् । कुत्राययत् । कुत्रायं स्थानम् । तत् कुवत् । विचयत् । विशेषेण वर्द्धमान
विश्वं नोऽस्मान्ना आभिमुख्येन मा गन् मा गमत् । मा गच्छतु । तथा अजकावम् । अजका
नाम रोगविशेषः । तद्वत् । दुर्दयोर्क दुर्दर्शनं विश्वं तिनोद्वे तितोधताम् । नरपत्न्यत्यर्थः ।
तथा स्वकाङ्क्षयागामी जिह्मगः । सप इत्यर्थः । मां पश्येन पादभवेन रपभा । रपिः शब्दकर्मा ।
शब्देन मा विदत् न जानातु ॥१॥

अथ द्वितीया । बन्धनमेतस्म्यहकं यद्विश्वं विजामन् विविधजन्मानि पश्वि वृक्षादीनां पश्या
भुवन् उज्ज्वेत् । यच्च विषमहोवन्तौ जायन्तो कुम्भकौ गुल्फौ च परिदेहत् । दिह उपचये । उपचितं
कुर्यात् । अग्निर्देवः शोचन् दी-वमानः सन् इतोऽस्माज्जनात्तद्विषमपवाधताम् । अपहन्तु ।
शिष्टं व्याख्यातम् ॥२॥

अथ तृतीया । यद्विश्वं शतमत्री पतम्बहके दूतो भवति । यद्विश्वं नदीषु तत्रस्थास्वप्न
प्राप्नुभवति । परोति पञ्चमधोनुशदो । ओषधीभ्यः स्वकाष्टाद्यद्विश्वं जायते उत्पद्यते । विश्वं
सर्वं देवास्तद्विषमितोऽस्माज्जनाद्वा निःसुवन्तु । नि शंवेय प्रेरयन्तु । मामामिति शिष्टं
व्याख्यातम् ॥३॥

अथ चतुर्थी । या नद्यः प्रवतः प्रवहदंसे गच्छन्त्यः । या निवतो निम्नदेशे गच्छन्त्यः । या
उद्गत उन्नतदेशे गच्छन्त्यः । या उद्वन्वतीस्त्वन्वत् उदकयुक्ताः । अनुत्काङ्क्षोत्करहितम् या
नद्यो यान्ति पथमोदकेन पितृमाना विश्वमाप्तापयन्त्यो देवोर्द्वयो शीतमानास्तास्ताहृषो नद्यो-
ऽस्मभ्यमधिपदाः । शिपद् नाम रोगविशेषः । तद्वत्कुवत् । सत्यः शिवाः कल्याणयो भवन्तु ।
अपि च सर्वास्ता नद्योऽर्शमिदाः । शिमिवचकर्मा आहिमाप्रदा भवन्तु ॥४॥

॥ ३३ ॥

७-८९

सो पु वरुणेति पञ्चमेकविंशं मुक्तं वाक्यम् । अस्त्या जगती शिष्टास्तस्यो गायथ्य । तथा-
चानुकान्तम् । सो पु पञ्च गायत्रे जगत्पन्तम् इति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा । हे राजकीश्वर वरुण स्वदीवं मृग्यं मुद्गार्दिभिर्निर्मितं गृहं मा उ मेवाहं गमं
गतोऽस्मि । अपि तु सुतोभनं सुवर्णमयमेव स्वदीवं गृहं प्राप्नुवामि । स त्वं मां मृळ । सुखम् ।
हे सुज्ञान शोभनवन वरुण मृळय । उपदयो च कुर्व ॥१॥

अथ द्वितीया । हे अत्रिन् आयुधवन् वरुण यद्यदा प्रस्फुराजिष्य शैत्येन प्रविशस्यसि त्वज्जया-
द्वेषमानो हतिर्न हतिरिव ध्मातो वायुना पूताः सन् स्वया वदोऽहमेति गच्छामि । तदानीं मृळ
सुखम् । हे सुज्ञान सुवन मृळय । उपदयो कुर्व ॥२॥

अथ तृतीया । हे समग्र सधन पुत्रे स्वभावता निमग्न वरुण दीनता दीनतया अशक्ततया कल्पः कर्मणः कृतक्यत्वेन विहितस्य धीनस्मानोन्मिलनकर्मस्य प्रतीकं प्रतिकूलमननुष्ठानं जगत्प्रस-
वानस्मि । अत एव स्वया वदः । तादृशं मां सृष्टुं सुख्यम् । अन्यद्गतम् ॥३॥

अथ चतुर्थी । अपां सामुदायामुदकानां मध्ये नस्थित्वांस्त्विष्यतवस्तमपि जरितारं तव स्तोतारं
मां कृपया पिपासा विदुः । आसवती । जलशोन्कटस्य सामुद्रजसस्य पानानिहन्तात् । अत-
स्तादृशं मां सृष्टुं सुख्यम् । अन्यद्गतम् ॥४॥

देवतुवां हविषु वारुणस्य हविषो यत्किञ्चेदम् इति पाठ्या । सूत्रित च यत्किञ्चेदं
वक्ष्ये देव्ये जग उव ते स्तोमान्पशुपादवाकरमिति इ (आ० श्रौ० ४-११) इति ।

संज्ञात्र पञ्चमी । हे वरुण द्रुपे देवसमूहस्ये जने यदिदं किञ्चनार्थहोदमपकारज्ञानं
मनुष्या वयं वरामसि वरामो निवतयामः । तथा आचिनो आचिन्याऽज्ञानेन तव स्वदीयं यज्ञम
धारकं कम युयोपिम वयं विमोहितवस्तः । हे देव तस्मादेनमः पापाणोऽस्मान्मा वीरिणो
मा हिंसीः ॥५॥

॥ ३४ ॥

८-६०

सप्तमेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्र अग्न आयाहोति विश्वस्यै प्रथमं सूक्तं प्रागाधपुत्रस्य
भगव्यार्वमारजेयम् । प्रथमानृतीयाद्यपुत्रो वृहस्यो द्वितीयाचनुध्वोदियुजः सतोवदन्वः । तथा
चानुक्तान्तम्—अग्न आ विश्वनिर्भण प्रागाध आग्नेयं प्रागाधं तु इति । प्रातरनुवाके आग्नेये
कनौ बर्हिर्बर्हिन्वासाद् आग्नाया सविनोऽनक्तु ॥१॥ तथाच सूत्रितम् (आ० श्रौ० ४-१२) अयमग्निरग्न
आयाहि इति ।

तत्र प्रथमा । हे अग्ने अग्निभिषष्ट्ये, महायाहि । आगच्छ । सन्धे होता देवानामा-
ज्ञातारं स्वा स्वां वृणीमहे । स्वा स्वामागतं प्रयनाध्वर्युहस्ताभ्यां नियता हविष्मती घृतघती
यजितु स्वां बर्हिर्बर्हिन्वासाद् आग्नाया सविनोऽनक्तु ॥१॥

अथ द्वितीया । हे सवस्तः सूतो बलस्य पुत्र । बलेन मध्यमानत्वात् । हे अग्निरोऽहिर-
मां मध्ये एक । अथक् अह्निर्गतिकर्मो । मयत्र सज्जन स्वा स्वामध्वो यागेऽव्यभि-
मुख्येन सूषणरन्त । गच्छन्ति । अग्न ऊर्जोऽज्ञस्य नपात न पार्तवितारं रजकं बलस्य नमो
वा घृतकेयं प्रदीप्तकेतुमथानोयज्वासां पूर्य पुरातनं पूरकं वा अग्निं यज्ञेऽवसमदीपेषु ईमहे
स्तौमि ॥२॥

अथ तृतीया । हे अग्ने कविमंघावी त्वं वेदा विधातासि कलानाम् । हे पात्रक होता
देवानामाज्ञाता होमनिष्पादको वा यज्ञो यष्टयोऽसि । हे शुक दीप्त मग्दो मोदनीयो यजिष्ठो
यष्टुममस्त्वमध्वरेषु यज्ञेषु विप्रेभिमंघाविभिश्चस्त्रिभर्मननीयं, स्तौत्रोऽसि ॥३॥

अथ चतुर्थी । अतोयमज्ञोऽग्नारं मां प्रत हे यविष्ठ्य युवतम अजग्न निस्व आवह आनव ।
कान् । उयतोऽस्मदधं कामयमानान्देवान् । किमधम् । वीतये इविभंसवाव । हे वनो
वासकाने सुधिता सुनिहितानि प्रयोस्यज्ञानि अभिगाह अभिगच्छ । आगत्य च धीतिभिः
स्तुतिभिर्हितो निहितः सन् मन्दस्व । यद्वा धीतिभिमन्स्वेति सम्यग्व्यः ॥४॥

अथ पञ्चमी । हे अग्ने त्राता रक्षक श्रुतः सत्यभूतः कविः कान्तप्रहस्तस्त्वमिष्वमेव सप्रथाः सर्वतः पृथुरसि । भवसि । हे समिधान समिधमान हे दीदिवो दीस त्वां विप्रासो विप्रा मेधाविनो वेधसो विधातारः स्तोतारो विवास्तन्ति परिचरन्ति ॥५॥

अथ षष्ठी । हे शोचिष्ठातिघयेन शोचयितरग्ने शोच । दीप्यस्व । दिदीहि दीपयास्मान् । विप्रो प्रजायै स्तात्रं मयः सुखं रास्व देहि । त्वं महानसि । देवानां सम्बन्धिर्धान शर्मन् शमयिष्ये मम मूरयः स्तोतारो मेधाविनोऽस्माकं पुत्रादयो वा सन्तु भवन्तु । शत्रूपाहः शत्रून्नामभिभवितारः स्वप्रयः शोभनाप्रयश्च सन्तु ॥६॥

अथ सप्तमी । हे अग्ने त्वमि जमायां वर्तमानं वृद्धमसौ शुष्कं काष्ठं यथा येन प्रकारेण सञ्जूर्वसि । जूर्वातिर्हि सः कर्मो । सम्यग्दहसीत्यथ । एवं दह हे मित्रमहो मित्राणामस्माकं पूतक पूर्य तेजो वा यस्य सादृशः । कम् । योऽस्मभ्यस्माकं द्रोण्या कश्च कश्चिद् दुमन्मा दुर्मतिर्वनति कामयतेऽस्मान्द्रोणधुम् । तं देहति ॥७॥

अथाष्टमी । नोऽस्मान्मनांश्च मरुधमोश्च रिपवे शत्रवे हिसिन्ने रक्षस्विने बलवते मा रीरधः । यशं मा नय । तथाचक्षुष्याय पापशंकाय मा रीरधः । हे यविष्ठय युवतम अस्मै-चित्रैर्हव्यकन्तरिणाभिस्तारकैः शिपेभिः सुखकरैः पायुभिः शालमेनोऽस्माभ्यांहि रक्ष ॥८॥

अथ नवमी । हे अग्ने नोऽस्मान्नेकदा कृत्वा गिरा पाहि रक्ष । उतापि च । द्वितीयया कृत्वा पाहि शालय । पाहि निसृमिगीभिर्कृत्रांसकानां बलानां वा पतं स्वामिन् । तथा पाहि वतसृमिगीभिर्ह वसो बालकाग्ने ॥९॥

अथ दशमी । हे अग्ने विश्वस्मात्स्मर्यस्माद्भक्तसोऽराभ्योऽश्वानुः सकाशात् पाहि रक्षास्मान् । पाजेषु मरुपांषु नोऽस्मान् प्राय प्रकण्ठ रक्ष । स्मेति पुरथः । हि यस्मान्नेद्रिष्टमासकमपि वन्धुभूतं स्वामित्वामेव देवतातये यज्ञाय यज्ञमिदृशं कृते वधनाय नक्षामहे व्याधुमः । नक्षानिर्व्याप्तिकर्मो ॥१०॥

अथैकादशी । हे अग्ने पावक शोधक योऽपृथमस्य वधकं शम्भं रवि धनं नोऽस्मभ्यम् । आहरेति शेषः । आहृत्य च हे उपमाने । उपाम्मस्यसीपे मारि नो धनमित्युपमातिः । हे तादृशरग्ने नोऽस्मभ्यं सुनीती सुनीत्या सोभननयनं पुष्पपृष्ठं बहुभिः स्पृहणीयं स्वयशस्तरमत्यन्तं स्वभूत-कीर्ति धनं रास्व च देहि ॥११॥

अथ द्वादशी । येन धनेन वृत्तमासु संपांषु सर्वतो वेगं कुवतोऽर्षोऽरीन् शत्रूनादिषु आदेष्टुन् शस्त्रप्रक्षप्तृन् सरस्मा वंसास हिमाम तद्धने देहि । हे शचोवम्नो प्रक्षपा बालयितः । शशिः कर्म धनं वा । तं प्रमिदस्त्वं नोऽस्मान् वध वधश्च प्रीक्ष्य प्रयस्याऽग्नेन । त्वं वा वध ऋस्मदीयेन प्रयसा इजिषा । वधुविदो वन्दुर्ना जम्भकानि धियः कर्मायस्मप्रीयानि जित्वा प्रीक्ष्य ॥१२॥

अथ त्रयोदशी । अयमाग्नेः शृङ्गे शिष्टानस्तोक्ष्योक्त्वन् वृषभो यथा दविध्वत् कम्पयति धिरः एव शृङ्गस्थानीया उवासा शिष्टानस्तोक्ष्योक्त्वन् दविध्वत् कम्पयति धिरः । अस्याग्ने-हनवो न हनव इव हनुत्यानोया उवासांस्तस्मा न प्रतिष्टपे प्रतिवर्षितुमशक्याः । योऽग्निः सजम्भः सुदंष्टः सहस्रो यहुः सहस्रः पुत्रोऽप्य हनव इत्यर्थः ॥१३॥

अथ चतुर्दशी । हे वृषभ वर्षक ते तव जम्भासो जम्भा दन्तस्थानीया उवासा नहि प्रतिष्टपे

प्रतिघर्षितु न शक्या । यथस्माद्विहिते विविधं गच्छति । प्रथमं इत्यर्थः । हे होतारोम-
निष्पादक स त्वं हविरस्मद्गतं सहुतं कृधि कुरु । नोऽस्मभ्यं वायो वरणायांनि पुरु बहूनि संस्व
देहि ॥१४॥

अथ पञ्चदशी । हे अग्ने बनेषु वर्तमानयोमांशोररणयोः शोषे स्वर्षाणि यतसे । न्वा त्वा
तथाभूतं मतांशो मनुष्या अश्वपदादयो मयनेनोन्वाच समिन्धते । पश्चात्प्रवृद्धस्त्वमनन्दोऽजगत्-
सन् हविष्कृतो यजमानस्य हव्या हवींषि बर्हसि देवान्प्राति । - आदितु अनन्तरमेव देवेषु मध्ये
राजसि दीप्यसे ॥१५॥

अथ षोडशी । हे अग्ने तमिम् तमेव त्वा त्वाम् सह होतारो होत्रका ईळने स्तुवन्ति ।
कीदृतां त्वाम् । स्यज स्यागम् । अभिमतधनप्रदमिन्यथ । अहयमजीणं प्रवृद्धम् । किञ्च
अग्नि मेघं तपसा सापकेन शोषिता तत्रसा । तपसा शोषिता चेति वा याजयम् । विभजन्ति ।
हे अग्ने जनानस्मानसीत्य प्रतिष्ठ प्रगच्छ हविरादाय देवान्प्राति । अथवाऽस्माद्गोवि-
जनानतिकम्य प्रतिष्ठ ॥१६॥

अथ सप्तदशी । अग्निमग्निम् । शीप्त्वाद्वार्धा । अग्निमेव हे यजमाना यो युष्मदध-
माहुये आहुयामः । अथवा हे देवा यो युष्मदधर्माति वा ज्योत्स्नेयम् । कीदृता वयम् । कुक्-
कृद्विर्वाञ्छलवर्भाः । कीदृष्टमग्निम् । अग्निगुमधनकमांशं मयदा गृहे कनमानमग्नि हितप्रयसो
निहितहविष्का वयमाहुर्वेमेति शेष । कीदृष्टमग्निम् । शशतीषु बह्वीषु भूमिषु वर्तमानं
होतारं होमनिष्पादकम् । किमधम् । यपकोनां मनुष्याणामधीप । अग्नौ नृजं सति वृष्टि-
साभाप्रणयुक्कारसिद्धं प्रापयधत्वम् । अथवा मनुष्याणां यजमानानां होतारं होम-
साधकम् ॥१७॥

अथाष्टदशी । हे अग्ने तुभ्यं चिकित्स्वना चिकित्स्वा जनेन होत्रादिना सह यजमान-
केतनं प्रहापकेन स्तोत्रेण । यजत इति शप । कुत्रेति तदुच्यते । स्यामणि शोभनरधन्तरादि-
त्वामागेने शर्मन् शर्माणि स्रजसाधने यजे । अतो हे अग्ने इषणययेच्छया स्वीयया नोऽस्मभ्यं
पुरुषं नानारूपं त्रिष्टुमन्तिके सर्वदा वर्तमानं वाजसक्मूलवे रजशाया भर आहर ॥१८॥

अथैकोनविंशी । हे अग्ने देव जरितः स्तोत । स्तुत्येत्वथ । विष्पतिः प्रजानां पालको
रजसो राजसानां तेषाम् । सन्तापकोऽसि । अपाषिवान् यजमानगृहमन्यजन् । तदेवाह गृहपति-
यजमानगृहस्य पालकश्च त्वं महान्तिस्रयेन पूज्योऽसि । त्रिवो बृलोकस्य पातु । पाता दुरोण-
युयजमानगृहस्य मित्रयिता । सवदा वर्तमान इत्यर्थः । तादृशन्त्य महानसीत्यन्वयः ॥१९॥

अथ विंशी । हे आपृषीवसो दीप्तधनाग्ने नोऽरुमान् रक्षो राजस्याविः । रजो रजितव्य-
मस्माद् (नि० ४-१०) इति यास्क । मा वेशीतु सर्वतो न प्रविशतु । तथा यातुमावताम् ।
यातुर्वातिना पीडा । तद्वतां यातुधानानां यातुः पीडा मा वेशीतु । हे अग्ने अनिराम् । इराजम् ।
आकाभाय दारिद्र्यं कृधं क्षपयितारं रक्षस्विनो बलवन्ति रक्षांसि च परोक्षव्युति काशद्वया-
हेशास्वरस्तातु । पतदुपलङ्घ्यम् । अत्यन्तं दूरदेशे । अपस्नेध परिहर । अनिरा छुड वाद्यानि
रक्षांसि च न पीडयन्तिवति ॥२०॥

॥ ३९ ॥

८-९१

कन्या वारितः सप्तचमेकादशं सूक्तम् । अत्र पुत्र्यपालाख्या त्वद्दोषपरिहारायानेन सूक्ते-
नेत्र स्तुतवती । अतः सैवर्षिका । प्रथमाद्वितीये पद्यन्त्यौ । शिष्टाः पञ्चानुष्टुभः । इन्द्रो देवता ।
तथा वानुक्तान्तम् । कन्या वाः सप्तप्रेष्यपालेति दास्य ऐन्द्रमानुष्टुभं द्विपदकत्यादि इति ।
विनिर्णयो लेट्टिकः । अर्धतिहरममाचनते । पुरा किञ्चात्रिलनापाला मङ्गवादिनी केन-
चित्कारणेन त्वद्दोषदुष्टा सत्यत एव दुर्भोगि भक्षां परित्यक्ता पितुराश्रमे त्वद्दोषपरिहाराय
चिरकालमिन्द्रमधिष्ठ्य तपस्तेषु । सा कदाचिदिन्द्रस्य सोमः प्रियकरो भवति तमिन्द्राय
दास्यामीति बुद्ध्या नदीतीरं प्रत्यागमत् । सा च तत्र स्नात्वा पथि सोममप्यलभत । तमा-
दाय गृहं प्रत्यागच्छन्ती माग एव तं दत्त्वा । तद्वस्यकाले दन्तध्वजजातं शम्भुं याव्या
सोमाभिवधध्वनिर्मिति मन्वा तदानीमैन्द्रः समागमत् । आगत्य तामुवाच । किमत्र प्रावा-
योऽभिपुगयन्तीति । सा प्रत्युच । अत्र कन्या स्नानाधमामस्य सोमं दृष्ट्वा तं भक्षयति
तद्वस्यजो भक्षितोऽननु याव्या सोमाभिवधध्वनिर्मिति । तथा प्रत्युक्त इन्द्रः पराकावर्षति ।
गच्छन्तमिन्द्रं सा पुनरमवोत् । किमर्थं निवर्तसे, त्वं तु सोमपानाय गृहं गृहं प्रति गच्छस्मि,
इदानीमत्रापि मम दृष्ट्वाभ्यामभिपुलं सोमं पिब, धानादौश्च भक्षयेति । संवन्दमनाद्वयभाषा
सतो पुनरप्याह । अत्रागतं त्वामिन्द्र इति न जानामि त्वयि गृहमागते बहुमानं करिष्यामी-
तीन्द्रमुक्त्वात्र समागत इन्द्र एव भास्य इति निश्चित्य त्वास्ये निहिता सोममाह हे सोम
त्वमागतानन्द्राय पूर्वं दानंस्ततः शनके क्षिपे परिक्षयेति । तत इन्द्रन्ती कामयित्वा तस्या
प्रास्य एव दृष्ट्वाभिपुलं सोममपात् । तत इन्द्रः सा सोमे पीते सति त्वद्दोषादृहं भक्षां परित्यक्ता
सतोदानीमिन्द्रं च संगतेऽपानायासमुक्तायामिन्द्रन्ती व्याजहार । किं कामयसे तद्वं
करिष्यामीत्युक्ते सा परमवीकमत । मम पितुः शिरो गोमयजिनं तस्योपरं श्रेष्ठं कलादि-
रहितं मम गृहस्थानमप्यगोमयमेतानि गोमयलादियुक्तानि कुरु । इत्युक्त एव तत्पितृशिरःस्थितं
सम्पत्तिमपहाय श्रेष्ठं च गोमयलादियुक्तं कुरुतस्मास्त्वद्दोषपरिहाराय त्वकीयरमप्यिन्द्रे शक्यस्य
युगस्व च द्विद्वयोरती प्रियारं निष्कर्ष । तस्याः पूर्वोपहृता या त्वक सा शक्यको द्वितीया गोधा
तृतीया कृक्यासोऽभूत् । तत इन्द्रन्तामप्यपासां मृधमहस्यकमकरादित्यत्रतिहासिकी कथा ।
एतच्च शाटपायनभाषणे स्पष्टमुक्तम् । तद् भाषणं तत्तद्व्याख्यानेसमये द्वाविष्यते । एषोऽर्थः
कन्यावारित्यादिपूज् प्रतिपाद्यते ॥

तत्र सूक्तं प्रथमा । वादकं प्रत्यवावती स्नानाधमभ्यवाधन्ती कन्याऽपाला नाम स्त्री सुना
कृतौ मागं सोममप्यविपुत् । अलमत । विदत्तु मागं । लङ्गि रूपम् । तं सोममस्तं गृहं प्रति भरन्त्वा
हरन्ती सा सोमममधीत् हे सोम त्वा त्वामिन्द्राय सुनवे । मम दन्तं वाभिषदावे । पुनर्दं सोम
त्वा त्वं शक्राय समधयेन्द्राय सुनवे । इदानीमेवाभिषवं करे । सोमममज्जकाले दन्तध्वनि
प्रावध्वनिर्मिति मन्वेन्द्रन्तामागमत् । एषोऽथ शाटपायनभाषणे स्पष्टमभिहितः । सा सोममभ्य-
वयन्ती सोमांशुमधिन्दत समलादत्तस्ये ह प्रावाच इव दन्ता उतु । स इन्द्र आदवत् प्रावाचो वे

वदन्तीति । सा तस्माद्व्याजहार कन्वा दारवायनी सोमपि सन्ता विदित्स्यन्त्येत इदं प्रावाण इव दन्ता वदन्तीति विदित्स्यन्तः पराह्यवर्तते । तममवीदमौ य एवं वीरक इत्यादि-
नेति ॥१॥

अथ द्वितीया । सा शक्रममवीत् । हे इन्द्र वीरको वीर समथस्त्वं वाऽसौ विद्याकृतः । काश दीप्तौ । यद्वर्तक शनरि रूपम् । धातोहस्त्वच्छान्द्रम् । अन्यथं दीप्यमानः सन् गृहं गृहं यजमानगृहं प्रति सोमपानाय स्वमेपि । गच्छस्व । आनः स त्वमग्रापि जम्भसुत मम दम्तराभपुन-
मिमं सोमं पिब । कीदृशम् । धानावन्तम् । धाना अप्रयथाः । तद्वन्तम् । करिभ्यः सन्मन्तमप-
यन्तं पुरोडाशादिमाहितमुक्थितं स्तोत्रादियुक्तेतादृशं सोमसद्वयं पिबति । सा सोमेन सह धानादीनावेत्यस्तोत्रं वाकावीदित्यर्थः ॥२॥

अथ तृतीया । पुनरपि सा तमनाहत्याह हे इन्द्र । चनेति निपातसमुदासोऽवधारणार्थः । स्वा
स्वामाधिक्रियामः । ज्ञातुमिच्छाम एव । मम गृहमागत स्वामिन्द्र इति न जानीम एव ।
इह मार्गं पृथगतं त्वा त्वां न्यपीमस्मि नाधिराह्वामः । अग्रापि चनेत्यवधारणः । इह स्वामिन्द्र
इति न जानीम इत्यपाना तमिन्द्रमुक्त्वा स्वाम्ये स्थितं सोमं प्रत्याह हे इन्द्र । तवज्जलीत सोम
अस्मा आगतायेन्द्राय तदर्थं पूष शनमन्दं ततः शनर्करिव । कुम्भितार्थऽकथं । कुम्भितं शनं, शनकः ।
क्षिप्रमित्यर्थः । क्षिप्रमेव स्थं परिस्रव । मदीयं प्राभिरभिययमाणाः सन् परितः क्षरेति । तथा यज-
न्वापि प्रायभिरभिययमाणाः सोमः प्रथमं शनं, परिस्रवति ततः शनकः, क्षिप्रमिति । तद्विप्राये-
योक्तम् । तत इन्द्र एतद्वाक्यं भूत्वा तदानोमेवमभिपुनं सोमं यजस्थानीयादपात्रासुखादेया-
धासीत् । उक्तोऽर्थः शाठ्यायनकमाह्वयं स्पष्टमभ्यधापि । अनादियमायावममवीत् आ चन त्वा
धिक्रियामोऽधि चन त्वा नममीति । पुरा मां सव्यर्थापाला स्तोतीत्युपधायांयतत शनरिव शनर्-
विन्द्यायेन्द्रो परिक्षेति इ वा अस्य मुखात्सोमं निरधयन्मामपीध इव वा अस्य भवति य एवं
विद्वान्कीमुपजिघ्रति इति ॥३॥

अथ चतुर्थी । सोमं पीतवानिन्द्रोऽस्मान्वं करोम्वित्याह । स इन्द्रः कुविद् बहुवारमस्मात्स-
कृत् शक्तान् समर्थान्करोतु । किञ्च कुविद् बहुवारममभ्य करतु करोतु । किञ्च स एवन्द्रा नोऽस्मान्
कुविद्बहुकृत्वा बस्वन्तो वसीयसाऽतिशयेन वसुमतः करानु । करानेः शक्तेरभ्य जेत्पडागमः ।
इदानीमाश्रयहमेवं करिष्यामीति वदति । एवं कुविन् बहुपतिद्विषस्त्वन्दोषात् पतिभिमन् अभिदु-
वारं द्विष्टा अस एव वतोः पतिभ्यः सकाशादिता मच्छन्तो वयं कभिदप्यनृद्धमानाः । मत्स्य
सम्प्रसीन्द्रण सह सज्जमामहे । सज्जच्छामहे । सर्वत्र पूजार्थं बहुवचनम् । संगमशब्देनन्द्रोऽ-
पालामचकमतेति ॥४॥

अथ पञ्चमी । इन्द्रण किं कामयते तदास्वामीत्युक्ता सा वरमनेया प्राधयत हे इन्द्र
इमानि त्रीणि विष्टपा विष्टपानि स्थानानि सन्ति । तानि त्रीणि स्थानानि विरोहय । उत्पादय ।
कानि तानि । तत्सर्वं मम पितु रोमवर्जितं शिरः । स्वर्तमिन्त्यर्थः । तच्छापगमय । रोमशं
कुवित्यर्थः । उवरा तस्योपरं जज्ञं सवसस्याहो कुरु । आदन्तरं मे ममोपोदरे उप उदरस्य
समीपं यद्वदं स्थानम् । गुह्यमित्यर्थः । तच्च त्वन्दोषं सत्यजातरोमकं तदपि त्वन्दोषपरिहारेण
रोमयुक्तं कुरु । एतानि त्रीणि स्थानानि । एवोऽर्थः शाठ्यायनकंऽत्र प्रपञ्च नोक्तः । ताममवीद-

पाते किं कामयसीति । सामवीतु इमानि जीनि विष्टेति । स्वर्गातिहोम्ये पितास एं हास्यति
घकारोधरा हास्यास सा न जज्ञे सो जज्ञे उपरुमे हास्ये रोमासि मासुस्तान्दु इ जज्ञि इन्वस्या-
सरा भूयसे निर्वचनायासौ च या न" इति ॥५॥

अथ षष्ठी । उक्तमेवार्थमनया विवृणोति । नोऽस्माकं पितृणांमौ उर्ध्वरा यदिदमृषरं क्षेत्र-
मस्ति । आद्यन्तरं ममेमां सन्वमिदं स्वर्गोपद्रुष्टं गुह्यस्थानम् । अथो अथपि च तत्तस्य
सातस्य योष्वरो रोमवजितमस्ति पुमान् सवां सवांसि तानीमानि त्रीणि स्थानानि रोमशा
रोमशानि कृषि कुष ॥६॥

अथ सप्तमी । अनया अपानां सूर्यस्वष्टाप्रभामकरोदित्याह । हे शतकतो हे शतसकस्या-
कप्रज्ञ बहुविधप्रज्ञ वा हे इन्द्र रथस्य स्वकीयस्य से पृथुमेरं सिद्ध तथा अनसः शकटस्य से तदपेक्ष-
यास्य सिद्धे युगस्य से वाहयतरे सूदमे सिद्धे रथशकटयुगानां सिद्धे पु स्वर्गोपपरिहाराय त्रिखिपारं
निष्कर्षणेन पूर्यी योधयिस्था ततोऽपालःमेतज्जामिकामात्रिधुतां ब्रह्मवादिनीं सूर्यस्वर्गं सूर्यसमान-
रथचमकृणोरकरोः । कल्याणरूपभाजमकरोरित्यथः शास्त्रायनकलाक्षणं स्पष्टमभिहितः । तौ से
रथस्यास्यवृहत्त्वा शस्यकोऽभवतां सेऽनसोऽयवृहत्त्वा गोघोऽभवतां से युगस्यावृहत्त्वा त्रिखिप-
काऽभवत्तदेवाभ्यनुच्यते से रथस्य सेऽनस इति । तस्ये इ कल्याणतमं रुपाक्षी तदुपमसर्वाति
स्वर्गोपापनयनायाक्षादिहोमिषु आतिकथम्भिति । यस्वर्गोपद्रुष्टं सन् एतत्सूक्तं पठति तस्य
स्वर्गोपमपमपद्य सूर्यस्वष्टाकार्त्तमिन्द्रः करोतीति सूक्तं प्रष्टव्यते इति ॥७॥

॥ ३६ ॥

१०-७५

प्रपुत्र इति नवमं सप्तमं सूक्तम् । प्रियमेषपुत्रस्य मिन्धुजित आपंम् । आगतं
नदीदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम् । प्रपुत्रं मिन्धुजितप्रियमेषो नदीस्तुतिर्जागतं त्विति ।
मनो विनिपातः ।

तत्र प्रथमा । हे आपो वो युष्माकं महिमानं महत्त्वं स्तोत्रमुत्तममुत्कृष्टतमं काहः स्तोता
मिन्धुजित इह विवस्वतः परिवरज्जवतो यजमानस्य मन्त्रे यज्ञगृहे उ उह प्रवीचति प्रमवीमि । ता
नयाः सप्त सप्त भूत्या अथा पृथिव्यामन्तरिक्षं दिवि चेति अथा त्रिप्रकारं प्रचक्षुः प्रावदन् ।
सुखरीषामाम्यो मध्ये मिन्धुरेतज्जामिका नद्याजसा स्वचलेनाति सर्वा अपि नदीर्वातकस्य
प्रवहतीति शेषः ॥१॥

अथ द्वितीया । हे मिन्धो देवि ते तव यात्वे गमनाय वरुणो देव यथो मार्गान् प्रारदत् ।
प्राचीनं क्यसिक्तत्वा हि प्रकं वहति । अथवा प्रकृष्टमितरनदीभ्योऽन्यन्तं विस्तृतं व्यवहारयत् । हे
मिन्धो वाजानन्तान्यभिलक्ष्य स्वमभ्यद्रुचः । आभ्यगच्छः । किं त्वं मृम्या अघि उपरि मानुना
समुच्छ्रितेन प्रवृत्ता मार्गं वासि गच्छसि । मिन्धुः कसु पर्वतान्विभिद्य गता । यद्यप्येवं समुच्छ्रि-

तेन मागंशं यान्तो गच्छन्ती त्वमेवां सवशां जगतां वज्रमानां प्राणिनामपि प्रत्यक्षाभिरज्यसि
ईषिणे ॥२॥

अथ तृतीया । भूशोपरि भूमेरपरि प्रवर्तमानः स्वनो दिवि यन्ते गच्छति
दिवं प्राप्नोति । तेन सिन्धुश्च नन्तमप्यन्तं शुष्मं वेगं भानुना दीप्तेनोमिथोदयति ।
वज्रमयति । अत्रादिवान्तरिक्षाद्यथा वृष्टयः पतन्त्यन्ति तद्वदस्याः शब्दाः प्रादु-
र्भवन्ति । यद्यदा सिन्धुरियं रोहवद्गुं शब्दयन् वृक्षो न वृषभ इवति गच्छति तद्वत्
भवति ॥३॥

अथ चतुर्थी । हे सिन्धो त्वं त्वं शिशुमिलं न मातरः पुर्यामिव काभाः शब्दयन्त्य इतरा
मयोऽभ्यर्पन्ति । अत्रिगच्छन्ति । ययसेव धेनवः पयसा युक्ता नवप्रसूतिका गाव इव ।
किञ्च युष्वा युद्धकृद्वाजं त्वमिहमेव मिवो म्रियमानो भट्टो नयास । यद्यदासां प्रवृत्तां त्वया
सह गच्छन्तीनामपि अपमप इतस्तमि व्याप्नोषि । सशंसां पुरतो गच्छसि ॥४॥

अथ पञ्चमी । अत्र प्रधानभूताः सप्त नद्यस्तद्वयवभूता नद्यास्तिस्रः संस्तुयन्ते ।
हे गङ्गे हे यमुने हे सरस्वति हे शुतुद्रि हे पराप्ति हे अस्मिन्न्या अवयवभूतया
सहिते महद्भूये हे वितस्तया सुगोमया च सहिते आर्जकीये त्वं च एवं सप्त नद्यो ययं मे
स्तोमं स्तोत्रमस्मदीयमासवत । आसेवध्वम् । शृणुहि शृणुत । आर्जकीयाया वितस्तया
सुगोमया च सहित्य निरुक्ते उक्तम् । वितस्तया आर्जकीये आशृणुहि सुगोमया च इति ।
अत्र गङ्गा यमुनादिन्यादि (नि० ६-२६) निरुक्तं दृष्टव्यम् ॥५॥

अथ षष्ठी । हे सिन्धो त्वं कम् कम् कम्वाशोम्नां गोमतीं नदीं यातवे प्राणिनां पवताद्वरुदा
प्रथमं नृपामया नया सज्जः सज्जतासि । पञ्चाशु सुमन्वा रसया रवेन्या तया कुभया मेहरन्या च सह
सज्जर्भव । वामिरुत्वं मरधं ममानं रथमान्यं वसे । गच्छसि ॥६॥

अथ सप्तमी । अजीरयन्मुगामिनी पृनो र्वेतवशां स्थनो दोष्यमाना सिन्धुर्जगामि वेगवन्ति
रजांस्त्युदकानि परिभरते प्रभरति । तादृश्यद्वया अर्द्धाव्यता सिन्धुरपसां कर्म कुर्वतीनां मध्ये
अवस्तमा वेगारुणकमवती भवति । अथा न बहदेव चित्रा चापतीया वपुषी धपुष्मती योर्गदिव
दर्शता दर्शनोवा भवति ॥७॥

अथ अष्टमी । तेन सिन्धुः स्वया शोभनाशोपेता सुरया शोभनरथा । सुरायाः शोभन-
वशोपेता हिरण्ययी हिरण्यमयाभरणा सृजता राजिनीवत्यसव्यर्थावती । तस्याः समीपदेशे
हि सन्त्यृणां याम्यां रोमभिः कम्बलाः क्रियन्ते । युवतीर्नित्यतस्यां सवन्दाहीनोदका सीसमावती
सीराणि ययौषध्या रज्जुभूतया बध्यन्ते सा सीसमेति निगच्छते कृषीवधः । तादृगोषधुपेता ।
वतापिच सुभगा सिन्धुर्मधुवृद्धं मधुवधकं निर्गुणद्वयादिकमधिबन्ते आच्छादयति । तस्यास्तीरे
निर्गुणद्वयादीनि बहुनि सन्ति ॥८॥

अथ नवमी । सिन्धुर्द्वेता सुखं सुखकरं शोभनद्वारं वा आधिनमयवन्तं रथं युयुजे युनक्ति ।
तेन रथेन वाजमन्त्रं सनिषन् प्रवच्छन्तु । अस्मिन्नाजौ संप्राप्ते यजे वा अस्य सिन्धुरभस्य
महिमा महान्नि पनस्यते स्तूयते । कीदृशस्यास्य । अदृक्स्थान्योरहित्यस्य स्वयत्तस स्वायत्त-
कीर्तविराष्टिनः । महत्तमैस्तु । महतः ॥९॥

॥ ३७ ॥

१०-९५

तत्र हये जाय इत्यष्टादशत्वं एवम् सूक्तं त्रैन्दुभम् । अत्रानुक्रमणिका हये द्युनोर्वशीमेळः
पुस्तुरवाः पूर्वोपितात्कामात्पुनरास्तायावरोद्धयेच्छत्वा तमनिच्छन्तो प्रत्याचप्ये इय इधुर्वा कदा
उदेवोऽन्तरिक्षप्रां मधेति तिष्ठन्नेळवाक्यं शिष्टा उवस्या इति । हये जाये, इधुन धिये, या उज्जुणिः,
कदा उनुः, उदेवो अथ, अन्तरिक्षप्रां, सवा यदाद्य उहन्तोऽप्यन्याद्यास्तिष्ठन्नेति नवर्षे णेळस्य
पुस्तुरवस्यो वाक्यानि । अमस्तासो स अवि । शिष्टा नवोक्त्या वाक्यानि । अतस्तासु सर्पिका ।
उभयोर्वीक्येषु योऽर्थः प्रतिपाद्यते सा देवता । गतो विनियोगः ।

येळोर्कशीमिहामोऽत्र वंशयाय प्रवययते ।

मिश्रश्च वरुणाधोभौ दीक्षितौ प्रवय बोवशीम् ॥१॥

रेतः सिधिवनुः सद्यस्तन्कुम्भे म्यदधुस्तदा ।

तां शसवन्तौ मनुजभोग्या भूम्यो भवंति तौ ॥२॥

अत्रान्तर् इळो राजा मनो पुत्रेभ्य संयुतः ।

मृगयो सञ्जरन् माधो देवोकीह विवश इ ॥३॥

यत्र दधे गिरिवनुः सर्वभाधरतायवत् ।

अत्रावशन्पुमान् यो म्यादित्युक्त्वा तत्र वावितम् ॥४॥

स्योभूत्वा मीदिन सोऽग्राच्छरन् शिवमज्जमा ।

इयं प्रत्यायनां राज्ञिस्त्वुक्तः वाम्भुना नृपः ॥५॥

जगाम शरन् देवीसात्मनः पुंस्त्वसिद्धये ।

अकरोन्मा नृपं देवो वशमासः प्राप्तुंस्त्वकम् ॥६॥

ततः कर्दारिच्छोकात्वे कुवः सौन्दर्यमोहितः ।

अप्यगोभ्यो विशिष्टौ तामिळ्ठा संगतवान्मुदः ॥७॥

तदिद्यायां सोमसुतायानो राजा पुस्तुरवा ।

तमुवशी नु वक्रमे प्रतिष्ठानपुं स्थितम् ॥८॥

तत्पदादन्यत्र ननं त्वां दृष्ट्वा यामि यथागतम् ।

उतापुरवकी त्वं च समीपे कुरु मे इतम् ॥९॥

इति मा समयं कृत्वा रमयामास तं नृपम् ।

चतुरब्दे गते राश्री देवैर्यकट्टयम् ॥१०॥

इतं तस्य धवनिं श्रुत्वा नम्र एव स भूर्पतिः ।

उत्थाय जिन्वा तौ मा गच्छेत्त्वेवं तत्पकाऽन्यत ॥११॥

विद्यता दर्शितोऽस्ये स नम्र एव पुस्तुरवाः ।

अथ सा नष्टममया इवशी नु दिवं ययी ॥१२॥

तत्र उन्मत्तवद्वाजा दिदृक्षुस्तामिनमन्तः ।
 कृत्स्नान्वेषां लोके सरसो मानसस्य माम् ॥१३॥
 विहरन्तीमप्सरोभिः सहापश्यत्पुष्करवाः ।
 पुनः स सक्रमे भोक्तुमुर्वशीं च पुष्करवाः ॥१४॥
 साधं सापश्यदुक्ता च प्रयावष्टे वनेति तम् ।
 हन्त्युर्वशीं ह्यर्वावर्मममेवोऽप्यमृषयद् ॥१५॥ इति ।

अथ वाजसनेयकम् । उर्वशी हाप्सराः पुष्करवस्यैल्ल सक्रमे तं ह विन्दमानोवाच त्रि-स्म
 माहो घेतसेन दृग्देन हतादुकामाऽऽ स्म मा निषद्यासे मो रुम त्वा मानं दृष्टयेष वे न स्त्रीणां सुपाचार
 इति सा हास्मिन्नपोयुवासापि हास्माद्भिगवाम् सावज्ज्योऽर्वास्मिन्नुवाम् । तयो ह गन्धर्वाः
 समृद्धिरे ज्योत्स्ना इयमुर्वशी मनुष्येष्ववाप्त्योदुपजानीत यथेयं पुनरागच्छेदिति तस्य हाविदुर्वशी
 शयन उपवदाम् ततो ह गन्धर्वां अन्यतरमुख्यां प्रमेयुः । सा होवाचावीर इय वन मेऽज्जन इव
 पुष्टं हरन्तीति । द्वितीयं प्रमेयुः । सा ह तथोवाचाथ हायमीर्जा वक्तं कथं नु तदवीर कथमज्जनं
 रुपाश्रयाहं रुपासिति स नम्र एवानुनृपपात विहं तन्मेने वदाम् एवधारयत ततो ह गन्धर्वा
 विधुस्तं जनयाद्यक्स्तं यथा दिवेवं तन्नं दूर्य ततो ह्येवं तिरोबभूव पुनरमोर्त्यतिरोभूताऽ
 स आख्या जलपन् कृतज्ञेऽऽ समया चचारान्वत कुजेति विलसती तस्य हाप्यन्तेन वमाज
 तद्ध सा अप्सरस्त आसया भूत्वा पुष्पुविरे तं हेयं हाप्योवाच आपं वे स मनुष्यां यस्मिन्नहम-
 वात्समिति सा होवुस्तस्मै वा आकिरसामेति तमेति तस्यै हाविरापुम्नाऽ हावं हास्वाभिपरोवाद्
 हयेजाये मनसेत्यादि (शं भा० ११-५-१) ।

तत्र मूर्त्ते प्रथमा । पुष्करवसो वाक्वदम् । ज्ञायां पश्यन् वदति । हयेरे घोरे । अरुमाकं
 दुःस्वजनकवाचु घोरेकारिणि जाये मनसा अस्मदुपरि अनुगमयता मनसा धृता सती
 तिष्ठ । ज्ञायमात्रं सज्जिवावेव निवस्य । तिष्ठेत्यस्य निघाताभावगद्गान्दमः । किमर्थं स्वस्थानमिति
 तत्राह वयांसि वाक्वदति मित्रा मित्राण्युक्तिप्रयुक्तिरुपायि नु अथ निरं वा कृष्णावर्हे करवा-
 र्थे । कृषि हितराकरणायो । त्रिचिह्नकृगव्योर च पा० ३-१-८० इत्युपन्यस्य । किमर्थं वचसः करवा-
 र्थे । नावात्रयोर्मन्त्रा रहस्वार्था एते विवक्षिता अनुदितामोऽव्याह्रियमाणाः परस्परम-
 सम्भाष्यमाणा आगुस्फिताः सन्तः परतरे वनान् । वनेति निघातसमुदायआर्थे । अनेकेषु
 शिवसेषु वरमेऽप्यहमि मयः । सुखनयितुम् । सुखं न करन् कुर्वन्ति । अत कृष्णावर्हे इति ॥१॥

अथ द्वितीया । अनया तमुर्वशीं प्रत्युवाच । एतेनया वाचा केवलया पुनः सम्भोगरहितया
 किं कृष्याव किं करवाव । अहं त्विदानीं त्वत्सकाशान्प्राक्कमिषम् । अतिक्रान्तवन्त्यस्मि । अति-
 क्रमे दृष्टान्तः उवमासप्रियेय । बहोनामुवर्तं मध्ये अस्या अप्र भवा पूर्वार्थः प्राक्कमीषया तथा-
 ऽहमपीति । वरुमादेवं तरुमाद् पुष्करवस्य पुनरस्मत्सकाशादुक्तं वृद्धं परेहि परागच्छ । सा
 समाभिलाषं कर्त्रीः । स्वस्वा दुष्ट इत्यमहा अहं वात इव वायुरिव दुरापना दुष्प्रापा दुरापा
 वास्मि । दुरापा वा अहं त्वयन्तस्मि पुनरुद्दतिहीति हेवनं तदुवाचेति वाजसनेयकम् ।
 (शं भा० ११-५-१-७) ॥२॥

अथ तृतीया । अनया पुष्करवाः स्वस्व विरहजनितं वैकुण्ठं तां प्रति मते । अप्रुपेः ।

हृष्यो धीयन्तेऽनेति इपुधिर्निपङ्गः । ततः सकाशादिपुरस्सना असनाये प्रवेष्टुं न भवति धिये विजयार्थम् । त्वद्विरहाद्युदस्य कुदावर्धनिधानात् । तथा रहिकंगानाई शत्रुसकाशाद्रोषास्तेषां शत्रूणां गवां संभक्ता नाभवम् । तथा शतसाः शतानामपरिमितानां शत्रुधनानां संभक्ता नाभवम् । किञ्च अघोरे बीरवर्जिते कर्तौ राजकर्मण्य सति न वि दक्षिणतत् न विद्योतते भस्सामध्यम् । किञ्च धुनयः कर्मयितारोऽस्मदीया नरा उरा उरौ । सुपां समुग० (पा० ७-१-३६) इति सप्तम्या हादेशः । विस्तोर्णं संप्राप्ते मायुम् । मीयते प्रजिप्सत इति मायुः शब्दः । कृवापाजि० (३० १-१ इत्यादिनोण । सिहनाथं न चित्तयन्त न बुध्यन्ते । चित्तो संज्ञाने । अस्मादिवापि संज्ञापूर्वकस्य विधेर्नित्यत्वाल्लघुपञ्चगुणाभावः । आनन्दस्यो लङ् ॥३॥

अथ चतुर्थी । इदमुत्तरं चोपरीवाक्यम् । आशेन पुरा आत्मना हृन्मुपसे निवेदयति । हे उवाः सेवमुर्बगी वस आसकं वयोऽस्म्यं अशुरास्य भर्तुः पुरस्वसः पित्रे दधती प्रवच्छन्ती तत्र गृहे स्थित्वा यदि पतिं वष्टि कामयते तदाप्तिगृहान् । स्वभर्तृभोगगृहान्तिके वच्छदुरस्य भोजन-गृहं तदाप्तिगृहम् । तस्माद्गृहात्म्योक्तस्य पतिगृहं नमस्ते कथामोति । अस्मिन् गृहे वाकन् कामयते उवती । सा चोवती दिवा नक्तमहनि रात्रौ च वेतसेन । सेपो वेतस इति पुंस्त्वजन-नम्येति (ति० ३-११) निरुक्तम् । पुंस्त्वजननेन अधिता ताहिता च भवति । एवमुर्क्यात्मानं परोक्षेण निर्दिशेत् ॥४॥

अथ पञ्चमी । अनेन पुरस्वस्येव सम्बोध्योक्तयती । हे पुरस्वस्य मा सामहोऽहनि वतसेन दगरेन पुंस्त्वजनेन शिक्षित्वारम् । द्वित्रिचतुर्व्य- लङ् (पा० ५-४-१८) । अथवः स्म । अथथपः । अनाथपः । हृन्कोऽयप्रयोगे० (पा० २-३-६४) इति कालवाचिनोऽहःशब्दावधिकरणो नष्टी । उतापिच । स्मेति पूर्य । अथत्य सपत्नीभिः सह पर्यायेण पतिमागच्छति सा क्यती । न ताहस्यक्यती । तस्य मे भग्यम् पूर्यासि पूर्यामि । एवं बुद्ध्या हे पुरस्वस्ये तव केतं गृहमन्त्रायम् । अन्वसमम् । हे बीर राजा त्वं च मे भग्यं तन्व । तरीरस्य तत्तडासो । अभवः । सुस्त्रिपतिं सेवः । परमेवं मन्तव्यम् । किमिति कालमे भवस्योत्थुवाच ॥५॥

अथ षष्ठी । पुरस्वस्यो वाक्यम् । या सुतूष्णिः सुतूष्णिकामिकास्ति । तथा या शेखियां सुच्छापापिषो हरेच्छुः । नकारः समुच्चये । ताभिश्चनसुभिरालिभूताभिर्मानिनीभिः सहिता सन्धिनी सन्धनवती सन्दभंवती चरगयुक्तरससीषोवायाजगाम । षष्ठा सन्धिनीत्येतस्मिन्नि-भूताप्सरसोनामयेवम् । या सुतूष्णिः सुतूष्णोवती मा ताभिः सह जगाम । ता अप्सरसोऽप्ययः आभरयोपेता अरुणयोऽरुणवर्णा न सन् । पूर्वक गच्छन्ति । धिये अयस्याव धेनवो नव-प्रसूना गावो न गाव इव । आश्रयाथं यथा गावोऽनवन्त शब्दावन्ते तथा न बुध्यन्तीति व्यतिरेके कृष्टान्तः ॥६॥

अथ सप्तमी । अनयेताभिः सह संयगंस्त्ववानुमूत इत्युर्वशी वदति । अस्मिन्पुरस्वसि जायमाने सति मा अप्सरस्यो देवदस्या अपि समासत सङ्गता समवन् । अथवा जायमाने यज्ञार्थं प्रवर्धमाने सति मा देवदस्याऽपि समासत समववन् । उतापिच । ईमेन पुरस्वस्य स्वगृताः स्वयंगामिन्यो नमस्तानामाश्रयभूता अवधयन् । किञ्च हे पुरस्वो यद्यस्मान्वा त्वां मो महते रक्षाव रमणीयाय सक्रवाभाय इन्मुहत्याव इन्मुहनाव देवास्त्वामवर्धयन् ॥७॥

अथ अष्टमी । इन्द्रादिव्रीगयेच्छवाक्यानि । तत्रादिना ह्यश्वामुवशोमन्याः सह स्तोत । ययदा सवा सहायभूतः पुरुरवा अन्कं स्वकीयं रूपम् । अन्क इति रूपनाम (निघ० ३-७) । जहतीषु परित्यजन्तोऽप्यमानुषोषु देवताभूतासु अप्सरस्तु मानुषः मनु निषेवंऽभिमुखं गच्छति तदानीं ता अप्सरस्तो मनु मत्तोऽप्यसृज्याग्रमन् । त्रयानिगतिकर्मा । गच्छन्ति । पलायने दृष्टान्तः । सरसन्ती भुज्युर्न । तत्तं नाम मृगः । तस्य को मुन्युर्भोगसाधनभूता स्त्रीमृगी । सा यथा व्याधास्तीता पलायते । किञ्च रथसृष्टो नाशः । रथे नियुक्ता अथा इव । यथा ते पलायन्ते तद्वत्पलायन्त इति । उवाया अनेकाभिरस्माभिः सह भोगमनुभुज्यमानसीत्युक्तः प्रत्याकन्दे ॥८॥

अथ नवमी । ययदास्वमृतास्वप्सरस्तु मत्स्यो मनुष्यः पुरुरवा निष्टृक् निःशेषेण सृष्ट्यन्तर्लोणीभिर्वाग्भिः क्रतुभिर्न कर्मभिश्च संसृजते संपकं करोति । नकारः समुच्चयाधः । ता अप्सरस आस्य आतिभूतास्तदानीं स्वास्तस्य आप्सोऽपानि कर्पाद्य न शुभ्रत न प्रकाशयन्ति । अथासो नाथा इव कीदृशः सकोडमानः दम्बाना दम्बगूढा जिह्वाभिरास्मीया मूका भजयन्तः । ते यथा आपलयेन आचन्तः स्वकपं न प्रयच्छन्ति रथिकाय तद्वदिति द्रु षादु मते ॥९॥

अथ दशमी । अनयोर्वशी स्तोति । योर्वशी विद्युदिव पतन्ती गच्छन्ती द्रविषोद् घोतते । किं कुवतो । आप्या । आपः (निघ० ६-३) इत्यन्तविज्रनाम । तस्यऽवर्धोनि व्याप्तानि वा कम्प्यान्वस्मद्भिमतान्युदकारि वा मे मद्य भरन्ती संपादयन्ती । यदागतायास्तस्याः सकाशादपो व्याप्तः कमल मयौ नरेभ्यो हितः सुजातः सुजननः पुत्रो जनिहो अजनिहोऽप्ययं तदानीं समोर्वशी वीर्यमायुः प्रतिसर । प्रवर्धयति । प्रजामनुप्रजायते तदु ते मत्यामृताम् (सं० भा० १-५-५-६) इति हि मन्त्रः ॥१०॥

अथेकादशी । इत्यस्य गोपीधवाय । गो रूपाय । रूपाय पालनम् । स्वाधिकस्तद्धितः । भूरकाद्याय जज्ञिषे हि । जातोऽसि जगु पुत्रस्येव । आत्मा मे पुत्रममेति भूतेः (आ० गृ० १-१६) । पुनरप्याह हे पुरुरवो मे ममोदरे मद्योऽजोऽपस्वोऽप्यादन्त्यामप्यं दधाय । मयि निहितवानसि । तत्तथास्तु । अथापि स्वातर्क्यमिति चेत्तत्राह अहं विदुषी भाविकार्यं जानती समस्तिमग्रहन् सवस्मिग्रहन् तस्या कतक्यं स्वा स्वामशास्त्रं शिक्षितवत्यस्मि । त्वं मे मम वचनं नाश्रयोः न शब्दाणि । किं स्वमभुगभोक्ता अपालयिता प्रतिज्ञातायमपालयन्वदासि इति जाय इत्यादिरूपं प्रलापम् । वदेत्तंवाङ्मातुः । दिवसे शिवारं यभस्व, एदकबालकमस्माकं पुत्रत्वेन परिकल्पय, अपत्योत्पादयपयन्तं वयमस्मि, नम्र त्वां यदाऽत्राज्ञं तदा गच्छामीत्येवंरूपो मिथः समयः । उवायो अप्सराः पुरुरवममेच्छं चकपे तच्छ विन्दमानोवाच त्रिः स्म माहो वतसेन द्यौरेन इत्यादि वाजसनेयकमुदाहृतम् ॥११॥

अथ द्वादशी । इन्द्रं पुरुरवसो वाकयन् । कदा कस्मिन्काले सुनुम्योदरजातस्मन् पितरं मामि-
च्छातु इच्छेत । इषु इच्छायाम् । नेति तपि इषु गमिष्यामि च (पर० ८-३-७७) इति ह्योदेशः । नेत्रोऽङ्गादौ (पर० ३-४-६४) इत्यङ्गागमः । कदा वा विजानन् पितरं मामधिगच्छन् चकन् क्रन्दमानो नाधू धतयत् । नेति वाचं । किञ्च कः किंविधः सन् सुनुः समनया समनमौ समनस्की द्रपती जायापती त्वां मां च विषयोषु विग्लेषेण । सु मिथ्यामिथ्यायोः । यौते ह्यान्दमः अपः शतः । उ-

आदित्याह्न्यासस्य शीघ्रः । आध्याधुना कक्षराग्रिमस्य हृदयस्थितस्तेजोऽस्यो गम्यः अग्रेषु
दीद्वदीप्यते । दीद्वानिदीपिकमेति मेकयो धानुः ॥१२॥

अथ सप्तोदगी । इदमुपग्रीवाकनम् । हे पुनरवः । त्वी प्रति सवाधि । प्रतिवापिम् ।
त्वत्पत्न्यमधु वाप्यं वतधते वतधिप्यति । आध्वे आध्वाने वन्मुनि त्रिदाये त्रिदे कल्याणे
समुपस्थिते सति कम्पं कर्तुं आध्वं विमुञ्चत कम्पम् । कक्षाध्वं । होस्त्वति वेद्यथः ।
तत्पत्न्यं ते तुभ्यं हिनव प्रदिक्षोमि वदन्त्यं ते तव सम्बन्ध्यामे अस्मात् निहितम् । त्वं
परेकान्तम् । अन्तमिति गृहनाम (निघः १-४) । एवं गृहं प्रति गच्छ । हे मूर मूर मा
मी वक्ष्यामि । न प्राप्सोमि । हिनवत्यं हिनोतमन्मि सुवसर्जितः पा० ३-४-६ । इति
प्रतिपत्त्यर्थं सति मिय आमादेये गुह्यः । अन्तमोकाह्वान्मः । बहुमवधनाद्वधावः । आधः ।
आध्वा ज्वासी । सिति निको तिको अचन्तीति यमो ज्ञान ॥१३॥

अथ अगुदगी । अथ परिचयः पुनरवा उवाच । उद्वेगवन्वा सह सुग्रीवः पतिवत् प्रथेत् ।
अथ प्रथेत् । अथवा इदमाह्वानं सन् परमी परावर्तं दूरार्धं दूरैरेतं गन्तवे गन्तुं महा-
प्रस्थानगमनं कुर्यात् । आध्याधुना कक्ष कुप्रापि गन्तुं समर्थो विद्युतः पृथिव्या उपरमे समीत ।
अथ कुप्रापि । बहु निवृत्तिः पापद्वया । तस्या उपरमे उन्मज्जे साक्षी क्रियतामित्रयथः ।
आध्याधुना कृता आश्रयः आमी रभसाया देगवन्तोऽपि । अक्षयन्तु । अथ वाजसनेयकम् ।
उद्वेगवन्वा वयोनि य वा पनेन्द्रे कृता वा आमा वात्पति हेव तदुवाच इति ॥१४॥

अथ पञ्चदशी । तमिनरा प्रत्युवाच हे पुनरवस्त्वं मा भूयाः । धृति मा प्राप्नुहि ।
विद्यतेषु किं वासि इत्यादृष्टाद् (पा० ८-२-२०) इति निषा सोप । तथा मा प्रपत्तः । अथ
कम्पे मा कार्थी । पतसु किं सुदिन्यान्पुत्रादि० (पा० ३-१-२५) इत्यादिना अवेरु । पतः
पुत्र (पा० ७-४-१२) इति पुम् । तथा त्वा त्वामाश्रयामोऽह्ना कृता कृता मा उ ज्ञम् ।
उ इत्येवकाशः । ज्ञम् । आश्रयवहावन्तु । तमिनरेवमन्मपुत्राण्ड करोमि । मा कार्थी-
रित्रयथः । अवेरु किं सुवसर्जितम् (पा० २-४-३०) इति अन्वादेष्टा । मन्त्रे यस० (पा०
२-४-८०) इति अवेरु क । गमहन्ते० पा० १-४-१८ इत्यादिनापद्यालोप । आश्रयमि० पा०
८-३-६० इत्यादिना अन्वम् । अतिव पा० ८-४-३५ इति अन्वम् । बहुमकाद्वधावः ।
अथ कक्षस्थित्यामारनामाह । कक्षानि क्रीडां कुप्रापि लक्ष्यानि न ही सन्ति । न सन्ति
अन्तः । आध्वे कारक्षमाह । कुप्रापि लक्ष्यानि आमाकृतां हृदयानि यथा वदन्त्यादीनां
विद्यामाप्यानी वातुकाणि तद्वन् । अथ वाजसनेयकम् । वेददाह्वानं न वेदं कृत्वा लक्ष्यमस्ति
पुनरु दानिर्वाति हेव तदुवाचेति ॥१५॥

अथ वादगी । वेददा विदवा अनुपकनः कोटिगमहन्तुमदेवकपाऽपुत्राण्डानुपदेन नामाहवा
वा अथपु अनुपेयकत्वं तदावी वादी कृत्वादीकृताः अवेरुऽन्वम् । अन्वम् । अन्वम्-
होमे द्वितीयाः । तदावी कृत्वा वन्ते कृत्वा आध्याधुना । तादेव तेनैव कर्तव्यमाहमिदं
संप्रति सगुप्राह्वा कृता सती कर्माणि ॥१६॥

अथ अन्तदगी । अन्तद्विषयी कर्तव्यमाहवाह्वानं पृथिवी तथा रजसी रक्षकमोदकम-
विमानी विमानी वसिष्ठः अमानानी अन्ते अन्तद्वेन वासविताह्वानविमानी वतं नवाभि ।

प्राप्तौ सत्यां वयं न्यविष्महि निविशामहे । तस्तेन गृह आस्महे । विसेल्लि मेविषः (पा० १-३-१०) इत्यात्मनेपदम् । स्नान्दस- यपो लुक् । तत्र दृष्टान्तः । वयः पक्षिणो वृते न । यथा वृते मीडाभये वसति राक्षी निवासं कुर्यान्ति तथा निवसाम इत्ययम् ॥४॥

अथ पञ्चमी । ग्रामासौ ग्रामाः । अत्र ग्रामशब्दो जनसमूहे वर्तते यथा ग्राम आगत इति । सप्त जना न्यविज्ञत । तस्यां रात्रावागतत्वापां निविशन्ते । शेरते । निपूर्वाह्रितेऽध्वान्दमे लुकि पूर्ववदात्मनेपदम् । शल इगुपधादतिष्ठः क्त्य (पा० ३-१-४५) । क्तस्त्यावि (पा० ७-३-५२) इत्यकारलोपः । तथा पटूनः पाट्युक्ता गवाश्चादयश्च निविशन्ते । तथा पक्षिणः पक्षोपेतश्च निविशन्ते । अर्धिनः । अतरर्थो गमनम् । शीघ्रगमनयुक्ताः श्वेनासन्नित्येवना अपि तस्यां रात्र्यां निविशन्ते । एषा रात्रिः सर्वांश्च भूर्भुवःतानि अहनि संचारेण भ्रान्तानि स्वयमागत्य सङ्कयतीत्यर्थः ॥५॥

अथ षष्ठी । हे ऊर्ध्व । रात्रिनायेतत् । रात्रे वृक्षं वृक्षस्य शिवं वृक्षं चास्मान्निहसन्तं पवय । अस्मत्तः पृथक्कृतः । अस्मान्धारितुं यथा न प्राप्नोति तथा स्तेनं तत्स्करं च पवय । अस्मत्ता विद्योत्तय । अधानन्तर नोऽस्माक सतरा सुतेन तरणीया क्षेमकरी भव ॥६॥

अथ सप्तमी । पेषिषद्दृशं पिषतु सवक्स्तुप्वाग्लिष्ट तमोऽन्धकारं कृष्णं कृष्णवर्णं व्यक्तं पिषेपणं स्वभामा सवस्पाञ्चकं स्पष्टरूपं वा ईदृशं नशं तमो मामुपास्विता । उपागच्छतु । संगतकरणं आत्मनेपदम् । हे उप अपोदेवते त्वम् शृणुष्व शृङ्खानीव तत्तमो वातव । अपगमय । स्तोतृणांभृशानि यथा धनप्रदानेनापाकरोषि तथा तमोऽप्यपसारयेत्ययम् ॥७॥

अथाष्टमी । हे रात्रिदेवते ते त्वां गा इव पयसो दोग्धीधनुरिव उपेत्वाकरम् । स्तुति-भिराभमुष्णीकरोमि । कर्तातेऽध्वान्दमे लुकि कृष्टृदृष्टिभ्यः (पा० ३-१-४६) इति स्तेरकादेशः । दिशो वृद्धिः । द्योतमानस्य सूर्यस्य पुत्रिः । यद्वा दिवसस्य तनये । परमपि ह्यस्दमीति पा० ३-१-१ परम्य पच्छन्तस्य पूर्वोर्मन्त्रिताङ्गवज्राचास्पदद्वयसमुदायस्याहमिकं सर्वानुदात्त-त्वम् । त्वत्पयादाश्मिन्पुष सत्राङ्गयुषो मम स्तोमं न स्तोत्रमिव हविरपि शृणीष्व । त्वं भजस्व । जयतेविष्टः कष्टः । सेलिटोर्जः पा० ७-३-५० इति आभवात्पादुत्तरस्य जकारस्य कृत्वम् । षष्ठप्रथ चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी । यस्याः संप्रसारणम् (पा० ६-४-१३१) इति संप्रसारणम् ॥८॥

॥ ३९ ॥

१०-१२९

एकादशानुवाके त्रयोविंशतिसहस्रानि सूक्तानि । तत्र नासदासीदिति सप्तमं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । परमेष्ठी नाम प्रजापतिश्च पिः । विषदादिभावनां सृष्टिस्थितिप्रलयवादीनामत्र प्रतिपाद्यन्वात्तेषां कर्मा परमात्मा देवता । तथा आनुष्ठान्तम् नासत्सप्त प्रजापतिः परमेष्ठी भाववृत्तं त्विति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा । तपसस्तस्महिनाजायतकमित्यादिनाथं सृष्टिः प्रतिपादयिष्यते । अधुना ततः

प्रागवस्था निरस्तममस्तप्रपञ्चा वा प्रलयवस्था वा निरूप्यते । तदानीं प्रलयदशायामवस्थितं
यदस्य जगतो मुक्तकारणं तन्नासत् । तत्राविषाक्षवन्निरुपाध्यं नासीत् । न हि तादृशात्कारणा-
दस्य सप्तो जगत् उत्पत्तिः सम्भवति । तथा नो सत् । नैव सत् । आत्मवन्मत्त्वेन निर्वाच्य-
मासीत् । यद्यपि सदसदात्मकं प्रत्येकं विन्ययनं भवति तथापि भावाभावयोः सहावस्थानमपि
न सम्भवति कुतस्तयोस्तादात्म्यमित्युभयाविमलज्जन्मनिर्वाच्यमेवासीदित्यर्थः । ननु नो स्यादिति
पारमार्थिक्यस्त्वस्य निवेद्यस्तस्यान्मनोऽप्यनिर्वाच्यत्वप्रसङ्गः । अथोच्यते न, आनीद्वानिति
तस्य सत्त्वमयं वदने परिशेषान्मायाया एवात्र सत्त्वं निरूप्यते इति । एवमपि तदानीमिति
विशेषणानयक्यम् । कथं हारदशायामपि तस्याः पारमार्थिकमल्पाभावात् । अथ कथाव-
हारिकमस्त्वस्य । तदपि कथावहारिकमल्पा वृथिव्यादीनां भावानां विद्यमानत्वात् कथं नो स्यादिति
निवेद्यः । तत्राह नासीद्भूत इत्यादि । लोका रजस्त्युत्पत्तेः (नि० ४-१०) इति शास्त्रकः ।
अथ च सामान्यापेक्षमेकवचनम् । व्योम्नो वदमाणात्वात्तन्माधस्तना-पातालादय एवमवस्था
नास्तत्त्वार्थः । तथा व्योमान्तरिक्षं तदपि नो नशासीत् । एव इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थं
वर्तते । परस्ताच्छास्त्रोऽप्यन्तरेणोऽपि सत्यम् । एते व्योम्नः परस्तादुपरि देशे व्योमोक्तप्रभृति-
सत्यलोकान्तं यदस्ति तदपि नासीदित्यर्थः । अनेन कमुदत्तभुवनगर्भं ब्रह्मागदं स्वर्गेश निषिद्धं
भवति । अथ तदावरकण्ठेन पुराणेषु प्रसिद्धानि यानि विद्यदादिभूतानि तेषामवस्थानपदेशं
तदावरकण्ठेनित्तं चार्त्तपमुणेन कमेण निवेद्यति । किमावरीवर्तति । किमावरणीयं तत्त्वमाचारक-
भूतजालमावरीवः । अन्त्यस्तमावृणुषात् । आवावाभावात्तदावारकमपि नासीदित्यर्थः । वृणोनेयक
सुदन्ताच्छास्त्रे अत्रि तपि रूपमेतत् । यद्वा किमिति प्रथमैव । किं तत्त्वमाचारकमावृणुषात् ।
आवावाभावादादिदमालवत्तदपि स्वर्गेश नासीदित्यर्थः । आवृणुषत्तत्त्वं कुह कुत्र देशेऽवस्थायी-
बुधोति । आधारभूतस्तादृशो देशोऽपि नासीदित्यर्थः । किञ्चाच्छास्त्रमप्यस्यार्थं ब्रह्मण्यम् ।
कुतश्चोः पा० ७-२-१०४) इति प्रकृतेः कादेशः । कस्य शम्भु कस्य वा भोक्तृजीवस्य शर्मणि
सुखदुःखमात्रात्कारणकाले वा निमित्तभूते सति तदावारकं तत्त्वमावृणुषात् । जीवानामुपभोगार्थं
हि सृष्टिः । तत्त्वं सत्यां ब्रह्मागदस्य भूतेरावरणं प्रलयदशायां च भोक्तारो जीवा उपरिधिदित्या-
स्पृहीना इति कस्य कश्चिदपि भोक्ता न सम्भवतीत्यावरणस्य निमित्ताभावादपि तत् प्रकृतं
इत्यर्थः । एतेन भोगप्रपञ्चबन्धोक्तप्रपञ्चोऽपि तदानीं नासीदित्युक्तं भवति । किञ्चाच्छास्त्रस्य
कस्य सावेकावः० (पा० ६-१-१६८) इति प्राप्त्योदात्तत्वस्य न गोचरस्तदवग० पा० ६-१-१८२
इति प्रतिषेधः । एतां सुलोक० (पा० ७-१-३६) इति शर्मणः सन्मया सुक । यद्यपि सत्त्वरास्य
ब्रह्मागदस्य निषेधेन तदन्तर्गतमप्यस्त्वमपि निराकृतं तदाप्यापो वा इदमप्यं सलिनमासी-
दित्यादिभूत्या कश्चिदपि सत्तावमाशङ्कत, तं प्रत्यावृष्टे अन्धे किमासीद् इति । गहनं दुःप्रवेष्टं
गभीरं दुरवस्थानमत्यगोचरम् । ईदृशमन्धः किमासीत् । तदपि नशासीदित्यर्थः । भूतिस्त्वान्तर-
प्रलयविवक्षा ॥१॥

अथ द्वितीया । ननु तस्य प्रतिमंहास्य महत्प्रपञ्चत्वात् स एव संहतां सृष्ट्युत्पत्ति इत्याह
न सृष्ट्युरासीदिति । ननु यदि नासीत्तर्हि तदभावकृतममरस्य प्राणिनामवस्थानं तदानीमपि
स्यात् तत्राह अमृतं न तर्हीति । तर्हि तस्मिन्प्रतिहारसमये । अयं भावः । सर्वेषां प्राणिनां

परिपक्वं भोगहंतुभूतं सर्वं कर्म यदोपभुङ्क्तासीत्तदा भोगाभावात्किंप्रयोजनमिदं जगदिति परमेश्वरस्य मनसि सर्वाङ्गहोषां जायते तदेव स मृत्युः सर्वं जगत्संहरत इति किमनेन मृत्युना सहर्षां तदभावकृतं वा कथममरणं स्वादिति । एतदेवाभिप्रेत्य कठैराश्रायते यस्य ब्रह्म स तत्र चोभे भवत आनन्दम् । मृत्युर्धर्मोपमेषणं क इत्या वेद् यत्र सः (क० उ० २.३५) इति । नन्वेतस्य सर्वम्याधिकरणाभूतः कालो विद्यत इत्यत आह न रात्र्या इति । न रात्र्या आह प्रकेतः संज्ञानमाभीत । तद्वत्तुभूतयोः सूर्याचन्द्रमसोरभावात् । एतेनाहोरात्र-निषेधेन तदात्मको मासतुल्यत्वरप्रभृतिकः सर्वः कालः प्रत्याख्यातः । कथं तर्हि नो सदासी-त्तदानीमिति कालवाची प्रत्ययः । उपचारादिति सूत्रम् । यथेदानीन्तनस्य निषेधस्य कालो-ऽवच्छेदकस्तथा मायाऽपि तदवच्छेदोत्तरित्यवच्छेदकस्य साम्येनाकारेऽपि कालवाची प्रत्ययः । यद्वादिष्यम ब्रह्मणः परमाथसत्त्वमय इत्यत इति तद्वदानीं दर्शयत्वानीदिति । तत् सकल-वेदान्तप्रामिदं ब्रह्मणस्त्वमानीत । प्राणितवत् । नन्वेवं प्राणनकर्तुं जीवभावापत्त्यर्थं ब्रह्मणः सत्त्वं स्यात्त विवर्जितस्य निरुपधिकस्य ब्रह्मणः । अप्रायो ह्यमना-शुद्ध इति तस्य प्राण-सम्बन्धाभावात् । तत्राहानीद्वानमिति । अयमाश्रय । आनीदित्यत्र धात्वर्थक्या तन्कर्ता तस्य च भूतकालसम्बन्ध इति त्रयोऽधोः प्रतीयन्ते । तत्र समुदायो न विधीयते, यथारज्योऽष्टाकपाल इति येन ब्रह्मणः सत्त्वं न स्यात् । किन्तुहनेन कर्तृत्वमनृत्य भूतकालसत्तामकणो गुणो विधीयते । यथा दध्ना जुहोमीति । वाक्यान्तरविहितार्प्रहोत्रानुवादेन तत्र गुणविधानम् । तत्राप्यनेन कर्तृत्वविशिष्टस्य न पूर्वकालसत्ता विधीयते तन्निषेधानुपपत्तिप्रसङ्गात् । अतोऽनेन कर्तृत्वेनेदानीन्तननोपपत्तिरिति यच्चिन्त्याधिकं परं ब्रह्म तस्यैव भूतकालसत्ता विधीयत इति न कश्चिदोप इति । नन्वीदृशस्य ब्रह्मणो मायया सम्बन्धासम्भवात्सर्वम्याभिमता स्वतन्त्रा सद्रूपा सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका मूलप्रकृतिर्वाभिमत इति कथं नो स्यादिति निषेधः । तत्राह स्वधयेति । स्वस्मिन्धीयते ध्रियत आध्रियत वतत इति स्यथा माया । तथा तत्तु सकल-विभागापत्तमाभीत । सह युक्तेऽप्रधाने पा० २.३.१६ इति तृतीया । सहस्ययोग्यभावेऽपि महार्थयोगे भवति वृद्धो यना० पा० १.२.६५ इति निषातनास्तिज्ञात् । अत्र प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तन्त्याः स्वातन्त्र्यं निरायने । यद्यप्यसद्रूपस्य ब्रह्मणस्तथा सह सम्बन्धो न सम्भवति तथापि तस्मिन्निषेधया तन्त्ररूपमिव सम्बन्धोऽप्यप्यस्यते यथा शुक्तिकायां रजतस्य । एतेन सद्रूपत्वमपि तस्याः प्रत्याख्यातम् । ननु यदि माया ब्रह्मणा सह विभागापत्ता तर्हि तस्या आनिर्वाच्य-त्वाद् ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति कथं नो स्यामीदिति सत्त्वप्रतिषेधः । मैत्रम् । अयुक्तिदृष्टीक्या-वभासेऽपि युक्त्या विविच्य भावांश्चानिर्वाच्यत्वं ब्रह्मणः सत्त्वं च प्रतिपादितम् । ननु ह्य-दृष्ट्यावर्तित इति च पक्षाणां आनीद्वान् स्वधयेति तौ चेद्वर्तीक्येते तन्निष्पन्नपरमार्थान्यतः यथासौद्रज इत्यादिना प्रतिनिधयेत तत्राह तन्मादिति । तस्माद् तन्मात्सल्य पूर्वोक्तान्मायासहिताद् ब्रह्मणो-ऽन्यात्किञ्चन किमपि चक्षु भूतभौतिकान्मकं जगत्ताम न कथ्य । तन्मृत्युमप्यथा (पा० ३-४-११७) इति श्रुतिः सावधानुक्त्यादस्तेर्मभावाभावाः । ननु तदानीमन्यस्य सत्त्वं निषेधो न शङ्क्यः । अस्त्वे चाप्रसक्तत्वाच्च निषेधोपयोग इत्यत आह पर इति । परः परस्तात्सृष्टेरुत्पत्तिं वर्तमानमिदं जगत्तदानीं न कथुर्वन्वर्थः । अन्यधोक्करीत्या क्वचिदपि निषेधो न स्वादिति भावः ॥२॥

अथ तृतीया । ननूकप्रकारेण यदि पूर्वमिदं जगत्तासीत्कथं तर्हि तस्य जन्म । ज्ञायमानस्य
जनिक्रियायां कर्मत्वेन कारकत्वात् । कारकं च कारकावान्तरविशेषेण हति कारकस्य सखी निवृत्त-
पूर्वज्ञावर्तिस्वस्यावश्यंभावात् । अथेतदोपरिनिश्चितोपया जनिक्रियायाः प्रागादि तद्विद्यते
इत्युच्यते, कथं तस्य जन्म । अत आह तमसा गूढमथ इति । अयं सृष्टेः प्राक् प्रलयपदार्था
भूतभौतिकं सर्वं जगत्तमसा गूढमम् । यथा मैत्रं तमः स्वपदायजातमाहुरीति तद्वत् । आत्म-
तत्त्वस्याधारकस्यान्त्यायापरम्येण भावरूपाज्ञानमत्र तम इत्युच्यते । तेन तमसा निगूढं संवृतं
कारकाभूतेन तेनाच्छादितं भवति । आच्छादकालस्यासमस्या नामरूपाभ्यां वदाविमंभवं तदेव
तस्य जन्मेत्युच्यते । एतेन कारकावस्थायासमयेव कथंमुत्पद्यते इत्यमदादिनोऽसम्कार्यवादिनो
मे सन्वन्ते ते प्रत्याख्याताः । ननु कारणे तमसि तज्जादात्मकं कार्यं विद्यते चेत् कथं नासीदत्र
इत्यादिनिरोधः । तत्राह तम आसीदिति । तमो भावरूपाज्ञानं मूलकारणम् । तद्रूपता तदात्म्यता ।
यतः सर्वं जगत् प्राक् तम आसीदित्येव निश्चितं इत्यर्थः । मन्वाकारकस्यादावारकं तमः कर्तृ-
आधार्यत्वाज्जातं कर्म । कथं तयोः कर्मकर्त्रोऽन्तादात्म्यम् । तत्राह अप्रकृतमिति । अप्रकृतम-
प्रजायमानम् । अथमर्थः । यद्यपि जगत्तममवयव कर्मकर्तृभावो यौनिको विद्यते तथापि
स्ववहास्वहायामिव तस्यां द्वायां नामरूपाभ्यां विस्फुटं न ज्ञायते इति तादात्म्यदर्शनम् । अत
एव मनुना स्मर्यते । आसीदिदं तमोभूतमप्रजातमवयवम् । अप्रतक्यमनिर्देयं प्रसृतमिव
सर्वतः (स० १-४) ॥ इति । कुतो वा न प्रजायते तत्राह सलिलम् । अत गतौ । औद्यादिक
इत्येव । इदं दृश्यमानं सर्वं जगत्सर्वमिदं कारणेन सङ्गतमविभागावयवम् । आसीत् । आन्तेर्गहि-
तिपि बहुलं इन्द्रियं (पा० ७-३ ६७) इतीदंभावे इन्द्रियाः ० (पा० ६-१-६८) इति तिगोपे
तिप्यनस्तेः (पा० ८-२-७३) इति पप्रक्ष्मादकाराभावः । यद्वा सलिलमिति स्वप्नोपमम् ।
सलिलमिव । यथा क्षीरविभागावयवो नोदं दुर्बिज्ञानं तथा तमसाविभागावयव जगत्तमवयव-
विज्ञानमिदम् । ननु विविधविचित्ररूपभूयसः प्रपञ्चस्य कथमितिनुन्देन तमसा क्षीरेण नीर-
रूपेवाभिभवः । अथ तमोऽपि क्षीरवद् कथंविशेषोऽप्यने तर्हि दुर्बलस्य जगतः सर्वस्मयेऽपि
नोदवसरम्भ इत्यत आह मुच्छेद्येति । अा समन्ताद्भवतीत्याहुः । तुच्छयेन । आत्मस्यो यकारो-
पजनः । तुच्छेन तुच्छकालेन सदमहिवत्त्वेन भावरूपाज्ञानेनार्पितं ज्ञापितमासीत् ।
दृष्टान्तेः कथं निष्ठा । दृष्टान्तेर्हि । गतिरनन्तरः (पा० ६-४-५६) इति गतेः प्रकृतित्वस्यम् ।
एवमेकीभूतं कारणेन तमसाविभागात् प्राप्तिर्मापि तत् कारजातं तपसः सृष्ट्यपयोगोचनरूपस्य
महिना महिना माहात्म्येनाज्ञायते । उपजम् । तपसः सृष्ट्यपयोगोचनरूपस्य आत्मप्राप्तायते ।
यः सवज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञावयव तप इति (सु० ३० १-१-६) ॥ ३॥

अथ चतुर्थी । ननूकरीत्या यदीश्वरस्य पञ्चोचोचं जगतः पुनस्तपनी कारणां तदेव कि-
मिबन्धनमित्यत आह कामस्तस्य इति । अयं अन्य विकारजातस्य सृष्टेः प्रागावस्थायां परमेश्वरस्य
मनसि कामः समयनतः । सम्यग्जायत । सिद्धता जातेत्यर्थः । ईश्वरस्य विमृता वा किहेतु-
केत्यत आह मनस इति । मनसोऽन्तःकरणस्य सम्बन्धित्वात्मनाज्ञेयेण मायायां विधीनेऽन्तः-
करणे समवेतम् । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । सर्वप्रायवन्तःकरणेषु समवेतमित्यर्थः । एतेनात्मनो
गुणाधारत्वं प्रत्याख्यातम् । काष्ठं देवो भाविनः प्रपञ्चस्य बीजभूतं प्रथममसीते कल्पे प्राणिभिः

कृते पुनरापुनरात्मकं कर्म यद्यतः कारणात्सृष्टिसमय आसीत् । अभवत् । भूष्णं वर्धिष्ववजायत । परिपक्वं सत्फलान्मुञ्चमासीदित्यर्थः । ततस्तो हेतोः कलप्रदस्य सवसाज्जिह्वा कर्माध्यक्षस्य परमेश्वरस्य मनसि मिसृज्जाजायतेत्यर्थः । तस्यो न जासायां सृष्ट्यं पर्यालोच्य ततः स सर्व जगत् सृजति । तथा चास्मायते—सोऽकामयत बहुः स्वां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वेन सर्वमसृजत यदिदं किञ्च इति श्रुत्वात्मनेन्द्रियमवगमिनेऽर्थे विद्वदनुभवमपि अनुपाहकत्वेन प्रमाणावति सत इति । सतः सत्त्वेनदानोमनुभूयमानस्य सर्वस्य जगतो बन्धु बन्धक हेतुभूतं कल्पान्तरे प्रायवर्तुष्टं कर्मसमूहं कवयः कान्तदर्शिनोऽतोतामागतवर्तमानाभिज्ञा योगिनो हृदि हृदये निरुहया मनोवा मनीषया बुद्ध्या । सप्तो सप्तकः (पा० ७-१-३६) इति नृतीयाया लुकः । प्रनीप्य विशारपः । अन्येषामपि० (पा० ६-३-१३५) इति सांहितिको दीर्घः । अस्ति सद्दिलक्षणेऽव्याकृते कारणे निरविन्दन् । निष्कृष्यामभन्तः । विविष्यामानाश्चित्यर्थः ॥४॥

अथ पञ्चमी । एवमविद्याकामकर्मणि सृष्टेर्हंतुर्नोक्तानि । अपुना तेषां स्वकार्यजनने शब्दं प्रतिपाद्यते । येन नास्मिन्सृष्टिरिति प्रतिपादिता, यच्च कामस्तस्य इति कामः, मनसो रेतः प्रथमं यदासीदिति कर्मवामविद्याकामकर्मणां त्रियदादिभूतजातानि सृजतो रश्मी रश्मि-
महणो यथा सूर्यरश्मिरुद्यानन्तरं निमेषमात्रेण ध्रुवस्पर्शे जगत् व्याप्नोतीति तथा शीघ्रं तद्वत् व्याप्नुवन् यः कायवर्गो चित्तता विस्तृत आसीत् । त्विदासीदिति वक्ष्यमायमपि सम्बध्यते । विद्यायमाशानाम् (पा० ६-२-६७) इति प्लुतः । तपोदान इत्यनुक्तेः स चोदात्तः । स्थिदिति घितकं । स कायवर्गः प्रथमतः किं निरधीनस्तिवगवस्तिष्ठतो मध्ये स्थित आसीत् । किं वा अपोऽपस्तान् आसीत् । आहोस्विदुपरिपरिष्ठात्कमासीत् । उपरिस्विदासीदिति च (पा० ६-२-१०३) इत्यनुदात्तः प्लुतः । आत्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः (तै० उ० २-१) इत्यादिक्रमा पञ्चमीध्या तत्र उद्गातारं तपो होतारमिनिवत्कर्मप्रतिपत्तौ सत्याभिपि विष्णुप्रकाशस्त्वर्गस्य शीघ्रव्यापनेन तस्य क्रमस्य दुर्लभत्वादेतेषु त्रिषु स्थानेषु प्राथम्यं कुर्वेति विचार्यते । एवं नाम शीघ्रं सक्तो दिक्षु वर्गो निष्पन्न इत्यर्थः । प्लुतेन विभज्यते । सृष्टेः कायेषु मध्ये केचिदावा रेतोश्च रेतसो बीजभूतस्य कर्मणो विद्यानावः कनारो भोक्तारश्च जीवा आत्मन् अन्ये भावा महिमानः । स्वाधिक इमानि च । महान्तो त्रियदादयो भोग्या आसन् । एवं मायामहितः परमेश्वरः सर्वं जगत्कृत्वा स्वयं चानुप्रविष्ट भोक्तृभोग्यादिरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः । अयमेवार्थस्तन्निरीयके तत्कृत्वा तदेवानुप्राविष्ट (तै० उ० २-६) इत्यारभ्य प्रतिपादतः । तत्र च भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये स्वधा । अन्नमायेतत् । भोग्यप्रपन्नोऽवस्तान् अवरो निकृष्ट आसीत् । प्रपतिः प्रपतिता भोक्ता परस्तान्तर उत्कृष्ट आसीत् । भोग्यप्रपन्नं भोक्तृप्रपन्नस्य भोग्यभूतं कृतवान् इत्यर्थः । विभावा परावराभ्याम् । पा० ५-३-३५ इति प्रथमार्थऽस्मात् । अस्तसि च (पा० ५-३-४०) इत्यवशब्दस्यावादेशः । अवस्मादिति संहितायामीवाचनार्थ-
त्वात्प्रकृतिभावः ॥५॥

अथ षष्ठी । एवं भोक्तृभोग्यरूपेण सृष्टिः समोक्ष प्रतिपादिता । एतावद्वा इदमव-
श्वेवावाद्य मोम एवान्नमग्निरवाद् इतिवत् । अर्धेदानीं वा सृष्टिदुर्विज्ञानेति न विस्तरेणा-
भिहितेन्याह । को अद्वेति । कः पुरुषोऽद्वा पारमार्थ्येन वेदः । जानाति । को वेहास्मिन्

लोके प्रवोचन् प्रमृषात् । इयं ह्यममाना विसृष्टिविविधा भूतभौतिकभोक्तृभोग्यादिरूपं य
यदुपकारा सृष्टि कुतः कस्मादुपादानकारणात्कुतः कस्माच्च निर्मितकारणादाजाना । समन्ता
जाता । प्रादुर्भूता । एतदुभयं सम्यक्तो वेद । को वा विस्तरं यत् शक्यमुपादिन्यथः ।
ननु देवा आजानतः सवज्ञास्ते च वक्तुं शक्नुवन्तीत्यत आह अवागिति । देवाश्चाम्य जगती
विश्वजनेन वियदादिभूतोत्पत्त्यनन्तरं विविधं यत् भौतिकं सृष्टस्तेनावागर्वाशीनां कृताः ।
भूतसृष्टेः पश्चाज्जाता इत्यथः । तथाविधास्ते कथं स्वोत्पत्तेः पूर्वकालीनां सृष्टिं जानीयुः ।
न जानन्ति किल । तदुच्यतिरिक्तः को नाम मनुष्यादिवत् तज्जगत्कारणं जानाति यतः कारणा-
त्कृत्स्नं जगदावभूत् । अजायत ॥६॥

अथ सप्तमी । उक्तप्रकरणेन यथेष्टं जगत्सत्तन दुर्विज्ञानमेव सृष्टं तज्जगदुत्तरमपीत्याह ।
इयमिति । यत उपादानभूतान्तरमात्मन इयं विशृष्टिर्निश्चया गिरिनदीतमुद्रादिरूपेण विचित्रा
सृष्टिरावभूवाज्जाता साऽपि किञ्च यदि वा दूरे धारयति यदि वा न धारयति । एवं च को नामान्यो
धर्तुं शक्नुवान् । यदि धारयेद्दीधर एव धारयेकान्य इत्यथा । एतेन कायस्य धारयितृत्व-
प्रतिपादनेन मण्डणं उपादानकारणत्वमुक्तं भवति । तथाच पाठमपि सूत्रम् प्रकृतित्त प्रतिज्ञादुत्पा-
स्तानुपरोधान् (पा० सू० १-४-२३) इति । यद्वाऽनेनाह्वयं पूर्वोक्तं सृष्टिदुर्विज्ञानत्वमेव द्रष्टव्यम् ।
का वेदेत्यनुवर्तते । इयं त्रिविधा सृष्टिर्यत आ बभूवा समन्तादजायतेति को वेद । न कोऽपि ।
नास्त्येष जगतो जन्म कदाचिदपीदृशं जगदिति बहवो भ्रान्ता भवन्त्यपि । यत । जनिकर्तु-
प्रकृतिः । पा० १-४-२३ इत्युपादानसंज्ञायां पञ्चम्यास्तमित । यस्मात्परमात्मन उपादान-
भूतादावभूव तं परमात्मानं को वेद । न कोऽपि । प्रकृतितः परमात्मा को वा तज्जन्मेति हि
बहवो भ्रान्ताः । तथा स एवोपादानभूतः परमात्मा स्वयमेव निमित्तभूतोऽपि सन् यदि वा
दूरे विद्यते इदं जगद्विस्तृतं यदि वा न विस्तृतं । अस्मिन्दिग्धे सन्दिग्धद्वयमेतत्तद्विज्ञाया
वेऽप्रमाणां तदुच्यते यथा । स एव विद्यते । तं को वेद । अज्ञानस्तोऽपि बहवो जडाप्रधानाद-
कर्मकमेव वेत्तुं जगत्स्वरूपमजायतेति विपरीतं प्रतिपत्ताः । विद्यमानो विधानमज्ञानस्तोऽपि ।
स एवोपादानभूत इत्यपि को वेद । न कोऽपि । उपादानादन्यस्तत्तस्य एतेधरो विद्यते इति
हि बहवः प्रतिपत्ताः । देवा अपि यत्र जानन्ति तद्वाचोनामानामेषां स्पर्शज्ञाने क्व कथेत्यर्थः ।
यद्यपि जगत्सृष्टिरन्तर्गतदुरवसाधना तर्हि न सा प्रमाणपद्धतिमध्यात्मे इत्याशङ्क्य तत्प्रज्ञाये
ईधरं वेत्तुः प्रमाणावति यो अस्येति । अस्मिन् भूतमिति कान्यकस्य जगतो योऽध्यय इव परम
उत्कृष्टे सत्यभूते व्योम व्योमन्याकाश आकाशवर्त्मने स्वप्रकाशे । यद्वा । अयतेस्तपस्याथा-
दित्येभ्योऽपि ह्यमन्ते (पा० ३-२-३५) इति मनिन् । जेदृशं कृति (पा० ७-२-८) इतीदृशं
वेधः । ज्वरस्वरं (पा० ६-४-२०) इत्यादिना वकारोपप्रयोरुत् । सप्तम्या लुक् । न हि-
सम्बुद्धयोः (पा० ८-२-८) इति नलोपप्रतिषेधः । व्योमनि विशेषेण कृते निरतिशयानन्दस्वरूप
इत्यर्थः । यद्वाऽतिशयार्थः । व्योमनि विशेषेण गन्तव्ये देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्न इत्यर्थः ।
अथवाऽप्रतिज्ञोत्तरार्थः । व्योमनि विशेषेण ज्ञानेति । विशिष्टज्ञानात्मनि । ईदृशे स्वात्मनि
प्रतिष्ठितः । अयते हि सप्तकुमारनारदयोः संवादे स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिषि
(छा० उ० ७-२४) इति । ईदृशो यः परमेस्वरः सोऽहम् । अहंति प्रसिद्धौ । सोऽपि नाम

वेद जानाति । यदि वा न वेद न जानाति को नामान्वयो जानीयात् । सर्वज्ञ ईश्वर एव तां सृष्टिं
जानीयात् नाम्न इत्यर्थः ॥७॥

॥ ४० ॥

१०-१४५

इमामिति बहुच सप्तदशं सूक्तमिन्द्रादयः आपम् । वही पदकि. विष्टा अनुष्टुभः । अनेन
सूक्तेन सप्तन्या बाधनं प्रतिपाद्यते । अतएव सूक्तत्रयादिना सप्तन्या विनाशो भवति । अत-
स्तद्वताकर्मिदम् । तथा चानुक्तान्तम् । इमामिन्द्राद्युपनिषत् सप्तनीबाधनमानुष्टुभं तु पञ्चवत्य-
स्तम् इति । अस्व सूक्तस्य विनियोगो भगवताऽऽपस्तम्बेन कस्मिंश्चित्सप्तनीप्रयोगविशेषे
दक्षितः—त्रिःसप्त यव. पाठां परिकीर्तयति यदि वास्तव्यसि बहुधास्या निष्कीर्णसि यदि सोम्यासि
सोमास्या निष्कीर्णसि । सोमृत इत्यायोस्थाप्योक्ताभिस्तिर्भूभिर्भिमन्पोतरया
प्रतिच्छन्नां इत्यसोरावध्य शवनकामे बाहुभ्यां भर्तारं परिसृष्टीयात् उपधानलिङ्गया वयो
भवति सप्तनीबाधनं चेति । अयमर्थः—आशया पाठा नामौर्ध्वः कातव्या । ततस्ति-
र्भूभिरोर्ध्वरभिमन्त्र्य बहुधा बहु सौर्ध्वयथा भर्तारं सृष्टीति तथा तस्य भर्तुरातिज्ञमिति ।

तत्र प्रथमामाह । इमामोर्ध्व पाठाक्यां वीर्यं लताक्यां बलवत्तमां स्वकायकरणोर्ध्वतयावेन
यज्ञशर्ती जनार्ति । उन्मूलयामि । ययौष्या सप्तनीम् । समान एकः पतिर्यस्याः सा सप्तनी ।
तामेवा बधूबाधने हिनस्ति । यथा च पति भर्तारं संविदते सम्यगसाधारण्येन सभते ॥१॥

अथ द्वितीया । हे उत्तानपङ्क । उत्तानाम्यज्यमुजानि पङ्कानि पत्राणि मस्यास्तादृशि
हे उभय सौभाग्यहेतुभूते हे दृक्जुते देवेन अष्टा प्ररिते हे सहस्रवत्याभिभवन्वति । ईदृशे पाठे मे
मम सप्तनीं द्विषं पराधम । चर्मतिगतिकर्मा । पति च मे ममेव केवलमसाधारण्यं कुत ॥२॥

अथ तृतीया । हे उत्तर उत्कृष्टतरं पाठेऽहमुत्तरोत्कृष्टतरा मूषासम् । उत्तराभ्यो लोके वा
उत्कृष्टतराः सन्ति ताभ्योऽपि अहमुत्तरोत्कृष्टतरेव त्वंप्रसादाज्जयेयम् । अयानन्तरं मम वा
सप्तनो साधराभ्यो निकृष्टाभ्योऽपि अधरा निकृष्टतरा भवन्तु ॥३॥

अथ चतुर्थी । अस्याः सप्तन्या नाम सञ्ज्ञामपि नहि मृच्छामि नैव मृच्छामि । उत्तर-
यामि । नो ससु काचिदस्मिन्न सप्तन्याक्ये रमते । कीर्तति । अपि च तां सप्तनीं परां
पराव्रतमेवातिशयेन नृदेशमेव गमयामि । प्रापयामः । अतिशयेन भर्ता विपोजयाम
इत्यर्थः ॥४॥

अथ पञ्चमी । हे ओषवेऽहं स्वत्प्रसादात्सहमानास्मि । सप्तन्या अभिभवित्री भवामि ।
अयार्थि च स्वर्मापि सासद्विर्ति । तस्या अभिभवित्री भवति । आवासुधे अपि सहस्रवती
अभिभवित्री भूत्वो मृत्वा मे मम सप्तनीं सहार्थे । अभिभवाव ॥५॥

अथ षष्ठी । हे पते ते तव सहमानां सप्तन्या अभिभवित्रीमिमामोर्ध्वमुपाधाम् । शिरसि
उपाधानं करोमि । सहोयसाभिभवन्तरेण तेनोपधानेन त्वामन्वयाम् । अभितो चारयामि ।
ते तव भक्तमनो मामनुसङ्ग्य प्रधावन्तु । प्रकथं चोत्र गच्छन्तु । तत्र निदयनद्वयमुच्यते गौरिव ।

अथ पञ्चमी । न वे न स्वस्वरस्यानिरसयानी हन्ति । तत्र निवसन्तं हिनास्ति । यद्यन्यो
व्याघ्रचौरादिनाभिगच्छति । तर्हि स्वादो रसवत् आग्रादेः कलस्य । द्वितीयाधे पद्यो । फलं
जग्ध्वाय भक्षयित्वा तत्र निवसन्पुरुषो ययाकामं वधच्छं निपद्यते । निगच्छति । वर्तते । कस्वाग्रन्यये
अदो जरिषलपति किति (पा० २-४-६६) इति अग्न्यादेशः । कस्यो यम् (पा० ८-१-४१)
इति चक् ॥५६॥

अथ पद्यो । आजनगन्धिम् । आजनस्येदमाजनं कम्पूषादि । तस्य गन्ध इव गन्धो
यस्यास्तादृशी । उपमानाच्च । पा० ५-४-२० इति गन्धस्येदन्तादेशः । अतएव सुर्भि
सोरभोपेताम् । बहुधा बहुभिरन्ने अदनीये । कलमुष्मादिभक्षेताम् । अकृषीवलाम् ।
कृषिणामस्तीति कृषीवला । कषकाः । रजःकृषि० (पा० ५-२-११२) इत्यादिना बलम् । बले
(पा० ५-२-११२) इति द्वीघः । तत्रियुक्तं तादृशीं मृगाणां सातरं जग्रायित्रीमरययानिमरययानीमहं
प्रापयिषम् । उक्तं न प्रकारेण स्तुतवानस्मि ॥५॥

॥ ४२ ॥

१०-१५१

अद्वयेति पञ्चम प्रार्थयितुं मूलमनुष्ठुभं अद्वैदव्यम् । कामगोश्रजा अद्वैतात्मिका । तथा
पानुकम्पते । अद्वैता अद्वैतात्मायनी आद्वैतानुष्ठुभं तिष्ठति । संज्ञिको विनियोगः ।

तत्र प्रथमा । पुरुषगताऽभिन्नार्थविशेषः अद्वैतः । तथा अद्वैताभिग्राहयस्यादिः समिध्यते
मन्दीप्यते । यद्वा हि पुरुषे अद्वैताभिग्राह आद्वैतातिशयो जायते तद्वत् पुरुषोऽगोन्प्रज्वा-
लपति तादृशः । अद्वैत इति पुरुषाद्यादिहविष्य हृयते । आहवनीये प्रक्षिप्यते । यद्वा अस्मै
मूलस्य इदं अद्वैतात्मिकाभिः समिध्यते । अद्वैतमूलस्योपायाः अद्वैता अभिमानिद्वैता
भगवत् भजनीयस्य धनस्य मूर्धनि प्रधानभूते स्थानेऽवस्थितां वचसा पचनेन स्तोत्रस्वायेद्वैतामि ।
अभिमतः प्रख्यापयाम । इदन्तो ममि ॥१॥

अथ द्वितीया । हे अद्वैत इदं अद्वैतगुरुगोश्रजादीनि प्रपच्छतो यजमानस्य प्रियमभीष्टं फलं कुरु ।
दिदासतो दानुमिच्छन्तं हे अद्वैत प्रियं कुरु । मे मम सम्बन्धिषु भोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु
यज्वलं कृत्यज्ञं पु जनेषु चेदमुदितमुक्तं प्रियं कृषिं कुरु ॥२॥

अथ तृतीया । देवा इन्द्रादयोऽग्रेणुद्वैतवेषु यथा अद्वैतं चार्कितेऽवस्थामिमे हन्तव्या
इत्याद्वैतातिशयं कृतवन्त एव अद्वैतवन्त भोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु यज्वलं यद्वैतस्माकमस्मत्स-
म्बन्धिषु तेनूदितं सकलं प्रार्थितं फलजातं कृषिं कुरु ॥३॥

अथ चतुर्थी । देवा यजमाना अनुप्याश्र वायुगोशः । वायुगोश रक्षिता येनां तादृशाः
सन्तः अद्वैतं देवीमुपासते प्राधयन्ते । इदं पया । इदं अवा इदं पया । तर्थाविधयाकृत्या
सकलरूपया क्रियया अद्वैतं परिचरन्ति सर्वे जनाः । कुत इत्यत आह । यतः कारणाच्छ्रद्धया
हेतुभूतमेव धनं विन्दते लभते अद्वैतावाप्नोति । तत इत्यतः ॥४॥

अथ पञ्चमी । अद्वैतं देवीं प्रातः पूर्वाह्णं इवामहे । तथा अद्वैतं परि । लक्षणे पदेः

कस्यप्रवचनीयत्वम् । मध्यन्दिने परिलङ्घय । मध्यन्दिने इत्यर्थः । मध्यरात्रेऽपि तां श्रद्धामाह-
यामहे । सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकत्वादिन्यस्य निष्प्रज्यस्तमयोऽन्तर्वा मायसमयेऽपि तामेव
श्रद्धामाहयामहे । ईदृशेषु देवशब्दे नोऽस्मानिह लोकं कर्माणि वा श्रद्धायय । श्रद्धायतः कुरु ॥१॥

॥४३॥

१०-१७०

विश्वार्द्धति अनुश्रवमेकोनविंशं मूलं सूर्यपुत्रस्य विश्वाद्यमज्जकस्यावम् । सूर्यदेवत्वम् ।
आदौ तिष्ठो जगत्स्यः । इयष्टकद्विद्वादशकवन्त्यास्तारपट्टनिष्पत्तौ । तथा चानुक्रान्तम्—विश्वा-
दिश्वार सौर्यः सौर्यं जागतमारुतारपट्टकस्थन्तर्माति । विश्ववर्ति निष्कवन्त्ये पञ्चाद्यन्त्ये । स्नात्रिय ।
सूत्रितश्च विश्वादिश्वार कृत्स्नवत्तु सौम्यं मधु नमो मित्रस्य वरुणस्य वज्रस्य इति स्तोत्रियानुरूपौ
(आ० श्रौ० ८-६) इति । वाजसनेयैर्निरिकोक्तस्य विश्वार्द्धित्यथा वाच्यताया । सूर्यते
हि विश्वादिश्वार कृत्स्नवत्तु सौम्यं मध्विति वाज्या तस्य गयी गायामा (आ० श्रौ० ८-८)
इति ।

सेनाया । विश्वादिश्वाराजमानो विशेषेण दीप्यमानः सूर्यो बृहन्महर्षिर्बृह सौम्यं सौममथ
मधु पिबतु । किं कुर्वन् । यजपती यजमानेऽविहृतमकुट्यमायुधम् कुर्वन् । यः सूर्यो वातभूतो
वातेन महावायुना प्रेयमाणाः सन् स्मृताऽऽत्मना स्वयमेवाभिरक्षति । सर्वं जगद्भिपश्यन्पालयति ।
राशिककस्य वायुप्रवृत्त्यात्म्यस्यापि तत्प्रयत्नम् । स सूर्यः प्रजाः पुषोऽप्यृष्ट्यादिप्रदानेन पावयति
पुरुषा बहुधा विराजति विशेषेण दीप्यते च ॥१॥

अथ द्वितीया । विश्वादिश्वाराजमानं बृहन्महर्षिं उभृन् उषुष्ट वाजमानम वाजस्याजस्य वाजस्य
वा वातुतमे धमन्धमेण्य वायुना धारयितव्ये दिवो लोकस्य परमे धारके सूर्यमहाहमेऽपि नितित्त
सूर्यमविनश्वरममित्रहामित्राणामप्रियाणी इन्मृ इयडा इयायामावृतावर्ता इन्मृ इन्मृहन्तमे
नृस्यनामुपक्षपयितुर्वा इन्मृतमममृहतावृतावर्ता जेत्सुयां धामकं सपन्नहा सपन्नानां सहजप्रया-
मपि धामकमीहभूतं ज्योतिः सौरं तेजो जज्ञं प्रादुर्भवति ॥२॥

अथ तृतीया । इह सौरं तेजः श्रेष्ठं प्रवृत्त्यन्तमे ज्योतिषामन्त्येणं पवनक्षत्रादीनामापि ज्योतिः
प्रकाशकम् अतएवोत्तममुत्कृष्टं विश्वजित् विश्वस्य सर्वस्य जेत् । धनजित् धनस्य च जेत्
बृहत्प्रभूतमुच्यते । पञ्चगुणविशिष्टमिति सर्वरभिधीयते । अपि च विश्वशब्द विश्वस्य प्रकाश-
यिता आजो आत्ममानो महि महान्तर्गो हसं द्युनाथोरु विस्तोषां सहस्तमसोऽभिभवितुं अच्युतं
कपुतिरहितमविताहमोजस्तेजोरूपं कलं पश्ये । विस्तारयति ॥३॥

अथ चतुर्थी । हे सूर्य ज्योतिषा तेजसा स्वः स्वस्य जगद्भिभासन् विश्वाजपन्दिनः सम्बन्धि
रोषने स्थानमगच्छः । प्राप्नोः । विश्वकर्मणा सर्वव्यापारोऽनुना विश्वोऽव्यावृता विश्वं वा देवानां
हितो यामादिविचिदेभ्यः तद्वता । येन सौम्येण तेजसेमेमानि परिहृत्यमानानि विश्वा सर्वाणि
भुवनानि उदकानि भीमाभ्याभृता धमकावे चानुतानि भवन्ति । यद्वा सर्वाणि भुतजातान्या-
भृता समन्ताद्भूतानि योषितानि भवन्ति तेन ज्योतिषन्त्यन्वयः ॥४॥

॥ ४४ ॥

१०-१९१

संसमिति चतुर्थं चत्वारिंशं सूक्तं संवननस्यार्पम् । समानो मन्त्र इति तृतीया त्रिष्टुप
शिष्टास्तिष्ठोऽनुष्टुभः । प्रथमाया अग्निर्देवता शिष्टानां सञ्ज्ञानम् । अनुक्तम्यते च सर्वं चतुष्कं
संवननः सञ्ज्ञानमाद्याग्नेयी तृतीया त्रिष्टुप तृतीया त्रिष्टुर्विति । आनुष्टुभे न्यसि पूर्वमुक्तत्वा-
द्यशिष्टानामनुष्टुप्स्वम् । सूक्तविनियोगो सर्वज्ञः ।

तत्र प्रथमा । हे वृषन् कामानां वर्धितरग्नेऽर्थ ईशरस्त्वम् । अर्थ-स्वामिभ्योऽर्थो. (पा०
३-१-१०३) इति मत्प्रत्ययान्तो निपातितः । अमस्य स्वाग्नेयारुणावाम् (कि० १८) इत्यन्तोदात्तत्वम् ।
स त्वं विवर्तानि सर्वाणि भूतजातानि संसम् । प्रसमुपोदः पादपूरणे (पा० ८-१-६) इति समो
द्विर्वचनम् । वृषद्वन्द्वोऽवधारणं । आ समस्तान्मयुवमे । मिधवसि । देवेषु मध्ये त्वमेव सर्वाणि
भूतजातानि वीथानरात्मना कषामोषि । तान्य इत्यर्थः । किञ्चेष्ट इत्याद्या. श्रुधिष्याः पदे स्थाये
उत्तरपेद्विलक्षणे । एतद्वा इत्याद्यास्त्वद् यदुत्तरपेदी नाभि. (पे० भा० १-२८) इति माकशम् । तत्र त्वं
समिष्यते अन्विष्यभिः समीप्यमे । स तादृशस्त्वं नोऽस्माकं वभूति धनाभ्याभर । आहर ॥१॥

अथ द्वितीया । हे स्तोतागो ययं संगच्छध्वम् । संगताः सम्भूता भवत । ममा गम्यृजि०
(पा० १-३-२०) इत्यादिना गमेरात्मनेपदम् । तथा संवदध्वम् । सहवदत । परस्परं विरोधं
परित्यज्यकार्षधमेव वाक्यं भूतेति यावत् । व्यक्तवाचां समुच्चारणे (पा० १-३-४८) इति वदे-
रात्मनेपदम् । वो युष्माकं मनसि सञ्जावती समानमेकरूपमवायमवगच्छन्तु । संप्रतिभ्या-
मनाभ्यामे पा० १-३-४६ इति ज्ञानानेरात्मनेपदम् । यथा पूर्वं पुरातना देवाः सञ्जानाना
एकमन्त्रं प्राप्ता हविर्भागानुरासते यथास्व स्वीकृताम् तथा यूयमपि विसम्यं परिजग्म धनं तृती-
कृत्यति शेषः ॥२॥

अथ तृतीया । पूर्वोऽद्वयः परोक्षकृतः । उत्तरः प्रत्यक्षकृतः । एवामेकस्मिन् कर्मणि
सहप्रवृत्तानामन्विष्यां स्वातन्त्र्यां वा मन्त्र. स्तुतिः शलाघादिमका गुहभाषणं वा समान एक-
विधाऽस्तु । तथा समितिरपि प्राप्तिरपि समानमेकरूपास्तु । केवलमात्मकं (पा० ४-१-३०)
इत्यादिना समानशब्दान्श्लेषः । उदात्तनिवृत्तिस्त्वरेण श्लेष उदात्तत्वम् । तथा मनो मननसाधन-
मन्त्रं कश्चि चर्वा समानमेकविधमप्यस्तु । त्रिषु त्रिवारजं कृतं तथा सद् सहित परस्परस्पर्धेकाद्ये-
नकीभूतमस्तु । अहं च वो युष्माकं समानमेकत्रिवं मन्त्रमभिमन्त्रये । ऐकविधाय संलकरोमि ।
तथा वो युष्माकं स्वभूतेन समानेन साधारणेन हविषा बहुपुरोडाद्यादिना अहं गुहोमि । तृतीया च
होमस्तुति (पा० २-३-२) इति कर्मणि कारकं तृतीया । वषट्कारेण हविः प्रक्षेपयामीत्यर्थः ॥३॥

अथ चतुर्थी । हे अन्विष्यवजमाना वा युष्माकमाकृतिः सङ्कल्पोऽध्यवसायः समान्येक-
विधोऽस्तु । तथा वो युष्माकं हृदयानि समानान्येकविधानि सन्तु । तथा वो युष्माकं मनोऽस्तः-
कषाम् । प्रत्येकापेक्षयैकवचनम् । तर्हि समानमस्तु । यथा वो युष्माकं सुमह शोभवं
साहित्यमसति भवति तथा समानमस्त्वित्यन्वयः । अन्तेर्जाटि बहुने छन्दसि (पा० २-४-४३)
इति शपो लुगभावः ॥४॥

२ । वाजमनेयिमंहिताभाष्यम्

॥ १ ॥

३-६-८

आयं गौः पृग्निः । सापराश्या आयंम् । गायत्र्यन्तः । आहवनीयाम्युपस्थाने विनि-
युक्तः । अग्निः परापररूपेण स्तूयते । आयं गौः पृग्निरकमीत । आकमीत । आकमते ।
पेश्वर्यरूपेणायमाग्नौगन्ता । सर्वासु तासु तासु क्रियासु । पृग्निनांनारूपः । असदन्मातरं
पुरः । इमं लोकमग्निरूपेणानुगृह्य तत्र प्रातरादित्यान्मना सीदति मातरं पृथिवीं पुरः पुरस्ता-
त्प्राद्वर्षां दिशि । किञ्च पितरं च प्रयस्स्वः । पितरं द्युलोकं च प्रयन् गच्छन् । सीदतीत्यनुवसते ।
स्वः स्वर्ग आदित्यः ॥६॥

एवमादित्यरूपेणार्धे स्तुत्या अग्रेरानीं वायुरूपेण स्तूयति । अन्तर्हरति रोचनास्य ।
वायुपृथिव्योरन्तरं हरति अग्रेरानीं वायुरूपेण शक्तिः । अन्तरिक्षेऽयं तिर्यङ् वायु पवत इति भूतेः ।
रोचना । रुच दोषी । दीपना अस्मात् । किं कुर्वन्ति । प्राज्ञादपानती । अन
प्राज्ञाने । सप्तप्राणिषु प्राज्ञादन्तरमपानती हरति । अपानादनन्तरं प्राज्ञाती हरतीति
सामर्थ्यादयमर्थः सम्भवति । एवं वायुवादिष्वान्यां स्वर्गान्ध्यामिदं जगदनुगृह्याथ य एतामेवमुपति-
ष्ठति तस्य किं करानोयाह । स्वस्वन्महिषो द्विम् । विविधं तस्य पुनस्तथोपभोगाधमवसोकर्षति
पश्यति भोगयत्नेन दिवं द्युलोकम् । महिषः । अग्रेव महिषः स हीदं जातो महानिति
शक्तिः ॥७॥

त्रिष्टयम् । त्रिष्टयं धामसु इति विभक्तिव्यत्ययः । धामानि त्रीणि भवन्ति स्थानानि
नामानि जन्मानि स्थानान्यत्राभिप्रतानि । त्रिष्टयाहोरात्रे मुहूर्तास्त इह गृह्यन्ते । त्रिष्टय
स्थानेषु मुहूर्ताण्येषु स्तुतिभिरग्निर्यं स्तूयते । यज्ञाय वाग्विराजति शोभते स्तूयमाना सा वाक् ।
पतङ्गाय । पतङ्गाच्छतीति पतङ्गोऽग्निः । स हि अरगथाः पतङ्गादपत्यभावे गच्छति गार्हपत्या-
दाहवनीयमित्यादिना । तादर्थ्यं चतुर्थी । पतङ्गार्थं धीयते । अग्न्यधमुच्चार्यत इत्यर्थः ।
एतदुक्तं भवति । सर्वदेवतासम्बन्धिनोभिः स्तुतिभिरग्निर्यं स्तूयते । स हि सर्वस्यारमा ।
प्रतिवस्तोरहं शुभि । वस्तो. दुरित्यहनामसु पठितम् (निघ० १-६) । अहेति निपातो विनिधद्धार्यः ।
न केवलं या त्रिष्टयं धामसु वाग्विराजति सा पतङ्गाय धीयते किं तर्हि प्रतिवस्तो. प्रत्यहं च या
स्तुतिलक्षणा वाक् सा च शुभिरहोभिरुन्मवभूते । उत्सवा वागपारायणादयः । स्तुतिलक्षणा
वाक् सा च पतङ्गाय धीयते नान्यस्मै देवाय ॥८॥

॥ २ ॥

५-२३

किं पृथ्वीमेव केचला जेत्याह । रत्नोहजम् । रत्नाणि या वागपहन्ति । सा रत्नोहा तो
रत्नोहजम् । प्रहज्ज, कर्षणे किय (पा० ३-२-८०) । वात्स्यपदकालप्रत्ययानियमाच्च प्राप्तोतीति बहुलं

छन्दसि । पा० ३-२-८८ इति क्षिप्रान्वयः । बलगाहनम् । बलगान् कृन्त्याविशेषान् भूमौ निष्पातान्
 शत्रूभिर्विनाशार्थं हस्तीनि बलगाहा वाक् । पूर्ववत् क्षिप्रान्वयः । तां बलगाहनम् । वक्तुं श्रुयते ।
 यस्य वचार्थं क्रियते तं रोगादिभिरुपवन् प्रच्छादयन् गच्छतीति वत्वयः । वैष्णवीं विष्णुदेवत्यां
 वाचं चर्दति सम्बन्धः । उत्किरति । इदमहं यत्करोमि तदुत्तमं कृन्त्याविशेषम् । उत्किरामि ।
 वदुपामि । यं मे निष्टम् । यं बलगं मे मम निष्टम् पुत्रः । स हि निर्गन्ध शरीरात्ततो विस्तीर्णो
 भवति । यं च अमान्यो बलगं निवन्धनं निवन्धति । छन्दसि सुहृत्कलितः सर्वेषु कालेषु भवन्ति ।
 द्वितीयमुत्किरति । यं मे समानः । विद्यादिभिः सह्यः । असमानः । विद्यादिभिरसह्यः । शेषं
 कथारूपातम् । तृतीयमुत्किरति । यं मे सवन्धुः । सवन्धुः स्वजनः । असवन्धुस्तादृशपरीतः । शेषं
 कथारूपातम् । चतुर्थमुत्किरति । यं मे सजातः । सजातो जाता । स हि समानजन्यः भवति ।
 यद्यभजातोऽसमानजन्यः । आनुरसह्यः । शेषं कथारूपातम् । सवमुत्किरति । उरकृन्त्यां किरामि ।
 उत्किरामि कृन्त्याम् ॥२३॥

॥ ३ ॥

१०.४

सूर्यवचनः स्य । सूर्यस्यैव स्वकं यामां ताः सूर्यवचनं आतपवर्णाः स्य । सूर्यवचनः
 स्य राष्ट्र्याः । सूर्यस्यैव वचस्तेजो यामां ताः सूर्यवचनः । मरम्या । मान्दा. स्य ।
 मन्दन्तेमोदनाथस्य मन्तुः सरः । तत्र हि मन्दन्ते भूतानि बहुदम्भात् तत्र भया आपो
 मान्दाः । कृष्या गृह्णाति । मन्तुजितः स्य । मन्तु इति मेघनामस्य पठितम् । इह तु उदकवचन-
 साम्बात्कुप उच्यते । मन्ते क्षिपन्ति मन्तुजितः । वाची. स्य । वशं काम्यौ । कामिता
 अमिलजिताः स्य । ना हि सर्व एव कामयन्ते । अश्वोदनुत्वात् । मधु । शविष्ठाः. स्य ।
 शव इति वचननाम । शविष्ठा शविष्ठा । यतिषु हि मधु प्रक्षोपणमनन्वात् । उक्तं च प्रक्षोपणं
 मधु प्राक् केचिदुच्यन्ति बाललम् इति । शोक्कृष्या गृह्णाति । शवनी. स्य । शक्त्वा शक्ती । आता
 मनिन् कनिष्ठा निपत्र पा० ३-२-०४ । शक्त्वास्ति हि गावो जगदुत्तुं बहद्गोहादिभिः । पयः ।
 जनभृतः स्य । जनानिह पयो विभर्ति बालमार्गं । धृतम् । विषभृतः । विष सर्वं देवाद्यपि पृतं
 विभर्ति । मनीषी । आपः रुद्रराजः स्य । हे आपः वा यय स्वराजः स्य स्वकीयमेव राज्यं यासां
 तान्मयोक्तः । अनन्याभिनराज्या इत्यर्थः । उवाक्यात्मन्यतु । श्रीदुम्बरपात्रे समासिञ्चनेता
 मधुमतीः । मधुमतीमधुरसवन्धो मधुरसवन्तीभिराहिः पूषन्ताम् । सुषन्ताम् । महि महत् ।
 सत्रं सत्रिणाय राज्ञे वन्वानाः । वनोतिः संभजनार्थः । संभजमानाः । वैश्रावण्याभिन्वाकस्य
 पुष्पन्तासिदधाति अनाष्टराः । अनाष्टरा अनाधर्षिता रक्षोभिः । मीदत उपविशत । महीजमः
 सर्वोपाः । मह वनेन । किं कुर्वोहाः । महि महत् सत्रं सत्रिणाय राज्ञे दधनी स्थापयन्त्यः ॥४॥

॥ ४ ॥

१०.२४

अवतरति । इमं श्रुत्वा । मत्प्रपन्नपरमकाभिधापिनी अलिच्छन्दा अतिजगती इति भूतेः ।

हंसः शुचिस्तु । हन्त्यध्वानमिति हंसो भगवानादित्यः शुचिस्तु । शुक्रो दीप्तो सीदतीति शुचिस्तु । य आदित्यरूपेण । यश्च वसुधांसयिता वायुरूपेणान्तरिक्षे सीदति । यश्च होता आह्वाता अग्निरूपेण पेयां सीदति । यश्चातिथिरूपेण दुर्योधने गृहे सीदति । यश्च नृपु मनुष्येषु प्राणभयिन सीदति । एवं वीर्यवृद्धिर्गृहेषु सीदति । यश्च शूते मत्स्ये सीदति । यश्च व्योमसु अन्तरिक्षेषु सव्येषु सीदति । सवत्र स्थितिभयिन स्मृत्वा अवेदानो सर्वोत्पत्तिद्वारेण स्तोत्रेति । यश्चाज्जाः । अष्टु जायते हृत्पञ्चजाः । यश्च गावि पृथिव्यां अनुविद्यभूतनामरूपेण जायते । यश्च शूते मत्स्ये जायते । यश्चाद्री पाणयोऽग्निरूपेण जायते । मेघोऽप्यद्रिपथ्यते । मेघे वोदकरूपेण जायते । तनु शूतम् । आ गतौ । सवनं गतं परमह । बृहन् परिवृद्धम् । अनन्तमपयन्तम् । एवं परमहर्षादिताम्य मन्त्रस्य । तनु परमहर्ष प्रत्यवतरामाति वाक्यशेषः ॥२४॥

॥ ५ ॥

११-६१

अभ्या यश्च स्वर्गति आदितिष्टा । अदितिस्त्वां देवो विश्वदेव्यायती । विश्वेदेवः सविता पृथिव्याः सहस्रधातेऽग्निरा इव सनतु । हे अयद कृप । उन्माभवरुधाति देवानो स्वा । इम उत्तम पञ्चत यजुःपु भृत्युक्तान्याभिधायति स्वाक्यायस्ते इति । आश्रयता ये देवानां पत्न्य इति । अष्टु स्थापयस्तु उत्पे । अग्निना दीपयति धिपक्षास्त्वाम् । धिपक्षा वाचः । अभोऽन्धताम् । इन्धी दीप्तौ । भपयति वरुणीष्टा । अहोरात्राणि च वरुणस्यः । तानि हि ब्रूयन्ति । पचति द्वाभ्याम् । प्रास्त्व । प्राग्ब्रूदोति । ब्रूदोति च प्राग्ब्रूदाभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्ति । जनयस्त्वा । भक्षत्राणि च जनयः । अचिद्धकपत्रा अनर्वाचिद्धकपत्राः ॥६१॥

॥ ६ ॥

१६-१-१६

शतर्षद्विपहोमः । अथातो यः शतर्षद्विप जुहोतीत्युपक्रम्य स एवोऽर्वाग्निधियो शुभुजमाणा रुद्ररूपेणावतिष्ठते । सस्य तपस्य देवः हनम् । द्वितीयं दशनम् । यद्वे शतर्षद्विप जुहोतीत्युपक्रम्य प्रजापतेर्विस्वस्तादित्याभिधाय मन्त्रार्थानुगुणेन अतिभवति । स एव शतशीर्षो रुद्र समभवदिति । नमस्ते रुद्र मन्यत्रे रौद्राऽध्यायः । परमेश्वर आगम् । देवानां वा प्रजापतेर्वा । आद्योऽनुवाकः पौण्ड्रभिश्चरिभः । तत्रेको रुद्रो देवता एका गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभः तिस्रः पञ्चकथः सप्तानुष्टुभो द्वे जगन्मौ । नमोऽस्तु ते हे रुद्र तव सम्बन्धिने मन्यत्रे कोषाय । उत अपि च । ते तव सम्बन्धिने इषवे कातत्राय नमोऽस्तु । बाहुभ्यामुत अपि ते तव सम्बन्धिभ्यां नमोऽस्तु ॥१॥

याते । या ते तव हे रुद्र शिवा शान्ता तनुः शरीरम् । अघोरा अविषमा । अपापकाशिनी । न पापकाशिनी अपापकाशिनी । पापमसुखं या प्रकाशयति सा पापकाशिनी । तया नोऽस्मान् सन्वा शतमया सुकृतमया सुस्यमितमया अतिशयेन सुस्ययिष्या । गिरिशस्त गिरौ पवते केलासाख्येऽवस्थितः स सुखं तनोतीति गिरिशस्तः । यद्वा गिरि वाञ्छवस्थितः स सुखं तनोतीति ।

यद्वा गिरौ मेघेऽवस्थितो वृष्टिद्वारेण सुखं तनोतीति । तस्य सम्बोधनं हे गिरिष्ठन्त । अभि-
वाक्यीहि अभिपश्य । सुखयितुमिति शेषः । वाक्यीतिः कथतिकर्मा ॥२॥

यामिषुम् । याम् इषुं कायदम् । हे गिरिष्ठन्त गिरौ पवनोऽवस्थितः कैलासाख्ये शो सुखं
तनोतीति गिरिष्ठन्तस्तस्य सम्बोधनं हे गिरिष्ठन्त । हस्ते विभर्षि चारयसि । अस्तेवे असिन्तु
लोप्सुमिन्ययः । शिवा गिरिश्च गिरौ कैलासेऽवस्थितश्चायते भक्तानिति गिरिष्ठन्तस्य सम्बोधनं
हे गिरिष्ठ । तां कुरु । किञ्च मा हिंसोः मा वधीः पुन्यं जगतु जङ्गमं च गवादि ॥३॥

शिवेन वक्षसा । शिवेन वक्षसा वचनेन स्वा स्वाम् । गिरिश्च गिरौ पवते कैलासाख्ये शोते
इति गिरिष्ठन्तस्य सम्बोधनम् । हे गिरिष्ठ । अष्टावहामसि । अष्टाभेराप्सुमिति वाक्य-
पूर्णः । इदन्तो मसि (पा० ७-१-४६) । तथा अभिवदाम । यथा येन प्रकारेण नोऽस्माकम् ।
सर्वमित् । इच्छन् पृथग् । सर्वमेव जगज्जगमादि । अयदमम् । यस्मा क्वाधि । व्याधिर-
हितम् । समनाश्च शोभनमनस्कश्चासद्वयात् ॥४॥

- अध्ववाचतु । अधोत्पुपरिभावयैश्वर्यं वा । अधिवदन्तु मदीनु कधिस्त्वकीयं पुंस्त्व भगवान् रुद्रः ।
अधिवक्ता । ऐश्वर्यं यो वदितुं जानाति । प्रथमो देवो भिषक इव समन्वधी भिषग्वेषः ।
किमाधिवदित्वित्यत आह । अर्हीश्च सर्वाजम्भयन् । अभिजृम्भी गान्धर्विनामे । सर्वांश्च सर्व-
प्रकाराणां वचन् । सर्वांश्च वानुधान्यः । कालना दुःखं कष्टं प्राणिषु धारयन्तीति वानुधान्यो
राक्षसीजम्भयन् । अध्वराचीरघोऽहनाः कृत्वा । पराएव पराक्षिप । यद्वा रुद्र एवोऽप्यते
अध्ववाचदधिवदन्तु अधिवक्ता ईशरो वक्ता । प्रथमो देवमन्वन्धी भिषग्वेषः । अर्हीश्च सर्वांश्च
जम्भयन् सर्वांश्च वानुधान्योऽध्वराचीः कृत्वा पराएव क्षिपतु ॥५॥

अग्नौ यः । आदित्यरूपेणाग्न रुद्रः स्तूयते अग्निनयेन दशवक्ताह अग्नौ यस्ताम्रस्ताम्रवक्ताः ।
उदयकामेऽस्तमयकामे च । अरुणोऽरुणवर्णो रक्तवक्ता । उत वज्रः । अधिवक्ता वज्रवर्णः कपिल-
वक्ता । समज्जलः । शोभनानि मज्जलान्वस्येति समज्जलः । अथास्य हेतु ईमेह इत्यनुवङ्ग ।
मे सेन भगवन्तमार्गदिव्यं रुद्रा रमयन् । अभित इतमेतच्च । सर्वासु दिक्षु च । अतिताः स्थिताः ।
सहस्रशोऽमकम्वाताः । अथ एषो हेतु ईमेह । अनेमेह अयनयामः । एषां सम्बन्धी हेतुः क्रोधः ।
हेतु इति क्रोधनामधु पठितम् । यद्वा रुद्र एवोऽप्यते अग्नौ यस्ताम्रवर्णोऽरुणवर्णोऽपि च वज्रवर्णः
समज्जलः । अनेकानि हि रूपाणि रुद्रः करोति कार्यवशात् । सममन्वतु ॥६॥

अग्नौ य आदित्योऽवस्यति । अत्राचीनं सर्पति । गच्छति । अस्तमयकामे । नीलपीवः ।
नीलपीव इवास्मिं गच्छन् लक्ष्यते । विलोहितः । चारुवर्णः । ज्वानमात्रेणाप्रसवितोऽहितमण्डला-
भिप्रायम् । उतैनं गोपा अहभन् । अध्वनं गोपाणां अभिपर्यान्ति गवां प्रवेष्टनकालं मन्वमात्राः ।
अहभन्नुदहार्यः । इमे रुद्रागमभ्दान्दसः । कर्वाण्य चोदकदायः कुम्भदायः । आगोपाणा-
ङ्गनादिप्रसिद्ध इत्ययः । स ह्येव हृदमात्रो मृष्टपाति । मृष्ट सुखने । सुखयति । नोऽस्मान् ।
अत्यन्तं मृदुहृदयतम इत्यभिप्रायः । यद्वा रुद्र एवोऽप्यते । अध्वराह । अग्नौ योऽत्राचीनं सर्पति ।
अभिमुख गच्छति नीलपीवो नीलकण्ठो विलोहितो विलोहितवर्णभावः । उतैनं गोपा अहभन्नु-
दहार्य इति गोपाणाङ्गनादिप्रसिद्धिं दर्शयति । समज्जलमन्वतु ॥७॥

मनोऽस्तु नमस्कारोऽस्तु । नीलपीवाय नीलकण्ठाय सहस्राक्षाय वङ्गहाय । मीक्षुपे । सिंह

मेवने । सेकत्र तरुणाय । अविपरिज्ञामासि स्तूयते । अथो अपिच वेऽस्य सन्वानः सत्त्वभृता
रुता अहं तेभ्योऽकरमकरवं करोमि । नमस्कारम् ॥८॥

प्रमुञ्च धन्वनः धनुस्त्वमुभयोरास्त्रयोधनुरन्तरयोज्यां युयाम् । यात्र ते तव हस्ते इषवः ।
परा ता भगवो एव परावप पराज्ञप ता हे भगवन् महोभययुक्त ॥९॥

विज्यं धनुर्विशतगुणं धनुः । कपदोऽस्यास्तीति कपदो । कपदोऽस्य तटावन्धः । विमल्य-
शक्यरहितः । बाणवान् इषुधिः । उत अपिच । अनेशन । क्षय आदेशन । नष्टा अस्य वा
इषवः । आभू रिक्तः । अस्य निषङ्गाधिः । स्वङ्गनिक्षेपः । निषज्यत इति निषङ्गः स्वप्न उच्यते । तद्य-
स्मिन्धीयते स निषङ्गाधिः । स्वस्तसवशाच्च इत्याभिप्रायः ॥१०॥

या ते । या ते तव हेतिरायुध हे मीढुष्टम् । सिंह सेवने । सेकनृतम् युवतम् । परिज्ञाम-
निषेधद्वारेण स्तुतिः । अस्मात्सर्वं भवति । इप्से वभूव भूता । ते इति निरर्थकः । धनुरिति
हेतिविशेषणम् । तया हेत्या अस्मान् विश्वतः सवतस्त्वमयस्त्वया । यस्मा व्याधिः । व्याधि-
रहितमा परिभुज परिपालय ॥११॥

परि ते । परिदृशकतु परिव्रजयतु ते तव धन्वनो धनुः सम्प्रन्धनो हेतिरायुध कागदलक्षकम् ।
अस्मान् विश्वतः सवतः । अथो अपिच । य इषुधिर्बाणवान् तव आरे द्वे अस्मतु अस्मतो
निषेदि स्थापय तस्मिन्धिम् ॥१२॥

आवतन्य आवताप धनुस्त्व हे सहस्राक्ष शनेषुषे । शनश्चन्द्रो बहुपयोः । निर्धाय शल्यानी मुखा
शार्तायत्वा कलानां मुक्षानि । यिध्र. शास्त्रो नोऽस्माकं सुमनाः शोभनमनस्कश्च भव ॥१३॥

नमस्ते । नमोऽस्तु ते तव आयुधाय अनातनायायतारिताय एष्यवे अयवासीत्याय प्रगल्भाय ।
उभाभ्याम् । उत अपिच । ते तव नमोऽस्तु । बाहुभ्याम् । तव धन्वने धनुष । नम
इत्यनुवर्तते ॥१४॥

मा नो । मा वधीनोऽस्माकं महान्तं वृद्ध वयःप्रभृतिभिः । उत मा नो अर्भकम् । अपिच
मा वधीनोऽस्माकमर्भकमल्पम् । मा न उन्नतम् । मा वधीनोऽस्माकमुन्नतम् । उत सेवने ।
मिच्छन्तं तरुणमिति यावत् । उत मा न उन्नतम् । अपिच मा वधीनोऽस्माकमुन्नतं मिक्तम् ।
गर्भस्थमित्यधः । मा नो वधो पितरम् । मा वधीनोऽस्माकं पितरम् । आङ्गार्थं पुनवचनम् ।
महान्तमिति सिद्धत्वात् । मोत मातरम् । मा वधीरपिच मातरम् । मा नः प्रियान्तस्यो
रुद्र रीरिषः । रिषतिहिसाधः । मा रीरिषो मा हिंसोर्नोऽस्माकं प्रियान्तस्त्व. प्रियाणि शरीराणि
पुत्रपौत्रलक्षणानि । हे रुद्र ॥१५॥

मा नः । मा रीरिषः । रिषतिहिसाकर्मा । मा हिंसोर्नोऽस्माकं लोकं पुत्रत्रिपये मा हिंसो-
स्तनये पौत्रविषये । मा हिंसोर्नोऽस्माकमायुषि विषयभूते । मा नो गोषु मा हिंसोर्नोऽस्माकं
गोषु विषयभूतासु । मा नो अस्वेषु । मा हिंसोर्नोऽस्माकमग्नेषु विषयभूतेषु । यद्वा विभक्ति-
व्यत्ययेन व्याख्यानम् । मा रीरिषोऽस्माकं लोकं सत्वमायुर्गा अर्चानिनि । मा नो वीरान् रुद्र
मासिनो वधीः । मा वधीनोऽस्माकं वीरान् हे रुद्र मासिनः । भाम कोपे । कोपयुक्तान् ।
कः प्रत्युष्कार इति चेत् । इविष्मन्तो हविषा संयुक्ताः सदैव सदाकालम् । इच्छन्तं पृथार्थं । स्वामे-
वाह्वयामहे आह्वयामो आगाधम् । अनन्वशरणा वयमित्यभिप्रायः ॥१६॥

॥ ७ ॥

१७-८०-८६

भास्वताञ्जुहोति शुक्रज्योतिरिति च इमिहृग्भिर्मौर्जीभिः । तत्र चैकैकस्यामृवि सप्त मस्तः ।
प्रथमा उष्णिक चतुर्थी च । द्वितीयातृतीये गायत्री । पञ्चमी जगती । षष्ठी गायत्र्युष्णिक
या । शुक्रज्योतिः पुरोडाशस्य स्वमयं भक्तयन्तु । चिन्नज्योतिः सत्यज्योतिर्ज्योतिष्मांश्च ।
शुक्रश्च ज्योतिष्मांश्चहाश्च । अधेरुपद्विनिरुक्तम् । शुक्रं शुक्लं ज्योतिषस्य शुक्रस्येव वा ज्योतिरस्य
स शुक्रज्योतिः । चिन्नं ज्योतिः सत्यं ज्योतिषस्य स तादृशः । ज्योतिष्मान् ज्योतिषा तद्गान् ।
शुक्रः शुक्लः । ज्योतिष्मांश्च ज्योतिषांश्च सत्यं यदौ वा पारि । अत्यंहा । अतीत्याहः पार्यं वसत
इत्यत्यंहाः ॥८०॥

इह च । अनेनानेन च समानदर्शनं इह च । इह च पुरोडाशस्य स्वमयं प्रतिगृह्यात् ।
अन्योऽह च । अन्येनान्येन समानदर्शनोऽन्योऽह च । सह च प्रतिसह च । तेन तेन समान-
दर्शनः सह च । तं तं प्रतिसहः प्रतिसह च । मितश्च । उक्तमाधममध्यमैस्तुल्यो मितः ।
समिमितश्च । एकौभावेन मितं सममितः । समराश्च । सह विभर्ति सभरः ॥८१॥

ज्योतिष्मांश्च । ज्योतिष्मांश्च पुरोडाशस्य प्राधान्यम् । सत्यश्च ध्रुवश्च प्रत्यक्षश्च धर्ता च विधर्ता च
विधारयः । विविधं धारयतीति विधारयः । अन्तः ॥८२॥

ज्योतिष्मांश्च मन्त्रजिह्व मेनजिह्व । सुपेक्षश्च शोभनसेनश्च । अन्तिसिन्धु आसन्नमित्रः ।
नृपेक्षमित्रश्च राज्ञः । अन्तः ॥८३॥

इह ज्ञासः । व्यर्वाहृतपदप्रायोऽयं मन्त्रः । सादृश्येनात्र मस्तः स्तुयन्ते । ये यूपमीहृक्तास
इन्द्रदर्शनाः सर्व एव । ये च एताहृक्तास एताहृक्तासः सर्व एव । ऊ पु अन्तः । श्रीणि पदानि इन्द्र-
पूतिं कुर्वन्ति । ये च यूप साहृक्तासः समानदर्शनाः सर्व एव । ये च यूप प्रतिसहृक्तासः प्रतिस-
मानदर्शनाः सर्व एव । ये च यूप मित्तासः मित्ताः प्रमाज्यतः सर्व एव । ये च यूप समित्तासः
सङ्गम्य मित्ताः सर्व एव । ये च यूप सभरमः समानमलङ्कारादि विभ्रतः । तान् मवीमि ।
एतन् नो अथ मरुता यदौ अस्मिन् एतन् आगच्छन्तु नोऽस्माकमथास्मिन्वावि । हे मरुताः,
यदौ अस्मिन् एव उपवहिनानि पदानि पञ्चात्म्यैरेव सम्बन्धनीयानि ॥८४॥

स्वतर्वाश्च । स्वकीय तर्वा वस यत्स तं स्वतर्वान् । स्वतर्वाश्च स्वमयं पुरोडाशस्य
भक्तयन्तु । प्रथमी च । अमृतं अद्वे । प्रकथं अद्वे । स्वान्तपनश्च गृहमेधी च
कीदो च । पञ्च चानुमांसपद्वताः । शक्वी च शक्वी । उज्ज्वी चोन्नयनशीलः ॥८५॥

महीधरमाध्वम् । विमुक्तमन्त्रोऽपि प्रसङ्गादुपपन्नमिति । उग्र उल्कृष्ट । विभिन्यस्मादिति
भीमः । भीमाद्वोऽवादाने पा० ३-४-४४ इति निपातः । ध्वान्तर्वाति शत्रुनन्धोकरोतीति
ध्वान्तः । ध्वान्तसंवात्तुक्रातीति ध्वान्तस्त्ववात्तु । धूनर्वाति कम्पयति शत्रुर्निति धुनि ।
साहतेऽभिभवते शत्रुर्निति सासङ्गान् । सहेः कणुः । अम्वासदीधे । अभियुर्निति । अभियुर्वा ।
अन्येभ्योऽपि ह्वयन्ते । पा० ३-२-४६ इति अभिपूर्वाद्युक्तेः कणिष । भक्तानां सुखयोक्ता ।
विजिर्वाति घेरयति शत्रुर्निति विजिषः शत्रुत्तेता । वकारः समुच्चवाधः । स्वाहा पुरोडाशो मरुद्भ्यः
सुहृताः पुरोडाशाः सन्तु ॥८६॥

॥ ८ ॥

१६-१३-१९

दीक्षायां रूपम् । सव्याणि नवप्रकृतानि गीह्यन् । प्रायणीयस्य लोकमानि । नवप्रकृता यवास्तोक्मानि । क्वयस्य रूपं सोमस्य । सोमकस्येति समासे प्राप्ते पदयोऽन्ययो रूप-
शब्देन क्वयवानं च ज्ञान्त्वम् । सोमकपरूपं माजाः सोमांशवश्च माजा एव मधुरस्वादः ॥१३॥

आतिथ्यरूपं मासरम् । मोहिद्यामाकौदनानामपुण्यसर्गो मासरम् । महावीरस्य नम्रदुः ।
किण्वा नम्रदुः सौरिकणा प्रमिदः । रूपभुवमडामेतात्कृते यस्मिंस्तिष्ठो रात्रीः सुरा आभपुता
तिष्ठति ॥१४॥

सोमस्य रूपम् । सोमस्य कीनस्येतद्रूपं यत्परिष्कृतं परिविष्यते पयसा । केन पयसा ।
यदधिभ्यां दुग्धं भेषजं चेन्द्राय । यक्षाधिभ्यां दुग्धमिन्द्रायैव भेषजम् । यक्ष सरम्यन्वा
दुग्धं पय इन्द्राय भेषजम् ॥१५॥

आसन्दी रूपम् । यजमानाभिषेकरूपम् । राजास्यस्य सोमासन्द्या । देयं कुम्भो
सुराधानो । सौमिकपा देह रूपम् । यत्तोरन्मरो मध्य उत्तरयस्य रूपम् । कारोतरः सुरापावटं
मिषगिल्दस्य यजमानस्य च ॥१६॥

अनथा देता सौमिको पेटिः समाप्यते । बहिषा च बहिः समाप्यते । इन्द्रियं वीयम् ।
युपेन हव्येन च यय आप्यते । प्रणीतव्याभिर्रामनाप्यते ॥१७॥

हविर्धानं यदधिना । यदधिद्वयं तेन हविर्धानमाप्यते । यस्मिन्स्वर्गदेवतं तेनाग्नीध्रमाप्यते ।
यदिन्द्राय हविस्तेजेन्द्रमदः कृतमाप्यते । एतन्नीषात्वं च गाहपत्यस्य आप्यते ॥१८॥

प्रयाभिः प्रयाज् । प्रयः प्रैवानामिति । आग्नीभिराग्नीः यज्ञस्य सोमयज्ञस्य प्रिया । प्रयाज-
याज्याः । प्रयाज्ञेभिरनुयाजान् । प्रयाजः प्रयाजाननुयाजेरनुयाजानामिति । यषट्कारेभिराहुनीः ।
यषट्कारेयषट्कारानामिति । प्रयाज्ञेभिरित्यादिषण्णा वाक्यानामधनोष ॥१९॥

॥ ९ ॥

२२ २२

जपति । आसन्तु आजायतां हे महान् आह्वानो महारथंमी । यज्ञाध्ययनशौलो माहाय
आजायतामिदमर्थः । आराष्टं । आजायतां च राष्ट्रं राजन्त्यः गूर इत्यर्थः । इषुभिर्विध्यति इत्यर्थः ।
इषुषु वा साधुर्विषयः । अतिध्याग्री महारथः । अतिविध्यति द्विषन्तमिदमितिवाची । महारथश्च ।
दोग्धी धेनुः । राष्ट्रं आजायतामिति सयज्ञं सम्बन्धः । वोढा अनवान् । आहुः वीर्यः सतिरथः ।
पुरन्धिर्योवा । पुरं सरीरं रूपगुणादिममन्वितं धारयति इति पुरन्धिः । जिष्णु रथेष्टाः । जयन-
शीलो रथे तिष्ठतीति रथेष्टा युयुत्सुः । सभेयो युवा । मभामहति विद्यागुणधरिणः सभेयो युवा ।
आ अस्य यजमानस्य । आजायतां चास्य यजमानस्य वीरः पुत्रः । किञ्च निकामेनिकामे नः यजन्यो
वर्षेण । प्रार्थनायामवर्षं भवतीति निकामः । अभ्यासो वीप्साधः । अस्माकं राष्ट्रं इत्यर्थः ।
कनवस्व । अतिशयेन कनयुक्ता नोऽस्माकं राष्ट्रं शीघ्रययः पश्यन्ताम् । योगज्ञेयो नः कनयताम् ।

योगो द्रव्यादीनां संयोगः । तेमन्नेषामेव परिपालनम् । योगश्च तेमन्नास्माकं कस्तुमो भवन् । योगश्च तेमन्मति इन्द्र- । तत्र नपुंसकलिङ्गता वा स्त्वानु द्विवचनं वा इति । तत्र क्दान्दमो विभजनीयो दृष्टव्यः ॥२०॥

॥ १० ॥

२३ ४५-४८

इत उत्तरं महासमदादयवम् । तत्राद्याधनद्याऽमुपदुभ- । का स्विदासीन्पृथिवितिरित्याद्याधनस्रोऽनुद्भवाऽपुभोऽस्याः । होताध्वश्च पृच्छति कः स्विदेकाकीति ॥४५॥

तं प्रत्याह मय प्रकाकी चरति । अयं व्याख्यातौ ॥४६॥

अध्वर्युहोतारं पृच्छति । किं स्विदस्यसमं ज्योतिः । किञ्च समुद्रसमं सरः । किं स्विन्पृथिव्यं पृथिव्याः वर्णीयो महत्तरम् । कस्य च मात्रा परिमाद्य न विद्यते नास्ति ॥४७॥

तं प्रत्याह महा सूर्यसमम् । महा त्रयोलक्षश्च परं वा । सूर्यसमं ज्योतिः । सौः समुद्रसमं सरः । इन्द्रः पृथिव्यं वर्णीयान् महत्तरः । सोऽस्तु मात्रा न विद्यते । तथा हि यज्ञो धार्यते । स जातः कारणा भवतीत्येतन्निर्वाचम् । पृथिवी वा सौः ॥४८॥

॥ ११ ॥

२४ १-६

इत उत्तरं भूतिकृपा मन्त्रा आगवमधिकानां पशूनां देवतासम्बन्धानिर्वाचिनोऽध्यायेनोप्यस्ते । आगवस्तूपरो गोभृगस्ते प्राजापस्या इति । यतपरोऽपि एतमध्यायं भूतीकृत्याह आगवस्तूपरो गोभृग इति । तन्मन्त्रे एव आत्मभन इत्यादिना चन्वेन द्विकमात्रं प्रदर्शयन् । सूक्तता चायमध्यायः । सूत्रीकृतः । येनवमाह अग्निष्टे आगवस्तूपरो गोभृतास्त्रियुनक्ति । यथोक्तमरवादी देवता इति । तत्र यथाज्ञो वामन इत्यस्ताः पर्यहरताः । आगवः तूपरो निःशृङ्ग , गोभृगो गमयः । एते प्राजापति-देवताः । कृष्णप्रीवग्दगा आगवेव । पुरस्तात्प्राग् आगवस्य बन्धनीय इति शेषः । एवं सार-स्वती मेरी अधस्ताद्वन्धोः । आग्निनावधोरामौ । अथःशुक्रौ छागी धृषपाश्वो । सोमा-एवंदेवत्या नाग्यो बन्धनीय इति शेषः । सूर्यदेवत्यः श्वेतो यमदेवत्यः कृष्णश्च पाण्ड्योः । सोम-युते सक्थिनो ययान्तौ स्वपृदेवत्यौ सक्थिनोः । वायव्यः श्वेत पुच्छे । स्वपृत्वाय शोभनकमणे इन्द्राय वेहतु । विष्णुदेवत्यो वामनश्च पशुः आगवस्य पुच्छे एव । एत एवहरताः । एवमपि ऽपि देवतासम्बन्धो ज्ञेयः । तत्वादादिषु पशुबन्धनायाचक्षरोरं रज्जुभिः परिवेष्टनीयम् । एते मध्यमयवे ॥१॥

रोहितो घृक्ष रोहित इत्यादयः श्वेता वायव्याः श्वेताः सौम्या इत्येवमन्ताः । इत्येषु येषु रोहितादिषु ये गुक्षवचनाः सन्धास्ते गुक्षिने पशुं मज्जयन्ति ॥२॥

महीधरोक्तोऽर्थः । शुद्धवाजः शुभ्रवाजः । सर्वशुद्धवाजः मक्षिशुद्धवाजो मक्षिवक्त्रकेशः । ते त्रयोऽर्धदेवत्या द्वितीये श्वेतः श्वेतवर्णः, श्वेताङ्गः श्वेतनेत्रोऽर्धो रक्तः । ते त्रयो कृत्वाय पशुपतये पशुपतिर्देवताका द्वितीये । कक्षाक्षयः पशुविशेषः । कक्षाक्षन्दे च कृत्ते च इति

विश्वोक्तः । कर्णाभ्यन्तमहश्वेतकर्णाभ्यः पञ्च । बहुवचनस्य त्रित्वे पञ्चवसानात् । यामा यम-
देवता द्वितीये । अवलिताः सगर्वास्त्रयो रीडाः । एते द्वितीये पञ्चदश । अथ तृतीययुगे । नभोरुपा
आकाशवक्त्रोत्तवर्णाः पाजन्त्याः पजन्त्यदेवताः पञ्चवस्तृतीये नियोज्याः ॥२॥

पृथिवीविश्ववर्णा । तिरश्चानानि पुन्रीनि विन्दवो यस्य सः । एवमृज्वानि पुन्रीनि यस्य
सः । ते त्रयो मातृता महद्वनपास्तृतीये । कम्पुगुपुष्टगरीरा स्तोहितोर्णा रक्तोमवमो पलजो
मेता । पलजशब्दो वस्तुतः श्वेतपक्षांशः । तास्तिष्ठाऽन्ताः मातृव्यत्यः सरस्वतीदेवतास्तृतीये ।
प्लीहाकर्णः । प्लीहा रोगविशेषस्तृती कर्णो यस्य स प्लीहाकर्णः । अन्येषामपि हृयने
(पा० ६-१-१३७) इति संहितायां दीधः । शुषठाकर्णः, ह्रस्वकर्णः, अथ्यालोहकर्णो रक्तवर्णकम्पन्ते
श्रवस्त्वष्टास्तृतीये । कृष्णपीवः शितिकस्त, अजितमन्थः । अजित पुमङ् सक्थनोरुर्वो-
र्यस्य सः । एते यव ऐन्द्रवनाः इन्द्राग्निदेवतास्तृतीये । पञ्चदश पूर्णाः । कृष्णाजित, कृष्णापुमङ् ।
अल्पाजितमर्हाजित । अल्पमर्हाजित यस्य महर्हाजित यस्य तथा । ते त्रय उभयता उयोदेवताश्चतुर्थ
युगे नियोज्याः ॥३॥

विविधवर्णास्तिष्ठास्तीपक्षवो वैश्वदेव्यो विश्वदेवदेवताश्चतुर्थः । रीहितायो रक्तवर्णास्तृतीयः
साङ्ख्यस्त्वष्टास्तृतीयोऽत्रा वाचे वाग्देवताश्चतुर्थः । अविज्ञाताः कृष्णापीवादिचिह्नविज्ञान-
गुणपास्तृतीयः पक्षवोऽद्वितीया अद्वितीये देवताश्चतुर्थः । सरसाः समानरुपास्तृतीयः पक्षवो धात्रे धातु-
देवताश्चतुर्थः । एक पञ्चदश । अथ पञ्चमे युगे तिष्ठो वस्तुतः रीवालज्जास्तृतीयो देवानां पत्नीभ्यः
तदेवताः पञ्चमे ॥४॥

कृष्णपीवाः कामकण्ठास्तृतीयः पक्षव आग्नेया अग्निदेवताः पञ्चमे । शितिकस्तः शंसवर्ण-
भयुक्तास्तृतीयो वमूनी वसुदेवताः पञ्चमे । रीहिता रक्तवर्णास्तृतीयो रुद्राणां रुद्रदेवताः पञ्चमे ।
श्वेता अघरोकिण अवलोकिनः । यद्वायस्तादोक्तं तद्वं येषां ते । तद्वं निचयधनं लोकः ।
ते त्रय आदित्यानां तद्व्यताः पञ्चमे । अथ पञ्च युगे । नभोरुपाः पाजन्त्यास्तृतीयः पञ्चे ॥५॥

॥ १२ ॥

२९-३८-४४

जीमूतस्ये । वमस्तृतीये । जीमूतो मेघस्तृतीयव भवति । प्रतीकमनीकं मुखमिति
पर्यायः । यथा मेघस्य मुखं विद्युत्स्फुरितस्तर्जयित्पुष्पारानिकरसस्य भवत्यस्त-मरणा, एवं
हस्यवपदानिमुखं निशितास्त्राभीरुर्दाननादृष्टाराराभिरमस्य भवति । कस्मिन्काले कस्य
येत्यत आह यद्वर्मी । यदा वमस्तृतीयं विद्यत इति वर्मी । यानि गच्छन्ति समक्षम् । समासन्ति
सह वा माशन्ते आस योद्धार इति समक्षः । समक्षम् सङ्ग्रामवचनः । समक्षं सङ्ग्रामाणा-
मुपस्थे उपकारे । यत एवमतां वमीमि । अनाविद्या तन्वा जय त्वं हे वमिन् । अनविद्या-
ऽन्तया तन्वा त्वं जयमाप्नुहि । किं च म त्वा वमणो महिमा पिपतुं पालयतु ॥३८॥

धन्वना माः । धनुःस्तृतीये त्रिन्धुभा । धन्वना धनुवा जयेम । धनुषा चार्जि मागे जयेम ।
धनुषा च सीमाः पटव उद्गर्थायुधाः । समक्षः सङ्ग्रामान् । जयेम । धनुषा शत्रोरपकामं
कृण्वन्ति । अपनयन्ति कामम् । कस्य विद्वत्तयाश्च धनुषः । धनुषा च सर्वाः प्रादयः जयेम ॥३९॥

वक्ष्यन्तीति । ज्या अभिषेवा त्रिष्टुप । वा ज्या वक्ष्यन्तीव वचनोत्पुकेव योषित् । इच्छन्ः पादूरुणाः । आगच्छन्ती आगच्छन्ती अर्थमागच्छति वा कर्मा धानुष्क-
कर्णमूलम् । वा च प्रियमिव सखायमिषुं परिवस्वजाना आलिङ्गयन्ती । योषेव शिष्टम् । शिञ्जि अल्पके शब्दे । यथा मुग्धा योषित्कामुकरजनार्थमव्यक्त कृत्रितं करोति एवमिष-
मल्पकं शब्दं करोति । प्रवारिता बाधि उपरि चनुषि निबद्धा । तेषां ज्या समने संधामे
धारयन्ती विजयं कुर्वती संधामात्तारयन्ती स्तूयतेऽस्माभिरिति शेषः ॥४०॥

ते आचरन्ती । धनुषः काटी स्तूयते । त्रिष्टुप । ये इमे आत्मी आत्मीयौ धनुषा कोटी ।
समना इव । समने इति वचनव्यत्ययः । समानभर्तृगतमनस्यै योषे पतिमागच्छन्त्यौ तथा ते
आचरन्ती आगच्छन्त्यौ धानुष्कम् । मातेव पुत्रं विभृतामुपस्ये । यथा माता उपस्ये उत्सृजे
पुत्रं धारयति एवं विभृतां धारयती शरम् । अशरम् किञ्चनम् । व्यध साङ्गे । अपविध्यतां
व शरम् संविदामे सुखमनुभवन्त्यौ । विष्कुरन्ती अस्मिन्नान् शरम् विष्कुरन्त्यौ ॥४१॥

बहीनां पिता । इषुरभिषेयः । त्रिष्टुप । यो बहीनामिषाणां पिता पालयिता । तेन
सहिताः पालयन्ते स हि ताः सन्निधायति । यत्र चास्य बहुविधकृपापः पुत्रः पुत्रस्थानीयः ।
स हि नेत्रपुकरायेन आयने बहु वा तदर्थं हितं करोति । विधा कृणाति । चन्दानुकरणात्मेतत् ।
इतोर्निष्कस्यमाणप्रियत्वेत्येवं शब्दं करोति । समनाकगन्तः । समना संधामान् अजगत्प
जाः वा । स इषुषिः सखाः । सचन्ते अस्मिन्मोधा इति सङ्गाः । संकोषन्तस्मिन्नस्य इति
सङ्गाः । शयुषष्टम् । दूतनाथ सर्वाः । दूतनाः स्वयनीयतमाः । सङ्ग्रामभक्तीः सर्वाः ।
पृष्ठनिनद्धः । धानुष्कस्य पृष्ठे बद्धः । प्रभूतः धानुष्कबाध्यनुज्ञातः सज्जयति । अश्रेपुषेः
कनूस्थम् । विश्रान्तः कारकाणि भवन्तीति वेपाकराः ॥४२॥

रथे तिष्ठन् । जगत्ता अर्धेन सारथिः स्तूयतेऽर्धेन शरमथः । सुगार्थि । रथे तिष्ठत्यति वा-
जिन प्रापयत्यश्वान्पुरं पुरतोऽर्धस्थितान् । यत्र यत्र कामयते । तं यथं स्तुम इति शेषः । अभी
शतो प्रवहाणां महिमानं महाभार्यं पनायत पूजयत हे जनाः । ये मनः आरवसम्बन्धि क्षिप्तं
परशान्वन्तीऽनुगच्छन्ति । अनुगम्य गृह्णन्ति शरमथः । वन्तारः ॥४३॥

सीमान् घोषान् । अथा स्तूयन्ते त्रिष्टुभा । सीमात्रय जयेन्नुपान् । घोषान् शब्दान्
ह्रस्वते कुरन्ति । वृषाण्यय । वृषा अश्वः पाणी येषां संधोवृषभृतीनां संक्रमां ते तयोक्ताः ।
युक्ताः आसन्तोऽन्वा रथेभ्यो रथेः । सह वाजयन्तः पूजयन्तो रथिनः । सीमानेष घोषाह्वयिता-
दीन् कुरन्ते । अवकासन्तः प्रवद् पुरैरभिप्रायान्द्रुन्ति यन्ति सिग्वन्ति हिग्वन्ति । अनपक-
सन्तः । उग्र्य ज्ञेये । अश्वदानुसमाच्छन्प्रत्ययः । अकृष्यन्तो नगयन्तः । न अकृष्यन्तोऽ-
नपक्यन्तः न नगयन्तः । अर्धस्त्रिजन्ता वा स्वाभिनम् ॥४४॥

॥ १३ ॥

३१-१७-२२

अद्वयः सम्भूतः । त्वष्टा प्रजापतिर्माता वक्ष्यमेकाग्रभूतं विश्वभूतवान् । तदेव सत्यस्य
सत्यं भूतानि देवस्य प्रभुत्वमात्मनमात्मन्यथः । किभूतोऽमी । अद्वयः सकाशात्सम्भूतः

पिण्डीभूतः पृथिव्या रम्यः । विश्वकर्मणोऽयं प्रथमतः समवनत मर्यो गरुपेण कृतः । तस्यैव
नान्यस्य तत्रैव कारणात्मन्यर्थं प्राप्तवान् । सन्तु पालनोपपाननाय दानवादि विनाशार्थेति ॥१७॥

वेदाहम् । अयं प्रतिवचनम् । अहमेतं पुरा वेद । महान्तं देशकालाद्यवच्छेददर्शितम् ।
आदिस्वरूपं स्वप्रकाशम् । तस्यैव परमतान् । अविषया भेददर्शनम् । तमेव विदितवर्ति-
मृत्युमेति अनिकम्प्य मृत्युं तं पुरुषमनुप्रविशति । नान्यं पन्था मांसंस्तन्वायनाय गमनाय
विद्यते ॥१८॥

प्रजापतिः । किंभूतं तं विशिष्यते । स एव पुरुष एकाग्रभूतः प्रजापतिरस्य गर्भम्यान्तर-
जायमानरचरति सन्निधौ भूतेषु । स एव जायमानो बहुधा नैकप्रकारं विजायते । ये
धीरा योगिनस्ते तस्य योगिनि पारं कर्षन्ति सवन्थागेन परिहरन्ति । विश्वं श्रानोक्त्यभुवनानि
तस्मिन्नासन्त्यः ॥१९॥

यो देवेभ्यः । योगिनस्तं नमन्ति ध्यायन्ति । यो देवेभ्यः सपश्य आतपति अतिशयं
तेजसा तपति आदिन्यरूपेणेत्यर्थः । यान् देवानां पुरोऽय इन्द्रस्येन स्थितः । यान् पुरोऽय
मक्षरूपेण देवेभ्यो जातः । तस्मै इवाय तेजसे माक्षये मक्षपुण्यादित्याय नमः ॥२०॥

यत् माक्षम् । यत् देदीप्यमानं माक्षं माक्षाय उत्पन्नं जनयन्तः मृष्टपथं दत्वा योगिनस्तेजसा
दीप्यमाना यद्मृष्टपथं मृष्टपथं प्रथमतः । किमृत्युः । अपरोऽपि यो माक्षायः स माक्षं विद्या-
मानोयान् तस्य देवा अत्यन्तरो । सोऽपि सनकादीनां स्थानं गच्छतीत्यर्थः ॥२१॥

ओम् ते । ओम् पुरुषस्येति इत्येव । ओम् सन्मीश पत्न्यौ भाव । अहम् रात्रिभूते
पात्ये । नक्षत्राणि रूपम् । अग्निनी ध्याते सुखम् । इत्यान् इत्यान् इत्यान् लोकलोपान् ।
एतद्गुणविशिष्टो माम मोक्षस्तेषान् । स्यंलोकस्य च स एव देवामामीषान् ॥२२॥

॥ १४ ॥

३४-१५

यजापतः षट् कर्तृकार्कस्त्रिन्दुभो मनोश्चन्द्राः । अस्मिन्मन्त्रे लङ्गिको त्रिजिह्वा । त्रिज
य सामर्थ्यमुच्यते । अग्निधानशक्तिः । यजन्मनो जापतः पुरुषस्य दूरमुदति उन्नच्छति यजुः
प्रभृतीन्त्येव । यज देव देवो विज्ञानास्मा मोक्षनेन गृह्यते इति देवम् । यजं च मनसवानु-
वृत्त्यमेतदप्रमेयं भूवमिति । सद्गुणस्य । तद्गुणं स्थाप्ये यद्गुणं । तकारः समुच्चयार्थीयः ।
यज मनः सुप्तस्य तथैव तेजैव प्रकाशयति । यज दूरगमम् । दूरं गच्छतीति दूरगमम् । अनीता-
जागतवर्तमानव्यवहितविप्रकृतपद्मीन् । ज्योतिषो ओम्नादीनां विज्ञाननेतृणां मध्य एकमेव
ज्योतिः । तन्मे मनः शिवमहोत्सवस्तु । सङ्कल्पः काममूलवृक्षस्य स्वपादः उरुपताज्ञानवतः
कामप्रभृति शान्तसङ्कल्पमस्तु भवन्तु ॥१॥

येन कर्माणि । येन मनसा सता कर्माणि । अपमः । अप इति कर्म नाम । तद्विज्ञानोप ।
अपस्विमः कर्षन्तो मनीषिणो मेधाविनः । यज्ञे कृषन्ति कुर्वन्ति विदधन् वेदनेषु यज्ञविधिविधा-
नेषु धीरा धीमन्तः । यज्ञापूर्वं न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यस्मात्तद्वत् । यज्ञा अपश्चमनपरम् । यज
यज्ञं पूजयम् । यज्ञान्तर्गते प्रजापतामास्ते तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥२॥

यत्प्रज्ञातम् । यन्मनः प्रज्ञानं विनेयप्रतिपत्तिप्रज्ञात् । उतापिच । येन सामान्यप्रतिपत्ति-
चेतः । एतित्वे प्रसिद्धा । यन्मनोऽप्यन्योतिरमृतं च प्रज्ञात् । यस्माच्च मृते येन च विना न
किञ्चन कर्म कियते । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥३॥

येनेदम् । येन मनसा इदं भूतं भूतकालं भुवनं वतमानकालं भविष्यद् भविष्यत्कालं परिगृही-
तममृतं सवम् । येन च मनसा यजन्तायते तन्मते । यत्त होतारो ह्यग्निष्टोमे भवन्ति ।
तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥४॥

यस्मिन्मृचः । यस्मिन्मनसि मृचः प्रतिष्ठिताः । यस्मिन्मन्त्राणि प्रतिष्ठितानि । यस्मिन्मन्त्रेण
प्रतिष्ठितानि । कथमित्र । रचनाभाविवाराः । यस्मिन्मन्त्रेण सज्जाने सर्वे तरुण तत्त्वार्थम् । योत
निजिह्व तन्तुसन्ततमिव कृतं प्रज्ञातम् । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥५॥

सुषारथिः । यस्मिन्मनः अनुप्यान् । येनोपतेऽप्यर्थं नपति । कथमिव । सुषारथिः कस्याश्च-
सारथिरश्वानिव यन्मनुप्यान् । यच्च मनः सुषारथिरवाभीष्टुभिः प्रवर्तव्योऽजित इव यजमानोऽश्वानिव
यमयतीति शेषः । हे उपमे । एकत्र नयनम्, अन्यत्र निषमनमर्थः । यच्च हरप्रतिष्ठम् । तत्रोप-
लब्धेः । यथाजिरं जगर्हितम् । यच्च जगिहम् अतिशयेन गन्तु । तन्मे मनः शिव-
सङ्गकल्पमस्तु ॥६॥

३ । तैत्तिरीयसंहिताभाष्यम्

॥ १ ॥

१. ४. ९.

कल्प । त प्रज्येते मन्थिनं गृहीन्वा सकनुभिः श्रीमान्तेष ते कोलि. प्रजा. पाहीति सादय-
तीति । पाठस्तु त प्रज्येत्यादिः । इन्द्रायाजुहुरिति माह्व्यादयं मन्त्र केन्द्रः ।
तमिन्द्र स्तुम इति शेषः । प्रज्येत्यादौ यप्रत्यय उपमाय । प्रज्याः पुरातना भुववाद्यो यथा
त्वामस्तुवस्तथा ययमपि त्वां स्तुमः । पूर्वया पित्रादय इव । विषयाऽतीताः सर्वं यजमाना
इव । इमया वतमाना इमे यजमाना इव । कौटर्धमन्त्रम् । ज्येष्ठतातिम् । स्वार्थं तालि-
प्रत्ययः । बहिषद् यागे सर्वाह्वन्त्वेन तिष्ठन्तम् । सुवदिदम् । यजमानाय दातव्यत्वेन स्वर्ग
वेत्तीति सुवदिदम् । तम् । हे इन्द्र यस्त्वं प्रलोचोने प्रसिद्धमनमस्मन्प्रसिद्धं वृत्तं वजनीय-
मानस्याध्वर्यादि दोहने विन्तीकरोषि विनाशयसि । तादृशं त्वां स्तुमः । क पुनः स्तुमः ।
यासु क्रियासु त्वमाशु ज्ञिप्रकारिणं जयन्तं सम्यगनुष्ठानेन यजमानान्तरादतिशयेनोपेतं यजमान-
मनु सोमपात्रेण स्तुत्वा च वषते तासु क्रियासु तमिन्द्र स्तुमः । हे मन्थिग्रह त्वमुपयामगृही-
ताऽसि शुक्पुत्राय मन्त्रात्मकाय त्वां गृह्णामि एष सारग्रहस्तव स्थानम् । त्वं यजमानस्व
प्रजाः पातय । मन्त्रानुपेत्य प्रहो विद्यते । बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीच्छन्तवामर्कावधुराणां
महाश्वन्तो देवा आसन्महाश्वन्तोऽधुरास्तेऽन्वोऽन्व नाशकनुवज्रभिर्भक्तुं तं देवाः शयन्मर्का-

शुक्लमन्त्रयन्त तावदनां वरं शुक्लावर्णे ग्रहादेव नावद्यापि गृह्यतामिति । ताभ्यामेतौ शुक्ल-
मन्थिनावगृह्यन्ततो देवा अभवन्द्वाहुरा यम्येवं विदुषः शुक्लमन्थिनौ गृह्यते भवत्यात्मना परास्य
भ्रातृभ्यो भवतीमि । मन्त्रमावन्तः पुरोहितानुष्ठितमन्त्रसामर्थ्योपताः । उपामन्त्रयन्त रहस्य-
मुपज्जन्दितयन्तः । यत्तद्वन्त्रय शतद्वामकपोरावयोवज्रभागो नास्ति तथाप्यत्राग्निष्टोमे सोऽप्यु ।
तत्रापि ग्रहादेव न तु लेपादिः । अत्र गृह्यतामिन्वेतावदेव शतद्वामकाभ्यां वृत्तं न तु ज्ञेयतामिति ।
ततो देवा ग्रहभावेण स्वकार्यं साधितवन्तः । अथवादेन ग्रहयोरधस्ताद्विज्ञानां पामृतामपध्वंयनं
विधातुं विधिमुक्तयति । तौ देवा अपनुवात्मन इन्द्रायामुहपुरपनुतौ शतद्वामकौ सहामुमेति
मयाद्यं द्विष्याद्यमेव द्वेष्टि तेनेनौ महापनुदन इति । देवाः स्वकार्यविद्वेष्ट्यं तौ शतद्वामका-
वपमाय स्वकीयानेन्द्राय तौ शुक्लमन्थिनग्रहावतुदुवु । तस्माद्ग्रहयोरधोलभां धूमिमपध्वम-
धक्तन्यत्र समाश्रानमपनुतामिति मन्त्रे मयातु । अमुनेयत्र दृष्ट्यस्य दृष्टुश्च नाम ध्यायेतु ।
अत्र सूत्रम् । तौ प्राञ्जितभ्यां शकवाध्वामपिशावाप्रोक्षिताध्वामधस्तामर्पामुपध्वमयनो-
ऽपनुतौ शतद्वामकौ सहामुनेयवपनुत शतद्व इति वाध्वयद्वंयं मनसा ध्यायन्नपनुतो मक इति
तं प्रतिप्रस्थाति । अन्वप्राश्रानेन मन्त्रेण ग्रहद्वामस्य विधिमथवादेनोक्तयति । स प्रथमः
संज्ञतिविश्वकर्मत्वोवनादारमन इन्द्रायामुहवृन्दो ह्यं तानि रुपाणि करिकन्दरसु । इति । मन्त्र-
पाठ्यु स प्रथमः संज्ञतिविश्वकर्म । स प्रथमो मिश्रो वरुणो अग्निः । स प्रथमो बृहस्पति-
विकिम्बान् । तस्मा इन्द्राय सुतमाज्जोमि । इति । स इन्द्र प्रथमो देवानां मुख्यः
सर्वोधिपतिन्वातु । समीचीना कृतिनिर्माणं परमासौ संकृतिः । तादृशो विश्वकर्मतामको देवोऽपि
स इन्द्र एव । मिश्रो वरुणोऽग्निः स एव । विकिम्बानभिजो बृहस्पतिरपि स एव । तादृशा-
येन्द्रायाभिपुनं त्वोमं सवनो जुहोमि । परमादिन्द्र एनानि विश्वकर्मेश्वरादीनि रुपाणि करिकन्द-
रस्यं कुर्वन्नागदधरतस्मान्प्रतिपादकेनानेनैव मन्त्रेण होमो युज्यते । होमात्पुरा ग्रहावादाया-
कदाशाध्वयंप्रतिपरुधासारी प्राहुमुन्नी निगच्छेतामिति विधत्ते । अग्नौ वा आदित्यः शुक्ल-
शान्द्रमा मन्त्रदर्शपृष्टा प्राञ्चौ निष्कामस्तस्मात्प्राञ्चौ वन्तौ न परयन्ति । इति । पश्चिमदिश्यन्तं
गत्वा पुनरुद्याय प्राहुमुन्वया गच्छन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ द्रष्टुं केऽपि न एकयन्ति । तस्माद्
ग्रहयोरुद्गादनं युक्तम् । होमाय प्रयक्तुमुन्वयं विधत्ते । प्रत्यश्चावनाह्वय जुहुमस्तस्मान्प्रयञ्चौ
वन्तौ परयन्ति । इति । उद्यातूर्ध्वं प्रत्यक्तुमुन्वयं गच्छन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ त्वे परयन्ति ।
अतो ग्रहयोरुद्गादनमपनीय प्रत्यक्तुमुन्वयेनाह्वयिहोमार्थं युक्ता । उत्तरार्धेदेरभितः परिक्रमणं
विधत्ते । वसुवी वा एते यज्ञस्य यच्छुक्लमन्थिनौ नामिकोत्तरेदिरभितः परिक्रम्य जुहुमस्तस्माद्व-
भितो नामिकां वसुवी तस्मात्तामिकया वसुवी विधृते सवतः परिक्रामतो रत्तसामपहत्य ।
इति । अत्र सूत्रम् । उत्तरार्धेदि परिक्रामतः सुवीराः प्रजाः प्रजनयन्परीहि । शुक्ल शुक्लोचिरेति
प्रक्षिण्णेनाध्वयुः प्रतिपद्यते उपजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहि । मन्थिन् मन्थिणोचिरेत्युन्वेण
प्रतिप्रस्थाता । इति । तदेतत्सर्वतः परिक्रमणं रजोवधाय सम्पद्यते । अत्र चमसहामे
प्राहुमुन्वयं ग्रहहोमे प्रत्यक्तुमुन्वयं च विधत्ते । देवा ये याः प्राचीराहुनोरजुदुवुं पुरस्तादुत्तरा
आसन्ताऽस्ताभिः प्राहुवन्तः याः प्रतीचीर्यं पश्चादुत्तरा आसन्ताऽस्ताभिर्यानुदन्त प्राचीरन्या
आहुतयो ह्यन्ते प्रत्यञ्चौ शुक्लमन्थिनौ पश्चाच्च पुरस्ताच्च यजमानो भ्रातृभ्यान्प्रजुदते

तस्मात्परावीः प्रजाः प्रवीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते । इति । अत्र सूत्रम् । पुरस्तात्प्रत्यक्षावध्वर्यं
जुहुतः पश्चात्प्राञ्चमप्येकमस्यवध्वर्यं जुहुति । इति । वाक्यं तु धिष्यायप्रस्तावेऽपि गतम् ।
सूत्रकारेणोदाहृतौ परिक्रमणमन्त्रौ प्रशान्तर आह्वातादिह व्याचष्टे । शुक्रामन्थिनौ वा अनु
प्रजाः प्रजः यन्तेऽतोऽश्वाश्वाश्च सुवीराः प्रजाः प्रजनयन्परीहि शुक्र शुक्रशोचिषा सप्रजाः प्रजाः
प्रजनयन्परीहि मन्धिन् मन्थिशोचिषेत्वाहेता ये सुवीरा या असीरिताः सुप्रजा या आद्याः ।
इति । अतोभोक्तव्यं उक्तमजातयो माहाणादव आद्या भोग्या नोवजातयो भृत्यकर्मकरादयः ।
मन्त्रार्थस्तु । शोभना वीरा उन्नमा यासां ताः सुवीराः । शोभनाः मेवःकुशलाः प्रजाः पुत्रादयो
यासां ताः सुप्रजाः । हे शुक्रपह त्वं यजमानस्य शोभनभोक्तृयुक्ताः प्रजा उत्पाद्यन्नुत्तरयेदुत्तरतः
दक्षिणतः परीहि । शुक्रपह त्वं शुक्रदेयनाममन्धिना तेजसा रक्षासामपचातं कुर्विति शेषः ।
हे मन्धिपह त्वं यजमानस्य शोभनमेवकरुषाः प्रजा उत्पाद्यन्नुत्तरयेदुत्तरतः परीहि ।
मन्धिपह त्वं मन्धिदेवताममन्धिना तेजसा रक्षासुपयजहि । एता ये सुवीरा इत्यादिकं
मन्त्रव्याख्यानम् । पेदनं प्रशंसति । य एवं वेदात्तपस्य प्रजा जायते नाद्या । इति ।
मन्थिपात्रस्य विकटकवृत्तस्य सकृन्मन्त्रं च विधत् । प्रजापतेरव्ययस्य त्वराऽपनत्तद्विकटकतं
प्राविशत्तद्विकटके नारमत सगव प्राविशत्तद्वेऽरेमत् सद्यदस्य यवत्वं यद्वेकद्वकत्वं मन्थिपात्रं भर्तति
सकृन्मन्त्रं । आणाति प्रजापतेरेव तच्चक्षुः सम्भरति । इति । सप्तशो वरपिष्टानि । आहव-
नीये दुग्धा प्रयज्ञः पंस्यं सृष्टिं स्वामं भक्तयन्तीति वचनादितरपात्रवन्मन्थिपात्रस्यापि सद्यः-
प्रयोगः प्रामाण्यं तावत्तत्र प्रभातराभ्यामुक्तवान् । मन्त्रादीनां यदस्ति कस्मात्सत्यान्मन्थिपात्रं सद्यो
नामनुन दद्यात्तत्रात्र हीति न्यायदानुवाताभ्यांऽप्ययः स्यादार्तिमाच्छदस्तस्माच्चानुते । इति ।
आतपात्रे रोगयुतघृन्म्वरुषामिदं पात्रम् । अथ मीमांसा । दशमाध्यायस्य षष्ठ्यं शब्दे विनितम् ।

स्वरूपाने प्रतिकर्षो वा शुक्रादेः पूर्ववत्तवेत् ।

स्थाने मेव तद्वत्त्वाप्रार्थः स प्रतिकृष्यताम् ॥ इति ।

उपनिषादे भ्रूयते । शुक्राधान् गृहीयादभिवरतो मन्थ्यधान् गृहीयादभिवरमाणास्तेत्यादि ।
ऐन्द्रवायव्यापेन शुक्रादीनां स्वरूपाने ग्रहणमिति प्राप्तं ज्ञेयम् । ऐन्द्रवायवस्य चारापट्टापत्वे
स्वरूपाने पाटादेव प्राप्तम् । शुक्रादीनां तु चेति शक्यम् । तथा सति विधीयमानमपत्वे
पाठकस्यप्रमत्तरेणानुपपन्नत्वान्प्रतिकृष्यते । तत्रवान्यविनितम् ।

स सद्योद्विन्दवायवादी वाऽप्राविशेपतः ।

सद्योद्विन्दवायवादेन्द्रवायवादी चतरेपि ॥

स पूर्वोक्तः प्रतिकर्षः सत्रयामुवाचादीनां ग्रहाणामादौ युक्तः । कुतः । विशेषाश्रयणात् ।
सामान्यतः अतमग्रत्वमनपेक्षितत्वात्सद्योद्विन्दुत्वम् । नैतदेवम् । प्राकृतान्धारपहानाभित्य
कलाय शुक्रापत्त्वविधानम् । किञ्च । चारयेयुक्तं कामाये गृहीपुरेन्द्रवायवं गृहीत्या सादयेत् । इति
भ्रूयते । तत्र काम्यस्य शुक्रादेचोरवादाऽनन्तरमेन्द्रवायवग्रहणं विवक्षितार्थं सिद्धम् । तस्मादे-
न्द्रवायवादी प्रतिकरः । तत्रैवाम्यविनितम् ।

नापकर्षोऽपकर्षो वा साद्वन्मन्त्रास्तत्त्वतः ।

न मेव ग्रहज्ञेयत्वात्तच्छाश्वकं पदान्तरे ॥ इति ।

सद्यः ग्रहो गृहीत्वा साधते । तथा सति यत्र काम्यस्य ग्रहस्थापक्यस्तत्र सादनस्थापकयो
न गृह्णीयः । अश्रुतत्वात् । शुक्राद्यानित्यग्रहोदये यथा ग्रहस्थापक्यं ध्रुवते न तथा
सादनापक्यप्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । तस्मात्स्थापक्यं । नैमद्युक्तम् । सादनस्य ग्रहशंखत्वात् ।
मद्यं श्रेयस्त्वमद्यकरोरवगम्यते । न हि पूर्वग्रहमस्यार्हायत्वा ग्रहान्तरं ग्रहीतुं शक्यम् । अतोऽत्र
ग्रहाणामपक्यं तच्छ्रेयभूतं सादनमप्यपक्यते । अथ च्छब्दः । अथ वेन इति श्रिष्टुः । न
प्रत्ययेति जगती ॥६॥

कृष्णाय नृवंदीयते नैतिरायसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे अनुषण्णपाठके नवमोऽनुवाकः ।

॥ २ ॥

१-५९

नवमेऽनुवाके पृथोक्तोपस्थानस्वाग्निहोत्राङ्गता प्रदर्शयते । तत्र नावर्धमहोत्रं विधत्तं अग्नि-
होत्रमिति । वाक्यान्तरविहितेन पयोर्धियवाभ्यादिदक्षिणाग्निहोत्रनामकं होमं कुर्यात् ।
यजमानस्य क्षीरप्रकृतिकं यस्त्वजमानो हुमं न तद्भुज्यति किन्तु तस्यैव यजमानस्य तन्मयं
भूत्याऽवतिष्ठते । तद्वत्स्थानं दृष्टान्तेनोपपाद्यति रेत इति । यथा प्रजात्पादके योनौ मितः
रेतोऽवतिष्ठते तथाग्नेः प्रजननरूपत्वात्तस्मिन्हुममवतिष्ठते । ननु बहिःसमीपे प्राप्तानां द्रव्याणां
दाहः प्रयत्नेणोपलभ्यते इत्याशङ्क्याह । अग्रेति । यद्यपि धर्मकाने दावाग्निः स्वभ्यसीर्य
प्राप्ता औषधोदहति तथाऽपि द्रव्यास्ता औषधयो वृष्टिकाने भूयस्यः प्रजायन्ते । तस्मात्प्र-
जनतोऽग्निः । कालद्वयं विधत्त । यन्मायमिति । स्वायंकाशीनहोमेन सेवनम् । प्रातःकालीनन
होमेनोत्पादनम् । विहितस्वाग्निहोत्रस्वाङ्गमुपस्थानं विधत्त । रेत इति । लोके योनौ मितः
रेतो विधत्तमग्नौ यदि न विक्रियेत तदा नव प्रजात्पत्तिरस्ति । स य स्वष्टः यावन्ति रूपाणि
अहिभ्यः रेतो विविधं करोति तावन्त्युत्पद्यन्ते । अत्रापि यजमानो देवदनुगृहीतस्त्वष्टा ततो
विविधरूपकरणाय बह्वीभिरवतिष्ठते । अथमुपस्थानकर्मविधिः । एतदनुवादेन अर्धभरपतित्त
इत्यादिमन्त्रविधिः । उपस्थानं प्रशंसति । स इति । उपस्थाना प्रजामुत्पाद्य प्रतिदिनमुत्तरोत्तरं
धनादिभिर्बधत् । प्रकारान्तरेण प्रशंसति । अहरिति । विस्ति पूजलब्धं पशुरूपं धनं चेशमतः
परं लब्धुं योग्यं तदुभयं देवदक्षमपहत्य तेन महासुरा रात्रिं प्रायशन् । अन्धकारं कापि गताः ।
ततः पशुहीना बधमिति स्मियन्तो देवा उपायमपश्यन् । रात्राचरन्ते- प्रकाशार्थं कस्यादाजिगम्येयी ।
अग्नेः पशुस्त्वामिन्वात्पशवोऽन्याग्नेयाः । सतुतः सोऽग्निरेभ्यो देवार्थं रात्रेरध्याह्न्याहरभिलक्ष्य
ताम्यगूर्जिराजक्षिरयमपत् । कामान्भोगान् । पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति । आदित्य इति ।
पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति । अमीति । एतावाहवनीयगाहपत्यो य उपतिष्ठते पृथोऽग्नी
उभावन्धारोहति स्वधशौ करोति । यथा लोके कश्चिन्पूजंमधमः सन्नेवं कामयतेऽहं विद्यादिना
भेष्टं उत्तमं पदमभ्यास्यो भविष्यामीति तथाऽयं यजमान उपस्थानेन स्वस्वोत्तमं पदं करोति ।
तस्मादुपस्थानं प्रशस्तमिच्छः । अत्र केचित्प्रातरग्निर्नोपस्थेय इत्याहुः । अन्ये तु न कदाचिद्-
प्युपस्थेय इति । मिहान्तिनस्तु सवदाऽप्युपस्थेय इति । तत्र पूर्ववत्तं प्रथमं दृश्यति ।

नर्कमिति । शत्रौ ज्ञेयान्वयनुष्ठेयानि कर्मोच्चैः संवृज्यन्ते संकीर्णानि भवन्ति । अन्धकारे केन कथमनुष्ठितमिति न ज्ञायते । यथासास्त्रमनुष्ठितो यतश्चिरोः श्रेयांसिद्विपरीतश्चेत्पापीयान् । तावद्भौ सौख्यं सिध्यति । तत्राग्न्यावृणुस्थिते सूर्याग्निना ज्योतिषा रात्रिप्रभुक्त तमोदाये सरति । तस्मात्तन्मुपलभ्यः । अहनि तु तमोदोपाभावाच्चोपलभ्य इत्येकः पूर्वपक्षः । द्वितीयं पूर्वपक्षं विचारयुरस्मरं दृशयति । उपलभ्य इति । स्तुतिविचारायाः । लोके मनुष्याद्यैव तावदाज्ञ यः कोऽपि दारदो यन्किञ्चिज्जन्मीरकयोदिकमुपायनमाहृत्य ततः प्रतिदिनमेव रात्रानं प्रति नेत्रधनादिकं यदि द्यायति तदा स याचकस्तं राजानं षोडशयेन । तथा सति को नाम महाप्रभावान्देवान् प्रतिदिनं द्यायितुमर्हति । याचनारूपं चेदमुपलभ्यम् । आद्युदां अग्नेऽस्वायुर्मं देहांत्यादि-मन्त्रेषु तत्प्रतीतेः । तस्मादग्निः कदाचिदपि नोपलभ्य इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । सिद्धान्तं द्यायति । अथो इति । अधोऽग्नेः पूर्वपक्षस्याहृत्यर्थः । आशिने वै स्वापेक्षितं सर्वमाशासि-तुमेव कं प्रजापतिपक्षे सर्वदेवात्मकमग्निं प्रति यजमानो यजत इत्यभिज्ञा आहुः । लोकेऽपि रा-ज्ज्ञातदृष्टिर्मविज्ञायाकाशेदेहि देहीत्युक्ते सत्युपरोधो भवति । यदा तु पशंसया यिनादेन वा परितोषमुत्पाद्य याचनं तदानीमुत्साहयुक्तो द्यायितव्यस्त्यस्तमधिकमेव ददाति । तद्वदाहितान्ने मन्त्रैरुपस्थानमेव याचना । सा च बहुविधप्रशनापूर्वकत्वाच्चोपरोधाय भवति किन्त्वल्पमन्त्र-परितोषापव । तस्मात्समायं प्रातश्च बह्वह्नयस्यैव एव । अग्निभद्रस्थानं पशंसति । प्रजापति-रिति । अहोरात्रद्वयताभ्यामन्तर्धापिताः पशवश्चन्द्रोयुक्तमन्त्रैरग्निवृष्टाः मन्त्रो लब्धाः तस्मा-च्छब्दाभिरुपस्थानं विनष्टवत्स्वप्नैरपकाय भवति । तदुपस्थानस्य प्रतिदिनकर्तव्यतामुक्तयति । न तत्रति । उपस्थानपुरभीष्टप्राथनामज्ञावाद्युपलभ्यस्य स्तुतिमहावाच तत्रोपस्थाने कस्यापि जाभ्यामस्य नार्हति । उपस्थानपेलायामावर्तिरज्जोन्मुपलभं विधत्ते । यो वा इति । प्रत्यक्त-पन्थलभुक्तः । तथा मयाप्रित्तं यजमानं प्रत्योयति प्रातिकृत्येन दहति । पराष्ट पराष्टमुत्त । तथा सति यजमानः पशवा पशुभिर्वादिन्वक्तुं विमुक्ता भवति । कदाचित्कृत्विगेतिश्चोन् इव ॥६॥

कृष्णायजुषदोषनक्षिरोदमहिनाभाज्ये प्रथमकारुदे वज्रमप्रपादक त्रिमोऽनुवाकः ।

॥ ३ ॥

१-६-८

सप्तमे देवतापरिग्रहादिरुक्तः । अष्टमे यज्ञायुधमन्त्रैरुक्तः । तत्र प्रथमे तावदेषां प्रक्षयनं विधानं प्रस्तौति । यो वा इति । या यजमानो मनसि देवताविषयां भद्राममस्त्रिधाप्य यष्टु प्रयुक्तं तदोषमिष्टं देवा अन्विजज्ञ न विजमन्ति । विप्रते । अय इति । अपां भद्राहेतुत्वमेत-रेमिष्टाः समासन्ति । आपो ह्यस्यै भद्रां मज्जन्ते पुष्टपाप कमय इति । प्रत्यक्तं चेतस्माना-चमनादियुक्तरूपं देवपूजादावकायवातिष्ठदृशनात् । अतोऽपि प्रक्षयनेन भद्राया उपस्थापित-त्वाद्देवानां अन्विजं चेतदीये यज्ञं विधास्ये युक्तः । यद्यपि पौर्वाह्यशिककामदेऽज्ययुक्तकर्मिणं प्रक्षयनं विहितं तथापि शास्त्राभेदादपुनर्हकः । शास्त्राभेदभाष्यस्तन्नेन तत्रयमन्त्राणां सावक्ये-

नानुवादाद्विधिपुनरुक्तिबाहुल्याच्चावगन्तव्यः । पृथिवी च मनसा ध्यायनीति सूत्रकारेण
 प्रणयनकाले ध्यानमुक्तं तद्विधं विधानं प्रशंसति । तदाहुरिति । तत्तत्रार्थं प्रणयने कोऽपि भिन्ना
 आहुः । किमिति । यत्ता आपो यत्र शरीरस्य कृतिर्मर्तनेदम्यनिकाभन्ति । वाचमप्यमि-
 काभन्ति । न त्वसु प्रवहन्तीनां नद्यादिगगनानामपि निवारणं शरीरेण वाचा वा कर्तुं शक्यते । मन
 एवेकमेता आपो नास्तिकामन्तीति । तदुत्तरञ्च स्वर्णोक्तिरप्युच्यते । विधत्ते । मनसेति । पृथिवी
 ध्यायन्निति शेषः । माह्वान्तरस्मनुसृत्य सूत्रकारोक्तवान् । अनतिकमया मुपपादयति ।
 इयमिति । मनसः पृथिवीवदुपाप्तुं शक्यत्वान्पृथिवीत्वम् । न हि नद्यादिगता अपः पृथिव्या
 अतिक्रमणे शक्ताः । मनसा प्रणयनस्य वेदनं प्रशंसति । अस्मिन्नेति । विधत्ते । यज्ञायुधानीति ।
 यज्ञयुधानि स्वयकपालादीनि यज्ञस्य साधनत्वादायुधानीत्युच्यन्ते । तान्यध्वर्युः संपादयेत् ।
 साध्यसाधनद्वोरभेदोपचाराद्यज्ञस्येव तदायुधत्वम् । तत्तन्नायुधसम्पादनेन यज्ञमेव संपादयति ।
 अत्रायुधानां प्रयोगश्चित्रविधः । एककस्य प्रयोगः सप्तयां सह प्रयोगो द्वयोर्द्वयोः प्रयोगश्चेति ।
 तत्र तृतीयं विधानमन्तरपक्षौ निन्दति वदकमिति । ईदृशी वैकृकमानुषयाप्रयोगौ गृह्यकारेण
 प्रदर्शितौ । इदं न्यसि पात्राणि प्रयुज्यते देवयुक्तानि सङ्घेय मनुष्ययुक्तान्येकैकयाः पितृ-
 संयुक्तानीति । विधत्ते । इ इ इति । द्विष्वसाम्येन याज्यानुषाक्यारूपत्वम् । क्षीपुष्यात्मक-
 मियुतस्वच्छ । संपादनीयानां यज्ञायुधानां स्वकर्तव्येति विधानं तद्वद्वत् प्रशंसति । यो वा इति ।
 यो यज्ञमानो मुख्यतो यज्ञारम्भे दर्शनानि संपादनीयानोऽनुसन्धत्तेऽन्य यज्ञो निविद्यमेकानुष्ठानकर्मो
 भवति । आयुधविशेषस्य कर्तव्या विधत्ते । स्वयमेति । स्वयो नाम बाहुमात्रः खगाकार
 काष्ठविशेषः । कपालानि भद्रनूतनमृदावहलेशमहुरानि । अग्निहोत्रहवणीलक्षणां सूत्रकार आह
 वैकृत्यग्निहोत्रहवणी बाहुमात्परन्निमात्री वा प्रयुक्ताहुरिति । तस्या बाहुमात्रो गदाकृति
 काष्ठविशेषः । शिष्टानि शरीरीनि लोकप्रसिद्धानि । पुनरपि द्यायुधवेदनप्रशंसनमुत्पत्तिहाराधम् ।
 यकाराः परस्परसमुच्चपार्था अनुकृष्टायुधसमुच्चपार्था वा । तानि सदांगयापस्तम्बो दर्शयति ।
 उत्तरेण ग्राह्यस्याहवनीयोर्द्भोन्त्युन्नीय इदं न्यसि पात्राणि प्रयुज्यते दशापरणि द्य
 पूर्वाणि स्वयञ्च कपालानि चेति वधाममाकातमपराणि प्रयुज्य स्वं गृहमुपभृतं धर्वा वेदं पात्री-
 माज्यस्थालीं प्राशयप्रहरणमिहमात्रं प्रणीताप्रणवनमिति पूर्वोणि तान्पुत्तरेणावशिष्टान्धन्वा-
 हायस्थालीमग्मानमुपयेत् प्रातर्दोहपात्राणीति । यज्ञमानस्याभिमतन्त्रणं विधानं प्रप्नोति । यो
 वा इति । प्रतिप्रोच्य होत्र्यामीनि प्रतिध्वज । विधत्ते । इतिरिति । अग्निं होतारमिव्यादिमन्त्र
 पूर्वप्रपाठके समनामेत्यनुवाके समाह्वाने व्याख्यातम् । देवानामाह्वातां समन्निमिह यज्ञेऽह-
 माह्वामि । ध्यायन्तु देवाः सुमनस्यमाना विचिन्तु देवा हविषो मे आह्वेन्युत्तवाह देवेभ्यः
 प्रतिध्वजं विरूपहम् । अस्य हविषो विचिन्तु इदं हविरध्वन्तिवन्त्यधः । इदमभिमतन्त्रणं पुन
 प्रशंसति एव वा इति । एव मन्त्रप्रयोगो यज्ञस्वीकाररूपः । हविषो विचिन्तिवन्त्यनेन देवतासुहृदय
 ब्रह्मत्यागस्य सूचितत्वात् । यज्ञमानस्य मौनं विधत्ते । तदुदित्येति । तदभिमतन्त्रणवाक्यम् ।
 मौनेन यज्ञो बहिरपकाशितत्वाद्भूतो भवति । पुनरपि मौनं प्रशंसति । अधो इति । सति
 आह्वयापारे विवक्षितव्यध्विषोऽतर्धाचस्तथा तत्प्रसक्तानुप्रसक्तचिन्तया च चिन्तिनं मनः प्रकृता-
 यज्ञास्त्वल्लति । अतः यज्ञापतिरविज्ञेयाय मनसश्च यज्ञमकरोत् । तद्वद्यज्ञमानोऽपि तत्सेन मौनेन

मनसैव यज्ञं तनुते तथा सति स्वल्पनाभावाद्दत्तसामग्रं प्रचारे न भवति । यशयोगविधिमुन्नेतुं प्रस्तौति । यो वा इति । यो यजमानो यज्ञयोगकाले समागते सत्यप्रसक्तो यज्ञं युनक्ति स एव युजानेषु यजमानेषु युक्त इति व्यपदेशमर्हति । अकाले तु योगः कृतोऽप्यकृत एव स्यात् । योगविध्युच्चयनमभिप्रत्य तत्र कारणाभूतं मन्त्रमुदाहृत्य व्याचष्टे । कस्त्वेति । अयमपि मन्त्रः पूर्वप्रपाठके समाज्ञातः । यः प्रजापतिः सर्वदा सर्वथा यजमानानां यज्ञं युनक्ति स एवायं मदीयं यज्ञं युनक्तु इत्येवमिव मयि सम्भ्रमात् । अनेन मन्त्रेण यज्ञं युज्यादित्युक्तीतो विधिः । अथ मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् ।

इत्यस्य स्फ्यकपालादेः साङ्ख्यं वा व्यवस्थितिः ।

यज्ञायुधस्यै सवाङ्मसमं तेनात्र सङ्करः ॥

वाक्यस्योद्भवनार्थः स्याद्व्यस्यं सङ्करे सति ।

अनुवादो ह्ययुधोक्तव्यवस्थां तेन पूर्ववत् ॥

दर्शपूर्णमासयोः भूयते स्फ्यञ्च कपालानि चाग्निहोत्रहवयो च शृपञ्च कृष्णाजिनञ्च शम्भा बोलुत्वञ्च च सुमन्त्रञ्च हव्योपला चेतानि वै दश यज्ञायुधानीति । स्फ्यशब्देन लज्जाकारं काष्ठमुच्यते । अग्निहोत्रहवयो हविर्निर्वापसाधनं काष्ठपात्रम् । शम्भा गदाकारं काष्ठम् । तत्र मोक्षादिद्रव्येष्ववघातादिस्पर्शकारा साङ्ख्यं निराकृतेऽपि स्फ्यकपालादिद्रव्याणांमुद्भवनपुरोडाशभवद्याद्यज्जक्रियासु साङ्ख्यं निराकर्तुमशक्यम् । येन केनापि द्रव्येण यस्यां कस्यांचित्क्रियायां कृताद्यामपि भूयमाणास्य यज्ञायुधस्यैव विरोधात् । न चाव्यवस्थामात्रेण यज्ञसाधनत्वमपेक्षीति प्राप्ते । ऋमः । स्फ्येनोद्भूतिः । कपालेषु भवति । अग्निहोत्रहवया हवींषि निवर्पति । शृपञ्च विविर्नाकि । कृष्णाजिनमधस्तादुल्लङ्घनरूपावत्नृणांति । शम्भायां हव्यमुपदधाति । बोलुत्वञ्च सुमन्त्राभ्यामवहन्ति । हव्युपलाभ्यो पितृहोत्र्येनेषो विशेषयोगबोधकानां वाक्यानां द्वैतार्थं साङ्ख्यं पक्षे प्रसज्येत । व्यवस्थायोऽपि सम्बन्धसामान्यबोधकं यज्ञायुधवाक्यमनर्थकमिति चेत् । उद्भवनविवाक्यमिदं नुवार्त्तत्वात् । न च द्वैतस्येत्येवोद्भवनविवाक्यानामेवानुवादस्त्विति वाच्यम् । बहुष्वेवस्य जघन्यत्वात् । न चात्यन्तं यज्ञायुधानुवादस्य द्वैतार्थम् । यज्ञायुधानि सम्भरन्तीत्यासादनविधानाद्योपयुक्तत्वात् । तस्मादवघातादिस्पर्शकारा इव स्फ्यकपालादिद्रव्याणि व्यवस्थितानि । अनुधोऽध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् ।

दश यज्ञायुधानीति इतिष्टेन विधिर्न वा ।

आद्योऽप्रातः पुरोडाशे समुच्चयविकल्पने ।

साङ्ख्यमुत्पत्तिश्च न विकल्पादिनं युज्यते ।

स्फ्येनोद्भूतीति यत्प्रातः तद्वानुध संस्तवः ।

दर्शपूर्णमासयोः स्फ्यञ्च कपालानि चेत्याद्यनुक्रम्येतानि वै दश यज्ञायुधानीत्याज्ञातम् । तानि चात्र इतिष्टेन विधीयन्ते । कुतः । मानान्तरैरप्राप्त्यनेनापूर्वायत्वात् । यद्वा तत्र पुरोडाशो हविर्भवेत्तदा तेन सर्वेतेषां समुच्चयो विकल्पो वाऽस्तु । इति प्राप्ते ऋमः । आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्युत्पत्तिश्चिष्टेन पुरोडाशेन सह पश्चाच्छ्रद्धात्मामायुधानां

विकल्पः समुच्चयो वा न संभवति ॥ आयुधत्वं यज्ञमाधत्तम् । तच्च रूपेणोद्दिष्टं
कपालेषु अपयनीत्यादिशास्त्रसिद्धमेवाश्रानूय यज्ञायुधानि सम्भरनीत्येव सम्भरयुविधिः
कृत्यते । तस्मान्नास्ति हविष्टम् । एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

दशपात्रत्विजोऽन्यस्मिन्प्रयोगेऽन्य उतैच्छिकाः ।

भुक्त्यधंपर्जन्येऽन्ये वासोवत् स्युर्गच्छिकाः ॥

समे यजेतेत्युक्तो देशः । जुह्वादीनि पात्राणि । अध्वर्युप्रमुखा ऋत्विजः । ते चैकस्मिन्प्रयोगे
उपयुक्ता निरिष्टकृत्वाच प्रयोगान्तरमहन्ति । इष्टाक्षिगता निरिष्टा । कुत्सिता निरिष्टा
निरिष्टकाः दुष्टा पुनः प्रयोगान्तर्हो इत्यर्थः । यथा भोजन उपयुक्तं कर्तृनीपमाणादिपक्षां प्रज्ञा-
स्यापि न पुन शिष्टास्तत्सर्वोद्भवन्ति तथाऽत्रापि अन्ये देशादयः प्रयोगान्तरे सम्पाद्या इति
प्राप्ते भूमः । यथा वस्त्रं पूर्वादेव प्रावरणाद्योपयुक्तमपि दिनान्तरे निरिष्टकं न भवति । शिष्टास्तद्वा-
न्यद्वा ह्येष्टद्वा दिनान्तरे ह्योक्तवन्ति सङ्गदत्रापि दृष्टव्यम् । इदं निरिष्टकमित्यत्र नैवत्र शिष्टाचार एव
प्रमाणम् । शिष्टाश्च देशादीन् नियमेन परित्यजन्ति । तस्माद्गच्छिकाः । तत्रैवान्यच्छिन्तितम् ।

मा भूदन्यस्त्रनियमः पात्रे तन्त्रं किमेच्छिकम् ।

नियतं वापिमो देशवन्नेव प्रतिपत्तिः ॥

देशपात्रत्विजां साधारण्येनान्यत्वनियमे निवारिते सति पुनः पात्रेषु नियमा-
न्तरसदसङ्गायश्चिन्त्यते । प्रथमप्रयोगे धान्युपयुक्तानि पात्राणि तान्येव प्रयोगान्तरेऽप्येति
नियमो नास्त्युक्तस्तीति प्रशयः । यथा देशकम्पु त गृहेति नियमो नास्त्येच्छिकस्त्वस्योक्तत्वा-
त्तथा पात्रेऽप्यपीति चेन्मीयम् । आमरय पात्राणां धारणीयत्वात् । आहितारिममग्निभिदहन्ति
यज्ञपात्रेति प्रतिपत्तिविधानेनामरय धारणमेव सम्पद्यते । ननु पात्रैरिति तृतीयया गुणभावा-
दगमादर्थकमेव न प्रतिपत्तिः । तथा सति पात्रान्तरेऽपि दाहमिच्छेन धारणनियम इति चेन्म-
यम् । दक्षिणे पात्रौ जुहुमासादयतीति द्वितीयया प्रतिपाद्यत्वावगमात् पूर्वयामेव धारणम् ।
तस्मात्सर्वेषु प्रयोगेषु तन्त्रम् । तत्रैवान्यच्छिन्तितम् ।

किं पौर्णमासीमारभ्य यद्वाऽऽधानमित्यं प्रतिः ।

प्रकृत्यधत्तवाऽऽयः स्यान्मरणादनियमात्परः ॥

अनारभ्याधीतानां पात्राणां प्रकृतिगामिनया पौर्णमासीमारभ्य धारणमिति प्राप्ते भूमः ।
आधानकाले पञ्चमाश्विपु शोक्कप्राप्तत्वात्वात्रायवाधानमारभ्य धारयितव्यानि । अन्यथाऽधान-
पौर्णमास्योमभ्ये पञ्चमानस्य कदाचिन्मरणे पात्राभावेन दाहाभावप्रसङ्गात् । तस्मादाधानमारभ्य
धारणमित्यर्थं परः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः ॥८॥

हृत्पुण्यश्रुवदीपतीक्ष्णीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे कण्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।

॥ ४ ॥

१८१८

सप्तदशे ससृषो हवींष्युक्तानि । अष्टादशे दशमेव उच्यते । तत्र दीक्षासोमकृत्ययोश्चोदकप्राप्तं
दिनभेदमप्यद्विषु विधत्त सद्य इति । प्रकृतास्त्वष्टु स्वात्कपोऽस्मातीति यद्विद्वत् तदप्यद्विषु विधत्ते ।

पुण्डरीति । तदेतत्सूत्रकारः रूपशेखकारः । अपो दीक्षायाः स्थाने द्वादशपुण्डरीकां छजं पति-
 मुञ्चते इति । प्रनिमोचयेदित्यर्थः । तदेतत्प्रशंसति । जामि वा एतत्कुर्वन्ति । वन्सद्यो दीक्षयन्ति
 सद्यः सोमं क्रीणन्ति । पुण्डरीकजो प्रवच्छन्त्यजामिस्त्राय । अज्जिरसः सुवर्गं लोकं वन्तः ।
 अपत दीक्षातपसी प्राध्वयन् । तत्पुण्डरीकमभवत् । वत्पुण्डरिस्तजो प्रवच्छति । साक्षादेव दीक्षा
 तपसी अवस्थे इति । चोदकप्राप्तानि हिरण्यवासप्रभृतीनि दशविधक्यद्वय्यागत्यपर्वादिभुं
 विधत्ते । दशभिरिति । वन्सतरा उपरतस्तनपानाः । अत एव सूत्रकारो विहितमिष्टः । दशभि-
 र्वन्सतरे, सोमं क्रीणाति । इति । अत्र सप्तस्थां प्रशंसति । दशभिर्वन्सतरेः सोमं क्रीणाति ।
 दशाक्षरा विराट् । अन्नं विराट्, विराजैवान्नाद्यमवस्थे इति । सागद्वयं विधाय प्रशंसति ।
 मुष्करा भवन्ति तेन्द्रव्याय । इति । तेन्द्रव्याम् । इन्द्रियमासर्व्यमहितव्याम् । प्रधानं कर्म विधत्ते ।
 दशेति । दशम् वेदव्यवसरेषु वातव्यः सोमस्यो यस्मिन्मनी स कतुदशपेयः । यद्वा ।
 एकैकस्मिन्प्राप्ते दशभिर्मोक्षार्णैः पालयः सोमो यस्मिन्स दशपेयः । एतदेवाभिप्रेत्य सूत्रकार
 आह । आभूते पात्रसमाप्तकाले दश वसमानधिकाम्प्रयुनक्ति तानुत्तयनकालं उच्यति भक्तग-
 कामे दश दशवर्कस्मिन्धमसे आक्षणाः सोमपाः सोमं भक्तयन्ति । इति । तं विधिं प्रशंसति ।
 दशपेया भवति । अक्षायस्यावरुद्रपे । इति । विधत्ते । शतमिति । सर्वैकस्मिन्प्राप्ते दश दश
 माक्षणा इति मिलित्वा शतं माक्षणां विधन्ति । प्रशंसति । शतं माक्षणाः पिबन्ति । शतायुः
 पुरतः शतेन्द्रियः । आयुर्लेशेन्द्रिये प्रतिनिष्टमिति । इति । विधत्ते । सप्तमिति । अस्मिन्धमती
 यशःस्योत्र तस्य मयस्य सप्तदशस्तोमस्त्वमेव कुर्यात् । प्रशंसति । सप्तदशऽस्तोत्रं भवति ।
 सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्ये । इति । विधत्ते । प्राकाशमिति । प्राकाशौ सुवर्णद्वयौ ।
 प्रशंसति । प्राकाशायऽप्ये ददाति । प्राकाशमेवेनं गमयति । इति । हिरण्यवज्जो दानं विधत्ते ।
 छजमिति । तथा च सूत्रकारः । दक्षिणाकाले हिरण्यप्राकाशायऽप्ये ददाति हिरण्यवज्जमुद्गात्रे ।
 इति । प्रशंसति । अत्रमुद्गात्रे । व्येक्षामे वाचयति । इति । अस्य वज्रमानस्य स्वेव विहितमेव
 दुहुनाष्टिकं वाचयति उल्लोयतेनाष्ट्यादयति । वलसम्पन्नवर्णाभरणस्य दानं विधत्ते । रुक्म-
 मिति । प्रशंसति । रुक्मं होत्रे । आदित्यमेवाहम् उच्यति । इति । उद्वं प्रापयतीत्यर्थः ।
 विधत्ते । अथमिति । द्वालीयानुवृत्तये । द्वाभ्यामेकद्वन्द्वदानं वाचनिकम् । प्रशंसति । अथ
 प्रस्तेनृप्रतिहर्तृभ्याम् । प्राजापत्या वा अथ । प्रजापतेराप्ये । इति । अथमेधप्रकरणौ प्रजा-
 पतेरत्यवश्यतयापनदिति अनेरवश्यं प्राजापत्यस्यम् । बालगभिषोनी गवां दानं विधत्ते ।
 द्वादशेति । वन्सद्वाराऽभिष्टुदिमूचनादायुष्पाभिष्टुद्या प्रशंसति । द्वादश प्रष्टौहोमं दानौ ।
 आयुर्वेवावरुन्ते । इति । वन्सधाया गोदानं विधत्ते । वगामिति । वगाशब्देन बुद्धिर्यं दक्षित्व-
 मभिप्रेत्य प्रशंसति । वगो मैत्रावरुणाय । राष्ट्रमेव वगयकः । इति । रेतःसेवनसमर्थस्य
 गोदानं विधत्ते । अगममिति । अगमं माक्षणाच्छुचिने । राष्ट्रमेवेन्द्रियावगयकः । इति ।
 द्वाभ्यां प्रत्येकं वस्त्रदानं विधत्ते वामसी इति । यौनवस्त्रयोः शुद्धिहेतुत्वमभिप्रेत्य प्रशंसति ।
 वातस्यो जेष्टापोनृभ्याम् । पवित्रं एवास्थने । इति । स्थूलस्य पत्रपूराशकटस्य दानं विधत्ते
 स्थूरीति । वास्त्यं वज्रमयं चर्हमिति धृतत्वाद्यर्थाय वस्तुं स्वकीयभागप्रदानेन स्वकीयदेशाभ्या-
 द्दहिर्निस्सारितवान्भवतीत्यभिप्रेत्य प्रशंसति । स्थूरि यवार्चितसकृदावाकाय । अन्तत एव

वह्निमवयत्ने । इति । विधत् । अग्निराहमिति । वह्निर्वाग्वातयाः सन्त्रन्धनं प्रशंसति ।
अग्निराहममोवे । वह्निर्वाग्वातयाः वह्निर्वाग्वातयाः वह्निर्वाग्वातयाः । इति । दशपुण-
मासयोराग्नयहवियुक्तस्य एकदस्य वह्नादनदानवर्द्धिः । अग्निरिन्द्रादाग्नीध्रोऽपि वह्निः ।
उभयोः सम्बन्धे सति वह्निकोशानकुहा यज्ञस्य वह्निर्वाहकमाग्नीध्रादृन्विद्यन्नातं स्वाधीनं करोति ।
चादकप्राप्तं होतृसामान्यादिकं वाधितुं विज्ञेयान्विधत्ते भागव इति । प्रकृती यः कोऽपि होतृ-
त्यग्रापि सन्प्राप्तौ भृगुगोत्रोत्पन्नं पुरति विज्ञेयते । प्रकृती वाक्प्राप्तास्त्वमितं प्रत्याज्यस्त्वान्न
गायत्रमाग्नौ विहितत्वात्तदवदाय भावन्तीयं सामाग्रं विधीयते । भावन्त इव सूर्यमित्यस्या
मृच्युत्पन्नं साम भावन्तीयम् । प्रकृती यज्ञार्थाज्यस्याग्नीष्टोमसामस्यान्तदवोद्यं वारवन्तीयं
साम विधीयते । अथ न रथा वारवन्तामित्यस्यामृच्युत्पन्नं वारवन्तीयं साम । प्रकृती वह्न्यो-
ना गृह्णातीति प्रवाहमात्रगतानामावां वसन्तीवरीन्वाद्यापि सन्प्राप्तौ सरस्वतीगता गृवाणा
विधीयन्ते । इन्द्रवोर्यत्वेन अथं प्रशंसति । इन्द्रस्य पुपुवावात्म्य मेधा वीर्यं पराजतम् । भृगुगुणो-
यमभवत् । भावन्तीयं नृतीयम् । सरस्वती नृतीयम् । भागवो हाना भवति । भावन्तीयं
मह्यसाम भवति । वारवन्तीयमग्नीष्टोमसाम । सरस्वतीरपो गृह्णाति । इन्द्रपस्य वीर्यस्या-
वरुहर्षे । इति । वारवन्तीयस्येन्द्रवीर्यस्याभावनायास्तुतेरप्रतीतत्वात्तेन सह भावन्तीयमपि पुन-
रुपादत्तम् । भावन्तीयं मह्यसाम भवति । इन्द्रमेवास्मिन्वीर्यं अयति । वारवन्तीयमग्नीष्टोमसा-
मम् । इन्द्रमेवास्मिन्वीर्यं वारवति । इति । सामनाम् अयतिधानोः प्रतीतत्वात्तत्वात्तेन वीर्यं
माधीयते । द्वितीयनाम् वारवितृत्प्रतीतेरस्मिन्मन्त्रमात्रे प्रयुक्तं वीर्योऽपि विचारितं भवति ।
अथ मीमांसा । एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे विहितम् ।

दशपेदे चाभिषेचनीये तन्त्रं भिदाऽभवा ।

कथमाहित्यस्तन्त्रं कालभेदेन भिद्यता ॥

राजसूये दशपेद्याभिषेचनीयसंज्ञकौ द्वौ सोमभागौ । तयोर्ज्ञानुष्ठानं तन्त्रं कथम् ।
कुलः । कथम् भिद्यताम् । सह सामी कीर्णति । इति । चाभिषेचनीयस्य यदा
सोमकयस्तद्व दशपेदस्यापि सोमं कथमे सति कथाल्पभाविनां दशपेद्याज्ञानामपकर्ष-
तन्त्रं स्यादिति प्राप्ते मम । भिद्यकापीनयोर्भिषेचनीयदशपेदयोर्ज्ञानां भेदो
युक्तः । संस्पृशन्द्वाध्याभ्यो दशपेदं होतृभ्य ऊचमपराहं दशपेदरूपकम् । ताभ्यः
प्राचीनेऽन्यन्तज्यवहिते कालेऽभिषेचनायः । न च कथमाहित्यमस्ति । सर्वो दीक्षयन्ति सद्यः
सोमं कीर्णन्ति इति दशपेदे कथस्य सद्यस्कालस्याभिधानात् । सह सामाधितिक्त्वमेव कथाय-
संवादे साहित्यं विवक्षितम् । तस्मादुमयोर्ज्ञानां भेदः । नृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे विहितम् ।

राजसूये कथित्कनुष्ठमसो दशभिजनं ।

भक्ष्यः किं तत्र राजन्या भक्षका आह्वया उत ॥

आद्यो भानास्सहभ्ययेकजातेविप्राः यत्तं दद्युः ।

चमत्सामगुरित्युक्त्या राजपात्रं च विप्रगम् ॥

राजसूये दशपेदनामके सोमभागे भक्ष्यते दश दशकैकं चमत्समनुसर्पन्तीति । तत्र यज्ञमानस्य
राजस्यस्य यज्ञमसः सोऽयं राजस्यरेण दशभिर्भक्षणीयः । इमेति सद्यस्कालं प्रतिभानात् ।

तथा हि दशपेयस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वान्प्राकृतं धर्मजातं चोदकेन प्राप्तम् । प्रकृतौ च यजमान-
धर्मस्य भिन्नजातिभिर्भक्षणं नास्तीत्यत्रापि तथैव प्राप्तम् । यद्यत्र दशेति विशेषो विधीयते तर्हि
प्राकृतं भक्षणस्याप्यत्र निवर्त्यतां न त्वेकजातित्वम् । तस्माद्वाजन्यो यजमानो राजन्यैर्नर्धभिः
सह भक्षयेदिति प्राप्ते न मः । प्रकृतितः प्राप्तेषु दशसु चमसेषु भक्षणायानुसर्पतां पुरुषाणां दश
यशेति धीप्सया प्रतिचमसं दशसङ्ख्यां विधायाध्वसिद्धां दत्तसम्बन्धामनूय सहस्रस्येयानां सर्वपां
माह्वगयं विधीयते शतं माह्वयाः पिवन्तीति । तथा सति यजमानस्यापि राजन्यस्य यत्र भक्षो
नास्ति तत्र कुनोऽन्ये राजन्या भक्षयेयुः । तस्माद् माह्वया एव भक्षकाः । दशमाध्यायस्य
मृतीयपादे चिन्तितम् ।

किं प्राकाशौ बाधकौ स्तः कृत्स्नस्याध्वयस्य वा ।

ददातियोगात्कृत्स्नस्य न विशिष्टेन योगतः ॥

राजमूये भूयते । हिरण्यमयी प्राकाशावध्वयवे ददातीति । प्राकाशौ दीपस्तम्बावित्येक ।
दुपणावित्यपे । तौ किं प्राकृतस्य दक्षिणादध्वस्य बाधकौ उताध्वयुभागत्येव । तत्र
प्राकाशौ ददातीति कमकारकत्वाच्चिद्वितीयाध्वसिद्धतेन दानसम्बन्धेन प्राकाशावध्वयस्य इति
वाक्यकृते पुरुषसम्बन्धेऽप्येति सति देवद्रव्यप्रतीतिद्वयान्तरस्य कृत्स्नस्य बाध इति पूर्वः
पक्षः । अथचरवे ददातीति सम्प्रदानकारकत्वाच्चतुर्थीभूतकृतस्य दानकियासम्बन्धस्या-
प्यद्वितीयमशक्यत्वात्सम्प्रदानविशिष्टदानकियासम्बन्धेऽपि द्वितीयाध्वतरेविरोधादध्वयुभागत्येव बाध
इति साहचर्यतः ॥१८॥

कृत्स्नायनुवदीयतस्तिरीथमहिताभाज्ये प्रथमकाशेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।

॥ ५ ॥

२.४.१

प्रपाठके द्वितीये च तृतीये चैष्टयः क्रमात् ।

प्रोक्तान्तप्राविष्टास्तु वस्यन्तेऽत्र चतुर्थके ॥

चतुर्थस्य प्रथमानुवाके भ्रान्त्यवतः स्वधमानस्य त्रिहविष्कां कांविदिष्टि विधातुं प्रस्तौति
देवा इत्यर्चना । देवानामसुरादीनां च सैन्यद्वयं युद्धाय सम्यग्मासीतु । असुराणां रक्षसाद्या-
स्येवावान्तरजामिभेदः । तदीये युद्धे स्वस्वप्रहायेषु देवानां सरिषि यज्ञोहितमितरेऽकुर्वन्महो-
हितस्थानं रक्षांसि प्रतिदिनं रात्रिन्वागत्य केनचिद्विषादिप्रयोगेण छम्नन्नुभितं कृतवन्तः । तदा-
नीमेव तेन सोमेण देवा त्रियन्ते । तांस्तानमित्यस्य यज्ञाद्ध्यौश्छदात्रिः प्रभातं प्राप्तवती ।
ततो देवा रक्षसां कुयमिर्दमति अथगत्य रक्षोऽप्युपामन्त्रयन्तोऽस्कोचं प्रतिधुय स्वाधी-
नानि कृतवन्तः । ततो रक्षांसि विजयकमे मासं संप्राप्य स्वसैन्यान्निगत्य देवसैन्ये प्रविष्टानि ।
ततो देवा असुराञ्जित्वा रक्षांस्यपनोदितवन्तः । तानि रक्षांसि देवा चानृतमकुर्वन्ति निधित्व
प्रहृतं परितो वेष्टनमकुर्वन् । तदानीं देवा अग्नीं स्वकायनिर्द्धमयावन्तः । याचित्वा
त्रिहविष्कामिष्टिं निरवपन् । तत्र प्रथमस्य हविषः प्रदानमिदं वत् । याज्यापुरोऽनुवाकयोः

प्रप्रायमग्निभरतस्येत्यादिकयोः भूतः प्रशब्दो यस्याग्नेरस्ति सोऽयं प्रवान् । द्वितीयस्य हविषो विधाध्वानमिदं वता । विधातृत्वा पृथुजेत्यास्मिन्मन्त्रे अयमागो विधाध्वन्द्वो यस्याग्नेरस्ति सोऽयं विधाध्वान् । तृतीयस्य हविषः प्रतीकवानग्निर्द्वितीया । स स्वमग्ने प्रतीकैर्नति मन्त्रे प्रतीक-
शब्दो यस्याग्नेरस्ति सोऽयं प्रतीकवान् । तत्र प्रवतोऽग्नेरिष्टा पूर्वस्यां दिशि रज्जोऽसि प्रणो-
दितवन्तः । विधाध्वताऽग्नेरिष्टा दक्षिणोत्तरयोः पार्श्वयो रज्जोऽसि विधाध्वनवन्तः । प्रतीकव-
तोऽग्नेरिष्टा च प्रतीक्यां दिशि रज्जोऽस्यपनोदितवन्तः । ततो देवा विजयिनोऽभवन्मसुराः पराजिता
अभवन् । इष्टिं विधत्ते य इति । अविधो हि स्नानुष्यः प्रवतः समानवतो हीनवतश्चेति तेषां
अप्राणां कामेषु अविहविभिर्पाकाणां भवति । वेदं प्र शंसति प्र अयोऽस्मिति । आमुष्यं अयोऽसि
प्रमुदते सष्टमस्तिकाभति पापीयांसु न प्राप्नोत्येव ॥१॥

हृष्यमनुर्वदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे अनुर्पंपराटके प्रथमोऽनुवाकः ।

॥ ६ ॥

२४-१२

श्रेयासवीयासहस्ये एकादश उदीरिते । अथ द्वादशे तस्य इत्यस्येन्द्राविष्णुदेवताकर्म सहस्र-
वर्तिनां च विधास्यन्नादौ कमर्तासि त्रिधातुस्वसम्पादनाधोपाख्याने दृश्यति स्वष्टेति । विध-
रूपनाम्नस्त्वपृथुस्येन्द्रेण कृतो यथ उपरितनपराटकस्य प्रथमानुवाके स्पष्टीभविष्यति । स
च हतपुत्रस्त्वष्टा कौपादिन्द्रहितं सोमयागे कर्तुमुद्यतः । तस्मिन्भागे मामाह्वयेत्येवमिन्द्रो-
ऽमवीथ । स तु त्वष्टा त्वं पुत्रं मेऽर्धोऽन्यवदतु । तस्मिन् मोपादयत । स चेन्द्रो यज्ञस्य विधातं
कृत्वा बलात्कारेण सोमं पीतवान् । अथ त्वष्टुरभिचारहोमेनेन्द्रवधोऽतोः पुत्रवत्स्योत्पत्तिं
वर्णयति तस्येति । तस्येन्द्रेण बलात्कृतस्य सोमस्य सम्बन्धि स्वरूपं बहुत्वमन्याशेष्यत
तद्गतीत्या त्वष्टाऽभिचारं कर्तुमाह्वनीयमुपेत्य होमेर्गन्नि र्यदुत्पादनाय प्रवृत्तमकरोत् ।
तस्मिन्होमे मन्त्रमिममुच्चारितवान्स्वहोमेन्द्रवधुयंचरति । तस्यायमर्थः । हे अग्ने तुभ्यमिदं
स्वादुतं पुनरिन्द्रस्य शातपिता कश्चिन्पुत्रो भूत्वा वधुर्येति । सोऽग्निर्वावता कामेनोऽध्वज्वाला-
रूपो भूत्वेन्द्रं पराभूतं कर्तुं विध्यामीत्युद्यतो भवति तावति काले यदिः स्वयमेव विरतोऽ-
भूत् । ज्वाला शास्तेत्यर्थः । तत्र मन्त्रानस्वरापराधो निमित्तम् । तथा हि इन्द्रस्य शातयितेन्द्रवधु-
रिति विवक्षायां तत्पुरुषसमासस्यान्तोदात्तत्वेन भवितव्यम् । आद्युदात्तत्वव्यं शब्दः प्रयुक्तः । स
च बहुव्रीहिसौ चोत्तपति । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् (पा० ६ २-१ इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वाविधानात् ।
एति बहुव्रीहौ इन्द्रः शातयिता यस्येत्पर्यो भवति । सोऽयं मन्त्रगतः स्वरापराधः । अपराधाभावे
सत्युक्तया ज्वालाया यजमानस्य कार्यसिद्धिः सूचिता भवति । अपराधे स्वजनतया ज्वालाया
यजमानस्य कार्यसिद्धयभावः सूच्यते । यद्यत्र कार्यसिद्धयभावमूचनायाग्रेः प्रवक्ष्यामजनतमानोत्त
यदि वा कार्यसिद्धेः सूचनायमग्नौ ज्वालाया अधिका वृद्धिरभूत् यथा तथा वा तिष्ठतु । स त्वग्निः
पुरुषरूपेण सम्भवन्नेवाग्नौ सोमावभिव्याज्य समुत्पन्नो होमाधारात्काराभिमानिनमग्निदेवं हूयमान-

रसाभिमानिनं सोमदेवं च स्वमुखे प्रक्षिप्योभयोः पाञ्चवोरुष्वांघोदन्तपङ्क्तिभ्यां दृष्टवानित्यर्थः ।
 एतच्चोपरिस्तमप्रपाठके तावच्चूतामभिमन्त्र्यौ वे स्व इत्यत्र स्वहीभविष्यति । एतस्योत्पत्तस्य
 पुत्रस्य कृत्स्नं दर्शयति । स इषुमात्रमिति । इषुपातो वाचति देवे भवति तावन्तं सर्वांश्च दिव्य
 व्याप्य प्रतिदिनमवर्द्धन । तेन स्वलोकावरणादस्य वृत्तवत् । अथास्य कृत्रस्य वधाय साधन-
 भूतस्य वज्रस्योत्पत्तिं दर्शयति । तस्मादिति । तस्मान्मवलोकावारकाङ्गादिन्द्रोऽविभेत् । यद्यन्दस्त-
 था त्वष्टाप्यविभेत् । अथपि सोकेष्वनेनावृतेषु त्वष्टुरिन्द्रस्य बोभयोः समान एव स्थानाभावः ।
 तत्तत्स्वष्टा तं वृत्र इन्तु तेनेन्द्रं सह मैत्रीं कृत्वा तस्मा इन्द्राय वज्रमसिञ्चतु । अकारुण्यत्वाया-
 भिमन्त्रिणेन जपेन तदीयं वज्रं प्रकाशय तस्मै दत्तवानित्यर्थः । सोऽयमिन्द्रसम्बन्धो वज्रोऽभि-
 मन्त्रित्वात्तपोरूप एवामीतु । तपोरूपस्य तस्य वज्रस्योत्पत्तमात्रं विष्णुसहकार्येणासिन्द्रस्य
 दृष्टयति । तमिति । यदेन्द्र उद्यममेव करो नाभूतदानीं तस्येन्द्रस्य पुरतो विष्णुनाम काचिद्देवता-
 ऽस्मीति विष्णुमेव प्रार्थितवान्कृत्रस्य वीर्यं स्मृत्वा भवमावृत्तस्य मम हस्तो वज्रमुद्यन्तु न
 प्रभवति । येन वीर्येणाय कृत्र इह जगदुपासकान् तादृश वीर्यमावामुभावस्माद्गुणाद्वाहरिष्यामः ।
 अतो हे विष्णो मम सहकारित्वमागच्छति । प्रार्थितस्य विष्णोः सहाय्यावरणप्रकारं दर्शयति ।
 स विष्णुरिति । विष्णुर्मुक्तिप्रदं मयाय रक्षणाय लोकप्रतये स्थापितवान् । यस्मादस्य कृत्रस्या-
 भिषयोवर्ताम्यत्रदृष्टवार्पकदाया इन्द्रिन्द्रोऽविभेत्तस्मादिन्द्रभीतिनिवारणाय मूर्तिश्रयस्थापनं
 युक्तमित्यभिप्रायः । मूर्तिश्रयस्थापनादूर्ध्वं बहुलमिन्द्रव्यापारं दर्शयति । यत्पृथिव्यमिति ।
 विष्णुना स्वकीयवक्ष्यमाणाद्वापेक्षया मृतीयं शरीरं पृथिव्यां वस्थ्यापितमास्मीत्तेन युक्तः स इन्द्र-
 स्तस्य विष्णोः पृथग स्थितस्त वज्रमुदपचक्षु । तदानीं स वृत्रो भीतः सचिन्द्रमिदमब्रवीत् । हे इन्द्र
 मे शरीरं मा प्रहारस्ति वा इह किञ्चन मयि वीर्यं पृथिवीभ्यामिज्जमे सर्वं तुभ्यं दास्यामीत्युक्त्वा
 तदिन्द्राय दत्तवान् । स चेन्द्रस्तस्वीकृत । त्वीकृत्य च मां चारयेति मूर्त्विष्यप्यावे तद्वीर्य-
 धरेण प्रापच्छतु । स च विष्णुरस्मात्तु मध्येऽयमिन्द्रो वीर्यं चारयस्वन्वभिप्रत्येन्द्रार्थं तद्वीर्यं
 प्रत्यगृहातु । हेतमिन्द्रकृत्यं द्वितीयवर्षाये दर्शयति अदिति । हे विष्णो पुनः सहस्रोपप्रहृतोम
 मां चारितवानस्मि तदपश्य द्विमं चारयेति मूर्त्विष्यार्थं प्रापच्छतु । मृतीयवर्षाये तस्येन्द्रस्य कृत्यं
 दर्शयति । अदिवीति । येन वीर्येणाहमिह जगदुपासकानस्मि तत्सर्वं ते प्रदास्यामीत्युक्त इन्द्रोऽज्ञो-
 पकार । अज्ञोकारार्थोऽयं स्वीकृतः । अस्तु तथन्वयः । तस्य वीर्यस्य प्रदानासंप्रागेवेन्द्रकृत्रयोः
 मन्थि दर्शयति सन्धामिति । तुष्टान्दा वक्तव्यमेषमहावद्योत्तमार्थः । तत्सर्वं वीर्यं तुभ्यं
 दास्यामि किन्त्वन्वपञ्चैव वक्तव्यमस्ति । तावदुभौ सन्धानं करवाव कीदृशं सन्धानमिति
 तदुच्यते । हे इन्द्र स्वामेवाहं प्रविशामीति तत् इन्द्र एवमेवकीर्यात् त्वं मां प्रविशेस्तदा किं मामेव
 भोऽवस इति । ततो कृत्र इदमब्रवीत्तदा त्वां भोऽवे किन्तु स्वामिन्वीयोदगनिपाटवेन प्रकाशये-
 यं वीर्येणम् । तच्च तव बहुविधासभोगायोगयुज्येत । तत्तत्सर्वां प्रविशामीत्युक्त्वा तमिन्द्र कृत्रः
 प्राविशत् । प्रविशत् कृत्रो कृत्रपुराणममवकाशरूपमुदरमभवत् । लोकेऽपि मनुष्यस्योदरे
 वतमाना कुदेवान्यन्तकाधकत्वास्महजो भ्रान्त्वः । एतद्वेदनस्य सुदुपघातः फलम् । तस्य
 कृत्रस्य प्रवेशात्पूर्वं धूलोऽग्नौपीपदानं यदस्ति तदिदानीं दर्शयति तदस्मा इति । पूर्ववद् व्या-
 क्येणम् । इदानीं त्रिधातुनिर्वचने दर्शयति अतिरिति । कृत्रस्य त्रिवारप्रदानेनेन्द्रस्य त्रिवार-

प्रतिपदेष्टु च धीर्यरूपस्य पुरोडाशस्य हविर्वाज्या मिश्रस्य त्रिधातुनाम सम्पन्नम् । यपो
धातुश्चतुष्कपालरूपा भेदा यस्य द्वादशकपालपुरोडाशस्य स्योऽयं त्रिधातुः । त्रिसहस्र्यातस्य
हविरो ष्पासकदेवतां विधत्ते यद्विष्णुरिति । यस्माद्विष्णुः कुलन्तेन स्थितस्तस्यै च विष्णवेऽय-
मिन्द्रोऽयादंग्यं प्रायश्चयस्माद् व्यासकयोरिन्द्राविष्णवोऽन्तत्र देवतात्वम् । त्रिवारं प्रले तद्वीर्यरूपं
हविर्ब्रह्मरूपेण प्रशंसति यद्वा इति । अत्र च या हिरण्यदर्शिता पूर्वमुक्ता तस्याः सहस्र्याविधि-
मुच्यति सहस्रं वेति । यस्मात्सहस्रभेदाभिन्नं धीर्यं दत्तवांस्तस्मात्सहस्रदक्षिणाकमिदं कर्म
ब्रह्मणम् ॥१३॥

कृष्णायमुर्वेदोयतेत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकण्ठे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।

॥ ७ ॥

२.५.१

द्वितीयान्वितुथान्तेष्वभिभंगे. प्रपाठके. । उक्ताः कामोदयः कामे द्वितीये परतन्नु यत् ॥
आद्यं दर्शपूर्णमासमन्त्रकपालानमीरितम् । विषयो मन्त्रसम्बद्धा बहवः प्रतिपादिताः ॥
तच्छब्दविधयो वाक्या कपालयेया हौत्रमन्त्रका । अतोऽनुकाङ्क्षा स्वत्र व्यवर्ते वाक्यद्वये ॥
प्रपाठके षष्ठ्येऽनुवाका द्वादश संस्थिताः । आध्वर्यवे पूषणके याज्या उत्तर ईरिताः ॥
हौत्रमन्त्रविधिस्याकवाधारादिष्वयमन्त्रो । अतोऽप्यमीयद्विधौ विधिसन्त्राधयोद्वयोः ॥

तत्र द्वितीयानुवाके पौर्णमासीगतमानीगामीयपुरोडाशे विधित्सस्तद्रूपोद्गातत्वेन प्रथमा-
नुवाके कामिन्द्राकवायिकामाह । विश्वरूप इति । विश्वानि बहुविधानि रूपाणि यस्यामौ विश्व-
रूपः । त्रिभिः शिरोभिरेतत्त्वाद्विश्वरूपत्वम् । यो विश्वरूपनामकस्त्वष्टुः पुत्रः स देवानां
पुरोहितो न तु शरीरमग्न्यग्नी । अक्षराणां तु भागिनेयः । स च सार्वस्वकेन शिरसा सोमं
पिबति । राजतेतज्जमति । ताममेन क्षरीं पिबति । स च यज्ञमग्नयेषु गत्वा सर्वेषां भोत्रप्रत्यक्षं
यथा भवति तथा देवेभ्यो हविर्भागो युक्त इति वदति । सर्वेषां परोक्षं यथा भवति तथा
रहस्यम् अस्त्वग्निः सहायं हविर्भागोऽग्रेभ्यो युक्तोऽस्तस्मान्मेवोद्विष्य प्रयच्छतेति स एव वदति ।
तेषामुद्विषां तस्मिन्परोक्षवादे विश्वास उन्मूलः । तस्य परोक्षवाद्रूपं हृदयपूर्वकत्वात् । ओकेऽपि
तवायं भाग इति सर्वस्यै पुरुषाय प्रीतिमुत्पादयितुं तत्समीपे सर्वं वदन्ति । हृदयपूर्वकत्वाभावाच्च
स उदितो भवति । परोक्षं वदर्थं तु भाग उच्यते तस्यैव भागो हृदयपूर्वकत्वादुदितो भवति । पूर्वं
क्षुत्तान्तं भूत्वा तस्माद्विश्वरूपादिन्द्रोऽविभेत् । किमिति । ईदृक्स्वामिदोहं सर्वथा कृत्वा राष्ट्र-
विपर्यावर्तयतीति । अस्मत्तोऽपनीयासुरेभ्यः सम्पन्नं विपर्यावृत्तिः । ततस्तस्य द्रोहिणः शिरस्त-
क्षिन्नेषु तानि शिरांसि पञ्चित्रयरूपेणोत्पन्नानि । तस्येन्द्रस्य प्रत्यवायं जनापवायं च दर्शयति
तस्येति । तस्यासुरस्य बधेन निष्पन्ना या ब्रह्माहत्या तामअलिना स्वीचकार । पापिनां शिष्टा-
यामीश्वरेण नियुक्तानां यमचित्रगुप्तादीनां पुरतोऽर्चति कृत्वा निमग्नः सन्महाहत्या मया बुद्धिपूर्वकमेव
कृतेत्येवमग्नीचकारेत्यर्थः । प्रायश्चित्तमकृत्वा सर्वत्सरं निरन्तरं महाहत्यामग्नौकृत्यैव नम्यौ । आत्म-

तत्त्वज्ञानेन पापलेपाभावाद्गीत्यभावस्तस्य युक्तः । अतएव कौपीनकिं इन्द्रवाक्यमेतदामनन्ति । यन्मां हि विजानोयामिन्नशीर्षाक्षं त्वाष्ट्रमहमह्नमस्मृतान्वतोन्त्सालाङ्केभ्यः प्रायच्छमित्यादि । दुरितभावेऽपि सर्वप्राणिनस्तमिन्द्र ब्रह्महन्तित्येवं सम्बोद्धाभितस्तस्याकोशं कृतवन्तः । तत्तस्तस्य जनापवादस्य परिहारयेन्नेष्टानुष्ठितमुपायविशेषं दर्शयति स पृथिवीमिति । अथासीद्-
 दुपेत्य प्रार्थितवान् । स्वातात्पराभविष्यन्ती मम्ये जनाः स्वेच्छया तत्र तत्र भूमिं कर्नन्ति तदुपपन्ना-
 त्पराभूता पौकिता भविष्यामोति मनसा चिन्तयामि । स्वातप्रदेशः संपूरक्ष्यमन्तरेण पण्डितेषा-
 नृणांस्पृष्टत्वेऽपिरोहान्ध्रितो भूषादिति वरः । तदिदमस्यै वारेकृतमस्याः पृथिव्याः स्वातपूरणं
 वेणुं लब्धम् । पृथिव्या स्वीकृतस्मृतौयो ब्रह्महत्याया भागः स्वकृतमिच्छामभवत् । इतस्तत
 आनीय प्रक्षिप्तं न भवतीति स्वतःसिद्धमपरमेत्रमासीत् । यस्मादिरिषं ब्रह्महत्यायाः स्वरूपं
 तस्मादाहितारिणः अद्वादेवस्सस्मिन्निरिषं कदाचिदपि न तिष्ठेत् । यद्वा देवयजनत्वेन नाध्यय-
 त्येत् । अद्देव देवो यस्यासौ अद्वावानित्यर्थः । एकस्य ब्रह्महत्याभागस्य परिहारोपायमुक्त्वा-
 ऽपरस्य तं दर्शयति । स वनस्पतीति । वृक्षशाब्देऽनादु व्यावधानाच्छिन्नप्रदेशादुपायो
 ब्रह्महत्याया उचितमिति वरः । वृक्षास्मिन्नस्य वनोभूतो रम्यो निर्वासः । ब्रह्महत्यास्वरूप-
 त्वास्मिन्निर्वासस्य स्वरूपं भोजनं न भवति । अपि च यस्मान्तरमस्ति । न सर्वोऽपि निर्वासो
 निषिद्धः किन्तु यो लोहितवर्णो यश्च शिष्टवृक्षप्रदेशास्मिन्नगतस्तद्देवोभयं निषिद्धम् । अन्यस्य तु
 निर्वासस्य स्वरूपमागमिच्छायां सत्यामिति युक्तम् । त्रिषु ब्रह्महत्याभागेषु द्वयोः परिहार-
 मुक्त्वा तृतीयस्यावशिष्टस्य परिहारं दर्शयति । स इति । श्विषः मम्येकं सीदन्ति विधम्मेयो-
 पविशन्ति वरुणां सभायामिति स्त्रीसभाविशेषः स्त्रीसभायः । श्वित्वयादृतुमन्मन्धाद्वीयोत्प्रथम-
 सम्भोगादेष गमे जातेऽपि काममुद्दिष्यावितर्जितोरा प्रसवात्पुरुषेण सङ्गच्छेत्तमहि । गर्भोपद्वयः
 प्रत्ययायत्र निषिद्धदिनकृमोऽस्माकं मा भूदिति वरः । अतएव वाञ्छवत्कथमस्ति । यथाकामो
 भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् । इति । यो ब्रह्महत्यायास्मृतौयो भागः सा मलवद्वासा रजस्वला
 योषिदभवत् । यस्मादियं ब्रह्महत्याया रूपं शरीरे कञ्चुककप्रतिमुप्यास्ते तस्मात्तया सह सम्भाषणं
 न कुर्यात् । तथा सौकस्मिन्गृहे वासो न कर्तव्यः । तस्मात्सौकं तस्मिन् गृहे वासो नास्तीति । अपि
 चाभिज्ञाः केचिदेवमाहुः स्त्रियाः शृङ्गारोपयोगित्वेनाभ्यजनमेवान्नस्थानीयं तदीयं संलादिक-
 मेव न गृहीयात् । तथा वा स्वशरीराम्यजनं न कारयेत् । अन्यदन्नं सत्यामिच्छायां भोजन-
 क्यमिति । प्रसङ्गादत्रस्वसाक्षतानि विधत्ते मामिति । अभितस्तो मिष्यापवादयुक्तः । यामरगये
 मलवद्वासां सम्भवन्तीत्यनुवर्तते । पराचीमुच्चारणभोत्या लज्जया वा पराङ्मुखीम् । सभायाम-
 वाक्यमुक्तो वक्तृमेवको हीनमुक्त्यप्रगल्भ इत्युच्यते । मारुको मरुगशीलः । दुश्मर्मा कुशी । प्रलिखते
 भित्तौ चित्रादिकं करोति । सज्जति केशशून्यः । अपमारी दुर्मर्यादुक्तः । काक्षः कुण्डलाक्षः ।
 श्यावदम्भकिनदन्तः । कुशलि नृणादि शिष्टमिति । उद्गन्धुको रज्जुं कञ्चा मरुगशीलः । श्वस्य
 वक्षिणकेन शरावादिना । सर्वो वामनः । यस्मादुक्ता दोषा वतन्ते तस्मात्सत्परिहाराय रजस्वला-
 वतं सम्भवान्निवर्जनरूपं नियममाच्येत् । भोजनेऽन्नमिदं शरावादिना साधनमस्ति । प्रता-
 पशामुत्पत्त्यमानायाः प्रजायाः रजश्चार्यं भवति । अत्र मीमांसा । तृतीयोपायस्य चतुर्थपादे
 चिन्तितम् ।

न संवदेत मलवद्वाममेत्यापि पूर्ववत् ।

पुमर्थः स्यात् कर्तौ कापि संवादस्याप्रसक्तिः ॥

दशपूर्वमासप्रकरणे श्रूयते मलवद्वामसा न संवदेत । इति । अस्य निषेधस्य प्रकरणात्कत्वङ्ग-
त्वमिति चेत् । अप्रत्यक्षप्रतिषेधप्रसङ्गात् । यस्य अग्रेऽङ्गन्त्यनालम्भुका भवति तामपरुध्य
यजेत इति रजस्वत्याया निःसारणात् कर्तौ संवादप्रसक्तिः । तस्मात्केवलपुरुषाधस्यास्य
प्रकरणादुत्कर्षः ॥१॥

कृत्वापशुर्वदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

॥ ८ ॥

३.१.४

पदाञ्जन पशोः एकवह्निधोक्तौ तृतीयकं । अथ चतुर्थं पशुपाकरणमन्त्रा आक्रायन्ते । कल्पः ।
वह्निर्भ्योऽङ्गनालया च पुरस्तात्प्रत्यङ्ग पशुमुपाकरोत्युपो देवान्देवोर्दिष्टः प्रजापतेर्जायमाना इति
चेताभ्यामुपस्पृशन् । (आप० भौ० ४-१२-८) इति । प्रजापतेरित्यादिके हे अश्वौ । तत्रेव प्रथमा ।
प्रजापतेरिति । याः प्रजा इदानीं जायमाना याज्वेसाः पूर्वं जातास्ता सर्वाः प्रजापतेरेव कन्प्रसृता
अतस्तस्मै प्रजापतये प्रति प्रत्येकं रहमि गत्वा प्रेक्ष्य हे पशोः स्वदीय कृत्वास्तं कथय । स च
प्रजापतिभिरिच्छास्त्वदीयां स्वर्गप्रार्तिं जानन्ननुमम्यताम् । अथ द्वितीया । इममिति । हे
पशुपतेऽग्रे यदस्मिन्दिने सकृत्स्य मध्ये सम्पन्ननुष्ठितस्य उद्योतिष्टोमस्य मध्य इमे पशुं वातामि
अतस्त्यमनुमम्यन् । यय सुपजा शोभनेन वज्रेण वज्राम । इदं वृण्वं देवानां सुष्ट प्रियमस्तु । कल्पः ।
प्रजानस्तः प्रतिगृह्णन्ति एवं इति पञ्च हुन्वा आप० भौ० ४-१२-१० इति । तत्रेव प्रथमा । प्रजानस्त
इति । हे पशोः पूर्वं देवास्त्वदीयं कृत्वास्तं जानन्तोऽङ्गेभ्य परि स्वदीयावयोभ्य ऊर्ध्वमाचरन्तं ते
स्वदीयं प्राणं प्रतिगृह्णन्ति । अस्माकमधीनोऽयमिति स्वीकुर्वन्ति । त्वं तु देवा येषु पशियु
थान्ति तेः पशिभिः स्वर्गं वाहि । प्राणरूपेण स्वर्गं गत्वाऽवशिष्टैः शरीरावयवैरोपधीषु प्रति-
तिष्ठ । पुरोडाशादिवह्निविभवेत्ययः । अथ द्वितीया । वेधामिति । पशुस्वामी रुद्रो द्विपदां
चतुष्पदां च तेषां पशुनामीशे स्वामित्वेन वतते तेषां पशूनां मध्ये स्वामिनः सकाशादस्माभि-
र्निष्क्रीतोऽथ पशुपशियं यज्ञयोत्वं भागमेतु भागत्वं प्राप्नोतु । यज्ञमानस्य रायस्पोषा घन-
पुष्टयः सन्तु । अथ तृतीया । य इति । अस्य पशोः पित्रमातृभ्रातृसगन्धंसवध्वरूपा ये
पशव एतदीयेन हनेहेन स्वयमपि वध्यमानमेतं पशुमनु वध्यमानाः सन्तो मनसा चतुषा
आभित ऐक्यन्त ताम्पशूनस्त्रिषो प्रकर्षणं मोचयतु । ततः प्रजापतिर्देवः स्वकीयया प्रजया सर्वा
दात ऐक्यन्त गतस्ताम्पशून्यमोचयतु । अथ चतुर्थी । य इति । जातिभेदैर्विश्वरूपा वर्ण-
भेदेनोषनीयत्वादियेदेव बहुधा विविधरूपाः सन्तोऽपि पशुन्विनेकरूपाः । तेषां पूर्ववत् । अथ
पञ्चमी । प्रमुञ्चमाना इति । हे देवा मुचनस्य हेतोर्वागद्वारेणोत्पत्तेर्हेतुमिसं पशुं प्रमुञ्चमाना प्रकर्षणं

प्राणमाशुविश्रादिभ्यो यज्ञार्थं मोचयन्तो यजमानस्य गानुं धत्तं स्वर्गलोकप्राप्तिं धत्त । उपाकृतमुपा-
करयन्क्रियया संसृजन् शयमानं हविर्भुंक्षु देवेषु स्वर्गप्रदमाह्वं यदस्म्यवा यज्ञजातमस्मिन्पथौ स्थितं
तत्प्रायोऽन्नं भूत्वा देवानां जीयमेतु । जीवनाधमुपकरोतु । अपिवाग्दाद्यजमानस्य स्वर्गं
ददातिर्वाति गम्यते । कल्पः । नाकं प्राणो यजमानस्य पशुनेत्यध्वयुजं पति आप० श्रौ० ७-१४-११)
इति । पाठस्तु । भानेति । यजमानस्य प्राणः पशुना सह नाना पृथग्भवतु । अयमनुदीयमानो
यज्ञो देवैर्भक्तं वनशीलैः पशुप्राणैः सह देवयानो भवतु हविर्भुंक्षु देवाग्रप्रति गच्छतु । प्रायः पशुरूप-
मन्नं देवानां जीयमप्येतु । जीवनेहेतुत्वं प्राप्नोतु । तेन यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु । कल्पः ।
यत्पशुर्मांशुमहतेति संश्रप्ते सन्द्रसहोमं जुहोति (आप० श्रौ० ७-१७-३) इति । पाठस्तु । यत्पशुरिति ।
अयं पशुर्भार्यावेलायां मांशुं दुःस्वोत्पुंक्तं शब्दमकुर्वत् । अथवा यतस्तत्तन्नाल्यमाने, पादं स्तम्भादयति ।
तत्र यदेनो निष्पन्नं तस्मादेकस्मोऽग्निर्मां मोचयतु । किञ्चान्येनापि बन्धनाद्युपद्रवेण यद्यदहो
निष्पन्नं तस्मान्बन्धत्स्मादहम्यो मां मोचयतु । कल्पः । शमितार उपेतनेति वपाधपणीभ्यो पशुमुपेतो-
ऽध्वयुजमानश्च (आप० श्रौ० ७-१७-४) इति । पाठस्तु । शमितार इति । हे शमितारो विश्वमतस्य
कर्तारो देवा देवैर्भिरन्वितं देवैर्व्याप्तं यज्ञमुपेतन । प्राप्नुत । प्रवसतयेत्यर्थः । इयं पशुं पाशाद्वन्धन-
रज्ज्वा यज्ञे प्रमुञ्चत । यज्ञपतिश्च बन्धनजन्वाहोवात्परिमुञ्चत । अनेन मन्त्रेणाध्वयुजमानो
वपाधपण्यदेभ्यो कार्त्तनिर्मिताभ्यामेकगूलाद्विगूलाभ्यो युक्तौ सन्तौ शामित्रदेवं समागच्छतः ।
कल्पः । पशो पाशं प्रमुञ्चत्यर्दितिः पाशं प्रमुमोचस्वेतम् (आप० श्रौ० ७-१७-५) इति । पाठस्तु ।
अर्दितिरिति । अर्दितिः पृथिवी पशोर्मे पाशं प्रमुञ्चतु । अहं च पशुभ्यः पशुपतये च मदपराध-
निवृत्त्यर्थं नमस्करोमि । कल्पः । यद्यभिषेदेरातीयस्तमज्वरं कृष्यामि यं द्विप्सस्तस्मिन्प्रति-
मुञ्चामि पाशमिति तथा कृषां स्थाकं स्तम्भं वाऽपि दृष्यात् (आप० श्रौ० ७-१७-६) इति ।
पाठस्तु । अरतीयन्तमिति । यः पुरुषोऽस्माकमरातिस्त्वं कर्तुमिच्छसि तमज्वरं मत्तोऽज्वरं करोमि ।
यस्मिन्वदामोमरातिस्त्वं वेच्छसि तथापि कालान्तरे तत्सम्भ्रातनया यद्यमिदानीं तं द्विप्सः । तस्मिन्पु-
नरे पाशमिमे प्रतिमुञ्चामि । अनया तानया तं वज्रामीत्यर्थः । कल्पः । त्वामु ते दधिरे हव्य-
वाहमिति अग्नेश्च वषामभिगुहोति आप० श्रौ० ७-२०-३) इति । पाठस्तु । त्वामिति ।
हे अग्ने देवैर्भिरन्वितमिति पूर्वोक्ता ये देवास्ते त्वां दधिरे त्वामेव कार्यकरत्वेन निमित्त-
वन्तः । कीदृशं त्वाम् । इत्यवाहम् । देवाग्रप्रति हविषो वोढारं नृत्तं कर्तारमादिकं
हविः पक्वं कुर्वन्तस् । अपि च यज्ञियं यज्ञसंपादनाहम् । हे जातवेदो हि यस्मात्त्वं सततं दृढ-
शरीरो भूत्वा सद्यः सांस्ताहोऽयं तस्मात्स्कारणाद्व्याप्तुं हवींषि वोढुं प्रीतियुक्तो-
भव । कल्पः । जातवेदो वषथा गच्छ देवानिति वषट्कृते हुत्वा । आप० श्रौ० ७-२०-४) इति ।
पाठस्तु । जातवेद इति । हे जातवेदस्त्वं वषथा सह देवान्गच्छ । हि यस्मात्त्वं प्रथमो होता
बभूव मनुष्यहोतु, पूर्वभावी बभूविथ । तस्मात्त्वं वृतेन देवानां सन्तुर्दत्तयस्व । ते च देवाः
स्वाहाकारेण समर्पितमिदं हविर्भक्षयन्तु । कल्पः । स्वाहा देवेभ्य इति पूर्वं परिकल्प्य हुत्वा
(आप० श्रौ० ७-२०-५) इति । देवेभ्यः स्वाहैत्युक्तं परिकल्प्य हुत्वा इति च । पाठस्तु । स्वाहेति ।
ये देवाः पुरस्तात्स्वाहाकारास्तेभ्य इदमाह्वं वषाहोमात्पूर्वं स्वाहाकृतमस्तु । तस्य च होमस्य
वषाहोमात्स्वाहूप्यत्वम् । ये तु देवा उपरिष्ठात्स्वाहाकारास्तेभ्यो वषाहोमादूर्ध्वमिदमाह्वं हुतमस्तु ।

वषाया उभयपार्श्वस्थितानां स्वाहाकारेण वषामामीप्सविच्छेदो मा भूदिति स्वाहाकारस्य
पुरस्तादुपरिष्ठाच्च प्रयोगः । अत्र विनियोगसम्प्रदाहः ।

प्रजापतेरिति द्वाभ्यां स्यादुपाकरणं पशोः ।
प्रजा पञ्च जुहान्यग्नौ नात्ता तन्नयने ज्ञेयम् ।
वत्पशुमृतहोमः स्याच्छमिता गच्छन्त पशुम् ।
अभ्वर्ययजमानौ द्वात्रिंश पाशप्रमोचनम् ।
अग्रा हुतादिषु शयं त्वां जुहोति वयोपरि ।
या वषाहुतिरेतस्याः स्वाहा इत्यभिना हुतिः ।
अनुवाकं चतुर्थोऽस्मिन्मन्त्राः पञ्चश वक्ष्यताः ।

अत्र मीमांसा । नयमाध्यायस्य मृतीयपादे विनित्तम् ।
पाशं पाशान्द्वयोः पशोरिको मन्त्रोऽथवा द्वयम् ।
एकत्रे च द्वयत्रे किमेकम्योहोऽथवा द्वयोः ।
एकत्रेव कृताथत्वादेको मन्त्रस्तदापि च ।
आचिकारेण बह्वथ एकाथाममयायतः ।
प्रकृतस्यानुभावाद्वापेकाथोऽत्र विषयता ।
बह्वथोऽप्यहुनीयोऽत्र द्वयोः एकरकृत्सितः ।

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयवशात् एकवचनान्तबहुवचनान्तौ द्वौ पाशमन्त्रौ भिन्नयोः शास्त्रयो-
राकातौ । अदितिः पाशं प्रमुमाह्वयतामित्येकत्र । पाशान्प्रमुमोक्त्येवमित्यपरत्र । तादृभौ
पशुद्वयोपेतायां विहृतौ शोदकेनातिदिष्टौ । सा च विहृतिरेवमाक्रायते । मैत्र श्वेन-
मालभेत वारुणं कृष्णमपी वीपधीनां च मन्धरायजकामः । इति । तत्रैकत्रेव मन्त्रेण चरितार्थ-
त्वाच्च द्वयोरतिदेश इत्याशयः पक्षः । तदाप्यविहृतस्य प्रयोगं शक्यत्वाद्बहुवचनान्तो मन्त्रो युक्तः ।
प्रकृतावेकस्मिन्पशावसमवेताथत्वाद्बहुवचनस्य विहृताहुनीयस्यादेकः पक्षः । तादृग्यद्वयवचनो-
पेतत्वादेव मन्त्रोऽप्यभायममपेताथः प्रकृतौ भवति । एकवचनान्तस्तु प्रकृतौ समवेतार्थस्याद्विहृता-
वतिविश्रुताम् । स च द्विवचनान्तत्वेनोहनीय इति पक्षान्तरम् । प्रकृतौ विशमानयोः कभ्यो-
र्मन्त्रयोर्विहृतावतिदेशस्य वार्यायुमशक्यत्वादेकमन्त्रपक्षस्यावास्तरत्वेनोपस्मस्तत्वाद्नुभावापि पक्षा-
वयुक्तौ । मन्त्रद्वयातिदेशपक्षे तु एकवचनान्तः प्रकृतौ समवेताथतया विहृतौ ऊहनीयः ।
बहुवचनान्तो यथास्थित एव फटनीय इति पक्षपक्षः । लोकं येन वा बहुवचनस्य द्वयोः अपोरकलस-
शक्तित्वाद्बहुवचनान्ततया सोऽप्यहुनीय इति सिद्धान्तः । तत्रान्वयविहितम् ।

उत्कृष्टयो न वा मन्त्रो बह्वथोऽसंगतत्वेन ।

उत्कृष्टो न विकल्पोऽग्नौ गुणे त्वन्यथाप्यकल्पना ॥

योऽयं पूर्वोदाहृतो बहुवचनान्तः पाशमन्त्रस्तस्य प्रकरणादुत्कर्षो बहुपशुयुक्तं पशुगणेषु
कर्तव्यः । कुतः । एकस्मिन्पशौ प्रकृते तस्यानन्वितत्वादिति चेत् । नामावृत्तकल्पः किन्तु एकवच-
नान्तेन मन्त्रेण सह विकल्पनीयः । न हि पाशानित्यत्र प्रधानत्वादाशस्यानन्वितत्वमस्ति । प्रातिप-
दिकविभक्त्योः प्रातिपदिकं प्रधानं चर्मवाक्यत्वात् । विभक्तिस्तु कर्मत्वकरणात्वादिधमवाच-

कृत्वाद्गुणभूता । तथा विभक्तियन्त्रयोर्विभक्तेः कर्मादिकारकत्वाच्चित्वास्त्राधान्यं वचनस्य कारकत्वकृत्वाभिधायित्वाद्गुणत्वम् । तथा सति बहुवचनान्तपाठशब्दे प्रातिपदिकं कर्म-कारकविभक्तिर्वैकस्मिन्नपि पाठे सङ्गच्छते । गुणभूते तु बहुवचने सप्तधाकृतिः कल्पनीया । पाठावयवगतं बहुत्वं लक्ष्यते इति । तस्माद्गुणभूतं वचनमात्रमनुसृत्य कृत्वास्य मन्त्रस्य प्रकरणपाठो न बाधनीयः । किन्तु प्रधानानुसारेण मन्त्रयोः समानवत्त्वाद्वैकल्प-कतत्त्वः ॥४॥

कृत्वायुर्वेदीयैर्लसिरीयमहिनाभान्ये तृतीयकाशदे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।

॥ ९ ॥

४.३.११

प्रथमोऽनुवाके सृष्टिनामिका इष्टका उक्ताः । अधिकाग्रे व्युष्टिनामिका उच्यन्ते । कल्पः । इयमेव सा या प्रथमा ऋषीच्छ्रद्धिति वोक्ता व्युष्टी आप० श्री० १७-२-१३ इति । तत्र प्रथमामाह । इयमेवेति । अग्रेष्वधीयमाना येष्टकारिन्ति इयमेव सा तथाविधव्युष्टिरूपा तद्वद्वेन पराभूयमाना पुनर्विविचरते । तेषां व्युष्टिरूपा कालानां प्रथमभूता सती ऋषीच्छ्रद्धाद्विज्ञेयेण प्रकाशरूपाऽभूत् । आदि-सृष्टिकाले प्रथमो यः प्रभातरूपस्तद्वेषामिष्टकेत्यर्थः । सा सृष्टिकालीना प्रथमा व्युष्टिरादित्ये-नानुप्राविष्टा स तस्यां देवन्दिनप्रभातरूपेण चरति । तत्र दृष्टान्तः । बभूजज्ञान नद्याजजनित्री । नद्यं चर गच्छतीति नद्यमन्तूननविवाहवती बभूजनित्री उत्तरोत्तरप्रजोत्पादिका यथा जज्ञान जाता । तद्वद्वेषामपि व्युष्टिरुत्तरोत्तरप्रभातरूपारिक्त्यर्थः । अथस्त्रिभुवनकल्पका महिमानो महिमोवेता आग्निमूयवन्तरूपा देवा एतां व्युष्टिं लब्धन्ते समवयन्ति । देवतात्रयप्रकाशकानुपहादस्याः प्रभातरूपमवस्थित्यर्थः । एवंविधव्युष्टिरूपाभिष्टकामुपधामोत्पत्तिप्रसङ्गः ॥ अथ द्वितीयामाह । छन्दस्वती इति । इह व्युष्ट्यायेका सृष्टिकालीना प्रथमेति पूर्वमन्त्रोक्ता । अथवा प्रतिदित्यस्मृतिरिक्ती । साव्यस्यो चरति प्रविष्टेति पूर्वमन्त्रोक्ता । एवं सति उपमा विचरतो द्वे व्युष्ट्युत्तरी विविधं चरतः । शत्राविधं प्रलयकाले तिरोहितत्वात् आदिभावस्यैवसृष्टिरूपा सती दिवससाध्य-मापादयति । तद्वद्वेषां व्युष्टिगणचरणम् । साधारतमोतिवतकञ्चमपरम्याचरणम् । कीदृश्या-शुष्यौ । छन्दस्वती । छन्दोयुक्तमन्त्रान्तूपमानतया छन्दस्वत्यौ । पेपिद्याने । भृशं प्रकाशयन्त्यौ । समान योनिमनु सञ्चरन्ती । वसयोः कालाविशेषत्वात्कालसामान्यमेव तयो-योनिर्हन्तुः । स कोभयोः समानः । महाप्रभातं सृष्टिरूपमन्त्रप्रभातं देवन्दिनं चेत्युभौ काल-विज्ञेयौ । तौ च स्वकीयं काजसामान्यमनुसृत्य वर्तन्ते इत्यनुमन्त्रस्तस्याशुष्यौ । ते च सूर्यपत्नी । सूर्यस्य जाये । प्रजनती । स्वयं देवतारूपत्वेन प्रजावन्त्यौ । केतुं कृयवाजे । शानं कुर्वन्त्यौ । प्रकाशप्रदानेन हि प्राणिनां रूपज्ञानं जनयन्त्यौ । अग्रे । कदाचिदपि जरारहिते । भूरिरेवसा । प्रभूतैरेवस्ये । बहुव्यापारकारणभूते इत्यर्थः ॥ अथ तृतीयामाह । स्रुतस्येति । तिष्ठ उच्यते स्रुतस्य यज्ञस्य पन्थां मार्गमन्वगुरनुप्राप्ताः । यज्ञरक्तत्वेन उच्यताः । व्युष्टिस्थिता इत्यर्थः । अथो घर्मोसो दीप्तिरूपा आग्निश्चन्द्रादित्या ज्योतिषा प्रकाशप्रदानेन यज्ञमार्गमन्वगुरनुप्राप्ताः ।

तिसृणामुपसां देवीनां मध्ये यज्ञमानस्य प्रज्ञामेका रत्नानि । यज्ञमानस्योजं वसमेका रत्नानि ।
 देवयनाम् । देवानाम्मन इन्द्राणां यज्ञमानानां वनं कर्मानुष्ठानमेका रत्नानि ॥ अथ चतुर्थीमाह ।
 चतुष्टोम इति । यद्यप्येकत्रोपासनायां जगदज्ञाय योगोपपादनेकशरीरस्वीकारे सति बहुव
 उपसो भवन्ति । या तत्र तुरीया चतुर्थी । सा चोपाश्चतुष्टोमस्त्रिष्टुष्टादिभ्योऽमचतुष्टय-
 युक्तान्निष्टोमस्याऽभवत् । कीदृशी । यज्ञस्य वसती प्राच्यप्रतीच्याङ्गकरी पञ्चमहायै ह्याववयवी
 भवन्ती भावयन्ती जनयन्तीत्यर्थः । तथैव चतुर्विधनिष्पादकमृत्विजो जनयन्ती । तथा वृक्षदकं
 प्रौढमवनरूपं स्मोत्रं युञ्जाना सम्पादयन्ती । गायत्र्यादिदेवताजनकाः सुवः कलभूतं स्वगामिदं
 कर्म साभरन्मवन्तो भरन्ती पौक्यन्तीत्यर्थः ॥ अथ पञ्चमीमाह । पञ्चभिरिति । यदिदे जगदास्ति
 तत्सर्वं धाता स्रष्टा प्रज्ञावतिः पञ्चभिरुपोदेवीभिर्विदुषी निमित्तवान् । तासां पञ्चानामुपसां प्रत्येकं
 पञ्च पञ्च स्वमृजयन् । एवं सति पञ्चमहस्याका उपेष्टा उपसत्पत्न्यां स्वमारः पञ्चविराति-
 सहस्रपाका इत्येकस्मिन्मामि प्रतिपदादिनिधिरुपास्त्रिष्टुष्टयम् । सम्पद्यन्ते । तासां तासा-
 मप्युपसां प्रयवेष्ट पकृष्टरूपेण मिभण्णेन पञ्च मुत्स्या उपसः कलभः कृतुनिष्पादिका वमाना आश्रदा-
 द्यपन्त्यः । कलभङ्गानि सर्वाणि स्वाप्नुवन्त्यो नानारूपाणि बहुविधस्वरूपाणि यन्ति प्राप्नुवन्ति ।
 तत्रेका देवान्निर्मग्नहोत्र निष्पादयति । ततोऽन्ये द्वापूज्यमासी निष्पादयन्तः । अधौपवमध्यादिन-
 कृत्यमेका निष्पादयति । तुत्यादिनकृत्यमेकेतदेव पञ्चानामुपयोगान्प्रकृष्टमिभणानां प्रकृष्टोपकारित्वम् ।
 कलभवान्तरभेदनिष्पादकत्वेन नानारूपत्वम् ॥ अथ षष्ठीमाह । त्रिगुणस्वमार इति । त्रिगुणाम-
 गततिधिरूपेण त्रिगुणस्वरूपाकाः स्वमारो भगिन्य उपसो देव्यो निष्कृतमग्नस्य कलभानिहोत्रा-
 दिकर्मोपयन्ति प्राप्नुवन्ति । कीदृग्यः । समानं केतुं सहस्रे विह प्रकाशरूपं प्रतिमुञ्चमानाः ।
 कञ्चुकवद्धारयन्त्यः । ताश्च कुर्यो विदुत्पुत्रममानाः । प्रजानतीः । तत्कर्तृनसम्पादनीयं प्रजानस्यः ।
 कृतुन्तम्वते । स्वयमेव पुनः पुनरावर्तनेन वसन्तादीशतृत्यम्पादयन्ति । इन्द्राणां वेदानां मध्ये
 तिसृतीति मध्येन्द्राः सूर्यः । तथा चास्यग्राहयते नै० वा० ३-१०-६-१) । अग्निः पूर्वाह्ने दिवि
 देव ईयते । चतुर्वेदे तिसृति मध्ये अहः । सामवेदेनास्तमने महीयने । वेदेरग्न्यास्त्रिभिरेति सूर्यः ॥
 इति । तस्य मध्येऽन्द्रस्यः सूर्यस्य परिपार्थ्यं आश्रयतीर्भास्वयः प्रकाशमानाः । यन्ति गरुडमि-
 वर्तन्त इत्यर्थः ॥ अथ सप्तमीमाह । ज्योतिष्मतीति । इयमुपा ज्योतिष्मती । ज्योतीरूपेण जने-
 र्गुणत्वात् । रात्री चैवं सूर्योद्यात्पूर्वभाषित्वान् । देवी दीप्यमाना । तादृश्या नभो नभस्थस्य
 सूर्यस्य अतानि सूर्यमण्डलित्वेन जन्तुविधितानि रश्मिजालानि प्रतिमुञ्चते । कञ्चुकमिव स्वीरु-
 पोति । तस्यामुपसि नानारूपा गोमहिषादिजातिभेदभिजाः पशवो जायमाना जन्मसहस्रं निद्रायाः
 प्रबोधं प्राप्नुवन्तो मानुसां नृसमनानां च अस्या भूम्या उपस्य इन्द्राणां विषावन्ति । विविध-
 मरगायममनादिष्वपहरमवसोक्यन्ति ॥ अथाष्टमीमाह । एकाष्टकेति । एकाष्टकेति सापकृष्णाष्टमी
 कथ्यते । तथा चापस्तम्बः । या मादृशः परीक्षांमास्या उपरिष्टादुपष्टका तस्यामष्टमी ज्येष्ठ्या
 सम्पद्यते । तामेकाष्टकेऽवाचयते (आप० गृ० ८-१-१०) इति । त्रैलोक्याष्टका तपसा तप्यमाना पुत्रार्थं
 तपश्चरन्ती महिमानं महिमोपेतं गर्भं स्वोद्वर्तितमिन्द्रं जतानोत्पादयामास । तेनेन्द्रं या देवाः
 सर्वं द्रष्टुं स्तब्धरूपाज्जगत्साम्बन्धमहन्त विज्ञेय्याभिभूतवन्तः । स चेन्द्रः शक्तीभिः स्वकीयश-
 क्तिभिरधराणां इन्ताभवत् ॥ अथ नवमीमाह । जनानुतामिति । हे एकाष्टका देव्यो मां यजमानं

पूर्वमनानुजां सन्तमिदानोमनुजामकर्तुं कृतवत्यः । आ समन्तात्कर्मानुष्ठानरूपानुकूलत्वेन जायत
इत्यनुजाः । तद्विपरीतस्त्वनानुजाः । अनुष्ठानरहितं मामनुष्ठानोपेतं कृतवत्य इत्यर्थः । कीदृग्य
एकाष्टकाः । सत्यं वदन्त्योऽवितथं धर्मं वदन्त्यः । हे यजमान त्वमेतं धर्ममनुतिष्ठेत्येवं बोधयन्त्य
इत्यर्थः । अतस्त्वं प्रसादात्सम्मार्गावृत्तिरहमेतदन्विच्छे । अक्षयमाश्रमपेक्षितं प्रार्थये । किं
तदपेक्षितमिति । तदुच्यते । हे एकाष्टका ययमस्य युष्मत्पुत्रस्येन्द्रस्य सुमनौ कल्याणार्था बुद्धौ यथा
स्थिता एवमहमप्यस्येन्द्रस्य सम्पदानुपहृतिं भूयामम् । वो युष्माकं मध्येऽन्या काचिदन्पा-
मिनरामतिलकृष्य मः प्रयुक्तं प्रयोगं व्यवहारं न करोति । किन्तु परस्परानुकूल्येनैव व्यवहरति ।
तद्ब्रह्ममप्युत्तिष्ठतामनुकूलव्यवहारयुक्तौ भूयामम् ॥ अथ दशमीमाह । अभूदिति । मम यजमानस्य
सुमनौ भक्तियुक्तार्था बुद्धौ । विश्वेदेवाः सर्वज्ञवद्भिज्ञे यमुवा । अभूः स्थितवती । सा च प्रतिष्ठ-
माना अस्मदनुपदे स्वंयं व्यासवती । हि यन्मादिषमुवा गाधं प्रतिष्ठानिमित्तभूतं यजमानम-
विदत्तुश्चयती । तस्मान्मदनुपदे स्वंयवतीत्यर्थः । भूयाममित्यादि पूर्ववत् ॥ अथैकादशीमाह ।
पञ्चवति । अग्निहोत्रदशपूर्णमासौषधसम्पत्तुषास्यकर्मनिष्पादिकाः पञ्च मुख्य्या उपसो याः पूर्व-
मुक्तास्ताः पञ्चव्युष्टीरनु पञ्चान्मकं सर्वमिदमुत्पन्नम् । किमुत्पन्नमिति तदुच्यते । पञ्च दोहा
उत्पन्नाः । तमिच्छात्पोऽस्त्रासन्ध्याह्वयमहरित्येते पञ्च दोहाः । ते च होनुमाद्यो हव वा अये नैव
किञ्चनासीदित्यनुवाके शास्य सा तनुरामीतु तामपाहत सा तमिच्छाऽभवादिन्यादिना समा-
प्यताः । तत्रैव तेभ्यो मृग्यये पात्रेऽन्नमदुहदिन्यादिना दोहा आख्याताः । आख्याय वाप्ते
तदुपायकृतम् । एते च प्रजायतेदोहा इति । त एते पञ्च दोहाः पञ्चव्युष्टीरनुत्पन्नाः । येय गीः
पृथिवी तां पञ्चनाम्नी पञ्चापचनामोपेतामपि पञ्चव्युष्टीरनुत्पन्ना विद्यात् । अस्मत्तर्तौ पुण्यवतीति
नाम । प्रोक्ष्मर्तौ तापवतीति नाम । वपन्तौ दूहिमर्तौति नाम । शरदि जलप्रपादयतीति नाम । हे
मन्मशिधिरयो दौत्यवतीति नाम । सेवा पञ्चनाम्नी पृथिवी व्युष्टीरनुत्पन्ना । तथा हेमन्तशिधिरयो-
रेकान पञ्चतया व्युष्टीरनुत्पन्नाः । तथा प्राच्यादयः सहोध्यया पञ्च दिशो व्युष्टीरनुत्पन्नाः । पञ्च-
दशाग्न्यस्तोमेन क्लृप्ताः क्षपादिनाः पञ्चाग्रघस्युपेतः स्तोत्रियाः पञ्चव्युष्टीरनुत्पन्नाः । तस्य
स्तोमस्य निरूपके माह्वणे पञ्चभ्यो द्विक्रोतोन्येयं त्रिवारमाख्यातम् । एताः पञ्च व्युष्टयः । एकं
लोकमभिसमानमृर्जीः । लोक आलोकः प्रकाशस्तमेकं प्रति समानस्वभावाः । मृधशब्द
उत्तमाङ्गयाची सन्मुख्य स्वभावमुपपन्नवति । मुख्यत्वभावात् व्युष्टीनां प्रकाशकत्वम् । एवं-
विधव्युष्टिरूपेयमिष्टकेति स्तूयने ॥ अथ द्वादशीमाह । अतस्त्विति । या. पुर्योकाः पञ्चोपसो
मुख्यास्तामां मध्ये प्रथमा या व्युष्टिरुचःकालरूपाऽस्ति सा तस्य सत्यस्य गर्भो गर्भसदृशी तंतादित्ये-
न सहैव धत्ते । एका काचिदुवा रश्मिस्तद्वकारिण्यया महिमानं विभर्ति । धर्मकाले रश्मिद्वारा
जलमनोय मेचोदरे गर्भरूपं महत्त्वं पोषयति । एका काचिद्वयोवाः । सूर्यस्य सम्बन्धिषु
निष्कृतेषु संस्कृतेषु प्रदेशेषु चरति प्रकाशं कृतवी चमते । एका काचिद्वयोवा धर्मस्य दीप्यमान-
स्वारणेः सम्बन्धिषु चरति प्रकाशं करोति । एका काचिद्वयामुषयं सविता नियच्छति दिनन्दिन-
प्रकाशकारित्वेन नियतां करोति ॥ अथ त्रयोदशीमाह । या प्रथमेति । मुख्याः पञ्चमूषाः
या प्रथमोषा व्यीच्छत् तमो व्यवाम्यवत् । प्रकाशोत्पादनेन तमो निराकरोदित्यर्थः । सा तादृगुवा
धमे येनुरमवद्यमस्वामिके लोके प्रकाशदानेन येनुरम्योतिहेतुरभवत् । तथाचिधे हे उवाः सा त्वं

पयस्वती वृष्टदकयुक्ता सती नोऽस्मदधमुत्तरासुत्तरां समामुत्तरोत्तंगु सवन्वपि संवत्सरेषु निरन्तरं
धुक्त्र दोहनं कुरु । यथा चेनुः सौरं प्रयच्छति तथा त्वं व्युष्टिं प्रकाशं च प्रयच्छन्त्यथः ॥ अथ
चतुर्दशीमाह । शुक्लवर्णेति । येयमुक्ताः शुक्लवर्णा शुक्लं प्रकाशरूपं नक्षत्रादिषु मध्ये क्षेप्य
सेयमुक्ता नभसा ज्योतिषाऽऽकाशवर्तिप्रकाशेन युक्ता सत्यागादिह समागता । कीदृशी । विश्व-
रूपा । सर्वाणि रूपाणि प्रकाशानि यस्याः सा विश्वरूपा । शबलोः । सृगोदयात् पूर्वमन्ध-
कारलेशानुवृत्तेर्मिश्रवर्णा । अप्रिकेतुः । अप्रिहोत्रिभिरुप-कारं विहन्य प्रज्वालितो येऽप्रयस्त एव
केतवो ध्वजस्थानीया यस्याः साप्रिकेतुः । समानमर्थं विधनी । सूर्यस्य यत्प्रयोजनमन्वकार-
निवारणरूपं तदेवोपसोऽपि प्रयोजनमनः सूर्यस्य सह समानप्रयोजनम् । स्वपस्यमाना । शोभ-
नाम्यर्वाणि कर्माणि ताभ्यात्मन इच्छतीति स्वपस्यमाना । हेऽजर उपस्य जराभागाः ।
यलोपलितादिरूपजराहृताऽपि सृष्ट्यादिमारब्ध प्रवृत्तत्वाच्चिरकालावस्थानमज्ञायां जरा प्राप्ता-
ऽस्मि । तादृगुत्तरूपेयमित्यर्थः ॥ अथ पञ्चदशीमाह । ऋतूनामिति । इयं प्रथमोपा आगादिह
कमलपायता । कीदृशी । ऋतूनां धम्मनादीनां पत्नी पारमित्री । उप-कालरूपासकृदावृत्त्या
क्षुत्तवः सम्पद्यन्ते । अर्द्धा मेत्री । नयनस्य हेतुः । प्रकाशप्रदानेन निष्पादिकेत्यर्थः । प्रजानां
जनित्री उत्पादयित्री । उप-कालावृत्त्या नयनामगभधारणादिना प्रजोत्पद्यते । हे उपस्य
स्वरूपेणैका सती बहुधा दिनभेदेन बहुप्रकारा भूत्वा व्युच्छसि तमो विद्यामयसि । निष्कासय-
सीत्यर्थः । ईदृशी स्वमन्त्रोक्तं यमोपलितादिजराहृता सचमन्वन्मनुष्यधारीनादिकं जरयासि
मीर्य करोषि । इत्थं पञ्चदशाभाताः ॥ कीदृशी त्वम्पञ्च वृष्ट्या ॥ एतेमन्त्रेः साध्यमुपयाम
विधयः । न वा इदं दिवा न नक्षमासीदव्यावृत्तं ते देवा एता व्युन्टीरगमन्ता उपाधृत सती वा
इदं व्योच्छस्यत्यन्ता उपधीयन्ते अवेवास्मा उच्छस्यथो तम एवावहते । इति । इदं कालरूपं
दिवाराद्योव्योवर्तिकयोपमा रहितत्वादव्यावृत्तमासीत् । तथा सति दिवाऽपि नासीन्नकमपि
नासीत् । अवावृत्तस्वरूपस्य निश्चयमव्यवस्थात् । तदानीं देवा व्यावृत्तिकारिणोव्युष्टिमन्त्रका
एता इष्टका अपश्यन् । विशेष्योच्छति तमो विनाशयन्तीति व्युष्टिरुप-कालस्तद्वाचकशब्देनो-
पेतैर्मन्त्रैरुपवेद्या इष्टका व्युष्टयः । ता इष्टोपाधृतः । तत ऊर्ध्वमिदं कालरूपं ज्योत्स्ना-
द्वयावर्तिकया व्युष्ट्या दिवानकभेदेन व्यावृत्तमासीत् । तस्माद्दृष्टीरुपधृत्वात् । तदुपधाने हि
यजमानार्थं व्युच्छत्येव परलोकापरमोकप्रकारं करोत्येव । अपि च बुद्धिरातभ्रान्तिरूपं तमो
विनाशयति ॥ अत्र विनियोगमग्रहः । इयं व्युन्टीरुपाध्वान्मन्त्रा पञ्चदशोरिताः ॥११॥

कुम्भेयजुर्वरीयर्त्तसिरीयर्त्तहिताभाष्ये चतुर्थकायदे वृत्तीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ।

॥ १० ॥

५६१

वक्ता वाचन्यपथायाः पञ्चमे हि प्रपाठके । कुम्भेष्टकामन्त्रादि वच्चे मन्त्रैर्यज्यते ॥ यदुक्तं सूत्र-
कोशे । द्विरयववर्षा इत्युपहिता अभिमन्त्रयते (आप० धौ० १६-३३-२) । इति । तत्र कुम्भेष्टकार्मि-

मन्त्राचार्यानां त्रयोदशानामृचो मध्ये प्रथमा माह । हिरण्यवक्त्रा इति । आपस्तावजिमलत्वेन भास्व-
रत्वादिहिरण्यमहणवर्णोपेताः । तथा शुचयः स्वयं शुद्धाः शवकाः क्षानादिना शरीरादिशुद्धित्वेन च ।
यास्वप्सु करपपाक्यः प्रजापतिरुत्पन्नः । वास्वप्सु इन्द्रोऽप्युत्पन्नः । अग्निं च या आपो गर्भत्वेन
वर्धरे । तदेतत्तय शास्त्रान्तरमतेभ्योऽर्थवादेभ्यो द्रष्टव्यम् । आप्ताप्यग्ने गर्भो आपामसीति चतुर्थ-
कायदे मन्त्रान्तरं समाह्वयतम् । ईह्यो या आपस्ताः स्वोनाः सुस्तकारिययो नोऽस्मान्त्वं भवन्तु ।
सुस्ते प्रापयन्तु ॥ अथ द्वितीया माह । आत्मासिति । वरुणाख्यो राजाऽपामधिपतिर्वासामपो मध्ये
धाति गृहः सञ्चरति । किं कुर्वन् । जनानां सत्वाकृते अवपयन् आनयानादौ यो यथाशास्त्रमाचरति
तत्स्वयं पायन् । ता आपो मधुराश्च श्रोतन्ति सारयन्तीति मधुप्लुतः । शुचय इत्यादि पूर्ववत् ॥
अथ तृतीया माह । आत्मासिति । दिवि ध्रुलोके देवा आत्मासपो सम्बन्धि सारं भक्षं ह्नायन्ति ।
स्वभोज्यं कुर्वन्ति । पीयूषं हि देवे तेज्यते । तेषां सारभूतम् । या आपोऽन्तरिक्षे वृष्टिधारा-
रूपेण बहुप्रकारा भवन्ति । या आपः पृथिवीं सर्वां पयसा स्वकीयेन द्रव्येणोन्द्न्ति स्नेदयन्ति ।
शुका निमज्जाः । ता न आप इत्यादि पूर्ववत् ॥ अथ चतुर्थी माह । शिवेन येति । हे आपो यं
शिवेन वक्षुषा शान्तया दृष्ट्या मा पयस मामवलोकयत । तथा शिवया तनुया शान्तेन पुष्पदीप-
शरीरेण मे स्वयमुपनृणत । अहमप्यप्सुचक्षुः जनेषु स्थितास्सर्वानप्यग्नीन् हुवे शुक्रांसि । होमेन
तर्पयामि । यो पुष्पदीप यद्वहः कास्मिन्वह वत् यदप्योजो वलहेतुरप्यमो धातुस्तत्स्वयं मयि
निधत्त । स्थापयत ॥ अथ पञ्चमी माह । यद् इति । यद्यस्मात्कारणाददो ध्रुलोकस्थानात्सं-
प्रवतोः सम्यक् प्रकणेश्च गणदन्त्यो हे आपो ययम् । अहिश्चक्षुः मेघनामधेयम् । तस्मिन्नुते
पुष्पाभिस्ताडिते सत्यमदत्त नाहं कृतवत्स्वः । प्रवाहगतपावाद्येष्विह मेघेषु जलाघातेन शब्दो
मायते । यस्माज्जाहं कृतवत्यस्तस्माद्वा समस्तास्सर्वं अपि स्याज्मेघेषु नद्यो नाम रूपं नदीति नामधेयं
प्राप्ताः । हे मिन्धवः स्वन्दनशीला आपो यो पुष्पाकं ता नामानि तद्वहानि निर्वचनसाध्यानि
नामानि विद्यन्ते ॥ अथ षष्ठी माह । यत्प्रेषिता इति । हे आपो यद्यस्मात्कारणाद्द्रुणेन प्रेषितास्ता
यं शीघ्रं समवल्पात् शीघ्रं यथा भवति तथा समवल्गमनवन्त इत्येव कृतवत्यस्तदानीं यती ।
प्रसरन्तीर्षो पुष्पानिन्द्र उत्सुकः सन्दप्टुमाप्नोत्स्मात्कारणादप्यन्त इति व्युत्पत्त्याऽऽप इति
नामधेयं प्राप्त्वानु स्थान सर्वेषामनुकूलाः स्य ॥ अथ सप्तमी माह । अपकामसिति । देवीहं आपो
देभ्योऽपकामं स्यन्दमानाः प्रयोजनविशेषमनपेक्ष्य स्वभावत एव प्रवहन्तीर्षो पुष्पानिन्द्रः परितोपा-
द्वीवरत वृत्तवान् । स्थन्दनेऽपि पुष्पाकं न साधनान्तरापेक्षा किन्तु यः शक्तिभिर्पुष्पदीपशक्ति-
वशादेव स्यन्दनम् । हिर्कामयमय प्रसिद्धिवाचकम् । उदकस्य स्वशक्त्येव स्यन्दनं सर्व-
लोकप्रसिद्धमन्यथाः । यस्मादिन्द्रेण कृतास्तस्माद्दो पुष्पाकं वारित्येतन्नाम हितं संपन्नम् ॥
अथाष्टमी माह । एको देव इति । यथावत् स्वेच्छयेव स्यन्दमाना अप एको देव इन्द्रोऽ-
ध्यतिष्ठतु । स्वाधीनाः कृतवान् । इन्द्रेणाधिहितास्ता आपो महीर्महन्तः प्रभूताः सत्य उद्वानिपु-
रन्कर्ण्य चेष्टितव्यः तस्मादुदानादुदकमिति नामोक्तम् ॥ अथ नवमी माह । आपो भद्रा इति ।
यता आपो भद्राः कल्पाद्भूया आप इदाप एव वृत्तासुर्गोदरीरूपा वृत्तरूपेण परिणताः । ता
आप इतादृश्य आप एवाग्नीषोमौ देवौ विभ्रति चारयन्ति । अग्निं वा गर्भमन्याग्निधारणं पूर्व-
मेवोक्तम् । सोमधारकमप्यमृतकारणद्वारा द्रष्टव्यम् । मधुप्लुतं माधुर्ययुक्तानामर्षं रसः सारं-

शस्तीकोऽत्यन्तस्वादुरङ्गमोऽलं सपूर्णं यथा भवति तथा गच्छति प्राप्नोति । सर्वजनमुष्टिकारी-
त्यर्थः । तादृशो रमः प्राणेन आसवायुना वर्धमा वसेन सह मा मां प्रत्यागच्छाच्छतु । वायव्यां
रसोऽन्नादिरूपेण शरीरे तिष्ठति तावत्प्राणो नातिगच्छति बलं च न विनश्यति ॥ अथ दृष्टमीमाह ।
आदिदिति । आदिदन्तरमेव पश्यामि अपां रसे मच्छरीरमागते सति तदानीमेव चक्षुषा द्रष्टुं
शक्नोऽस्मि । उत वा शृणोमि । अपि च श्रोतुमपि शक्नोऽस्मि । आसामपां घोषो नाह आगच्छति ।
मच्छरीरे वसते । स एव घोषो नोऽस्माकं वाक् । हे हिरण्यवक्षांस्तेजस्विन्य आपो यदा वो
युष्माकं सेवयाऽनृपमहं तृप्तोऽभवं तर्हि तस्मिन्कालेऽदृतस्य भोजनो मन्ये दीयुषं सेवितवानस्मि
इति सकवे ॥ अथकादृशीमाह । आप इति । हिरण्य एवकाराथः । प्रमिद्वयर्थो वा । आपो
युग्मेव मयोभुवः स्थ दृष्टयित्यो भवत । स्नानशानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वं प्राप्तवत् ।
तास्तादृशो यय नोऽस्मानूर्त रसाय भवदीवरसानुभवार्थं दधातन स्थापयत । किञ्च महते रसाय
रमणीयाय वसते दधानाय दधातनास्मान्परतरत्वंमाज्ञात्कारयोऽप्यान्कुलेत्यर्थः ॥ अथ द्वादशी-
माह । वो व इति । वो युष्माकं शिवतम शान्ततमः सुखेकोऽनुयो रसोऽस्ति इहास्मिन्कर्मणि
नोऽस्मान् । तस्य भाजयत तं रसं प्रापयत । तत्र दृष्टान्तः । दधतीरिव मातरः । कामय-
मानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयं स्तनवरत्वं शिशुं पाययन्ति तद्वत् ॥ अथ त्रयोदशीमाह ।
तस्मा इति । यस्य रसस्य ज्ञेयस्य ज्ञेयस्य निवामेन जिम्बय युवं प्रीता भवथ । तस्मै रसाय वो
युष्मानङ्गमासात् भृशं प्राप्नुमः । किञ्च हे आपो यय नोऽस्माञ्जनयथ प्रजोत्पादकान्कुलत ॥
कल्पः । दिवि भयल्यति आहस्यत्वं मेवारं पयमि चरु मध्ये कुम्भेष्टकानामुपवधाति (आप० श्रौ०
१६-३३-३) । इति । पाठन्तु । दिवीति । हे मेवारचरो दिवि भयस्व यल्लोक आधिना भव ।
आन्तरिक्षेऽपि यतस्व प्रयत्नवान् भव । पृथिव्यां सभय संयुक्तो भव । महावर्षसमसि तन्माधन-
त्वात्तदुपमसि । अतो महावचसाव त्वामत्रोपधामि ॥१॥

कुम्भायतुर्वदीयतेतिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठक प्रथमोऽनुशाकः ।

॥ ११ ॥

५७२

उपानुवाक्यं यत्पौक द्वयोः पञ्चमपठयोः । ततोऽवशिष्टं तत्सर्वं सप्तमेऽन्नाभिधीयते ॥
तत्रादौ तावन्मन्त्रावशेषाभिधीयतेतिनामभिमतं विचले यो वा इति । यस्याभितेयां देवता तामातिमस्य
चयनमयथादेवतमनतिक्रमं यथादेवतम् । अतो यथादेवतमनुष्ठायाग्रं यथायथादिभिस्तं तां
चितिमभिमृशेत् । अतो देवा इहादेव्याग्नेयी गायत्री । अगन्म महा मनसा यविष्मिति त्रिष्टुप् ।
मेधाकारमिति जगती । अनुष्वत्वा निधोमहीत्यनुष्टुप् । अग्निर्हि जाजिर्नामिति पर्जनः । ता
एता नाचिकेतचयनप्रकरणे वसे चितमिद्वानुवाके समान्नाह्यमानत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यन्ते ।
पञ्चमभिमणने सति नोक्तदोषः कश्चिदप्यस्ति । एकेकचितित्पर्याये योऽयं मन्त्रविभागस्तमिमं
प्रशंसति । इडाया इति । विभक्तिगायत्र्यादिमन्त्रविभागः । स चाग्नेदार्थं क्रियते । इडा हि
नाम पशवः । पशवो वा इडेति अत्यन्तरात् । गावश्चादिष्वन्दांसि च पशुस्वरूपास्तं पशवो वे

क्ष्म्वोसि इति भुत्वन्तरात् । अतो गायत्र्यादिरूपेः पशुभिरेवमग्निं चितवान्भवति । एतच्च
 माहात्म्यं पशुर्वा एव यदग्निरित्यनुवाके प्रथमस्त्वित्यस्येति द्रष्टव्यम् । अथोपधानेऽथत्यर्थेन विधत्ते ।
 धा वा इति । प्रजापतिरग्निं प्रति सृष्ट्वात्प्रथमं चेतृत्वाच्चाग्नेः स्वामी । अतस्तस्मै कर्षयित्वा
 तदनुजवा वधने कृते सति न विनाशं प्राप्नोति । अतः कर्षणीयम् । पार्वर्योद्गावरवाववस्वाप्य तौ
 स्पृष्टः पश्चादुपद्रव्यात् । एतत्स्वास्थ्यं शरीरं प्रजापतेः स्वरूपम् । प्रजापतेरहितजन्मत्वेन तस्य
 प्राजापत्यत्वात् । अतोऽथत्यर्थेनमेव प्रजापतये कर्षणं तेनामौ न चितवन्ति । तत्र स्पर्शने विषय-
 क्यवस्थां विधत्ते । एतद्वा इति । अतोऽथ इष्टकार्त्तव्येभ्युभयमहो रूपम् । अत इष्टका उपधास्य-
 ष्वेतमथमभिमृतेत् । कृष्णोऽथः पुरीषकृतेभ्युभयं रात्रेः स्वरूपम् । तत्स्वरूपे वर्णसास्य हेतुः ।
 यदा पुरीषमुपधास्यति तदा कृष्णमभिमृतेत् । एवं सत्यहोरात्राभ्यामेवेनमग्निं चितवान्भवति ।
 एतच्च माहात्म्यमग्ने तत्र अथो वर्णमित्यनुवाके द्रष्टव्यम् । यदुक्तं सूत्रकारेण दक्षिणाकाले हिरण्य-
 पात्रं मधोः पूर्णं शतमानस्य कृतं चित्रं देवानामित्येवेत्याग्नेनावज्ञाप्य ब्रह्मणे ददाति । आप० भौ०
 १७-२३-५ । इति । तत्र दानं विधत्ते । हिरण्यमेति । परलोके मधुभोर्यद्विष्यमुक्तो भविष्यामी-
 त्यभिप्रेत्य मधुना पूर्णं एवर्णपात्रं दद्यात् । दानाच्च दानात्पूर्वकालीनमर्थक्यं विधत्ते । सौर्वेति ।
 मध्वाहृत्य दक्षिणाकालत्वात्तदानीं दानुमादौ मधुपूर्णं पात्रं मन्त्रेण अवेक्षेत । चित्रं देवानामित्येवा
 तौरी चित्रशब्दयुक्ता च । तयाऽवेक्षणे सति चित्रमेवेत्यर्थं प्राप्नोति । अवेक्षणादुर्ध्वं प्रापय्य विधत्ते ।
 अथमवेति । योऽथं चित्रवत्त्वा प्रतिपद्य आदित्यः स एव परसौर्यमेवेत्येतादित्यन्तः । प्रजानां
 परिपालकत्वात्प्रजापतिः । अथप्राताऽथः प्राजापत्यः । अतोऽथावप्राप्येन तं प्रजापतिमिन्द्र-
 मादित्यमेव साक्षात्स्मृत्वा करोति । तद्विधं माहात्म्येन द्रष्टव्यम् ॥१॥

कृष्णायगुर्वदीपत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

४ । मैत्रायणीयसंहिता-

भाष्यं नीपलभ्यते ।

५ । अथर्ववेदसंहितासायणभाष्यम्

॥ १ ॥

१ १६

“येऽमावास्यां रात्रिम्” इति सूक्तेन द्वेन्द्वमरवाधमभिमन्त्रितवीसवृक्षांसिज्ञातप्रदानम् ।
 तद्वात्रस्थाभरक्षासंस्पृशनम् । स्वर्वास्तुर्वेदयष्टया ताडनं च कुर्वीत । सूत्रं च येऽमावास्यां
 रात्रिर्मिति स्वच्छा सीसवृक्षांसि (कौ० ६-१) इत्यादि । अत्र सीसवृक्षेन सीसनदीधीते
 अयोरजांसि कृकमाश्रितरः सीसानि (कौ० १-८) इति परिभाषासूत्रोक्तानि प्रत्येतज्यानि ।
 अत्र नदीसीसमिति नदीकेनमुच्यते ॥ सत्र

प्रथमा । ये पवित्रा अतिष्ठोऽनशोवा रजःपिशाकादयः । अद् भजयो इत्यस्मान् अद्-
 मित्रनिश्च (उ० ४-६८) इत्यौवादिक्स्त्रिनिप्रत्ययः । अमावास्याम् । अमा सह वसतोऽन्यौ तिथौ
 सूर्याचन्द्रमसावित्यमावास्या । अम् निवामे । अस्मात्तुगर्गान् अमाग्रस्यदन्वतरस्याम् पा०
 ६-१-१२२ इति वृत्तपभाषनिपातनस्य वान्निकत्वाद्भृद्भि । सत्येदमर्थे विहितस्याशु । छान्दोग्यो
 लुक् । तित्स्त्ररितिम् (पा० ६-१-१८५) इति अन्तस्वरितत्वम् । अमावास्यासम्बन्धिनीमित्यर्थः ।
 यद्वा । उषां उषो भवन्तीति पठ्या अमादेयः । अमावास्याया इत्यर्थः । रात्रि रजनीं
 भ्राजं भ्राजमानां तारकादिभिर्दीप्यमानाम् । भ्राज् दीप्तौ । भ्राजभाभ० (पा० ३-२-१७७
 इत्यादिना किव । रात्रिमिति कात्यायनोरस्यन्तस्ययोगे पा० २-३-५) इति द्वितीया ।
 स्येभ्यो रात्रौ । उद्भुत्कृतिवृत्तिः । मनुष्यान् हिंसितुं रात्रौ सञ्चरन्तीत्यर्थः ।
 यद्वा । भ्राजं भ्राजमान रागाद्यभावेन पुष्टाद् पुष्ट हिंसितुमुत्सुः । अत एवामावास्या-
 स्येभ्यो रात्रौ रजसां सञ्चरन् निर्मितीकृत्य रजसमर्पिर्विहिता—अग्रे एभ्योऽने पुष्टोऽथ-
 मर्पकालममावास्यायां निशार्था निवेपेत् ॥ इति । तथैव तेषां सञ्चरन्त्येव निर्मितीकृत्य
 तस्यां रात्र्यावात्सरका कर्तव्येति तेनैवापस्तम्बेनाक्तम्—दिवाऽऽदित्यः सस्वानि गोपार्यानि नक्त
 चन्द्रमास्तस्मादमावास्यायां निशार्था स्वाधीन आत्मनो गुप्तिमर्पेत् (आप० ४० १-३१)
 इति । अस्धरिति । एष गतिनिवृत्तौ । छन्दसि लुक्लङ्कितः पा० ३-४-६ ।
 इति वतमात्रे लुक् । अत्र बोध्यगमनस्य विवक्षितत्वात् उदाऽनूचकर्मण्य पा० १-३-२४ ।
 इत्यनूचकर्मण्यः पर्युत्सन्त्वादात्प्रनेपदाभावः । गतिस्थानं (पा० ३-४-७७) इति चित्तो लुक् । अत
 (पा० ३-४-११०) इति केतुम् । उक्त्यपदास्ताद् (पा० २-४-७७) इति परक्यत्वम् । अत एव रज्ज्वांसि
 अस्यामुत्तिष्ठन्त्यतः कारणात्तुगेवअनुयोऽग्निः । एवं देवानां हव्यवाहकास्त्रयोऽग्नयो वृताः । तद-
 पेक्षयाऽस्य वर्तमानस्य तुरीयत्वम् । अयं हि तैत्तिरीयके अग्नेस्त्रयोऽपार्यासो भातर आर्मस्ते
 देवेभ्यो हव्यं ब्रह्मन्तः प्राप्नोयन्त (त० स० २-६-६-१) इति । यद्वा । वतानाग्रयस्त्रयः । तदपेक्ष
 वा गार्होऽग्निश्चतुर्थः । अथवा वतानिचो गार्हाः सोपामिकश्चेति त्रयोऽग्नयः । तदपेक्षयाऽऽग्निर-
 न्नोऽग्निश्चतुर्थः । पूरकार्थं चतुरग्न्यतावाचनरत्नापण (पा० वा० ५-२-५१) इति वृत्त्यर्थः ।
 तत्सन्नियोगेन चकारस्य लोपः । सोऽग्निर्गुप्ता वातुर्गो वक्रमां हन्ता । अग्निं खलु वै एभ्योहा
 (त० स० ६-१-४-६) इति तैत्तिरीयकम् । हन् हिंसागत्वोरस्माद्यानुशब्दोपपदाद् बहुलं छन्दसि
 (पा० ३-२-८८) इति क्तिप् । स तयार्विधाऽग्निरस्मभ्यमस्मदधर्मधनवत् । अधिमवीतु ।
 अस्मान्स्वकीयत्वेन स्वीकृत्य तेभ्यो रजःपिशाकेभ्यः प्राप्तां भीतिं निवतयन्वित्यर्थः । अत्र व्यक्तायां
 वाचि । अस्माहो व्यङ्ग्यमः ॥१॥

द्वितीया । अनेषा प्रयोगमाधनं इत्थं स्तूपने । सोसाय प्राक् सूत्रपरिमाप्या प्रदर्शिताय
 नदीकेनरूपाय । तादृश्यं चतुर्थी । तदधम् । अरुहो जमाधिपतिद्वयोऽध्याह्नाधिक्योति । मदीय-
 मेतदित्यभिमतम्यते । अस्य सोमस्य रजःपिशाकाद्यनभिमतनिर्वातसाधनत्वेन इतरपदाध्वयो
 विधिपृष्टत्वाद्प्रवासाधारण्येन पक्षपातं करोतीत्यर्थः । आहोति । अत्र व्यक्तायां वाचि । अत्र पञ्चा-
 नामादित आहो अत्र (पा० ३-४-८५) इति त्रितो असादेवस्तन्सन्नियोगेन प्रकृतेराहोदेशः । यथा
 सीसाय उक्तद्वयार्थम् । अग्निरज्ज्वादिगुणमुक्तो देव उपावर्तत । उपरज्जति । निरन्तरमेतत्सीसं समीपे

स्थापयित्वा रक्षोनिवहस्यसामर्थ्याधानेन पालयतीत्यर्थः । यद्वा । सीमायेति क्रियापहणं कर्तव्यम् इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । सोऽसमुक्तप्रकारेण रक्षतीत्यर्थः । उदीरितसामर्थ्योपेतं सीमं मे मङ्गम् द्वेभ्यादिनिरसनकामायेन्द्रः परमेश्वर्ययुक्तो देवानां पतिः प्रायच्छतु । प्रादातु । अनेन स्वर्द्धिमत्तं साधयेति प्रदत्तवार्तित्यर्थः । दातुं दाने । लटि पाप्राध्मा० (पा० ७-३-७८) इति षष्ठ्यादेशः । सत्स्वन्नेषत्कृष्टेषु द्रव्येषु किमनेन निष्कृष्टेन द्रव्येणोत्पत्त आह तद्वत्तति । अङ्गेत्याभिमुख्यकरणे । हे साधक देवदत्त तत्तु तत्तु उक्तसामर्थ्योपेतं सीमं यातुयातनम् । यातुर्ना रक्षःपिशाचादीनां नाशकम् । यातयतिनाशन इति हि मास्कः ॥२॥

तृतीया । अपि चेद् सीमं विष्कम्भे गतिप्रतिबन्धनम् । रक्षःपिशाचादिकृतं विघ्नजातमित्यर्थः । सहते अभिभवति निःसारयति । यह अभिभवे इति धातुः । विष्कम्भमिति । स्कन्तिर गतिरोपशयोः । भावे घञ् । प्रादिस्मात्ते वेः स्कन्देरनिष्ठायां पा० ८-३-७३ इति वत्वम् । व्यन्येन चकारः । अठस्यपूर्वपदप्रकृतित्वस्त्वम् । तथेद् सीममणिज्ज्ञोऽनशीलान्द्राज्ञसान्द्राधने हिनास्ति । न केवलं रक्षःपिशाचादिकृतं विघ्नं निवर्तयति अपि तु विघ्नोत्पादकाग्रक्षःप्रभृतीनापि विनाशयतीत्यर्थः । यत् एवमतोऽनेनोक्तप्रभावोपेतेन सीमेन विधा विधानि सर्वाणि । शेषद्वन्द्वसि बहुलम् (पा० ६-१-७०) इति संज्ञोप । ससंटे । अभिभवामि । यह अभिभवे लटि वत्तमैकवचने बहुलं द्वन्द्वसि पा० ३-४-७६) इति शप. श्लु । कानि पुनस्तानीत्याह । पिशाच्याः पिशिता-शिल्पाः राज्ञस्याः । अस्याः सकाशाज्जातानि उत्पन्नानि वा कानि पीडाकराणि उत्पन्नवजातानि । सन्तीति शेषः । तानीति पूरणं सम्बन्धः । पिशितमभातीति पिशिताश । ध्रुवोदरादीनि यथापदिष्टम् (पा० ६-३-१०६) इत्यत्र गच्छे पिशाचशब्दस्त्व पाठान् पिशिताशशब्दस्य पिशाचादेशः । जातिलक्षणो जीव ॥३॥

चतुर्थी । हे यत्रो त्वं नोऽस्माकं सम्बन्धिनी गौ गोजातं यदि हंसि भारयसि । हन हिंसा-गत्योः । लटि शपि अदादिस्वाच्छपो लृक् । तथा अग्वं हंसि । पुरुषमस्मदीवं भृत्यादिरूपं यदि हंसि । अत्र सवत्र यद्विशब्दप्रयोगादपकर्तृत्वं हिंसवत्त्वं नानपकर्तृरिति धोत्यते । स तथाविधं मदीयगदाभ्यादिहननेनापकर्तारं रक्षा त्वां ययुभूतम् । त्वामौ द्वितीयाया (पा० ८-१-७३) इति युञ्जदस्त्वादेशः । अनुदात्तं सवमवादादी (पा० ८-१-१८) इत्यनुहुनेरनुदात्तत्वम् । मोतेनाकमहिमोपेतेन विध्वामस्ताहवामो मारयामः । व्यध ताडने । दिवादिस्वाच्छपान् । गहिज्यावर्धिव्यधि० (पा० ६-१-१६) इत्यादिना संप्रसारणम् । ययुया जातिलक्षणां गवादीनां पुनरुद्वयासम्बन्धात्किमिति ययुहिंसा क्रियत इत्यत आह यथेति । इतः परमपि यथा येन प्रकारेण हे यत्रो त्वं नोऽस्माकमवोरहा । वीर्याजायन्त इति वीराः पुत्रास्तेषां हन्ता वीरहा । न वीरहा अवोरहा । अयो भवामि । अस्तेलज्यहागमः । इतः परमपि अस्मदीयस्युग्रपश्वादीन्यथा न बाधसे तथा ताडयाम इति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥४॥

॥२॥

१-३४

परिपत्रककर्माणि सभाप्रवेशात्पूर्वमिव वीर्यदिति सूक्तेन मधुकाक्यां वीरुचं भक्षयंत । सूत्रितं

हि इयं वीरुर्दिनि मधुकं स्वाद्वपराजितं परिणदमा मज्जाति (कौ० ५-२) इति । विवाहकृत्मायज्ये-
तेन मूक्तेन मधुकर्मणि रणमूत्रेण वध्वाङ्गुल्यां बध्नीयात् । मूत्रितं च इयं वीरुर्दिनि मधुकर्मणि
लाज्जारकतेन मूत्रेण विपथ्यानामिकायां बध्नीति (कौ० १०-२) इति । विवाह एव अनुविका-
कर्मणि शयनकाले मधुकर्मणि पिष्टदौत्रे प्रक्षिप्यानेन मूक्तेनाभिमन्त्र्य बध्नुवर्गौ शरम्भं सज्ज-
च्छेयाताम् । मधुकर्मणिमौक्तेऽपनीनेव वीरुदमोऽहमिति संस्पृश्यत (कौ० १-५) इति मूत्रितस्वात् ।
अथर्ववेदे मद्योशवदमेऽप्येतत्सूक्तम् ॥ तत्र

प्रथमा । इयं पुरीवर्तिनो सभात्रयादिकर्मणि विनियुज्यमाना वीरुत्तु विरोहणशीला
मता मधुकात्वा मधुजाता । मधुनि मधुररसोपेतं भूतत्वे जानोत्पक्वा । यद्वा । मधुन मध्यममुप-
भोक्तृणां वर्धसि माधुर्यसंपादनाय जानोत्पक्वा । अथवा मधुना जौद्वं रमेन जानोत्पक्वा ।
तस्या हृत्पत्तौ जौद्वो रम एव जलवत्कारणमित्यर्थः । जनी प्रादुर्भाते । कर्मणि निष्ठा । हे वीरुत्तु
तथा त्वां स्वभावतो मधुरां वयमपि मधुना मधुमूत्रेण लनित्रादिना लनामसि लनामोऽवधारयामः ।
ननु अवधारणी । इदन्तो ममिः (पा० ७-१-४६) इति मम इदन्तत्त्वम् । यद्वा । मधुना । इत्थंभावे
तृतीया । मधुमूत्रेण प्रकरणेण लनामः । माधुर्यरसोपेतत्वेन त्वां लनामि न तु केवलमित्यर्थः । तथा
त्वं मधोमधुनः । लिङ्गकृत्यर्थः । जनिकर्तुः प्रकृतिः (पा० १-४-३०) इति पञ्चमी ।
मधुकपादुपादानकारणात् । अग्निः पञ्चम्यर्थानुवादी । प्रकृता प्रकणं जाता । अग्नि भवति ।
या त्वमुक्तप्रकारेणाभयतः स्वभावत उपादानतश्च मधुमयी भवसि सा त्वं नोऽस्मान्मधुमनो
मधुररसोपेतान् कृधि कुरु । काविकवाचिकमानसकपोऽस्मदीयः सकलो व्यापारो मधुररसोपेतः
सन् सर्वलपादेयो भवत्स्वित्यर्थः । कुरु कुरु । मध्यमैकवचनं त्वाद्मो विकरणस्य लुक् ।
अमृतापृक्तुभ्यामृन्त्विति (पा० १-४-१०३) इति हेधिरादेशः । क कर्त्तृकर्तृकृधिहृतेऽवर्त्तान्तेः
(पा० ७-३-५०) इति द्विजंतीयस्य सत्त्वम् ॥१॥

द्वितीया । मधुकलते त्वं जिह्वाया रसनाया असेऽप्यमागे मधु कौद्वं यथा भवति तथा
वर्तस्व । तथा जिह्वामूले रसनाया मूलभागे मधूलकं मधुररसवद्भुवं जलमधूलकवृक्षपुष्पं यथा
भवति तथा तदास्मिका वा वर्तस्व । जिह्वाया मज्जादिमज्जिघानेन तस्मिन्वर्त्तौ पागपि मधुरा
सर्वेषां सुधवा भवत्स्वित्यर्थः । तथा हे अते त्वं मम । इदित्येति च निपातावधारणार्थः ।
उभाभ्यामन्वयोगायोगव्यवच्छेदौ क्रियेते । मयैव नात्यस्येत्यर्थः । कर्त्तौ कर्मणि शरीरे
व्यापारेऽसौ भव । अम सुवि । सेटि आदागमः । यथा मम वित्तमन्तःकरणमुपायस्युपागच्छ ।
मदीयः शरीरो मानसो व्यापारश्च स्वस्वन्निधानान्माधुररसोपेतः संप्रालाप्यो भवत्स्व-
ित्यर्थः ॥२॥

तृतीया । हे मधुकलते स्वद्वारखे मे मम निकमखं निकटगमनं सज्जिहितार्थं प्रवर्तनं मधुम-
मधुयुक्तं स्वस्य घरेषां च प्रीतिकरम् । भवत्स्विति शेषः । तथा मे मम वरायणं वरागमनं
दूरगमनं मधुमत्तु भवतु । तथा वाचा वागिन्निन्देण यद् वदामि कथयामि तत् सच मधुमत्तु
भवतु । इत्ये त्वदीयानां सर्वेषां व्यापाराणां मधुमत्त्वान्वाचिकव्यापारयुक्तोऽहमपि मधुम-
न्वितः मधुवत् सन्दग्धुः सर्वस्य पुरुषस्य मधु मधुमत्तु प्रीतिविक्रयो भूवासम् । संपूर्वाद्गोः द्विप च
(पा० ३-२-७६) इति क्तिप् प्रथे ॥

चतुर्थी । हे मधुकलते त्वत्सखिधानाम्मधोर्मधुनः कौदात् । लिङ्गव्यत्ययः । मधुतरोऽति-
शयेन मधुरसोपेतोऽस्मि भवामि । मधुशब्दात्तरप । मधुचाम्मधुदुधात् । दुह प्रपूरये । मधु-
शब्दोपपदादस्मात् दुहः क्व भव पा० ३-२-७०) इति कप्प्रत्ययस्तत्सखियोगेन चत्वं च । मधुशब्दे
चलोपपद्धान्त्वमः । मधुस्त्राविष् । पदार्थविशेषास्मधुमतरोऽतिशयेन मधुमानस्मि । मधुशब्दात्म-
तुप् । तदन्ताद् द्विवचनविभक्त्योपपदे तरबोवसुनौ (पा० ४-३-५७) इति तरप । स्वस्यातिशयेन
मधुमत्त्वे हेतुमाह मामिदिति । हे मधुकलते त्वं मामित् । इच्छन्वोऽवधारणे । किलशब्दः
प्रतिज्ञा । मामेव कलु वनाः सम्भगेः । यतस्त्वं मय्येव सखिहिताऽतोऽहं सखलमान्मधुतर
इत्यर्थः । वन वक्ष सम्भक्तौ । अस्माद्धेति मय्यमे सेतोऽवाटौ पा० ३-४-६४ इत्याद्यागमः । तत्र
ह्यन्तः । मधुमतीमिव मधुयुक्तं क्षात्वां वृक्षसम्बन्धिनौ यथा जनः सेक्ते सहृदित्वयः ॥४॥

पञ्चमी । हे जाये त्वा त्वां परितस्तनुना परितोऽन सवंतो व्यासे न । तनु विस्तारे । तन्निपत्योऽहन्द्सि
पा० ६-४-६६ । इत्युपधानोपः । तथाविधेनेषुवृत्तिशयितमाधुपरसोपेतेन मधुकेनाविद्विषे । आशयोः
परस्परं विद्वेषणाभावाय पश्यते परितः प्राप्तवानस्मि । इह गतौ । इहो गा सुक्ति (पा० २-४-४५)
इति गादेशः । व्यवहिताश्च (पा० १-४-८२) इति कोर्यवहितप्रयोगः । परितमनस्य न केवलमविद्वेष-
भात्र कलमपि तु यथा येन प्रकारेण हे जाये त्वं मां परितः कामिनी कामयमाना । असौ भवेः । अन्ते-
र्जटपद्यागमः । यथा च मत् मत् सकाशात् । एकवचनस्य च (पा० ७-१-३२) इति अस्मद् उत्तरस्य
कस्मैरदादेशः । त्वमावेकवचने पा० ७-२-६७ इति मपयन्तस्य आदेशे शेषे लोपः पा० ७-२-६०
इति लोपः । अपगा अपहाय गच्छन्ती नामो न भवेः । गच्छ गतौ । अस्मादपपूर्वादातो
मनिन्वर्निपद्यनिपद्य (पा० ३-२-७४) इति विष् प्रत्ययः । तथा त्वां पयगामिति पूर्वस्य सम्बन्धः ॥५॥

॥ ३ ॥

२ ३०

यथेदं भूम्यामिति मूलं न शोषणीकरणकर्माच्च वृक्षत्वकशरत्वाद्भगवताजनकुप्टाद्विद्रव्यामि
पेर्वादिन्वाऽऽशयेनालोक्ष्य स्त्रिया अहमनुलिप्येत । यथेदं भूम्याम् अथि यथा वृक्षमिति प्रकल्प्य
मृत्रितम् । संरुष्टयोर्वृक्षासिबुत्रयोः वृक्षत्वावस्थोपु त्वराजनकुप्टाक्षमाज्येन सकोय संरुष्टति
(को० ४-११) इति ॥ तत्र

प्रथमा । भूम्यां पुथिव्याम् । अविद्वर्ययः । भूम्या उपरि इदं परिदृश्यमानं नृक्षं वातो
वात्मान्नक्षो वायुर्यथा येन प्रकारेण मथायति मध्नाति । अनर्वाच्यतं कृत्वा आसयति ।
हन्द्सि वायव्यपि (पा० ३-१-८४) इत्यत्र वायव्यहन्द्सि सर्वत्र इति वक्ष्यादहावपि अः वायवादेशः ।
वायव्यविस्वादनतोदात्तत्वम् । वायव्यधाभ्याम् (पा० ८-१-३६) इति निधामप्रतिषेधः । हे स्त्रि एष
पृथं ते मनी मध्नाम्वासोहयामि । यथा येन प्रकारेण मां कामयमाना कामिनी कार्कश्यान्ती असौ
भवेः । यथा येन प्रकारेण मत् मत् सकाशात् अपगा अपहृत्वाभ्यन्तर गच्छी नासौ न भवेः । तथा
मध्नामोति पूवत्र सम्बन्धः । कामिनीति । कमेर्वाहन्तादीनादिक इतिप्रत्ययः । तस्य भविष्यति
गम्याद्य (पा० ३-२-३) इति भविष्यदर्पकत्वम् । ततो लोपः । अनेनोभविष्यवाचमर्थयोः (पा०
२-३-७०) इति कर्मण्य कन्तोप्रतिषेधः । तस्मान्मामिति तृतीया । अपगा इति । जनमनजनकमगमो
विद् (पा० ३-२-६७) इति गमेर्विदप्रत्ययः । विदुनोरनुनामिकस्याद् (पा० ६-४-४१) इत्यात्वम् ॥१॥

द्वितीया । अश्विना हे अश्विनौ कामनाविषयीभूतां स्त्रियम् । इदित्यवधारणे । सस्रयाधो मत्समीपं प्रापयन्तम् । नयनेर्लज्जाडागमः । चक्रायोगे प्रथमा (पा० ८-१-५६) इति प्रथमा निर्वृतिमक्तिर्न निहन्त्यते । आनीय च कामिना मया संवत्तयः संयोजयन्तम् । वेहेर्लज्जा-
डागमः । सिम्बहुलम्० (पा० ३-१-३४) इति स्त्रियः । परस्परममुन्वयार्थो चकारौ । वां युववोर्भगासो भगा भाग्यानि । आरजमेरसुक । समरमत संगच्छन्ताम् । मयेति शेषः । समो गम्युच्छिद० (पा० १-३-२६) इत्यात्मनेपदम् । हान्दमे लुकि च्छेत्तुं । गम इत० (पा० ६४-६८) इत्युपधात्वोप । तथा चिनानि ज्ञानानि । समामनेत्यनुपज्ञः । एवं यता यतानि । कर्मनायेतद् । उतश्चोऽप्यर्थः । विविधानि कर्माण्यपि । समामनेति सम्बन्धः ॥२॥

तृतीया । सुपण्याः शोभनयज्ञाः पारावतादयः पतिव्यो यन् स्त्रीविषयं वाक्यं विवक्ष्यो वक्तु-
मिच्छन्तो भवन्ति, अनमीवा चरोगिण्यो ह्यनाः कामिजनाश्च यद्विवक्ष्यो भवन्ति तत्र विषये क्रियमाणं मे मम सर्वान्विनं हवमाज्ञानं कुलमलं यथा कुस्मितमलोपेतं मृदुलं शरीरावयवविशेष-
मिव सा कामिनी शल्यो वायु इव गच्छताम् । प्राप्नोतु । मद्वाक्यं धृत्वा मत्परावता भवति-
त्यर्थः । विषयः । मयः सति वक्ष्यादेशे सनाधर्मभक्त उः (पा० ३-२-१६८) इत्युपस्यव ।
न लोकाव्ययानिष्ठा० (पा० २-३-६६) इति वक्षीप्रतिषेधे यदिति द्वितीया । सुपण्या अनमीवा
इत्युभयत्र नचउभ्याम् (पा० ६-२-१८२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यथेति पादान्ते (फि० ८५)
इति वयाचक्ष्णो निहन्त्यते ॥३॥

चतुर्थी । यदर्थज्ञातमन्तरमभ्यन्तर मनो विषयीकरोति तदेव वाक्षी बहिष्य वाविषययो
भवति । यद्वाहमुक्तमवयव च तदेवान्तर मानसं भवति । अनेन वाहमनमयोः परस्परं विमर्शादो
निरस्तः । वाक्षामिति । बहिष्येत्तोपो यत्र च (पा० वा० ४-१-८५) इति यत्रप्रत्ययैतोपश्च । एव
निर्दूषं विधरुपायाभनवयसंपूर्णावयवानां कन्यानामभुक्तपूर्वाणां मनो हे शोक्ये मृणादिरूपे मृभाय
गृह्णात् । स्वधनुसेपनेन तां मदनुरक्तचित्तो कुर्वित्यर्थः । कन्यानामिति । तिलवशिष्यमन्यकात्मयधाम्य-
कन्याराजन्ममनुन्याकामक्षः (फि० ७९) इत्यन्तम्बरितत्वम् । मृभाय । प्रहेयोति हन्द्मि शायत्रपि
(पा० ३-१-८४) इति भः शायत्रादेशः । ह्यहोभोगहन्द्मि (पा० वा० ३-१-८४) इति मन्त्रम् ॥४॥

पञ्चमी । इयं काव्यमाना स्त्री पतिकामा भर्तारमभिजप्यन्ती अत्र मत्समीपमागमत् ।
गमेर्लुकि तपि च्छेत्तुं किं मो नो यातोः । पा० ८-२-६५) इति मन्त्रम् । पतिकामेति । योति-
कामिमहपाचिभ्यो च्छेत्तुं (पा० वा० ३-२-६) इति शपथेयान्तत्वाङ्गीप् न भवति । अहमपि
जनिकामो जनिजाया तां कामयमान सज्जागमम् । तां प्राप्तवानस्मि । किञ्च कनिकद्वद् भूय
हे वाहवद् कुर्वन्मभो यथा वद्वया संगच्छते तथाहं भगेनागमम् । कनिकर्दादिति । कन्देरा-
हानार्थाद् वाधर्ति० (पा० ७-४-६५) इत्यादिमूत्रे इतिशब्दस्य प्रकारवाचित्वान्कनिकद्वद्द्वन्द्वोऽपि
शक्नोति निवारितो दृष्टव्यः ॥५॥

॥ ४ ॥

४-१६

चतुर्थानुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र बृहन्नेवामित्याद्यन सुक्तं नाभिचारकर्मणि शत्रुं कोशन्तमनु-
मृष्यात् । भूमकेतुत्पातशान्ती वातक्षपशुप्रयोगे उतेवं भूरित्येषा । तत्र

प्रथमा । बृहन्महाभ्युपनिषदो वा वरुण एषां दुरात्मनां शत्रूणांमधिष्ठाता नियन्ता संस्तोः
कृतं सर्वमन्वाप्यमन्तिकारिव पश्यति समीपदेशादिव जानाति । न तस्य व्यवधाथकं किञ्चिद-
स्तीत्यर्थः । यो वरुणस्ताप्यत्मान्तत्वेन वर्तमानं स्थिरवस्तु चरवस्तुशीलं नभरं च वस्तु मन्यते ।
स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं जानातीत्यर्थः । स बृहन्निर्वाति सम्बन्धः । तावदिति । तावृ संतान-
पालनयोरस्मात्पतः शत्रुदेशः । ईदृग्विषयज्ञानसद्भावं वरुणस्योपपादयति सर्वमिति । वधव-
हितं विप्रकृष्टं स्थिरं नभरं स्थूलं सूक्ष्ममित्येतादृगिदं सर्वमतिरोहितज्ञानत्वाद्वा विदुर्जानन्ति ।
विदुः शाने । विदो लटो वा (पा० ३-४-८३) इति केरमादेशः ॥१॥

द्वितीया । पूर्वस्यामृचि एषामित्युक्तम् । तत्रदमा के पुनः प्रतिनिर्दिश्यन्त इति तावन्निर्दिशति
यस्तिष्ठत्यस्तीति पूर्वार्थेन । यः शत्रुस्तिष्ठत्यभिमुखमवतिष्ठति चरति गच्छति यत्र वसति कौटि-
ल्येन प्रतारयति यः शत्रुर्निसाधं निसवधेनानिगमनेन चरति । यद्वा निलीनोऽहरयः संहरति । अथ-
तेनिष्पूर्वाणामुल । निपूर्वाण्यीयतेषां । उभयधापि समानोऽयः । उपसगस्यायतौ (पा० ८-२ १६)
इति लस्वम् । य शत्रुं प्रतङ्क प्रकर्ष्य कृच्छ्रजीवेन प्राप्य चरति वर्तते । तर्हि कृच्छ्रजीवने । अस्मात्प्र-
पूर्वाणामुल । एषां शत्रूणामिति पूर्वस्य सम्बन्धः । आन्तिकारिव पश्यतीति यदुक्तं तदपि
समर्थयने द्वौ सन्निधयेत्युत्तरार्द्धेन । द्वौ पुरुषौ रहसि सन्निधयोर्पाप्य यन्कारं मन्त्रयेते गुप्त भाषेते ।
मन्त्रि गुप्तभाषणे इति धातुः । तपोगुप्त भाषणं भाषमाद्यधोस्तृतीयस्मिन्त्वसङ्कथापूरकः सन्
राजेश्वरो वरुणः स्वसार्वभौमेन तन्मन्त्रं वेद जानातीत्यर्थः । ततश्चाकार्यावस्थावसर एव ताम्
निगहीतुं वरुणः शक्नोतीत्यर्थः । श्रेः सम्प्रसारणं च पा० ५-२-५५ इति पूरणाथ तीव्रत्वयः
सम्प्रसारणं च ॥२॥

तृतीया । उतशब्दोऽप्यर्थः । इयं सर्वोधिष्ठानत्वेन निर्दिष्टा भूमिरपि राज्ञ ईश्वरस्य कुष्ठ-
निघ्नेऽभिरुक्तस्य वरुणस्य वशं वर्तते । उतापि च अस्मौ विप्रकृष्टा बृहती महती दूरेष्वन्ता दूरे
विप्रकृष्टे देशे अस्तेऽन्तिके च भवतीति दूरेष्वन्ता । यत एव व्याप्य वर्ततेऽतो बृहतीति भावः ।
एषरूपा यौध्व वरुणस्य राज्ञो वशे वर्तते । बृहती दूरेष्वन्तेति विशेषणद्वयं भूम्या अपि
योग्यम् । अत एव दूरेष्वन्ते इति आवापृथिव्यानांमस्य पशितम् । उतो अपिच समुद्रौ पूर्व-
पश्चिमौ वरुणस्य राज्ञः कुक्षौ दक्षिणोत्तरवामभेदेनावस्थिते द्वे उदरे । एवं भूम्यादिकं कृत्स्नं
जगद्व्याप्य वर्तमानोऽपि अस्मिन्नन्त्येऽपि उदके तटाकं निलीनोऽन्तर्हितो भवति ॥३॥

चतुर्थी । उतापि च यः शत्रुनधकारी अस्माकं पुरस्तात् आसन्नरिक्तप्रदेशमतिमर्षात् अस्ति
क्षम्य सर्वं गच्छेत् । यद्वा सकृन्प्राप्य यो स्वगमतिव्यपापये प्रवर्ततेत्यर्थः । स शत्रुवरुणस्य
राज्ञः पार्श्वयो न मुक्ताते न मुच्येत । तच्चद् एव वर्ततामित्यर्थः । मुनेः कर्मणि तेष्वङ्गागमः
वेतोऽन्यत्र (पा० ३-४-६६) इत्येकारः । कथं सुलोकस्यो वरुणो मनुष्यकृतमपराधं जानातीति
तत्राह दिवः स्थल इति । दिवो धूम्रोकाकिर्गताः अस्व रूपश्रवरा इयं पार्थिवं स्थानं प्राप्य सञ्चरन्ति ।
ते च सहजाजाः सहस्रसङ्ख्याकैर्मनोपायेर्धुक्ताः सन्तो भूमिमतिपरान्ति । भूलोकवृत्तान्तं
सर्वमतिशयेन साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥४॥

पञ्चमी । रोदसी अन्तरा आवापृथिव्योमज्ये यत्प्राविजातं वर्तते तथा पुरस्तात्स्वस्य पुरो-
भागे यत्प्राविजातमस्ति तत्सर्वं वरुणो राजा विप्रन्ते विसेषेण पश्यति । तस्मात्तेषां जानाती

प्राणिनां निमित्तो निमेषश्चाव्यापारस्य । उपलब्धतामेतद् । अन्निरूपन्दोषलज्जितस्य अस्य साधवसाधुकर्मणः सहजव्याप्ता परिभाषयिता वरुणस्यानि पापिनां शिक्ताकर्माणि तत्तत्पापानुसारेण निमिनोति निजिपति । इमिञ् प्रक्षेपेण । तत्र दृष्टान्तः । अन्नानिर्वणि । अन्नो स्वप्नो ह्यमात्मानं स्वकीयं घनं च हन्तीति स्वप्नी । तथा च यास्कः अन्नो किनवो भवति एवं हन्ति (नि० ५-२२) इति । यथा किनवोऽन्नानात्मजवार्धं निजिपति तद्वदित्यर्थः ॥५॥

षष्ठी । हे वरुण ये स्वदीयाः पाशाः सप्त सप्त उत्तमसध्वमाधमभेदेन प्रत्येकं सप्तमकृत्याका-
स्त्रेधा त्रिप्रकारं विगितास्तत्र तत्र पापिनां निषहाय जालवदुद्धारः । एतच्च त्रैविध्यम् उदुत्तमं वरुण (ऋ० १-२५-१५) इति मन्त्रान्तरादप्यवसितम् । स्थान्तस्तत्तत्पापानुसारेण पापिष्ठानं हिमस्तस्तिष्ठन्ति सर्वे ते पाशा अमृतं वदन्तं पापकृतमममदीयं शत्रुं क्षिणन्तु क्षिणन्तु । यन्तु मय्यवाही सत्यवदनशील पुण्यकृन् समतिष्ठन्तु विमुञ्चन्तु ॥६॥

सप्तमी । हे वरुण शतेन शतसकृत्याकस्त्यदीयैः पागीरेनमनृतवादिन शत्रुमभिर्वेहि बधान । बध्ना निगुहाणत्यर्थः । अभिपूर्वो दधानिवन्धने कृतते । यथा अभाभिधानीमादत्ते (तै० स० ५-१-२-१) इति । हे नृपतो नृणां मनुष्याणां साधवसाधुर्गरित्राणां विदेकेन दृष्टः । ईदृशं हे वरुण अमृतशतमृतं मृदन् पुरुषान्ते स्वतो मा मोक्ष विमुक्तो त्रिसृष्टो मा भूत् । किन्तु जालमो-
ऽसमोत्पकारी स्वकीयमुद्वं अशायिन्वा अमयित्वा जलोद्वरागेण अस्तं कृत्वाऽबन्धो बन्धवर्द्धनः प्राप्तेऽप्यकृतबन्धनोऽसौ कोश इव परिकृत्यमान आस्ताम् । स्वत्पाशबन्ध एव यतताम् । अत एवान्यत्रात्रातम् अमृते सलु वै कियमाणो वरुणो गृह्णाति (तै० मा० १-५-२-६) इति । परिकृत्य-
मान इति । कृतो वेदने । अस्मात् कर्माणि यत् ॥७॥

अष्टमी । समानमामयति व्याघिनो भयति पुरुषोऽन्नेनेति समाख्यः । ईदृशो यो वरुणः । लुप्ततद्धितोऽयं निर्दशः । वारुणः पाश इत्यर्थः । विगमनेन विविधं वा आमयति पुरुषोऽन्नेनेति व्याख्यो यः पाशः । तथा यो वरुणो वरुणमयबन्धी पाशः सन्नेभ्यः समानदेशे भव यच्च विदेग्यो विदेगे भयो यच्च वरुणो वरुणमयबन्धी पाशो देवो देवेषु भवो यच्च वरुणपाशो मानुषो मनुष्येषु प्रयुक्तः । तेस्तथा सत्वरिति वरुणमाद्येन सम्बन्धः ॥८॥

नवमी । अस्याविम्वस्य स्थाने सम्बुद्ध्या शत्रुनामग्रहणम् । आमुष्यायशक्तिगोत्रतो निर्दशः । आमुष्याः पुत्रेति । अद् शब्दस्थाने मातृनामनिर्दश । तदयमर्थः—हे देवदत्तायाः पुत्र गायत्र्यशक्तमन्त्रा त्वा त्वां तैः पूर्वस्थाशुचि उक्तैः सर्वैः पाशरभिष्यामि आभिदधामि । बध्नामीत्यर्थः । तथा हे शत्रो ते नुम्यं तान् सर्वान् पाशाननुलक्ष्योक्त्य सन्दिशामि मंत्रयस्त्वामि ॥९॥

॥ ५ ॥

४.१७

स्त्रीशूद्रकापालादिकृताभिवारदोषानिहृत्यथ द्वापामागसहदेव्याया मन्योक्ता ओषधीः शान्त्युदके प्रक्षिप्य तदनुमन्त्राविनिधुक्तं महाशान्तिगद्यो ईयानो त्येत्यादिमूलग्रयसाधनीयम् । सूत्रितं हि दृष्या दूषिरसि ये पुरस्तात् ईयानां त्वा समं न्योतिः ततो अम्य बन्तुकृन् क्षर्णास्त्वा यो ते चक्रुः अयं प्रतिसरः यो कल्पयन्ति इति महाशान्तिमाचरते इति । कौ० ५-३ ।

एतत्सूत्रप्रत्ययस्य कृत्वाप्रतिहरणमन्वत्त्वादस्य यत्र यत्र विनियोगस्तत्र सर्वत्रास्य सूत्रप्रत्ययस्यापि विनियोगो दृष्टव्यः । तत्र

प्रथमा । हे सहदेव्याख्य ओषधे भेषजानां तत्तद्दोषशान्तये भेषजत्वेन प्रयुज्यमानानामन्यासामो-
वधीनामीषानामीश्वरां स्वा स्वा मुञ्जेने वन्नुकृताभिचारदोषमुञ्जेतु निवर्तयितुमारभामहे स्पृशामः ।
ईषानामिति । ईष ऐषयं । अस्मात्तुः शाक्य । आदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदास्तेत्वाद्दुसार-
धातुकात्तुदात्तत्वे धातुस्वरः । उज्जेव इति । तुमर्थे सेसेद् (पा० ३-४-६) इति संप्रत्ययः ।
ईश्वरत्वमेवास्या उपपादयति हे ओषधे सहदेवि स्वा स्वा सर्वस्मै अभिचारजनितज्वरादिदोष-
निवृत्तये सहजवीर्यं वक्त्रेऽपरिमितमामर्घ्ययुक्तं करोमि । यस्मादेव तस्मात्त्वमोषधोनामपिपतिर-
सीत्यर्थः ॥१॥

द्वितीया । सत्यजित मन्वेन याथाार्घ्याभिचारादिदोषं जयति निवर्तयतीति सत्यजित् । तां
उपधयावर्त्तनीं उपधस्य परकृतस्याकाशस्य पृथक्त्री नाशयित्री वा सहमानामभिभवनशीला पुनः-
पुनराभीक्ययेन बहुतरव्याधिनिवृत्तये सरति प्रवतत इति पुनःसरा तामीदृशीमोषधिप्रमत्या. सर्वा
ओषधीरोषध्य इतोऽस्मादाभिचारदोषमनाहंतोर्नोऽस्मान्पाशवात् । पारसीर कर्मसमाप्तौ ।
अस्मत्कृतव्यं समापयतु इत्यनमाभिप्रायेण समाभगच्छन्तीति उपसगभूतेयोर्व्यक्रियाध्याहारः ।
अत्र समङ्गीति वाक्य ॥२॥

तृतीया । एषा प्रथमकाण्डे व्याख्याता । अक्षराधस्तु या पिशाची शपथेनाकोशेन शयाप
या च मूर मूर्च्छाप्रदमये वापमादरे । या च शरीरगतासृगादिरसस्य इरणाव जात पुत्रादिमारेभे
थालिङ्गति सा सर्वा मर्द्दयतेऽभिचरतः शत्रोन्तोर्कं पुत्रं भक्षयामिस्त्विति ॥३॥

चतुर्थी । हे कृत्यं ते स्वां यामामेऽपक्वं मृत्पात्रं चक्रुः कृत्यन्तोऽभिचारकाः । यद्वा नील-
माहिते । धूमोद्गमेन नीलो ज्वालयता च साहितोऽग्निनीललोहितः । तादृशेऽग्नि आग्न्यावतने
यां चक्रुः कृत्यन्तः । आमेऽपक्वं मांसं कुक्कुटादिपाशिशरीरे वा कृत्यां चक्रुः कृत्यन्तः ।
आमपात्रमग्न्यावतने कुक्कुटादिशरीरे समास्थानमित्येवमादीनि हि कृत्यानिधानस्थानानि । एवं
कृत्याकृतः कृत्याया प्रयोजनं हे कृत्ये स्वया । विभक्तिव्यत्ययः । एवं जहि नाशय । यद्वा
आर्षाद्यः सम्बोध्यते । हे आपवे स्वया कृत्याप्रयोक्तारो हन्तव्या इत्यथा । कर्मणि प्रत्ययः ॥४॥

पञ्चमी । दुष्टः स्वमो दुःस्वप्नस्तत्र भवमविष्टदशनं दीप्कल्प्यम् । दीर्जीवत्यम् । दुष्टा जीवता
तोषभावो यस्य दुर्जीवतस्तस्य भावो दीर्जीवत्यम् । नाशकादेराकृतिगणत्वात् व्यञ्ज । रक्तो राक्ष-
सजातिरभवम् । महाभायेतत् । यथाभिचारक्रियाजनितमन्यत् महन्नयकारणम् । अस्तीत्यर्थः ।
यद्वा अन्व महत् रक्तो जडराक्षसादिरिति रक्तोविशेषणत्वेन योज्यम् । अत एव तावा रक्तं
पृथिवी मो अभ्वात् (ऋ० १-१८५-२) इत्यन्वस्य मयहेतुता धृता । अराव्योऽनमृद्धिहेतवः
पापलक्ष्यस्तथा दुर्गाम्नीः । छेदिका मंदिका इत्येवं दुष्टनामोपेता याः पिशाच्यो दुर्वाचो नाशयामि
प्लेदयामि भक्षयामीत्येवं दुःशब्दा र्वाभिः सततं प्रयुज्यन्ते तास्तथोक्ताः । इत्थं वा इमाः
कृत्या अनुकान्तास्ताः सर्वा अस्मिन्नाभिचर्यमाद्यपुरुषविषये नाशयामसि नाशयामः ॥५॥

षष्ठी । शुचामारं शुभा शुधीदया पुरुषस्य मारणं तृष्णामारं तृष्ण्या पिपासातिशयेन पुरुषस्य
मारणम् । यद्वा शुचिपासयोः पुरुषे स्वरूपतो नाशनमत्र विवक्षितम् । तादृशे पुरुषस्य स्वस्य

एव मरणसम्भवात् । अगोतां मोराहित्यम् अनपत्यताम् अपत्यराहित्यं च । एतत्सर्वं हे
अपामार्गं त्वया वयमपमृज्महेऽपमार्जयामो विनाशयामः ॥१॥

सप्तमी । लुक्प्राणाशयोरत्र विपर्यय एव विशेषः । अथो अपिच अक्षपराज्यमर्ज्यं त-
साधनेर्धनक्रियानिमित्तः पराजयः । एतत्सर्वं हे अपामार्गान्धादि पूर्ववत् ॥५॥

अष्टमी । सर्वाभामन्वासाभोऽभोनामपामार्गं एक एव वर्णो वर्णादिना सर्वा अपत्य यत्र
वर्तन्त इत्यर्थः । हे अभिचारदोषमृजोत ते तत्रास्थितं कृत्वादिमिरापतितं रोगादिकं तेनापामार्गेण
मृज्मो मार्जयामोऽपामयामः । अथागस्तं त्वमगदो व्याधिरहितश्चिरं चिरकालं वर्तन्व ॥८॥

॥ ६-७ ॥

मेह भाष्यम् ।

॥ ८ ॥

६-३२

अथुपऽनुवाके पञ्च सूक्तानि तत्रान्तर्दाव इति प्रथमं सूक्तम् । सञ्जाय न मृषेन पिशाचरजो-
जनिभयनिवृत्तये सूत्रोक्तप्रकारेणाग्निं त्रि. प्रदक्षिणं कृत्वा पुरोडाशं जुहुयात् । सूत्रितं हि
अन्तर्दाव इति समन्तमग्नेर्जर्पाक्षः परिकल्प्य पुरोडाशं जुहोति (कौ० ४-७) इति । तत्र

प्रथमा । हे अन्विजो यातुधानस्यवा रजोनिवहवामेनद्विषतेन सह क्षणे दायागमा-
वन्तमर्धये स उषु जुहुत । हे अग्ने यादुत्याधःरभुतस्त्व रक्षांस्यस्मदुपद्रवकारिणो राजस्मानारा-
हूरे प्रतिदह भस्मसात्कुरु । नोऽस्माकं गृह्णन्तो नोपतीतवामि उपतापकरा मा भू ॥१॥

द्वितीया । हे पिशाचाः पिशिताशना नो युष्माकं प्रीणा गलावपयान् रुद्र. सहनो देवः पर्व-
विद्वन्त । हे यातुधाना नो युष्माकं दृष्टोऽर्वास्थीनि स एव खोऽपिभ्य्यानु दिनन्तु । विश-
तोषीयो सर्वतः प्रासवीयो बीरुदोषाध्व नो युष्मान्यातुधानान्वमेन सुशुना समजीगमसु
मगमसु ॥२॥

तृतीया । हे मित्रावरुणौ नोऽस्माकमिहास्मिन्देहेऽभयं भयराहित्यमस्तु । अक्षिवा तेजसा-
ऽक्षिणोऽक्षशोलाक्षाक्षयान् प्रतीव प्रत्यङ्मुत्थानन्मलः पराङ्मुत्थान्नुदतं निरस्यतम् । ते च
निरस्ता क्षातारमभिष्ठ स्वाभिने मा विदन्त मा लभन्ताम् । तथा प्रतिष्ठामावासभृमि मा
लभन्ताम् । निराधया भवन्तिस्त्वर्थः । ते च मिथः परस्परं विज्ञाना विहन्यमाना सूर्यं मरण-
मुपयन्तु उपगच्छन्तु ॥३॥

॥ ९ ॥

१९-५३ (१-१०)

कालो अथो वदतीति सूक्तद्वयस्य सौवशाभूमिदाने आन्वहोमे त्रिनियोगः । उक्तं च परिशिष्टे
आन्वारभ्य जुहुमात्कामसूक्तं कालसूक्तं पुरुषसूक्तमिति (५० ११ १) । कामप्रतिपादकत्वात्काल-
सूक्तमुच्यते । तत्र

प्रथमा । अग्नेन सूक्तद्वयेन सर्वजगत्कारणभूतः कालरूपः परमात्मा स्तूपने । तत्र
प्रथमया कालोऽधात्मना रुच्यते । सप्तर्षिभिः । सप्तसत्त्वकाका रमयो रजतवो मुखपीवापादा-

वक्रद्धा यस्य सः । सहस्राक्षः सहस्रलोचनः । अजरो जगदरहितो नित्ययुवा भूरिरेता । रेतः
 शुक्लरूपः सप्तमो धानुः । प्रभूतवीर्यः । रेतःसेवनसमर्पणोऽपत्योत्पादनशक्तः कालः कल्पिताद्यो
 वहति स्वारोहकानभिमतं देशं प्रापयति । तस्मै विपश्चितोऽधारोहयारोहयादियु कुशला
 अथवाकनिष्ठाताः कवयो धीमन्त आरोहन्ति । तस्याश्वस्य वक्रा वक्राणि । चक्रमयाक-
 र्कमिति (नि० ४-२७) वात्कः । गन्तव्यानि स्थानानि विद्या विद्यानि भुवनानि । इति अथ-
 पत्तेऽर्थः । विपश्चितस्तु । अधोऽनुते व्याप्नोति भूतभविष्यदृतमानकालवर्तीनि वस्तुनीत्यर्थः ।
 कालः कल्पिता सर्वस्य जगतोऽनर्घच्छिन्नकालरूपः परमेश्वरः । सप्तर्षिभिः । रश्मिशब्देन श्रुतव
 उच्यन्ते । सप्तर्षिः । एकैकं क्षणमात्रहयात्मकः सप्तमस्तु प्रयोदशो मासः । तथा च द्वाशतध्या-
 माभ्यासं साकजानां सप्तथमादुरेकत्र पलियमा क्षय्यो देवजा इति । श्रु० १-१६४ । इति । अत्रापि
 समाकृतं प्राक् । सहस्राक्षः । अत्रात्रिशब्देन दिनानि रात्रयश्च उच्यन्ते । सहस्रमष्टस्याका-
 होरात्रयुक्तः । अजरो जगदरहितः सर्वदेकरूपः । भूरिरेताः प्रभूतजगत्संज्ञनसमर्थानि सप्तमः ।
 एकरूपः कालो वहति प्राक्जितान् स्वस्वकर्मसु प्रापयति । तं कालं कवयः क्रान्तदर्शिनो विपश्चितो
 विद्वान्स आरोहन्ति स्वार्थीनं कुर्वन्ति । स्वार्थीनकाला भवन्तीत्यर्थः । तस्य कालात्मकस्य
 रथस्य वक्रा वक्राणि विद्या विद्यानि भुवनानि भूतजातानि । लोकान् अभिगच्छन्तीति शेषः ।
 अथवा अधोऽनुतेनादित्य उच्यते । तथा च वात्कः—एको अधो वहति सप्तमा मा । आदित्यः
 सप्ताह्नी रश्मयो रसानभिषक्तमवर्णन्ति सप्तैरनमृष्य स्तुवन्तीति वा इति (नि० ४-२७ ।
 कालात्मकोऽथ सूर्यः सप्त रश्मयः प्रधानभूता यस्य । ते चैव सप्तभूषा उच्यन्ते । देवा आदित्या
 ये सप्त तेभिः सौमाभिरक्ष न इति निगमः । (श्रु० ६-११४-३) । तेषां च नामानि तैत्तिरीया
 अधीयते । आरोहो आजः पटरः पनङ्गः स्वर्गरो ज्योतिषीमान् विभाष इति । तै० ब्रा० १-७-१ ।
 अग्नौ तु प्रधानभूतः कव्यपाक्य आदित्यः । कव्यपोऽहमः स महामेह न जहाति इति भूतः । (तै०
 ब्रा० १-७-१) । यद्वा रश्मिशब्देन सप्तान्यभिधीयन्ते । गायत्र्यादीनि सप्तर्षिसंस्थानि । तथाच
 निगमः । श्रुतिभिः पुराणै दिवि देव ईयते । यजुर्वेदं तिष्ठति मध्ये अहः ॥ सामपेदेनास्त्रमये
 महीयते । वेदेरग्न्यस्त्रिभिरेति सूर्यः ॥ तै० ब्रा० ३-१२-६-१ इति । यद्वा रश्मिमन्तोऽथा रश्मि-
 शब्देनोच्यन्ते । मन्वर्षीयस्य सोमः । सप्ताश्वः । सप्त युजश्चि रथमेकवक्रमिति निगमः
 (श्रु० १-१-१६४) । सहस्राक्षः । अत्रिचक्रं अत्रोचि किरयाः । सहस्रकिरयोपेतोऽजरोऽविनचरो
 नित्यो भूरिरेताः । उदकवाचो रेतःपण्डः । यद्वा कव्यपाक्यादित्यो न्यस्तु रश्मिभिः पर्यावसतेऽथ
 वर्णतीति श्रुतिः । (तै० ब्रा० ३-४-१०-२) । एकरूप आदित्यो वहति कालकर्म प्रारयति । तं
 कालात्मकं सूर्यं विद्वान्सोऽधिगतपरमाथा आरोहन्ति सूर्यमण्डलं निस्त्वोपगच्छन्ति । द्वाविमौ
 पुहवौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राट् योगयुक्तश्च रथं चाभिमुखाइतः ॥ इति स्मृतं । यद्वा
 स्वात्मभावेनार्पितइति । अतएवादित्यं पुहवः प्रकृत्य भवन्ते । तयोऽहं सोऽग्नौ सोऽसौ सोऽहं
 तदुक्तमृषणा सूर्य आत्मा जगत्स्तत्पुत्रश्च इति । (तै० ब्रा० ३-२-४) । तस्य सूर्यस्य वक्रा
 वक्राणि चक्रमयानि उदाप्तिस्थानानि जगन्तीति ॥१॥

द्वितीया । अत्रथा संवत्सररूपकालवक्रं वदयते । तस्य संवत्सरकालस्य वक्राणि एकं त्रीणि
 पञ्च षट् सप्त द्वादशेति तत्र तत्राध्यायन्ते । सप्त युजश्चि रथमेकवक्रम् । विद्याभिषक्तम् । सप्त-

चक्रे पङ्कजे । द्वादशारं नहीत्यादिषु । तद्यानं शौनकोऽप्याह । त्रिधा द्वादशधा पौनः पञ्चधा सप्तधा तथा । संवत्सरं चक्रवर्षं पराभिः कीर्तयत्यभिः ॥ (बृ० ४-३०) इति । एतं सर्वजगत्कारणम्वेनानु-
भूयमानः कालः परमात्मा सप्त चक्राणि सप्तहस्तानु अनुक्रमेण वहति धारयति । अस्य
संवत्सरस्य सप्त नाभोर्नाभयः । नद्यतेनाभिः । अन्नजन्मकानि मध्यच्छिद्राणि सप्त श्रुतुसन्धि-
कालाः । अस्यान्तो नु सन्ततं सूक्ष्मममृतममरसधमकमविनश्वरं तत्त्वम् । सप्तचक्रच्छिद्रेषु प्रोतो-
ऽनुस्यूताऽक्तः सत्यमबाध्यं तत्त्वम् । स पूर्वोक्तः संवत्सररूपः प्रथमः सर्वस्यादिभूतो देवो
द्योतमानो नित्यज्ञानरूपः कालः परमात्मा इमा इमानि नामरूपात्मना व्याकृतानि विधा विधानि
भुवनानि भवनवन्ति वरावरान्मकानि जगन्ति अजन्तु अजन्तु । अतर्कः शनरि अतित्वमागम-
शासतमिति जमभावः । स्वकीकुवन् स्वेन कामेनावच्छिद्रकानि कुर्वन्नुत्पादयन्मः । स्वति संहरतीति
सः । पौऽन्तकर्मणि । कर्तारि कप्रत्ययः । आतो लोपः । संहरत्येते गच्छति व्याप्नोति सर्वमा-
वृत्य यतते । ईक गतौ । देवादिकः । तुल्यः प्रसिद्धौ । यद्वा आध्यात्मपरम्वेन योज्यः । कालः
कल्पिता सर्वान्द्रियव्यापारकर्ता शरीराभिमानो देवः । बन्धका विषया रूपादयः । नु सूक्ष्म
दुर्गमम् । अमृतं चैतन्यम् । अन्नः सर्वान्द्रियेषु तद्विषयेषु आनुगतः । एवं सर्वप्राणिजानान्जन्
प्रत्यक्षीयते । स उपमहर्षश्च स काल ईयते तत्त्वज्ञेयते । इय गतौ । कर्मणि यकप्रत्ययः ॥३॥

तृतीया । काले सर्वजगत्कारणभूते नित्येऽनवच्छिद्रमे परमात्मनि स्वस्वरूपे । अधिपत्यः
सप्तम्यर्थानुवादी । पूजः सर्वत्र व्याप्तः कुम्भः कुम्भवत् । कुम्भोऽहोरात्रमासर्तुसंवत्सरदि-
कपोऽवच्छिद्रको जन्मः काल आहितो निहितो वतते । सर्वस्य कार्यस्य स्वकारणेऽवस्थानरतु ।
अन्न विद्वन्नुभवे भूति प्रमाद्यति । तं जन्म कालं सन्तः सत्पुण्या बहुधा नानाप्रकारमहोरात्र-
भेदेन पर्याप्तो नु अनुभवामः ललु । अथवा तं जन्यकालाधारं परमात्मानं बहुधा बहुभि-
भववामननानिदिध्यासनेः पर्याप्तः साक्षात्कुर्मः सन्तः सद्रूपमहोपासका वयम् । अस्ति ब्रह्मति
वेदस्य सन्तमेतं ततो विदुरिति हि भूति (से० आ० ८-६) । अनुशब्दौ प्रसिद्धयर्थौ । स
काल इमा इमानि परिहृयमानानि विधा विधानि व्याप्तानि भुवनानि भूतजातानि प्रत्यक्ष
प्रत्यक्षनः । अभिमुखाञ्चन आध्याप्नुयन् भवति । तं कालं परमे उत्कृष्टे सांसारिकसुखदुःखादि-
दुष्पदोपरहिते व्योमन् व्योमनि आकाशवर्जिते वे सपगते विविध रक्तके परमानन्दप्रदायके
स्वस्वरूपे वर्तमानमाहुर्विद्वोसः । व्योमवर्जितः । उपोऽलुकः (पा० ७ १-३६) इति सप्तम्या लुक् ।
नकि सम्पुद्गयोः (पा० ८-२-८) इति मलोपप्रतिषेधः ॥३॥

चतुर्थी । स एव कालो भुवनानि भूतजातानि समाभरतु आहरतु आहरति उत्पादयति ।
हमहोमः । यद्वा । भूज् भरते भौवादिकः । स्वेनोत्पादितानि भुवनानि समन्तात् पुण्याति ।
स एव कालो भुवनानि संपर्येतु । सम्यक् परिगच्छति । व्याप्नोति । इय गतौ द्वान्द्वे लङि
आदजादीनाम् (पा० १-४-७२ इत्याकारणम् । आदज (पा० १-३-२३) इति वृद्धिः । स एव
पिता एव भुवनानां जनकः सन्नेर्वा पुत्रो भवति । काल एव पितृत्वेन पुत्रत्वेन च
व्यवहियते । यः पूजन्मनि पितृत्वेन जातः स एवास्मिन्नन्मनि पुत्रत्वेन व्यवहियते ।
अवच्छिद्रककालाधीनत्वात्सर्वस्य । अथवा एकस्मिन्नन्मन्येव पितुः पुत्रत्वमाप्नायते । अजा-
दजात्सम्भवति हृदयादधिजायते । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शब्दः पतम् ॥

(कौ० उ० २-११) । तस्मात्सर्वोत्पादकान्मर्कतात् पुत्रादिरूपेण भविष्यतश्च तस्मान्काला-
व्यवत्परमुत्कृष्टं तेजो नास्ति । वैतन्द् प्रसिद्धौ । तेजो नास्तीति निषेधात्स्वस्यापि
तेजोरूपत्वमर्थमिदम् । तस्य भासा सर्वमिदं विभासीति श्रुतेः (क० उ० ५-१५) । ॥४॥

पञ्चमी । कालः परमात्मामुं विप्रकृष्टां दिवं ब्रूलोकमजनयदुत्पादितवान् । उतापि च इमाः
परिहृत्यमानाः सर्वप्राशकाधारभूताः पृथिवीः । व्यवस्थेन बहुवचनं कन्याभेदेन वा । तथाच
मन्त्रवर्णः । यद्विन्द्रासो अयमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थ (ऋ० १-१००-६) इति ।
तथाहशब्द एवार्थः । काल एव भूतं भूतकाले आधारेऽवच्छिन्नं भूतं भविष्यत्वेपितमिष्ट-
मिष्यमाणां वर्तमानकालावच्छिन्नं च जगद्विनिष्ठे विशेषेणाधितं वर्तते । समवर्णविभ्याः स्थः
(पा० १-३-२३) इत्यात्मनेपदम् ॥५॥

षष्ठी । कालः कालरूपः परमात्मा भूतिं भवनेवज्जगदसृजत । सृज विमगे । तौदादिकः ।
व्यवस्थेमात्मनेपदम् । देवादिकत्वात्मनेपदिनो व्यवस्थेन च । काले प्रेरकं सति सूर्य आदित्यस्तर्पति
जगत्प्रकाशयति । काल एवाभये विश्वा विरवानि वतन्ते । काले वसुः । उपग्रहवामेतत् । वसुरा-
शोनीन्द्रियाणि । विपश्यति । इदमप्युपपन्नकाम् । दर्शनादिकर्माणि कुर्वन्ति । यद्वा वसुः । वसुः-
शब्दो लुप्तमन्त्रधीयः । वसुमान्सर्वान्द्रियाधिष्ठाना विपश्यति स्वस्वेन्द्रियव्यापारं करोति ॥६॥

सप्तमी । काले परमात्मनि मनः जगत्सिद्धिर्जातिमितभूत मनो वतते । तस्मिन्नेव प्राणाः
सुप्रारम्भा सर्वजगदुत्तर्पासो वतते । आन्तवमनोपाधिन्नेन काले वतत इत्याधारक्यपदेशः । यद्वा
मनः । जात्येकवचनम् । सर्वथा प्राणिनां मर्त्तसि । प्राणाः पञ्चकृतिकः । प्राणा अपि परमात्मन्येव
वतन्ते । तथा नाम नामधेय सर्वथा वस्तूनां सन्ना अपि तत्रैव समाहितम् । क्षीपुत्वादि-
सञ्ज्ञाभिः काल एवोच्यते इत्यर्थः । यद्वा सर्वथा रूपाणि कृत्वा तेषां नामान्यपि स्वयमेव व्यव-
हरतीत्येतदभिप्रायेण काले नाम समाहितमिष्युक्तम् । सर्वाणि रूपाणि विविच्य धीरो नामानि
कृत्वाभिवदन्त्य आत्मे इति हि श्रुतिः (तै० आ० ३-१०-८) । कालेन वसन्तादिरूपेण आगतेन
सर्वा इमाः प्रजा नन्दन्ति सन्तुष्यन्ति । स्वस्वकार्यमिदं ॥७॥

अष्टमी । काले परमात्मनि तपः सर्वजगन्मज्जनविषयं पथोलोचनम् । तप पथोलोचने । आस्माद-
सत् । तपसा धीयते ब्रह्म (सु० १-१-१) इत्यादौ तपःशब्दः पथोलोचनाधत्वेन व्याख्यातः ।
तथा ज्येष्ठं सर्वस्यादिभूतं हिरण्यगर्भात्म्यम् । यद्वा तपः कृच्छ्रयान्द्रायणादिकम् । तपस्तपदानु-
त्थातत्रैव वर्तनम् । एकः कालशब्दो र्गौगिकः । कर्त्तव्यतरि काले ज्येष्ठं ब्रह्म हिरण्यगर्भम् ।
ज्येष्ठं ब्रह्म भेदं ब्रह्म इति हि श्रुत्यन्तरम् । / उ शब्दोऽवधारणो । कालः सवस्य जगत ईश्वर-
प्वामी । यः कालः प्रजापतेः प्रजानां जन्तुर्भुक्तुं तस्य ब्रह्मणः पिता जनक आसीत् ॥८॥

नवमी । तेन कालेनेपितमिष्टं सर्वं स्रष्टव्यं जगत् । कामितमित्यर्थः । तीथ सह० (पा०
५-२-४८) इतीदामः । इति तेनैव जातमुत्पादितं जगत् । सत् सृजगत् । उ शब्दोऽवधारणो ।
तस्मिन्नेव काले प्रतिष्ठितम् । कामो ह काल एव ब्रह्म देशकालावच्छिन्नं सच्चित्सुखमितुरसमवाच्यं
परमार्थतत्त्वं भूत्वा परमेष्ठिन परमे स्थाने सत्यलोके तिष्ठन्तं चतुर्मुखं विभर्ति ॥९॥

दशमी । कालोऽयं सृष्ट्यादौ प्रजापतिं ब्रह्माण्डमसृजतोदपादयत् । कालः प्रजाप्रासृजत ।
स्वयम्भूः । स्वयमात्मना भवतीति स्वयम्भूः । कामव्यातिरिक्तकालान्तरनिर्देशकः स्वयंशब्दः ।

कश्यपः । आरोग्यभ्राजादिमत्तसूर्यादेज्जहाऽष्टमः सूर्यः । कश्यपोऽष्टमः स महामेहं न जहानीति
(तं० आ० १-० १ अत्यन्तरमुदाहृतम् । कश्यपशब्दनिर्वचनं च याम्येकैनेवं कृतम् कश्यपः
पायको भवति यस्मिन् परिपश्यतीति सीरम्पादिति । साष्टशः सधस्य दृष्टा सूर्यः सपः सन्तापकं
तेजस्रं कालादाकायते ॥१०॥

७ । वाररुचो निरुक्तसमुच्चयः

एकत्रिंशद्विंशं मन्त्रं यो वेत्स्यतु स मन्त्रविदः । इति वचनादेकत्रिंशद्विंशं मन्त्रा
वशात्प्राच्यन्ते ।

इत्येति शेषः । विद्यामित्रव्याख्यम् । देव्या देवानां स्वभूता अग्निगुणभृतयः । हे शमितारः ।
तत मनुष्या अथयुगभृतयः । सर्व एव यवाममं यत्तु मारयितुमारभ्यम् । आरभ्याधोपन-
यतोपगच्छत । मेध्याः । मेध इति यज्ञनाम । तत्र भूताः । दुरो द्वाराणि यज्ञगृहद्वाराणि ।
धात्वालोत्तरयोर्मध्यमित्यर्थः । आहतामानाः कामयमानाः । एवं एवं भागमिति शेषः । मेध-
पतिभ्याम् । मेधो यज्ञः । तत्त्वाद्यनभूतः यशुरपि मेध इत्यने । तस्य पत्नी स्वामिनावासीवोमौ
तयोरधो मेध मेधसाधनं यशुम् । यशब्दः पुरस्तादर्थः यतने । अनेकाभ्यामुपसर्गाणाम् ।
कुल प्लज्जयते । तस्योक्तमुक्तं पुरस्ताद्वारन्तीति धृतेः । पुरस्तात् । अथै । तादर्थ्यं चतुर्थ्या ।
अग्निमुक्तमुक्तं भरत हरत । स्मृणीत बहियत्रय निहस्यते तत्र बहिर्दभां स्मृणीत । अनुशक्शो
मन्यतामित्येतेन सम्बध्यते । एनं माताऽनुमन्यतां वधाधम् । अस्योत्कसाधम् । अनु पिता ।
पिता च । अनुमन्यतामित्यनुवृत्तः सर्वत्र । अनु भ्राता । भ्राता चानुमन्यताम् । कीदृशो भ्राता
सगम्यः । समाने गर्भे भवः सगम्यः । स हि महान्त्यगार्धः । अनु सखा । सखा
चानुमन्यताम् । कीदृशोऽसौ सवृधः । वृधशब्दः सङ्गतवचनः । समाने वृधे भवः
सवृधः । उदीचीनो अस्य मार्गमाश्रम्य पयोः पदः पादार्जिघत्तात् । तस्य तार्जित तादृशेण
सर्वत्र । निधत्त । सूर्यं यशुरमयतात् । सूर्यप्रभवन्दात्सूर्यमेवास्य यशुरमयत । सर्वेन्द्रियाणां
मेधन्धर्मस्येऽपि वचनं ययाग्याय कारखपरिषहार्थम् । सर्वं हि विनश्यत कारणं गच्छति । वातं
प्राणमन्धवक्षुततात् । मुखनासिकाभ्यां यो वायुर्निसरति साऽस्य प्राणोऽभिप्रेतः । दिशः प्रति
ओन्नम् । अन्तरिक्षं प्रति अहं प्राणं शरीरधारकम् । पृथिवीं प्रति शरीरम् । अवसृजतेत्यनु-
वृत्तः सधत्त । एकधा एकेन प्रकारेण । अलपिहताम् । अस्य स्ववमाद्यधत्तात् । पुरा नाभ्या
नाभेरपिहत्त आगतंरुपात् वषामुद्विक्तात् उद्धरत । अन्तोचोपमाणां वागमतात् । मुखनासिका-
सञ्चारिणं वायुमस्य वारयत । निरुद्धासं सञ्चयतेत्यर्थः । श्वेनादय एव उपमानाश्रये
मोषादीयन्ते । श्वेनं श्वेनाकारमस्य वत्तः कृष्टत कुलत । प्रशसा । द्विवचनस्य छपां हलुगिति
सूत्रंवाकारः । प्रकर्षश्च शस्यते इत्यनेति प्रशः शस्यमुच्यते । स्वधित्ती वा शस्त्रा-
कारावित्येके । अथवा प्रशसा पठन्तौ बाह । कृष्टतेत्यनुवृत्तः सर्वत्र । शलादोषणी

शलाकारे दोषणी । दीर्घे ह्रस्वयः । कश्यपा इषांसी । अचिह्ने ओष्ठा । साकल्पमेवा-
 प्लिदत्वम् । कवपोरु । कवपा ऊरु । ऐकपक्षां अष्टोवन्ता । स कः कवीरः । तत्पक्षांकारौ
 अष्टोवन्तौ । तौ च कृच्छ्रावित्यर्थः । वडिर्शानिरस्यवलकस्यः पशवः । ता अनुष्टुप् अनुष्टुप्नेन
 यत्नेन । कृच्छ्रा उच्छ्वावयतात् उत्कृन्तत । एवं गात्रं गात्रमस्य अनृतमनतिरिक्तं च
 कृणुतात् कृणुत । उवध्यगाहम् । भातितं नृणां पदजोषं पशोरदरे तिष्ठति सवृष्यम् ।
 तर्धस्मिन्मृद्वते म उवध्यगोहः । त च पार्थिवं पृथिव्यो भवं गतम् । खनतात् । अन्ना ।
 असृक्शब्दस्य लोहितवचनस्य पदादिमुश्र्वाभ्यामन्नादेशः । अन्ना । लोहितेन । रक्षा संसृज-
 तात् सयोजयत । तद्धि रक्षसो भागाः । वनिष्टुमस्य वपासर्मोपे सन्तं वपाखनने मा राविष्ट
 लाविष्ट । उरुकं विन्तीर्षम् । वपासक्त्यां वेतर्दित्येवं मन्यमानाः । एवञ्च कुर्वतां नेत् ।
 इच्छन्तोऽवधारणाथः । न इत् नच । वो युष्माकम् । तांके सनपे । हे अप्येते अपत्यनामनी ।
 पौनरुक्त्यपरिहाराथं लोकशब्देन पुत्रोऽभिधीयते । सनपशब्देन च पौत्रः । बहुधर्मकवचनम् ।
 पुत्रेषु धौत्रेषु च । पुत्राणां पौत्राणां च मध्ये कश्चित् शरिता शब्दकरः । रवत् । द
 शब्दः । शब्दयिष्यति । हे शमितारः । एतन्नात्वा हे आध्रिगो । प्रदशनाधर्मिदमध्रिगुप्रदशम् ।
 आध्रिगुप्रभृतम शमितारः । शमीध्ये शमयत । सुशमि शमीध्यम् । शमितं च शमयत
 मा शङ्कां कुरुशमिति । यम एव सा द्विसा । शास्त्रेण विहितश्चात् । अस्य च पशोरुक्तयो
 भवति । तथा च स्मरते भ्रूयते च । यज्ञार्थं निधनं प्राप्ता प्राप्नुवन्त्युज्जिर्दति पुनरिति ।
 हिरण्यवारीर ऊर्ध्वः स्वर्गं लोकमेतीति ॥१॥

पृष्ठेषु । इत्याह्वानम् । भरद्वाजस्यावम् । आकार सन्निकर्षाथः । पृष्ठ आगच्छ ।
 यज्ञमिति शेषः । उकारः पदपूरणः । सुमवाञ्चि शोभनं मृतं वचनं वचाञ्चि वदानि । ते
 स्वर्ग्यस्ययुक्तम् । स्तुतिमिति शेषः । अत एव हे आग्ने त्वं तेभ्यः शृणु इत्यभिप्रायः । कस्मा-
 दिति चेत् । यस्मात् इत्या । इत्येति मत्तवनाम । सत्यवचनमस्मदीयम् सत्यरूपत्वात्पृष्टिकर्मित्य-
 अभिप्रायः । आग्नेषां तु इतरा अग्नेषाः । मत्पाद्विपरीतवृत्तयः । गिरौ वाचः । विपरीतत्वात्
 प्रीतिकरा इत्यभिप्रायः । भूत्वा आनन्तरमेभिस्तातीयमर्थानर्करिन्दुभिः स्वोमर्षधामे । एकमो
 लकारः । वधमे वधस्त्व । एतदुक्तं भवति । स्तुतिमि. स्तुयमानः पौत्वा च सामं वृद्धः सन्
 देवादिषो गहीत्वाहुषस इति ॥२॥

नर्कारिन्द्र । इति स्तुतिः । वामदेवरूपावम् । गुह्यगुह्यसम्बन्धप्रतिपादने स्तुतिरुच्यते ।
 नर्कारिति न इत्येतस्य प्रतिपक्षवचनस्याकल्पप्रत्ययान्तस्य रूपम् । नास्तीत्यर्थः । हे इन्द्र त्वत् त्वत्
 उक्तं उत्कृष्ट । इत्येते इत्यर्थः । कुत एतत् । इन्द्रो ये देवानामोऽजिष्ठो बलिष्ठ इति भूते । किं
 च न उवाचान् उवाचानां न नास्ति । कुतः । महत्त्वयोगात् । हे वृषहन् । वृषमहरं त्वष्टुः पुत्रं
 मेघे वा । किं बहुना । नर्कारे वा यथास्त्वम् । यादृशोऽसि त्वं तादृशोऽपि नास्ति । त्वत्तुल्यो-
 ऽपि न कश्चिन्नलोक्ये विद्यत इत्यर्थः ॥३॥

मोघमिति निन्दा । भिक्षोरावम् । मोघं व्यर्थं निष्फलम् । अन्नं विन्दते लभते । भुङ्क्ते
 इत्यर्थः । अप्रचेताः । अप्रचेता अप्रज्ञ इत्यर्थः । प्रकपणरज्जनन् घर्मात्मन्यथः । सत्यं लवीमि ।
 पदलदुक्तं तत्सत्यमेव । अयं वध इत् वध इति वञ्चनाम । इच्छन्तोऽवधारणाथः । वर्जयति

प्राक्षान्नित्ति वज्र । एव । सोऽज्ञानाभोऽभ्यवहारः । तस्याभ्यवहतुः । तत्तत्तद्भूतेष्वप्युद्भूतोऽप्याह-
 संव्यः । उत्तराऽर्थं योजनीयः । नायमर्थं पुष्यति । अरीयो भवतिग्रहन्तारमिति न पुष्यति ।
 नार्थयति । नाम्नौ भुङ्गति । ईशदेवादि न करोतीत्यर्थः । नो सखायम् । नापि सखायं स्वस्वभूत-
 मतिथिं पूजयति । केवलाद्यो भवति । अर्धमिति पादनाम । अष्टाष्टादन्तैर्यमगस्य हस्वत्वेन
 हकारस्य च घत्वेन अक्षम् । आभिमुख्येन इन्ति तत्कृतोऽं कदाचित् । केवलं पादरूपो भवति ।
 केवलादी । केवलशब्दोऽसहायवचनः । केवलभोगी । असहायभोगीत्यर्थः । स मोक्षमन्त्र-
 विन्दते । तत्तस्य यथो भवतीति सम्बन्धः । कुत एतद् । अहमक्षमक्षमदन्तमप्रोति मन्त्र-
 लिङ्गात् । यस्य चाप्रो न कियते यस्य चाक्ष न दीयते न तन्नोक्तमिति न्यर्थः ॥४॥

गौरीरिति सहस्र्या । शीघ्रतमस्वार्षम । गौरीः । ह्यन्दमत्वास्तुलोपाभावः । वाहसध्यम-
 स्थाना । मेघजन्मा । स्तनयिस्नुनक्षयोपचारः । अष्टिष्टात्री गौरीत्युच्यते वा मिमाय साह माने
 मिसीते । हृस्वः जगदिति शेषः । मल्लिमानि कृष्टिजलक्ष्यानि । तत्तसी । तत्तनिः करोति कर्मा । कुलनी ।
 एकपदी पञ्च स्थानमाश्रय इत्यर्थः । किं तन् अन्तरिक्षम् । तदिह तस्याः स्थानम् । तद्यस्या सिकपदी ।
 द्विपदी मध्यमेन संहिता कुत्रवधमाकरन्दृष्टिकर्माणि साहाय्यमस्या प्रतिपद्यते । सा चतुष्पदी
 त्रिभिः । द्विषोऽप्यवकाशदानेनास्या कृष्टिकर्माणि सहकारिकारणान् प्रतिपद्यते । अष्टापदी अवाप्त-
 रद्विभिः । साश्वेवं तद्वर्माण् । नवपदी ताभिर्जादित्येन च । अन्तर्वापि वदा यं शक्तिभिः पर्याप्त-
 तेऽभ धर्षतीति वचनादृष्टिकर्माणि साहाय्यमस्याः प्रतिपद्यते । तत् एकमुच्यते नवपदी । धनुषुषी
 एकपद्यादिक्रमेण धर्ममानस्यर्थः । सहस्राक्षरा सहस्रमिति बहुनाम । अक्षरमिन्द्रकनामाक्षरत्वात् ।
 तथाहि भवते तस्माद्व्यमानाः पीयमाना आपो न क्षीयन्त इति । सहस्राक्षरा बहुश्रुता । कर्मणाप-
 पीयमानेन धर्मव्यापयन्तधारामना हृस्वः जगद्व्याप्यतीत्यर्थः । परमे एकष्ट व्योमन् । एषो
 धनुर्गति सप्तम्येकवचनस्य धादृष्ट्यः । व्योमनि । अन्तरिक्षे स्वास्मिन्स्थाने स्थिता इति वाक्य-
 शेषः ॥५॥

तच्चक्षुरित्याशीः । अस्तिष्ठस्वार्षम् । आदित्यो देवता । तत्तत्तदेन जगद्व्यापारकारणमादि-
 त्यात्म्यं ज्योतिरभिधीयते । अविनाशि देवविद्विरभिवाद्यमान तच्चक्षुः । अष्ट इति पर्याप्तकर्मा ।
 वक्षति क्षताज्यक्षभूतो भगवानादित्यः प्राक्षिनां वेष्टितं शुभमशुभं वा । अथवा चक्षुर्दशनम् ।
 कस्य देवानाम् । तथा च भवते अस्तौ वा आदित्यो देवानां चक्षुरिति । देवहित देवानां दानादि-
 गुणयुक्तानामग्न्यादीनां हितम् । आदित्यो हृदयात्ममयाभ्यामग्निहोत्रहवि प्रदानाथमहोरात्र-
 विभागे स्वपादयति । तस्माद्वितमुच्यते । देवदेवानां निहितं लोकनक्षत्राण्य देवहितम् । अथवा देवा
 दानशीला अनुष्ठायिनः । तेषामात्मसायुज्यसम्पादनेन हितं धेयस्कं तत्र प्रविष्टानां नित्यानन्द-
 त्वात् । पुरस्तादिति शास्त्रान्तरम् । पूर्वस्यां विशि । शुक्लम् । शोभतेदीप्तिकर्मणः । शुक्ल
 दीप्तिः । सा यस्यास्तीति मत्स्यधीनो रथत्ययः । मधुर इति यथा । शुक्लमतितेजस्वितया विराज-
 मानमित्यर्थः । उच्चरदुच्यते । उन्मुक्तमपत्तं ज्योतिरादित्यात्म्यम् । पर्येम कियन्तं कालम् । शरदः
 शतम् । शरच्छब्दः संवत्सरपर्यायः । संवत्सरशतम् । अथवा शरच्छब्देन क्षतुरभिधीयते न
 संवत्सरः । शरदि हि व्याधिबहुलत्वाद्दुर्दशम् इति विशेषणं प्राच्यते । श्रुतातीति शरद् । तथाच
 भवते शरद्वा अस्यां कालः सा ते वा वा एव हितस्तीति । जीवेम । शरदः शतम् । जीवन्नेव

पश्यतीति यौनहन्त्यप्रशङ्को नातः । अतस्तत्परिहाराधमेवं योजनीयम् । पश्यतिक्वियया दृष्टममात्रमभिहितम् । जीवन्वित्यनेन सर्वसंपत्सङ्गतं जीवनमाप्तास्यते न प्राणधारद्वयमात्रम् । एतदुक्तं भवति देवमनुष्यादिदृष्टस्तथा धनभूतमादित्वाक्यं उच्यते । पश्यन्तः सर्वाभिः संपादः सङ्गतस्य सत्त्वं जीवेमेति । मन्त्रशेषो व्याख्यातः ॥६॥

बभ्र्वेक इति कर्म । कथयपत्न्यापम् । सोमः स्तूयते । उत्तरेखानृचन वैद्युतोऽग्निः । बभ्र्व-
भ्रवर्षः सोमः । एकोऽप्यहायो विपुक्षो विषमः । विषमशब्देन समय उच्यते । एक एव कर्मसु
समय इत्यर्थः । हुनरः शोभना. कस्यपदाभंश नरा मनुष्या अथर्वार्द्यो यस्य सत्त्वान्धत्वेन
सन्ति स हुनरः । पदकारेणातत्पदं नावगृहीतम् । तथापि भाष्यकारवचनात्पदकारमनादृत्ये-
तन्निरस्तम् । युवा । यौतः कनिष्ठन्ययान्तत्वं । प्रयौति मिश्रयति कर्माणि प्रातःसवनार्थीनि ।
इतरोऽपि युवा तरुणः । क्षिप्रं कर्माणि मिश्रयति । अर्जि व्यञ्जनशीलः । अहन्तं
अभिष्वञ्जयति । इत्थादर्थः इत्यर्थः । हिरययम् । हिरययशब्दनोदकमुच्यते । कुत एतद् ।
उदकमपि हिरययमुच्यते इति भाष्यकारवचनान् । हिरययमुदकमुच्यते । एतदुक्तं भवति
इन्द्रादिदेवतानृतिश्रेष्ठं सवपाणिभ्य जनहेतुभूतमुदकं सोमः संपादयति इत्यर्थः । योनिम् । योनि-
शब्देनान्तरिक्षमुच्यते । अन्तरिक्षम् । एको वैद्युतोऽग्निः । आससाद् । आगतवान् । प्राप्त-
वानित्यर्थः । योननः । यन् दीप्तौ । दीप्यमानः । अम्तः । अम्तशब्दो मध्यमवचनः । देवेषु
मध्यमस्थानेषु वाटवादिषु । मेधिरः । मेधाशब्दो धनवचनः । प्रज्ञार्थोऽर्वास्त मेधाशब्दः ।
मत्त्वधीयो रप्रययः । मेधोदशतेनोदकवज्जलेन धमेन धनवान् प्रज्ञावान्वा प्रज्ञाहेतुभूतः । अतिबहस-
तिमिरावगुण्डितायां शस्त्रां घटपटादिभाषायां प्रकाशकित्येवमर्थः ॥७॥

अहं भुवमिति विकथना । अर्थाभिष्वक्त्यधमरुदाः प्रथमं तावदाख्यातं प्रस्तौति । प्रज्ञापने-
र्दहिता विकृताया नामधुरन्तेन लभूता पुत्रमिन्द्रमममिच्छन्ती किञ्च बहु तपश्चकार । तस्यास्तपसो
महानुभावादिन्द्रत्वमयाच्च देवधर्मवहायेन्द्र एव पुत्रो जज्ञे । स जन्मान्तरतिरोहितपूर्वस्मर-
णानुसन्धानः सन् सप्तगुणिकोऽपि अर्पिभिरभिष्टुतो इष्टास्मा स्वमाहात्म्यानुकोत्तनपुरस्सरमेतेन
गतायते । अतस्त्वार्थीयोऽयं मन्त्रः । उत्तमपुरुषयोगान् । अहमिति चतस्रः सवनान्त्रः प्रयोगात्
इन्द्र एव अर्पिः । इन्द्र एव देवता । कुत एतत् । उत्तमस्य तु वरास्य य अर्पिः सैव देवतेति
वचनात् । अहमिन्वात्मानं साभिमतं दत्तवति । भुवम् । मेष्टं पृथिवीनामधेयस्य भूशब्दस्य
रूपम् किंस्तर्हि भवतेत्यङ्गित उत्तमपुरुषैकवचने । इन्द्रमन्वाद्दमावः । अकारस्थोन्वहः । अभवम् ।
भवामि । वसुनः । वसु इति धननाम । धनस्य सवस्य । पूर्यः । पुराणनामेदम् । पुराणः
जिन्यः । पतिः स्वामी । अहमेव धनानि । प्रधन इति सकृद्यामनात्रः प्रशब्दलोपे द्वितीयावहु-
वचनात्समेतत् । सज्जयामि । सम्यक् बहु सज्जय जयामि । शकतः । शक्यश्चेन्नो बहुवचनः ।
बहुम् । अथवा सज्जयामि बहोः । शक्नोरिति शेषः । मामेव इवन्तो आह्वयन्ति सर्वं यजमाना
ज्योतिष्टोमादिषु कर्मसु । कर्मसु पितरं न । गच्छन्त उपमार्यः । पितरमिव । जन्तवः । मनुष्य-
नामेतत् । मनुष्याः सवकर्मसु । अहमेव दातृषु वजमानावः । विभजामि द्दामि भोजयम् ।
वजमानेत्सु । धनं यो तावद्वदति इविमंताद् बहु वाऽहमपि तस्मै तावदेव ददामीत्यर्थः । कुतः ।
याहमिव वै देवेभ्यः करोति ताहमिवास्मै देवाः कुर्यन्तीति श्रुतेः ॥८॥

पृच्छामोति प्रसः । दीपनमम आर्षम् । विज्ञानमयं ज्ञेयं पृच्छति श्रुतिवगणो यजमानम् ।
पृच्छामि त्वा त्वां परमुत्कृष्टमन्तम् । अन्तःशब्दः प्रवेशवचनः । पृथिव्या अतिशयन सारभूतं
प्रदेशं त्वां पृच्छामि । पृच्छतेर्द्विकमकन्वस्मरणादिकमकप्रयोगः । यत्र शब्दो यः शब्दार्थं दृष्टव्यः ।
यो भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः । नाभिश्चन्द्रेनाश्रय उच्यते । तथा च नाभिः सकृदनाप्रदेश-
वचन इति निरुक्तम् । सकृद् हि तेनाग्नेन कृत्स्नं शरीरं प्राणधारयन्दात् । तं त्वा पृच्छामोति
सम्बन्धः । पृच्छामि त्वा त्वाम् । कृष्यो वर्णयितुरश्वस्य रेतः । पृच्छामि सर्वत्र । अश्वध्वोदिरूपाया
वाचः परममुत्कृष्टं व्योम स्थानम् ॥६॥

इयं वेदिरिति व्याकरणं प्रतिवचनम् । पूर्वस्मिन्मन्त्रं कृत्वार. प्रभाः कृतास्तेषामानुपूज्यण
कृत्वारि प्रसिधयनान्यनेन प्रतिपाद्यते । इयं वेदियागभूमिः । पर उत्कृष्टोऽन्तः सारभूतः पृथिव्याः ।
कृत एतत् । देववजनं च वरं पृथिव्या इति भुतेः । अयं यज्ञो भुवनस्य भूतजातस्य नाभिराश्रयः ।
तथाच स्मरयम् । यज्ञो विभूत्यं सद्यस्येति । अयं योमो ग्रहचमम्मादिपात्रस्यो कृष्यो वर्णयितु-
रश्वस्य व्याप्नुरित्यस्य रेतः । कथम् । अयमेव हि पीतो रम्मादिक्रमेणन्द्रस्य रेतो वीर्यं मर्दोऽन्धे-
मापादयति । मद्यायमयमेव हि मद्या मद्यासनाभ्यासीनः । वाचः सद्यस्या अश्वध्वोदिरूपायाः
परममुत्कृष्टं व्योम स्थानम् । कथम् मद्या परिशुद्धः धृत इति वचनम् । कृष्या विद्यया मत्तान्ध
कृषोदिति भुतेः । यो हि निगमनिरुक्तव्याकरणादिकसापयुक्तः स एव मद्यस्यं कर्तुमर्हति
नाम्य इति ॥१०॥

इदमाप इति शोधितः । इदं दुरितमिति सम्बन्धः । हे आपः प्रवहत । प्रकपय्यापनयत ।
शोधयतेत्यर्थः । अतिक्रम माध । आपमिति वाक्यशेषः । कीदृशं तत् । उच्यते । यद्वा अहमभिदु-
होह । ग्रह जिघांसायाम् । अज्ञानेन प्राण्यजातं जघान । यद्वा शेषे वसयान् । उच्यमान् ।
उतावृतमपि यत् । तत्सर्वं नाशयतेत्यर्थः । सुप्सप्रमादादपातमवकलमचो भूवासमिन्यथः ॥११॥

इन्द्रं कर्तुमिति विकल्पः । अनेकवाक्यकल्पनया विकल्पः । देवताविकल्पो वा । वायुरिति
महताः सुव इति याज्ञिकाः । शनिर्नाम अस्मिन्पुत्रः । तस्यापन् । प्रथमं सायद्याज्ञिकमन्त्रेन
व्याख्यायते । इन्द्रः । दीपयति रागमद्वारेणानुप्राविश्य भूतानीमीन्द्र आदित्य उच्यते । असौ वा
आदित्य इन्द्र इति भुतेः । इन्द्र आदित्यः । कर्तुम् । कर्तुरिति कर्म वा प्रज्ञा बोध्यते । कर्मानि-
राजयागफललक्षणम् । नोऽस्माकमाभराहर । पिता पुत्रभ्यो यथा । यथा पिता पुत्रहितेच्छया
कर्म दृष्टानुभविकसुखसाधनमारभेत तद्वत् । किञ्च शिक्ष । शिक्षतिर्दानकर्मा । देहि । नोऽस्मभ्य-
मन्वदपि अभिलक्षितम् । अस्मिन् । हे पुस्कृत पुस्कृत यामनि । यानेमनिन् प्रत्ययः । आपयति
स्वर्गं स्थानमिति यामञ्छन्देन यज्ञोऽभिधीयते । यज्ञं । जीवाः । मत्त्वर्धीषोऽन्धप्रत्ययः । जीव-
वन्तः । चिरमपि जीवन्त इत्यर्थः । ज्योतिरन्धन्तरमहोमहि । अश्वं व्यासौ । व्याप्नुयाम ।
त्वया सायुज्यं गमिष्याम इत्यभिप्रायः । नैरुत्पत्तेऽपीन्द्रो दानादिमुखो मज्जमस्थानो वायु-
रुच्यते । हे इन्द्रं कर्तुं दृष्टिलक्षणं नोऽस्माकमाभराहर पिता पुत्रभ्यो यथा धननिमित्तं कर्म ।
शिक्ष देहि नोऽस्मभ्यं स्तोत्रम् । कामानिति शेषः । अस्मिन् । हे पुस्कृत पुस्कृत यामनि ।
आपयति आपयति भूतानीति यामञ्छब्दः कालवचनः । काले यथारम्भे न्यहत्तनादिकेन जीवा जीव-
वन्तो ज्योतिः परमात्माक्यमशीमहि । तेन सायुज्यं गमिष्याम इत्यभिप्रायः ॥१२॥

वदिन्द्रेति सहकल्पः । गोसूक्तेषांऽसूक्तेषां आर्षम् । यदि हे इन्द्राहं यथा त्वं सर्वस्य । धनस्येश्वरो भूस्तथाहमोशोपेश्वरो भवानि वस्त्वो वसुनो धनेस्व सर्वस्य । एक इति । इन्द्रस्योऽवधारणार्थः । एक एव । तथा क्षति स्तोत्रा मे मम गोवत्सा गवां स्वामी स्यान्नवेद् । प्रदशनाधिमिदं गोप्रहयाम् । गवादीनां धनानां पतिर्भवतु । एतदुक्तं भवति । त्वं सर्वेश्वरो मया स्तोत्रं बहु धनं ददासि अहमपि अभिलषितैरर्थैः स्तोत्रं मनोरथं पूरयेयमिति सहकल्पः ॥१३॥

सदेवो जयंति वेदना । उर्वर्या विद्युक्तः पुरुरवा विमलाप । शोभने देवनं क्रीडने यस्य स उदेयः । यथाभिलषितं परिभुक्तमवभोग इत्यर्थः । अथ सम्प्रत्येव विश्वरिषिभिरभारुह्य प्रपतेतु प्रकर्षणं पतति । अनावृतम् । आवृतनमावृतम् । अनावतनम् । क्रियाविशेषणमेतद् । किमधम् । परावतं परमाम् अत्यन्तदूरम् । कमलोकमित्यर्थः । गन्तव्यं गन्तुम् । उकारः पदपूरणः । गतश्च सन् अथ । अधराब्दपर्यायः । अनन्तरं शयीत निवृत्तिः प्रत्ययाधिदेवताया उपरुधे उत्सृज् । क्षमीपत्यस्योपा । कृते गगंकुलमिति यथा । यमस्य समीपे गत्वा जेत इत्यर्थः । शयितश्च । अधानन्तरमेव । पुनं वृका विकर्तनयुक्तास्तपुरुषा रभस्यामः । रभसशब्दो वेगवचनः । मत्स्यधीपाथः प्रत्ययान्तो द्रष्टव्यः । वेगवन्तः । अधभक्षयेयुः । अधशोतराश्चस्वरान्या योजना । अध अनन्तरं शयीत निजजेने इत्यर्थः । शयीत निवृत्तिः । निवृत्तिरिति पृथिवीनाम् । पृथिव्याः । उपरुधे सानुदेगे शयीत । शयितं अधानन्तरमेव वृका विकर्तनशोभा सुभा रभस्यामो वेगवन्तोऽधभक्षयेयुः । नैरुक्तपते तु पुरुरवा मध्यमस्थानः । वाटवादीनामेकत्वात् । पुरु रौतीति पुरुरवाः । उर्वरी विद्युत् । उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं व्यानुते इत्युवशी । वर्षकाले विद्यति विनष्टायां तथा विद्युक्तः । स्तनैरानुजस्य शब्दं कुर्वन् विलपति । हे देवाः सुकीडोऽयं प्रपतेतु अस्मात्स्थानादुत्तरिक्षात् । अनावृतम् अनावर्तनम् । परावतं परमामत्यन्तदूरं पृथिवीलोके गन्तव्यं गन्तुमपर्यन्तधारात्मना । गतश्च । अधानन्तरं शयीत निवृत्तिः पृथिव्या उपरुधे । उपरुध्यापो यत्र तिष्ठन्ति स उपरुधः कटकान्प्रदेशः । तस्मिन् । अधानन्तरमेवमुदकात्मनार्वास्थितं वृका अधभक्षयेयुः । एवं नैरुक्तपते योजना । औपचारिकोऽयं सम्प्रेक्षाकृतपानसमयः । नित्यस्वविरोधात् । परमार्थेन तु नित्यपक्ष एवेति नैरुक्तानी सिद्धास्तः ॥१४॥

यत्ते यममित्यनुशयः । अग्नेर्वै भूयते । अममातिनाम्नो राज्ञः पुरोहिताभ्यां मायाविभ्यामपतनप्राणं सुवन्धु आतर हृष्टा शोकमन्तसहृष्टाः अतवन्ध्याद्यक्षयो जानरो मनसः पुनरावर्तने जेयुर्वन्त यममिति मूकम् । यत्त तव मन इति सम्बन्धः । यमं प्रेतराजं देवस्वतमादित्यम् । सरयु-रजीजनत्तं देवस्वतम् । मनः । मनश्चन्दनाशान्तर्धामो प्रधानभूतः प्राज्ञ उच्यते । तथाहि भूयते प्राणमुत्क्रामन्त सर्व प्राणा अन्तर्क्रामन्तीति । जगाम गतवत् मूकम् । विशेषणमेतद् । कुरेऽपि सन् प्राणानां वृत्तान्तं केनति जानातीति मूकम् तत्त तव । आजतयामसि । आवर्तयामः । पुनरा-नेत्याम इत्यर्थः । किमधम् इह लोके ज्ञयाय निदासाय जीवसे जीवितुम् । उत्तं जीवनाय चेत्यर्थः ॥१५॥

प्रवाजानिति वाचना । एव कथा कथ्यते । सौषोर्कर्मणि विरेवे देवा ऊचुः । हव्यं नो वेहेति सोऽग्निरजवीत् । आभागोऽहं यज्ञं मृन्दोऽथ विभेमोति । ते देवाः पुनरुचुवन् अभिलषितं भूहीति । स्तोत्रे हविर्भागमविनशरुह्यायुधानवर्जं वाचते । प्रवाजान् मे मया मनुष्याज्ज्ञं नेवसान् ।

अगन्धदेवत्यान् । महेवस्थानेरेत्यर्थः । मिहः वलोकनन्यायेन द्रुनेन्याख्यातमपकष्टव्यम् । दत्त ।
ऊर्जशब्दोऽस्यवचनः । अजवन्तम् । अजविकारं पुरोडाशं हविषा भागं दत्त । घृतं सान्यभागात्कथम् ।
अपाम् । विकारभूतमिति वाक्यशेषः । पुण्यं च । पुरु बहु कर्म मनानीति पुरुषः सवनीयं पशुरुत्पत्ते ।
तेन विधीयन्ते सवनानि । तथाहि यस्या प्राप्तमवने चरन्ति पुरोडाशेन माध्यान्दिनोऽह्निस्मृतीय-
मवने प्रचरन्ति इति वचनात् । तं च सवनीयम् । ओषधीनाम् । अनारामिति शेषः । अग्नेश्च
मम दीधमायुरस्तु भवतु हे देवाः ॥१६॥

तव प्रयागेति प्रमदोऽभ्यनुज्ञा । एवमग्निना याचिता विग्रे देवाः प्रत्यक्षुः । तव प्रयाजा अनु-
याजाश्च केवले । देवान्तररहिताः । ऊर्जस्वन्तः । ऊर्जशब्दो रसवचनः । हविषाः सम्बन्धिनः
सन्तु भवन्तु । भागाः परिगणितानि प्रार्थिताः । तदधिकमपि दत्त । तवेव हे अग्ने यज्ञोऽयं
सर्वोऽस्तु । यदि कामयते । किञ्च नुभ्यम् । तादर्थ्यं यतुध्यता । त्वदर्थम् । नमस्तां प्रह्वीभवन्तु
प्रविष्टाः प्रकृष्टा दिशः । यतस्तः प्राधवाद्याः सर्वासां च दिशो स्वमेवेक्षरो भेदेरिति प्रसादातिरेक-
कथ्यते । महती हि प्रमादोऽनेकभद्र इति ॥१७॥

ओषिदिति संवादः । उक्तिप्रत्युक्तिरूपं संवाद इत्युच्यते । प्रथमं तावदतिहासिकमत्तानु-
सारेणाथ मन्त्रो व्याख्यायते । यमयम्योः स्यादमुक्तम् । विवस्वतो दुहितः यम आतरं मदन-
परवशीकृता सर्वेन्द्रियप्रतिभांगार्थं यकमे । ओषितु । आउ ओ । उकारः यदगुणश्चिच्छब्दश्च ।
आकारो बहुस्यामित्यनेन सम्बध्यते । मन्त्रार्थं यमम् । सख्या । तृतीयैकवचनं प्रथमैकवचनस्य
स्थाने । सखी सती । बहुस्यामित्येतच्छब्दादयं रूपम् । आभिमुख्येन कामये इत्यर्थः । तिरः ।
कियाविशेषणमेतत् । समवविरोधात्प्रच्छब्दम् । वाक्यायसम्पादनार्थं यच्छब्दश्चाध्याहार्यौ ।
यमहं कामये सोऽपि । पुरु इति बहुनाम । चिच्छब्दार्थः । बहुच । अयावम् । अयावन्देनादक-
मुच्यते । द्वयरूपसामान्यादेन उच्यते । मत्स्वर्धीयो वकारः । अयांसो त्योपपत्ति मकारस्तोपः ।
अयावं बहुतेतन्वमित्यर्थः । जगन्वान् गतवान् प्राप्तवान् । प्राप्ताभिनययोगेन उच्यते । अतः
पितुः स्वस्यापि विवस्वतः । नपातम् । नपावित्त्वनन्तरायाः प्रजाया नामधेयम् । धीर्ग्रामित्यर्थः ।
आदधीत कारणाभूतगर्भं मयीति शेषः । वेधाः मेधावी । अधिज्ञासि । अधीत्युपरिभावे । आन्द-
समेतद्रूपम् । अमा पृथिवी तस्या उपरि । पृथिवीलोक इत्यर्थः । प्रतरं प्रकृष्टतरं पुरोन्पादनेन
वीक्ष्यामो दीप्यमानः । एवमेतिहासिकपक्षे योजनम् । नैरुक्तपक्षे तु यमी मध्यमस्थाना वाक । यमश्च
मध्यमस्थानः । सा यमी सर्वकाले मध्यमस्थानमाह । आ आभिमुख्येन । सन्नाथं सहस्रान-
योगात् । सख्या । सखीत्यर्थः । कामयेयमहम् । कामयेत् । सोऽपि । तिरः । तिर सत इति
प्राप्तस्य नामनी । प्राप्तवपसमयः । बहुलमुदकभूषणत्वं गतवान् । गतश्च स्वस्य पितुरादित्यस्य ।
कथमादित्योऽस्य पिता उच्यते । आदित्यो रश्मिभिः पर्यावर्तमाने रमान् मध्यमायापयन् तं
पाति । ततोऽमौ अस्य पितेन्युच्यते । तस्यादित्यस्य नपातम् । एकान्तरितत्वात् पौत्रस्यानीय-
मुदकसङ्ख्यातमादधीत वेधा विविधं बुद्धिप्रदानेन पाता चारयिता सर्वस्य जगतः । अधिज्ञासि
पृथिव्या उपरि । पृथिव्यामित्यर्थः । दीप्यामः । छरे चिन्तायाम् । चिन्तयन् कथं तु नाम
लोकः सुखं जीवेदिति । एवं नित्यत्वाविरोधेन योज्यम् ॥१८॥

सामं राजानामिति समुच्चयः । अग्नेस्तापसस्त्वायम् । सोमं राजानम् । अग्ने रक्षयाया-

स्वनोऽग्निं गीर्भिः स्तुतिभिर्हवामहे आहवामः । अमिष्टुम इत्यर्थः । आदिमान् विष्णुः सूर्य
महाश्वं बृहस्पतिं च । एतदुक्तं भवति । त्रिस्थाननिवासिनो देवान्वन्दामहे । तेऽपि नः प्रसीदन्तु
अपानामभिलषितप्रदातार इति ॥१६॥

भोज्यायेति प्रशंसा । प्रजापतेर्दुहिता दक्षिणा नाम । तस्या आर्घम् । दानप्रशंसेषा । भोजय-
तीति भोजः । अन्नदातोप्यते । कुत एतत् । स इन्द्रोऽग्नौ यो गृहवे दद्यात्पञ्चकामाय वरते कुर्यायेति
मन्त्रान्तरे दर्शनात् । तस्मै तदर्थम् । अन्नं सम्पृजन्ति संस्तुवन्ति विचिन्ता शालिहोत्रोपदिष्टेन
त्रिपुण्याः परिवारकाः । कीदृशमन्नम् । आद्यं यीघर्गति कम्बोजादिदेशजातम् । किञ्च
भोज्यावास्ते कन्या कमनीया लाजयवतिशयविशेषेण शुभ्रमाना बालाङ्गारादिना च दीप्यमाना
भोजस्येवं पुष्करिणीय पुष्करिणीसदृशं हृदयाङ्गादनसहितम् । देवमाना । प्रथमैकवचनस्य
सर्वां सलुगित्याकारः । देवमानमिव चित्रं विचित्रमाज्यभूतम् । अस्पर्मिदमुक्तम् । यत्किञ्चि-
दुत्तमं जगति भद्रमस्ति तस्य सर्वस्य भाजनं भोज इति ॥२०॥

अषामुरीयेति शपथः । वसिष्ठरूपार्घम् । अत्रेतिहासमाचक्षते । विश्वामित्रपुत्रः किल
कश्चिदाक्षसो मायावी वसिष्ठरूपेण वसिष्ठस्य पुत्रशतं जघान । ततो वसिष्ठं प्रति अपवाद्-
शङ्काऽजायत । लोकनिर्वाहयज्ञं चाभिहतः पुत्रविषोगशोकान्निसन्तप्यमानहृदयश्च वसिष्ठः प्रस्तुत-
निकृत्तये वैजयन्तस्य राज्ञः समस्तं शपथं चकार । अषामुरीयेति । अष्टास्मिन्काले मुरीय क्रियेयं
यदि यातुधानः पिशिताशनोऽस्मि भवामि । यदि वाऽऽयुः । यदि वाऽऽत्यायुर्जीवितम् । ततप ।
तपिरन्न नाशार्थः । नाशितवानहम् । पुरुषस्य यस्य कस्यचित् । अथ अधशब्दपर्यायः ।
स च हेतौ । यत् एतदमीकं स सोऽपि वीरेः पुत्रैर्दक्षभिः विपुयाः । पुरुषश्चतस्रथः ।
विपुयात् । यौतिः दूष्यभावे वर्तते । दूष्यभवेत् । यो मा मां शुद्धास्मान् मोघं व्यर्थमेव यातुधान
इत्याह यातुधान इत्येवमसूययाऽक्षममाह आह । सोऽप्यहमिव इतपुत्रः पुत्रविषोगान्निसन्तप्य-
मानः शपीतेत्यर्थः ॥२१॥

प्रतिषह्वेति शापः । वसिष्ठरूपार्घम् । वसिष्ठो राजासुरभिभूषमानो रक्षोऽपनोदनार्घमिन्द्रा-
सोभावाह । प्रतिषह्व प्रतिवचनं कुरु । अत्ययेत्यर्थः । विवस्व । विवस्वः कुरुसायां व्रष्टव्यः ।
कृतिसत्ताम्यपि वचनानि दुर्जनरक्षाद्वद् । दुर्जनस्य हि कटुकवचनं शमनकरं न मधुरवचनम् । तथाहि
लोकवातोऽहो नु खलु सारूप्यमित्रादि । इन्द्रश्च । अशब्दस्य कर्मोपसङ्गग्रहणार्थत्वात्त्वं चेति
शेषः । हे सोम जायतम् । जायु निद्राज्ञये । विनिद्रौ भवतम् । रन्ध्रान्ध्रवद्यतस्पर्शसि हि
रक्षांसि । ततो विनिद्रौ भवन्ती रक्षोभ्यो वधम् । अचमिति वस्त्रनाम । वस्त्रमस्नतम् । अह
क्षेपो । प्रजिपतमशनिमशनिसदृशं यातुमद्रथः पिशितादिभ्यः । तावन्ध्वं अनुध्वंवा । निकृत्त्या
वाय प्रयोजनम् । मशकेभ्यो भूम इति यथा । रक्षसां विनाशार्थमित्यर्थः ॥२२॥

इदमह इत्यामन्त्रणम् । हारिषोजनेऽहमंशे प्रयुज्यते । विश्वामित्ररूपार्घम् । इह मदे एव
इहैव यज्ञं । मदः सोमपानादिनिमित्तः । तद्वति मधवज्जिह्व ते शोभूतेऽप्यहनि । अथ गत्या
देवलोके भुक्त्वप्यादिसम्भोगः सन् प्रभाते पुनरेहि आत्मघृष्टमेव । कीदृशस्य तव । बहमम् ।
पक्षप्रभृतिमिदेवस्तद्वतः । तेः सहितस्वेत्यर्थः । अः सत्याम् । हे अग्नौत इन्द्रायेन्द्राग्निभ्यां
च समुच्छिताभ्यां प्रजहि । मित्रावरुणादिभ्यश्च । हे बहन् वाचं मय्य वाचंयम आस्वव ॥२३॥

न मृत्युरित्याचिन्वासा । आसन्मातुमिच्छा आचिन्वासा । प्रजापतेः परमेष्ठिनः परंपरायम् । अवान्तरप्रत्ययादूर्ध्वं प्राग् जगत्सृष्टेर्वाञ्चस्था साऽनेया श्रुचोच्यते । न मृत्युरासीत् मृत्या-
मभावान्मृत्युश्च नासीत् । असृत्तं जीवनमपि नैवासीत् । प्राणिनामभावात् । तर्हि तस्मिन्काले ।
न राक्षसा नापि रात्रेः । अहो वा । आसीत् प्रकेतः प्रज्ञानमिथं रात्रिरिदमहरिति । तथा च
स्मरश्चम्—आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्ष्यमिति । अथवा प्रकेतः प्रज्ञापरिग्रहाऽऽदित्यः । स हि
उद्यास्तमवाराभ्यां रात्र्यहनी विभजते । स नासीत् । प्रदर्शनार्थमिदम् । सर्वे देवाः प्रकृतिं गताः ।
आनीत् । अन प्राणने । प्राणितवत् । केवलमित्यर्थः । अवातं नाभिप्रदेशादुरिधतो यो वातो
मुखनासिकाभ्यां निगच्छति तद्वहिसम् । असौकिकमेतत्प्राज्ञनमित्यर्थः । स्वधया । स्वधाशब्दो-
ऽप्यवचनः । स्वधया अक्षेन । तत्रैव शक्त्यात्मना अर्वास्थितवदित्यर्थः । तदेकं कारुण्यमात्माक्यं
महत् । तस्मात् । इ इति पदपूरणः । अन्यत् । नष्टम् आसेत्यनेन संवध्यते । परः परम् ।
किञ्चन । वनशब्दोऽप्यर्थः । किमपि । नास न अभूव । तदेवैकमासीदित्यर्थः ॥२४॥

एता अथा इति प्रलापः । असम्बद्धभाषणं प्रलापः । अत्रैवं श्रूयते । ऐतथो नाम मुनिस्तपस्या
महानुभावेनाग्नेरायुरविनश्वरं दृश्यं । तदर्थेनोपजातानन्तपरितोषः सन्दृष्ट इव पूर्वापरासम्बद्धं
प्राज्ञापीत् । एता अथा आह्वयन्ते । कथम् । प्रतीपं प्रतिक्रोतः । कीदृशम् । प्रातिसत्त्वनम् ।
सत्त्वनशब्दः सत्त्वपर्यायः । सत्त्वशब्दश्च प्राणिपर्यायः । प्रातिसत्त्वनस्य भावः प्रातिसत्त्वनम् ।
किवाविशेषणमेतत् । प्रतिकूर्तः सत्त्वेरपि संहिता अस्या आह्वयन्त इत्यर्थः । अथवा सत्त्वानो
विमता वाता उच्यन्ते । प्रातिसत्त्वनम् प्रतिवातमित्यर्थः । तासां वदवानामेका हरिह्रिका
हरितवर्णा । तामाह । हरिह्रिके हरितवर्णिके किमिच्छसि । इत्येवंरूपः प्रलापः ॥२५॥

किमयमिति मीडा । मीडा लज्जा । आह्नस्वानामृचां प्रतिगरः । आह्नस्याः सभ्येतर-
वादिन्य श्रुत्वा उच्यन्ते । कुत एतत् । अयं जीवो वे पुरुषोऽमेध्यो यदाह्नस्यां जायते इति श्रुतेः ।
प्रतिप्रस्थाता प्रतिगृह्णाति किमयमिदमिति । किमयं बाह्यश्चाच्छसी सभ्येतररूपं वचनमाहेति
मीडा मे जायते इत्यर्थः ॥२६॥

कस्य नूनमित्युपधावनम् । उपधावनमाधवश्चित्यर्थः । अस्याः प्रथमं तावदात्म्यानं
प्रस्तूयते । अजीगर्तो नाम मक्षपिः सूयवसस्य सुनुः पुत्रदारसहितो दुर्मित्रे सुधा पीक्यमानो
निरतिशयतपोमाहाभाग्ययुक्तः प्राधान्यात्प्रजापतिमेव देवानां मध्ये प्रथमं प्रार्थयते कस्य नूनमिति ।
को वे नाम प्रजापतिरिति श्रुतेः क इति प्रजापतिरुच्यते । कस्य प्रजापतेर्नूनम् । नूनशब्दो
निश्चयार्थः । निश्चयेन । कतमस्य । कं सुखम् । तदतिशयेन कर्तव्यं प्राणिनां येन तस्य ।
अमृतानाममरणधर्माणां देवानाम् । पितुरिति शेषः । मनामहे । अर्चयतिकर्मायम् । अर्चयामः ।
षाठ शोभनं देवस्य दानादिगुणस्य नाम । नमनेन प्रकृत्येन स्तवनं लक्ष्यते । स्तवनेन प्रजापति-
मर्चयामः । स्तुम इत्यर्थः । अथवा मनामहे इति याज्ञजामायम् । याचामहे । किम् । प्रकरण-
सामर्थ्यादायुः । प्रजापतिमायुषां कामह इत्यर्थः । कः प्रजापतिरस्माभिराराधितो नोऽस्मान्ममो
पृथिव्ये । अदितयेऽजीश्याये पुनर्दानं ददातु । पृथिव्यां स्थापयतु इत्यर्थः । ततश्च पितरं च दृशेयं
मातरं च दृशेयमित्यनुषङ्गः । मातापितृगतस्नेहो मां बाधत इत्यभिप्रायः ॥२७॥

किं ते कृण्वन्ति इति परिवादः । पराशब्दोपाविष्करणापूर्वो वादः परिवाद उच्यते । विधा-

मित्रो वक्षार्थमिन्द्रं वाचते । किं ते तव हृदयन्ति किं कुर्वन्ति कीकटेषु गावः । कीकटाः किङ्कृताः ।
 किमर्थमेता उत्पादिता अधर्माश्चः सत्य इति किमः करोतेषां वक्ष्यापत्यादिना कीकटाः । अथवा
 किं किवाभिरिति शोनाः कीकटा इत्यन्ते । किवाशब्दादुत्तरपदमिति भेदः । तेषु गावः । कुतः ।
 अतो न आशिरं दुहे । आशिरमिति कारवत्स्व कार्येण व्यपदेशः । तत्कारवभूतं पयो न दुहन्ति
 इत्यर्थः । किञ्च । न तपन्ति धर्मम् । तपिरन्तर्धीतवर्था । न तापयन्ति नोज्ज्वलयन्ति
 धर्मम् । प्रकाशेऽपि नोपयोग गच्छन्तीत्यर्थः । यथा तैस्तव प्रयोजनं नास्ति एवम् । आ नो भर ।
 अस्माकमाह्वर प्रमगन्धस्य । मगन्धः कुसीदी । आ समेप्यति वृद्ध्या वृद्धो घनराशिरिति यो
 ददाति स वार्धुषिको मगन्ध इत्युच्यते । तस्यापत्यं प्रमगन्धः । प्रोऽपत्यार्थे । प्रस्कम्ब इति
 यथा । प्रमादको वा प्रकम्बोऽस्मान्मेव यो मादयति नातिप्यादीनास्तिकः स प्रमगन्धः । तस्य
 देशो धनम् । किञ्च नैचाशाकम् । नीचा निर्गतास्तवका येर्द्धगादवः शाखास्त्रयस्ते नीचाशाखाः ।
 तेषां स्वभूतं नैचाशाकम् । तदपि हे मघवन् रन्ध्रम् । रन्ध्रतिर्वाणमने । नोऽस्माकं तद्व्यस्म-
 इतो गमय । तथा हि अत्रस्थितं धर्मधनम् नोऽप्राप्तुम्नोऽर्थमादायेत्यादि । अतो वष्टूनामस्माक-
 मवष्टुर्ह्यं धनमाह्वर इत्याशास्महे ॥३०॥

यदि क्षितायुरिति परित्राद्यम् । परित्राजं परिपालनम् । यस्मिन्नाशनं क्षयिष्यन्मगृहीतमाह ।
 यदि क्षितायुः क्षीबायुः । यदि वा परेतः परागतः कथमपि । यदि वा मृत्योर्देवताया अस्ति-
 तस्मीपं नीत एव । एवमर्थोऽप्यर्थः । नीतोऽपि । समाहरामि निज्ज तैरुपस्थात् प्रलयाधिदेवताया
 अङ्गप्रदेशादपि अपहृत्यास्यानं रक्षामि अतस्तारदाय अतसंवत्सराय । अतसंवत्सरं जीवित-
 मित्यर्थः ॥३१॥

॥ इति भारुचे निरुक्तसमुच्चये चतुर्थः कल्पः ॥

संयोजनम्

११४-तमे पत्रे २२-पङ्क्त्यारम्भे

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दानं प्रशंसितुमाह । पृथ्वाः देवादीन्हविरादिना प्रीक्षयन्तः सन्तो
 दुरितं कुटं यथा भवति तथा प्राप्तं दुःसमेनस्तत्साधनं पापं च मा चारन् मा प्राप्नुवन् । न
 केवलं दानात् एवापि तु सूरयः देवानो स्तोतारः विद्वांसो मा जारिषुः जरया जीर्णा न भवेयुः । तथा
 सुवृत्ताः शोभनकृच्छ्रान्प्रायणादिनियमवन्तोऽपि मा जारिषुः । तर्हि एवामन्यो जनः क इति
 उच्यते । तेषां दातॄणां स्तोतॄणां वा अन्यस्तोभ्योऽन्यो यः कोऽपि पुरुषः परिधिः पापस्य परितो
 धारकोऽस्तु । यद्वा । अन्यो यः कश्च पापदेवः तेषां परिधिस्थानीयो व्यवधायकोऽस्तु । यथा
 अग्नेः परिधिः स्वयं रक्तप्रभृतिभिर्वाध्यमानः स्वान्तर्हितमग्निं रक्षति तद्वत् । अथवा अन्यो
 धर्मविशेषस्तेषां परिधिः परिधानमस्तु कश्चस्थानीयोऽस्तु । तर्हि किं प्राप्नुयुरिति । उच्यते ।
 अपृथ्वाः देवादीन्प्रीक्षयन्तमदातारं शोकास्तत्साधनाः पाप्मानोऽग्निं अभिमुखं संवन्तु सम्यक्
 प्राप्नुवन्तु । ययं सुखिनो भवेमेत्यर्थः ॥३॥